

**ПОЛІТИЧНА ДУМКА
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ДОКТРИНАЛЬНИЙ
ПІДХОДИ**

Підручник

У 2-х томах

ТОМ 2. ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

За загальною редакцією доктора політичних наук Хоми Н. М.

Львів

Видавництво «Новий Світ-2000»

УДК 32 “19/20” (075.8)
ББК Ф1(0) 6я73-1
П 504

Рекомендовано до друку Вченими радами:

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 5 від 31.05.2016 р.);
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 14 від 13.05.2016 р.);
Київського національного університету будівництва і архітектури (протокол № 44 від 27.05.2016 р.);
Національного університету «Острозька академія» (протокол № 14 від 30.06.2016 р.);
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 1 від 29.08.2016 р.);
Львівського національного університету імені Івана Франка, філософського факультету (протокол № 200/7 від 03.10.2016 р.);
Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) (протокол № 3 від 26.10.2016 р.);
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 3 від 27.10.2016 р.).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
Цвиг В. Ф. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Шайгородський Ю. Ж. – доктор політичних наук, заслужений працівник освіти України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

П 504 Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2017. – Т. 2. – 535 с.

У підручнику проаналізовано генезу розвитку світової політичної думки у XX – на початку XXI століття. Представлено основні напрямки вивчення політичної проблематики за методологічним (том 1) і доктринальним (том 2) підходами до аналізу.

Для студентів-політологів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політичних діячів, а також для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою, історією її еволюції.

ISBN 978-966-97585-8-3

УДК 32 “19/20” (075.8)
ББК Ф1(0) 6я73-1

© Авторський колектив, 2017
© За заг. ред. Н. М. Хоми, 2017
© «Новий світ-2000», ФОП Піча С.В., 2017

ПЕРЕДМОВА

Другий том нашого видання, присв'яченого історії політичної думки ХХ – початку ХХІ століття, розглядає еволюцію поглядів на політику за доктринальним підходом. Аналізом охоплені як представники уже добре розроблених політичною наукою доктрин (неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократія, комунізм, націоналізм, фашизм, популізм, фемінізм та ін.), так і ті, де політична компонента увиразнена менше (релігійні доктрини сучасності, екологізм та ін.).

У комплексному підручнику з історії світової політичної думки¹, а також на сторінках енциклопедичного словника-довідника² уже були представлені окремі з розроблених доктрин. У пропонованому варіанті підручника теми набули розширеного звучання та доповнилися аналізом таких доктринальних напрямків, які порівняно менше представлені у навчальній літературі, але для студентів-політологів мають особливу цінність. Мова про комунітаризм, лібертаризм, солідаризм, неоанархізм, утилітаризм, глобалізм, альтеглобалізм і антиглобалізм, реалізм і неореалізм та ін.

Цей том є логічним продовженням матеріалу, представленого у першому томі, з викладом історії політичної думки за методологічним підходом. Цим пояснюється збереження послідовної нумерації тем, а у тексті обидвох частин видання використовуються відсильні посилання, які скеровують читача до інших тем (у тому числі й у іншому томі) для нагадування, уточнення певних фрагментів наукового знання. Для представлення якнайширшого спектру мислителів, у обох томах ми намагалися охопити відмінних представників новітньої політичної думки, лише зрідка звертаючись повторно до знакових мислителів, внесок яких настільки значний, що представити його виключно у межах одного доктринального чи методологічного підходу неможливо.

Без перебільшення, пишаємося нашим загальноукраїнським колективом авторів-ентузіастів, зусиллям яких уже вкотре втілюється формат наукового краудсорсингу як об'єднаної «сили розуму», «колективного інтелектуального ресурсу»! Без натхненної альтруїстичної праці кожного це видання не вийшло б у світ. У ньому об'єдналися різні регіональні школи політичної науки – львівська, київська, дніпровська, одеська та ін. Сподіваємось, представлений двотомник буде ще одним хорошим символом утвердження політичної науки в Україні, 25-літній ювілей якої відзначаємо у 2016 році.

*Науковий редактор видання
доктор політичних наук Н. М. Хома,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

¹ Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.

² Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с.

Авторський колектив (том 2)

Тема 20. Політичні ідеї представників неолібералізму – д-р політ. н., проф. **Куц Г. М.** (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, кафедра політології, соціології і культурології)

Тема 21. Політичні ідеї представників консерватизму та неоконсерватизму – д-р політ. н., проф., засл. працівник освіти України **Бабкіна О. В.** (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політичних наук)

Тема 22. Політичні ідеї представників соціал-демократії – канд. юрид. н., доц., докторант **Тімашова В. М.** (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політології та державного управління)

Тема 23. Комуністична доктрина та її еволюція – д-р політ. н., проф. **Северинюк В. М.** (Класичний приватний університет (м. Запоріжжя), кафедра богослов'я та гуманітарних дисциплін)

Тема 24. Політичні ідеї представників націоналізму – д-р політ. н., проф. **Гулай В. В.**, канд. політ. н. **Родик Г. Ю.** (Національний університет «Львівська політехніка», кафедра міжнародної інформації)

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму – д-р політ. н., проф. **Мілова М. І.** (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, кафедра політології), канд. політ. н. **Дмитрашко С. А.** (Одеська національна академія харчових технологій, кафедра соціології, філософії і права)

Тема 26. Політичні ідеї представників неонархізму – д-р політ. н., доц. **Ярош О. Б.** (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кафедра політології та державного управління)

Тема 27. Політичні ідеї представників утилітаризму – д-р політ. н., проф. **Дем'яненко Б. Л.**, канд. політ. н., доц. **Дем'яненко В. М.** (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», кафедра політології)

Тема 28. Політичні ідеї представників лібертаризму – канд. політ. н., доц. **Пальшков К. Є.** (Одеський державний університет внутрішніх справ, кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін)

Тема 29. Політичні ідеї представників комунітаризму – канд. філос. н., доц. **Бандурка А. С.** (Міжнародна фундація виборчих систем (IFES))

Тема 30. Політичні ідеї представників солідаризму – канд. юрид. н., доц. **Павлишин О. В.** (Національна академія внутрішніх справ, кафедра філософії права та юридичної логіки)

Тема 31. Політичні підходи представників екологізму – д-р іст. н., проф. **Марчук В. В.**, канд. політ. н., докторант **Голуб'як Н. Р.** (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра політичних інститутів та процесів)

Тема 32. Суспільно-політичні аспекти релігійних доктрин сучасності – канд. іст. н., доц. **Геник М. А.** (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра політичних інститутів та процесів)

Тема 33. Політичні ідеї представників популізму – канд. іст. н., доц. *Козирев О. С.*, канд. іст. н., доц. *Козирева М. Е.* (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, кафедра політології)

Тема 34. Політичні ідеї представників реалізму та неореалізму – канд. іст. н., доц. *Ковальська-Павелко І. М.* (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра української історії та етнополітики)

Тема 35. Політичні ідеї представників доктрини глобалізму – д-р політ. н., доц. *Митко А. М.* (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кафедра міжнародної інформації)

Тема 36. Політичні ідеї представників альтерглобалізму й антиглобалізму – канд. політ. н., доц. *Шуліка А. А.* (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра політології)

Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) – д-р політ. н., проф. *Андрущенко Т. В.* (Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України)

Тема 38. Доктрина фемінізму: аналіз політичних ідеї представників – канд. політ. н., доц. *Ворчаківа І. Є.* (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, кафедра політології)

ЗМІСТ

Тема 20. Політичні ідеї представників неолібералізму.....	13
20.1. Витоки неолібералізму: специфіка та основні ознаки	13
20.2. Сутнісні характеристики неолібералізму	19
20.3. Європейські версії неолібералізму:	22
20.3.1. Політичні погляди представників Віденської (Австрійської) школи (Л. Мізес, Ф. Гаєк)	22
20.3.2. Політичні погляди представників Фрайбурзької школи (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард)	24
20.4. Еволюція англо-американського неолібералізму.....	28
Тема 21. Політичні ідеї представників консерватизму та неоконсерватизму ..	36
21.1. Консерватизм у поглядах мислителів першої половини ХХ століття	36
21.2. Неоконсервативна політична ідеологія: зміст, умови виникнення, представники-засновники	38
21.3. Соціальна база неоконсервативної ідеології	41
21.4. Основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів.....	44
21.5. Неоконсервативна концепція суспільно-політичного розвитку М. Тетчер	48
21.6. Погляди Ф. А. фон Гаска на проблеми етатизму й економічної свободи.....	50
21.7. Теорія «освіченого консерватизму» Г.-К. Кальтенбруннера.....	52
21.8. Проблеми політичних цінностей у неоконсервативній ідеології.....	54
Тема 22. Політичні ідеї представників соціал-демократії.....	61
22.1. Суть соціал-демократії як ідеології (доктринального напрямку)	61
22.2. Предтечі сучасної соціал-демократії.....	63
22.3. Теоретичне підґрунтя «національного соціалізму» Ф. Ласалю.....	65
22.4. Критичний марксизм К. Каутського.....	67
22.5. «Антимарксизм» Е. Бернштейна	69
22.6. Теоретик «австромарксизму» Р. Гільфердінг і його «Фінансовий капітал».....	71
22.7. Ліворадикальний напрямок європейської соціал-демократії: К. Лібкнехт і Р. Люксембург	72
22.8. Еволюція програмних засад соціал-демократії після Другої світової війни. «Третій шлях» Е. Гіденса	75
22.9. «Шведська модель» У. Пальме	78
22.10. Маніфест постсоціал-демократії (Т. Блер, Г. Шредер).....	79
22.11. Демократичний соціалізм «декларативний» Л. Жоспена	82
22.12. Теорія соціал-демократії Т. Майєра	84

Тема 23. Комуністична доктрина та її еволюція	90
23.1. Поняття комунізму та його перші ідеологи.....	90
23.2. Ленінський етап розвитку комунізму	92
23.3. Політичні погляди Л. Троцького	95
23.4. Німецькі комуністи К. Лібкнехт і Р. Люксембург.....	96
23.5. Політичні ідеї представників «лівого» комунізму:.....	97
23.5.1. «Лівий» комунізм у Росії	97
23.5.2. Ліво-комуністичні ідеї в країнах Західної Європи	99
23.6. Сталінізм і сталінщина.....	101
23.7. Комуністично-радянська доктрина післясталінського періоду (М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, М. Горбачов).....	104
23.8. Нерадянський комунізм:	108
23.8.1. Єврокомунізм (А. Грамші, Д. Лукач, П. Тольятті та ін.)	108
23.8.2. Маоїзм.....	110
23.8.3. «Абсолютний інтернаціоналізм» Е. Че Гевари та Ф. Кастро.....	111
23.8.4. Особливості комуністичної ідеології в КНДР	113
23.9. «Реальний комунізм» О. Зінов'єва	113
23.10. Неокомунізм (О. Тарасов, В. Грибачов).....	115
Тема 24. Політичні ідеї представників націоналізму	122
24.1. Національна проблематика: місце в сучасній історії політичної думки ...	122
24.2. Історична еволюція та сучасні теоретичні школи націоналізму кінця XX – початку XXI ст. (Е. Кедурі, Е. Сміт, Е. Геллнер, Б. Андерсон, У. Коннор, Г. Кон, Л. Грінфелд, В. Брубейкер).....	124
24.3. Типологізація націоналізму Дж. Келласа	131
24.4. Ідеологія політичного сіонізму (Т. Герцль)	134
24.5. Афроамериканський націоналізм (М. Гарві, С. Бріггс, М. Літл, М. Л. Кінг, «Чорні пантери»)	136
24.6. Ідеологічні засади та політична практика індійського націоналізму (Р. Тагор, М. К. Ганді, Д. Сарасваті, Д. Л. Рай, Б. Тхакре).....	140
24.7. Антиколоніальний і постколоніальний націоналізм: феномен панафриканізму та афроцентризму (В. Дюбуа, Л. С. Сенгор, Ф. Фанон, М. К. Асанте).....	143
Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму	151
25.1. Вплив суспільно-політичних трансформацій в Німеччині та Італії після Першої світової війни на зародження політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму	151
25.2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнгера.....	153
25.3. Політико-правові погляди К. Шмітта: держава, закон і «расова спільнота».....	157
25.4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя у фашизмі	159

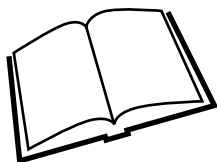
25.5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму.....	161
25.6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму.....	163
25.7. Політична міфологія А. Розенберга.....	168
25.8. Расові теорії Г. Гюнтера та Л. Ф. Клауса.....	171
25.9. Спільне та відмінне в політичних ідеях націонал-соціалізму і фашизму.....	172
Тема 26. Політичні ідеї представників неонархізму.....	178
26.1. Неонархізм як новітня політична ідеологічна течія.....	178
26.2. Витоки неонархізму (Дж. В. Годвін, П.-Ж. Прудон, М. Штірнер, Л. Толстой, М. Бакунін).....	180
26.3. Новітній анархо-індивідуалізм (Б. Такер, М. Онфре).....	184
26.4. Новітній вимір анархо-синдикалізму (Ж. Сорель, Р. Рокер) та його інституційні форми у сучасному світі.....	186
26.5. Новітній анархо-комунізм (П. Кропоткін, Ж. Грав, Н. Махно та ін.).....	190
26.6. Екоанархізм (М. Букчин, Дж. Зернан).....	195
26.7. Анархо-фемінізм (Е. Гольдман, В. де Клер, Л. Парсонс).....	197
26.8. Постанархізм і постанархістський структуралізм (С. Ньюман).....	200
26.9. Практика новітнього анархізму у сучасному світі.....	201
26.10. Значення неонархістського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки.....	204
Тема 27. Політичні ідеї представників утилітаризму.....	209
27.1. Сутнісні характеристики доктрини утилітаризму.....	209
27.2. Політичні ідеї представників класичного утилітаризму як предтеч сучасних утилітаристських підходів:.....	211
27.2.1. Політичні погляди предтечі утилітаризму Д. Г'юма.....	211
27.2.2. Теорія політичного утилітаризму Дж. Бентама.....	214
27.2.3. Свобода в трактуванні Дж. С. Міла.....	217
27.2.4. Г. Сиджвік – останній видатний філософ класичного утилітаризму.....	221
27.3. Особливості новітнього періоду розвитку етичних і політичних ідей мислителів утилітаризму.....	222
27.4. «Негедоністичний утилітаризм» Дж. Е. Мура.....	229
27.5. Мілівська традиція «утилітаризму правила» у філософській спадщині Р. Б. Брандта та Д. Брейбука.....	231
27.6. Розвиток бентамівської традиції «утилітаризму дії» Дж. Дж. К. Смартом.....	233
27.7. Дворівневий утилітаризм Р. М. Хеара.....	234
27.8. Антиспесієсизм П. А. Д. Сінгера.....	236
27.9. Значення утилітаристського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки.....	237

Тема 28. Політичні ідеї представників лібертаризму.....	242
28.1. Сутнісні характеристики лібертаризму	242
28.2. Концептуалізація лібертаризму як утілення думки про крайній індивідуалізм.....	248
28.3. Теорія справедливого розподілу Р. Нозіка.....	252
28.4. Капіталізм у «філософії об'єктивізму» А. Ренд.....	256
28.5. Учення Л. фон Мізеса як джерело сучасної лібертаріанської думки	259
28.6. «Анархокапіталізм» М. Ротбарта	262
28.7. Взаємозв'язок між економічною й політичною свободою в ученні М. Фрідмана	264
Тема 29. Політичні ідеї представників комунітаризму.....	271
29.1. Сутнісні характеристики комунітаризму як ранньої посткласичної ідеології.....	271
29.2. Критика лібералізму як основна передумова появи комунітаризму.....	274
29.3. М. Сендел про поняття вкоріненості в культуру	277
29.4. М. Волцер: соціальне значення благ	280
29.5. Інтерпретація аристотелівської моделі справедливості А. Макінтайром.....	283
29.6. Комунітарні мережі А. Етціоні.....	286
29.7. Ч. Тейлор: від комунітаризму до мультикультуралізму	289
29.8. Майбутнє комунітаризму як політичної ідеології та практики.....	291
Тема 30. Політичні ідеї представників солідаризму.....	295
30.1. Солідарність і солідаризм: підходи до розуміння понять та сутнісні характеристики.....	295
30.2. Уявлення про солідарність від давнини до XIX століття. Становлення солідаризму як доктринального підходу (Е. Дюркгейм, Л. Дюгі, Л. Буржуа, Ш. Жід)	297
30.3. Специфіка тлумачення солідарності в творчості східноєвропейських мислителів 1-ої половини XX ст.	301
30.4. Солідаризм у працях учених XX століття (Г. Пеш, П. Барт та ін.)	305
30.5. Персоналістична інтерпретація солідарності у вченні Н. Нойгауза	307
30.6. Концепція солідаризму В.-Ю. Даниліва	309
30.7. Сучасне розуміння солідарності та її значення для розвитку демократії в посттоталітарних суспільствах.....	310
Тема 31. Політичні підходи представників екологізму.....	319
31.1. Світоглядні засади та концептуальні параметри доктринального вчення екологізму	319
31.2. Предтечі сучасного екологізму (Е. Геккель, Л. Клагес, В. Вернадський)	321
31.3. Глобальні екологічні проблеми у вченнях А. Ейнштейна та Р. Карсон.....	325
31.4. Екоконцепції представників Римського клубу	327
31.5. Екоцентризм і біоцентризм екологічної філософії (О. Леопольд, Дж. Лавлок, А. Швейцер).....	332

31.6. Екологічна етика відповідальності (Г. Йонас, К. Маєр-Абіх, К.-О. Апель).....	334
31.7. Політичні ідеї глибинного та соціального екологізму (А. Несс, Д. Формен, Дж. Мандера, У. Р. Каттон, М. Букчин).....	336
31.8. Біорегіональний та феміністичний напрями екофілософії (П. Берг, Р. Десмон, К. Сейл, Дж. Додж, Ф. Добоні).....	339
31.9. Етична концепція прав тварин (П. Сінгер, Т. Ріган).....	341
31.10. Еволюція та партизація екологічного руху.....	342
Тема 32. Суспільно-політичні аспекти релігійних доктрин сучасності	348
32.1. Зародження концепції християнської демократії в енцикліках Льва XIII	349
32.2. Засудження тоталітарних режимів у суспільно-політичних творах Пія XI.....	352
32.3. Проблема справжнього миру у політичних концепціях римо-католицької церкви (Бенедикт XV, Пій XI, Пій XII, Іоан XXIII) та інших християнських церков (М. Л. Кінг)	354
32.4. Питання прогресу людства у концепції Павла VI.....	357
32.5. Трансформаційні процеси сучасного світу в оцінці Іоана Павла II.....	359
32.6. Глобальні проблеми людства в інтерпретації Бенедикта XVI і Франциска	363
32.7. Політична доктрина сучасного буддизму у вченні Далай-лами XIV.....	366
Тема 33. Політичні ідеї представників популізму.....	372
33.1. Загальна характеристика феномену популізму.....	372
33.2. Фермерський популізм (Г. Джордж, І. Доннеллі, М. Е. Ліз, Т. Е. Уотсон, Дж. Б. Уівер).....	374
33.3. Політична ідеологія апризму. Політичні погляди А. де ла Торре	377
33.4. Політичні погляди Ж. Д. Варгаса.....	379
33.5. Політична доктрина Х. Д. Перона. Популізм Л. Карденаса	381
33.6. Політичні ідеї У. Чавеса	384
33.7. Засади популізму в сучасних європейських країнах. Східноєвропейські популісти (О. Лукашенко, В. Жириновський).....	385
Тема 34. Політичні ідеї представників реалізму та неореалізму	393
34.1. Загальна характеристика політичного реалізму	393
34.2. Вплив соціоантропологічної концепції Р. Нібура на становлення політичного реалізму.....	396
34.3. Основні ідеї та положення політико-реалістичної парадигми Е. Г. Карра.....	398
34.4. Поміркований напрям політичного реалізму (Г. Моргентау, Дж. Кеннан, А. Шлезінгер-мол.):	399
34.4.1. Г. Моргентау – фундатор американської школи політичного реалізму	399
34.4.2. Розвиток політичного реалізму в творчій спадщині Дж. Ф. Кеннана та А. М. Шлезінгера-мол.....	401

34.5. Ультраконсервативний напрям політичного реалізму (Р. Страус-Хюпе)	403
34.6. Розвиток політичного реалізму в Західній Європі (Ф. Норсідж, Дж. Френкел, Р. Арон)	405
34.7. Неореалізм К. Н. Уолтца	408
34.8. Критика неореалізму (Р. Кокс, Дж. Мірсхаймер, А. Вендт)	410
Тема 35. Політичні ідеї представників доктрини глобалізму	418
35.1. Глобалізм як політична доктрина	418
35.2. Класична школа глобалізму:	421
35.2.1. Глобалізація та глокалізація у концепції Р. Робертсона	421
35.2.2. Трансформізм як підхід Д. Гелда до аналізу глобальної політики Космополітична соціальна демократія	423
35.3. Школа гіперглобалістів (революційних глобалістів):	426
35.3.1. Особливості підходів гіперглобалістів. Революційний глобалізм К. Омае	426
35.3.2. Особливості підходу до глобалізації Т. Л. Фрідмана. «Плаский світ»	427
35.3.3. Виклики глобалізації для міжнародних відносин у трактуваннях Р. О. Кохейна та Дж. С. Ная-мол.	429
35.3.4. Глобалізм на «Великій шахівниці» З. Бжезинського	432
35.4. Політичні ідеї трансформістів (еволюційних глобалістів) (М. Кастельс, Дж. Розенау, Е. Гіденс, У. Бек)	434
35.5. Політичні ідеї представників скептичного підходу до глобалізації:	439
35.5.1. П. Герст та Г. Томпсон: сумніви в глобалізації	440
35.5.2. Виклики глобальному капіталізму в концепції Р. Гілпіна	441
35.5.3. Економічна глобалізація Н. Фергюсона	442
Тема 36. Політичні ідеї представників альтерглобалізму й антиглобалізму	448
36.1. Антиглобалізм та альтерглобалізм як сучасні ідеологічні течії: теоретичні аспекти	448
36.2. Організаційні основи та практична діяльність антиглобалістських і альтерглобалістських рухів	451
36.3. Організаційна мережа АТТАК. Погляди К. Агітона та І. Рамоне. Діяльність «Via Campesina»	454
36.4. Латиноамериканський рух альтерглобалізму (Субкоманданте Маркос, У. Чавес та ін.)	457
36.5. Альтернативні теорії модернізації (Р. Пребіш, С. Фуртадо, Т. Дус-Сантус та ін.)	461
36.6. Світ-системний аналіз сучасного глобалізованого світу (А. Г. Франк, Дж. Аррігі, С. Амін)	464
36.7. Концепція «Імперії» А. Негрі та М. Хардта	468
36.8. Політичні ідеї представників екологічного антиглобалізму (В. Шіва, Дж. Ріфкін, Р. Нейдер та ін.)	470

36.9. «Доктрина шоку» Н. Кляйн	473
36.10. Концепція антиглобалізму Д. Кортена	474
36.11. Політичні погляди представників соціалістичного напрямку антиглобалізму (А. Каллінікос, С. Жижек, Л. Ларуш)	476
36.12. Анархо-синдикалістський напрям антиглобалізму (Н. Чомскі, М. Альберт, Дж. Холлоуей)	478
Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) теорій	484
37.1. Футурологічні політичні концепції: зміст, типи	484
37.2. Футурологічні ідеї у світовій літературі початку ХХ ст. (О. Гакслі, Дж. Орвелл)	485
37.3. «Футурошок» Е. Тоффлера	486
37.4. Футурологічна спадщина С. Гантінгтона	490
37.5. Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями	494
37.6. Політична футурологія представників інформаційного суспільства (Г. Маклюен, Дж. Нейсбітт, Й. Масуда)	496
Тема 38. Доктрина фемінізму: аналіз політичних ідеї представників	503
38.1. Доктрина фемінізму: сутність та еволюція («хвилі»)	503
38.2. Зародження та формування феміністичних теорій (О. де Гуж, М. Уолстонкрафт)	506
38.3. Фемінізм «першої хвилі» (Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай та ін.)	507
38.4. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм). С. де Бовуар – основоположниця «другої хвилі»	510
38.5. Ліберальний фемінізм Б. Фрідан	512
38.6. Соціалістичний (З. Айзенстайн, Дж. Мітчелл, О. Брайєн, А. Янг) і марксистський фемінізм (У. Прокоп, В. Брайсон) як ідеологічні напрями «другої хвилі» фемінізму	514
38.7. Радикальні теорії фемінізму «другої» хвилі (С. Файерстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін):	516
38.7.1. Радикалізм підходів С. Файерстоун і К. Міллет	516
38.7.2. Радикальний фемінізм А. Р. Дворкін	519
38.8. Психоаналітичні підходи до проблеми нерівності статей (Дж. Мітчелл, Н. Чодороу, Д. Діннерстайн)	521
38.9. Ідеологічні засади культурного фемінізму (К. Гілліган, М. Дейлі)	523
38.10. Сепаратистський фемінізм (М. Фрай)	524
38.11. Постколоніальні феміністичні ідеї (Ч. Моханті, С. Саху)	525
38.12. «Третя хвиля» фемінізму (Р. Уолкер, С. Фалуді, А. Менегетті)	526
38.13. Квір-теорія Дж. Батлер	529

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

20.1. *Витоки неолібералізму: специфіка та основні ознаки*

20.2. *Сутнісні характеристики неолібералізму*

20.3. *Європейські версії неолібералізму:*

20.3.1. *Політичні погляди представників Віденської (Австрійської) школи (Л. Мізес, Ф. Гаск)*

20.3.2. *Політичні погляди представників Фрайбурзької школи (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард)*

20.4. *Еволюція англо-американського неолібералізму*

20.1. Витоки неолібералізму: специфіка та основні ознаки

На рубежі XIX–XX століть відбулися процеси перетворення класичного лібералізму за напрямками соціалізації, етатизації, демократизації, модернізації тощо. Із означених напрямів трансформації класичного лібералізму найбільш активно стали окреслюватися тенденції соціалізації, які врешті призвели до концептуального оформлення сучасного лібералізму.

Вказана трансформація ліберальної проблематики означається в різних джерелах по-різному: «соціальний лібералізм», «ліберал-реформізм», «неолібералізм». Понятійне ототожнення двох останніх термінів пов'язане з тим, що батьківщиною ліберал-реформізму є США, де його часто називають неолібералізмом. Утім, значно частіше спостерігається ототожнення термінів «соціальний лібералізм» та «ліберал-реформізм», які вживають як синонімічні. Стосовно ж уживання терміну «неолібералізм», то ним більше прийнято означувати окремий етап сучасного лібералізму, який оформився ближче до середини XX століття. У цілому, генеза сучасного лібералізму схематично презентована на *рис. 1*.

Центральною проблемою сучасного лібералізму стало питання соціальних гарантій прав і свобод індивіда. Цьому не в останню чергу сприяла популярність марксизму, в рамках якого була розвинута концепція соціальної солідарності. На необхідності соціальних заходів акцентувалася увага ще в теоретичних напрацюваннях І. Канта, Дж. С. Міла, Г. Спенсера та ін., які розробляли окремі питання проблематики ліберального реформізму. У практичній площині бурхливе реформування, спрямоване на забезпечення соціальних гарантій, почалося в кінці XIX століття в різних країнах – Франції, Англії, США (реформи в галузі трудового законодавства, податків, освіти тощо).

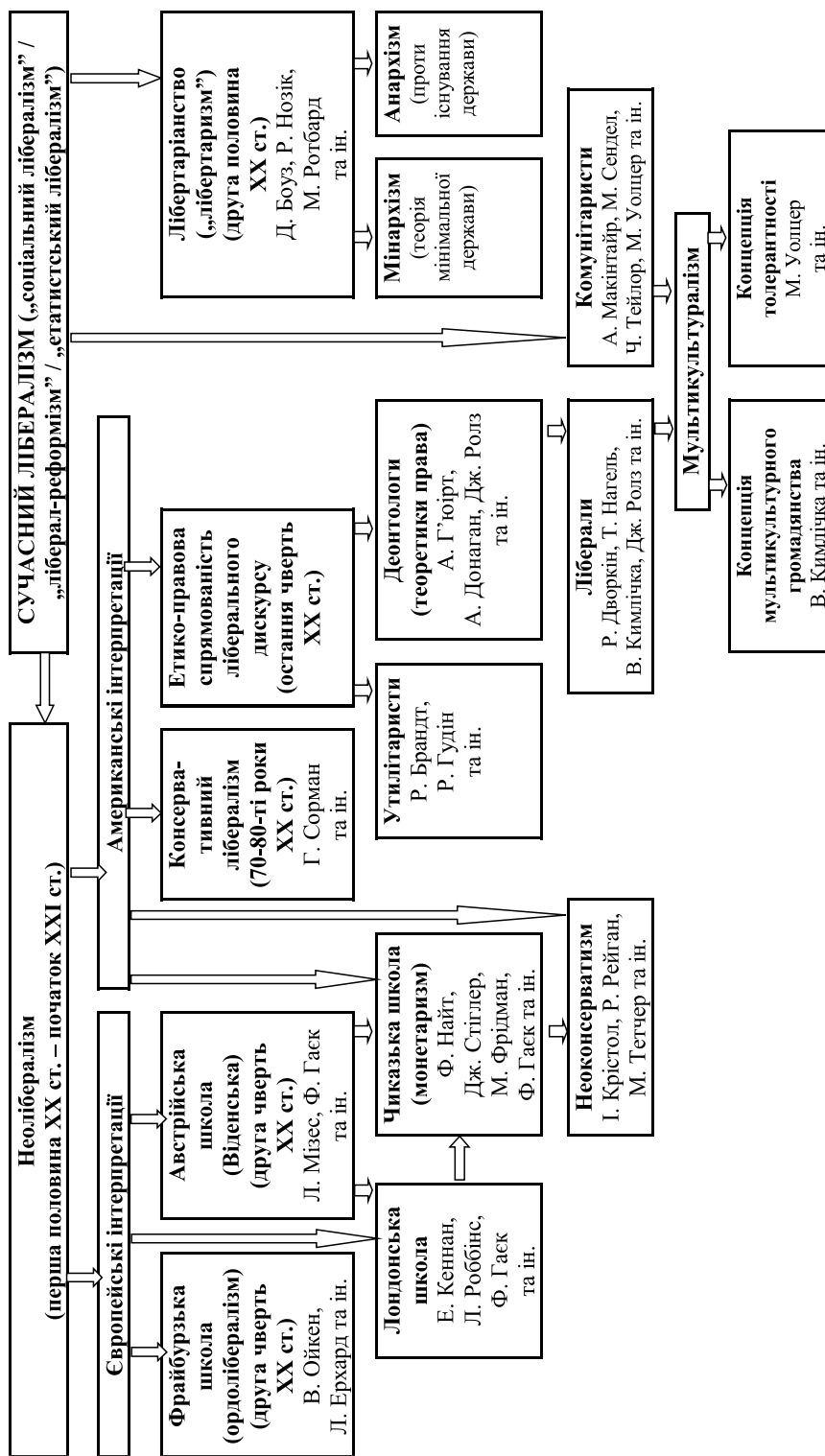
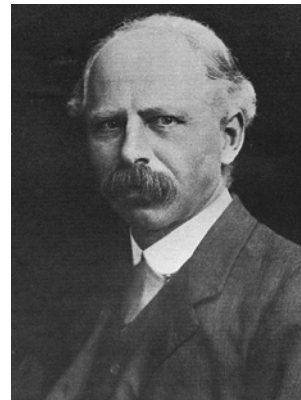

Рис. 1. Генеза проблематики сучасного лібералізму

Концепція свободи Дж. Міла – з її фокусуванням уваги на соціальних та етичних вимірах свободи індивіда – фактично стала проміжною теорією, що заповнила концептуальну прогалину між класичним та сучасним лібералізмом. Ідеї Міла, детермінуючи трансформацію класичного лібералізму, окреслили напрям подальших перетворень ліберальної проблематики. Крім того, соціалізації лібералізму великою мірою посприяли концепції англійських теоретиків Т. Гріна, Л. Гобгауза, Дж. Кейнса, американських «прогресистів» Дж. Д'юї, Г. Кроулі та ін.

Основні акценти концепції політичного філософа, основоположника англійського соціального лібералізму Т. Гріна зосереджені на необхідності регулювання державою окремих соціальних сфер, зокрема, системи освіти та охорони здоров'я. Проповідуючи певний інтервенціонізм (державне втручання), Грін послідовно виступав із критикою радикального сприйняття ліберального кредо «laissez faire» (невтручання).

Аналізуючи функції держави, політичний філософ, соціолог, провідний теоретик англійського соціального лібералізму *Леонард Трелоні Гобгауз* у роботі «Лібералізм» (1911) зазначав, що однією з важливих її функцій є забезпечення умов для розвитку розуму та характеру індивіда. Теоретик вважав, що крім прав на власність чи на індивідуальну свободу, які вважалися фундаментальними у класичному лібералізмі, слід визнати такими ж фундаментальними права індивіда на працю та прожитковий мінімум. Мислитель сформулював колективне право на рівність у комерційних угодах («справедлива згода»), обґрунтував необхідність більшого втручання в економіку для досягнення в першу чергу суспільного, а не особистого блага.

**Леонард Трелоні
Гобгауз**
(1864–1929)

Будучи прихильником ліберальних цінностей, Гобгауз розвиває класичну ідею стрижневого значення розуму в людському бутті та розвитку особи. Гобгауз вважав, що лібералізм зубожів і не спромігся з'ясувати соціальні основи формування та розвитку особистості, проте стверджував, що сучасний лібералізм повинен сприяти розширенню суспільних свобод та розвитку суспільних об'єднань, а держава повинна сприяти економічним реформам. Основною ідеєю Гобгауза є ідея зростання «кореляцій» у розвитку від початку і до кінця проблематичного світу. Результатом розвитку особи є її здатність свідомо будувати такі суспільно-політичні форми, як, наприклад, спільна власність, що реалізує принципи раціоналізму, гуманності, співробітництва між людьми. Але Гобгауз іде далі в роздумах над класичними постулатами лібералізму, які спираються на раціональність як досконалий інструмент, що дозволяє людині створювати досконалий соціум, і говорить про те, що наступним етапом такого досконалого творення має бути втілення принципу справедливості для всіх вільних індивідів. Гобгауз вважає, що в ієрархії суспільних цінностей індивідуальна свобода та суспільне благо мають стояти на одному рівні та обумовлювати одна одну. І хоча індивід має моральну перевагу перед будь-якими суспільними та політичними інститутами, та його права і власність не можуть розглядатись як первинні відносно до суспільства.

Дослідник вважав, що лібералізм і соціалізм не є протилежними, якщо соціалізм буде демократичним і ліберальним. При такій формі соціалізму буде відсутня класова боротьба, командно-планова економічна система, а суспільство та індивіди будуть

Функцією держави є забезпечення умов, при яких її громадяни здатні добитися своїми власними зусиллями всього, що необхідне для досягнення ними повної громадянської ефективності.

Л. Т. Гобгауз, «Лібералізм»

безперешкодно самореалізовуватися за допомогою та підтримкою держави.

Гобгауз розглядав два типи розуміння держави: *метафізичний* – держава є вищим творінням людської організації, єдиним захисником моральних цінностей, в такій державі панують привілеї, та *демократичний* – держава сприяє розвитку суспільства та індивідів. Перемога демократичної держави

є результатом історичного процесу, згідно з яким мала б бути подолана національність і створена єдина світова держава.

Із пересторогою Гобгауз ставить і до суспільних інститутів, що висуюють на перший план діяльність зі захисту будь-яких інтересів, але при цьому зазіхають на інтереси своїх членів. Держава як найбільший і найсильніший соціальний інститут, на думку Гобгауза, має бути керуючим інститутом, який, забезпечуючи індивідуальну свободу та розвиток індивіда, підтримує пріоритет загального суспільного блага перед приватним інтересом. Саме через такі висновки Гобгауза називають основоположником «соціал-лібералізму» або реформістського лібералізму.

У теорії соціального лібералізму було відкинуто орієнтацію окремих лібералів на крайній індивідуалізм, що межує з егоїзмом. Визнавалося, що ідеологема «рівності можливостей» спрацьовує лише стосовно тих індивідів, у яких приблизно однакові природні задатки та умови соціалізації. Але існують і такі люди, яким від природи не притаманна активність для самореалізації. Існують також хворі люди або люди з обмеженими потребами. Оскільки доктрина класичного лібералізму не враховувала інтереси таких індивідів, відбулася соціалізація лібералізму, спрямована на посилення відповідальності держави за малозабезпечених людей. Відповідно, кредо лібералізму «laissez faire» вимагало суттєвого переосмислення стосовно соціальної сфери, оскільки стало вважатися, що держава має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання. У цілому, соціальний лібералізм відкидав принципи класичного лібералізму стосовно необмеженості економічної свободи та вільної конкуренції.

Отже, з однієї сторони, спостерігалось звуження застосування ліберального кредо. З іншої сторони, якщо в класичному лібералізмі базове кредо «laissez faire» (невтручання) стосувалося лише свободи в економічній сфері, то сучасному лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер суспільної свободи, що розширило застосування ліберального кредо.

Поступки сучасного лібералізму стосовно державного регулювання соціальної сфери суспільства були також викликані необхідністю зменшення або й нівелювання розриву в доходах окремих соціальних груп та забезпечення реальної рівності не лише можливостей, але й умов (приміром, у царині освіти). Фактично цим виправдовувалося втручання держави в соціальну сферу.

Ідея державного регулювання соціальної сфери стала домінантною при виокремленні порівняльних характеристик класичного та сучасного лібералізму. Разом із тим, можна виокремити й інші ідеї, які зазнали трансформації у контексті сучасного лібералізму. Так, у класичному лібералізмі вважалося, що вільна взаємодія індивідів у різних суспільних сферах урівноважується сама собою (за аналогією з ньютонівською картиною світу, за якою вільний рух атомів урешті-решт урівноважується). Ця ідея набула особливої популярності в економічній сфері, трансформувавшись в ідею вільного ринку, що регулюється завдяки «невидимій руці». Утім, сучасний лібералізм у ці уявлення про суспільство чи економіку як сфери, що саморегулюються, вніс ідею необхідності періодичної корекції їхньої діяльності.

Для класичного лібералізму, як зазначав англійський філософ, прихильник ліберальної політичної філософії *I. Берлін*, була притаманна традиція осмислення свободи в негативному контексті (свобода *від*), коли вважалося, що свобода необхідна індивіду для позбавлення від певних обмежень, для того, щоб людина могла робити все, що їй заманеться. У сучасному лібералізмі з'являється концепція позитивної свободи (свобода *для*), свободи для саморозвитку, для розширення спектру власних можливостей. Позитивна свобода – це, насамперед, влада людини над собою, над своїми бажаннями, послідовна раціоналізація власних дій. Отже, феномен свободи у сучасному лібералізмі в основному аналізують у двох взаємопов'язаних контекстах: негативному (свобода *від*) та позитивному (свобода *для*).

У дискурсі сучасного лібералізму набула також актуальності ідея плюралізму. Адже вперше сучасний лібералізм отримав бойове хрещення, продемонструвавши свої можливості у релігійній площині, коли став на шлях обмеження впливу релігійної політики держави, формулою якої була теза «одна держава – одна релігія». Натомість, лібералами була підтримана теза «одна держава – багато релігій», що продемонструвало орієнтацію сучасного лібералізму на плюралістичний світогляд. Згодом аналогічну підтримку отримала і сфера підприємництва. Концепція плюралізму стала своєрідним містком між класичним і сучасним лібералізмом. За цією концепцією у суспільстві існує багато джерел влади, які готові контролювати громадян. У цьому контексті уряд слід розглядати як один із багатьох центрів влади. Саме тому в сучасному лібералізмі змістилися акценти із проблеми обмеження влади держави (на чому базується кредо лібералізму «laissez faire») на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади.

Класичному лібералізму була притаманна орієнтація на віру в право, яке існує нібито поза владою та над нею. У сучасному ж лібералізмі вважається, що людина сама створює всі закони та цінності, тому не варто надавати їм статусу об'єктивної істини. Це насамперед стосується розуміння таких категорій як добро, справедливість, свобода, мораль тощо. Як зазначав французький філософ та економіст Г. Сорман, у класичному лібералізмі вважалося, що закони розвитку суспільства нам невідомі, оскільки вони надані Богом. Утім, у сучасному лібералізмі вважається, що певні тенденції розвитку суспільства можна виявити, хоча вони надто складні для наукового аналізу.

Окрім обґрунтування необхідності соціалізації лібералізму, в США з'являлися відверто ліберально-індивідуалістичні концепції, які теж здійснювали вагомий

вплив на проблематику сучасного лібералізму. Мова йде про соціал-дарвінізм, зокрема, його яскравого представника *У. Самнера*, який, будучи послідовником еволюціонізму *Г. Спенсера*, обґрунтовував принципи індивідуалізму, самоствердження та жорсткої конкуренції. Ідея конкуренції органічно доповнила ідею плюралізму. Якщо прихильники економічного лібералізму опиралися на категорії політичної економії *А. Сміта*, то соціал-дарвіністи надали ідеям конкуренції та державного невтручання статусу законів людської природи.

Утім, у сучасному лібералізмі ідея конкуренції була суттєво пом'якшена. Оскільки стало вважатися, що існування суспільства обумовлюється механізмами співпраці та взаємодопомоги між членами суспільства, ідея жорсткої конкуренції, за якою виживає сильніший, стала втрачати популярність. Натомість актуалізувався пошук концептуальних основ оптимального співіснування індивідів у суспільстві. Стало вважатися, що мирна суспільна співпраця – найбільш ефективний засіб для досягнення людиною цілей, що й сприяло витісненню ідеї жорсткої конкуренції ідеєю співробітництва.

Трансформація ідеї конкуренції в ідею співпраці вимагала змінити ставлення до держави, яка стала уже сприйматись в якості інструменту розширення свободи, а не її обмеження. Держава стала брати на себе функції формування соціальних інститутів, які б забезпечували умови для всебічного індивідуального розвитку. Відповідно, відносини між державою та індивідом стали набувати партнерського забарвлення.

Переосмислення ідеї конкуренції відобразилося у певній трансформації домінантної ідеологеми класичного лібералізму «рівність можливостей» в ідеологему «рівність умов». За ідеологемою «рівності умов», успішність конкуренції має забезпечуватися створенням однакових стартових умов для індивідів. Мається, приміром, на увазі надання представникам різних верств населення однакового доступу до здобуття освіти. Так, англійський парламент, обраний у 1868 році, ухвалив перший важливий закон про освіту, запроваджуючи обов'язкове шкільне навчання, що певним чином стало сприяти «рівності умов» для представників різних соціальних верств.

В окресленому контексті – стосовно перетворення ідеологеми «рівності можливостей» в ідеологему «рівності умов» – звернемося до аргументації американського політичного філософа («прогресиста»), співзасновника журналу «*The New Republic*» *Г. Кроулі*. Він критикував позицію, за якою вважалося, що принцип рівних прав, як принцип кінцевої політичної відповідальності, є достатнім. Демократичний принцип вимагає рівних стартових можливостей, очікуючи в той же час нерівного кінця. Але американці, які розмірковують лише таким чином, закривають очі на те, що в правовій системі, для якої приватна власність є священною, можуть бути рівні права, але не може бути рівних умов для здійснення цих прав. Це все одно, якщо б конкурент у марафоні був позбавлений належного харчування та належної підготовки, але змушений був змагатися з тими, хто мав повну перевагу стосовно продуктів харчування і можливостей тренування.

Ліберал-реформістська концепція в США базувалася насамперед на ідеях теоретиків філософського напрямку прагматизму (*У. Джемс*, *Дж. Д'юї* та ін.), за яким теорію формує практика, що вимагало орієнтації на технічне вирішення суспільно-

політичних проблем і відходу від зайвої ідеологізації. Крім того, на початку ХХ століття в США набирають силу ліві доктрини. Врешті, пошуки точок дотику між індивідуалізмом, егалітаризмом і демократією стали ключовим ідеологічним завданням для лібералів.

У першій половині ХХ століття у США ідеї ліберального реформізму були взяті на озброєння В. Вільсоном та Т. Рузвельтом. Будучи однією з найбільш важливих реформаторських течій 30-х років ХХ століття, соціальний лібералізм, увібравши ідеї Дж. Кейнса, став практичним планом подолання економічної кризи, яка припала на 1929–1933 років. Велика економічна криза 30-х років, на думку окремих дослідників, стала гігантським провалом «нерегульованого», *laissez faire* капіталізму. Базові ідеї концепції Кейнса полягали в необхідності створення умов для ефективного попиту та повної зайнятості. Кейнс відмовився від опори на стихійні процеси в системі ринкової економіки, наполягаючи на запровадженню державного регулювання. Власне кажучи, кейнсіанство полягало, *по-перше*, у введенні таких принципів державного регулювання в економіку, які здатні стримувати некерованість ринку, і, *по-друге*, у регулюванні соціальної сфери задля уникнення проявів крайнього індивідуалізму (коли виживає лише сильніший). Урешті, ідеї Кейнса певним чином були інтегровані у ліберальний дискурс ХХ століття. Паралельно із кейнсіанством виник неолібералізм, який пропонував власне бачення проблематики державного регулювання.

20.2. Сутнісні характеристики неолібералізму

Центральною проблемою сучасного лібералізму (і, власне, неолібералізму) стало питання соціальних гарантій прав і свобод індивіда, тобто, ідея державного регулювання соціальної сфери.

Термін «неолібералізм» з'явився ще в кінці 30-х років ХХ століття, коли під час роботи колоквиуму американського журналіста У. Ліппмана виділилася група «неолібералів», які вирішили повернутися до деяких ліберальних постулатів ХІХ століття.

Неолібералізм (як етатистський різновид лібералізму) став характеризуватися такими ознаками: інституціоналізація нових форм втручання держави в життя суспільства та посилення процесів державно-монополістичного регулювання сфери економіки. Якщо в класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «держава як нічний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (англ. *welfare state*). Відповідно, основою неоліберального дискурсу стали концепти «держави загального добробуту» та «соціальної ринкової економіки», сприяючи появі умов для формування суспільної відповідальності (ідеологема, що запозичена у соціал-демократичної доктрини). Крім того, актуальними стали ідеї консенсусу (між тими, хто керує і тими, ким керують), орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їхньої соціальної приналежності тощо.

Неолібералізм відштовхувався від соціального тлумачення свободи, за яким вельми суттєвою стала вважатися приналежність індивіда до суспільства. Неоліберальне розуміння свободи означало здатність чи можливість індивіда зробити для себе і сус-

пільства дещо корисне (причому, на рівних з іншими), але аж ніяк не відсутність обмежень. Власне кажучи, неолібералізм став платформою зі забезпечення соціальних прав та гарантій, без яких унеможлиблювалася свобода та достойне життя індивіда. Сюди входило забезпечення рівного доступу до освіти, створення безпечних умов праці, встановлення мінімальної заробітної платні, допомога по безробіттю, створення системи медичного обслуговування для малозабезпечених верств населення тощо.

У сучасному політичному дискурсі концепт неолібералізму презентують у двох основних значеннях: в економічному контексті та у контексті міжнародних відносин. В економічному контексті під неолібералізмом мається на увазі економічна політика, яка спрямована на лібералізацію ринку. Якщо у розвинутих країнах неолібералізм, поєднуючи з тетчеризмом, протиставляли кейнсіанству, то в країнах розбудови демократії неоліберальна стратегія стала опозицією тим стратегіям розвитку, які базувалися на індустріалізації. Метою неоліберальної стратегії в країнах, що розвиваються, була заміна імпорту внутрішнім виробництвом, причому ця стратегія була домінуючою від 1945 до початку 1980-х років.

Тлумачення терміну неолібералізм у сфері міжнародних відносин означає теоретичний підхід до вивчення інститутів. У такому контексті неолібералізм трактують як неоліберальний інституціоналізм або теорію режимів.

Слід також відмітити, що сьогодні терміном неолібералізм антиглобалісти позначають економічну ідеологію, що притаманна капіталістичній глобалізації. І, дійсно, багато дослідників вважають неолібералізм ідеологією глобалізації, що спричинено не в останню чергу принципами Вашингтонського консенсусу. Вашингтонський консенсус – певний набір правил економічної політики, який був сформований для реформування країн Латинської Америки. Його засадничі положення були розроблені Дж. Вільямсоном у 1989 р. Згодом ці принципи використовувалися в економіках інших країн.

Імплементация принципів Вашингтонського консенсусу спочатку позначилася успіхом у країнах Латинської Америки (спостерігалася зниження інфляції, збільшення надходження інвестицій тощо), що обумовило розробку стратегій їх втілення в інших країнах. Втім, вже в першому десятилітті XXI століття інструментарій Вашингтонського консенсусу піддається жорсткій критиці через його надмірну уніфікованість, яка не дозволяла брати до уваги специфіку конкретної країни. Оскільки Вашингтонський консенсус був спрямований на ті економіки, які вже були ринковими, у його принципах не було враховано специфіки перехідних економік. Сьогодні низка науковців вважають неоліберальну політику синонімічною економічній політиці Вашингтонського консенсусу, хоча таке припущення не має під собою достатніх підстав. Тобто, не варто ототожнювати неолібералізм із принципами Вашингтонського консенсусу.

Фінансово-економічна криза, що припала на кінець першого десятиліття XXI століття, оголила проблеми лібералізму в його економічному вимірі. Критиці лібералізму, яка активізувалася у цьому зв'язку, піддається весь корпус ліберальних ідей, незважаючи на те, що саме досягнення лібералізму в сфері індивідуальних і політичних свобод детермінувало становлення оптимального політичного устрою захід-

них країн, який став взірцем для інших членів світової спільноти. Слід зазначити, що фінансово-економічна криза певним чином була спровокована неоліберальними стратегіями в економіці. Разом із тим, неолібералізм своїм виникненням дійсно завдячує ліберальній доктрині, але на практиці він дистанціювався від ідей класичного лібералізму настільки, що став нести загрозу ліберальній демократії. Неолібералізм призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, відтіснивши на задній план індивіда («героя» лібералізму) з його власними проблемами та свободами. Тим самим неоліберали створюють загрозу для демократії, оскільки не здатні сприймати правління за принципом більшості, натомість вони готові віддати владу певній групі експертів чи еліті суспільства.

На думку українського дослідника А. Гальчинського, чітко відстежується прямий взаємозв'язок між кризою 2008-2009 рр. та кризою лібералізму. Втім, мова йде не про кризу лібералізму в цілому, а лише про кризу конкретної історичної форми цієї ідеології – неолібералізму, який в останні десятиліття став основою світової економіки. Ресурси неолібералізму вичерпались, а фінансово-економічна криза просто активізувала процеси його дискредитації. Разом із тим, сьогодні відбувається затвердження нових – постнеоліберальних – ще системно не сформованих фрагментів лібералізму.

Для лібералізму криза означає насамперед необхідність вистояти під гострим прицілом критики, яка переважно необґрунтовано спрямована на розвінчування ідеї ринку (як застарілої), що призводить до захоплення ідеєю протекціонізму. Насправді, відмова від ринку – це, фактично, відмова від конкуренції, яка стимулює інновації. Але саме інновації здатні вивести із кризи. Тому подібна критика – це шлях в нікуди. Світ, звичайно, не буде вже таким, яким він був до кризи. Нас очікують зміни в галузі енергозберігаючих технологій, у сфері екологічної політики. Але це не означає, що слід відмовлятися від ідеї ринку. Ринок необхідно зберігати. Ринок – це не догма, це всього лиш інструмент економічного поступу.

У цілому, розмірковування стосовно того, що лібералізм знаходиться в кризі і йому пора зійти зі світової ідеологічної арени, передчасні. Існують фундаментальні ідеї лібералізму (свобода совісті, свобода думки, свобода віросповідання тощо), які вже стали надбанням усього політичного дискурсу. Відповідно, буде недоречним відкинути ці досягнення лібералізму, їх – навпаки – необхідно адаптувати до нової політичної реальності. Тим більше, що свобода, демократія, соціальна ринкова економіка і конкуренція є основою процвітання сучасних західних суспільств. Ліберальні принципи у наш час перетворились у структуру політичного та соціального життя, що ставить під сумнів розмірковування про цілковиту кризу лібералізму.

Як було зазначено вище, основна відмінність сучасного лібералізму від класичного лібералізму полягає у суттєвому перегляді ставлення до державного регулювання економіки. Власне кажучи, у XX столітті було окреслено два магістральних напрями щодо державного втручання в економічні процеси: активне державне регулювання економіки (кейнсіанство) та відносно пасивне державне регулювання економіки (неолібералізм).

Неолібералізм протистояв кейнсіанству, що відобразилося у теоретичних напрацюваннях неоліберальних європейських та американських центрів. Найбільш значні

напрями неоліберального дискурсу були розроблені в Австрії (Віденська школа: *Л. Мізес, Ф. Гаск* та ін.), Німеччині (Фрайбурзька школа: *В. Ойкен, Л. Ерхард* та ін.), Великій Британії (Лондонська школа: *Е. Кеннан, Л. Роббінс* та ін.), США (Чиказька школа або «монетаризм»: *Ф. Найт, Дж. Стіглер, М. Фрідман* та ін.).

Слід зазначити, що доволі глибокі засадничі відмінності можна виявити між німецькою та англо-американськими неоліберальними школами:

- для *німецького* неоліберального напрямку достатньо важливим став блок соціальних питань, вирішення яких мало постійно перебувати у полі зору державних інституцій. Тобто, економічна політика вважалася нерозривною із соціальною політикою, що передбачало зі сторони держави створення засадничих конституюючих рамок для функціонування ринкового господарства;
- *англо-американські* неоліберальні школи фокусували увагу суто на господарюючому суб'єкті, їх не цікавили рамки, які б окреслювали поведінку цього суб'єкта. Проблематика «чистої» економіки, що позбавлена соціальних питань, була пріоритетом у дослідженнях науковців англо-американських неоліберальних шкіл. Їх більше цікавили питання конкуренції, інфляційних очікувань тощо.

20.3. Європейські версії неолібералізму

До найбільш відомих центрів неолібералізму у Європі прийнято відносити *Віденську школу* (Австрія) та *Фрайбурзьку школу* (Німеччина). Увага неолібералів Віденської та Фрайбурзької шкіл переважно була сфокусована на інтерпретації постулатів класичного лібералізму. Слід зазначити, що у першій половині ХХ століття в Європі широкій популярності набули ідеї соціалізму. Відповідно, теоретичні розробки двох означених шкіл певним чином йшли врозріз із тогочасними пріоритетними ідеями європейського політичного дискурсу.

20.3.1. Політичні погляди представників Віденської (Австрійської) школи (Л. Мізес, Ф. Гаск)

Віденська (Австрійська) школа більш відома своїми розробками в економічній царині. Всі представники австрійської школи в тій чи іншій мірі вважали себе послідовниками економічного вчення К. Менгера, який витіснив із домінуючих позицій британську школу в економічній науці кінця ХVІІ – початку ХІХ століть. Британська традиція, базуючись на трудовій теорії цінності та об'єктивних витратах, врешті призвела до появи марксистської доктрини, домінуючою ідеологемою якої була категорія капіталістичної експлуатації. К. Менгер заклав у фундамент економічної науки не об'єктивні властивості товарів чи праці, а суб'єктивні оцінки індивідів, дотримуючись принципу методологічного індивідуалізму, який згодом взяли на озброєння найбільш відомі представники австрійської школи ХХ століття – *Л. Мізес* і його учень *Ф. Гаск*.

Незважаючи на превалювання проблематики соціального лібералізму в першій половині ХХ століття, саме в рамках австрійської школи спостерігалися паростки відродження ідей класичного лібералізму. Цьому насамперед сприяли теоретичні

Людвіг фон Мізес
(1881–1973)

розробки австрійського економіста *Людвіга фон Мізеса*. Основні праці: «Соціалізм: економічний та соціологічний аналіз» (1922), «Людська діяльність: трактат із економічної теорії» (1949).

Щодо лібералізму Мізес зазначав, що це не застигла догма чи повністю оформлена доктрина, це додаток наукових учень до суспільного життя людини. Лібералізм, представляючи собою доктрину, яка повністю спрямована на поведінку людей у реальному світі, не зачіпає їхніх внутрішніх, духовних і метафізичних потреб. Лібералізм не обіцяє щастя, лише задоволення від речей зовнішнього світу. І в цьому, вказують критики, його найсерйозніша помилка. Але ж всіляка соціально-економічна доктрина, будучи здатною привести людей до багатства чи до бідності, ніколи не зможе зробити їх щасливими. Обіцянки ідеологами щастя та виконання найпотасмініших

бажань – фантастика.

На думку Мізеса, державі слід дотримуватися політики невтручання (принцип «laissez faire»), підтримуючи ідею вільного ринку. Провівши всебічний аналіз соціалізму, він послідовно обґрунтував неможливість існування соціалістичної системи всесвітнього масштабу, вважаючи, що така система здатна призвести лише до хаосу та варварства.

Класиком сучасного лібералізму можна вважати *Фрідріха фон Гаєка*, який послідовно розвивав концепцію еволюційного лібералізму. Основні праці: «Дорога до рабства» (1944), «Конституція свободи» (1960) та ін.

Гаєк протиставляв «Космос» (спонтанний устрій, «вирощений» у середині соціуму, тобто, створений знизу еволюційними засобами) «Таксису» (створений устрій, організацію, що розпланована та керована зверху конструктивістськими засобами). Теоретик аргументовано доводив, що жорстке слідування конструктивізму та принципам планування – це шлях до тоталітаризму.

Лібералізм, як зазначав Гаєк, ніколи не перебуває в спокої, домагаючись значного оновлення політики. На думку лібералів, найнагальнішою у світі потребою є цілковите усунення перешкод для вільного зростання.

Динаміці суспільного розвитку, за Гаєком, притаманний спонтанний характер. Саме тому формування розширеного порядку людських стосунків має виступати основою соціального прогресу. Домінантними у цьому процесі мають бути ринкові відносини, але не боротьба за справедливість, як вважалося, приміром, у марксистській концепції.

Ідея раціоналізму також зазнала суттєвих трансформацій в межах ліберального дискурсу ХХ століття. На думку Гаєка, наукові, політичні та інші відмінності на-

Лібералізм – це ідеологія, вчення про взаємозв'язки членів суспільства і одночасно прикладення цього вчення до поведінки людини в реальному суспільстві.

Л. фон Мізес

Не надаючи перевагу новому тільки тому, що воно нове, ліберал усвідомлює, що створення чогось нового належить до самої суті людських здобутків; він налаштований на сприйняття нового знання незалежно від того, подобаються йому безпосередні наслідки цього знання чи ні.

Ф. фон Гаск

Гаск вважав помилковим, оскільки він базується на вигадці, що всі людські інституції були створені з якоюсь наперед визначеною метою, для виконання певної місії, тобто задум розуму тут первинний. Еволюційний раціоналізм припускає, що упорядкованість суспільства не постала внаслідок спланованих дій, а стала наслідком процесу відбору певних практик, які виникали або з іншою метою, або навіть випадково та зберігалися, оскільки забезпечували превалювання групи, в якій вони з'являлися.

Протягом тривалого періоду в оцінці різноманітних суспільно-політичних явищ превалював конструктивістський підхід. Пріоритетність цього підходу призвела до тенденції представляти ті цінності, яких він не може пояснити, або як довільні людські рішення, або як акти волі, або як звичайні емоції, але не як необхідні умови фактів. Конструктивістський підхід призвів до розхитування основ цивілізації та навіть самої науки, яка теж базується на системі цінностей, що не піддаються науковому підтвердженню. Наслідком того, що індивіди дозволяли собі обманюватися за допомогою конструктивістського погляду на світ був той факт, що людина обмежувала діапазон того, чого могла б досягти, оскільки саме знання меж можливого робило людину здатною цілком використовувати свої сили.

Відстоюючи ідеї лібералізму, Гаск зазначав, що лібералам слід протистояти трьом найбільш впливовим антиліберальним економіко-політичним проектам ХХ століття: соціалізму, кейнсіанству та доктрині «держави загального добробуту».

Таким чином, Австрійська школа стояла на позиціях методологічного індивідуалізму у поясненні політико-економічних процесів. Її представники виступали за стихійне регулювання ринку, аргументуючи, що втручання держави в економіку рано чи пізно призводить до появи тоталітарних тенденцій у політичній царині суспільства.

20.3.2. Політичні погляди представників Фрайбурзької школи (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард)

У Німеччині до неолібералів відносять відомих теоретиків – Л. Ерхарда, А. Мюллер-Армака, В. Ойкена, В. Рьопке та ін. Підтримуючи в цілому базовий принцип класичного лібералізму «laissez faire», теоретики *Фрайбурзької школи* своєрідно переосмислили проблему державного регулювання. Базові позиції такого переосмислення:

- *по-перше*, вважалось, що державне регулювання економічними процесами вельми необхідне лише на початковій стадії формування ринкової економіки (доки не почнуть діяти спонтанні механізми самоорганізації);

- *по-друге*, коли ринок заживе власним – стихійним – життям, державі задля успішного функціонування ринкової економіки слід проводити активну анти-монопольну політику;
- *по-третьє*, держава має проводити виважену соціальну політику щодо малозабезпечених верств населення.

Для означення власної концепції представники Фрайбурзької школи лібералізму використовували поняття «ордолібералізм» (лат. *ordo* – порядок), називаючи свій напрям ордоліберальним. Уперше цей термін було використано в 1947 р. А. Мюллером-Армаком.

Одним із основоположників Фрайбурзької школи вважається *Вальтер Ойкен*. Основні праці: «Основи національної економії» (1947), «Основні принципи економічної політики» (1950). Ойкен сформулював учення про типи економічних порядків. Економічний порядок Ойкен розумів як сукупність норм і практик економічних відносин, у рамках яких перебігає конкретний господарський процес. Ойкеном виділено два типи економічних порядків: 1) центрально-кероване; 2) ринкове господарство. Вони не зустрічаються в чистому вигляді, а тільки у змішаному із переважанням елементів одного з них.

Вальтер Ойкен
(1891–1950)

Ойкен вважав, що невтручання держави в економіку призводить до підриву досконалої конкуренції внаслідок монополізації ринку, що призводить до дисбалансу в соціальному порядку. Монополією, якою могли ставати як власне комерційні структури, так і профспілки, Ойкен вважав відхиленням від моделі досконалої конкуренції. Отже, завдання державної економічної політики полягало в досягненні балансу між монополією та конкуренцією, приватною і державною власністю, застосуванні комплексу прямих і непрямих способів втручання в економічну діяльність. Окрім того, держава мала встановлювати правові норми господарювання, які підтримували сталість економічного порядку.

Основні принципи конкурентного порядку за Ойкеном: недоторканість приватної власності; стабільність грошової одиниці; відкриті ринки; свобода всіх договорів між економічними агентами; ідея матеріальної відповідальності економічних суб'єктів за свої дії; постійність і поступовість державної економічної політики. Ойкен пропонував поєднати два чистих типи економічного порядку задля досягнення соціальної справедливості. Таке поєднання призвело б до подолання крайнощів капіталістичної моделі вільного ринку, схильного до монополізації та олігополізації, та адміністративно керованої економіки, яка повністю обмежує індивідуальну свободу.

Дослідник не абсолютизує роль держави в економіці, оскільки поряд із провалами ринку очевидними є і провали в політиці держави. Оскільки ринок націлений на економічну ефективність, а держава – на підтримку принципів його ефективності й конкурентності, то ринок і держава мають діяти в нерозривній єдності. Формула соціально-орієнтованої економіки в демократичній державі для Ойкена – це актив-

не, але розумне втручання держави в економіку, перш за все в соціальну сферу при дотриманні фундаментальних принципів ринкової економіки. Таким чином, економічний і політичний порядки мають підтримувати один одного, а не домінувати або керувати один одним.

Альфред Мюллер-Армак
(1901–1978)

Ще одним видатним представником ордоліберальної школи є *Мюллер-Армак Альфред* – німецький економіст і політик. Основні праці: «Економічна теорія кон'юнктурної політики» (1926), «Регулювання економіки та ринкове господарство» (1946) «Основний принцип соціальної ринкової економіки» (1949), «Економіка і економічна політика. Ескізи і плани до соціальної ринкової економіки і до європейської інтеграції» (1966), «На дорозі після Європи. Спогади» (1971).

Ураховуючи специфіку часу та політичну кон'юнктуру, Мюллер-Армак у праці «Регулювання економіки та ринкове господарство» сформулював теорію «*соціального ринкового господарства*», де вперше і з'явився цей термін. Під терміном «ринкове господарство» Мюллер-Армак розумів соціально-економічну систему в рамках якої «принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної компенсації». За рік після публікації книги рік Л. Ерхард – майбутній канцлер Німеччини разом із групою євангелічних політиків, серед яких був Мюллер-Армак, запропонував упровадити і реалізувати цю соціально-економічну ідею в повоєнній Німеччині. Мюллер-Армак наголошував на тому, що під соціально-ринковим господарством він розуміє не впровадження «спонтанного порядку», тобто абсолютизацію та ідеалізацію ринкових відносин, а цілеспрямований свідомий «синтез», гарантований правовою державою та соціальною справедливістю, стратегічну модель суспільного й економічного розвитку ринку, коли досягнення ринкової економіки зі всіма її перевагами стають надбанням усіх представників суспільства. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спиралася на цінності соціальної солідарності, уявлення про суспільство, як про взаємопов'язаний соціальний організм, свободу, як основний орієнтир розвитку суспільства.

Мюллер-Армак вважав, що держава має забезпечити активну соціальну політику, засновану на принципах соціальної компенсації. Соціальну компенсацію Мюллер-Армак запропонував здійснювати на основі прогресивного оподаткування багатих і перерозподілу коштів через державні соціальні виплати на користь бідніших верств населення.

На думку Мюллер-Армака, соціальна ринкова економіка повинна була допускати мінімальне втручання держави в економіку, забезпечити декартелізацію та децентрацію виробництва. Вона протиставлялася системі планового господарства, яка позбавляла творчу людину її економічного самовизначення й свободи. Планове господарство ставило підприємців у залежність від державної бюрократії та від бюрократії управління, перетворюючи їх на службовців і комісарів. Соціальна ринкова економіка виключала вплив споживачів на виробництво, але й позбавляла їх приві-

лейв. Ідея Мюллер-Армака є одним із головних економічних принципів розподілу влади, який взяти за зразок не лише німці, але й інші держави.

У цілому, ордоліберали розглядали суспільний розвиток крізь призму еволюційного підходу, розробляючи концепцію соціального ринкового господарства. Практичне втілення ордоліберальних ідей – так зване «німецьке диво» – відбулося з приходом на посаду канцлера Німеччини теоретика та практика соціального лібералізму, «соціального ринкового господарства» *Людвіга Ерхарда*. Будучи адептом ордолібералізму, він запровадив відповідні економічні реформи, що врешті призвело до ефективної

Людвіг Ерхард
(1897–1977)

розбудови післявоєнної Німеччини. Основні праці: меморандум «Воєнне фінансування і консолідація заборгованості» (1944), «Добробут для всіх» (1956), «Півстоліття роздумів: промови і статті» (1961).

У книзі «Добробут для всіх» Ерхарт називав основними цілями соціального ринкового господарства *свободу та справедливість*. Умовами економічної свободи політик вважав політичну свободу, державні гарантії прав людини, соціальну справедливість і соціальний захист.

Ерхарда можна вважати першим ліберальним реформатором нового типу, засновником *соціального лібералізму*. За своїми ідейними джерелами, як вважав Ерхард, поняття «ліберальний соціалізм» і «соціальний лібералізм», який утворився з нього, є відмінними. Збереження господарської свободи та фінансової стабіль-

ності як підґрунтя «соціальної ринкової економіки» у політичному аспекті відображає боротьбу з централізмом і державним плануванням у всіх його проявах. Ерхард прагнув мінімізувати прояви етатизму, не боротися з державною силою та інтегруватися з нею. Ерхард працював в умовах, коли державне втручання в економіку стало реальністю. Він, як і неоліберали в інших західноєвропейських країнах, розумів, що в умовах значного впливу соціалістичних ідей не обійтися без використання широких заходів щодо соціального захисту населення і без застосування етатистської риторики та маніпуляцій із державним регулюванням. У цьому полягала суть стратегії, що отримала назву «соціальна ринкова економіка (господарство)».

Концепція соціальної ринкової економіки окреслювалася Ерхардом значно ширше, ніж економічна модель – як база для глобальних суспільних перетворень, формування вільної людини з високим рівнем відповідальності за своє життя і життя близьких їй людей. Відправним пунктом у концепції Ерхарда було уявлення про особливу природу взаємин індивіда та держави, особи і суспільства. Державна політика повинна бути орієнтована на створення «рамкових умов», тобто такого політико-правового, економічного і соціального порядку, який може забезпечити індивідові можливість вільного розвитку у поєднанні зі соціальною взаємодопомогою. Тим самим, ідеї Ерхарда опинилися співзвучні тим ідеологічним концепціям, які виходили з необхідності пошуку «третього шляху» суспільного розвитку на протигагу жорсткому

індивідуалізму чи колективізму. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спиралася на цінності соціальної солідарності, уявлення про суспільство як єдиний взаємозв'язаний соціальний організм. Але при цьому органічна концепція доповнювалася деякими базовими категоріями ліберального прогресу, зокрема свободи як основного ціннісного орієнтиру розвитку суспільства. Тільки ідеалом подібної ідеології стала свобода конкретної особи, взаємопов'язана з інтересами соціальних груп і суспільства в цілому, а не та, що протистоїть або пригнічує його. Відштовхуючись від цих початкових передумов, Ерхард реалізовував свою практичну програму реформ.

Ще одним необхідним й істотним елементом соціального ринкового господарства стала активна соціальна політика держави. Ерхард вважав, що вільне ринкове господарство, само по собі є соціальним із огляду на забезпечення високого життєвого рівня, та все ж таки потребує додаткових соціальних заходів. Соціальна допомога держави обґрунтовувалася на основі принципів солідаризму та субсидіарності, включала соціальне страхування, соціальне забезпечення, державне регулювання сфери трудових відносин, праці. Підкреслюючи, що соціальна політика не повинна підривати економічну стабільність і основи ринкового механізму, Ерхард розглядав становлення у ФРН системи соціальної ринкової економіки як пошук моделі, відповідної національним традиціям і сучасним особливостям німецького суспільства. Ерхард визначив Німеччину як країну західної культури та ринкової економіки, зробивши її одним із стовпів «спільного ринку».

Отже, правова система держави із соціально-орієнтованою економікою, яка побудована за принципами ордолібералізму, повинна мати, за Ерхардом, як центральний принцип суспільного устрою повагу до людської гідності та прав людини. Це передбачає забезпечення державою мінімального необхідного рівня задоволення людиною її потреб та зменшення прірви між багатими і бідними верствами населення

У цілому, теоретики Фрайбурзької школи, підтримуючи у цілому політику державного регулювання економіки, суттєво відрізнялися від кейнсіанства у поглядах на засоби втілення такої політики. Так, у кейнсіанстві вважалося, що державне регулювання економіки має бути спрямованим на контроль за інвестиціями та заощадженнями, використання податкової системи з метою впливу на споживання тощо. На думку представників Фрайбурзької школи, держава не повинна втручатися в економічні процеси. Натомість, мета державного інтервенціонізму полягає у створенні інституціональних механізмів регулювання економіки, спрямованих насамперед проти монополізації.

20.4. Еволюція англо-американського неолібералізму

З-поміж англо-американських напрямів неолібералізму найбільш відомими є *Лондонська школа неолібералізму* та *Чиказька школа («монетаризм»)* неолібералізму. Цікавим є той факт, що відомий теоретик Ф. Гаск залишив помітний слід у діяльності обох напрямів.

Слід також зазначити, що Ф. Гаска разом із Л. Мізесом прийнято зараховувати

як до Австрійської школи сучасного лібералізму, так і до Чиказької школи. Це пояснюється тим, що початок творчої діяльності обох теоретиків пов'язаний з Австрією (звідси й назва напрямку – Австрійська (Віденська) школа). У зв'язку з подіями Другої світової війни їм обом прийшлося переїхати до США, де була продовжена творча діяльність вже в рамках Чиказької школи. Крім того, певні суперечності пов'язані з тим фактом, що Гаєка зараховують до своїх лав адепти різних течій сучасного лібералізму: і неоліберали, і лібертаріанці (лібертаристи), і неоконсерватори (*див. теми 21, 28*). Утім, недоречно чітко окреслювати місце його творчого доробку в якомусь одному з цих напрямів ліберального дискурсу ХХ століття. У цілому, Гаєка по праву можна вважати класиком сучасного лібералізму, ідеї якого дали могутній імпульс для становлення та формування всіх означених ліберальних течій.

Лондонська школа – один із напрямів неолібералізму, підвалини якого були закладені політико-економічними напрацюваннями *В. Джемсона* ще у ХІХ столітті при кафедрі політичної економії Лондонського університету. Основою цього напрямку стали концепції *Е. Кеннана*, *Ч. Робінсона* та ін., які фокусували увагу на індивідуально-психологічних чинниках економічних процесів, зверталися до проблематики соціального порядку, аналізували специфіку функціонування економіки за умов обмеженості ресурсів тощо.

Уже в 40–50-х роках ХХ століття як кейнсіанські, так і неоліберальні стратегії, пов'язані із заходами зі стимулювання платоспроможного попиту та збереження «повної зайнятості» фактично перетворилися на невід'ємну частину економіки розвинутих західних країн. Означені ідеї були схожі на соціал-демократичні підходи, в контексті яких пропонувалися приблизно такі ж реформи державних інститутів.

Соціальний лібералізм інколи ще називають «етатистською» формою лібералізму. Це впливає з розуміння соціальних функцій держави. В США саме «Новий курс» *Ф. Рузвельта* означували як «*етатистський лібералізм*», оскільки він уособлював політику державного регулювання, сутність якої полягала в посиленні соціально-реформістських рис лібералізму. Як зазначав *Л. Мізес* стосовно політики «Нового курсу», мало хто знає, що вона стала копією політичного курсу Бісмарка (нім. Sozialpolitik), що був проголошений ще в 1881 р. у Німеччині. Радикальна соціалізація лібералізму, закладена політикою «Нового курсу» *Ф. Рузвельта*, отримала свій розвиток у політичних теоріях 60–70-х років ХХ століття. Це спричинило появу ідеї історичного компромісу між капіталізмом та соціалізмом, задля позначення якого було введено поняття «конвергенції».

Згодом у США лібералізм отримав подальший розвиток у програмі *Кеннеді-Джексона*, якою було декларовано створення «держави загального добробуту» (welfare state). Відповідно, соціалізація лібералізму призвела у другій половині ХХ століття до появи «welfare state» (*Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль та ін.*), яка стала нести відповідальність за своїх громадян. «Державу загального добробуту» частково визнали навіть консервативні ліберали, які ще в повоєнний період прийшли до висновку, що ліві ідеології становлять набагато більшу небезпеку для держави, ніж праві.

Політика лібералізації стосовно процесів управління економікою сприяла економічному буму, активність якого припала на повоєнні роки. Утім, остання чверть

XX століття продемонструвала негативні наслідки такої політики, що врешті призвело до відходу з передових позицій соціального лібералізму. Натомість, на передній план у другій половині XX століття виступає *консервативний лібералізм*. Якщо раніше консерватизм протиставлявся лібералізму, то в 1970-х роках означився своєрідний ліберально-консервативний консенсус. Як зазначав стосовно такого консенсусу французький філософ та економіст Г. Сорман, консерватизм та лібералізм доповнюють один одного. Консерватизм – це позиція, лібералізм – це модель, проект суспільства. Разом з тим, завищені очікування стосовно всемогутності ідеологеми «welfare state» певним чином призвели до краху ліберально-консервативного консенсусу 1970–1980-х років.

Так, уже в 1970-х роках у США спостерігалось зростання недовіри суспільства до влади, незважаючи на те, що саме в цій країні державні програми соціальної допомоги виглядали достатньо успішними в контексті побудови «welfare state», тобто держави, яка опікується людиною «від колиски до могили». Але аналітики стали відмічати, що саме такі програми призвели до зниження темпів економічного зростання в США і Європі ще на початку 1970-х років, вбачаючи основну причину цього погіршення в тому, що протягом попереднього десятиліття спостерігалось неймовірне зростання тягаря податків та державного регулювання. Відповідно, проявилися негативні наслідки політики централізованого державного регулювання. По суті, проблема полягала не стільки в надмірній опіці людини державою, скільки в зниженні особистої відповідальності та пригніченні ініціативності індивідів, що виникло внаслідок такої політики. Результатом надмірного втручання «держави загального добробуту» в життя індивіда стала та обставина, що залежність від держави призвела до девальвації цінностей сім'ї, працьовитості та бережливості.

Крім того, регулювання державою економічних процесів, що є характерним для «welfare state», негативно відображалось на формах самоорганізації у суспільстві. Така ситуація вимагала діалогу у заходах ліберальної політики, оскільки ідеологема «держави загального добробуту» видавалася все більш проблематичною. Як зазначав американський економіст, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки П. Кругман, для лібералізму важливості

лібералізм передбачає не лише державу загального добробуту, але також демократію та верховенство закону.

П. Кругман

набуває не лише держава загального добробуту, але також демократія та верховенство закону. Бути лібералом сьогодні – це значить прагнути зробити суспільство суспільством середнього класу. У цілому, в розвитку лібералізму в США 70-ті роки XX століття можна означити як вищу точку соціал-реформістської тенденції.

Соціальний лібералізм у кінці XX століття почав втрачати провідні позиції через згорання соціальних програм багатьма країнами Заходу, яке було спровоковане зниженням темпів економічного зростання. Втрачати власні позиції стала також теорія кейнсіанства, яка була популярною аж до 80-х років. Зокрема, в контексті кейнсіанської моделі подолання криз перевиробництва багатьма урядами використовувалася так звана «крива Філіпса», яка демонструвала кореляцію між рівнем безробіття та темпом зміни грошової заробітної плати. За цією кривою, зменшення безробіття, яке

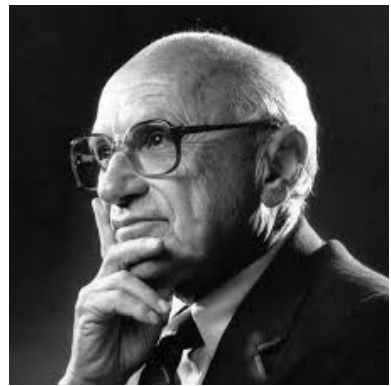
відбувається внаслідок підвищення рівня сукупного попиту, призводить до прискорення темпу зростання грошової заробітної плати. Тобто, вважалося, що безробіття скорочується внаслідок підвищення інфляції. Втім, ця теорія не завжди відповідала дійсності. Уже в 80–90-х роках стали спостерігатися тенденції одночасного співіснування інфляції та безробіття. В результаті уряди багатьох країн стали звертатися до альтернативних підходів в області макроекономічної політики, зокрема, до *монетаризму*. В теорії монетаризму наголошується на необхідності балансу у співвідношенні між кількістю грошей, які є доступними для фінансування покупок товарів й послуг, та здатністю економіки виробляти ці товари та послуги.

У середовищі американських економістів відбувалися пошуки адекватної моделі монетаристського регулювання економіки, найбільш вдалою з яких стала модель Чиказької школи, яка виникла 60-х роках. Її основними представниками є Р. Коуз, Дж. Стіглер, М. Фрідмен, Ф. Найт, Г. Беккер, Р. Фогель, Дж. Вайнер. З теорією монетаризму пов'язане насамперед ім'я американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки (1976) *Мілтона Фрідмана*. Основні праці: «Нариси позитивної теорії» (1953), «Кількісна теорія грошей» (1956), «Програма монетарної стабілізації» (1959), «Гроші й економічний розвиток» (1973).

Фрідман досліджував співвідношення між економічною та політичною свободою. Для нього економічна свобода є не просто необхідною, а й умовою для політичної свободи. Він доводить, що економічна свобода має бути вихідною точкою для урядування, оскільки у ній полягає принцип спільної вигоди від взаємодії між суб'єктами на ринку. Держава в ліберальному суспільстві має виробляти закони, порядок взаємодії суб'єктів та охороняти право власності, як і чинити вплив на монополії та займатись нейтралізацією зовнішніх чинників, що впливають на економіку. І держава має керувати грошми.

Фрідман виступав за вільний плаваючий курс валют і руйнування обмежень у міжнародній торгівлі. Тільки такі кроки здатні збалансувати економіку. Фрідман висловлювався проти розширення соціальних витрат держави, яка через систему оподаткування забирає кошти з економіки, у той час як основною функцією держави є забезпечення постійного економічного зростання. Економіст стверджував, що в демократії кожна людина має отримати базову освіту, але професійна та технічна освіта не повинна оплачуватись державою, а має отримуватись на конкурентній основі в публічних і приватних закладах.

На думку Фрідмана, в рамках валютної системи з гнучкими або плаваючими курсами, курси обміну визначається на вільному ринку угод між приватними валютними дилерами. У такій системі обмінні курси є подібними до будь-яких інших ринкових цін, що змінюються постійно. Це абсолютно необхідна умова для досягнення головної мети неолібералізму: побудови та розвитку вільної та процвітаючої світової спільноти, заснованої на необмеженій багатосторонній торгівлі.

Мілтон Фрідман
(1912–2006)

Фрідман стверджував, що існує три альтернативи монополії: публічна монополія, приватна монополія та державне регулювання. І жодна з них не є універсально прийнятною. Монополії можуть виникати з різних джерел, але державний вплив є всезагальним, і це, за Фрідманом, слід зупинити. Доктрина «соціальної відповідальності», що зобов'язує корпорації опікуватись суспільством, а не прибутком, не є прийнятною для капіталістичної системи й у підсумку може лише призвести до тоталітаризму.

Фрідман у своїй концепції економічного лібералізму, експлікуючи свободу як передумову та пріоритет нормального економічного та соціального розвитку, демонструє безпосередній взаємозв'язок між економічною та політичною свободою. Врешті, він обґрунтовує необхідність мінімізації втручання держави в економіку. Згодом ідеї М. Фрідмана стали основою неоконсервативної політики М. Тетчер («тетчеризм») і Р. Рейгана («рейганоміка»).

У 80–90-х роках ХХ століття неолібералізм став виступати за максимальну раціоналізацію процедур державного соціально-економічного регулювання. У теорії неолібералізму спостерігалася орієнтація на своєрідне згортання процесів соціалізації лібералізму, що проявлялося у неприйнятті соціал-демократичних тенденцій. Неоліберали стали в опозицію не лише до тенденцій соціалізації в лібералізмі, але й до консерваторів, які прагнули жорстко розмежувати державу та ринок. Їхньою метою було чітке кваліфіковане управління соціальною та економічною політикою за допомогою державних інститутів (як це вже продемонстрував досвід Німеччини та Японії). Стало вважатися, що прагматизм соціальної політики має полягати в оптимізації стратегій відновлення «людського капіталу», але аж ніяк не в утвердженні примарної «держави загального добробуту». Тобто, ресурси насамперед слід спрямовувати на перепідготовку робочої сили, але не на допомогу безробітним. Неолібералами було введено нове поняття «*індустріальна політика*», якою передбачалося заохочення малого бізнесу з боку держави, допомога сприяння у технологічній перебудові традиційних галузей економіки, податкові пільги для тих економічних сфер, які конкурентоздатні на світовому ринку.

На думку англо-американського професора антропології *Д. Харві*, неолібералізм призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, причому, саме неолібералізація сприяла відновленню впливу класів. Констатуючи невідповідність між неоліберальною теорією та реальною практикою неолібералізму, Д. Харві негативно ставить саме до його практичного втілення. Проблема полягає в юридичному хитруванні, яке нібито урівнює права корпорацій і приватних осіб. Результатом політики неолібералізації стало зuboжіння більшості населення.

Н. Чомскі (також прізвище транскрибується як Хомський) також негативно оцінює неоліберальні тенденції початку ХХІ століття. На його думку, неолібералізм – це політика, завдяки якій відносно невелика група осіб, керуючись своїми приватними інтересами, прагне взяти під контроль більшу частину соціального життя, причому цей контроль їм необхідний лише задля збільшення власної вигоди. За тридцять років «неоліберальної свободи» відбулася неімовірна концентрація корпоративної влади, зокрема,

Неолібералізм – прямий і найперший ворог справжньої представницької демократії, не тільки в США, але й по всій планеті, і він залишиться таким у найближчому майбутньому.

Н. Чомскі

в галузях енергетики, медіа, фармацевтики і транспорту. Найбільша проблема політики неолібералізації полягає в тому, що індивіди на перший погляд видаються вільними у своєму виборі. Втім, вони не мають права здійснювати вибір, який із часом сприятиме формуванню «сильних» колективних інститутів (приміром, профспілки). Разом із тим, індивіди можуть формувати «слабкі» добровільні асоціації (наприклад, благодійні товариства).

Щодо неолібералізму найбільш гостра проблема полягає в тому, що неоліберали з серйозними підозрами відносяться до демократії, вони готові швидше віддати владу експертам та еліті суспільства, ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія. Тобто, політика неолібералізму здатна призвести до зникнення демократії як такої. У цьому контексті Чомскі зазначав, що неолібералізм є найпершим ворогом справжньої представницької демократії, причому, не лише в США, але й в інших країнах. Тобто, в неоліберальній теорії кінця XX століття спостерігається прирівнювання індивідуальної свободи до свободи корпоративної. Таке зміщення пріоритетів загрожує майбутньому демократії, демократія фактично, попадаючи в тенета неолібералізму, перетворюється на його заручницю.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, неолібералізм, який виник паралельно із кейнсіанством, пропонував власне бачення проблематики державного регулювання. Найбільш значні напрями неоліберального дискурсу були розроблені в Австрії (Віденська школа: Л. Мізес, Ф. Гаск та ін.), Німеччині (Фрайбурзька школа: В. Ойкен, Л. Ерхард та ін.), Великій Британії (Лондонська школа: Е. Кеннан, Л. Роббінс та ін.), США (Чиказька школа або «монетаризм»: Ф. Найт, Дж. Стіглер, М. Фрідман та ін.).

Доволі глибокі засадничі відмінності можна виявити між німецькою та англо-американськими неоліберальними школами. Для німецького неоліберального напряму достатньо важливим став блок соціальних питань, вирішення яких мало постійно перебувати у полі зору державних інституцій. Тобто, економічна політика вважалася нерозривною із соціальною політикою, що передбачало зі сторони держави створення засадничих конституюючих рамок для функціонування ринкового господарства. Натомість, англо-американські неоліберальні школи фокусували увагу суто на господарюючому суб'єкті, їх не цікавили рамки, які б окреслювали поведінку цього суб'єкта. Проблематика «чистої» економіки, що позбавлена соціальних питань, була пріоритетом у дослідженнях науковців англо-американських неоліберальних шкіл. Їх більше цікавили питання конкуренції, інфляційних очікувань тощо.

Неолібералізм (як етатистський різновид лібералізму) характеризується такими ознаками: інституціоналізація нових форм втручання держави в життя суспільства та посилення процесів державно-монополістичного регулювання сфери економіки. Якщо в класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «держава як нічний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (welfare state). Відповідно, основою неоліберального дискурсу стали концепти «держави загального добробуту» та «соціальної ринкової економіки», сприяючи появі умов для формування суспільної відповідальності (ідеологема,

що запозичена у соціал-демократичної доктрини). Крім того, актуальними стали ідеї консенсусу (між тими, хто керує і тими, ким керують), орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їхньої соціальної приналежності тощо.

Неолібералізм призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, відтіснивши на задній план індивіда («героя» лібералізму) з його власними проблемами та свободами. Щодо неолібералізму, то найбільш гостра проблема полягає в тому, що неоліберали з серйозними підозрами відносяться до демократії, вони готові швидше віддати владу експертам та еліті суспільства, ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія.

Питання для самоконтролю

1. Які із напрямів трансформації класичного лібералізму в сучасний лібералізм на рубежі XIX–XX століть були найсуттєвішими?
2. Праці яких англійських теоретиків великою мірою посприяли соціалізації лібералізму в кінці XIX століття?
3. Яка традиція осмислення феномену свободи притаманна для сучасного лібералізму?
4. Яким чином відбулося переосмислення ідеї конкуренції та ідеологеми «рівності можливостей» в сучасному лібералізмі?
5. Коли було введено в науковий обіг термін «неолібералізм»?
6. Чим обумовлюється критика принципів Вашингтонського консенсусу?
7. Які європейські школи неолібералізму Вам відомі?
8. Які американські школи неолібералізму Вам відомі?
9. У чому полягає основна відмінність між німецькою та англо-американськими неоліберальними школами?
10. Основні характеристики та представники Австрійської (Віденської) школи неолібералізму.
11. Основні характеристики та представники Фрайбурзької школи («ордолібералізм») неолібералізму (Німеччина).
12. Основні характеристики та представники Чиказької школи («монетаризм») неолібералізму.
13. Основні характеристики та представники Лондонської школи неолібералізму.

Література

Гаєк Ф. А. Принцип ліберального соціального порядку / Лібералізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий; 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 20–35.

Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Ф. А. Гаєк ; [пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина]. – Л. : Літопис, 2002. – 556 с.

Гаєк Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Ф. А. фон Гаєк ; [пер. з англ. Н. Поліщук] // Консерватизм : [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 1998. – 598 с. – С. 65–81.

Тема 20. Політичні ідеї представників неолібералізму

Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Ф. А. фон Гайек ; [пер. з англ. В. В. Дмитрук]. – К. : «Аквілон-Прес», 2000. – Т. I–III. – 448 с.

Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України : [наук.-попул. есе] / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2011. – 288 с.

Гедікова Н. П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: світовий досвід та українська практика (політологічний аспект) / Н. П. Гедікова. – Одеса : Оптімум, 2009. – 330 с.

Глушко Т. П. Філософсько-економічний зміст і соціальна продуктивність неолібералізму / Т. П. Глушко // Філософські обрії. – 2015. – Вип. 34. – С. 24–34.

Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма / В. М. Грубов. – К. : ФАДА, ЛТД, 2007. – 554 с.

Щенко П. Деміфологізація неолібералізму – шлях до подолання догматизму в економічній науці / П. Щенко, А. Арсенко // Економіка України. – 2011. – № 7. – С. 14–25.

Жовтобрюх М. Делегітимація соціальної держави в неолібералізмі М. Ноціка / М. Жовтобрюх // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 11. – С. 18–20.

Козловський В. П. Австрійський лібералізм: пошук нових засад індивідуальної свободи / В. П. Козловський // МАГІСТЕРІУМ. Історико-філософські студії. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 27–38.

Кругман П. Кредо либерала / П. Кругман ; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева; вступ. статья В. Л. Иноземцева]. – М. : Европа, 2009. – 368 с.

Кубедду Р. Политическая философия австрийской школы: К. Менгер, Л. Мизес, Ф. Хайек / Р. Кубедду ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. – М. ; Челябинск : ИРИСЭН : Мысль : Социум, 2008. – 406 с.

Купрій Т. Г. Роль Людвіга Ерхарда у проведенні економічної реформи: досвід повосенної Німеччини / Т. Г. Купрій // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць: Наук. записки Рівн. держ. гуманітарн. ун-ту. – 2009. – Вип. 16. – С. 133–137.

Купрій Т. Ерхард Людвіг / Т. Купрій // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 238–239.

Купрій Т. Мюллер-Армак Альфред / Т. Купрій // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 463–464.

Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору / Г. М. Куц ; [за наук. ред. Ю. І. Макара]. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2011. – 300 с.

Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. М. Куц // Вісн. ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Сер. : «Питання політології». – 2010. – № 912. – Вип. 17. – С. 174–183.

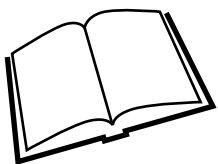
Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Л. фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. – М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.

Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен ; [пер. с нем. Л. А. Козлова, Ю. И. Куколева]. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 493 с.

Полянська В. Ю. Політичні ідеї представників неолібералізму / В. Ю. Полянська // Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 689–706.

Репке В. Малое и среднее предприятие в народном хозяйстве (из сборника статей «Концепция хозяйственного порядка. Учение ордолиберализма») / В. Репке // Politekonom. – 1998. – № 1. – С. 50–58.

ТЕМА 21

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ КОНСЕРВАТИЗМУ ТА НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ

- 21.1. Консерватизм у поглядах мислителів першої половини ХХ століття*
- 21.2. Неоконсервативна політична ідеологія: зміст, умови виникнення, представники-засновники*
- 21.3. Соціальна база неоконсервативної ідеології*
- 21.4. Основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів*
- 21.5. Неоконсервативна концепція суспільно-політичного розвитку М. Тетчер*
- 21.6. Погляди Ф. А. фон Гаска на проблеми етатизму й економічної свободи*
- 21.7. Теорія «освіченого консерватизму» Г.-К. Кальтенбруннера*
- 21.8. Проблеми політичних цінностей у неоконсервативній ідеології*

21.1. Консерватизм у поглядах мислителів першої половини ХХ століття

Консерватизм виник у Європі понад два століття тому і до нашого часу залишився однією з найвпливовіших політичних ідеологій Європи. З утвердженням і перемогою лібералізму в Європі, консерватизм зазнав значних модифікацій у своїх поглядах на демократію – від категоричного заперечення пріоритетів цього суспільного ладу на початку ХІХ століття до сприйняття демократичної форми правління, та визнання багатьох її переваг у ХХ столітті. У розвитку консерватизму ХХ століття виокремлюються два головні етапи: консерватизм першої половини ХХ століття та консерватизм другої половини ХХ століття (неоконсерватизм).

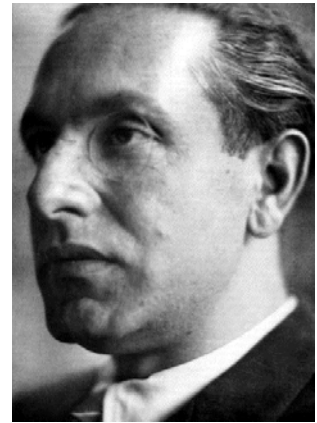
У першій половині ХХ століття консерватизм увиразнювався у ідеях сильної влади держави, суттєвого обмеження демократії на користь правлячої верхівки, тому дослідники цієї ідеології вказують на авторитарний характер консерватизму у першій половині ХХ століття. Найвиразніше консервативна традиція буда представлена в німецькій та італійській політичній думці, особливо після поразки кайзерівської Німеччини, Італії та інших країн Четверного союзу у Першій світовій війні (Е. Юнгер, О. Шпенглер, Ю. Евола та ін.).

Розкриємо особливості тогочасного консерватизму на прикладі мислителя, який увиразнив традиціоналізм і консерватизм – італійського філософа-традиціоналіста *Юліуса Еволи*. На його публікації в Італії існувала заборона до 1968 року. Основні праці: «Язичницький імперіалізм» (1928), «Повстання проти сучасного світу» (1934), «Люди та руїни» (1953), «Метафізика статі» (1958), «Осідлати тигра» (1961), «Критика фашизму: погляд справа» (1964).

У творчому житті Еволи можна виділити кілька періодів, але на проміжок 1921–1929 роки припадає залучення до ідей традиціоналізму та консерватизму, яким залишився вірним до кінця життя. Період співпраці з фашизмом, безумовно, найсумнівніший у житті Еволи: спроба одухотворити фашизм виявилася безнадійно безплідною; фашистів дратував високобобий інтелектуалізм мислителя. У післявоєнні роки Евола відмежувався від фашизму, критикуючи його з право-консервативних позицій.

Дух послідовного консерватизму у Еволи зливається з традиціоналізмом. Традиція, в розумінні Еволи, «по суті свій є щось метаісторичне і одночасно динамічне: це загальна впорядковуюча сила, яка діє виходячи з принципів, які мають вище узаконення (якщо завгодно, можна навіть сказати: з принципів, даних Богом) протягом поколінь, зберігаючи духовну спадкоємність і проявляючи себе в найрізноманітніших інститутах, законах, формах державного устрою, що можуть навіть мати значні відмінності між собою». Евола вважав, що Традиція покликана забезпечити циклічне повернення Культури до самої себе, у своїй споконвічній незмінній сутності.

Лейтмотивом творчості Еволи стала ідея «консервативної революції». Він вказував, що повертає терміну «революція» вихідний етимологічний сенс, позаяк «Re – *volvere*» позначає рух у напрямку витоків, відправної точки. «Консервативна революція» не має класового характеру, більше того протистоїть правлячому класу капіталістичної буржуазії, яка проводить у життя принципи, ворожі консерватизму. На переконання Еволи, метою такої революції є «революційна» захист і «збереження» «загальної концепції життя і держави, заснованої на вищих цінностях та інтересах». Консерватор вірний принципам, а не старим інститутам і установам, які лише перехідні форми, що дійсні для конкретного місця та часу. Вищі принципи і цінності володіють «вічною актуальністю». До таких вищих принципів і цінностей Евола відносить «принципи істинної держави»: «*imperium i auctoritas*» (авторитет і повноважність

Юліус Евола
(1898–1974)

Ю. Евола, «Люди та руїни»

«вічною актуальністю». До таких вищих принципів і цінностей Евола відносить «принципи істинної держави»: «*imperium i auctoritas*» (авторитет і повноважність

влади), ієрархію, справедливість, політичний порядок, що перевершує політичний рівень. Для цих принципів і цінностей не існує історії – це надісторичне імперативні принципи, нормативні цінності, що виражають вічні традиційні ідеї аналогічні «природним законам вічної республіки», про які писав у XVIII столітті Дж. Віко.

Консервативному трактуванню революції, на думку Еволи, протистоїть концепція революційних змін, що спирається на принципи історизму та емпіризму. Принципи, істини і норми таких революціонерів прив'язані до часу, коли вони «знаходять свій історичний вигляд під впливом оточуючих і винятково людських чинників». Одним із варіантів такого підходу до революції є марксизм із його абсолютизацією економічної сфери. Всі ці тлумачення революції становлять собою «міф світових підричних сил» у всьому їх діапазоні від помірковано-ліберальних до крайніх лівих. Між ліберальною демократією і соціалізмом Евола бачить прямий спадкоємний зв'язок – перша розчистила шлях другій.

Нерівність людей – настільки очевидна річ, що не хочеться витратити слова на її доведення: для того, щоб зрозуміти це, треба лише розкрити очі.

Ю. Евола, «Язичницький імперіалізм»

Для Еволи тільки «істина консервативного революціонера» у власне політичному плані володіє справжньою правотою. Кризу сучасної цивілізації, що насувається, Евола вважав відплатою за руйнування попередньої традиційної цивілізації.

21.2. Неоконсервативна політична ідеологія: зміст, умови виникнення, представники-засновники

Неоконсерватизм (грец. *νεος* – новий, лат. *conservo* – зберігаю, охороняю) – сучасна ідейно-політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства й визначає урядову політику та політичний курс провідних країн Заходу починаючи з другої половини 70-х років. Історія появи неоконсерватизму суттєво відрізняє цей політико-ідеологічний напрям від більш масштабних, класичних ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм).

Як ідеологія, неоконсерватизм поставив під сумнів діючу кілька десятиріч кейнсіанську політику, а також саму діяльність «соціальної держави», зробив спробу подолати етатистський підхід ліберально-реформістських політиків до розширення державного регулювання соціально-економічного життя. В основу економічного курсу було покладено монетаристську модель Чиказької школи (М. Фрідман, М. Фелстайн), а також так звану «економіку ринку» (Д. Гілдер, Ф. Гаск), які орієнтували на звільнення приватного бізнесу від надмірного державного втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приватного підприємництва. У політичній сфері неоконсерватизму ставиться завдання функціонального посилення політичної системи, пошуку ідей і підходів більш ефективної влади, зміцнення «законності та порядку», традиційних морально-політичних цінностей через розвиток інститутів громадянського суспільства і збалансованість відносин суспільства з природою (Д. Белл, З. Бжезинський, І. Крістол та ін.).

Набуття неоконсерватизмом у стислі терміни статусу впливової політико-ідеологічної доктрини певною мірою пов'язано з його опорою на доволі широку соціальну базу та спрямування на відстоювання традиційних звичаїв і цінностей (національних, релігійних, культурних, гуманістичних). Неоконсерватизм запропонував «нову суспільну філософію», яка була спрямована на поєднання основних цінностей лібералізму та сучасних реалій розвитку суспільства. Успіх неоконсерваторів пов'язаний із усвідомленням ними необхідності технологічних, соціально-економічних і політичних змін у суспільстві постіндустріальної доби, а сам неоконсерватизм є відповіддю на вимоги технологічної революції та сучасної цивілізації.

Неоконсерватизм виявився доволі ефективним у багатьох аспектах: у низці країн вдалося приборкати інфляцію, зменшити безробіття, стимулювати ділову активність, ліквідувати збиткові галузі промисловості; він надав людям ясну форму взаємовідносин між соціально відповідальним індивідом і політично стабільною державою, узгодивши раціональне ставлення до дійсності з моральними принципами. Неоконсервативний курс синтезував у своїй ідейній основі не лише досягнення традиційного консерватизму, а й гуманістичні уявлення лібералізму, соціалізму й інших соціально-політичних учень. Відштовхуючись від широкої ідейно-теоретичної бази, сучасні неоконсерватори намагалися віднайти середній шлях між деструктивністю неприборканої ринкової стихії та неефективною державною регламентацією всіх сфер суспільного життя.

Поняття «*неоконсерватизм*» укорінилося в суспільно-політичному лексиконі низки західних країн на початку 70-х років XX століття як новий, сучасний тип консерватизму. Його виникнення було зумовлене новою соціально-економічною та ідейно-політичною ситуацією, що склалася у країнах Західної Європи в США 70-х роках XX століття. В економічній політиці неоконсерваторів, а також в їх ідейно-теоретичній доктрині, знайшла відображення, викликана технологічною революцією на зламі 70–80-х років, об'єктивна потреба у глибоких, що виходять за національні межі, структурних змінах суспільного виробництва. Ці зміни вимагали звільнення економіки від жорсткого державного регулювання, полегшення податкового пресу, заохочення підприємницької ініціативи, прагнення деблокувати розвиток економіки від гіпертрофованого державного втручання, які неоконсервативні уряди втілили в гасла «дебюрократизації», «дерегулювання», «денаціоналізації», «приватизації».

Термін «неоконсерватизм» використовується як збірне поняття для характеристики досить неоднорідної політичної й ідеологічної течії, що постала як альтерна-

Специфіка ідеології неоконсерватизму полягає у тому, що не «теорія» зумовлює «практику», а навпаки – ідеологія слугує своєрідним виправданням політичного курсу.

Із висловлювань американських дослідників неоконсерватизму С. Халпера і Дж. Кларка.

тива неоліберальному баченню соціально-політичної дійсності. Не будучи цілісною, внутрішньо несуперечливою ідеологічною системою, неоконсерватизм тим не менше виступив як парадигма розвитку сучасного західного суспільства, як спосіб подолання кризи, вирішення існуючих соціально-економічних, політичних і культурних проблем.

Неоконсерватизм періоду свого зародження – це, перш за все, ідейно-політична течія, що почала до-

мінувати, визначати урядову політику провідних західних країн. Нова консервативна ідеологія поєднувалася з певним політичним рухом. Неоконсервативна хвиля 70–80-х років ознаменувала собою завершення цілого періоду розвитку економічного і політичного життя Западу, початок якому поклав «Новий курс» Ф. Рузвельта, який характеризувався посиленням інтеграції: в ідеології – між лібералізмом і соціал-демократією, в політиці – між державно-монополістичним регулюванням і практикою соціал-реформізму. Економічною основою такої інтеграції слугувала концепція Дж. Кейнса, до інструментарію якої входило стимулювання споживання, банківського кредиту, держзамовлення, стимулювання підприємництва з державного бюджету. Кейнсіанська практика соціально-економічного регулювання безперервно еволюціонувала під впливом політичних чинників (зростання державних соціальних програм «модернізації»), тобто прискореного розвитку та перетворення економічного, соціального, культурного середовища суспільства за допомогою соціальної інженерії держави).

Витоки появи неоконсерватизму пов'язані з усвідомленням дійсних протиріч державного регулювання та державно-бюрократичного підходу в цілому до вирішення соціальних проблем. До них можна віднести глибокі протиріччя між різними функціями та сторонами діяльності сучасної неоліберальної держави – економічною, політичною, соціальною, духовною; внутрішньою та зовнішньою; невідповідність соціальної політики можливостям бездефіцитного бюджетного фінансування, всезростаючою неефективністю діяльності органів держави, розростання державно-бюрократичного апарату, зростання вартості його утримання; податкові проблеми; і як результат цих процесів – антиурядові настрої.

Ренесанс консерватизму у формі неоконсерватизму певною мірою відображає об'єктивну потребу в розвитку сучасних продуктивних сил. Особливості сучасного етапу інформаційної революції, подальша глобалізація економіки та інших сфер суспільного життя пред'явили підвищені вимоги до здатності господарської системи діяти в умовах невизначеної багатоваріантності розвитку, швидко адаптуватися до мінливих умов. Ставка на всебічний розвиток ринку була покликана підвищити настільки необхідну гнучкість функціонування господарського механізму.

Законодавча система заходів, що регулювала суспільні відносини та перерозподіл доходів у нових умовах глобалізації господарських зв'язків, що постійно змінюються, стала неефективною та вимагала вироблення нових підходів до законодавства про працю, проблеми зайнятості та безробіття, фіскальної політики, організації урядових служб у масштабах їхньої діяльності, розподілу бюджету, державного сектору економіки, який, поглинаючи значну частину надлишкової робочої сили, став нерентабельним, перестав відповідати умовам світогосподарських зв'язків. Процес приватизації та денационалізації, розпочатий неоконсерваторами, певною мірою відобразив необхідність приведення національних структур у відповідність із макроекономічними тенденціями. Для адаптації системи до нових реалій історичного розвитку потрібні були і нові методи, серйозні зміни її структурної складової, іншими словами, зміни значної частини її стійких зв'язків, що забезпечують перехід на нову модель розвитку.

Серед об'єктивних причин консервативного повороту важливе місце займає криза сучасного лібералізму, його політики та ідеології, яка виявилася неефективною перед обличчям загострення соціальних та економічних проблем. Розчарування в соціал-реформістській моделі розвитку західної системи, особливо псевдооптимістичній моделі «єдиного індустріального суспільства», «державі загального добробуту», «новій якості життя» призвело до того, що саме в рамках ліберального реформізму почалися процеси диференціації, а також поява усередині нього неоконсервативної ідеології.

Реформізм, техно-ліберальний оптимізм зазнав фіаско у середині 70-х років, коли найгостріша криза вразила розвинені країни Заходу і технологічний детермінізм у цілому. Реформістська ідеологія як метод та спосіб пояснення сучасної суспільної еволюції виявилася неспроможною. Економічна криза поставила питання про можливість та межі державного впливу на громадянське суспільство. Розчарування в ліберальних і соціал-реформістських моделях, які асоціювалися з образом «соціальної держави», «держави загального добробуту», здатної та готової забезпечити високий, постійно зростаючий рівень життя всім своїм громадянам, викликало дезорієнтацію в позиціях більшості населення. В їх середовищі поширювалися надії, засновані на вірі в те, що жорсткий економічний курс, нав'язаний консервативними силами, відкриє шлях до подальшого оздоровлення. Це зумовило більшу, ніж за інших умов, терпимість соціально уразливих груп населення до програми консерваторів, у тому числі й до непопулярних заходів.

Представники неоконсерватизму стали протиставляти ідею відмови держави від втручання у вирішення соціальних питань як єдиного засобу забезпечення стабільності та ефективності функціонування суспільних відносин. Формування нового типу консервативної ідеології (неоконсерватизму) стало можливим завдяки розчаруванню в ідеології та соціальній політиці лібералізму, в його технологічному оптимізмі й обіцянках «соціального миру», «соціальної інтеграції». Розгубленість, ідейно-політичний розбрат у таборі лібералів, неготовність запропонувати модель суспільного устрою, адекватну новим реаліям розвитку економічних, соціально-політичних і духовних процесів сучасного суспільства, полегшили успіх консервативних політичних і соціально-філософських ідей у 70–80-х роках XX століття.

21.3. Соціальна база неоконсервативної ідеології

Сучасний консерватизм впливає на всі сфери суспільного життя, є широкою ідеологічною, філософською та політичною течією. Кредо «нового консерватизму»:

- в *економіці* – заміна реформістської моделі розвитку, заснованої на кейнсіанських методах державно-монополістичного регулювання та соціального маневрування, монетаристською моделлю, орієнтованою на звільнення приватного бізнесу від державного втручання, всебічне заохочення ринкових відносин, приватного підприємництва;
- у *соціальній сфері* – гнучкіший ліберально-реформістський курс поступився місцем: 1) відкритим прагненням до «жорсткої» економії за рахунок працюю-

чих із відстоюванням т. зв. «економічного реалізму»; 2) скороченню зростання соціальних витрат. Замість міркувань про «соціальну гармонію» прийшли ідеї про «вічну нерівність»;

- у *політичній сфері* – переорієнтація у розгляді проблем політичної влади, демократії, політичної участі, функцій і прерогатив держави, бюрократії до посилення елітарних тенденцій і антибюрократичних настроїв.

Зауважимо: звернення до консервативної ідеології завжди відбувається в періоди загострення криз. У цьому сенсі консерватизм 70-х років відобразив поглиблення кризових явищ у світі капіталу. Він виявився тим ідеологічним і політичним засобом, який найбільше підходив для реалізації зміненої стратегії західних країн.

Як уже зазначалося, термін «неоконсерватизм» часто ідентифікують із поняттям «консерватизм», коли приставка «нео-» уточнює, чим став сьогодні консерватизм. Західні політологи терміном «неоконсерватизм» прагнуть відмежувати його від «неолібералізму». Еволюція колишніх ідеологів неолібералізму до неоконсерватизму пов'язана з переоцінкою власних теоретичних позицій, а також зміною їх політичних поглядів, що виразилися в різкій критиці різних рухів соціального протесту (антивоєнного, молодіжного, жіночого, профспілкового). У відповідь на поглиблення соціальної нерівності, соціальні критики розширення загальнодемократичного протесту, виступили з вимогою «сильної влади», обмеження демократичних механізмів у внутрішньополітичному житті. Тогочасне посилення консерватизму на Заході стало можливим завдяки появі у ньому теорій та ідей, які ще зовсім недавно вважалися ліберальними. Так, Д. Белл, Н. Глейзер, І. Крістол, С. Ліпсет, Д. П. Мойніхен, С. Гантінгтон, Е. Шиллс свого часу відстоювали ліберальні ідеї про «кінець ідеології».

Підвищення ідеологічної та політичної активності неоконсерваторів є, з одного боку, реакцією на кризу ідеології лібералізму, розчаруванням у його соціальній політиці, технологічному оптимізмі; з іншого боку, чинником активізації неоконсерватизму можна вважати політичний спад лівого радикалізму і кризові явища в ідеології соціального бунтарства «нових лівих», що не запропонували ніяких позитивних програм соціального перевлаштування.

Дійсно, важко, майже неможливо, дати керівну систему ознак, визначити, уніфікувати цю філософську течію.

С. Уайсман, «Хто є консерватор?»

Неоднорідна соціальна природа сучасного консерватизму, його складність як ідейно-теоретичного феномену підкреслювалася західними політологами.

Особливо чітко тенденція до зміни ідеологічних акцентів проявилася в США з виникненням нової консервативної течії, що групувалася довкола журналів «Commentary» і «Public interest». Найбільш помітний виступ представників цієї течії було зроблено в 1975 році із виходом двох спеціальних номерів названих журналів, які містили матеріали симпозіуму про сучасний стан американської політики, а також статті, присвячені 200-річчю США, у яких було викладено головне кредо американського неоконсерватизму.

Найважливішою теоретико-методологічною задачею, що розв'язувалася при аналізі ідеології неоконсерватизму, є з'ясування його соціальних функцій. Соціальним суб'єктом, носієм «нової» консервативної ідеології можуть виявитися і такі соціаль-

ні групи, які хоча і не займають домінуюче положення в суспільстві, але органічно пов'язані з цими суспільними принципами. Мінливість соціальної бази неоконсерватизму призводить до того, що його ідеологія здатна обслуговувати інтереси різних класів і верств, запозичуючи аргументи різних ідейно-політичних і теоретичних традицій, шкіл.

Ідейна течія неоконсерватизму має свої соціальні корені. Консерватизм відображає інтереси певних кіл правлячої еліти, невеликої замкнутої групи з єдиною ідеологією, яка в той же час зустрічає розуміння у масовій свідомості. Навряд чи неоконсерватизм зміг би в такий короткий термін завоювати статус впливової політико-ідеологічної доктрини, якщо не опирався б на широку соціальну базу, певною мірою не виражав почуття, настрої, устремління різних верств населення, і перш за все тих, на які негативно вплинули величезні економічні та соціально-культурні зрушення, викликані науково-технічним розвитком. Неоконсерватизм шукає і знаходить підтримку в середньому класі і навіть у частині робітничого класу сучасного західного суспільства.

Консервативні автори у своїй більшості належали до істеблішменту, про що свідчать їх посади, політичні та соціальні зв'язки. У США – це колишні помічники президента з національної безпеки, державні секретарі (Р. Аллен, З. Бжезинський, У. Ростоу та ін.), помічники державного секретаря та постійних представників США в ООН (Дж. Болл, Д. П. Мойніхен, Дж. Кіркпатрік та ін.), члени Ради національної безпеки (С. Гантінгтон, Р. Осгуд), радники та консультанти окремих відомств, які у свій час працювали в найпрестижніших університетах. Це – члени академій, наукових товариств, лауреати Нобелівської (Р. Кіссінджер, М. Фрідман, Ф. Гаск) та інших премій. Значна роль консерваторів спостерігалась і «мозкових центрах», зокрема, у «Ренд корпорейшен» (Т. Вулф), Міжнародному інституті стратегічних досліджень (С. Гантінгтон), Троїстій комісії (З. Бжезинський), Раді з міжнародних відносин (З. Бжезинський, Е. Хоровіц, С. Гантінгтон, Р. Осгуд). Прихильники політичних позицій неоконсерватизму об'єдналися у консервативні партії, найбільші з яких – Консервативна партія Великої Британії (виникла 1867 р.), Консервативна партія Данії (виникла 1916 р.) та ін.

При аналізі ідеології та політики неоконсерватизму, його місця в ідейно-політичному житті сучасного західного суспільства треба розрізняти, з одного боку, його реальні функції та інтереси, а з іншого – потенційну соціальну силу, на яку він орієнтується і чий інтереси не завжди і не в усьому послідовно виражає і відстоює. Такою силою на межі 70–80-х років XX століття став *середній клас*. Для політичного аналізу та практичних висновків недостатньо обмежуватися констатацією різкої мінливості політичної свідомості середнього класу. Важливо встановити джерела, що живлять його коливання, причому не тільки загальносоціологічні, але і конкретні як економічні, так і політичні. Низка особливостей двоїстої свідомості пояснюється тим, що, на відміну від представників великого капіталу, середній клас у своїй більшості стоїть осторонь від реального політичного процесу, знання і використання таємних механізмів влади. Він не бачить внутрішнього зв'язку між великим капіталом і державою, а тому робить висновок про політику за її фасадом і зовнішніми атрибутами, не ба-

чить за політичною фразеологією реального життя. Звідси – ілюзорне уявлення про можливість «демократії взагалі», влади, «держави», зокрема.

Нова розстановка соціальних сил чітко окреслилася у формулі «*суспільства двох третин*». По суті справи, неоконсерваторам вдалося створити консенсус більшості, в яку поряд із антиетатистськи налаштованими середніми верствами входила і та частина людей найманої праці, традиційні потреби якої задовольняли в руслі неоконсервативної політики.

21.4. Основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів

У 80-х роках ХХ століття відбулося організаційне оформлення консервативних сил, що сприяло координації зусиль для вироблення *консервативної моделі суспільного розвитку*. Загострення кризи принципів управління поставило в центрі політичної науки та політичної практики проблему суспільної стабільності. У центрі політичної проблеми виявився феномен зростаючої некерованості (або «кризи керованості»), що виразився в неефективності традиційного механізму соціального регулювання, загостренні внутрішніх суперечностей соціальної політики, ускладненні взаємодії внутрішньої і зовнішньої політики держави, падінні авторитету основних інститутів влади, ерозії ідеологічного та політичного консенсусу.

Неоконсервативне крило сучасної західної політичної думки визнає глибоку кризу, з якою зіткнулася держава, і зосередилося на вирішенні двох найважливіших проблем: 1) які причини «кризи керованості»; 2) яким шляхом криза може бути подолана? В оцінці цієї проблеми намітився серйозний поворот у суспільній свідомості. Якщо раніше подолання кризових явищ пов'язувалося переважно з регулюючою роллю держави, то тепер однією з причин кризи оголошено «*розширення рамок державної діяльності*» і саме держава з її «гіпертрофованим апаратом», регламентацією, соціальними витратами і є, на думку неоконсерваторів, відповідальною за кризу.

Основу неоконсервативної соціально-політичної проблематики складають питання «соціальної держави». Саме вони визначають зміст, гостроту основних теоретичних дискусій, що розгорнулися між неоконсерваторами і ліберальними лівими політичними силами. Німецький філософ Ю. Габермас вважав, що неоконсерватизм як практична політика був породжений саме кризою «соціальної держави». Доктрина ж західнонімецького неоконсерватизму, на відміну від його американського варіанту, звелася не до вироблення рецептів подолання кризи регулювання, а до повернення на старі теоретичні позиції, характерні для консервативної суспільно-політичної думки 50-х років.

Міцність і ефективність державної влади, на думку неоконсерваторів, залежить від поєднання авторитету й традиції. «Державу загального добробуту» неоконсерватори назвали «розподільним центром». Вона шкідлива тим, що виховує у людей уявлення про їх природні права на житло, охорону здоров'я, добробут, комфорт. У той же час система регулювання виробничих та інших суспільних відносин, що склалася у високорозвинених країнах, має внутрішньо суперечливий характер. Чим активніше

держава прагне забезпечити оптимальне співвідношення механізмів регуляції соціальної системи, тим сильніші протидіючі тенденції до їх автономії, носіями яких є великі корпорації. Втручання держави в економічні процеси з головною метою – домогтися стабілізації системи, може бути досягнута лише обмеженням свободи приватного підприємництва. Це органічне протиріччя цілі і засобу є найбільш глибокою і об'єктивною причиною кризи системи державного регулювання, а відповідно і ліберально-реформістських концепцій, що обґрунтовують розширення регулятивних функцій; воно з неминучістю призводить до зіткнення державної активності з інтересами крупного капіталу.

Разом із тим, виникнувши на основі високого рівня концентрації виробничих сил як потреба високого рівня їх розвитку у суспільній формі управління, державне регулювання вже не може бути усунено й утворює органічний елемент сучасної соціальної системи. Неоконсервативна думка чітко усвідомлює неможливість демонтажу державного монополістичного регулювання, незворотність найважливіших зрушень у структурі сучасного західного суспільства.

Треба враховувати, що практична політика неоконсерваторів була значною мірою менш радикальною, ніж програма її ідеологів. Політики-неоконсерватори не вели мову про ліквідацію державного регулювання взагалі. Їх заперечення викликали програми соціальної допомоги, «соціальний характер» державного регулювання. Найкраще, що може зробити держава, вважали неоконсерватори, це скоротити власні доходи та витрати, знизити податки, сприяючи цим зростанню заощаджень і посилюючи приватні стимули до інвестицій та зайнятості. Решту повинна зробити «вільна гра ринкових сил».

Зокрема, 40-й Президент США (1981–1989) *Рональд Рейган*, опираючись на теоретичні рекомендації неоконсервативних ідеологів, запевняв, що має намір згортати економічну функцію держави, дерегулювати господарський процес, вивільняти приватне підприємництво від бюрократичних пут, надати нічим необмежену свободу дії саморегульованим стихійно-ринковим конкретним механізмам. Винуватцем усіх бід розглядалася держава, а її економічна політика – одна з головних причин «уповільнення економічного зростання США. Зміни в економічній ролі держави в 80-х роках відображають пошуки оптимального співвідношення сил регулювання та дерегулювання.

Якщо звернутися до рейганівської програми оздоровлення економіки, то її центральний пункт полягав у тому, щоб заходами бюджетного регулювання стимулювати приватну підприємницьку ініціативу, збільшити пропозицію та домогтися збалансованості бюджету. Така міра повинна була дати дорогу стихійному ринковому механізму, який краще, ніж держава, збалансує економіку. Одночасно урізалися державні асигнування на соціальні потреби. Центральний об'єкт державного регулювання по-

Рональд Рейган
(1911–2004)

передніх років – зайнятість (у рамках програми досягнення «повної зайнятості») – був обмежений у новій програмі «економіки пропозиції».

Рейганівська адміністрація і не думала демонтувати державне регулювання економіки; її економічна програма, прийнята Конгресом у 1981 році, опиралася на «п'ять китів»: 1) істотне обмеження зростання федеральних витрат, насамперед за рахунок

Точка зору уряду на економіку може бути виражена у кількох простих фразах: якщо щось працює, обкладай податком, якщо воно продовжує працювати – регулюй, а як зупинилося – субсидуй.

Р. Рейган

скорочення зростання соціальних програм; 2) упродовж трьох років загальне зниження ставок прибуткового податку на 23% і надання великих податкових пільг, знижок корпораціям; 3) реформоване скорочення та скасування регулювання економіки; 4) проведення обмежувальної кредитно-грошової політики, спрямованої на ослаблення інфляції; 5) забезпечення послідовної стратегії економічної політики.

«Антиетатизм» неоконсерваторів аж ніяк не означав зведення до мінімуму економічної ролі держави. Еволюція держави США за роки правління республіканців виразилася в розбудові механізмів державного регулювання, зміни співвідношення форм і методів регулювання на користь посилення ролі непрямих важелів. Вона виявилася в зрушеннях у співвідношенні державних і ринкових механізмів регулювання економіки.

Питання про характер програми, яка прийшла на зміну ліберально-реформістським теоріям держави, фактично зумовлене тим, що пошук нових рецептів державного регулювання проводився на принципах неоконсервативної політики.

Суть неоконсервативного напрямку подолання кризових процесів полягала в двох головних установках: 1) зміна пропорцій розподілу національного доходу на користь підприємницького прибутку; 2) зняття перешкод на шляху вільного підприємництва, від якого залежить відновлення економічної рівноваги. *Першу* задачу неоконсерватори запропонували та почали вирішувати з допомогою податкової політики, економії на соціальних бюджетних видатках держави, зміні ситуації на ринку робочої сили на користь підприємців, *другу* – через ліквідацію державної регламентації шляхом скасування контролю за цінами та заробітною платою, часткову реприватизацію націоналізованих компаній. Відновлений так механізм ринкового регулювання повинен був, на думку неоконсерваторів, самостійно вирішувати всі структурні проблеми сучасного західного суспільства.

Теоретичний базис неоконсервативної економічної стратегії сформувався через з'єднання різнорідних консервативних теорій, провідну роль серед яких відіграв *монетаризм*. Вже в 50–60-х роках монетаризм різко критикував кейнсіанську доктрину і економічна *теорія пропозиції* завоювала популярність у 70–80-х роках. Наприкінці 70-х років представники цих течій – монетаризму (М. Фрідман, М. Фелстайн) і теорії пропозиції (А. Лаффер, Д. Гілдер та ін.) – виступили проти кейнсіанської інтерпретації державного регулювання економіки.

Сучасні монетаристи побудували на кількісній теорії грошей концепцію державного регулювання економіки; вона мала замінити кейнсіанський підхід до регулю-

вання. Її суть: підтримувати заданий темп зростання грошової маси, який повинен бути помірним і відповідати темпу зростання виробництва, забезпечуючи стабільність цін та економічного зростання. Довгий час суперечки між кейнсіанцями і монетаристами зосереджувалися в теоретичній площині, на практиці ж переважали кейнсіанські методи. Їх банкрутство, яке стало частиною кризи всієї системи державного втручання в соціально-економічні процеси, що розгорнулася в 70-х роках, спонукало правлячий клас звернутися до альтернативних концепцій.

Монетаризм якомога краще відповідав консервативній хвилі, і, по суті справи, став її складовою частиною: монетаристи вже давно виступали за згортання державних соціальних програм і державного втручання в економіку, за зведення останнього лише до кредитно-грошової політики. Зростання масштабів діяльності держави, її втручання у виробництво та розподіл Фрідман розцінював як загрозу для суспільства, сповзання до соціалізму, введення колективного економічного планування, узурпацію свободи прийняття рішень окремими індивідами. Рамки урядової діяльності, на його думку, слід жорстко обмежити «встановленням, оцінкою і застосуванням правил гри», тобто законодавчими функціями.

Артур Беца Лаффер
(нар. 1940)

насамперед на доходи корпорацій і великого капіталу. Ці аргументи стали загальним і для прихильників «теорії пропозиції» (А. Лаффера, Д. Гілдера), і для монетаристів, і для економістів та соціологів помірно-консервативного напрямку. Критичне ставлення до досвіду державного регулювання об'єднало багато течій суспільно-політичної думки і сприяло консолідації негативної точки зору на «державу добробуту».

Принагідно звернемо увагу, що А. Лаффер, відомий як консультант Р. Рейгана та М. Тетчер, у вересні 2015 року став радником із податкових питань Н. Ярьсько (в часі її перебування на посаді міністра фінансів України). Лаффер відомий як автор теорії про ефект закономірності впливу податкових ставок на податкові надходження (ефект Лаффера, крива Лаффера): за певних умов зменшення податкових ставок зумовлює збільшення податкових надходжень.

Розмірковуючи про необхідність повернення до вільного ринку, консерватори не могли висунути завдання практичного демонтажу інституту державного втручання. Консерваторам довелося шукати шляхи, які дозволили б поєднати концепцію «дер-

Суспільство, яке рівність ставить вище за свободу, не отримує ні першого, ні другого. Суспільство, яке ставить свободу вище за рівність, має високу ступінь і того, й іншого.

М. Фрідман

жави добробуту» з консервативними цінностями, що дозволило б зміцнити суспільну стабільність. Ще виразніше на користь «держави добробуту» висловлювався відомий американський неоконсерватор *Натан Глейзер*, який вказував: сучасний розвиток нації не може обійтися без великих соціальних програм. Одне з центральних місць займає класична консервативна ідея «соціального порядку» («меж соціальної політики»). В інтерпретації неоконсерваторів ліберали забули про існування «меж соціальної політики», порушили «органічні закони» суспільного розвитку та взаємодії соціальних підсистем. У цьому сенсі «межі соціальної політики» є раціоналізацією відмови від тих обіцянок і запевнень про майбутній достаток, які роздавали ліберали. Соціальні програми держави добробуту витіснили та звели нанівець вплив і функції «проміжних» соціальних ланок – сім'ї, церкви, школи, місцевих товариств і под. У результаті «штучні соціальні зв'язки», що виникли безпосередньо між індивідом і централізованою державною владою, ускладнили соціальну систему та зробили її некерованою.

Надмірне втручання держави та права в соціально-економічні процеси турбувало панівні політичні сили Заходу. Вони вбачали у цьому не лише обмеження свободи соціальних суб'єктів, але і нанесення збитку економіці, ідеології, усьому спектру соціальних зв'язків. При цьому акцент робився на перевиробництві та надмірній регуляції, коли державно-правова система із засобів розвитку суспільних відносин перетворилася на їх гальмо.

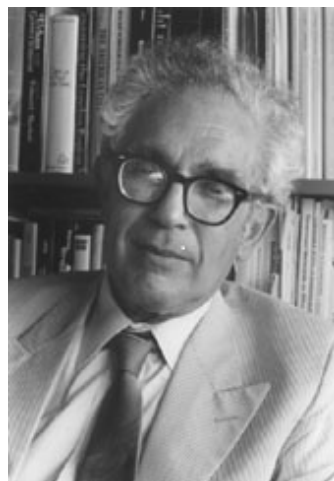
21.5. Неоконсервативна концепція суспільно-політичного розвитку *М. Тетчер*

Маргарет Тетчер
(1925–2013)

Маргарет Гільда Тетчер – політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії (1979–1990), з 1975 року – лідер Консервативної партії Великої Британії, яку приводила до перемоги тричі поспіль (1979, 1983, 1987). Після відставки (1990) отримала довічне перство і стала членом Палати лордів (1992). Основні праці: «Роки на Даунінг стріт» (1993), «Шлях до влади» (1995), «Мистецтво управління державою» (2002).

Політичні ідеї Тетчер ґрунтувались на неоконсервативній концепції суспільно-політичного розвитку суспільства. Під час усього терміну своїх повноважень вона реформувала владні інститути

Натан Глейзер
(нар. 1923)

британської політики та економіки, активізувала зовнішню політику. Перший уряд Тетчер (1979) відразу ж приступив до виконання економічної програми консерваторів, з якою вони прийшли до влади. Економічна платформа («тетчеризм») ґрунтувалась на дерегуляції державою економічної діяльності, свободі підприємництва, зниженні прямого оподаткування, стимулюванні розвитку приватного бізнесу, ліквідації монополій та розвитку конкуренції.

Якщо торі не вірить, що приватна власність – одна з головних опор індивідуальної свободи, то йому краще стати соціалістом, і завершити на цьому.

М. Тетчер

Найважливішим елементом тетчеризму було неухильне дотримання принципів монетаризму, економічна доктрина якого бере початок від початку 60-х років XX століття, відколи її автор – М. Фрідман – видав книгу «Капіталізм і свобода» (1962). Основна ідея цієї концепції – обґрунтування неефективності втручання державного регулювання у «вільний ринок». Політика тетчеризму ознаменувала кардинальну зміну фінансової політики Великої Британії, насамперед, зниження податкового тиску, спрямовуючи отримані кошти на розвиток і модернізацію виробництва. Важливий акцент робився на зниженні державних витрат й Тетчер поставила завдання скоротити витрати на управлінців, скорочувала службовців, інспектувала їх діяльність. Тетчер вважала за потрібне обмежити вплив профспілок, звинувативши їхніх лідерів у підриві парламентської демократії та економічного поступу через паралізуючі страйки. У зовнішній політиці політик орієнтувалася на зміцнення й посилення національних інтересів. «Хто не опирається у міжнародних справах на силу, приречений на невдачу», «найкращою основою для добросусідства є міцний паркан», – говорила Тетчер.

Багатство країни не обов'язково будується на власних природних ресурсах; воно досягне навіть за цілковитої їх відсутності. Найголовнішим ресурсом є людина. Державі лишень потрібно створити основу для розквіту таланту людей.

М. Тетчер

Тетчер, розвиваючи ідеї фундатора консерватизму Е. Берка, наголошує, що для того, щоб свобода прижилася у суспільстві, потрібна критична маса людей, які вважають свободу цінністю. Для того, щоб утвердився вільний політичний, економічний і соціальний стан суспільства, спочатку мають з'явитися вільні люди, оскільки «вільна система заохочує, а не примушує людей

і, таким чином, знаходить кращих».

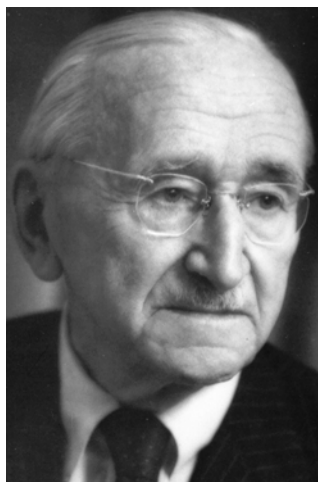
Характерно, що консерватори в Англії вели боротьбу з лейбористською програмою з двох основних позицій: «за порядок і закон» і «за розквіт особистої ініціативи». Розчарування в непослідовності лейбористської політики в поєднанні з надіями на «економічну перспективу» забезпечили успіх консервативної платформи. Саме обіцянки економічного розвитку звільнили Тетчер шлях для формування уряду, названого «кабінетом промисловців», що займав свого часу дуже сильні позиції в політико-державній системі. Необхідність такого «сильного» уряду відстоювалася відкрито. «Нам потрібен сильний уряд, – говорила Тетчер, – сильний, коли необхідно підтримувати порядок, сильний у забезпеченні цілісності нації, індивіда й особистої

свободи». В ідеологічному плані програма надзвичайно етатичного уряду неоконсерваторів відрізнялася від типових урядів лівої чи правої орієнтації тим, що вони критикували та протистояли спробам тих чи інших соціальних груп обмежити дії виконавчої влади. Для Тетчер концепція влади (унітарний характер управління економікою, скорочення прерогатив місцевої влади, тощо) дозволила гарантувати уряд від втручання зовнішніх сил.

21.6. Погляди Ф. А. фон Гаска на проблеми етатизму й економічної свободи

Суттєвий вплив на неоконсервативну політичну думку мали погляди *Фрідріха Августа фон Гаска* – австрійського економіста і філософа, прихильника ідеалів економічної свободи. У 50–60-ті роки західні економісти стали ставитися до його поглядів скептично, вважаючи, що підходи Гаска застарілі, і він програв в інтелектуальній суперечці опоненту Дж. М. Кейнсу. Однак вже у 1974 році Гаску була присуджена Нобелівська премія з економіки (разом із Г. Мюрдалем за роботу з теорії грошей і економічних коливань та аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних, інституціональних феноменів). Криза «держави добробуту» та кейнсіанської макроекономічної моделі привернула увагу громадськості до такого їх безкомпромісного критика, як Гаск. Пізній Гаск – це вже не стільки економіст, скільки філософ і політолог, що відрізняється універсальним охопленням соціальної проблематики.

Перебуваючи на початку 40-х років у Лондонській школі економічних і політичних наук, він засновує власну економічну школу, спрямовану проти етатизму. Основні праці: «Ціни й виробництво» (1929), «Грошова теорія і економічний цикл» (1933), «Чиста теорія капіталу» (1941), «Дорога до рабства» (1944), «Використання знань у суспільстві» (1945), «Індивідуалізм і суспільний лад» (1948), «Прибуток, процент і інвестиції» (1949), «Контрреволюція науки» (1952), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (1973–1979), «Роздержавлення грошей» (1976), «Безробіття і грошова політика. Уряд як генератор ділового циклу» (1979). Перші праці Гаска різко критикувалися Дж. М. Кейнсом і П. Сраффі (посткейнсіанська школа), позаяк пропагували монетарні методи управління економікою.

Фрідріх Август фон Гаск
(1899–1992)

Праці Гаска були спрямовані проти соціалізму. За його висловом, «суперечка про ринковий порядок і соціалізм є суперечкою про виживання». Будь-яка форма соціалізму, колективізму та планової економіки суперечать правам людини та принципам правової держави. У роботі «Дорога до рабства» учений доводить, що німецький націонал-соціалізм та італійський фашизм є проявами соціалізму, а не формами капіталістичної реакції. На його думку, демократія без капіталізму не є можлива. Економічна свобода є

передумовою для будь-якої іншої свободи. Успіх соціалізму криється в його апеляції до атавістичних інстинктів солідарності й альтруїзму, отже соціалізм втілює в собі усі форми «соціальної інженерії» і, саме до нього зводиться будь-яке продиктоване політичним аналізом економічне рішення.

Ядром соціальної філософії Гаєка є *концепція «спонтанного порядку»*, «неявного знання» та «соціокультурної еволюції». За визначенням Гаєка, «порядок» – це стан, при якому безліч різнотипних елементів так взаємопов'язані, що познайомившись із якимось простором або тимчасовим фрагментом цілого, ми можемо вибудувати правильне очікування щодо цілого. Специфіка «спонтанного порядку» в тому, що він не є чимось винаходом. Він утворюється еволюційним шляхом, як ненавмисний результат свідомих дій безлічі людей, що переслідують свої приватні цілі, тобто це продукт людської дії, а не людського розуму. Мова, мораль, право, ринок – приклади соціальних систем, що самоорганізуються та самоналаштовуються. У цьому зв'язку Гаєк бачить у громадянському суспільстві впорядкованість, яка досягається не управлінням з центру, а самоорганізацією, регуляторністю у взаєминах між складовими елементами структури. На думку Гаєка, спонтанний порядок можливий за двох умов – відмови від привласнення чужого та виконання добровільно взятих на себе зобов'язань. Отже, учений фактично відмовляється від неокласичної доктрини економічної рівноваги, замінюючи її теорією «спонтанного порядку», заснованій на індивідуальній свободі.

Наскрізна тема більшості робіт Гаєка – це дослідження протилежності двох типів організації – *свідомої* та *спонтанної*. Різні проекти свідомо побудованого та керованого суспільства (соціалістичні моделі, реформізм кейнсіанського спрямування, ідеї соціальної інженерії) об'єднуються під загальною рубрикою «*конструктивізму*». Свідомий порядок – моноцентричний, спонтанний – поліцентричний; перший (свідомий) розвивається за планом, другий (спонтанний) – мимовільно; перший – орієнтується на виконання певної мети, другий – не підкреслює яких-небудь спільних цілей, не зазначає індивідуальні цілі; перший – діє на основі команд, другий – на базі цивілізовано універсальних правил. Як вважав Гаєк, усвідомленням того, що люди можуть до загального блага жити в мирі та злагоді один із одним і що для цього не обов'язково досягати єдності думок щодо якихось конкретних спільних цілей, а достатньо всього лише дотримуватися абстрактних правил поведінки, стало, ймовірно, найбільшим відкриттям із усіх будь-яких, зроблених людиною.

Виступаючи проти етатизму, Гаєк розглядає поняття «соціальна держава», яке здатне привести до деспотизму. «Соціальне» перетворилося в класову концепцію, що дозволяє одному класу допомагати собі з кишені іншого. Подібне розуміння «соціального» значною мірою характерне для концепцій загального інтересу, але насправді, вважає Гаєк, є прямо протилежним щодо до будь-якого справді загального інтересу.

Планування зумовлює свідому дискримінацію потреб різних людей; це проявляється на практиці у тому, що одній людині дозволяється робити те, що іншій заборонено.

Конкуренцію ніяк не можна поєднати з плануванням, не ослаблюючи її як чинник виробництва.

Ф. фон Гаєк

Принципова позиція Гаєка щодо питання про втручання в соціальні процеси була сформульована у його Нобелівській лекції. Він зазначав: якщо людина не хоче принести більше шкоди, ніж користі, своїми спробами поліпшити соціальний порядок, вона повинна засвоїти, що в соціальній, як і в інших областях, де переважає складний тип організації, вона не може оволодіти повним знанням, що дозволили б їй стати господарем становища, і змушена користуватися тим знанням, яким володіє. Тому вона повинна діяти не як ремісник, що формує свої вироби, а як садівник, що створює умови для росту рослин. Гаєк підкреслював, що усвідомлення непереборної обмеженості наукового знання має на ділі стати для тих, хто вивчає суспільство, чинником, стримуючим від участі у фатальній для людства боротьбі за контрольованість суспільства, боротьбі, яка робить її не тільки тираном щодо інших, але і руйнівником цивілізацій, що виникають завдяки вільним діям мільйонів, а не за чийось проектом.

Економічну концепцію Гаєка побудовано на принципі економічної свободи та невтручання держави в економіку. Економічну роль держави Гаєк визначає як перерозподіл тих засобів, які надано їй у розпорядження. Мислитель рішуче виступає проти бюджетних методів втручання, що призводять до дефіциту, проти розширювальної грошової політики з метою фінансування державних витрат.

Досвід 70–80-х років ХХ століття показав, що державне втручання має межу, перейшовши яку, воно перетворюється на реальну загрозу нормальному функціонуванню ринкової системи. Це підтвердило правильність поглядів Гаєка.

21.7. Теорія «освіченого консерватизму» Г.-К. Кальтенбруннера

Одним із провідних теоретиків «освіченого консерватизму» 80-х років ХХ століття у Німеччині є письменник, журналіст, філософ *Герд-Клаус Кальтенбруннер*. Його називали «абсолютною суперзіркою нового німецького консерватизму», «рідкісним

**Герд-Клаус
Кальтенбруннер
(1939–2011)**

типом самостійного невтомного інтелектуального борця, озброєного універсальною освітою, блискуче відточеним пером, диференціальною раціональністю, персональною мужністю».

Основні праці: «Реконструкція консерватизму» (1972), «Консервативний інтернаціонал» (1973), «Складність консерватизму. Визначення. Теорії. Портрети» (1975), «Консерватизм і майбутні можливості. Нові аспекти політики, культури та світогляду» (1979), «Європа. Її інтелектуальні джерела в портретах двох тисячоліть» (1981–1984).

Неоконсерватизм, відповідно до поглядів Кальтенбруннера, відкидає радикальні зміни в суспільстві. Але поняття «консервативний» і «прогресивний» – не антиподи, вважає він. Вони доповнюють один одного. Щоб

бути дієвим, консерватизм потребує прогресивності, так як замикається в минулому, означає приректи себе на поразку. У понятті «прогресистський» (що протиставляється «регресистському» і «консерваціоністському») фіксується орієнтація дослідника чи політика на виявлення або досягнення прогресу. Термін же «прогресивний» і відповідно – «регресивний» і «консервативний» позначає певну оцінку цієї орієнтації як такої, що сприяє або перешкоджає прогресу.

Теорія «освіченого консерватизму» Кальтенбруннера реконструйована на основі аналізу його історико-філософських есе, статей і передмов до томів книжкової серії «Initiative». Завдяки цій серії дефініція «консерватизм» набула «інтелектуальної респектабельності» і навіть стала «світською». Одним із основних завдань Кальтенбруннер вважав звільнення поняття «консерватизм» від негативних конотацій. Після Другої світової війни консерватизм був скомпрометований зв'язком із фашизмом; була поширена думка, що саме консервативна модель суспільства, очолюваного вождями, підготувала ґрунт для створення концепції нацистської фюрерської держави, а концепція «консервативної революції» дозволила нацистам оголосити згодом «революцією» встановлення власної диктатури. Кальтенбруннер визнавав, що своєю боротьбою проти демократії та лібералізму «консервативні революціонери» у Німеччині фактично підготували перемогу націонал-соціалізму, який вони заперечували.

Головним у «консервативній революції» Кальтенбруннер вважав пошук шляхів духовного оновлення, вічних духовних цінностей, таких як: органічна єдність людини і природи; культ життя; реалістичні думки про владу в світі; дієздатна сильна держава; відстоювання національних інтересів; набуття національної гідності, духовного та політичного суверенітету, пошук нової гармонійної духовності, нерозривно пов'язаної з національними цінностями; співпраця інтелектуальної еліти та влади; відтворення авторитету; «зняття» суперечностей між духом і силою; піднесення ідеалу духовної мужності, цінностей спільноти, духовної єдності нації, дисципліни, чесності, відданості, обов'язку, відповідальності, волі до праці.

Кальтенбруннер висловив надію на можливість неупередженої «консервативно-революційної» думки, особливо підкреслював важливість її дослідження у зв'язку з осмисленням проблем відповідальності інтелектуалів за вплив на політичні дії їхніх творів, що критикують суспільство, взаємозв'язку між інтелектуальною радикальністю та політичною відповідальністю, теоретичною

Справжня суть консерватизму полягає в тому, щоб спрямувати процес розвитку в упорядковане русло, запобігти радикальному розриву з досвідом минулого.

Г.-К. Кальтенбруннер

рефлексією і практичним руйнуванням. Кальтенбруннер вважав, що тривалий час були піддані забуттю імена тих значущих для свого часу інтелектуалів (наприклад, Т. Хаеккер), чий погляд не співпадали з парадигмою «суспільства споживання», забуте католицьке соціальне вчення анти тоталітарного характеру. Мислитель вважав необхідним осмислення «катастрофічного досвіду» консервативних революціонерів ще й тому, що їхні ідеї у післявоєнний період стали «приголомшливо актуальними» для країн «третього світу».

У роботі «Консерватор в «постліберальну епоху» Кальтенбруннер обґрунтував і сформулював шість принципів німецького неоконсерватизму 80-х років XX століття: підтримка традиції, стабільність, порядок, державний авторитет і лояльність, свобода, песимізм. Його теорія консерватизму складається з трьох частин: 1) реалістичної антропології («людина не цар природи, вона хранитель, включений у порядок природи»), 2) політичної екології (запропонував нове розуміння відповідальності людини перед природою і світом); 3) теорії свободи. Початком консервативної теорії Кальтенбруннер вважав «реалістичну антропологію», яка відповідає на питання про суть, потреби, можливості та межі людини, її ставлення до природи й інших людей. Консерватизм захищає істину, що людина тільки тоді людина, є «*homo humanus*», коли вона спроможна задовольнитися передостаннім і ставитися спокійно до неминучого. Консерватизм не дає патентованих рецептів і не є рятівним ученням, але він повинен дати сучасникам категоричну пораду, суттєвішу, ніж просто пристосування до даного. Творчий консерватор розуміє, що в цьому світі він повинен жити разом зі своїми супротивниками.

Вітчизняний дослідник творчої спадщини Кальтенбруннера Б. Дем'яненко зауважує, що теорія консерватизму німецького неоконсерватора має, щонайменше, два рівні: 1) просвітницький (звернений до всіх), раціональний, прагматичний; 2) «освічений» (відкритий лише «посвяченим») – «складний». Кальтенбруннер вважав консерватизм «дисципліною для нонконформістів», життєво необхідною сучасному суспільству. Він наголошував, що консерватизм не можна зводити до маніхейського антикомунізму, не визнавав у комуністичних спробах перебудови вищу форму громадської організації, але не мав ілюзій і щодо того, що капіталізм буде кращим, ніж комунізм. Вважаючи ефективним поєднання приватного підприємництва і ринкових механізмів в індустріальному суспільстві, Кальтенбруннер звертав увагу і на негативні сторони цього устрою: атрофію суспільної свідомості, однобічну орієнтацію на споживання, нехтування суспільними обов'язками, домінуючий вплив виключно економічних інтересів у державі та політиці.

Кальтенбруннер стверджував, що консерватизм, особливо німецький і австрійський, має антикапіталістичну традицію. Учений вважав, що німецькі консерватори мають нарешті зрозуміти, що не можна принижувати історичне значення В. Леніна, що вони знаходяться всередині як відкритої, так і латентної світової революції і мають шанс очолити її (революція покликана випробувати єдність людства, вона ставить важливі питання, що будуть розділяти і згуртовувати наступні сторіччя, руйнувати кордони між країнами і народами, перетворювати культуру та людину, демонструвати єдність людської природи) й довести її до кінця.

21.8. Проблеми політичних цінностей у неоконсервативній ідеології

Проблематика політичних цінностей займає центральне місце в політичній ідеології. Йдеться про співвідношення влади і демократії, свободи та рівності, елітарних і плюралістичних концепцій управління суспільством. Продовжуючи кри-

тику ліберальних і неоліберальних ідей, праве крило неоконсерватизму обґрунтовує посилення авторитарних тенденцій складністю процесів управління, інтересами зміцнення суспільної стабільності. «Занадто багато представницької демократії, – пише американський політолог С. Гантінгтон, – може створити для США невизначені труднощі». Представницька демократія, на думку неоконсерваторів, віджила свій термін. Багато проблем управління нацією виникли сьогодні від «надлишку демократії». Звідси вимога визначення «меж демократії», що не допускає «надмірних демократичних свобод». Стабільність державного ладу, вважає Гантінгтон, передбачає наявність «бажаних меж» демократії, що виражаються у вимозі обмеження впливу широких мас на політичне життя. Американські політичні інститути, продовжує він, зовні уособлюють більше рівності, ніж необхідно суспільству. «Некерованість» видається за неминучий наслідок парламентсько-ліберальної державної системи. Автори дослідження сучасного стану політичної системи «Криза Демократії», виконаної в рамках т. зв. «Тристоронньої комісії» відзначали: «Створилася ситуація, коли потреба в більш довгостроковому і більш широкому визначенні цілей і пріоритетів державної політики, умовах підвищення складності соціальних відносин, посилення тиску на державу і зниження його громадського авторитету все більше ускладнює здатність держави відповідати зазначеній потребі».

Як уже зазначалося, у сучасній західній політологічній науці консервативно-авторитарний напрямок у 70–80-х роках значно потіснив ліберальні настанови і цінності політичного плюралізму, ідеологів якого консерватори звинуватили в ослабленні політичної влади в сучасному західному суспільстві. «Нація, – зазначалося на сторінках журналу «U.S. News & World Report», – сформувалася з вірою в можливість існування єдиного з множин, сьогодні розчленована чисельними проблемами – расовими, етнічними, сексуальними, релігійними та географічними; усе це загрожує тендітному демократичному консенсусу, піднімає серйозне питання про шанси демократії на виживання». Вимога консерваторів «обмежити плюралістичну розгнужданість», «виховати порядок і дисципліну», «припинити необґрунтований тиск» (тобто масові політичні акції) є способами легітимізації «сильної влади».

Можна говорити про процес переорієнтації багатьох західних політологів із привабливої «ліберальної» теорії «політичного плюралізму» на неолітарні концепції. Моделі плюралістичної структури, ідеї «розсіювання влади» прийшли у невідповідність із тенденцією концентрації економічної та політичної влади, зростанням повноважень виконавчих органів за рахунок представницьких установ і інститутів.

Основним об'єктом дискусій між прихильниками неолібералізму та неоконсерватизму є такі стійкі дискусійні пари, зокрема: «елітаризм – плюралізм», «групова теорія – індивідуальний підхід», «теорія державного суверенітету – груповий підхід», ««зовнішній» (дескриптивний) погляд – «внутрішній» (феноменологічний) погляд».

Плюралістичні концепції демократії стали основою для розробки низки широко розрекламованих в 60-х роках ідеологічних проектів «постіндустріального суспільства», в якому проблеми нестабільності розвитку, притаманні сучасному індустріальному суспільству, вирішувалися б шляхом раціонального розподілу влади. З іншого боку, плюралістична парадигма влади з'явилася як певна відповідь на пошуки

свідомості середніх верств автономності від держави, соціальних форм – різних асоціацій, організацій, що дають можливість розвитку людської активності в соціальній сфері. Неможливість збалансувати систему політичної влади на основі тільки групових інтересів поставила перед сучасною соціально-політичною думкою проблему політичного регулювання в інший спосіб, аніж попередні.

Плюралістична теорія демократії в 70–80-ті роки зазнала серйозної кризи, тому що вона не відповідала новим реаліям західного суспільства. Низка *плюралістів* (С. Ліпсет, С. Гантінгтон, Е. Шилс, Д. Белл та ін.) застосували основні постулати елітарної демократії. Одночасно виник *неоплюралістичний напрям* (Р. Даль, Ч. Лінблом), який еволюціонував до партисипаторної демократії. Криза плюралістичної теорії демократії пов'язана з тим, що ця теорія не зуміла вирішити такі корінні питання як взаємовідношення між індивідуальним і груповим, свободою та рівністю, власністю, державою й громадянським суспільством.

Неоконсерватори вважали, що плюралізм може посилити дезінтеграційні процеси, породити дестабілізацію політичних інститутів. Так, німецький політолог Е. Форстхофф рекомендував створення противаг сучасному плюралізму, зокрема такою противагою могло б слугувати оптимальне втілення у життя «демократичного конституціоналізму».

Звідси – неоконсервативні апеляції до авторитету, прагнення пристосувати лібералізм до прогресуючого процесу концентрації економічної та політичної влади. І якщо плюралістична позиція полягала в розгляді проблеми демократії, як участі людей у політичному житті, прихильники «елітарної» теорії демократії, зводять практичний сенс демократії до підтримки сформованих політичних цінностей, стабілізації суспільної системи і можливостей здійснення індивідом своїх прав. Такий напрям покладає відповідальність за збереження демократичних інститутів на плечі еліт.

Особливе місце в системі неоконсервативної ідеології займає проблема суспільної рівності та справедливості. Пріоритет свободи в консервативній системі цінностей над рівністю в його соціал-реформістському і ліберальному розумінні веде до зовні суперечливого відношення до теорії і практики «плюралістичної демократії», яка мала ліберальне і соціал-реформістське походження і виконувала певні політичні та ідеологічні функції. У політичному співвідношенні теорія «плюралістичної демократії» відображала існуючі процеси соціального розшарування і прагнення різних його верств до реальної політичної влади.

За поглядами Ф. Гаєка, що здійснив великий вплив на становлення ціннісної парадигми неоконсерваторів, – «нерівність не повинна викликати почуття жалю, а навпаки – великої радості. Вона просто необхідна. Сама ідея регулювання державою економічної та соціальної нерівності є неприйнятна в такому трактуванні. Принцип рівності ідеологи неоконсерватизму сприймають тільки як «рівність можливостей», а не «рівність результатів». І. Крістол зауважує: «рівність є новітнім виразом тієї підривної незгоди, яке руйнує легітимність правлячої влади упродовж уже двох тисячоліть».

Таким чином, ліберально-демократичні цінності у політичному житті суспільства, формуванні та розвитку демократії, забезпеченні легітимності влади, націо-

нального консенсусу можливі на основі врахування консервативного звернення до традицій та моралі. Міцність та ефективність державної влади залежить насамперед від того, якою мірою їй вдасться пов'язати в єдине авторитет, цінності та традиції. Саме цінності виступають певними стандартами поведінки, спрямованими на досягнення цілісності суспільства, підтримку громадськістю планів розвитку, запропонованих владою. Ціннісний зміст неоконсерватизму приваблює до нього багатьох, бо в ньому вбачають надію на порятунок і збереження природи, культури, норм загальнолюдської моралі.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, ідеологічний фундамент неоконсерватизму є унікальним синтезом низки консервативних і ліберальних принципів (економічна політика в унісон сучасному розумінню лібералізму, відстоювання традиційних цінностей у культурній сфері внутрішньої політики, мілітаристський ухил і радикальний відхід від республіканського ізоляціонізму в зовнішній політиці).

Неоконсервативна політична думка скористалася, з одного боку, неспроможністю результатів політичного курсу соціал-демократичного реформізму, а з іншого, пішла шляхом запозичення багатьох теоретичних конструкцій лібералізму та інших ідеологічних опонентів. Політична практика неоконсерваторів відобразила цей своєрідний синтез принципів і в багатьох країнах, де консервативна більшість перебувала при владі (США, Великій Британії, Японії, ФРН, Канаді, Бельгії та ін.), консервативний поворот відбувався в його помірному варіанті. Процеси, пов'язані зі зміною регулюючої політики неоліберальної держави, з критикою «держави добробуту», тому підтвердження. Водночас, досягнення такого консенсусу слугує основою до подальшого зсуву до консерватизму, чи, точніше, накладає певні обмеження на розвиток ліберальних тенденцій в політиці демократичних партій, як необхідної умови мобілізації зацікавлених верств. Ці ідеї відобразилися у підходах представників політичної думки неоконсервативного спрямування.

Знання сутності неоконсерватизму дозволяє краще зрозуміти європейський і світовий політичні процеси, проаналізувати деякі загальноцивілізаційні закономірності розвитку сучасного суспільства та напрямки необхідних структурних змін у ньому.

Питання для самоконтролю

1. Які основні причини виникнення неоконсерватизму як політичної ідеології?
2. Визначіть джерельну базу та теоретичні витоки неоконсерватизму.
3. Які об'єктивні потреби розвитку сучасного постіндустріального суспільства стали причиною ренесансу консерватизму у 70–80-х рр. XX ст.?
4. Проаналізуйте соціальну базу неоконсервативної хвилі в країнах Західної Європи та США другої половини XX ст.
5. Охарактеризуйте соціальну базу неоконсерватизму через формулу «суспільства двох третин».

6. Проаналізуйте кризу неоліберальної ідеології, як основну причину неоконсервативної хвилі 80-х рр. ХХ ст.
7. З'ясуйте основні причини кризи соціал-реформізму середини 80-х рр. ХХ ст.
8. Які місце та роль загальнолюдських цінностей в ідеології неоконсерватизму?
9. Поясніть зміст неоконсервативної еволюції концепції «держави загального добробуту».
10. Назвіть риси неоконсервативної політичної свідомості як інтегративної теоретичної конструкції.
11. Проаналізуйте основні моделі неоконсерватизму («рейганоміка», «тетчеризм»).
12. Яким є місце релігії та родини у загальній системі цінностей неоконсерватизму?
13. Як еволюціонувала ліберальна ідея та роль середнього класу в неоконсерватизмі?
14. Якими є основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів?
15. Назвіть зовнішньополітичні орієнтири неоконсерваторів кінця ХХ – початку ХХІ ст.
16. У чому зміст монетаризму та «економіки пропозиції» як принципів економічної політики неоконсерватизму?
17. Охарактеризуйте еволюцію поглядів Ф. Гаска на свободу, рівність, справедливість, державну регламентацію суспільного життя.
18. У чому полягає зміст запропонованої Г.-К. Кальтенбруннером теорії «освіченого консерватизму»?
19. Які аргументи використовували ідеологи та політики неоконсерватизму для обґрунтування обмеження втручання держави в економічні та соціальні процеси?

Література

Авксентьев А. О. Еволюція ідеології та політики неоконсерватизму / А. О. Авксентьев // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 912. – Сер. : «Питання політології». – Вип. 17. – С. 188–193.

Бабкіна О. В. Політичні ідеї представників неоконсерватизму / О. В. Бабкіна // Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 689–688.

Бабкіна О. В. Неоконсерватизм / О. В. Бабкіна // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) [та ін.]. – К. : Парламент. вид-во, 2012. – С. 498.

Бабкіна О. В. Неоконсерватизм / О. В. Бабкіна // Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид. доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 404–405.

Бабкіна О. В. Неоконсерватизм / О. В. Бабкіна // Політологія : навч. енцикл. словн.-довід. / за наук. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 427–428.

Баталов Э. Я. Американская политическая мысль XX века / Э. Я. Баталов. – М. : Прогресс-Традиция, 2014. – 616 с.

Бжезинський З. Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи / З. Бжезинський. – Л. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

Буш Дж. В. Ключові рішення / Дж. В. Буш ; [пер. із англ. Н. Гербіш]. – К. : Брайт Стар Паблішинг, 2012. – 512 с.

Воронкова В. Г. Современный французский консерватизм / В. Г. Воронкова. – К. : Лыбидь, 1990. – 127 с.

Гаджиев К. С. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии: 50-70-е годы / К. С. Гаджиев. – М. : Наука, 1982. – 333 с.

Гаєк Ф. А. Економічна політика і верховенство права / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВЦ «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 762–774.

Гаєк Ф. А. Індивідуалізм істинний і хибний / Консерватизм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВЦ «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 309–332.

Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Ф. А. Гаєк. – Л. : Літопис, 2002. – 556 с.

Гаєк Ф. А. Принцип ліберального соціального порядку / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 20–35.

Гаєк Ф. А. Цінність свободи / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВЦ «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 504–546.

Герасимчук А. А. Неоконсерватизм в социологии Запада XX-XXI веков / А. А. Герасимчук. – Варшава : Изд-во «Польское сотрудничество», 2005. – 204 с.

Гонюкова Л. Гаєк Фрідріх Август фон / Л. Гонюкова // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 139–140.

Горбатенко В. П. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки : посіб. / В. Скиба, В. Туренко, В. Горбатенко; ред. В. Й. Скиба. – 2-ге вид. – К. : Основи, 1998. – 718 с.

Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / О. М. Мироненко, В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 2010. – 454 с.

Дем'яненко Б. Кальтенбруннер Герд-Клаус / Б. Дем'яненко // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 272–273.

Ким Ф. С. Г.-К. Кальтенбруннер о консерватизме в постлиберальную эпоху / Ф. С. Ким // Ломоносовские чтения–2009. Российская государственность в XXI веке и глобальные проблемы мирового развития. Апрель 2009 : сб. докладов / под ред. Л. Н. Панковой. – М. : Альфа-М, 2010. – С. 58–62.

Ким Ф. С. «Просвещенный консерватизм» Г.-К. Кальтенбруннера : монография / Ф. С. Ким. – М. : Межд. изд. центр «Этносоциум», 2010. – 198 с.

Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – XVI + 598 с.

Кристал И. Неоконсервативное убеждение / И. Кристал // Логос. – 2004. – № 6. – С. 170–174.

Мельвиль А. Ю. США – сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов / А. Ю. Мельвиль. – М. : Наука, 1986. – 216 с.

Момот М. Реализм против неоконсерватизма / М. Момот // Прогнозис. – 2006. – № 1 (5). – С. 51–64.

Панарин А. С. Стиль «ретро» в идеологии и политике: критические очерки французского неоконсерватизма / А. С. Панарин. – М. : Мысль, 1989. – 220 с.

Панченко Ю. В. Спільне і відмінне в ідеології неоконсерватизму у Великій Британії та США / Ю. В. Панченко // Сумська старовина. – 2008. – № XXIV. – С. 67–74.

Рахмайлов Є. В. Концепт тотальної мобілізації в соціальній філософії Е. Юнгера / Є. В. Рахмайлов // Грані. – 2014. – № 9 (113). – С. 6–11.

Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. : навч. посіб. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – 256 с.

Семеняка Е. Эрнст Юнгер как лицо Консервативной Революции / Е. Семеняка // Intertraditionale. Международный альманах Традиции и Революции. – 2011. – № 2. – С. 359–367.

Семеняка О. О. «Новий націоналізм Ернста Юнгера як метафізичний кодекс «людини нового типу» / О. О. Семеняка // Наук. записки НаУКМА. – 2011. – Т. 115. Філософія та релігієзнавство. – С. 41–44.

Фридман М. Капитализм и свобода / М. Фридман. – М. : Новое изд-во, 2006. – 240 с.

Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек ; [пер. с англ.]. – М. : Новое изд-во, 2005. – 264 с.

Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. А. Хайек ; [пер. с англ.]. – М. : Новости, Catallaxu, 1992. – 304 с.

Халпер С. Неоконсерваторы новая политическая группа интересов / С. Халпер, Дж. Кларк // Прогнозис: журнал о будущем. – 2006. – № 2 (6). – С. 57–86.

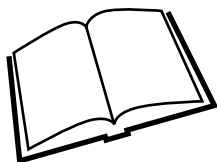
Шенгеля І. Евола Юліус / І. Шенгеля // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 227–228.

Эвола Ю. Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа / Ю. Эвола. – М. : Хранитель, 2007. – 445 с.

Эвола Ю. Оседлать тигра / Ю. Эвола. – С-Пб: «Владимир Даль», 2005. – 511 с.

Ярош О. Тетчер Маргарет Гильда / О. Ярош // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 632–633.

ТЕМА 22

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

- 22.1. Суть соціал-демократії як ідеології (доктринального напрямку)
- 22.2. Предтечі сучасної соціал-демократії
- 22.3. Теоретичне підґрунтя «національного соціалізму» Ф. Ласаля
- 22.4. Критичний марксизм К. Каутського
- 22.5. «Антимарксизм» Е. Бернштейна
- 22.6. Теоретик «австромарксизму» Р. Гільфердінг і його «Фінансовий капітал»
- 22.7. Ліворадикальний напрямок європейської соціал-демократії: К. Лібкнехт і Р. Люксембург
- 22.8. Еволюція програмних засад соціал-демократії після Другої світової війни. «Третій шлях» Е. Гіденса
- 22.9. «Шведська модель» У. Пальме
- 22.10. Маніфест постсоціал-демократії (Т. Блер, Г. Шредер)
- 22.11. Демократичний соціалізм «декларації» Л. Жоспена
- 22.12. Теорія соціал-демократії Т. Майєра

22.1. Суть соціал-демократії як ідеології (доктринального напрямку)

Соціал-демократія як один із напрямів соціалістичної ідеології виникла наприкінці XIX століття у надрах марксизму і в своєму розвитку пройшла три етапи.

На *першому етапі* (80–90-і рр. XIX ст.) значна частина соціал-демократичних партій були об'єднані в II Інтернаціоналі, створеному Ф. Енгельсом у 1889 році, і розділяла основні марксистські принципи щодо революційного шляху переходу до соціалізму, насильницьких форм перетворення суспільних відносин і вирішальної ролі диктатури пролетаріату в цих процесах. Але вже наприкінці XIX – на початку XX століття починається критичне переосмислення марксистської теорії, пов'язане з іменами відомих діячів німецького робітничого руху Ф. Ласаля, Е. Бернштейна і К. Каутського. Саме вони вважаються родоначальниками соціал-демократії:

– Ф. Ласаль висунув положення про можливість мирного переходу до соціалізму на основі загального виборчого права (що суперечило марксистському положенню про роль революції), а також розглядав державу як інститут, що стоїть над класами (що йшло врозрід із марксистським положенням про державу як апарат насилля одного класу над іншим);

– Е. Бернштейн і К. Каутський агітували проти таких марксистських положень, як класова боротьба, соціальна революція, диктатура пролетаріату.

Другий етап у розвитку соціал-демократичної думки (перша третина ХХ ст.) був дуже складним. На початку ХХ століття відбувся розкол соціал-демократії на три течії: права (опортуністична або «погоджувальна»), ліва (революційна) і центристська (вагалася між «правими» і «лівими»). Цей розкол був виражений і організаційно: у 1919 році «ліві», очолювані В. Леніним, створили Комуністичний Інтернаціонал (1919–1943) – його інколи називають III Інтернаціоналом; «праві» у 1920 році проголосили про відродження II Інтернаціоналу (що практично припинив свою діяльність в роки Першої світової війни). У 1923 році була зроблена спроба об'єднання «правих» і «центристів» створенням Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу. Проте діяльність соціал-демократичних партій у складних соціально-політичних умовах у період між двома світовими війнами не була розгорнута, а в 1940 році Інтернаціонал припинив своє існування (після окупації Брюсселя, в якому розташовувалася штаб-квартира організації).

Третій етап відноситься до післявоєнного часу. На цьому етапі завершується формування соціал-демократичної доктрини, що значною мірою пов'язане з діяльністю Соцінтерну, відновленого в 1951 році на міжнародному конгресі, що відбувся у Франкфурті-на-Майні. У прийнятій на цьому конгресі Франкфуртській декларації Соцінтерну було відкрито заявлено про відмову від марксизму як ідейно-теоретичної основи робітничого руху та перехід до реформізму.

Найповніша сучасна інтерпретація соціал-демократичної ідеології міститься у висунутій Соцінтерном концепції «демократичного соціалізму», яка, як декларувалося в прийнятій першій програмі, повинна була стати основою для перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичне. У 1989 році у Стокгольмі був прийнятий новий програмний документ – «Декларація принципів», в якому розкрито суть концепції демократичного соціалізму.

Характерні риси соціал-демократичної доктрини, які втілені в концепції демократичного соціалізму:

- це суспільний лад, який створюється не в результаті класової боротьби і революційної ліквідації капіталізму, а шляхом реформ;
- в економічній сфері – збереження приватної власності та функціонування інших форм власності, тобто підтримка ідеї змішаної економіки;
- державне регулювання економікою;
- націоналізація найбільших компаній;
- самоврядність трудових колективів і фермерів;
- участь профспілок у розробці національної економічної політики;

- участь працівників у прийнятті рішень на рівні кампаній і підприємств;
- розробка та підтримка соціальних програм, спрямованих на забезпечення зростання середнього класу, досягнення більш високого рівня політичної, соціальної, економічної свободи, соціальної рівності та справедливості, особливо у сферах освіти, охорони здоров'я, культури та інформації;
- у міжнародному плані – розробка та підтримка програм, що забезпечують стабільність у світі.

Політичні ідеології, які визнають себе «соціалістичними», мають дуже широкий спектр – від німецького націонал-соціалізму до комунізму та сталінізму в Радянському Союзі, від анархізму та марксизму до маоїзму. Ними також позначають різні політичні режими як бідні африканські «соціалістичні» держави, так і арабські та азійські військові диктатури. У заможних країнах Західної Європи, Австралії та Нової Зеландії, які мають розвинену політичну демократію та «соціально-орієнтовану» ринкову економіку, «соціалістичними» вважаються різноманітні соціально-демократичні партії та їх спілки. Нинішня соціал-демократія є ідеологічною і політичною течією, що виступає за реалізацію ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства. Вона охоплює теорію та практику партій, які входять до Соціалістичного інтернаціоналу. До неї належать соціальні та політичні сили, які утворюють ці партії. У політичній практиці реалізується і соціально-політичний рух, й ідейно-політична течія, що охоплює різноманітні регіональні та національні варіанти.

22.2. Предтечі сучасної соціал-демократії

Перші спроби ідеологічно обґрунтувати перетворення суспільства на началах колективізму відносяться до епохи Відродження і пов'язані з іменами великих гуманістів XVI століття – англійського державного діяча і мислителя Т. Мора («Утопія») та італійського філософа та політичного діяча Т. Кампанелли («Місто Сонця»). У цих творах, написаних у період кризи феодалізму, в утопічно-літературній формі були висловлені ідеї, спрямовані на перетворення пануючого суспільного устрою.

Але тільки в першій половині XIX століття з'явилися мислителі, які різко критикували капіталізм, захищали інтереси найманих робітників, запропонували концепцію перезавантаження суспільства на основі суспільної власності і соціальної рівності, – це французи А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є і англієць Р. Оуен. Цей напрям в історії розвитку соціалістичної думки отримав назву *раннього (утопічного)*, оскільки основними методами втілення своїх ідей у реальне життя ці мислителі вважали освіту, виховання, переконання, тобто мирний шлях суспільного перетворення (в літературі цей напрям отримав ще назву «просвітницького» соціалізму).

Подальше оформлення соціалістичної ідеології відбулося в другій половині XIX століття і пов'язано з іменами німецьких філософів і суспільно-політичних діячів К. Маркса і Ф. Енгельса. Вироблене ними учення отримало назву «*марксизм*», який був проголошений ідеологією пролетаріату.

Головним стимулом утвердження та інституціалізації соціал-демократії було посилення наприкінці XIX – початку XX століття ролі робітничого руху в індустріально

розвинутих країнах Європи. Спершу майже всі соціал-демократичні партії виникали як позапарламентські, покликані відстоювати інтереси робітничого класу в політичній сфері. Збереження в програмах соціал-демократичних партій революційних гасел і вимоги встановлення соціалізму поєднувалося з прагматичною політичною практикою.

Поняття «*демократичний соціалізм*» уперше використав у 1888 році англійський драматург і громадський діяч Дж.-Б. Шоу для позначення соціал-демократичного реформізму. Пізніше його підхопив Е. Бернштейн, а остаточно утвердженню сприяв один із лідерів німецької, австрійської соціал-демократії II Інтернаціоналу, теоретик австромарксизму Р. Гільфердінг.

Хоча соціал-демократія спочатку поділяла спрямованість марксизму на ліквідацію капіталізму й докорінне перетворення суспільства на принципах диктатури пролетаріату, відокремлення засобів виробництва, загальної рівності, але в основу концепції демократичного соціалізму було покладено розроблену в середині XIX століття Л. фон Штейном (прихильником ідеї надкласової соціальної монархії, критиком марксистського комунізму, ідейним предтечею правої соціал-демократії, ініціатором моделі соціальної держави) програму політичної, економічної і культурної інтеграції робітничого руху в існуючу систему.

У цій програмі були відсутні руйнівні установки марксизму, реалізація яких у низці країн призвела до встановлення тоталітарного режиму. Йдеться про знищення старого світу (капіталізму), встановлення диктатури пролетаріату, непримиренну класову боротьбу, соціальну революцію як єдиний шлях. Заперечення ідеї диктатури пролетаріату в цій програмі поєднано з проголошенням необхідності переходу соціал-демократії до парламентської діяльності, народного представництва, народного законодавства, які суперечать цій ідеї. Соціал-демократія відмовляється від насильницьких форм переходу до більш прогресивного соціального устрою, оскільки, як стверджував Е. Бернштейн, «класова диктатура належить більш низькій культурі». Представники цієї традиції вважали правову державу важливим чинником поступового реформування і трансформації капіталістичного суспільства.

Концептуальні засади класичного марксизму як ідеології час від часу гостро критикувалися опонентами. Особливого значення для політичної науки має конструктивна критика марксизму на завершальних етапах його формування, зокрема після поразки Паризької комуни (1871). Яким шляхом іти до завоювання політичної влади, які форми і методи застосовувати – ці питання стали для робітничого руху нагальними. Розбіжності між двома суперечливими уявленнями про шляхи та цілі соціалізму (революційний і реформістський) так і не було подолано.

Майже всі соціалістичні і соціал-демократичні партії ставили за мету «розрив із капіталізмом»: їх програми наприкінці XIX – на початку XX століття не були посправжньому революційними, хоча й містили радикальні лозунги. В економічній та політичній боротьбі тієї епохи вони переконалися, що багато вимог робітничого класу можна реалізувати мирними засобами в процесі повсякденних і поступових змін. У програмах більшості соціал-демократичних партій брали гору опортунізм, прагматизм, реформізм. Особливо прискореними темпами цей процес пішов після

більшовицької революції в Росії, яка перед усім світом продемонструвала згубність того революційного шляху, який пропонувався марксизмом, а в його крайніх формах – марксизмом-ленінізмом. Із цієї точки зору всю наступну історію соціал-демократії можна розглядати і як історію поступового відходу від марксизму.

22.3. Теоретичне підґрунтя «національного соціалізму» Ф. Ласалья

Одним із засновників німецької соціал-демократії був *Фердинанд Ласаль*, який свої соціально-політичні погляди називав «*національний соціалізм*», при цьому називаючи себе учнем К. Маркса та Ф. Енгельса. Основні праці: «Філософія Геракліта Темного з Ефеса» (1858), «Система набутих прав» (1861), «Пан Бастіа-Шульце Деліч, або Капітал і праця» (1864).

Учення Ласалья і його практична діяльність ґрунтувалися на таких теоретичних положеннях:

- експлуатація робітничого класу в умовах капіталістичного виробництва є неминучою (Д. Рікардо). Логіка примноження капіталу об'єктивно унеможливує згладжування протиріч між капіталом і працею. Тож й усяка боротьба за трудові права є марною;
- пролетаріат є окремим соціально-політичним класом, який має специфічні соціальні та політичні інтереси (К. Маркс, Ф. Енгельс). А відтак задля можливості діяти політично пролетаріат мусить об'єднатися;
- держава є абсолютною цінністю (Г.-В.-Ф. Гегель). Саме завдяки державі може бути встановлена соціальна справедливість і вільний розвиток людської особистості.

Фердинанд Ласаль
(1825–1864)

В основі теоретичних поглядів Ласалья щодо капіталізму лежав так званий «залізний закон заробітної плати». Це уявлення, що сформувалося у класиків буржуазної політичної економії А. Сміта і Д. Рікардо, відображало закономірності раннього капіталізму. Тоді промисловий переворот спростив вимоги щодо робочої сили, відповідно її відтворення зводилося до простого відновлення життя робітника. Водночас робітничий клас був ще настільки слабкий і неорганізований, що не йшлося про те, щоб вирвати у буржуазії хоча б часткові економічні поступки. Раціональне зерно «залізного закону» заробітної плати полягало в запереченні ілюзій про можливість якісного поліпшення положення робітників при капіталізмі, затвердженні економічної неминучості їх експлуатації в умовах найманої праці.

Ласаль активно пропагував сформульовану Рікардо тезу, що розмір заробітної плати зводиться до набору благ, безумовно необхідних народу для підтримання життя і розмноження. Навколо цього набору благ як маятник коливається оплата праці. Коли вона підвищується, відбувається збільшення числа шлюбів, підвищується

рівень народжуваності, зростає пропозиція робочих рук і внаслідок перевищення пропозиції над попитом заробітна плата падає. Навпаки, тривале зниження оплати праці спричиняє зменшення числа шлюбів, падіння рівня народжуваності, зменшення пропозиції робочих рук і відповідне зростання заробітної плати. Цей взаємозв'язок Ласаль і називає «залізним законом заробітної плати». Єдиний спосіб ліквідувати «залізний закон» – усунути систему найманої праці. Шлях до цього Ласаль бачить в організації робітниками виробничих асоціацій, в яких самі працівники були б власниками засобів виробництва. У таких асоціаціях робітники одночасно є і підприємцями. Тим самим було б ліквідовано різницю між заробітною платою і прибутком, а винагорода робітника збільшилася б до повного продукту праці. Це, на думку Ласалю, і є шлях до мирного, законного, єдино можливого способу знищення експлуатації. Але створення таких асоціацій неможливе без державної підтримки, в тому числі фінансової.

Проте теорія Ласалю, що лягла в основу діяльності робітничої партії, призвела на практиці до серйозних помилок. Німецький робітник початку XIX століття (на відміну від англійського) стояв на якісно іншому ступені розвитку і послідовне втілення в життя переконань Ласалю призвело до зневіри в боротьбі за поліпшення економічного стану робітників. Це відштовхувало від партії широкі кола робітників, які ще не володіли революційною свідомістю, проте були вже готові боротися за свої найсуттєвіші економічні вимоги.

Майбутню державу Ласаль бачив демократичною, відроджуваною через загальне та пряме виборче право. Така держава змогла б досягти найвищої свободи завдяки введенню «індивідуальної власності, заснованої на праці». Цей процес мислитель вважав соціальною еволюцією, яка здійснюється мирним шляхом упродовж тривалого історичного часу. Загальне виборче право мало б, за Ласалем, забезпечити реалізацію «істинної» мети держави. Ласаль виступає проти ідей економічного лібералізму. Він – прихильник втручання держави, саме на неї покладає надії. Буржуазна концепція держави передбачає збереження свободи та власності заможних, що зумовлює посилення експлуатації слабкого сильним. За допомогою загального виборчого права він сподівався включити робітників у законодавчі установи і тим самим наблизити реалізацію цієї мети.

У 1863 році Ласаль і його однодумці організують першу відносно масову робітничу партію – Загальний німецький робітничий союз. На програмні установки і характер діяльності цієї партії вирішально вплинуло розуміння Ласалем положення робітничого класу при капіталізмі та шляхів побудови соціалістичного суспільства. Прямої шкоди організованому робітничому руху в Німеччині завдало також проти-

Найбільш мирним, законним, простим знищенням підприємницького зиску є організація робітничого стану за допомогою добровільних асоціацій у позицію свого власного підприємства, усунення цим єдиним способом того закону, який за теперішнього виробництва дає робітникам лише необхідне для життя як найману плату, а решту віддає підприємцеві, – ось єдино істинний, єдино життєвий, єдино такий, що відповідає справедливим домаганням робітничого стану, засіб поліпшити його становище

Ф. Ласаль, «Капітал і праця»

ставлення Ласалем селянства як «суцільної реакційної маси» всім іншим класам суспільства. У такому гранично вульгаризованому, спотвореному вигляді Ласаль сприйняв відоме положення «Маніфесту Комуністичної партії» про те, що в умовах капіталізму тільки пролетаріат є єдиним революційним класом.

Погляди Ласалю на шляху переходу до соціалізму страждали не тільки незрілістю, а й певним утопізмом:

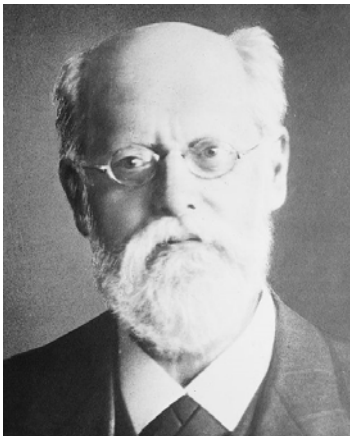
- *по-перше*, гасло оволодіння державою через вибори залишало в стороні класову сутність самого державного апарату, чиновництва й органів примусу, феодально-буржуазний характер яких не дозволяв використовувати їх для соціалістичних перетворень;
- *по-друге*, створення державою нових промислових підприємств при збереженні у капіталістів старих передбачало навіть за умови граничної концентрації в руках держави фінансових ресурсів, що процес соціалізації суспільства затягнеться на десятиріччя;
- *по-третє*, повторення гасла про право «на повний продукт праці» показувало, що вождь Загального німецького робітничого союзу піклувався в основному про агітаційне значення його програми, а не її практичну реалізацію.

Мета держави – позитивно розвивати і невпинно вдосконалювати людську істоту; інакше кажучи, – здійснювати насправді призначення людини, тобто культуру, на яку людський рід здатний; мета держави – виховання та розвиток людства до свободи.

Ф. Ласаль, «Капітал і праця»

Безперечною заслугою Ласалю була його послідовна боротьба з буржуазним впливом на робітничий клас, яка в Німеччині 60-х років XIX століття набула значних масштабів. Будучи прекрасним оратором, Ласаль у численних виступах перед робітниками викривав ілюзії про можливість «класового миру» при капіталізмі.

22.4. Критичний марксизм К. Каутського

Карл Йоганн Каутський
(1854–1938)

Наприкінці XIX – на початку XX століття в європейському соціал-демократичному русі запанував марксизм. Однак усередині самого марксистського табору дедалі більшу силу набирала течія, що вимагала ревізії низки положень канонічної теорії Маркса. Стосовно проблеми шляхів переходу до соціалістичного суспільства теоретики соціал-демократії розділилися на *ревізіоністів* і *ортодоксів* (прихильників Маркса та Енгельса). Серед ортодоксів у західноєвропейській соціал-демократії кінця XIX – початку XX століття викремимо *Карла Йоганна Каутського*, теоретичні погляди якого пройшли складну еволюцію.

Діяльність Каутського була також пов'язана з розвитком соціал-демократичних принципів суспільного будівництва. Він доводив, що його концепція базується

на марксистських засадах, але марксизм і вчення Ф. Ласалю та Е. Бернштейна мислитель гостро критикував.

Основні праці: «Фрідріх Енгельс» (1887), «Економічне вчення Карла Маркса» (1887), «Томас Мор і його Утопія» (1888), «Класова боротьба, починаючи з 1789 року» (1892), «Аграрне питання» (1899), «До критики теорії та практики марксизму. Анти-Бернштейн» (1899), «Соціальна революція» (1902), «Початок християнства» (1908), «Шлях до влади» (1909), «Етика та матеріалістичне розуміння історії» (1909), «Диктатура пролетаріату» (1918), «Тероризм і комунізм» (1919), «Пролетарська революція та її програма» (1922), «Матеріалістичне розуміння історії» (1927) та ін.

Серед політичних поглядів Каутського особливий інтерес викликає його розуміння пролетарської революції і держави. Він намагався обґрунтувати необхідність завоювання пролетаріатом політичної влади, але ці процеси, на його думку, повинні відбуватися мирним шляхом. Головним принципом докорінних змін у суспільному житті має бути демократія. У праці «Диктатура пролетаріату» він писав, що Маркс розумів під «революційною диктатурою пролетаріату» не форму панування, а стан населення, коли його більшість загальним голосуванням підтримує владу. Революцію ж 1917 року Каутський характеризував як зневагу до людини, масове збройне насилля.

На початку своєї діяльності Каутський перебував під впливом мальтузіанства, ласальянства, а такі його праці, як «Економічне вчення Карла Маркса» та «Аграрне питання», були значним внеском у захист і розвиток теорії марксизму. У 1899 році Каутський виступив проти ревізійонізму з книгою «Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика», проте він не підтримував марксистів у питанні перетворення суспільства. Каутський передбачав і обґрунтовував епоху соціальних революцій, однак завоювання влади він розумів як досягнення парламентської більшості.

Із початку Першої світової війни Каутський став лідером центризму в міжнародному масштабі, солідаризувавшись із гаслом «громадянського миру» під час війни і засуджуючи будь-які думки про соціалістичну революцію та практичні революційні дії. Дослідження імперіалізму він почав із невідповідності в розвитку промисловості й сільського господарства (відставання останнього), яке спонукало промислово розвинені країни ставати на шлях підкорення і захоплення відсталих аграрних країн для перетворення їх на джерело сировини для своєї промисловості та ринок збуту своєї продукції.

Імперіалізм, на думку Каутського – це колоніальна політика великих держав, які прагнуть монополізувати частину світового ринку шляхом завоювання аграрних країн. Він аналізував промисловий капітал і вивезення товарів, хоча вже помітними були тенденції панування фінансового капіталу та його вивезення. Каутський стверджував, що подолати імперіалістичну політику можна методами вільної торгівлі й мирної демократії, залишаючись у рамках капіталістичного ладу. Логічним завершенням ідей Каутського стала його *теорія ультраімперіалізму* – фази розвитку капіталізму, коли політика монополій пошириться й на зовнішню політику, а міжнародний союз імперіалістичних держав і спільна експлуатація світу інтернаціональним фінансовим капіталом усуне суперництво національних капіталів. Досвід світового розвитку

XIX – XX століть показав, що прагнення до поділу сфер впливу спричинило такі міжімперіалістичні конфлікти, які виключали можливість «ультраімперіалізму» як гармонійного союзу держав.

В останні роки свого життя, відмовившись від неоднозначного трактування диктатури пролетаріату, Каутський закликав соціал-демократів дотримуватися демократичних принципів, відстоювати завоювання загального, прямого, рівного й таємного виборчого права.

22.5. «Антимарксизм» Е. Бернштейна

Виникнення ревізіонізму, батьком якого став *Едуард Бернштейн*, тісно пов'язане зі складними процесами становлення і розвитку монополістичної стадії. Прискорений розвиток науково-технічного прогресу при капіталізмі, породжуючи різні тенденції, потребував підвищення освітнього й культурного рівня трудящих, диктував необхідність пошуку ефективних форм стимулювання праці. Наприкінці XIX століття у розвинених країнах Європи з'явилася можливість використання громадянських прав і свобод, парламентаризму, преси та ін. в інтересах пролетаріату.

Едуард Бернштейн
(1850–1932)

Основні праці: статті під загальною назвою «Проблеми соціалізму», видані в 1896–1898 роках. у журналі «*Neue Zeit*», «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії» (1899).

У 1899 році Бернштейн, ортодоксальний марксист у минулому, опублікував книгу «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії», яка була концентрованим виразом усіх поправок до Маркса та перегляду його вчення, тобто ревізіонізму. Усе, що буржуазні економісти висунули на той час проти марксизму, було зібрано ним у чітку систему поглядів, ядром якої був реформізм.

Перегляд методологічних засад марксового вчення Бернштейн розпочав із концепції історичного матеріалізму, в якій вбачав недооцінку й заперечення активної ролі практичної діяльності людей. На його думку, усе, чого досягли Маркс і Енгельс, було зроблено не завдяки гегелівській діалектиці, а всупереч їй. Революційному руху Бернштейн протиставив еволюційний розвиток, спрямований на поступовий перехід до нового суспільства.

Ревізію економічної теорії марксизму вчений почав із трудової теорії вартості. Він стверджував, що категорія вартості в Маркса втратила будь-яке конкретне значення і перетворилася на розумову конструкцію. Бернштейн висунув теорію «економічної вартості», що синтезувала трудову теорію вартості та вчення про граничну корисність. Двоїстий характер

Подальший розвиток і вдосконалення марксистського вчення має починатися з його критики.

Е. Бернштейн, «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії»

економічної вартості визначався, з одного боку, корисністю (споживчою вартістю, потребою), а з другого – вартістю витрат виробництва (трудовою вартістю). Слід зазначити, що Бернштейн, на відміну від своїх прихильників, захищав марксизм від спроб ототожнювати погляди Маркса та Ласалю, а також Маркса і Рікардо в питаннях заробітної плати.

Бернштейн проаналізував фактичне зростання рівня життя значної частини пролетаріату на початку ХХ століття і передбачив настання «періоду добробуту», заперечуючи як абсолютне, так і відносне погіршення стану робітників. Факти розвитку акціонерної форми капіталу та збільшення кількості дрібних акціонерів він протиставив закону капіталістичного накопичення Маркса, стверджуючи, що вони є свідоцтвом децентралізації та демократизації капіталу. Ці процеси вели до збільшення кількості власників, зростання добробуту робітничого класу і, як наслідок, – подолання класових конфліктів буржуазного суспільства.

Справедливо відзначаючи тенденцію щодо виробничої залежності великого та дрібного бізнесу, Бернштейн стверджував, що велике виробництво не тільки не розорює дрібне й середнє, а й само може процвітати тільки разом із ними. Можливість подолання анархії виробництва він пов'язував зі створенням трестів і картелів, широким застосуванням кредитної системи, вдосконаленням систем зв'язку та інформації, розширенням світового ринку.

Імперіалізм учений трактував як вступ до нової соціальної фази, для якої характерне мирне, поступове переростання капіталізму в соціалізм. Бернштейн стверджував, що як форма історичного розвитку в умовах культурного суспільства революція неефективна й безплідна. Він протиставив їй реформаторську діяльність у рамках капіталізму.

Метою соціал-демократичного руху було проголошено зняття з профспілок і кооперативів усіх законодавчих обмежень, захист праці, соціальне законодавство й обмеження прав щодо розпорядження капіталістичною власністю. Перехід до соціалізму Бернштейн розглядав як широкий розвиток виробничих і споживчих товариств. Останні повинні були зменшити прибутки торгового капіталу, а профспілки – прибутки промисловців.

Головна заслуга Бернштейна полягала у відмові від тих настанов марксизму, реалізація яких у Росії та низці інших країн призвела до встановлення диктаторських режимів, тобто насамперед установок на руйнування старого світу, диктатуру пролетаріату, непримиренну класову боротьбу, соціальну революцію і т. д. Відкидаючи ідею диктатури пролетаріату, Бернштейн обґрунтував необхідність переходу соціал-демократії «на ґрунт парламентської діяльності, численного народного представництва і народного законодавства, які суперечать ідеї диктатури».

Він вважав, що «соціалізм не тільки за часом, але й за внутрішнім своїм змістом» є «законною спадщиною» лібералізму. Йдеться про такі принципи для обох течій пи-

Свобода, сполучена з відповідальністю, можлива лише за наявності відповідної організації, і в цьому сенсі соціалізм можна було б навіть назвати організаторським лібералізмом.

Е. Бернштейн, «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії»

тання, як свобода особистості, господарська самостійність окремого індивіда, його відповідальність перед суспільством за свої дії і т. п.

У такій соціалістичній інтерпретації ліберальних принципів Бернштейн виділяв три основні ідеї: свободу, рівність, солідарність. Причому на перше місце він ставив солідарність робітників, вважаючи, що без неї свобода і рівність при капіталізмі для більшості трудящих залишаються лише благими побажаннями. Головне завдання соціал-демократії Бернштейн бачив у тому, як домогтися того, щоб соціалістичне суспільство стало суспільством найбільшої економічної ефективності й найбільшої свободи одночасно, не відмовляючись від рівності всіх членів товариства.

22.6. Теоретик «австромарксизму» Р. Гільфердінг і його «Фінансовий капітал»

У ранніх працях теоретика австрійської та німецької соціал-демократії *Рудольфа Гільфердінга* переважала критика представників історичної та суб'єктивної школи буржуазної політекономії, захист економічної теорії та методу К. Маркса. Погляди Гільфердінга органічно пов'язані з теоріями «австромарксизму» і пошуками «третього шляху» – шляху до нового суспільства. Він стверджував, що «соціалізація» має йти поступово, за допомогою пропаганди та подачі голосів, із використанням, насамперед, банківських і фінансових інструментів, перебудови системи оподаткування.

Головною працею Гільфердінга є «Фінансовий капітал» (1910) – одна з найвизначніших марксистських робіт з економіки після «Капіталу» Маркса, в якій автор ґрунтовно описав нові явища капіталістичної економіки, увівши поняття фінансового капіталу, а також розглянув акціонерні товариства, фіктивний капітал, описав біржу, розглянув процеси підпорядкування дрібних капіталів крупними. На його думку, об'єктом політекономічного аналізу можуть бути лише стихійно діючі закономірності товарно-капіталістичного господарства, тому з переходом до соціалізму (який у той час ототожнювався марксистами з ліквідацією товарного виробництва) та встановленням свідомого суспільного регулювання економічних відносин зникає сам предмет політичної економії як науки.

Книга Гільфердінга «Фінансовий капітал» – найбільш суттєве досягнення західноєвропейської соціал-демократичної думки. У ній зібрано й теоретично узагальнено великий фактичний матеріал, що відображає зміни в економіці й політиці капіталізму кінця ХІХ – початку ХХ століття. Гільфердінг проаналізував якісно нові явища: розвиток капіталістичного кредиту, збільшення кількості акціонерних товариств, утворення фіктивного капіталу, діяльність фондової біржі, механізм біржової спекуляції, концентрацію ка-

Рудольф Гільфердінг
(1877–1941)

піталу, фінансовий капітал та його вплив на внутрішню і зовнішню політику імперіалізму.

Явно переоцінюючи роль банків, Гільфердінг висунув положення про панування банківського капіталу над промисловим. Сутність фінансового капіталу була зведена до панування банківського капіталу над промисловістю, що уможливило висновок Гільфердінга про можливість перебудови капіталізму шляхом «соціалізації» сфери обігу: «захоплення шести великих берлінських банків уже в теперішній час було б рівносильне захопленню найважливіших сфер великої промисловості». Гільфердінг наголошував також на можливості створення єдиного картелю, який забезпечив би безкризовий розвиток економіки, таким чином виявляючи прихильність до теорії «організованого капіталізму».

Гільфердінг ігнорував той факт, що імперіалізм є розвитком і прямим продовженням основних властивостей капіталізму взагалі, що він не скасовує законів капіталізму, хоча істотно змінює конкретні форми їх дії. Монополії не тільки не усувають конкуренцію, а, навпаки, загострюють її та породжують нові форми конкурентної боротьби. Це підтверджується фактами гострої конкурентної боротьби всередині монополій, між ними й аутсайдерами, між монополіями, що роблять однорідні, а також взаємозамінні товари. Використання монополіями державного апарату породжує боротьбу за керівні посади в самому державному апараті за отримання вигідних урядових замовлень і под. Конкурентна боротьба між сучасними корпораціями не йде ні в яке порівняння навіть із найруйнівнішою конкуренцією епохи домонополістичного капіталізму.

Монополії не можуть усунути анархію всього капіталістичного господарства й економічні кризи. Як відомо, майже слідом за проголошенням Гільфердінгом ери «організованого капіталізму» настала світова економічна криза 1929–1933 років, а після Другої світової війни капіталістична економіка, особливо економіка США, не раз переживала економічні кризи, що спростовує теорію «організованого капіталізму».

22.7. Ліворадикальний напрямок європейської соціал-демократії: К. Лібкнехт і Р. Люксембург

Погляди лівого крила західноєвропейської соціал-демократії відображені у творах К. Лібкнехта і Р. Люксембург, які під впливом подій 1917 року в Росії разом із більшовиками утворили ядро нового Комуністичного Інтернаціоналу.

Якщо фінансовий капітал поставив під свій контроль найважливіші галузі виробництва, то буде досить, якщо суспільство через свій свідомий виконавчий орган, завойовану пролетаріатом державу, опанує фінансовим капіталом: це негайно передасть йому розпорядження найважливішими галузями виробництва ... Оволодіння шістьма великими берлінськими банками вже в даний час було б рівнозначно оволодінню найважливішими сферами великої промисловості та надзвичайно полегшило б перші кроки політики соціалізму в перехідний період.

Г. Гільфердінг, «Фінансовий капітал»

Карл Лібкнехт
(1871–1919)

Карл Лібкнехт – діяч німецького й міжнародного робітничого руху, один із засновників Комуністичної партії Німеччини. Основні праці: «Мій процес за документами» (1918), «Мілітаризм і антимілітаризм» (1907).

Лібкнехт належав до лівого крила марксистського ревізіонізму, які виступали за негайне здійснення революційних перетворень, повну націоналізацію засобів виробництва та їх усупільнення, а також встановлення абсолютної диктатури пролетаріату і впровадження планової економіки. Теоретичною основою радикалізму лівих ревізіоністів стало економічне вчення про експлуатацію робітничого класу міжнародними союзами капіталістів за умов монополістичної стадії розвитку. Вони висунули теорію непримиренності класів, закликали до здійснення революції у світовому масштабі. Ре-

візуючи марксизм, представники лівого крила висували набагато радикальніші ідеї, ніж К. Маркс і Ф. Енгельс.

Лібкнехт прагнув до марксистського синтезу теорії і практики. Виступаючи проти реформістської тези про вrostання капіталізму в соціалізм, Лібкнехт доводив, що «органічний» розвиток суспільства не виключає стрибків і насильства, що «органічний» не завжди означає «поступовий» і «мирний», що віра реформістів у буржуазну демократію – всього лише «марновірство», а умовою перемоги соціалізму є «бойова сила» пролетаріату.

Розглядаючи питання про роль особистості та мас в історичному процесі, Лібкнехт виступав проти тези «революції не робляться», що впливає з теорії стихійності, і наполягав на тому, що революції можна «зробити», що вони є підсумком зростання знань і волі суспільства. Критикуючи концепції ревізіоністів, що надавали детермінізму Маркса фаталістичного характеру, Лібкнехт відзначав, що причинність, необхідність, закономірність суспільного розвитку включають у себе індивідуальне діяння як чинник першорядної важливості, якщо воно сприяє активності мас.

Ідея соціальної активності – центральна у філософській концепції Лібкнехта. Він підкреслював, що детермінована у своєму природному та суспільному розвитку людина сама є найважливішою детермінуючою силою, здатною творчо розв'язувати соціальні протиріччя. Тому для розвитку суспільства важливий примат активності: в ієрархії громадських сил вона вища за інших. Ґрунтуючись на волі й виростаючи з неї, дія збільшує волю, яка для неї – лише засіб. Дія – мета всіх духовно-психічних і фізичних сил; вона – вихідний пункт будь-якого розвитку. Ідея творчого перетворення дійсності в Лібкнехта веде до ідеалу вільного, гуманістичного, «космічно-універсального» майбутнього.

Роза Люксембург – німецька діячка робітничого руху, одна із засновниць Комуністичної партії Німеччини, теоретик так званого «революційного марксизму». Вона

очолювала разом із Лібкнехтом ліву течію Соціал-демократичної партії Німеччини. Діячка була вбита після придушення повстання берлінських робітників. Основні праці: «Соціальна реформа чи революція» (1899), «Масовий страйк, партія і профспілки» (1906), «Накопичення капіталу» (1913), «Криза соціал-демократії» (1916), «Анти-критика» (1916), «Російська революція. Критична оцінка слабкості» (1922, посмертно).

У своїй теоретичній діяльності Люксембург виходила з єдності марксистської філософії, політекономії та вчення соціалізму. Вона виступала з критикою Бернштейна, вважаючи, що він знову перетворює соціалізм із науки в утопію. У роботі «Соціальна реформа чи революція» Люксембург підкреслює суперечливу сутність явищ капіталізму, вважає неприйнятною теорію еволюційного вrostання капіталізму в соціалізм шляхом реформ.

Найбільшу популярність здобула її робота «Накопичення капіталу». Основний акцент вона робить на об'єктивних моментах розвитку, приділяючи велику увагу стихійності робітничого руху. Під революцією Люксембург розуміє стихійний вибух мас, за якого свідоме керівництво соціал-демократичної партії відіграє незначну роль. Основні розбіжності з В. Леніним були пов'язані з трактуванням організаційних питань партійного будівництва, а також їх різним розумінням.

Виробничі відносини капіталістичного суспільства дедалі більше наближаються до соціалістичного, але зате його політичні і правові відносини споруджують все вищу стіну між капіталістичним і соціалістичним суспільством. Ні соціальні реформи, ні розвиток демократії не проб'ють цю стіну, а, навпаки, зроблять її ще вищою та міцнішою. Тільки удар молота революції, тобто захоплення політичної влади пролетаріатом, може зруйнувати її.

Р. Люксембург, «Соціальна реформа чи революція»

в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища.

Люксембург стверджувала, що політична економія перестане існувати, коли анархічне капіталістичне господарство буде замінене на планомірний, організований і керований господарський устрій. Водночас вона відзначала своєрідність умов проведення соціалістичної революції в Росії і неможливість її повторення в більш розвинених капіталістичних країнах.

Роза Люксембург
(1871–1919)

Отже, більша частина представників соціал-демократичного руху не сприйняла Жовтневого перевороту в Росії, диктатури пролетаріату, партії нового типу та ін. У 20-ті роки ХХ століття західна соціал-демократія перетворилася на відкрито реформістський рух, спрямований на співробітництво праці й капіталу, з чіткою антинацистською спрямованістю. З кінця 50-х рр. соціал-демократія повністю ввійшла до капіталістичної системи, ставши з партії робітничого класу національним загальнополітичним, загальноекономічним ученням.

22.8. Еволюція програмних засад соціал-демократії після Другої світової війни. «Третій шлях» Е. Гіденса

Тривалий час найважливішою причиною розмежування в соціал-демократії було питання про визнання чи невизнання марксизму як основної ідеї руху. Для соціал-демократів лівої орієнтації визнання марксизму – догма; для правих – заперечення (спочатку – часткове, а згодом – цілковите). Разом із тим, і нині інтерес до марксизму не зникає і час від часу навіть праві сили намагаються звертатися до нього хоча б для того, щоб критикувати владу, відповідно звиряючи політичний курс. Ставлення до марксистської ідеології навіть сьогодні розділяє соціал-демократію, оскільки, попри будь-які аргументи, марксизм – предтеча всієї соціал-демократії.

Також у локусі уваги соціал-демократії постійно перебуває питання про власність, точніше, її форми. У програмних положеннях абсолютної більшості партій соціал-демократичного спрямування завжди йдеться про ставлення до форм власності, націоналізації виробництва, економічного планування і розподілу бюджету, земельної реформи тощо. У міру відновлення (після Другої світової війни) і розвитку господарства найбільш революційні, кардинальні формулювання в програмах партій пом'якшувалися чи вилучалися зовсім. Наприклад, питання про суцільну націоналізацію було знято в програмах соціал-демократів Австрії, Бельгії, Данії. Уже 1949 році на з'їзді Норвезької робітничої партії було не тільки знято тезу про націоналізацію, а й тезу про класову боротьбу було замінено тезою про класове співробітництво.

У Програмі принципів Соціал-демократичної партії Німеччини (1989) ідея економічної демократії була вже не просто означена, а й представлена у формі чітко сформульованих положень. Зокрема, в програмі йшлося, що гідність людини і соціальна справедливість вимагають демократизації економіки, адже вона забезпечує й удосконалює політичну демократію, слугує реалізації інтересів загального блага, контролює всі форми економічної влади. У цьому ж документі, в розділі про економічну демократію, є теза щодо прагнення всіх до участі в управлінні й володінні, а це означає співучасть найманих робітників та їх профспілок в обговоренні питань управління на всіх рівнях, участі всіх у володінні виробничим майном.

Духовним корінням демократичного соціалізму в Європі є християнство, гуманістична філософія, догмати епохи Просвітництва, вчення Маркса про історію та суспільство, а також величезна практика робітничого руху.

Програма принципів Соціал-демократичної партії Німеччини, (1989)

Крах «реального соціалізму» в другій половині 80-х – на початку 90-х років. XX століття у країнах колишнього соціалістичного табору та в СРСР збігся із занепадом комуністичних партій, коли певна їх частина перейшла на платформу соціал-демократії. Ці події своєрідно вплинули на соціал-демократію, яка хоча й перейшла на соціально-ліберальні засади, проголосивши головною метою соціальну справедливість, однак змушена була дати відповідь собі, своїм прихильникам і загалом суспільству: *що таке соціал-демократія в умовах краху «реального соціалізму», які її головні цінності?* Важливість відповіді на ці й багато інших запитань зумовлювалась і тим, що стосовно соціал-демократії 90-х років почали застосовувати термін «*постсоціал-демократія*» слідом за Дж. Греєм, британським політичним філософом, професором Лондонської школи економіки та політичних наук. На думку останнього, після Другої світової війни соціал-демократія опиралась на ідеї англійського економіста Дж. Кейнса та У. Беверіджа (його англійці вважають одним із найвизначніших західних реформаторів). Однак у 80-х роках ця концепція не витримала конкуренції з ідеями неолібералізму, у зв'язку з чим постало питання: якщо соціал-демократія не здатна буде знайти нові пропозиції для політичного ринку, то вона може зійти з політичної сцени або буде інкорпорована новими ідейними конструкціями.

Відповіді на ці запитання запропонував британський дослідник *Ентоні Гіденс*, багаторічний директор Лондонської школи економіки та політичних наук. Основні праці: «Поза лівими і правими: майбутнє радикальної політики» (1994), «Третій шлях: відновлення соціал-демократії» (1998), «Третій шлях та його критики» (2000).

На думку Гіденса, на порядок денний постало питання подолання традиційного поділу на політичних «правих» та «лівих» і створення нового політичного напрямку – *лівоцентризму*. Цей напрям він вважав відповідником «третього шляху», концепцію якого почали використовувати в середині 30-х років соціал-демократи Швеції для означення розвитку, який би принципово відрізнявся від класичного капіталізму та більшовизму в СРСР. У другій половині XX століття ця концепція означала відмінний від радянського соціалізму та класичного (американського) капіталізму шлях соціально-економічного та політичного розвитку. Наприкінці XX століття формат «третього шляху» означав особливий шлях між традиційною соціал-демократією та неолібералізмом.

«Третій шлях» характеризується новими ідеями щодо належної ролі держави. Тоді як неоліберали переконують, що роль держави треба звести до мінімуму або до ролі «нічного сторожа», а соціал-демократи бажають використати державу на противагу несправедливості капіталізму, «третьій шлях» охоплює ідею конкуруючих держав або держав-ринків. Конкуруюча держава – це держава, чия головна роль – виконання завдання щодо національного процвітання в умовах посилення глобальної конку-

Ентоні Гіденс
(нар. 1938)

Соціал-демократія старого типу концентрувалася на індустріальній політиці та ви-магала кейнсіанських підходів, у той час як ліберали зосереджувалися на дерегуляції та лібералізації ринку. Політична економія «третього шляху» співвіднесена з різними пріоритетами – освітою, ініціативою, підприємницькою культурою, гнучкістю, передачею влади та накопиченням соціального капіталу. Ті, хто мислить у дусі «третього шляху», підкреслюють, що строга економіка передбачає строге суспільство, але не розуміють цей зв'язок як такий, що йде від втручання старого стилю. Мета макроекономічної політики – підтримувати низьку інфляцію, обмежувати державні позики та використовувати всі активні, ліберальні способи прискорити зростання та забезпечити високий рівень зайнятості.

Е. Гіденс, «Третій шлях і його критики»

реформувані відносини, цінності, переконання і знання населення, замість того, щоб виконувати програму економічного та соціального планування.

Гіденс обґрунтував конструкцію «*нового індивідуалізму*». На його думку, головними цінностями сучасної соціал-демократії є рівність, свобода та індивідуальна відповідальність. Рівність він розглядав як своєрідний процес «включення» – «виключення», поширюючи його на всі верстви населення. «Виключення» (ізоляція) стосується бідних і багатих. Особливу увагу він звертав на проблему нерівності, яка виникає внаслідок можливості «успадкування, передачі привілеїв власним дітям». Під «відповідальністю» Гіденс розуміє здатність кожного індивіда на власний спосіб життя.

Отже, зміни в суспільстві зумовили зміни в соціальній структурі, що змусило політичні партії уважно поставитися до окреслення кола своїх виборців. Якщо раніше соціал-демократи орієнтувалися на робітників, більшість з яких працювали фізично, то сьогодні головну частку валового національного продукту виробляють за допомогою розумової праці, яка є відповідником інформаційного суспільства. Саме середній клас, люди розумової праці почали розглядатися як основа електорату соціал-демократії, яка в лінійному ідеологічному спектрі посідає позицію зліва від центру. Тому сучасна соціал-демократія визначила за мету боротися не за звичайний перерозподіл доходів у межах суспільства, а за перерозподіл знань і умінь для того, щоб усі прошарки суспільства, враховуючи найбідніші верстви, мали змогу активно себе реалізувати. Для цього суспільство повинно інвестувати в розвиток людського капіталу за рахунок пріоритетного розвитку освіти. Також важливим інструментом соціал-демократи вважають зниження податків, яке призводить до створення нових робочих місць. Чим більший відсоток людей має роботу, тим більше коштів може спрямувати

суспільство на розвиток освіти, медицини тощо. Такими є новітні вектори соціал-демократії.

22.9. «Шведська модель» У. Пальме

Улоф Пальме – шведський політичний діяч, лідер Соціал-демократичної партії Швеції, двічі був прем'єр-міністром Швеції (1969–1976, 1982–1986 рр.). Основна праця: «Шведська модель» (1971). За його прем'єрства вдалося вивести соціальний захист працюючого населення Швеції на новий рівень і поширити ці стандарти майже на всі сфери життя шведського робітника.

Під «шведською» або «скандинавською» моделлю розуміють форму держави добробуту, яка в післявоєнні десятиліття склалася в Данії, Норвегії та Швеції. Її виникнення, як правило, пов'язують із приходом до влади перших соціал-демократичних урядів: у Данії – в 1929 році у Швеції та Норвегії – в 1932 році. Оскільки найбільш завершена форма перетворення капіталізму реалізована в Швеції, то «скандинавська модель» більш відома під назвою *«шведська»*. Формуванню та утвердженню «шведської моделі» посприяв той факт, що Швеція не брала участі у двох світових війнах, а також те, що Соціал-демократична робітничка партія Швеції (СДРПШ) із початку 30-х до середини 70-х років ХХ століття беззмінно перебувала при владі. Ці обставини дали можливість більш-менш послідовно реалізувати далекосяжні соціально-економічні реформи.

Загалом, «шведський соціалізм» – це скоріше не модель, а сукупність соціальних стандартів. Шведські соціалісти адаптували до національної капіталістичної економіки модель неокласичного синтезу, де поєднувалися неокласична економіка з неоліберальними та кейнсіанськими постулатами. Суть її полягала в тому, щоб досягнути повної зайнятості шведів та економічного зростання за допомогою ринкових механізмів, поєднаних із принципами економічного лібералізму та механізмами державного регулювання. Шведський соціалізм визначається не економічним устроєм згідно з марксизмом, а саме однаковою справедливістю для всього соціуму. Базовою «характеристикою» тут було однакове розуміння справедливості для будь-якого члена суспільства.

Шведський соціалізм реалізувався завдяки потужному профспілковому руху. Саме завдяки профспілкам у Швеції вдалося створити передову систему соціального страхування. Вона універсальна в тому сенсі, що розповсюджується на всіх жителів Швеції, включаючи й осіб без громадянства. Частка державних витрат на соціальне забезпечення шведів перевищує 40 % від величини національного валового продукту.

Основними характерними особливостями шведської моделі, як правило, вважа-

Улоф Пальме
(1927–1986)

ються: відтворення за порівняно короткий період високоефективної економіки; забезпечення зайнятості практично всього працездатного населення; ліквідація бідності; створення найрозвиненішої у світі системи соціального забезпечення; досягнення високого рівня грамотності та культури. Цю модель іноді називають «функціональним соціалізмом» на тій підставі, що демократична держава здійснює функції перерозподілу національного доходу з метою забезпечення більшої соціальної справедливості. Основу змішаної економіки в цій моделі складає органічне поєднання приватної капіталістичної ринкової економіки та соціально орієнтованої системи перерозподілу виробленого продукту. Політика держави спрямовувалася на те, щоб підтягнути рівень життя незаможних верств населення до рівня життя заможних верств населення. Держава зобов'язана забезпечити умови для повної зайнятості й мати розвинену систему соціального забезпечення. В ідеалі мета держави полягає у скороченні соціальної нерівності шляхом надання соціальних послуг у найважливіших сферах життя. До цих послуг відносили: систему сімейних допомог на дітей; безкоштовну шкільну освіту; забезпечення в старості; допомогу з безробіття; забезпечення житлом тощо.

Пальме у книзі «Шведська модель» показав основні досягнення шведських соціал-демократів у будівництві соціальної держави. Держава розглядалася як «народний дім», в якому всі жителі будуть відчуватимуть себе членами однієї сім'ї, в якому переможуть принципи рівності, взаємовиручки, співпраці та безпеки для всіх.

Пальме з усіх соціал-демократичних лідерів свого часу найбільшою мірою уособлював концепцію «третього шляху», який був альтернативою як ліберальному капіталізму, так і державно-бюрократичному соціалізму країн РЕВ (Рада економічної взаємодопомоги – об'єднання соціалістичних країн Східної Європи і СРСР). Епоха, коли В. Брандт (німецький та європейський політик – соціал-демократ, державний діяч, лауреат Нобелівської премії миру 1971 р.) і У. Пальме стояли на чолі

Соцінтерну, – це був «золотий вік» європейської соціал-демократії. Потім почався політичний, а згодом – й ідеологічний відступ соціал-демократів із завойованих позицій, який знайшов своє логічне завершення у соціал-ліберальній концепції «третього шляху» Блера-Шредера.

Бідність – це ланцюги для людини. Сьогодні переважна більшість людей вважає, що свобода від злиднів і голоду набагато важливіша багатьох інших прав. Свобода передбачає почуття упевненості. Страх перед майбутнім, перед нагальними економічними проблемами, перед хворобами і безробіттям перетворює свободу на беззмістовну абстракцію...

Найбільш важливим фактором упевненості є робота. Повна зайнятість означає колосальний крок уперед у наданні свободи людям. Бо крім війни і стихійних лих не існує нічого, чого люди боялися б більше, ніж безробіття.

У. Пальме, «Шведська модель»

22.10. Маніфест постсоціал-демократії (Т. Блер, Г. Шредер)

Сьогодні можна говорити про те, що сучасна соціал-демократія і соціальний лібералізм не містять принципової різниці у своїх поглядах, а отже перебувають на близьких світоглядних позиціях. Підтвердженням цьому може слугувати концепція

«третього шляху», представлена *Тоні Блером* – экс-прем'єр-міністром Великої Британії та *Герхардом Шредером* – экс-федеральним канцлером Німеччини у спільній публікації «Європа: Третій шлях – Нова середина» (1999), яку більшість дослідників кваліфікують як своєрідний маніфест постсоціал-демократії.

Цей документ, ухвалений 8 червня 1999 року, адресовано «усім європейським соціал-демократам». Він мав на меті модернізацію соціал-демократичної доктрини. У Маніфесті запропоновано переорієнтувати «державу загального добробуту» на «державу соціальних інвестицій». Сучасний лозунг – «добробут для праці». Реалізація концепції «добробут для праці» покликана забезпечити таке: щоб максимально можлива кількість тих, хто може й повинен працювати, здобували загальноосвітню та професійну підготовку, яка дасть їм змогу повернутися або розпочати трудове життя і тим самим «увійти» в суспільство.

Обидва політики в Маніфесті стверджують, що соціалізм як самостійний державний устрій уже не існує.

Водночас вони жодного разу не використали термін «капіталізм», натомість застосували поняття: «ринкове господарство», «динамічна ринкова економіка», «сучасне господарство». Вихідною позицією Блера та Шредера є теза: ринок не суперечить індивідуалізму та соціальній справедливості. Унаслідок глобалізації сучасне суспільство трансформувалося в «інформаційне суспільство» або «економіку, яка опирається на знання». Відповідно надається перевага інформаційним технологіям, творчому потенціалу індивідів, гнучкому бізнесу та еластичному ринку праці, в основу якого покладено ринок і ринкові відносини. Новій моделі економіки, заснованій на знаннях, має бути властивий розподіл матеріальних цінностей не на підставі структурно-групових відмінностей, а відповідно до більш «м'якої форми розподілу» – залежно від умінь і результатів, особистих досягнень індивідів. Автори наголошують, що, на відміну від конфліктної парадигми соціалізму, модерне суспільство опирається на консенсус.

Герхард Шредер
(нар. 1944)

Тоні Блер
(нар. 1953)

У Маніфесті пропонується оригінальне бачення ролі держави. Якщо неолібералізм обґрунтовує необхідність «мінімальної держави», а традиційний соціал-демократизм трактує її як інструмент для виправлення суспільних недо-

ліків, то Блер і Шредер створюють нову конструкцію «конкурентної або ринкової держави». Головним завданням цієї держави проголошується реалізація стратегії

народного добробуту в умовах постійно зростаючої конкуренції у світі. Внаслідок цього держава має концентрувати свою увагу на інвестиціях у суспільство, спрямованих на розвиток економічної інфраструктури, вдосконалення освіти і піднесення професійного рівня працівників. Повинен змінитися головний пріоритет державної політики щодо трактування освіти не як цінності як такої, а як промотора подолання безробіття, зростання прибутковості економіки, набуття переваг у глобальній світовій конкуренції. З цього погляду перед модерною державою постають такі завдання: формування або переформатування засад, цінностей, умінь, переконань і знань людей, а не реалізація програм економічної та суспільної інженерії. Суспільство XXI століття, на думку Блера та Шредера, повинно ґрунтуватися не на привілеях і класових відмінностях, а на zasadі «рівноцінності кожного індивіда». Тому від парадигми класової боротьби треба перейти до боротьби за реальну рівність. Постсоціал-демократія має бути гнучкою та інноваційною щодо вибору засобів і водночас зберігати вірність базовим засадам: однакова цінність кожного індивіда, рівні шанси для всіх, відповідальність і спільнота.

У 2008 році Блер і Шредер виступили з новим спільним документом, назвавши його «Шлях вперед для соціал-демократів Європи». Констатуючи, що соціал-демократи знаходяться при владі майже в усіх країнах Європи, вони пояснюють це тим, що соціал-демократія «виступає не тільки за соціальну справедливість, а й за більш динамічну економіку, а також за вивільнення творчих сил й інновацію, що підтверджує поява «Нового центру» в Німеччині, «Третього шляху» в Сполученому Королівстві. Соціал-демократи вибирають інші позначення, що відповідають їх власній політичній культурі. Нехай мови й організації відрізняються один від одного – мотивація одна. Більшість людей давно вже не дотримуються догми поділу на «лівих» і «правих». Соціал-демократи повинні говорити на мові цих людей».

Цей документ, в основному, – повторення позиції документа 1999 року, але висловлено й низку нових положень. Найбільш важливі з них такі:

- підтримка ринкового господарства, але не ринкового суспільства;
- кожному індивіду повинна бути надана можливість для розвитку його потенціалу;
- соціальна справедливість не може вимірюватися величиною державних витрат;
- найважливіше завдання модернізації – інвестувати в людський капітал;
- одне-єдине місце роботи на все життя – в минулому;
- держава повинна перетворюватися з весляра в рульового: менше контролювати та більше формулювати завдання;
- владні повноваження слід делегувати на якнайнижчий рівень;
- необхідно сприяти піднесенню та духу нового підприємництва;
- потрібно поцінувати творче начало в усіх сферах життя.

Таким чином, концепція «третього шляху» робить наступний крок і переходить від поєднання соціального лібералізму і традиційних положень демократичного соціалізму, що було характерним для періоду після Другої світової війни, до подальшої інкорпорації низки постулатів неолібералізму. Показовими є публічні промови Блера

про формат Нової лейбористської партії. Пропонувалося уподібнити її до Ліберальної партії Великої Британії XIX століття, тобто опертися на теоретичну спадщину класичного демократичного лібералізму та одночасно протистояти «старим лівим» і консервативним силам.

Блер і Шредер залишилися вірними реформізму щодо розв'язання суспільних проблем. У своєму Маніфесті вони зазначили: «Наша мета – модернізація опікунської держави, а не її демонтаж». Тобто, революційні методи впровадження змін апіорі не стояли на порядку денному. Визначеного напрямку на сучасному етапі дотримується більшість соціал-демократичних партій Західної Європи. Отже, конструкція постсоціал-демократії продовжує процес концептуальної трансформації за рахунок запозичення положень/засад, властивих неолібералізму. Визначальним чинником цього процесу є політична практика.

22.11. «Демократичний соціалізм» у декларації Л. Жоспена

Вищезазначений Маніфест Блера-Шредера (1999), який був спробою послідовно викласти погляди «нової» соціал-демократії (пріоритет державних витрат, зниження податків, гнучкість ринку робочої сили й особистої відповідальності) викликав неоднозначну реакцію в середовищі європейських соціал-демократів. Різко негативно сприйняло його, зокрема, керівництво Французької соціалістичної партії (ФСП), більш близької до класичної соціал-демократії і, відповідно, більш лівої. Голова ФСП *Ліонель Жоспен*, який на той час займав пост прем'єр-міністра Франції, наголошував, що «ми – не ліві ліберали, ми – соціалісти».

Відповіддю президії ФСП на маніфест Блера-Шредера стала «декларація Жоспена», яка мала назву «На шляху до більш справедливого світу» (1999), в якій підкреслювалося, що соціалістам слід із повагою ставитися до власних традицій і зберігати критичне ставлення до капіталізму (в тому числі глобального). «... Хоча спроможності ринкового господарства виробляти багатства не порівняні з іншими економічними системами, – писав Жоспен, – воно буває також і несправедливим, і часто ірраціональним». Тому французький прем'єр-міністр закликав європейських соціал-демократів не поспішати здавати до архіву кейнсіанські рецепти макроекономічного регулювання. Також у «декларації Жоспена» використовувалося поняття «*демократичний соціалізм*», яке повністю зникло з лексики Блера і Шредера. Тоді ж Жоспен визначив кілька моментів, які спонукали до критичної оцінки програмних установок «оновленої» Лейбористської партії. *По-перше*, поряд із перевагами у ринкової економіки є і недоліки, для виправлення яких потрібна макроекономічна політика, заснована на некейнсіанських рецептах. *По-друге*, державу добробуту слід реформувати,

Ліонель Жоспен
(нар. 1937)

а не ламати. *По-третє*, дерегулювання ринку праці неприйнятне.

Таким чином, ФСП, по суті, залишилася на позиціях «традиційної» соціал-демократії. Її ідеологічне оновлення не пішло й не могло піти шляхом, прокладеним Блером і Шредером. В силу особливостей лівої політичної культури в країні анти-етатизм, деідеологізований прагматизм і фактична відмова від соціалістичного проєкту не могли надихнути французьких соціалістів. Розриву ФСП із соціалістичними установками перешкождали і наявність у неї досить впливових опонентів зліва (комуністи, неотроцькісти, екологісти та ін.). Очевидно, що в разі «поправління» ФСП втратила б частину свого електорату, який віддав би голоси компартії та іншим лівим угрупованням.

Французькі соціалісти також зайняли критичну позицію і щодо глобалізації, трактуючи її як «мутацію капіталізму», яку слід приборкати за допомогою солідарних дій і політичного регулювання. Процес глобалізації, з їх точки зору, «потребує регулювання, і не тільки для попередження криз, а зберігання регіональних і національних ідентичностей». Звідси – необхідність створення інструментів, які дозволяють б регулювати міжнародну фінансову систему і їх поширення на економічну, соціальну, культурну та екологічну сфери. Глибокі побоювання у французьких соціалістів викликала також уніфікація (по суті, американізація) впливу глобалізації на сферу культури, а тому саме на них лягає «основний тягар боротьби за збереження культурної спадщини, в тому числі за культуру політичної спільноти з властивим їй широким лівим політичним спектром».

Жоспену не все задумане вдалося втілити в життя. Його давня вотчина – сфера освіти – так і не була виведена з прикрого застою (низькі зарплати викладачів, недостатнє забезпечення вищої школи). Подібне безрадісне становище спостерігалось і в галузі охорони здоров'я. За прем'єрства Жоспена відбулася досить неприємна для французів подія: за основними економічними показниками Франція поступилася четвертим місцем у світі Великій Британії. Економічне падіння, що почалося ще в 2001 році, ще більше знизило популярність відновлюваної тематики щодо перспектив економічного розвитку, висунувши на перший план нестачу «соціального виміру» в політиці Жоспена.

Ще одним уразливим місцем Жоспена була політика забезпечення безпеки громадян. За час свого правління уряд Жоспена ухвалив низку рішень щодо боротьби зі злочинністю, зробивши акцент не на посиленні законодавства, а на заходи щодо попередження злочинів і реінтеграції правопорушників у суспільство. Ці дії, спочатку схвально зустрінуті французами, не дали очікуваного ефекту, що стало додатковим приводом для докорів на адресу Жоспена. Експерти відзначали, що Жоспену необхідно було долати імідж «повсякденного управлінця» і «показати здатність бачити горизонт», тобто висунути великий новаторський проєкт.

Провал соціалістів у 2002 році впритул поставив ФСП перед проблемою пошуку нової ідентичності, показавши, що найграмотніша поточна політика не може компенсувати доктринальну слабкість. Відсутність нового погляду на суспільство не дозволило ФСП у потенційно сприятливих для неї умовах спаду «консервативної хвилі» висунутися на роль головної оновлюючої сили.

Але все ж таки до «соціалістичних» заслуг Жоспена можна віднести те, що він домогся проведення прогресивної правової реформи, загальної оплати днів непрацездатності через хворобу і прийняв низку інших суспільно важливих рішень.

22.12. Теорія соціал-демократії Т. Майєра

Томас Майєр – німецький політолог, професор Дортмунського технологічного університету, провідний діяч Соціал-демократичної партії Німеччини. У своїх працях «Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у XXI століття» (1998), «Теорія соціал-демократії» (2005) він розглядає питання взаємозв'язків між демократією та ринковою економікою.

Томас Майєр
(нар. 1943)

Праця Майєра «Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у XXI століття» присвячена проблемі трансформації європейської соціал-демократії. Вона містить аналіз шляхів перебудови соціал-демократичних методів управління державою в епоху нових викликів, зумовлених глобалізацією ринків і утворенням регіональних наднаціональних структур. Основна ідея праці – проаналізувати причини кризи соціал-демократичної ідентичності на тлі виникнення неоконсервативної хвилі у 80–90-х роках та виявити нові цілі й завдання, що постають сьогодні

ні перед європейською соціал-демократією.

Соціал-демократичні партії тривалий час (кін. 50-х – поч. 80-х рр. XX ст.) перебували при владі у провідних країнах Європи. Результати цього тимчасового відрізка в історії європейської соціал-демократії були прикладом потужного економічного зростання, на базі якого уряди під керівництвом соціал-демократів результативно впроваджували у своїх країнах ідею держави загального добробуту. Майєр цілком обґрунтовано називає цей період «золотим віком» соціал-демократії. У цей час соціал-демократична політика довела, що розподільний соціалізм не лише реальний і можливий, а й більш прийнятний порівняно з комунізмом як радикальним напрямком лівого руху.

Майєр показує, що соціал-демократам вдалося досягти оптимального поєднання низки ключових чинників: у концепції економічної політики за ринком і приватною власністю зберігалася колишня роль, але при цьому за допомогою демократизації економічного життя зсередини, підтримки соціальної держави та розширення прав працюючих за наймом, а також за допомогою макроекономічного регулювання кейнсіанського типу були поєднані приватна власність, суспільні інтереси, ринковий механізм і політичне регулювання. Реалізація такої політики призвела до появи в Західній Європі такого соціально-економічного стилю, способу життя, який і сформував «ідеал соціал-демократичної моделі», – пише Майєр. Відтоді ліберальна демократія, змішана економіка, розвинена держава добробуту, кейнсіанська економіка і фінан-

сова політика, віра в соціальну рівність склали п'ять принципів й одночасно рецептів та орієнтацій успішної державної політики. У сукупності вони стали, як наголошує автор, «фірмовим знаком соціал-демократії».

Майєр шукає відповідь на запитання: чому такі раніше успішні соціал-демократичні способи і методи державного управління на межі 70–80-х років зазнали кризи? Майєр представляє кризу соціал-демократичної ідентичності (тобто характерних саме для цієї політико-ідеологічної течії уявлень про завдання держави, цілі суспільства і набір способів управління) як результат кризи традиційної соціал-демократичної моделі прогресу в Західній Європі в умовах глобалізованих ринків фінансів, товарів, робочої сили і, як наслідок, – вимушеного часткового обмеження національних суверенітетів. У цьому випадку йдеться навіть не про кризу соціал-демократичного суспільного ідеалу як такого, а тільки про кризу конкретних його досягнень. Автор частково згоден із критиками соціал-демократичної політики, які вказували на іноді надмірне захоплення соціал-демократичних урядів просуванням необхідних суспільних реформ через централізовану соціальну державу і загальне державне регулювання. Збільшення податкових ставок для поповнення фондів соціальних програм в умовах глобалізації ринків послаблювало шанси країн, в яких така політика активно проводилася для залучення в економіку внутрішніх та іноземних інвестицій.

Майєр аналізує шляхи і способи трансформації соціал-демократії у сучасному світі. Дослідник зауважує, що час перебування соціал-демократичних партій в опозиції (з початку 80-х до кінця 90-х рр. ХХ ст.) не пройшов дарма й був використаний соціал-демократами для перегляду стратегії і тактики дій у різних сферах суспільного життя з метою пристосування до нових економічних, політичних, соціальних і культурних умов. Активні внутрішньопартійні й загальнонаціональні дискусії насамперед у Німеччині призвели, з одного боку, до деякого коригування соціал-демократичної ідентичності та включення в неї нових складових при збереженні загальної спадкоємності; з другого – вони сприяли пристосуванню неоконсервативного макроекономічного інструментарію до реалізації соціал-демократичного суспільного ідеалу. Наприклад, німецькі соціал-демократи обрали розв'язання екологічної проблематики необхідною умовою будь-якого економічного зростання, дещо послабили регулюючу роль держави, взявши на озброєння певні елементи неоконсервативної економічної політики з її орієнтацією на пропозицію та посилення конкуренції національних економік за оптимальні умови інвестиційної діяльності. Вони також виробили збалансовану позицію, відстоюючи безумовний пріоритет індивідуальних прав і свобод людини і разом з тим визнаючи необхідність їхнього поєднання з релігійно-культурними правами окремих суспільних груп. Така позиція дозволяє в сучасних різнокультурних і різноетнічних європейських суспільствах задовольняти особливі культурні запити певних суспільних груп, не порушуючи при цьому основоположні гуманістичні та морально-етичні цінності.

Майєр підкреслює важливість того, що сучасна соціал-демократія формує свої програмні положення таким чином, щоб вони відображали суспільні запити широких верств населення, а не лише найманих працівників. Прагнення заручитися підтримкою нових суспільних груп, які з'явилися внаслідок переходу до постінду-

стріального суспільства, розширює виборчу базу соціал-демократії. Водночас Майер зазначає, що наприкінці 90-х років XX століття «деякі з викликів, які наприкінці XIX століття обумовили виникнення соціал-демократії в суспільствах нашого часу внаслідок впливу неоліберальної (неоконсервативної – у нашій термінології) політики знову відроджуються в найдраматичнішій формі». Річ у тому, що посилена неоконсервативна відповідь на глобалізацію ринків (яка, нагадаємо, призвела до серйозних структурних зрушень в економіці на початку 80-х років і виявила неготовність соціал-демократії до адекватного реагування) була ефективною, але при цьому прийнята ціною відмови від сильної соціальної політики й часткового демонтажу «держави загального добробуту». У результаті розвинені демократії знову зіткнулися зі швидким зростанням масового безробіття, посиленням майнового розшарування і, як наслідок, – наростанням напруженості в суспільстві.

Висновок Майєра такий: виникнення найважливіших передумов для відродження соціал-демократичної політики підтверджується не тільки успіхами французьких і британських соціал-демократів на виборах 1997 року, а й кризовою ситуацією в західних демократіях загалом, посиленням критичного ставлення громадськості до низки напрямків неоконсервативної політики. Дослідник вважає, що французькі соціалісти та британські лейбористи, які прийшли до влади в своїх країнах у 1997 році, є двома різними, але однаково прийнятними моделями успішної соціал-демократичної трансформації з урахуванням викликів часу. Показовим є те, що глава французького уряду Л. Жоспен відмовився розглядати аргументацію, пов'язану з глобалізацією, і здійснювати економічну політику, орієнтовану тільки на пропозицію. По суті, це означало б демонтаж соціальної держави та зниження витрат на оплату праці. Під час виборчої кампанії він проводив лінію на реабілітацію ролі свідомих політичних рішень при проведенні макроекономічної стратегії, стверджуючи, що, – як пише Майєр, – «саме національна держава має взяти на себе відповідальність за зайнятість, соціальну справедливість і економічний розвиток».

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, наприкінці XX – початку XXI століття під впливом низки чинників (криза держави добробуту, процес глобалізації, розвиток «нової економіки», крах комуністичних режимів і под.) західноєвропейські соціал-демократи в тій чи іншій мірі відмовилися від етатистсько-перерозподільних моделей, визнавши переваги особистої ініціативи і ринкової економіки. Виникла навіть версія соціал-демократизму, яка по суті відтворювала установки соціал-лібералів.

На противагу традиційним соціал-демократичним уявленням, сфокусованим на державному регулюванні й перерозподілі доходів в ім'я соціальної справедливості, її прихильники в особі «нових лейбористів» і прихильників «нової середини» висували на перший план такі цінності, як індивідуальна ініціатива, дух підприємництва, власні зусилля і відповідальність, особистий успіх і т. д. Однак «новий лейборизм» і «нова середина» так і не стали універсальним зразком модернізації західноєвропейських соціал-демократичних партій, тому в різних країнах Європи продовжують

існувати відмінні моделі соціал-демократії, специфіка яких багато в чому пов'язана з національними традиціями соціалістичного і робітничого руху.

Питання для самоконтролю

1. Які основні етапи в своєму розвитку пройшла політична доктрина соціал-демократії?
2. Які соціально-політичні передумови сприяли виникненню реформістської течії в міжнародному соціалістичному робітничому русі?
3. У чому полягає відмінність поглядів на соціалізм та шляхи до нього в Е. Бернштейна від постулатів ортодоксального марксизму?
4. У чому полягають основні положення програми політичної, економічної і культурної інтеграції робітничого руху в існуючу систему Л. фон Штейна?
5. Якою є еволюція поглядів К. Каутського на соціалізм?
6. Наведіть основні положення «національного соціалізму» Ф. Ласалю.
7. Яке значення має книга Р. Гільфердінга «Фінансовий капітал» для соціал-реформізму?
8. Якими були погляди представників ліворадикального напрямку соціал-демократії К. Лібкнехта і Р. Люксембург?
9. Чому центризм визначається як проміжна течія в міжнародному соціалістичному робітничому русі?
10. Який зміст і складові поняття «демократичний соціалізм»?
11. Які провідні тенденції були притаманні ідейному та політичному розвитку міжнародної соціал-демократії між двома світовими війнами?
12. Які основні риси присутні у соціал-демократичній моделі суспільно-політичного устрою?
13. Які ідеї щодо вдосконалення суспільних відносин висловив лідер британських лейбористів Т. Блер у праці «Третій шлях: нова політика для нового століття»?
14. У чому Т. Майер вбачає причини кризи соціал-демократії та які пропонує шляхи її реформування?
15. Які новітні тенденції в розвитку політичної доктрини міжнародної соціал-демократії з'явилися на зламі XX і XXI століть?

Література

Блер Т. Шлях / Т. Блер. – К. : Темпора, 2011. – 848 с.

Бойцова О. Ю. Основные теоретико-методологические подходы в политической мысли XX века / О. Ю. Бойцова. – М. : Schola, 2001. – 209 с. – С. 735.

Бушанський В. Ласаль Фердинанд / В. Бушанський // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 365.

Висоцький О. Каутський Карл Йоган / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 287–288.

Гоше М. Демократія проти себе самої / М. Гоше ; [пер. з фр., післямова та примітки О. Йосипенко, С. Йосипенко]. – К. : Український центр духовної культури, 2006. – 376 с.

Жоспен Л. На пути к более справедливому миру / Л. Жоспен // Социал-демократия перед лицом глобальных проблем. – М., 2002. – С. 116–211.

Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.

Зидентоп Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп ; [пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2001. – 321 с.

Каутский К. Большевизм в тупике / К. Каутский ; [пер. с нем. ; предисл. Ф. Дана]. – М. : Антидор, 2002. – 314 с.

Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – 520 с.

Лафонтен О. Сердце бьется слева / О. Лафонтен. – М. : [б. и.], 2004. – 572 с.

Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение. – М. : Республика, 1993. – 173 с.

Майер Т. Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у ХХІ століття. – К. : Основні цінності, 2004. – 208 с.

Орлов С. Плеханов Георгій / С. Орлов // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 531–532.

Павко А. Соціал-демократичний реформізм С. Бернштейна: історичний досвід і сучасність / А. Павко // Віче. – 2011. – № 1. – С. 31–33.

Перебудов С. В. Западная социал-демократия на рубеже веков / С. В. Перебудов // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 40–46.

Перебудов С. В. Тони Блэр / С. В. Перебудов // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 64–82.

Пироженко В. «Трансформація соціал-демократії»: український контекст / В. Пироженко // День. – 2004. – 11 серп.

Работяжев Н. В. Европейская социал-демократия в поисках адаптации к меняющемуся миру / Н. В. Работяжев // Полития. – 2012. – № 3 (66). – С. 146–167.

Ревель Ж.-Ф. Друга молодість демократії: Майбутнє демократичного імпульсу / Ж.-Ф. Ревель ; [пер. з англ. Н. Комарової]. – К. : Сфера, 2001. – 287 с.

Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи / А. С. Романюк. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 391 с.

Романюк О. І. Політична доктрина міжнародної соціал-демократії / О. І. Романюк // Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 725–742.

Тема 22. Політичні ідеї представників соціал-демократії

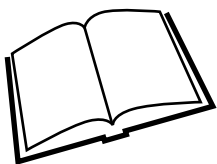
Романюк А. Блер Тоні / А. Романюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 80–81.

Романюк А. Гіденс Ентоні / А. Романюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 187–188.

Романюк А. Кросленд Чарльз Ентоні / А. Романюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 348.

Стадник М. Бернштейн Едуард / М. Стадник // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід./ за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 73–74.

ТЕМА 23

КОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

- 23.1. *Поняття комунізму та його перші ідеологи*
- 23.2. *Ленінський етап розвитку комунізму*
- 23.3. *Політичні погляди Л. Троцького*
- 23.4. *Німецькі комуністи К. Лібкнехт і року Люксембург*
- 23.5. *Політичні ідеї представників «лівого» комунізму:*
 - 23.5.1. *«Лівий» комунізм у Росії*
 - 23.5.2. *Ліво-комуністичні ідеї в країнах Західної Європи*
- 23.6. *Сталінізм і сталініщина*
- 23.7. *Комуністично-радянська доктрина післясталінського періоду (М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, М. Горбачов)*
- 23.8. *Нерадянський комунізм:*
 - 23.8.1. *Єврокомунізм (А. Грамші, Д. Лукач, П. Тольятті та ін.)*
 - 23.8.2. *Маоїзм*
 - 23.8.3. *«Абсолютний інтернаціоналізм» Е. Че Гевари та Ф. Кастро*
 - 23.8.4. *Особливості комуністичної ідеології в КНДР*
- 23.9. *«Реальний комунізм» О. Зінов'єва*
- 23.10. *Неокомунізм (О. Тарасов, В. Грибачов)*

23.1. Поняття комунізму та його перші ідеологи

Термін «комунізм» (лат. *communis* – спільний, загальний) вживається у кількох значеннях: 1) суспільна доктрина, філософське вчення про основоположні принципи людського співжиття); 2) політична ідеологія як платформа конкретних політичних сил, партій і рухів; 3) передбачуваний у майбутньому безкласовий суспільний лад – вища фаза (на відміну від першої – соціалістичної) комуністичного суспільства, умовами існування якого є суспільна власність на засоби виробництва та суспільні фонди споживання за принципом: «Від кожного за його здібностями, кожному за його потре-

бами); 4) реальна соціальна практика, рух задля створення «суспільства загальної рівності та свободи».

Якщо зробити ретроспективу ідей-предтеч комунізму, то думки про «ідеальну» державу «всезагального блага», у якій існує рівність і спільність власності, знаходимо вже в працях Платона (V–IV ст. до н. е.). Своєрідні «християнські комуни» утворювали члени ранніх християнських общин із їхнім принципом спільного користування майном, а також перші апостоли, що проповідували зречення людського егоїзму та приватних матеріальних благ. У Середньовіччі «комунами» називали свої міські общини жителі міст Італії та Франції, коли вони відкупували чи відвойовували у феодалних владик право самоуправління та перші політичні права «третього стану» (міської буржуазії).

Про суспільство рівноправних людей, спільноту вільних трудівників писали *Т. Мор* («Про найкращий устрій республіки, або новий острів Утопія», 1516) і *Т. Кампанелла* («Місто Сонця, або ідеальна Республіка», 1602). Ціла когорта філософів, просвітників, громадсько-політичних діячів Англії, Франції, Німеччини в XVII – першій половині XIX століття висловлювала та пропагувала ідеї суспільного (спільного) блага та рівності між людьми, які по суті були комуністичними переконаннями: *Дж. Уінстенлі, Ж. Мел'є, Г. Маблі, К.-А. Сен-Сімон, Г. Бабеф (Ф. Ноель), Ш. Фур'є, року Оуен, Е. Кабе, О. Бланкі, В. Вейтлінг* та ін.

Комуністичними ідеями цікавилися діячі революційного руху 70-х років XIX століття у Росії – т. зв. «народництва», котре було російським видом утопічного соціалізму і поділялося на три течії: «бунтарську» (*М. Бакунін*), «пропагандистську» (*П. Лавров*), «змовницьку» (*П. Ткачов*). Усі вони ґрунтувалися на теорії «общинного соціалізму», «вірі в комуністичні інстинкти мужика...», – як писав згодом критик народництва В. Ленін. «Зерно», «зародок» комунізму, зазначав П. Ткачов, криється в общинному самоуправлінні, яке становить «суспільний ідеал народу», і якщо революція й революційна держава «вчасно поставлять заслін стрімким хвилям буржуазного прогресу», то «нинішня община перетвориться мало-помалу в общину-комуни» («Народ і революція», 1876). «Принцип національності» має бути принесений в жертву «принципу соціальної революції», а «соціальна істина» має бути прирівняна до «істини математичної» («вічної і незаперечної»), відповідно до якої «не може бути якутської, чуваської, малоросійської, грузинської і т. п. геометрії», а значить, і «якутського, чуваського, малоросійського, грузинського і т. п. соціалізму». Під впливом революційно-соціальних перетворень «неминуче й невідворотно повинні ослабитися і зникнути всі племінні особливості, усі національності повинні злитися в одну загальнолюдську сім'ю» («Революція і принцип національності», 1878).

Засновниками «наукового соціалізму» або «наукового комунізму» (як вони самі на тому наголошували) стали в середині XIX століття К. Маркс та Ф. Енгельс – до них, за визначенням Енгельса, існував лише «утопічний, грубуватий, погано отесаний, інстинктивний вид комунізму». Незабаром виник ідейний опонент марксизму – «анархічний комунізм» *К. Кафієро* («Анархія і комунізм», 1880) та його відгалуження – «анархічний колективізм» *М. Бакуніна* («Революційний катехизис», 1865–1866; «Державність і анархія», 1873; «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (не закінче-

на)). Бакуністи були найзапеклішими суперниками марксистів у I Інтернаціоналі¹. Головним теоретиком «анархо-комунізму» став наприкінці XIX – на початку XX століття П. Кропоткін («Хліб і воля», 1892; «Держава та її роль в історії»; 1896), «Взаємодопомога як чинник еволюції», 1902; «Етика», 1921).

23.2. Ленінський етап розвитку комунізму

Перше зібрання творів *Володимира Леніна (Ульянова)* вийшло в 1920 році і становило 20 томів (26 книг). П'яте («повне») видання (1966) нараховує 55 томів. Основні праці за темою: «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905), «Крах II Інтернаціоналу» (1915), «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), «Держава і революція» (1917), «Чергові завдання радянської влади» (1918), «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» (1919), «Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі» (1920), «Про продовольчий податок» (1921), «Про нашу революцію» (1923).

Ленін в ідейній полеміці з народництвом, спираючись на економічну статистику та аналіз історичних тенденцій, довів, що селянська община в Росії розкладається, еволюціонує капіталістичним шляхом, породжуючи сільську буржуазію та сільський пролетаріат. І ці зміни позитивні, хоч і вкрай повільні – чим швидше прогресуватиме капіталізм, тим більш послідовною в боротьбі з рештками феодалізму буде російська буржуазія, тим корисніше її демократичні завоювання вплинуть на революційну активність робітників і селян.

У 1905 році Ленін уточнив марксистське положення про революційну диктатуру, висунувши тезу про *«революційну диктатуру пролетаріату і селянства»* як умову перемоги спочатку над царизмом (тоді диктатура є «демократичною», тимчасовою), а далі – над буржуазією, перетворившись на «соціалістичну», що і є її справжнім державотворчим завданням². Без підтримки селянства в аграрній країні (сільське на-

**Володимир Ленін
(Ульянов)
(1870–1924)**

¹ *Інтернаціонал* – Міжнародне товариство робітників – виник у вересні 1864 р. Як дієва організація припинив своє існування, за твердженням Енгельса, в 1874 р.; офіційно був розпущений у 1876 р. Анархісти засуджували, зокрема, марксистську ідею політичного панування (диктатури) пролетаріату.

² У 1917 р. Росія дійсно побачила дві «фази» революції: лютневу – буржуазно-демократичну – й жовтневу – соціалістичну.

селення – 110 млн, промислові робітники – 2,2 млн) соціалістична революція була неможливою. Провідна роль у цій спілці належала робітникам, оскільки селянство було революційно «нестійким». Розглядаючи «ради робітників і селян» як «форму їх диктатури», Ленін у працях радянського періоду вживав, як правило, лише поняття «диктатура пролетаріату». Проти заможної частини селянства («сільської буржуазії») треба було боротися, середняків – нейтралізувати, а бідноту – брати в союзники, якщо у ній самій не з'являться приватновласницькі інтереси.

У 1919 році Ленін стверджував, що пролетаріат після своєї перемоги «зможе швидко прихилити на свій бік співчуття та підтримку більшості трудящих непролетарських мас, задовольняючи їх за рахунок експлуататорів» і що «...більше всього виграли... від диктатури пролетаріату селяни взагалі. Уперше селянин працював на себе...». Але в 1921 році Ленін визнавав, що за «воєнного комунізму» (особливої політики радянської влади в умовах громадянської війни 1918–1920 рр.) більшовики, проводячи т.зв. «продрозкладку», вилучали в селян «...усі лишки та навіть деколи не лишки, а частину необхідного для селянина продовольства, брали для покриття видатків на армію і на утримання робітників. Брали здебільшого в борг...». Тож за таких обставин «диктатура селянства» в принципі була неможливою.

Після завершення громадянської війни, за наполяганням Леніна та за рішенням X з'їзду Російської комуністичної партії (більшовиків) (далі – РКП(б)) (березень 1921), політику «воєнного комунізму», яка загрожувала робітничо-селянському союзу, було скасовано та замінено «ною економічною політикою» (неп). Замість продрозверстки вводився натуральний податок, дозволялася приватна торгівля. У працях Леніна з'явилися такі економічно-ринкові категорії як «державний капіталізм», «стабілізація карбованця», «державні субсидії», «займи», «концесії» («договір між пролетарською владою з державою капіталістичною»)

Комунізм «виростає» абсолютно з усіх сторін суспільного життя, паростки його є абсолютно скрізь, «зараза» (якщо вживати улюблене буржуазією порівняння) проникла в організм дуже надійно...

В. Ленін, «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі»

тощо. Це дало підстави Леніну конкретизувати поняття «диктатура пролетаріату»: це – «...наполеглива боротьба, кривава й безкровна, насильницька й мирна, воєнна та господарська, педагогічна й адміністративна, проти сил і традицій старого суспільства». Будь-яка держава є «невільною та ненародною», «є машина для гноблення одного класу іншим», але оскільки пролетарська державність є «напівдержавою», то вона може за-

безпечити «найповнішу демократію» і, виконавши це завдання, з наближенням до вищої фази комунізму, сама має «відмерти», а разом із нею «зникне й демократія».

Радянський досвід ленінського часу став першою практичною відповіддю на твердження Маркса про існування «перехідного періоду» між капіталістичним і комуністичним суспільством. Перехідний період поєднував у собі риси обох цих економічних укладів: між ними, *по-перше*, відбувається жорстока боротьба; *по-друге*, найважчим завданням пролетаріату є «організація по-новому» управління галузями господарства, налагодження обліку й контролю над виробництвом та споживанням;

по-третє, заради майбутнього успіху буває корисно «призупинити наступ» і навіть піти «на низку поступок, які прирівнюють нас до держав капіталістичних».

У працях періоду Першої світової війни Ленін дійшов висновку, що через нерівномірність економічного та політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму «... можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні». Причому, «усі нації прийдуть до соціалізму... але усі прийдуть не зовсім однаково, – наголошував лідер більшовиків у статті «Про карикатуру на марксизм та про “імперіалістичний економізм”»¹, – кожна привнесе своєрідність у ту чи іншу форму демократії, у той чи інший різновид диктатури пролетаріату, у той чи інший темп соціалістичних перетворень різних сторін суспільного життя». Та головне, на чому наголошував більшовицький лідер у 1920 році – «неминучість повторення в міжнародному масштабі» «деяких основних рис» російської революції.

У 1915 році («Крах II Інтернаціоналу») Ленін сформулював ознаки революційної ситуації: 1) неможливість для панівних класів зберегти у незмінному вигляді своє панування («криза верхів»); 2) загострення вище звичайного злиднів і бідувальних пригнічених класів; 3) значне підвищення активності мас. У книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він застерігав молоді компартії (Німеччини, Австрії, Аргентини, Польщі, Угорщини, Фінляндії), які в березні 1919 року на конгресі у Москві об'єдналися в III (Комуністичний) Інтернаціонал (до 1943 року), від поспішних спроб здійснити соціалістичні революції, наголошуючи, що для цього у відповідній країні має виникнути загальнонаціональна криза (революційна ситуація), яка захопить і експлуатованих, і експлуататорів. Але в самому факті утворення Комінтерну вбачав одну з передумов «світової революції», «переддень інтернаціональної республіки Рад, міжнародної перемоги комунізму».

Ленін надавав надзвичайного значення партійному керівництву робітничим рухом на різних етапах: спочатку партія мала «внести» в маси робітників соціалістичну свідомість, потім організувати та очолити їх у революції, відвоювати країну «у багатих для бідних», «придушити будь-який спротив буржуазії», нарешті «навчитися управляти». У відповідь на закиди опонентів, що в Росії для створення соціалізму немає «достатнього рівня культури й цивілізованості», Ленін відповідав, що спочатку можна завоювати й утримати владу, а вже потім «рушити доганяти інші народи». При цьому доведеться не лише буржуазну інтелігенцію, а й «самих пролетарів» «переробити, переварити, перевиховати». У 1920 році Ленін називав «нісенітницею та дурістю» позицію деякої частини Компартії Німеччини, яка «протиставляла диктатуру класу і мас диктатурі партії та її вождів». Проте він суперечив сам собі, бо, з одного боку, не визнавав небезпеки партійної диктатури: «Диктатуру здійснює організований в Ради пролетаріат, яким керує комуністична партія більшовиків...», а з іншого – говорив про існування в партії «справжнісінької олігархії»: «Жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується жодною державною установою в нашій республіці без керівних указівок Цека партії» («Дитяча хвороба «лівизни»...).

¹ Стаття була написана в 1916 р., але вперше опублікована в 1924 р.

23.3. Політичні погляди Л. Троцького

У 1906 році у праці «Підсумки й перспективи» *Лев Троцький (Бронштей)* виклав свою версію теорії «перманентної революції» (фр. *permanent*; від лат. *permanens* (*permanentis*) – постійний, неперервний). На його думку, Росії випав інший революційний шлях, ніж країнам Заходу – Англії та Франції. Позаяк російський капіталізм менш розвинутий, то вітчизняна буржуазія слабка й нездатна до буржуазно-демократичних перетворень, тому в Росії треба уникнути цього етапу революції та одразу здійснити соціалістичну. Але перемога соціалістичної революції в Росії можлива лише за умови одночасного здійснення подібних пролетарських революцій в інших країнах – Англії, Німеччині (ідея «Сполучених Штатів Європи»). Тому слід постійно прискорювати, навіть штучно створювати революційні ситуації. «Обмеження революції» однією країною – це зрада принципу пролетарського інтернаціоналізму. Невпинний революційний наступ прискорить перехід до соціалізму навіть слаборозвинутих країн (колишніх колоній), де промисловий пролетаріат тільки народжується.

**Лев Троцький
(Бронштей)**
(1879–1940)

Троцький був одним із організаторів Жовтневої революції 1917 року, головою Реввійськради Республіки (знятий із посади на початку 1925 року), але вважав, що через тяжке економічне становище країни, дрібнобуржуазний склад населення та вороже капіталістичне оточення радянська влада довго не проіснує. Щодо антибільшовицького виступу матросів Балтійського флоту в Кронштадті (лютий–березень, 1921) він заявив: «Зозуля вже прокувала кінець радянської влади». Троцький наполягав на одержавленні профспілок (передачі їм функцій управління виробництвом), на «воєнних методах організації праці», виступав за жорстку концентрацію промисловості, встановлення «диктатури промисловості» за рахунок збільшення податку на селян і підвищення відпускних цін на промислові товари, заперечував необхідність непу.

На думку Троцького, Радянська Росія із держави «диктатури пролетаріату» перетворилася на «бюрократично деформовану державу».

У брошурі «Новий курс» (1923) він заявив, що більшовицьке керівництво стало схожим на опортуністичних вождів II Інтернаціоналу. У статті «Уроки Жовтня» (1924) наполягав, що соціалістична революція відбувалася за його теорією «перманентної революції». Концентровано свої погляди на радянську дійсність

Суцільним божевіллям революція видається тим, кого вона відкидає і повалює.

Л. Троцький, «Моє життя. Досвід автобіографії»

Троцький виклав у книзі «Зраджена революція: що таке СРСР і куди він іде?» (1935). Політичний вигнанець із СРСР (у 1927 році Троцького виключили з ВКП (б), а в 1929 – вислали за межі СРСР) доводив, що радянсько-партійна бюрократія виродилася в касту, яка оновлюється за порядком адміністративної ієрархії та зло-

вживає привілеями. Вона усунула від влади правлячий клас – пролетаріат, тому в СРСР потрібна політична революція проти компартійної бюрократії при збереженні економічного базису, інакше верхівка ще більше розширить свої привілеї, поглибить соціальну нерівність, що приведе до реставрації капіталізму.

У 1930 році троцькісти створили «Міжнародну ліву опозицію» (з 1933 – «Міжнародна комуністична ліга»), а у 1938 році, у Парижі, – IV Інтернаціонал. Установчий конгрес IV Інтернаціоналу прийняв «Програму переходу» – «Агонія капіталізму і завдання IV Інтернаціоналу». Документ стверджував, що розвинуті капіталістичні країни світу дозріли до соціалістичної революції – її лише стримує залежність III Інтернаціоналу від сталінського керівництва, а очевидна бюрократизація СРСР – «відсталого ізольованої робітничої держави... є найпереконливішим – не теоретичним, а практичним – запереченням соціалізму в окремій країні».

23.4. Німецькі комуністи К. Лібкнехт і року Люксембург

Одними з найактивніших у II Інтернаціоналі (1889–1914) були німецькі соціал-демократи. У їхньому середовищі точилася боротьба між марксистами й «ревізійністами». До «лівого» (комуністичного) крила належали В. Лібкнехт, А. Бебель, К. Цеткін. Згодом лідерська роль серед «лівих радикалів» перейшла до сина В. Лібкнехта – *Карла Лібкнехта* та його соратниці – *Рози Люксембург*. Вони виступали проти реформістської тактики правих соціал-демократичних лідерів, натхненно вітали російську революцію 1905–1906 років.

Головний теоретичний здобуток К. Лібкнехта – праця «Мілітаризм і антимілітаризм» (1907), де він уперше в марксистській літературі розкривав небезпечну для світу сутність мілітаризму в імперіалістичну епоху та доводив необхідність ведення антивоєнної пропаганди як однієї з форм інтернаціональної класової боротьби пролетаріату. В роки Першої світової війни підтримав більшовицьке гасло «перетворення імперіалістичної війни в громадянську із переростанням в соціалістичну революцію». У листівці «Головний ворог – у власній країні!» Лібкнехт закликав «дотримуватися міжнародної солідарності пролетаріату, проти псевдонаціональної, псевдопатріотичної гармонії класів»¹.

Р. Люксембург мала науковий ступінь доктора державного права, була автором праць: «Соціальна реформа чи революція» (1899), «Масовий страйк, партія і проф-

Карл Лібкнехт
(1871–1919)

¹ У січні 1916 р. К. Лібкнехт разом із Р. Люксембург утворили антивоєнну групу «Спартак» (із листопада 1918 р. – «Союз Спартака»). На початку січня 1919 р. спартаківці заснували Компартію Німеччини.

спілки» (1906, у російському перекладі – «Загальний страйк і німецька соціал-демократія»), «Накопичення капіталу» (1913), «Криза соціал-демократії» (1916), «Російська революція. Критична оцінка слабкості» (під такою назвою у 1922 році окремою брошурою були видані статті Люксембург, написані нею в тюремному ув'язненні у вересні 1918 року).

Люксембург була проти будь-яких компромісів із буржуазними політиками, проводила антивоєнну агітацію, теоретично передбачила розпад II (соціал-демократичного) Інтернаціоналу та провістила створення Комінтерну, ретельно проаналізувала досвід російських революцій 1905–1906 і 1917 років. Вона докоряла більшовикам за встановлення однопартійної диктатури, спотворення ідеї демократії та диктатури пролетаріату: «Без вільних виборів, без необмеженої свободи друку

Роза Люксембург
(1971–1919)

Соціалізм без політичної свободи – не соціалізм... Свобода лише для прибічників уряду, тільки для членів партії, нехай би як багато їх не було, – це не свобода. Свобода неодмінно передбачає свободу для тих, хто мислить інакше.

Р. Люксембург, «Російська революція. Критична оцінка слабкості»

й зібрань, без вільної боротьби думок, життя відмирає в усіх громадських установах, стає подобою життя, коли тільки бюрократія залишається діючим елементом... і тільки частина робітничого класу час від часу збирається на збори для того, щоб аплодувати промовам вождів та одностайно схвалювати пропоновані резолюції. Таким чином – це диктатура кліки, безсумнівна диктатура, але не пролетаріату, а купки політиканів».

23.5. Політичні ідеї представників «лівого» комунізму

«Лівий комунізм» – назва ідейного напрямку в комунізмі (спочатку в російському, потім – у європейському), що виник як критична реакція на практику більшовизму перших місяців радянської влади та ленінське вчення про передумови соціалістичної революції, а також як самостійна спроба осмислити результати світової революційної хвилі 1917–1923 років.

23.5.1. «Лівий» комунізм у Росії

Термін «лівий комунізм» і саме явище мають російське походження. У січні 1918 року в РКП (б) виникла фракція «лівих» комуністів, до складу якої входило кілька десятків відомих діячів партії, у тому числі членів ЦК і керівників провідних партійних організацій – московської, петроградської, уральської, зокрема: *М. Бухарін, А. Бубнов, О. Коллонтай, Г. П'ятаков, К. Радек, М. Урицький* та ін. Петроградські «ліві» комуністи упродовж двох тижнів березня 1918 року випускали газету «Коммунист», а московські – з 20 квітня по червень 1918 року під тією ж назвою видали чотири номери журналу.

Приводом для активізації «лівих» комуністів стала підготовка та укладення Радянською Росією мирної угоди з Німеччиною – обидві країни залишалися учасниками Першої світової війни, яка тривала. *Микола Бухарін* і його однодумці, а також Л. Троцький, який організаційно не належав до фракції «лівих», категорично заперечували проти підписання договору¹. У постанові Московського обласного бюро РСДРП(б) (лютий, 1918) і «Тезах про сучасний момент» (березень, 1918) «ліві» заявили про принципову неможливість укладання будь-яких угод між пролетарською державою та імперіалістами. На їхню думку, краще було загинути «з честю та високо піднятим знаменом», ніж ганьбити комуністичну ідею подібними компромісами, «доцільно навіть утратити радянську владу», але своєю неподатливістю перед імперіалізмом підтримати світовий революційний рух. Замість поступок буржуазним країнам потрібно розпочинати негайний і одночасний наступ «міжнародної пролетарської революції», бо тільки її настання може врятувати соціалістичну Росію від загибелі в оточенні капіталістичних держав.

Микола Бухарін
(1888–1938)

У квітні 1918 року фракція «лівих» комуністів виступила з «Тезами про поточний момент» – на протипагу тезам Леніна «Про чергові завдання Радянської влади». Документ різко засуджував внутрішню політику ленінської більшості в партії та уряді: за оцінкою «ліваків», вона була занадто «правою», а т. зв. «перехідний період між капіталізмом і соціалізмом», який передбачав використання державного капіталізму, взагалі перекреслював соціалістичну мету російської революції. Отже, потрібно «декретувати соціалізм» – прискорити його введення «методами “кавалерійської атаки” на капітал», рішуче «комунізувати побут», зруйнувати стару банківську систему, форсувати відміну грошей, не допускати до соціалістичного будівництва старих спеціалістів.

Позицію «лівих» комуністів із питання війни та миру засудила більшість делегатів VII з'їзду РКП(б) (6–8.03.1918), які мали право ухвального голосу. Ленін присвятив полеміці зі фракціонерами кілька своїх праць: «Про революційну фразу», «Дивовижне і жахливе», «Про «ліву» дитячість і про дрібнобуржуазність» та ін. Він, зокрема, доводив можливість співіснування держав із різним соціальним ладом і називав «безумцями і провокаторами» людей, які вважали, що «... революція може народитися в чужій країні на замовлення». Улітку 1918 року «ліві» комуністи заявили про визнання своїх поглядів помилковими та повернулися до роботи в партійних і радянських органах влади. Проте в наступні роки декотрі з них увійшли до інших

¹ Радянсько-німецький мирний договір було підписано 03.03.1918 р. у м. Брест-Литовський. Одним із його пунктів була відмова більшовиків від боротьби за територію України.

новостворених опозиційних груп: «воєнної опозиції», «робітничої опозиції», «групи демократичного централізму» («децисти») тощо.

Зі зрозумілих причин офіційна радянська історико-партійна наука висвітлювала платформу російських «лівих» як повний «абсурд», що «підривав диктатуру пролетаріату». Між тим, є очевидним, що в період громадянської війни радянська влада на чолі з Леніним практично втілила низку пропозицій Бухаріна, такі як: військова мобілізація робітників, створення інтернаціональних комуністичних загонів, рішучі соціально-економічні заходи, які мали «добити» російський капіталізм. У травні 1918

Партія... виховала й поставила на ноги першокласних робітників – здорованів, яким судилося переробити і завоювати весь світ.

*М. Бухарін,
«Залізна когорта революції»*

року М. Бухарін опублікував брошуру «Програма комуністів (більшовиків)», у якій, між іншим, обґрунтував необхідність трудової повинності для нетрудових класів. По суті «ліво-комуністичною» була радянська політика «воєнного комунізму». Крім продрозкладки, вона включала: скасування приватної власності на засоби виробництва; прискорену націоналізацію промисловості, банків і синдикатів; відміну комерційної таємниці; державно організований розподіл продуктів замість вільної торгівлі; примусове об'єднання населення у споживчі товариства; загальну трудову повинність.

23.5.2. Ліво-комуністичні ідеї в країнах Західної Європи

У липні 1920 року в Москві відбувся II конгрес Комінтерну. Конгресом було прийнято Статут організації та документ під назвою «21 умова прийому до Комуністичного Інтернаціоналу» (автор – В. Ленін). «Умови» передбачали таке: усі партії-учасниці повинні називатися «комуністичними»; повний розрив зі старими соціал-демократичними ідеями; боротьба з «фракціонерами», «реформістами» і «центристами»; дотримання принципу «демократичного централізму» (безперечність авторитету сильного партійного центру та обов'язковість виконання постанов з'їздів, Виконкому Комінтерну); регулярне «очищення» компартій від опозиціонерів; застосування легальних і нелегальних форм боротьби; ведення активної агітаційно-пропагандистської роботи в профспілках, кооперативах та інших масових організаціях і не лише серед робітників, а й на селі та в армії; затвердження програм партій, що входять до Комінтерну, його конгресом або Виконкомом.

Уся діяльність Комуністичного Інтернаціоналу ґрунтувалася на визнанні диктатури пролетаріату як головного принципу теорії марксизму та революційної боротьби. За взірць своєї практичної роботи компартії мали взяти досвід РКП(б). З цього приводу Ленін у брошурі «Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі» (її примірники отримали всі делегати II конгресу) наголошував: «...російський зразок показує всім країнам дещо, і вельми суттєве, з їхнього неминучого і недалекого минулого». Після смерті Леніна перед Комінтерном було поставлене особливе завдання – досконале вивчення та запровадження досвіду ленінізму-більшовизму. До V розширеного пленуму Виконкому Комінтерну (1925) його голова Г. Зінов'єв підготував тези з промовистою назвою «Більшовизація партій Комуністичного Інтернаціоналу».

Проте єдності міжнародного комуністичного руху досягти не вдалося. Після II конгресу «лівизна» в ньому не тільки не зникла, а й посилилася. Виникло два основних напрями «лівого» комунізму: німецько-голландський (*О. Рюле, А. Паннекук, Г. Гортер*) та італійський (*А. Бордига, О. Перроне, О. Дамен*)¹. Явище охопило також Англію, Францію, Бельгію, США.

«Ліві» не сприймали застереження В. Леніна проти штучного прискорення «революційних ситуацій», вважали шкідливою і зрадницькою участь комуністів у роботі буржуазних парламентів, а будь-який (навіть тимчасовий) союз із «прогресивною» буржуазією – неприпустимим «класовим компромісом», який свого часу вихолостив революційний дух із соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу. Через це «ліві» не підтримували утворення «народних фронтів» у 1930-х роках (напр., в Іспанії та Франції). У 1920 році один із лідерів голландських «лівих», політик і поет Г. Гортер написав «Відкритий лист т. Леніну» – відповідь на книгу «Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі». У листі він критикував ленінське визначення профспілок як «школи комунізму», доводив, що в буржуазних країнах Європи профспілки не є революційними класовими організаціями пролетаріату, оскільки вони, як і соціал-демократичні партії, «інтегровані в державний апарат». Натомість комуністам пропонувалося підтримувати робітничі ради та фабрично-заводські комітети, які виникають безпосередньо в ході революційної боротьби (звідси – інша назва німецько-голландських «лівих»: «комуністи робітничих рад»). Саме такі ради мають бути масовою основою диктатури пролетаріату, його авангардом, керівником, а партія повинна зосередитися на ідейно-пропагандистській роботі, залишатися «ясним компасом до комунізму».

Європейські «ліві» комуністи визнавали цінність переможного досвіду російських більшовиків у соціалістичній революції, але різко засуджували післяреволюційну практику більшовизму за повне «скочування» до державного капіталізму («капіталізму нового типу»). У цьому вони йшли далі Л. Троцького, який називав СРСР хоча й «деформованою», та все ж «робітничою державою». У 1921 році вийшла брошура члена ЦК КРПН А. Детмана «Радянський уряд і Третій Інтернаціонал у хвості світової буржуазії». Нова економічна політика в СРСР, на думку «лівих», лиш підтверджувала утопічність спроб побудувати соціалізм в одній країні. А. Бордига за-

Амадео Бордига
(1889–1970)

¹ Німецька «ліва» виникла як «принципова опозиція» у складі Комуністичної партії Німеччини; у квітні 1920 р. вийшла з КПН і утворила самостійну Комуністичну робітничу партію Німеччини. Платформу КРПН, як і загалом «лівизну» в комунізмі, Ленін називав «анархо-синдикалізмом». Італійські «ліві» утворили фракцію «комуністів-бойкотистів» у складі Італійської соціалістичної партії і у січні 1921 р. заснували Комуністичну партію Італії. Німецько-голландські «ліві» порвали з III Інтернаціоналом на початку, а італійські – у середині 1920-х рр.

перечував соціалістичний характер перетворень у СРСР¹, розцінював їх як «первісне накопичення капіталу», а сталінізм зображував ладом, який здійснює експропріацію дрібних виробників – селян, що перетворює їх у найманих працівників державної капіталістичної промисловості. «Уся концепція ставлення до середніх класів, яку представляють сталіністи, – писав він у 1926 році у листі до К. Корша², – є відмовою від комуністичної програми». За оцінкою «лівих» комуністів, більшовики з 1920-х роках перестали виконувати роль «факела світової революції» (навіпаки – поступово перетворилися на «елемент міжнародної контрреволюції»), а їхнє домінування в Комінтерні та механічне нав'язування іншим країнам тактики російського більшовизму завдавало прямої шкоди міжнародному пролетаріату. К. Корш в «Історії марксистської ідеології в Росії» (1932) звертав увагу на прірву, що утворилася в СРСР між ідеєю рад та її втіленням. При цьому офіційна марксистська риторика не відображала дійсної практики радянських суспільно-політичних перетворень, а лише прикривала їхню антисоціалістичну сутність.

У 1938 році італійські та бельгійські «ліві» утворили Міжнародне бюро лівих фракцій. Пожвавлення «лівого» комунізму спостерігалось в 1945–1952 роках та наприкінці 60-х. Сьогодні існують такі ліво-комуністичні групи як Інтернаціональна комуністична течія, Інтернаціоналістична комуністична тенденція, Міжнародна комуністична партія.

23.6. Сталінізм і сталінщина

У 1922–1953 роках посаду генерального секретаря ЦК РКП (б) (з 1925 – ВКП(б), з 1952 – КПРС) обіймав Йосип Сталін (Джугашвілі). У 1926–1947 роках найвідомішою його книгою був збірник «Питання ленінізму» (11 видань), що уміщав праці: «Про основи ленінізму» (1924), «Жовтнева революція й тактика російських комуністів» (1924), «До питань ленінізму» (1926), «Про правий ухил в ВКП(б)» (1929), «Рік великого перелому» (1929), «До питання про політику ліквідації селянства як класу» (1930), «Запаморочення від успіхів» (1930), «Підсумки першої п'ятирічки» (1933), «Промова на першому з'їзді колгоспників-ударників (1933), «Про роботу в селі» (1933), «Про проект Конституції Союзу РСР» (1936), звітні доповіді на XVII та XVIII з'їздах ВКП(б) (1934 і 1939 рр.) та ін.

Гостро дискусійне питання про можливість побудови соціалізму в окремії країні власними силами Сталін розділив на дві частини: 1) СРСР здатен побудувати повне

¹ За офіційною версією радянсько-комуністичного керівництва, в СРСР за підсумками першої п'ятирічки (1928/29 – 1932/33) було «побудовано фундамент соціалістичної економіки та забезпечено перемогу соціалізму», а за підсумками другої (1933–1937) – «в основному побудоване соціалістичне суспільство».

² Карл Корш (1886–1961) – один із німецьких «лівих» комуністів.

соціалістичне суспільство, 2) забезпечити остаточну перемогу соціалізму, тобто гарантувати його від реставрації буржуазних порядків, можна лише зусиллями пролетарів кількох країн. Висновок про «повну перемогу соціалістичної системи в усіх сферах народного господарства» Сталін зробив у листопаді 1936 року, коли заявив про зникнення в СРСР антагоністичних класів, стирання грані між робітниками й селянами та між цими класами й інтелігенцією, а також, що радянський робітничий клас уже не можна називати «пролетаріатом», бо немає буржуазії, яка б його експлуатувала, і він є власником знарядь і засобів виробництва.

Сталін діяв за принципом «переможців не судять»: наприклад, визнавав, що досягнення першої п'ятирічки базувалися не на економічних законах, а на умінні більшовиків «організувати ентузіазм і пафос нового будівництва», «селянську частину» п'ятирічки було «перевиконано втричі», але цілком виправдовував таке індустріальне «підхльостування країни» та прискорену колективізацію: «Тепер селянин – забезпечений господар...» У листопаді 1929 року він заявив, що на селі відбувся «корінний перелом» – «у колгоспи пішов середняк», за рахунок чого країна «остаточно виходить або вже вийшла з хлібної кризи». Коли ж у 1932 році через адміністративну бездарність було провалено хлібозаготівельну кампанію, а спроба виправити ситуацію призвела до жахливої продовольчої кризи, яка обернулася мільйонами смертей від голоду¹, Сталін у своєму виступі на I-му з'їзді колгоспників-ударників (лютий 1933) так прокоментував ці події (не згадуючи безпосередньо про голод і його жертви): «Гарне життя задарма не дається. ...а ті труднощі, які стоять перед вами, не варті навіть того, щоб серйозно говорити про них. ...порівняно з тими труднощами, які пережили робітники років 10–15 тому назад, ваші теперішні труднощі, товариші колгоспники, виглядають дитячою іграшкою»².

Селянство, наголошував Сталін, – це «останній капіталістичний клас». У дрібно-товарному виробництві міста й особливо села «гніздиться коріння капіталізму». У

Йосип Сталін
(Джугашвілі)
(1879–1953)

¹ За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, загальні демографічні втрати через надсмертність (прямі втрати) і втрати ненародженими внаслідок голоду в 1932–1934 рр. становили 3,9 млн осіб (дефіцит народжуваності – 600 тис.). Ця соціальна катастрофа знищила 13% населення України. 93% жертв голоду становили сільські жителі, 1 млн – діти у віці до 10 років.

² Неусвідомлюваним емоційним додатком до цинізму диктатора та трагізму ситуації звучали вигуки делегатів з'їзду після промови Й. Сталіна: «Хай живе наш вождь тов. Сталін!» У подальшому славослів'я: «Великому генію тов. Сталіну – ура!», «Нашому любимому Сталіну – ура!», «Тов. Сталіну – слава!» і т. ін. стали невід'ємними атрибутами усіх промов генсека. Складався культ особи Сталіна.

колгоспників немає відчуття відповідальності за колективну працю, тому «...партія вже не може обмежуватися окремими актами втручання в процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна взяти до своїх рук керівництво колгоспами, покласти на себе відповідальність за роботу... повинна входити в усі деталі колгоспного життя і колгоспного керівництва». Ці слова добре ілюструють процес зародження в СРСР командно-адміністративної системи управління.

Щодо ролі робітничого класу та змін у його становищі під час соціалістичного будівництва, Сталін зупинявся, зокрема, на таких питаннях:

- диктатура пролетаріату не може бути «повною» демократією для всіх («загальнонародною», «загальновиборною»), це – особлива форма класового союзу між робітниками й селянами при гегемонії пролетаріату;
- диктатуру пролетаріату й «диктатуру партії» не слід ототожнювати, але й не можна протиставляти.

Сталін роз'яснював різницю між невиправданою «зрівнялівкою» в оплаті праці робітників і марксистським розумінням рівності, яка означає: а) рівне звільнення всіх трудящих від експлуатації; б) рівну відміну для всіх приватної власності; в) рівний обов'язок для всіх трудитися за своїми здібностями та рівне право отримувати винагороду за працею – в соціалістичному суспільстві – і за потребами – в комуністичному.

Сталін заявляв, що «по суті» диктатура пролетаріату є диктатурою партії, але «сказати “по суті” ще не значить сказати “цілком”». За такою мовною еквілібристикою «вождя» ховалася тоталітарної «суті» сталінської системи правління, яка надовго пережила свого творця, бо саме теза Сталіна: «Партія є ядро влади (курсив

Ми представляємо партію правлячу, а не опозиційну. ...Гасла такої партії є не прості (агітаційні) гасла, а дещо значно більше, бо вони мають силу практичного рішення, силу закону, які належить здійснювати невідкладно.

Й. Сталін, «Про правий ухил в ВКП(б)»

автора теми)» увійшла до ст. 6 Конституції СРСР 1977 року: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Сталінські тези щодо партійного будівництва були такими: партія функціонує за принципом безумовного підкорення меншості рішенням більшості, і якщо меншість цього не визнає, то партія може й повинна «примусити меншість до покори волі

більшості»; необхідні періодичні «чистки партії»; існує єдино правильна «генеральна лінія партії», а незгоди з нею – це умисне «обстрікування» партії, підступні спроби «зрадити робітничий клас і революцію»; в СРСР немає антагоністичних класів, тому «нема підґрунтя для існування кількох партій, а значить і для свободи цих партій».

Сталін наголошував, що, на відміну від інших компартій світу, тільки ВКП(б) «...знає, куди вести справу і веде її з успіхом». Завдання Комінтерну: «Очищення компартій від соціал-демократичних традицій» і «наведення залізної дисципліни в компартіях».

У квітні 1929 року Сталін заявив, що класова боротьба в країні закономірно стає гострішою та жорстокішою. У 1933 році він проголосив зловісний висновок, що «ріст

могутності Радянської держави буде посилювати спротив останніх залишків умираючих класів», тим самим сформувавши теоретичну основу політики масових репресій. Найзапеклішим ворогом соціалізму влада вважала куркульство. У 1930 році, за вказівкою Сталіна, боротьба з куркулем перейшла зі стадії розкуркулення (примусове вилучення майна) до політики «ліквідації куркульства як класу» (позбавлення можливих господарів вільного користування землею, знаряддями праці, оренди, права наймання робочої сили). З'явився офіційний термін «колишні люди», які підлягали переслідуванню. Крім куркулів, це були: «промисловці та їх челядь, торговці та їх приспівники, колишні дворяни й попи, білі офіцери й урядники, поліцейські й жандарми, буржуазні інтелігенти, “старі спеціалісти”» тощо, які «розповзлися по заводах та фабриках і головним чином – по колгоспах і радгоспах».

У 1924 році Сталін писав про майбутній поділ світу на дві суспільно-політичні системи – «боротьба між якими буде наповнювати історію розгортання світової революції». У 1934 він передбачав, що формування соціалістичної системи країн може настати в разі інтервенції капіталістичних держав проти СРСР, яка скінчиться їхньою поразкою. Гострою у той час була сталінська критика фашизму.

Сталін був головою комісії з підготовки Конституції СРСР 1936 року, яка закріпила принцип «об'єднання законодавчої та виконавчої влади в єдиній організації держави». Він наполіг на тому, що «...в СРСР не повинно бути одноосібного президента, якого обирає все населення нарівні з Верховною Радою і який може протиставляти себе Верховній Раді. Президент в СРСР колегіальний – це Президія Верховної Ради, включаючи й голову Президії, якого обирає не все населення...».

23.7. Комуністично-радянська доктрина післясталінського періоду (М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, М. Горбачов)

Із іменем *Микити Хрущова* (перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 роках) безпосередньо пов'язують початок десталінізації. На XX з'їзді КПРС (лютий, 1956) Хрущов зробив доповідь «Про культ особи та його наслідки». У червні 1956 року вийшла постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Побіжно були згадані «заслуги Й. Сталіна перед радянським суспільством, партією, робітничим класом, міжнародним робітничим рухом». Але переважно доповідь Хрущова містила численні факти про зловживання Сталіним одноосібною владою, масові репресії, депортації цілих народів. Говорячи про виселення в 1943–1944 роках карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, Хрущов зазначив: «Українці уникли цієї долі, бо їх надто багато і нікуди було вислати». Про виселення кримських татар у доповіді не було згадано. Сталін сам сприяв формуванню власного культу, приписував собі неіснуючі заслуги, був деспотичним, хво-

Микита Хрущов
(1894–1971)

робливо підозріливим, страждав манією переслідування – усе це стало «серйозним гальмом на шляху розвитку радянського суспільства».

*Партія урочисто проголошує:
теперішнє покоління радянських
людей буде жити при комунізмі!
«Програма Комуністичної
партії Радянського Союзу», 1961*

На XX з'їзді КПРС говорилося про перетворення соціалізму на світову систему, про різноманітність у різних країнах форм переходу до соціалізму, що не завжди має супроводжуватися насиллям, громадянською війною, але при цьому обов'язковим є встановлення диктатури пролетаріату та керівництво з боку марксистсько-ленінської партії. XXI з'їзд (1959) констатував, що Радянський Союз перетворився з держави диктатури пролетаріату на загальнонародну державу та дійшов висновку, що соціалізм у СРСР уже здобув повну й остаточну перемогу.

XXII з'їзд (1961) прийняв нову Програму КПРС, яка містила розгорнуте визначення комунізму, а також «моральний кодекс будівника комунізму» – до нього, крім настанови дотримуватися «гуманних відносин і взаємної поваги між людьми», входила вимога бути «непримиренним до ворогів комунізму». За ініціативою Хрущова у Програмі були зазначені конкретні терміни побудови комунізму: до 1970 року належало обігнати за виробництвом продукції на душу населення найбагатшу капіталістичну країну – США, а до 1980 року – створити матеріально-технічну базу комунізму та впритул перейти до здійснення принципу «кожному – за потребами». У 1964 році подібні плани Хрущова партія визнала «вольонтаризмом».

Леонід Брежнєв (у 1964–1966 роках – перший секретар, надалі, до 1982 – генеральний секретар ЦК КПРС). У 1970–1983 роках вийшло 9-томне зібрання промов і статей Брежнєва – «Ленінським курсом». Відомі також його «Спогади» (1982), укладені спеціально створеною для цього групою журналістів.

Леонід Брежнєв
(1906–1982)

Брежнєв активно займався питаннями міжнародного впливу КПРС і зовнішньої політики СРСР. У 1970-х роках було укладено кілька договорів між СРСР і США

*Загальнонаціональна гордість
радянської людини – це велике,
містке, надзвичайно багате за своїм змістом почуття.
Воно глибше й ширше природних
національних почуттів окремо
кожного з народів, які утворюють
нашу країну.*

Л. Брежнєв, «Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»

про обмеження систем протиракетної оборони, стратегічних наступальних озброєнь, незастосування ядерної зброї. Після введення у грудні 1979 року радянських військ в Афганістан і приходу до влади у США року Рейгана (1981) період «розрядки» у відносинах із Заходом скінчився. У серпні 1968 року на територію Чехословаччини було введено війська країн – членів Варшавського договору (з 1955 р.) – СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі – з метою придушення «анти-соціалістичних сил». Реакцією на демократичні

процеси в Чехословаччині («Празьку весну») стала «доктрина Брежнєва» – так на Заході назвали концепцію Москви про «обмежений суверенітет» країн соціалістичної співдружності, що передбачала вступ військ Варшавського договору в ті держави соціалізму, де б він опинився під загрозою.

Замість конкретних термінів побудови комунізму в СРСР Брежнєв у доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму» (листопад, 1967) обнародував нову концепцію («розроблену й обґрунтовану колективним розумом КПРС»): у СРСР побудоване розвинуте соціалістичне суспільство. На ХХІV з'їзді КПРС (1971) називалися відповідні «факти»: прискорені темпи росту національного прибутку та збільшення у його обсязі фонду споживання; соціальна однорідність суспільства; поява нової історичної спільноти – радянського народу. Брежнєв на з'їзді виклав Програму миру, яка відіграла позитивну роль у міжнародних процесах: один із її найважливіших пунктів – про визнання непорушності післявоєнних кордонів у Європі – увійшов до Заключного акта Народи з питань безпеки та співробітництва в Європі (Фінляндія, Гельсінкі, 1975).

У звітній доповіді на ХХVІ з'їзді (1981) Брежнєв оголосив висновок: «Становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних межах зрілого соціалізму».

Юрій Андропов на посаді голови КДБ (1967–1982) активно боровся проти дисидентів, «буржуазного націоналізму» (не в останню чергу проти українського) та інтелектуальної опозиції. Органи держбезпеки застосовували примусове психіатричне лікування, позбавлення громадянства, арешти. За упередженими судовими рішеннями політичних інакходумців та правозахисників ув'язнювали в тюрмах і таборах. На посаді генсека ЦК КПРС (1982–1984) він намагався вдихнути нові сили в ідею «реального соціалізму» і при цьому постати людиною, яка не хоче приховувати від суспільства правду про недоліки й труднощі на шляху до вищої фази комунізму.

Основні праці Андропова представлені у збірнику «Вибрані промови і статті» (1984). На початку 1983 року Андропов виступив зі статтею – «Учення Карла Маркса

Саме праця, свідомо, сумлінно, ініціативна... на благо суспільства визнається у нас вищим мірилом гідності та суспільного престижу особистості.

Ю. Андропов, «Учення Карла Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР»

Юрій Андропов
(1914–1984)

та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР». У ній, зокрема, говорилося, що досягнутий рівень соціалістичного демократизму ще багато чим відрізняється від «ідеалу комуністичного самоуправління». Його здійснення – це тривалий історичний етап зі своїми періодами, ступенями й формами, які виявлять «лише досвід, жива практика». В СРСР подолано прірву між інтересами держави та громадянина, але зберігаються супе-

речності – вони не непримиренні, однак їх недооцінка «може породжувати серйозні колізії», тому їх «слід правильно використовувати як джерело і стимул розвитку соціалізму». Новими для риторики КПРС були слова Андропова, що «величезний матеріал для теоретичного осмислення дає різноманітний досвід братерських країн соціалізму», який «не в усьому збігається» з радянським.

Михайло Горбачов
(нар. 1931)

Михайло Горбачов (генсек ЦК КПРС у 1985–1991 рр.) проголосив «перебудову» усіх найважливіших сфер радянського суспільства. Брежневський період було визначено як «епоха застою». Політика перебудови (1985–1991) ґрунтувалася на ідеях-гаслах: «прискорення розвитку економіки», «ринкові механізми», «демократизація», «повернення до лєнінських принципів», «плюралізм думок», «гласність». Концептуальні положення своїх реформ Горбачов виклав у книзі «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу» (1988).

У внутрішньополітичному плані період Горбачова був ознаменований явищами та подіями процесу «перебудови», які зрештою призвели до повної руйнації радянської політичної системи та СРСР як «єдиної союзної багатонаціональної держави, утвореної на основі принципу соціалістичного федералізму» (за Конституцією 1977 р.): публічні політичні дискусії; громадсько-політичні ініціативи, акції та рухи; виникнення багатопартійності; звільнення з тюрем і таборів політичних в'язнів; реабілітація репресованих у попередні роки; міжетнічні конфлікти в деяких республіках СРСР; перші за багато десятиріч альтернативні вибори до Верховної Ради СРСР (1989); відновлення з'їздів народних депутатів СРСР (1989–1991); заснування поста Президента СРСР (15.03.1990 року ним став Горбачов); вилучення з Конституції СРСР ст. 6 про КПРС як «керівну та спрямовуючу силу радянського суспільства» (1990); проекти нового Союзного договору; Всесоюзний референдум щодо подальшої долі СРСР (17.03.1991); спроба державного перевороту у формі Державного комітету з надзвичайного стану (19–21.08.1991); проголошення радянськими республіками суверенітету й державної незалежності; складення Горбачовим повноважень генерального секретаря ЦК КПРС (24.08.1991); Біловезька угода про припинення існування СРСР як «геополітичної реальності» та утворення Співдружності Незалежних Держав (07–08.12.1991).

Міжнародна політика Горбачова мала наслідки: вивід радянських військ із Афганістану (лютий, 1989); руйнація «берлінського муру» між ФРН і НДР (листопад, 1989) та об'єднання Німеччини; крах комуністичних режимів у соціалістичних країнах Європи; закінчення «холодної війни» між двома світовими політичними системами.

Перебудова привела в рух усе суспільство.

М. Горбачов, «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу»

23.8. Нерадянський комунізм

23.8.1. Єврокомунізм (А. Грамші, Д. Лукач, П. Тольятті та ін.)

Єврокомунізм – ідейний напрям у теорії комунізму та політика комуністичних партій несоціалістичних країн Європи – Італії, Франції, Іспанії, Швеції, Великої Британії, Австрії, Нідерландів; впливав на компартії Австралії, Японії, Венесуели, Мексики. Виник у 1975 році на тлі «розрядки» міжнародної напруженості, рішень наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, у якій взяли участь 33 держави Європи, а також США та Канада.

Ідейні витоки єврокомунізму пов'язані зі засновником Італійської комуністичної партії *Антоніо Грамші*. «Економічному детермінізмові» ортодоксального марксизму (прямій залежності «надбудови» від «базису») Грамші протиставив «ідеологічний детермінізм», заявивши, що панування класу тримається не лише на власності та контролі за засобами виробництва, а головно – на «духовій гегемонії». Диктатура пролетаріату (пряме насилля) не може бути пріоритетним засобом утримання влади. Перемагає той клас, який пропонує кращу систему цінностей, причому не тільки економічних і політико-ідеологічних, а й загальнокультурних.

...там, де встановлюється тоталітарний режим, традиційна функція інституту верховної влади привласнюється... певною партією, яка є тоталітарною саме тому, що здійснює цю функцію.

А. Грамші, «Партії, держава, суспільство»
(з «Тюремних зошитів»)

партії *Антоніо Грамші*. «Економічному детермінізмові» ортодоксального марксизму (прямій залежності «надбудови» від «базису») Грамші протиставив «ідеологічний детермінізм», заявивши, що панування класу тримається не лише на власності та контролі за засобами виробництва, а головно – на «духовій гегемонії». Диктатура пролетаріату (пряме насилля) не може бути пріоритетним засобом утримання влади. Перемагає той клас, який пропонує кращу систему цінностей, причому не тільки економічних і політико-ідеологічних, а й загальнокультурних.

Появу єврокомунізму передвістила також творчість угорського неомарксиста, революціонера та соціального філософа *Дьйордя (Георга) Лукача*¹. Лукач, зокрема, зосередився на ранній марксистській концепції відчуження, яке настає внаслідок панування експлуататорських відносин і захоплення людиною світом речей. Сила, що здатна цьому протистояти, – пролетарська свідомість, яка самостійно й стихійно перетворює дійсність, протистоїть капіталістичному уречевленню та робить людину вільною. Соціалізм – це спосіб уперше в історії подолати відчуження, насправді захистити інтереси людини. Для цього, крім здобуття політичної влади та перетворень в економіці, потрібно боротися з бюрократією, розвивати самоврядування.

Причини появи єврокомунізму:

- 1) економічні успіхи в Європі, поява концепції «соціальної держави»;
- 2) зміни в соціальній структурі населення: зменшення кількості «традиційного пролетаріату», що знижувало актуальність суто революційних методів, та активізація нових соціальних груп, т.зв. «середнього класу»;
- 3) розчарування в радянській моделі соціалізму та негативна реакція на силові дії СРСР в Угорщині, Польщі, Чехословаччині;
- 4) ослаблення монополії КПРС у міжнародному комуністичному русі після заступлення політики Й. Сталіна та М. Хрущова;

¹ У 1933–1945 рр. Д. Лукач проживав у Москві.

5) бажання лідерів компартій Європи самостійно осмислити вчення марксизму в нових історичних і національних умовах.

Після Другої світової війни італійські комуністи запропонували т. зв. «третій шлях» перебудови суспільства: і не диктатура пролетаріату, і не стара модель ліберальної демократії, а «режим нового типу» – тодішній генсек Італійської комуністичної партії *Пальміро Тольятті* назвав його «державою прогресивної демократії». У 1956 році Тольятті висунув концепцію «поліцентризму» в комуністичному русі. Надалі вона розвинулася в бажання європейських компартій стати незалежними від контролю з боку Москви. Їхнє керівництво не вважало громадянські свободи в капіталістичних країнах суто буржуазними (як тому навчав ортодоксальний марксизм), оскільки, на їх думку, саме робітничий клас у ході боротьби перетворився в головного захисника і гаранта цих свобод. Тому виникла необхідність союзу компартій із некомуністичними силами. Новий лідер італійських комуністів – *Енріке Берлінгуер*¹ – назвав рішення ІКП укласти угоду з християнськими демократами «історичним зобов'язанням».

У першій половині 70-х років на позицію т. зв. «політико-соціальної демократії» перейшла Компартія Іспанії. Її діяльність мала ґрунтуватися на створенні широкого антимонополістичного та антиолігархічного фронту, а зв'язки з СРСР вважалися перепоною для переговорів з можливими союзниками. КПІ постаралася дистанціюватися від СРСР ще більше, ніж це зробили італійські комуністи. На таку позицію європейських комуністів значною мірою вплинуло введення радянських військ у Чехословаччину в (1968). У лютому 1976 року Французька компартія (генсек – *Жорж Марше*) у своїй Програмі «Демократичний шлях до соціалізму» відмовилася від гасла диктатури пролетаріату. У 1977 році засади нової версії комунізму («особливого комунізму для Європи») обґрунтував лідер Іспанської компартії (з 1960 року) *Сантьяго Каррільо* у своїй книзі «Єврокомунізм і держава». Тоді ж радянський журнал «Новое время» назвав автора книги «опортуністом і відкритим поплічником інтересів західних держав». У відповідь ЦК КПІ зробив заяву, у якій «ще раз нагадував», що «КПІ не підкорюється дисципліні, встановленій будь-яким всесвітнім чи регіональним керівним центром або партією, яких до того ж не існує». Згодом КПІ відмовилася від республіки як форми держави та визнала відновлену в Іспанії монархію, а С. Каррільо під час візиту в США заявив про від-

Сантьяго Каррільо
(1915–2012)

¹ Е. Берлінгуер – генеральний секретар ЦК ІКП після смерті П. Тольятті в СРСР у 1964 р.

мову від ленінізму. У 1982 році Компартія Іспанії розкололася на «єврокомуністів» і «прорадянських», унаслідок чого останні вийшли з партії.

У березні 1977 року, у Мадриді, лідери італійської, іспанської та французької компартій уклали Декларацію-маніфест із обґрунтуванням основних положень єврокомунізму, а саме: шляхи боротьби з капіталізмом залежать від історичних і політичних умов конкретної країни; відмова від диктатури пролетаріату (натомість – активне використання парламентських методів роботи); необов'язковість повного одержавлення виробництва при переході до соціалізму; критика радянського досвіду з його конституційним «узаконенням» керівної ролі компартії; допущення ідеологічного та світоглядного плюралізму.

Для перемоги нових революцій необхідно, щоб кожна комуністична партія тісно поєдналася зі своїм народом та з конкретним історичним моментом, який переживає її народ, щоб вона була повністю незалежною від будь-якої держави, у т. ч. соціалістичної.

Друга конференція Компартії Іспанії, 1975

Певним чином постулати єврокомунізму увійшли в ідеологічний контекст перебудови другої половини 1980-х роках у СРСР, де спостерігалися процеси, які мали місце в практиці західноєвропейських компартій. Коли сподівання на «оновлений, демократичний соціалізм» по-радянськи виявилися марними, це викликало глибоку кризу в європейському комуністичному русі.

23.8.2. Маоїзм

Мао Цзедун
(1893–1976)

Маоїзм – теорія та практика в комуністичному русі, заснована на ідеологічних поглядах голови Комуністичної партії Китаю у 1943–1976 роках *Мао Цзедун*. Основні праці: «Питання стратегії революційної війни в Китаї» (1936), «Відносно практики» (1937), «Відносно суперечності» (1937), «Про нову демократію» (1940), «До питання про правильне вирішення суперечностей всередині народу» (1957). У 1956 році Мао Цзедун розкритикував радянську модель побудови соціалізму та розірвав відносини з СРСР. На китайсько-радянському кордоні весною-влітку 1969 року велись бойові дії. Мао заперечував можливість мирного співіснування «двох систем» – натомість висунув концепцію «трьох світів»: 1) дві «наддержави» (США, СРСР), 2) розвинуті країни, 3) країни, що розвиваються (у т.ч. Китай). Завданням останніх є боротьба проти «гегемонізму наддержав», передовсім проти «соціал-імперіалізму» – СРСР. Мао Цзедун закликав до розгортання антиколоніальних рухів. Маоїзм підносився як «єдино правдива версія» марксизму-ленінізму та керівна ідеологія для країн «третього світу».

Мао не зрікався терміна «диктатура пролетаріату», але фактично керувався власною концепцією «*демократична диктатура народу*»: її втілення – селянська армія

Китаю, а «правильний шлях взяття політичної влади» – партизанська війна «трудящого населення» проти «міста» – «начальства й ледачих чиновників». Було проголошено курс «трьох червоних знамен», «трьох модернізацій» (промисловості, сільського господарства, науки й культури). У 1958–1960 роках здійснювалася політика т.зв. «великого стрибка»

Соціалістичний лад у підсумку замінить капіталістичний лад – це об'єктивний закон, незалежний від волі людей.

Мао Цзедун, «Червона книжка»

(намір за 15 років досягти обсягів виробництва Великої Британії). У селах створювалися комуні, які, крім виробництва харчової продукції, ще й виплавляли сталь, що призвело до підриву сільського господарства. Реалізація програми Мао «Велика пролетарська культурна революція» (1966–1976) супроводжувалася розправами над «консервативною та ліберальною» інтелігенцією, знищенням «буржуазних» виробів мистецтва, спаленням книг. Натомість «головним культурним надбанням» визнавалася «Червона книжка» (1966) – цитатник Мао Цзедуна. Після смерті «великого кормчого» (його наступник – Ден Сяопін (1904–1977)), керівництво КПК, засудивши «культурну революцію», заявило, що «заслуги Мао значно переважають над його прорахунками» і загалом є «колективною мудрістю партії». Сьогодні КПК намагається поєднувати капіталістичні засади економіки зі «соціалістичною демократією» (без принципу поділу влад, при монополюючій ролі Компартії в китайському суспільстві).

На маоїзмі базувалася ідеологія «червоних кхмерів» – комуністичної течії селянського характеру в Камбоджі. Політична диктатура Пол Пота (Салор Сара) у 1975–1978 роках супроводжувалася масовими стратами людей (майже 3 млн), виселенням міських жителів, ліквідацією системи освіти та медичної допомоги, руйнацією мечетей і християнських храмів.

Ернесто Че Гевара
(1928–1967)

23.8.3. «Абсолютний інтернаціоналізм» Е. Че Гевари та Ф. Кастро

Елементи маоїзму, марксизму-ленінізму та троцькізму поєднував у своїх поглядах аргентинсько-кубинський революціонер *Ернесто Че Гевара*. Основні праці: «Партизанська війна» (1960), «Партизанська війна як метод» (1963), «Послання народам Світу, відправлене на Конференцію трьох континентів» (1966). Че Гевара розвинув концепцію селянської (народної) партизанської війни як першої фази революції. Партизани – збройний авангард народу – не тільки воїни, це свідомі носії моральних чеснот і

...із революції або виходиш переможцем, або мерцем (якщо бути щирим).

*Е. Че Гевара,
з листа до Ф. Кастро, 1965 р.*

революційних ідеалів. Революціонер – людина, гото-

Фідель Кастро
(1926-2016)

ва до «щоденного героїзму». Воля та дія революційних вождів – приклад для наслідування, особливо молоддю. Не слід чекати, доки революція сама «визріє» – її можна прискорити, «перманентно» поєднуючи антифеодальні та антикапіталістичні цілі. Комунізм – це не лише найдосконаліший суспільний лад, це насамперед «феномен свідомості». Че Гевара вимагав від СРСР та інших соціалістичних країн «абсолютного інтернаціоналізму» й відверто критикував Москву (зокрема в 1964 році із трибуни Генеральної Асамблеї ООН) за «економічний неоімперіалізм», слабку економічну, політичну та військову допомогу революціонерам, яка насправді мала би бути «необмеженою».

Символом національно-визвольного та революційного шляху Куби з кінця 1950-х років (повалення у січні 1959 року проамериканського режиму диктатора Ф. Батісти) став *Фідель Кастро* (до 2008 – голова уряду та голова Державної Ради, до 2011 – перший секретар ЦК Компартії Куби). Під керівництвом Кастро на Кубі було здійснено соціалістичні перетворення: націоналізовано землю, підприємства, банки. У 1962 році США ввели ембарго на торгівлю з Кубою, згодом проти неї було застосовано дипломатичні та інші санкції. Уряд Кастро активно співпрацював з СРСР (дозволив розміщення на Кубі радянської ракетної ядерної зброї під час Карибської кризи 1962 року), надавав (у т.ч. військову) допомогу революційним рухам у постколоніальних країнах (зокрема в Анголі), суттєво обмежував виїзд кубинців за кордон. На «острові свободи» не допускалося «інакодумство». З 2008, через тяжку хворобу Ф. Кастро, керівництво країною, а невдовзі й партією, перейшло до його молодшого брата – *Рауля*.

Виносьте свій вирок. Він не має значення. Історія мене виправдає!

Ф. Кастро, Із виступу на суді у 1963 р.

Із розпадом СРСР на Кубі проголошено «особливий період»: при незмінній вірності ідеям революційного марксизму та монополії Комуністичної партії розпочалося поступове запровадження ринкових механізмів в економіці, з'явилися ознаки вільного підприємництва. У липні 2015 року було відновлено дипломатичні відносини між Кубою і США, перерва в яких тривала понад 50 років. Кубу відвідав Папа Римський Франциск. У березні 2016 року відбувся візит на Кубу Президента США Б. Обами¹. Американський лідер назвав свій візит «історичною можливістю», «лиш першим кроком у нових відносинах із Кубою».

¹ Перед цим останнім главою американської держави, котрий відвідав Кубу в 1928 р., був К. Кулідж.

23.8.4. Особливості комуністичної ідеології в КНДР

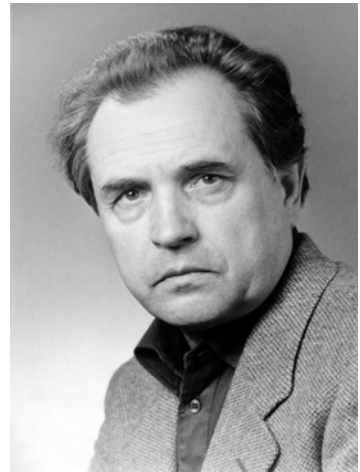
Найжорсткіший комуністичний режим зберігається в КНДР. У середині 1950-х років комуністичний лідер Північної Кореї *Кім Ір Сен* поєднав марксизм із ідеями «чучхе» («чу» – «господар», «чхе» – «тіло, природа») – філософським ученням про «самодостатність людини» як «господаря навколишнього світу». Більш-менш системний виклад чучхе здійснив на початку 1980-х його син – *Кім Чен Ір* у праці «Про ідей чучхе». Цієї ж державної ідеології дотримується теперішній правитель КНДР, внук її творця – *Кім Чен Ін*.

Основні положення чучхе: побудова соціалізму з опорою на власні сили країни, яка має перетворитися на «непереможну фортецю»; неприйняття «низькопоклонства перед великими країнами»; боротьба проти світового імперіалізму; суб'єкт історії – не клас, а нація, що володіє високим почуттям національної гордості та революційної гідності; беззастережна відданість політичному керівникові (культ особи вождя). *Кім Ір Сен* захоплювався Сталіним, навивав його «великим керівником», а Хрущова – «наклепником» і «ревізіоністом».

23.9. «Реальний комунізм» О. Зінов'єва

У середині 1970-х років у країнах Заходу, а після краху СРСР – і на пострадянському просторі, набули популярності погляди російського ученого-логіка, соціального філософа та письменника політико-сатиричного жанру *Олександра Зінов'єва*. Основні праці: «Світле майбутнє» (1978), «Комунізм як реальність» (1980), «Гомо советікус» (1982), «Катастрофіка» (1989), «Криза комунізму» (1991), «Захід. Феномен західнізму» (1995), «Глобальний чоловітник» (1997), «Російська трагедія (Загибель утопії)» (2002) та ін.¹

Суспільний лад, який існував у СРСР до середини 80-х років ХХ століття, Зінов'єв називав «класичним та історично першим зразком реального комунізму». Він складається з «кліточок-комун» – різних за внутрішньою будовою, призначенням, престижем, але однакових за правилами поведінки людей. Комуни насправді не мають суспільної власності (як це передбачає марксистське вчення), а лише володіють нею. Вони виконують важливу соціально захисну функцію – гарантують людям засоби існування, що виправдовує їх економічну збитковість. Замість теоретично проголошеного гасла соціалізму «від кожного за здібностями – кожному за

Олександр Зінов'єв
(1922–2006)

¹ У 1978 р., після публікації в Швейцарії твору «Зяючі висоти» (1976), О. Зінов'єва було позбавлено наукових звань, посад, військових нагород і радянського громадянства. Він був вимушений емігрувати до ФРН. У 1999 р. повернувся до Російської Федерації.

працею» практично реалізується принцип «від кожного за здібностями – кожному за його соціальним положенням». Примушування комун до виконання планів є єдиним засобом уникнути хаосу та зберегти деякий порядок.

Окремі члени комуні не є носіями особистісного начала – «особистістю» постає вся коммуна – комунізм «тяжіє до абсолютно однорідного знеособленого стану». Спеціальні закони та організації змушують працездатних людей насильно прикріплюватися до якоїсь комуні. На думку Зінов'єва, коммунальним принципом є «відсутність всякої культури людського спілкування» – «кожен крок спостерігається й обговорюється». Комуністичне суспільство не є правовим і моральним – воно сповідує не особистісну, а ідеологічну мораль (псевдомораль), яка звільняє людей від самообмежень («норми моралі тут безглузді, з ними тут просто нічого робити»). Загалом при комунізмі «все сіре – свята, будні, промови, книги, фільми, успіхи, поразки, злочини, радість, кохання, ненависть. І навіть брехня...».

Влада в комуністичному суспільстві пронизує всі його частини. У політичному режимі одночасно діють дві тенденції – «схожа на диктаторську» і «схожа на демократичну». Принцип управління «згори донизу» добровільно схвалений населенням, яке вбачає у ньому захист від владного свавілля місцевих структур. Держава у марксистському розумінні (як орган панівних класів) у комуністичному суспільстві дійсно не існує, але як апарат влади вона «не відмирає», бо подібне можливе «лише з загибеллю суспільства в цілому». Роль комуністичної «наддержави» полягає в «забезпеченні всієї життєдіяльності суспільства як єдиного організму» і, на відміну від капіталістичних держав, вона виконує її «неподільно та як головну свою справу». Стрижневу частину державного апарату утворює партійний апарат – це фактично «надвлада», яку вінчає апарат особистої влади генсека ЦК КПРС. Партія виробляє особливі стратегічні настанови – «генеральні лінії партії». Їх ідеологічний замисел полягає в умінні «тлумачити й використовувати будь-які наслідки прямолінійного настановного руху в своїх інтересах... Для комунізму абсолютно все, що з ним відбувається, є його успіхом».

Критичне бачення радянської дійсності Зінов'єв доповнював своїми ж теоретичними положеннями щодо явища комунізму. Він заперечував марксистські доктрини про «дві стадії комунізму – соціалізм і повний комунізм», про економіку як «базис» суспільства та політику як його «надбудову» і вважав, що автором «першої наукової теорії комунізму» є він сам.

Зінов'єв запевняв, що, відповідно до соціологічних законів, комунізм не є щось видумане всупереч здоровому глузду; навпаки – «він є природним явищем в історії людства, що цілком відповідає природі людини... Він виростає... з того, що я називаю коммунальністю». Саме закони (явища) коммунальності утворюють базис суспільства, вони універсальні й загальні, «одні й ті ж завжди і скрізь, де утворюється достатньо велике скупчення людей. ...А людський чи нелюдський тип суспільства складеться в тій чи іншій країні, залежить не від самих цих законів як таких, а від здатності населення розвинути інститути, які протистоять цим законам

та обмежують їх». Із засобів захисту від комунальності («буйства стихійних сил природи») виростає цивілізація (право, мораль, релігія, гуманізм). Вибору між тенденціями комунізму та цивілізації не існує: завдання полягає в тому, щоб знайти належні засоби спротиву першій та охорони другій.

Комунізм, як і будь-який лад, містить у собі нерівноправність, несправедливість, експлуатацію, але передбачає «соціальний відбір найбільш пристосованих індивідів», що в результаті визначає «певний напрям соціально-біологічної еволюції людства». Він «ще не встиг розвинути всі свої потенції». Комунізм – «це не політичний режим, який можна повалити та замінити іншим... Це є найглибший соціальний лад, на якому базується все інше». Комунізм означає «таку перебудову всієї організації життя суспільства, що зворотний хід еволюції виключається в принципі».

Зінов'єв назвав горбачовську перебудову «катастрофкою» («розгул «демократії»», «невпинна й безвідповідальна балаканина», «оргія гласності», «мазохістське самовикриття і самокатування»). У книзі «Криза комунізму» він розпочав відлік кризових явищ із хрущовського періоду («криза ідеології»); в часи Брежнєва спочатку проявилася «морально-психологічна криза», згодом – «криза економіки й ділового життя»; при Горбачові розпочалася «криза всієї системи влади», що стало «проявом кризи самих основ суспільства». Але й тоді Зінов'єв не бачив «у видимому майбутньому» імовірності краху комуністичної системи: оскільки у ній «неможливо відділити владу від народу», то на її злам (із розрахунку на чисто внутрішню еволюцію радянського суспільства) «потрібні століття». Непохитними «головними бастіонами» комунізму він називав Радянський Союз і Китай. Але коли на очах у дослідника об'єктивно почав зникати його «улюблений» об'єкт спостереження («реальний комунізм» у СРСР), він здійснив спробу «оновити» свою теорію – тепер за нею виходило, що «реальне комуністичне суспільство», якщо воно «сформувалося в зрілий соціальний організм», «може якийсь час існувати як комуністичне навіть у тому випадку, якщо в країні немає жодного комуніста за переконаннями, якщо багато партій і немає навіть комуністичної партії, [...] якщо дозволена приватна ініціатива».

В останні роки своєї творчості соціальний філософ і теоретик Зінов'єв більше скидався на політичного оглядача та історика-апологета радянського часу. Тон його публікацій та інтерв'ю змінився на протилежний: «...роки «брежнєвського застою» зовсім не були такими застійними...», «радянський період російської історії був не провалом, а навпаки, найбільш значним процесом», «у радянські роки була створена щонайбільша культура, на порядок вища за те, що було створено на Заході».

О. Зінов'єва можна вважати своєрідним передвісником неокомунізму. І хоча не він став автором цього терміна, його слова з книги «Криза комунізму»: «Людство так чи інакше розпочне новий цикл боротьби за комунізм», говорять самі за себе.

23.10. Неокомунізм (О. Тарасов, В. Грибачов)

Поняття «неокомунізм», тобто «оновлений/новітній комунізм», не має чіткого ні наукового, ні публіцистичного визначення, порівняно з його родовою основою – комунізмом. Це збірна назва, якою послуговуються і ті, хто розчарувався в радян-

ському досвіді соціалістичного/комуністичного будівництва, але сповідує марксизм-ленінізм, і ті, хто в усьому ностальгічно згадує СРСР; це й сучасні («оновлені») спадкоємці колишньої КПРС – Комуністична партія Російської Федерації¹, Російська комуністична робітничка партія у складі КПРС², Всесоюзна комуністична партія більшовиків³ тощо, і різноманітні «ліві» течії з анархічною та державно-капіталістичною ідеологією.

Авторство терміна «неокомунізм» пов'язують із російським соціологом і політичним філософом *Олександром Тарасовим*. Ще в юності, у 1973 році, він став одним із засновників підпільної ліворадикальної організації – «Партія нових комуністів». У 1974 році ПНК злилася з іншою ліворадикальною групою – «Ліва школа»; новоутворене об'єднання стало називатися «Неокомуністична партія Радянського Союзу». Наступного року Тарасов розробив «Принципи неокомунізму», що були еkleктичним поєднанням ортодоксального марксизму, ленінізму, троцькізму та ідей «нових лівих». Сьогодні Тарасов – широко відомий публіцист з питань конфліктології, масових рухів і масової культури, політичного радикалізму та екстремізму (праці: «Політичний екстремізм в Росії» (у співавторстві, 1996), «Ліві в Росії: від поміркованих до екстремістів» (у співавторстві, 1997), «Революція не всерйоз. Штудії з теорії та історії квазіреволюційних рухів» (2005)).

Сучасний російський неокомунізм здійснює спроби подолати свою доктринальну аморфність, увиразнити себе в загальному потоці «старих» і «нових» «лівих» (сталіністів, троцькістів, анархістів, «антикапіталістів») – теоретично й організаційно від них дистанціюватися. Через це виникають суперечності в межах т. зв. «лівих платформ». Так, прибічники РКРП-КПРС роз'яснюють, що під визначення «ліві сили» підпадають усі ті політичні організації, для яких боротьба за соціальні права є основним завданням. Але «власне комуністи» – це не просто «ліві», а їх найбільш послідовна частина, яка боротьбу за соціальні права доводить до вимоги відміни приватної власності, встановлення диктатури пролетаріату та «організації побудови соціалізму і комунізму»; комуністи – це «революціонери слова та діла». Таким критерієм, на думку РКРП-КПРС, не відповідає КПРФ.

Загалом неокомуністи або заперечують, або так чи інакше критикують радянську державну (комуністично-монополістську) модель суспільства та намагаються скомбінувати альтернативні «нерадянські теорії комунізму».

¹ КПРФ утворена в лютому 1993 р. як «відновлена КП РРФСР».

² Як об'єднана РКРП-КПРС існує з червня 2011 р. До того, у 2001–2007 рр. існувало об'єднання РКРП, РПК (Російська партія комуністів) та Союзу комуністів.

³ ВКПБ з дня заснування у листопаді 1991 р. очолює Ніна Андреева, котра стала відомою в 1988 р. після публікації її статті «Не можу поступитися принципами». В офіційних колах стаття була названа «маніфестом антиперебудовчих сил». «Андреевці» виступають «твердим» послідовниками більшовизму, відверто пропагують особистість і діяльність Сталіна та його оточення.

Одну з найбільш обговорюваних версій неокомунізму виклав *Володимир Грибачов*¹ у т. зв. «Маніфесті неокомунізму» (2005), текст якого у наступні роки дещо змінювався. Розширений варіант своїх поглядів він представив у статті-проекті «Неокомунізм як можливість» (2006), присвяченій пам'яті О. Зінов'єва. Голосна назва цих творів забезпечила їм деяку популярність – і лише ця обставина (а не удавана «глибина» й «аргументованість» роздумів автора) змушують їх розглядати в контексті історії комуністичної доктрини. Можна упевнено підтримати тих дослідників, котрі оцінюють погляди Грибачова як «абсолютну необізнаність у суті викладених ним понять»². Та й сам автор вважає їх «недоречними з наукового підходу», оскільки «неокомуністичний лад існує тільки в уяві», однак є «принципово новим соціальним утворенням, що не має аналогів в історії».

Насправді Грибачов оживлює далеко не нову для Росії практику общинного укладу селянства за часів царизму та радянських колгоспів періоду сталінщини. Замість «розмитого поняття «община»» він воліє оперувати терміном «комуна», як це робив Зінов'єв³. Але в його проекті комуни – це «не ділові клітки», а передовсім – територіальні об'єднання. Для 140–150 млн населення Росії автор пропонує 100–150 тис. комун – відносно своїх громадян вони є «мікродержавами», а відносно держави в цілому – «атомами». Земля перебуває в колективній власності комуни, і тільки комуна може займатися економічною, політичною та громадською діяльністю – приватним особам та їх об'єднанням це заборонено. «Приватний підприємець» можливий лише як найманий менеджер на підприємстві, формальним засновником і власником якого є комуна. Вона вводить цензуру, має збройну охорону та право «закрити вхід на свою територію всім стороннім».

Кожна новонароджена людина прикріплюється до комуни. Переходи допускаються в деяких випадках (наприклад, «міжкомунальні шлюби»), але людина поза комуною втрачає будь-які громадянські права, у мігрантів практично не буде шансів «легалізуватися» в іншій комуні. «Такий порядок речей, – визнає Грибачов, – безумовно, споріднений із рабством, і відносини будуть набагато жорсткішими, ніж при західнізмі, проте чеснішими, без ілюзій»⁴. Позбавитися ілюзій мають і представники різних народів, що проживатимуть у неокомуністичному суспільстві. Інтенсивні внутрішні соціальні зв'язки неодмінно «інтегрують комуни в єдине етнічне ціле», інакше вони розпадуться. Грибачов відверто демонструє «москвоцентричні», шовіністичні переконання. У «Маніфесті неокомунізму» він закликає «здійснити «де-

¹ В. Грибачов проживає в м. Рига, за професією – програміст.

² Педоренко В. Див.: О неоккоммунизме как возможности (Некоторые замечания на статью Владимира Грибачева) <http://v-pedorenko.narod.ru/neocom.htm>

³ У Зінов'єва Грибачов запозичив також категорії: «клітки», «чоловійник», «західнізм».

⁴ Після таких слів пригадується надпис на воротах пекла з «Божественної комедії» Данте: «Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate» («Облиш усіякі сподівання кожен, хто сюди входить»).

мографічний реванш», повернути утрачені території, населені росіянами (південна і східна Україна, західний і північний Казахстан, Прибалтика)».

Держава має займатися «стратегічними завданнями» (армія, поліція, суди, охорона кордонів, інфраструктура, енергетика тощо), а також встановленням «жорстких і чітких рамок, за які комунам виходити не можна» (напр., регламент процедури виборів керівників комун). Горбачов, за його зізнанням, не може передбачити, чи виникне при неокомунізмі «надвлада», як це було в СРСР, чи утворюватимуться «соціальні класи» і яким буде місто, бо «в сучасному вигляді воно мало сумісне з пропонуваним

Простоту життя при комунізмі неокомунізм доводить майже до абсолюту.

В. Грибачов, «Комунізм як можливість»

проектом» – очевидно, воно буде «нібито розмазане і не матиме виражених кордонів...».

Текст, скомпонований Грибачовим, містить численні суперечності, алогізми та викликає більше подивування та запитань, аніж бажання прокоментувати усі його положення. Наприклад, як можна сумістити «повну господарську монополію» комуні з заборонаю їй самостійно (без контролю держави) «ділити прибуток» від своєї діяльності? Або тезу про «приблизно однакове населення комун» та їх «рівні вагові категорії» з існуванням «комун-господарів» і «комун-працівників»? і под. Мабуть, не зайвим буде й таке запитання до автора: «Чи багато знайдеться «добровольців» пожити в описаних ним комунах?» Проект «Неокомунізм як можливість» – це одна із компілятивних соціальних утопій, гра безвідповідальної уяви малокомпетентної людини з імперським, тоталітарним мисленням.

ooo ooo ooo ooo ooo

«Привид бродить по Європі – привид комунізму» – так розпочинається «Маніфест Комуністичної партії» (1848) К. Маркса та Ф. Енгельса. «Комуністичний привид» з'явився задовго до появи «Маніфесту». Його деякі ознаки проявилися іще в первісних людських колективах (їх окремі осередки існують і сьогодні): у тодішніх примітивних суспільствах (основу яких становили полігамні роди й общини) не існувало вираженого поділу праці, майнової та соціальної нерівності – принаймні настільки очевидної, щоб вона могла спричинити виникнення класів. Усі життєво необхідні речі знаходилися у спільній власності та користуванні. Панувало, за висловлюванням Енгельса, «первісне комуністичне домашнє господарство». Звісно, що «первісний комунізм» мав зовсім інші соціально-економічні передумови та незрівнянно нижчий індивідуальний і загальнолюдський розвиток, ніж його «реальні» зразки ХХ – ХХІ століть. Але в його основі закладена «соціальна природа» людини, яка час від часу пробуджує «комуністичні» інстинкти та відповідне мислення. Їх виникнення є своєрідною «захисною реакцією» на різноманітні внутрішньовидові (соціальні) конфлікти, свідченням пошуку «спільної гармонії». Ці зусилля навряд чи колись припиняться, бо їх живить універсальна єдність і суперечливість між особистісним та колективним началами у людському естві. Суспільство прагне встановити рівновагу групових інтересів, їх міру, способи їх поєднання та обмеження, тому час

від часу з'являються різноманітні проекти соціального переоблаштування. Однак громадяни не повинні бездумно довірятися своїм ідеологам, особливо тим, які стверджують, що вони «нарешті» винайшли «найголовніше з учень» – воно «всесильне, тому що воно вірне»¹. «Не всі розуми в одній голові сидять», – повчає українське прислів'я. «Всесильною» в певному розумінні можна вважати тільки сукупну (цивілізаційну) мудрість, зрощену на позитивному й негативному досвіді багатьох поколінь і глибокому знанні ідеологічних напрацювань, у т. ч. й комуністичних.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні складові поняття «комунізм».
2. Чим В. Ленін доводив неможливість перетворення російської селянської общини в осередок комунізму?
3. Проаналізуйте ознаки диктатури пролетаріату, сформульовані В. Леніним.
4. Що передбачала політика «воєнного комунізму» більшовиків і чому вони від неї відмовилися?
5. Що, на думку Л. Троцького, могло забезпечити перемогу соціалізму в СРСР?
6. У чому році Люксембург вбачала недоліки радянської влади?
7. Чому «ліві» комуністи були проти угоди між радянською Росією та Німеччиною у 1918 р.?
8. Як європейські «ліві» комуністи ставилися до парламентських і профспілкових форм роботи?
9. Наведіть приклади хибних теоретичних висновків Й. Сталіна.
10. На чому будувалася монополія Компартії СРСР у період сталінщини?
11. Які нові висновки в теорії соціалізму та комунізму були зроблені керівниками КПРС у післясталінський період?
12. Розкрийте зміст «нового мислення» М. Горбачова.
13. Що відрізняло ідеологію єврокомунізму від ідеології КПРС?
14. Що, на думку Мао Цзедуну, було в Китаї головною рушійною силою соціалістичних перетворень?
15. За що революціонер-інтернаціоналіст Е. Че Гевара критикував СРСР?
16. Сформулюйте своє ставлення до слів Ф. Кастро «Історія мене виправдає!», проголошених ним на суді в 1953 р., після невдалої спроби кубинських революціонерів захопити військові казарми Монкада в Сантьяго-де-Куба.
17. Охарактеризуйте соціальний та політичний зміст ідей «чучхе».
18. Які положення ортодоксального марксизму заперечував О. Зінов'єв?
19. Чому О. Зінов'єв вважав «реальний комунізм» достатньо стійкою системою?
20. Яка роль відведена особистості в «неокомуністичному проекті» В. Грибачова?

¹Цитата зі статті В. Леніна «Три джерела і три складових частини марксизму» (1913).

Література

Байме К. фон. Політичні теорії сучасності / К. фон Байме; [пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка]. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.

Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.

Геббс Я. Левые коммунисты в России. 1918–1930-е гг. Интернациональное коммунистическое движение / Я. Геббс, А. Коллонтай, Г. Мясников. – М. : Праксис, 2008. – 334 с.

Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988. – 271 с.

Грибачев В. Неокommунизм как возможность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.trinitas.ru/rus/doc/0228/004a/02281170.htm

Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / А. Грамші; [пер. з італ. року Тиси]. – К. : Вперед, 2014. – 2014. – 241 с.

Дем'яненко Б. Зінов'єв Олександр / Б. Дем'яненко // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 251–252.

Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – 324 с.

Зиновьев А. Коммунизм как реальность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.zinoviev.ru/ru/zinoviev/zinoviev-kommunism.pdf

Кастро Ф. Стратегическая победа / Ф. Кастро; [пер. с исп.]. – М. : Межд. отношения, 2011. – 772 с.

Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М. : Юрид. лит-ра, 1987. – 48 с.

Кропоткин П. А. Анархия : сборник / Сост. и предисл. року К. Баландина / П. А. Кропоткин. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 576 с.

Кульчицький С. В. Межі реформаторської діяльності М. Хрущова / С. В. Кульчицький // Історія в школах України. – 1997. – № 4. – С. 6–10.

Куртуа С. Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верг, Ж.-Л. Панне та ін.; [пер. з фр. Я. Кравець]. – Л. : Афіша, 2008. – 712 с.

Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки / Б. Кухта. – Л. : Кальварія, 2008. – 558 с.

Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин / А. Г. Латышев. – М. : Март, 1996. – 336 с.

Ленін В. І. [праці із Повного зібрання творів]: Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції (т. 11); Аграрна програма російської соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 роках (т. 16); Крах II Інтернаціоналу (т. 26); Про лозунг Сполучених Штатів Європи (т. 26); Імперіалізм як вища стадія капіталізму (т. 27); Держава і революція (т. 33); Чергові завдання Радянської влади (т. 36); Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату (т. 39); Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі (т. 41); Про продовольчий податок (т. 43); Про нашу революцію (т. 45).

Лозовицький О. Че Гевара Ернесто / О. Лозовицький // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 699–700.

Лукач Д. Ленин. Исследовательский очерк о взаимосвязи его идей / Д. Лукач. – М. : Межд. отношения, 1990. – 141 с.

Мао Цзедун. Відносно практики. Відносно суперечності / Мао Цзедун. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1958. – 122 с.

Павлишин О. Кастро Фідель Алехандро Рус / О. Павлишин // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 282–284.

Попов Л. Б. Воспоминания о еврокоммунизме / Л. Б. Попов. – М. : Межд. отношения, 2008. – 160 с.

Программа Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Правда, 1961. – 136 с.

Себайн Дж.Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон; [пер. з англ.] – К. : Основи, 1997. – С. 693–767.

Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. – Изд. 11-е. – М. : Госполитиздат, 1947. – 611 с.

Тайбо П. И. Гевара по прозвищу Че / П. И. Тайбо. – М. : Эксмо, 2004. – 211 с.

Троцкий Л. К истории русской революции / Л. Троцкий. – М. : Политиздат, 1990. – 360 с.

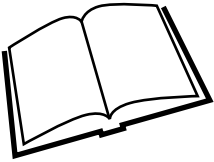
Фернандес А. Пути левой интеллигенции: коммунизм, еврокоммунизм, советский проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_36.htm

Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Комуністична ідея у ХХ столітті / Ф. Фюре; [пер. В. Каденко]. – К. : Дух і літера, 2007. – 810 с.

Че Гевара Э. Статті, виступлення, письма / Э. Че Гевара. – М. : Культурная Революция, 2006. – 632 с.

Шушкевич С. Неокмунизм в Беларусі: идеология, практика, перспективы / С. Шушкевич. – Смоленск : Скиф, 2002. – 284 с.

ТЕМА 24

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛІЗМУ

24.1. Національна проблематика: місце в сучасній історії політичної думки

24.2. Історична еволюція та сучасні теоретичні школи націоналізму кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Е. Кедурі, Е. Сміт, Е. Геллнер, Б. Андерсон, У. Коннор, Г. Кон, Л. Грінфелд, В. Брубейкер)

24.3. Типологізація націоналізму Дж. Келласа

24.4. Ідеологія політичного сіонізму (Т. Герцль)

24.5. Афроамериканський націоналізм (М. Гарві, С. Бріггс, М. Літл, М. Л. Кінг, «Чорні пантери»)

24.6. Ідеологічні засади та політична практика індійського націоналізму (Р. Тагор, М. К. Ганді, Д. Сарасваті, Д. Л. Рай, Б. Тхакре)

24.7. Антиколоніальний і постколоніальний націоналізм: феномен панафриканізму та афроцентризму (В. Дюбуа, Л. С. Сенгор, Ф. Фанон, М. К. Асанте)

24.1. Національна проблематика: місце в сучасній історії політичної думки

Проблеми теорії й практики націоналізму цікавлять людство не одне сторіччя. Науковці дотримуються різних поглядів, висувають різноманітні ідеї, розробляють свої концепції й теорії націоналізму. Варто визнати: так чи інакше, але національне питання постає в будь-якому поліетнічному суспільстві, а будь-яке національне питання пов'язане з феноменом націоналізму. Слово «націоналізм», що його вперше застосував Й.-Г. Гердер у 1774 році у одному зі своїх творів, набуло поширення в повсякденній мові тільки від середини ХІХ століття. Упродовж десятиліть дослідники так і не дійшли загальноприйнятого визначення націоналізму. Кількість наявних сьогодні визначень націоналізму відповідає кількості різних його виявів, що їх містить історично-політична дійсність, починаючи від ХVІІІ століття.

Сучасний націоналізм постає комплексним феноменом, що містить ознаки політико-ідеологічного явища та характеризується психологічним виміром, оскільки торкається сфери ідей, емоційних переживань індивідів (етносів, груп).

Термін «націоналізм» (фр. *nationalisme*) є досить суперечливим, має не один десяток визначень; він використовується в різних значеннях. Так, в англо-американській літературі цим поняттям переважно позначають ідеологію національної держави, що об'єднує групу людей із гомогенною культурою, спільною територією проживання та історичним досвідом.

Багатоваріативність терміна «націоналізм» не дає змоги однозначно трактувати це поняття, проте можна виділити основні його значення:

- ідеологія становлення держави (державотворення);
- ідеологія соціальної інтеграції (націєтворення);
- ідеологія антиколоніалізму (національно-визвольні рухи);
- ідеологія етнічно мотивованого сепаратизму.

Тож націоналізм поєднує почуття та свідомість, ідеологію і світогляд. Почуття націоналізму можуть бути амбівалентними: всередині нації націоналізм формує прихильність і симпатії між усіма її членами, а за межами нації він проявляється радше як байдужість чи навіть недовіра/неприязнь (якщо взаємодії передували негативний історичний досвід) до людей, які перебувають поза конкретно національною спільнотою.

Оскільки сучасний націоналізм постає як одне із найважливіших явищ суспільно-політичного життя, то вивчення еволюції цього феномена у межах історії політичної науки набуває зростаючої актуальності.

Передумовою виникнення націоналізму, як ідеологічного підґрунтя формування національних держав, є існування множини етносів та етнічних спільнот, що проживають і компактно, і за межами однієї країни. За останніми даними ООН, у світі налічується понад 220 держав і більш, як 3 тисячі етнічних спільнот.

Звернімо увагу, що ідеологія націоналізму позиціонує націю як найвищу суспільно-політичну цінність, тобто нація постає основою націоналізму.

Термін «нація» (лат. *natio* – рід, плем'я) спочатку мав дещо зневажливий зміст. У стародавні часи ним позначали групи чужинців, які не мали таких прав, якими користувалися корінні жителі Риму, також його вживали на позначення малознайомих народів, культура яких вважалася чужою тощо.

Із часом, у ході формування «національних» європейських держав, із розвитком «національних» мов, які заступили латину, змінилося і розуміння поняття «нація». Впродовж XVII століття термін уже використовували в деяких країнах Європи як відповідник поняттю «народ». У XVIII столітті через стрімку розбудову національних держав нація дедалі більше ототожнювалась із населенням певної країни, тобто населенням держави загалом. У сучасному розумінні нація постає як наслідок розвитку та політизації етносу.

Український етнополітолог О. Картунов трактує націю як «велику модерну спільноту людей, об'єднаних спільною мовою, культурою, територією, назвою, інтересами та волею бути єдиним цілим», а П. Надолішній визначає націю як етнос «на тій стадії соціоцивілізаційної зрілості, коли він виявляє прагнення до політичного самовизначення». Вказані підходи дозволяють розуміти націю як поняття, близьке до

етносу, проте з чітко вираженою політичною свідомістю та прагненням до державотворення. Отже, підґрунтям творення нації є етнічний і/або політичний націоналізм, а необхідною ознакою нації постає наявність волі та «змагання» до власної державності, політичної діяльності й самостійності. Звідси найчастіше виокремлюють *етнічну* націю, яка є етнічно однорідною, та *політичну* націю, наприклад, американська, канадійська нація.

Націоналізм також пов'язаний із поняттям «ідентичність». Виділяють *етнічну* ідентичність, що постає результатом процесу самовизначення (самоідентифікації) етносу, та *національну* ідентичність, що в найзагальнішому вигляді трактують як відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти та її культури. Національну ідентичність спільноти можна репрезентувати як її колективну самосвідомість, що є результатом самовизначення. Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи та стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» та «чужими».

24.2. Історична еволюція та сучасні теоретичні школи націоналізму кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Е. Кедурі, Е. Сміт, Е. Геллнер, Б. Андерсон, У. Коннор, Г. Кон, Л. Грінфелд, В. Брубейкер)

Науковці виділяють велику кількість «націоналізмів»: «державний», «радикальний», «реакційний», «громадянський», «революційно-демократичний», «політичний», «ліберальний», «культурний» та ін.

Новітній націоналізм, що з'явився наприкінці ХVІІІ століття унаслідок тривалого розвитку різних форм ідентичності. Він пройшов кілька етапів, які можна класифікувати водночас і як історичні типи націоналізму. Так, за класифікацією К. Гейза, спочатку виділився *гуманістичний* націоналізм (націоналістичні доктрини епохи Просвітництва – Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердер), що характеризується формуванням ідей та концепцій нації, національної ідеї, національного суверенітету тощо. Далі розвинувся *якобінський* націоналізм – революційний тип націоналізму, що виходив із ідеологічних засад гуманістичного націоналізму, але обстоював їх більш радикально, не зупиняючись перед застосуванням сили для досягнення своєї мети. Наступним типом став *традиційний (консервативний)* націоналізм (Е. Берк, Ф. фон Шлегель) європейської аристократії, що орієнтувався не на революційні методи досягнення національного ідеалу, а на традиції. Його наступником став *ліберальний* націоналізм (Дж. Бентам, Дж. Мадзіні, Ф. Гізо), прихильники якого вважали, що кожна нація має право на власну державу. Національна держава, згідно з ліберальним націоналізмом, була вищою цінністю, проте поставала вимога узгодження з правами та свободами особистості. Значний вплив на розвиток ліберальної концепції націоналізму мали «Чотирнадцять пунктів» В. Вільсона (1918), де було проголошено принцип самовизначення націй. Згодом настала епоха *інтегрального* націоналізму. Цей тип на-

ціоналізму відкидав основні гуманістичні принципи, обстоював принципи повного підкорення інтересів особистості інтересам держави, відданість власній нації. Власна нація постає найвищою цінністю, добробут інших націй до уваги не береться. Батьківщиною інтегрального націоналізму вважається Франція, а одними з найвишніх його ідеологів були М. Баррес та Ш. Моррас, які першими чітко визначили принципи інтегрального націоналізму, в основі яких – швидкі рішучі дії заради національних інтересів.

Позаяк у дослідженнях націоналізму існувало й існує безліч різноманітних підходів і напрямів, подеколи з кардинально протилежними ідеями, то в процесі наукових розвідок сформувалося кілька шкіл націоналізму. Погоджуємося з вітчизняним етнополітологом О. Картуновим щодо існування щонайменше чотирьох основних наукових шкіл: «позитивна», «негативна», «дуалістична» та «нейтральна»/«критична», які саме через складність і суперечливість феномену націоналізму різняться підходами до його трактування.

Позитивна школа націоналізму виникла внаслідок стрімкого утворення незалежних держав, національно-визвольних революцій XVIII – середини XIX століть. Тут націоналізм постає чи не єдиним чинником суспільного розвитку, необхідною умовою розбудови національної культури та суверенної держави.

Негативна школа націоналізму (Дж. Актон, Дж. Орвелл, К. Поппер, Б. Рассел, Е. Кедурі та ін.) трактує його лише як негативне, навіть патологічне явище. Щоправда часто при цьому вони мали і мають на увазі не стільки націоналізм, а одну з його крайніх форм, зокрема т. зв. «інтегральний націоналізм», а також ксенофобію та шовінізм.

Так, англійський історик-сходознавець, іракський єврей за походженням *Елі Кедурі* переконаний, що концепція націоналізму вводить у політику екстремістський стиль. Раніше конфлікти виникали через суперечності щодо території або престолоуспадкування; це були конфлікти інтересів і тому мали компромісне рішення. Але тепер націоналізм окреслює політику як боротьбу за принципи. Автор зазначає, що націоналізм змішує принципи з інтересами; він спричинює конфлікти, що важче піддаються примиренню шляхом переговорів, бо люди зазвичай не поступаються своїми принципами. Наслідки націоналізму здебільшого негативні: замість миру, процвітання й свободи, «він створив нові конфлікти, посилив напруження та приніс лихо великій кількості людей, які стали невинними жертвами політики». Кедурі вказує на ті риси націоналізму, руху й ідеології, які актуалізують такі чинники, як таємні змови, тероризм, методи жорстокої помсти соратникам і понад усе нігілізм і тоталітаризм.

Елі Кедурі
(1926–1992)

Іншою критичною позицією, що стосується наслідків націоналізму, є те, що в ньому зовсім не помічені переваги й надбання націоналістичних відроджень, зокрема варто згадати про ту силу, яку формували в царині культури почуття патріотизму й

націоналізму. Крім цього, Кедурі забуває про користь від націоналізму в країнах, що розвиваються, про той спосіб, яким вони можуть узаконити нові режими, налаштовані на підтримку політичної стабільності та згуртування роз'єданого населення за допомогою єдиної й міцної вуздечки. Він також забуває про приклади націоналізму, який спонукає до конституційних реформ, як це сталося в Індії або Туреччині, не кажучи вже про його користь у наданні законної сили радикальним соціальним змінам і модернізації (Японія та Китай).

Дуалістична школа ближче підійшла до розуміння поняття «націоналізм», об'єднуючи і позитивні, і негативні характеристики націоналізму, що проявляються залежно від обставин реальності. Надзвичайної популярності вона набула у 70–90-х роках ХХ століття завдяки роботам П. Альтера, Е. Гааса, К. Гейеса, Т. Неїрна, Г. Сетон-Уотсона, Л. Снайдера, Е. Д. Сміт та ін. Вони характеризують націоналізм як вкрай складний і суперечливий феномен: з одного боку, як позитивну і конструктивну силу, а, з іншого – як негативну та деструктивну.

У центрі наукових розвідок британського професора Лондонської школи економіки. *Ентоні Дейвіда Сміта* лежить широкий спектр проблем теорії націй і націоналізму. Основні праці: «Теорії націоналізму» (1971), «Поняття соціальної зміни: критика функціоналістичної теорії соціальних змін» (1973), «Націоналізм у ХХ сторіччі» (1979), «Етнічне відродження в модерному світі» (1981), «Держави і нації в «третьому світі»: західна держава й африканський націоналізм» (1983), «Етнічне походження націй» (1986), «Національна ідентичність» (1991), «Нації і націоналізм у глобальну епоху» (1995), «Націоналізм і модернізм. Критичний огляд сучасних теорій націй і націоналізму» (1998), «Націоналізм: теорія, ідеологія, історія» (2001), «Культурні основи націй: ієрархія, заповіт та республіка» (2008), «Етно-символізм і націоналізм: культурницький підхід» (2009).

Ентоні Дейвід Сміт
(1939–2016)

Стратегічним завданням свого дослідження, визначеного в праці «Націоналізм і модернізм. Критичний огляд сучасних теорій націй і націоналізму», Сміт вважає «опис і оцінку пояснювальних теорій націй і націоналізму», або ж «великих парадигм у сфері «розуміння етнічних і національних феноменів».

Етнічній належності у процесі формування націй дослідником відведено другорядну роль. Саме цьому, на перший погляд парадоксальному, твердженню присвячена книга Сміта «Культурні основи нації: ієрархія, заповіт і республіка» (2008), наріжним каменем якої є визначення трьох моделей культурних основ націй – ієрархія, заповіт і республіка.

Нейтральна школа, почала зароджуватися у 30-х роках ХХ століття і є найбільш коректною та продуктивною. Прибічниками цієї школи є Дж. Блаут, С. Герхард, Г. Дейвіс, У. Лакер, О. Рабінович, Дж. Сорос, О. Яновський та ін. Вони вважають націоналізм могутньою нейтральною силою, яку, за бажання, можна спрямувати як у конструктивне, так і у деструктивне русло.

Очевидно, що усе різноманіття досліджень націоналізму наприкінці ХХ – початку ХХІ століття не варто зводити до окреслених вище шкіл. На нашу думку, окремої уваги заслуговують зарубіжні дослідники, праці яких активно вводяться у вітчизняний етнополітологічний дискурс останнього часу. Одними із найпопулярніших, на нашу думку, є Е. А. Геллнер і Б. Андерсон.

**Ернест Андре
Геллнер**
(1925–1995)

Ернест Андре Геллнер – британський філософ і соціальний антрополог єврейського походження, народжений у міжвоєнній Чехословаччині, професор Лондонської школи економіки (1962–1984), професор Кембриджського університету (1984–1995), засновник і директор Центру дослідження націоналізму при Центральноєвропейському університеті в Будапешті (1993–1995), автор теорії агрописемних та індустріальних культур.

Основна праця: «Нації та націоналізм» (1983).

Загальна схема, в межах якої Геллнер подає свою теорію, будується на поділі історії людства на три стадії (фази) розвитку: доаграрна, аграрна та індустріальна. Кожній стадії відповідає властивий саме їй домінуючий спосіб виробництва та розподілу – йдеться передусім про економічну систему; характерні для неї суспільновизнані способи примусу,

які пов'язуються з наявністю чи відсутністю держави (влади); і нарешті, притаманні переважно їй способи спілкування, соціальної поведінки, світосприйняття.

Націоналізм за Геллнером з'являється там, де виникає індустріальне суспільство. Економіка індустріального суспільства потребує якісно іншого поділу праці: з одного боку, вона не терпить соціальних бар'єрів, що обмежують мобільність, з іншого – дедалі більше потребує професій і спеціальностей, пов'язаних із розумовою працею.

Створити й утримувати потужну централізовану освітню систему, перетворити мову високої культури з мови меншості на мову всіх здатна лише інституція чи група інституцій із потужними організаційними і фінансовими можливостями, бюрократичним апаратом і політичним центром – державою. Націоналізм – це політичний принцип: етнічні, культурні кордони мають збігатися з політичними, тобто державними.

Націоналізм за Геллнером – це не вияв природних покликів людської природи, це не винахід європейських мислителів, це не ідеологічна аномалія. Це – результат взаємодії глибинних, структурованих суспільних чинників. Націоналізм зумовлений об'єктивно, незалежно від суб'єктивної волі й бажань людей. У цьому сенсі для Геллнера він є закономірним явищем. Конкретні форми, вияви націоналізму, так само, як і виникнення окремих націй, – випадковість. Націоналізм виконує конкретну історичну місію – він створює нації та національні держави. Водночас націоналізм, безпечно, має антропологічні джерела в тому розумінні, що людина є істотою суспільною і не може бути такою без

Націоналізм – це не пробудження національної самосвідомості: він винаходить нації там, де вони не існують, але потребує раніше існуючих відмітних ознак.

Е. Геллнер, «Нації та націоналізм»

**Бенедикт Річард
О'Горман Андерсон**
(1936–2015)

культури.

Англійський соціолог *Бенедикт Річард О'Горман Андерсон* став відомий завдяки роботі «Уявлені спільноти» (1983), де викладено основи його теорії друкованого капіталізму. Метою своєї праці дослідник визначив визначення кращих інтерпретацій «аномалій» націоналізму, виходячи із вихідної позиції: національність, національна приналежність, націоналізм є культурними артефактами особливого роду.

За словами вченого, можливість являти нові спільноти була не піввипадкова, але вибухоподібна взаємодія між системою виробництва (капіталізмом), технологією комунікації (друком) і неунікненим лінгвістичним різноманіттям людства, що помітно пришвидшила її. Ніщо так не сприяло «монтажу» споріднених говірок, як капіталізм, що у межах, дозволених граматикою й синтаксисом, створював механічно репродуковані книжні мови, придатні до поширення за-

собами ринку. Ці друковані мови заклали підґрунтя національної свідомості трьома різними шляхами. *По-перше*, вони створили єдиний простір взаємообміну й комунікації, нижче від латини, але вище розмовних діалектів. *По-друге*, капіталістичне друкарство надало мові стабільності, яка, в підсумку, допомогла вибудувати центральний для суб'єктивної ідеї нації образ її стародавності. *По-третє*, капіталістичне друкарство створило мови – при владі, які різнилися від давніших адміністративних вернакулярних мов. Верхньо-німецька, королівська англійська, а згодом центральна тайська, були відповідно піднесені на нову політико-культурну висоту.

На думку Андерсона, упродовж XIX століття, а особливо другої його половини філологічно-лексикографічна революція й піднесення внутрішньоєвропейських національних рухів творили все більші культурні, а отже й політичні проблеми для багатьох династичних правителів. Характерно особливістю офіційного націоналізму стала очікувальна стратегія, взята на озброєння панівними колами, яким національно-уявлена спільнота загрожувала маргіналізацією та усуненням. Майже в кожному випадку офіційний націоналізм приховував невідповідність між нацією й династичною державою. За словами Андерсона, це зумовлювало загальносвітове протиріччя: словаки мадяризувалися, індійці англізувались, корейці японізувались, але їм не давали можливості керувати мадярами, англійцями чи японцями.

Нація – це уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна.

Б. Андерсон, «Уявлені спільноти»

Андерсон зауважував, що Перша світова війна покінчила з епохою великих династій; відтепер легітимною міжнародною нормою стала національна держава. Після катаклізму Другої світової війни ріка національної державності, за образним висловом дослідника, стала широкою й повноводною. Загострення національно-мовних відносин стало нагальним для політичного життя багатьох європейських держав.

Кінець епохи націоналізму, який так довго пророкували, ще дуже далеко, тому що «бути нацією – це по суті, найуніверсальніша легітимна цінність у політичному житті нашого часу», – вважає дослідник. «Старі нації», які прийнято вважати консолідованими, опиняються перед лицем виклику, який їм кидають «дочірні» націоналізми в їхніх межах – «націоналізмами, які, звичайне діло, тільки й мріють про те, щоб одного чудового дня позбутися цього «дочірнього» статусу».

Уокер Коннор
(нар. 1926)

Найчастіше державний націоналізм вважався, по суті, «громадянським», особливо коли протистояв націоналізму націй, що не мають державності, який вважався квінтесенцією «етнічності», а отже – «первісності». Американський дослідник *Уокер Коннор* не погоджується з такою думкою, вводячи в політологічний дискурс термін «етнонаціоналізм».

Він зазначає, що вчені зазвичай недооцінюють важливість етнонаціоналізму і неправильно інтерпретують його «національні» елементи. Серед причин цього, Коннор виділяє той факт, що корені націоналізму є глибоко психологічними, але сприймається він переважно через свої раціональні культурні вирази. Це, в свою чергу, веде до того, що націоналізм починають трактувати як відносно раціональне явище, що піддається управлінню. Дослідник підкреслює, що, оскільки націоналізм однаково ставиться до націй, що мають і не мають державності, розмежування між цими двома формами націоналізму є розмитим: емоційна прив'язка до роду, походження та безперервної цілісності розділяється і тими, у кого є влада, і тими, хто її позбавлений. Цікавим є й інше його спостереження, яке полягає в тому, що національні прояви важливі тільки настільки, наскільки вони формують відчуття унікальності.

Одним із перших класифікацій націоналізмів на різновиди запропонував відомий американський історик і соціолог *Ганс Кон*. Він виділив «західний» (англо-саксонський; базується на свободі індивіда, лібералізмі й терпимості) та «східний» (із характеристиками тоталітаризму, прагненням до насилля). Основні праці дослідника: «Історія національного руху на Сході» (1928), «Схід і Захід» (1931) «Ідея націоналізму» (1944) та ін.

Ганс Кон
(1891–1971)

Досить цікавою «модифікацією» типології Кона є класифікація націоналізмів, розроблена професором Бостонського університету (США) *Лією Грінфелд* у дослідженні «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності» (1993). Як і Кон, Грінфелд розглядає націоналізм як ідею, чи, скажімо, систему ідей, за визначенням дослідниці – «політичну ідеологію» (англ. political ideology). Проаналізувавши історичний досвід п'яти країн (Англії, США, Франції, Росії та Німеччини), вона пропонує класифікувати певні типи націоналізму за трьома ознаками:

Лія Грінфелд
(нар. 1954)

1) за співвідношенням між націоналізмом і демократією;

2) за способом визначення принципу суверенності народу і особистості;

3) за способом, за яким визначається належність до національної спільноти .

Слідом за Коном, Грінфелд обґрунтовує свою типологію на принципі історичної еволюції націоналізму, простежуючи поширення цієї ідеї із Заходу (Велика Британія, Франція) на Схід (Німеччина, Росія).

Оригінальний внесок у теорію націоналізму зробив американський соціолог, професор Університету Каліфорнії (Лос-Анджелес) *Вільям Роджерс Брубейкер*.

Основні праці: «Межі раціональності: Есе про соціальної і моральної думки Макса Вебера» (1984), «Громадянство і державність у Франції і Німеччині» (1992), «Етнічність без груп» (2004).

Брубейкер – автор схематичного «трикутника», що описує форми націоналізмів, які супроводжують створення національних держав. Класичним типом націоналізму вважається боротьба за незалежну державність або іншу форму політичної автономії. Але з досягненням цієї мети націоналізм зовсім не зникає, а лише змінює свою форму. Націоналізм завжди має справу з незбігом політичних та етнокультурних кордонів. Така невідповідність зберігається і в нових державах, які, здавалось би, творились на національному ґрунті.

Отже, Брубейкер виділяє національний, або націоналізуючий націоналізм «націоналізм титульних націй, націоналізм нових незалежних держав» Наступний – транскордонний, або вітчизняний націоналізм – прямий виклик першому – він проголошує право держав захищати інтереси етнонаціональної рідні в інших країнах. Вітчизна розглядається тут як політична категорія, а вітчизняні націоналізми не зважають на кордони та суверенітет, прагнучи захищати свою «етнонаціональну рідню» зовні. У конфліктному зіткненні виникає тріада – нові національні меншини, нові національні держави, де вони живуть, та «зовнішня вітчизна». Ця тріада, як виявляється, зустрічається по усьому світу, де з'являються національні держави, і уможливорює визначити типологічно схожі процеси. Нові меншини, потрапляючи на зіткнення цих націоналізмів, опиняються у суперечливому та хиткому становищі. Вони мають спільне громадянство, проте не національність (етнокультурну) з національною державою, та спільну національність, не громадянство з «зовнішньою національною вітчизною». Виникає потужне конфліктне очікування належності. При цьому національні меншини не є фактом етнічної демографії. Це динамічна політична позиція, що містить в собі:

**Вільям Роджерс
Брубейкер**
(нар. 1956)

- публічно деклароване членство в етнокультурній нації, що відрізняється від чисельно або політично домінуючої етнокультурної нації;
- вимогу до держави визнати цю особливу етнокультурну ідентичність;
- відстоювання певних колективних культурних і політичних прав на основі цієї етнокультурної ідентичності.

Такі вимоги можуть включати як скромні бажання організувати навчання або управління мовою меншини, так і максималістські претензії на територіальну та політичну автономію аж до повної незалежності. Усі подібні варіанти поведінки можуть бути присутні всередині однієї і тієї ж групи. Тому необхідно говорити про національні меншини не як про фіксовані одиниці або об'єднані групи, а як про «сферу відмінних і конкурентних позицій, прийнятних для різних організацій, партій, рухів чи окремих антрепренерів від політики, кожен із яких намагається «представити» меншину своїм членам, державі, в якій вона живе, решті світу, кожен намагається монополізувати законне представлення групи».

Запропонований Брубейкером термін *«націоналізуюча держава»* відображає уявлення, що, на відміну від західних «громадянських» і ліберальних націй-держав, фактично усі східноєвропейські держави, особливо новостворені (зокрема, Україна), «задумані їхніми домінуючими елітами як національні держави, тобто держави для певних націй; однак ці держави ще не стали цілковито національними, залишаються «недостатньо національними» у багатьох сенсах». «Націоналізуючий» націоналізм спрямований на відродження корінної нації новонезалежної держави та на зміцнення її позицій у світі, на зростання її культурного потенціалу. Для держав, які нещодавно здобули або повернули свою державність, характерним є нерівноправне становище їх корінних націй, соціальне, економічне та культурне пригнічення, відсталість і сповільненість їхнього розвитку у порівнянні з іншими націями. Щоб виправити цю ситуацію, уряд незалежної держави діє в інтересах розвитку корінної нації, причому до визначення, окреслення нації береться етнолінгвістичний, а не громадянський, політичний підхід.

Наведені класифікації націоналізмів лише ілюструють певні підходи до виокремлення відповідних критеріїв та їх комбінації; вони не можуть вважатися вичерпними. Зокрема, за сферами проявів націоналізм поділяється на ідеологічний, психологічний, лінгвістичний, культурницький, економічний і політичний. Зрозуміло, що такий поділ, як і будь-який інший, є умовним і відносним, оскільки націоналізм є надзвичайно складним і багатогранним феноменом.

24.3. Типологізація націоналізму Дж. Келласа

Один із авторів наведеної вище типології – відомий англійський вчений, професор політології університету в Глазго – *Джеймс Келлас* – щодо цього зазначав: «Націоналізм – це ідеологія, яка побудована на ідеї нації і робить її основою для діяльності. Ця діяльність може бути політичною або неполітичною». Акцентуючи увагу на взаємозв'язках і взаємовпливах ідеологічного та політичного типів націоналізму, він писав: «Націоналізм так ніколи і не став великою системою ідей, як це зробили

Джеймс Келлас
(1936–2015)

лібералізм і марксизм. Однак, якщо ми поглянемо на історію сучасного світу, то вплив націоналізму на політику був навіть більш важливим, ніж вплив лібералізму та марксизму. Майже всі війни XIX та XX століть коренилися у націоналізмі і всі держави сьогодні зобов'язані своєю легітимністю різним варіантам національної ідеї».

Вартує уваги і твердження Келласа про те, що «націоналізм може набувати психологічної, культурної або політичної форм, а як правило, усіх трьох. Націоналістична ідеологія може бути лівою або правою, конструктивною при створенні нових держав або ж деструктивною при руйнуванні існуючих держав. Вона може захищати або руйнувати свободу, встановлювати мир або призводити до війни». Отже, тут націоналізм поділяється також на

наступні типи: конструктивний і деструктивний; оборонний та агресивний; миротворчий і войовничий.

Виходячи із географічного критерію, більшість західних учених, зокрема й Келлас, поділяють націоналізм на два основних типи: західний і східний. *Західний* націоналізм вважається етнічно «інклюзивним» (англ. inclusive), оскільки базується на: 1) «соціалній нації» або «політичній нації», яка складається з кількох етнічних груп, 2) культурній гомогенності держави; 3) спільному громадянстві тих, хто приймає цю культуру. *Східний* націоналізм, натомість, вважається етнічно «ексклюзивним» (англ. exclusive), оскільки базується на «етнічній нації» як спільноті спільного походження, мови та релігії.

Націоналізм – це ідеологія, яка побудована на ідеї нації і робить її основою для діяльності. Ця діяльність може бути політичною або неполітичною.

Дж. Келлас, «Політика націоналізму та етнічності»

Варто врахувати, що поділ націоналізму на західний та східний типи стосується не лише світу у цілому, а й окремих його континентів, зокрема Європи. Так, в Європі націоналізм поділяється на *західноєвропейський* і *східноєвропейський*. При цьому першому приписуються риси західного націоналізму, а другому – східного.

У західноєвропейському націоналізмі, уточнює Келлас, громадяни певної території сприймаються як члени нації і можуть формувати «націю-державу» (англ. nation-state). У східноєвропейському націоналізмі право жити на певній території та бути громадянами нації-держави мають лише особи з певними чітко окресленими етнічними ознаками.

За своїми стратегічними цілями націоналізм Келлас класифікує націоналізм на: 1) об'єднавчий; 2) сепаратистський; 3) реформістський.

Об'єднавчий націоналізм (англ. unification nationalism). Він зародився у другій половині XIX століття у Німеччині та Італії та супроводжувався війнами, загарбаннями існуючих держав. «Цей тип націоналізму, – стверджує Келлас, – поєднував мету національного об'єднання з ліберальними ідеями демократії та звільнення від поневолення». Саме такий тип націоналізму, на наш погляд, сприяв нещодавньому об'єднанню двох Німеччин і двох В'єтнамів.

Сепаратистський націоналізм (англ. secession nationalism). Цей тип націоналізму ставить за мету не об'єднання існуючих держав та/чи державних утворень в одній великій «нації-державі», як це робить об'єднаний націоналізм, а роз'єднання існуючих держав. Класичним прикладом тут можуть бути Ірландія, Греція, Польща, Сербія та Норвегія, які досягли незалежності для своїх націй шляхом відокремлення від Британії, Османської імперії, Російської імперії, Австрійської імперії та Швеції відповідно. Сьогодні сепаратистський націоналізм досить активно нагадує про себе в Шотландії, Уельсі, на Корсиці тощо.

Реформістський націоналізм (англ. reform nationalism). Цей тип націоналізму характерний у середині XIX століття для Японії та у першій чверті XX століття – для Єгипту, Китаю, Туреччини та деяких інших держав. Реформістський націоналізм діє у рамках існуючої держави та ставить за мету економічну модернізацію, захист національної ідентичності та незалежність від іноземного контролю. Сьогодні такий тип націоналізму посилюється у деяких посттоталітарних державах, зокрема в Україні.

Та найбільший теоретичний та практичний інтерес, зокрема для України, становить ще одна типологія націоналізму, запропонована Келласом: етнічний; соціальний; офіційний (державний):

- *етнічний націоналізм* (англ. ethnic nationalism). Це націоналізм етнічних груп, які визнають свою націю в особливих термінах, головним чином на засадах спільного походження. За своєю сутністю, уточнює Келлас, «він є винятковим, ексклюзивним (exclusive) націоналізмом, оскільки виключає (excludes) із членів нації тих людей, котрі не мають спільної етнічності, яка звичайно має на увазі спільне походження»;
- *соціальний націоналізм* (англ. social nationalism). Це націоналізм нації, яка визначає себе через соціальні зв'язки та культуру, а не через спільне походження. Цей тип націоналізму підкреслює спільний сенс національної ідентичності, спільноти та культури, однак сторонні люди можуть приєднатися до нації, якщо вони ідентифікують себе з нею і приймають її соціальні характерні риси;
- *офіційний (державний) націоналізм* (англ. official or state nationalism). Це націоналізм держави, який охоплює всіх тих, хто отримав право бути громадянином незалежно від своєї етнічності, національної ідентичності та культури. Офіційний, громадянський або державний націоналізм, уточнює Келлас, фактично базується на територіальному патріотизмі, і зовсім не обов'язково на етнічних чи культурних засадах.

Опираючись на дослідження західних науковців, Келлас розробив і запропонував таку загальну схему типологізації націоналізмів:

1. Історичні типи націоналізмів:

- *націоналізм до XIX ст.* Від держави до нації (націєбудівництво). Приклади: Англія, Шотландія, Франція, Португалія;
- *націоналізм XIX – початку XX ст.* Від нації до держави (національне об'єднання або незалежність). Приклади: Італія, Німеччина, Ірландія;
- *антиколоніальний націоналізм після 1945 р.* Приклади: Індія, Гана та ін.;

- *націоналізм постіндустріального розвинутого світу*. Приклади: шотландський, норманський, квебекський;
- *постнезалежний*, тобто після 1947 р., націоналізм «третього світу». Приклади: Кашмір, Шрі-Ланка.
- *поставторитарний націоналізм*. Приклади: каталонський, баскський, колишніх радянських республік.

2. Географічні типи націоналізмів:

- *країни Європи*. Тут – батьківщина «класичного», а нині – «постіндустріального» націоналізму (Келлас писав, що він «помітний у західноєвропейських капіталістичних країнах і центральноєвропейських посткомуністичних країнах»);
- *колоніальні країни або країни європейських поселенців*. Приклади: Латинська Америка, США, Канада, Австралія, Південна Африка, Ізраїль;
- *країни третього світу*. Приклади: африканський, азійський антиколоніальний націоналізм, «пан»-рухи, комуналізм.

3. Типи націоналізмів за формою:

- *культурний* (англ. cultural) націоналізм. Він, як правило, пов'язаний із інтелектуалами, але мовні конфлікти можуть охоплювати широкі маси населення (особливо у Бельгії, Квебеку, колишніх радянських республіках, Югославії);
- *конституційний* (англ. constitutional) націоналізм. У демократичних системах націоналістичні партії та рухи, які мирними засобами змагаються за національне самовизнання, покладаючись головним чином на голосування на виборах і референдумах (наприклад, Шотландія, Каталонія). Також прикладом є націоналісти та сепаратисти, які сприймають мультинаціональну державу або консоціальною демократію (приклади: Бельгія, Каталонія, Квебек).

4. Типи націоналізмів за інтенсивністю діяльності:

- *мирна пряма діяльність* (англ. peaceful direct action): конвенції, плебісцити та декларації про незалежність поза конституційним процесом. Приклади: Ірландія до 1921 р., Шотландія, Квебек та ін.;
- *насильницька пряма діяльність* (англ. violent direct action): терористичні або напіввійськові групи (квебекська ФЛК, баскська ЕТА, корсиканська ФНЛК, ірландська ІРА);
- *комунальне (групове) насильство* (англ. communal violence) особливо поширене у країнах «третього світу» (приклади: Нігерія, Індія, Шрі-Ланка, Фіджі та ін.), а також у «поселенських» країнах (приклади: Південна Африка, Ізраїль) та в урбанізованих регіонах індустріальних країн у формі расового насильства (приклади: США та Британія).

24.4. Ідеологія політичного сіонізму (Т. Герцль)

Сіонізм (від назви гори Сіон в Єрусалимі) – ідеологічна концепція єврейського націоналізму, яка є основою міжнародного сіоністського руху за об'єднання єврейського народу навколо національної держави Ізраїль.

Сіонізм, як єврейська національна ідея, формувалася паралельно з поширенням демократичних принципів в Європі та на тлі розквіту антисемітизму та дискримінації євреїв (зокрема в Німеччині, Австрії, Росії та інших країнах). Ідеї про повернення євреїв на землю пращурів, тобто в Палестину, активізувалися в багатьох країнах Європи наприкінці ХІХ століття, що спричинило утворення численних єврейських національних організацій, гуртків і рухів по всьому світу. Особливо активним було об'єднання «Ховевей Ціон» («ті, що люблять Сіон»), засноване в Росії з метою переселення євреїв на історичну батьківщину і подальшого їх там облаштування шляхом розвитку сільського господарства, ремісництва та будівництва нових поселень.

Теодор Герцль
(1860–1904)

Основоположником ідеології політичного сіонізму та натхненником створення незалежної єврейської держави був австро-угорський письменник (єврейського походження), журналіст, політичний діяч *Теодор Герцль*.

Власне завдяки активній діяльності Герцля сіонізм було трансформовано в міжнародний рух. Варто зазначити, що визначальний вплив на становлення поглядів і позицію Герцля мали саме численні випадки антисемітизму.

У праці «Єврейська держава» (1896) Герцль обґрунтовував право євреїв на створення власної держави та вказував на роль релігійного чинника в самоідентифікації єврейства: «...нехай віра наших пращурів знову з'єднає нас воєдино в часи наших блукань, адже тільки завдяки їй ми знаємо один одного, незважаючи на те, що справдавна вже необоротно перейняли мови тих національностей, у котрих ми знайшли притулок». Ця праця була своєрідною програмою для створення єврейської держави

Я не вважаю єврейське питання ані соціальним, ані релігійним, навіть якщо воно місцями набуває те чи інше забарвлення. Це питання є суто національним... Ми – народ, єдиний народ.

Т. Герцль, «Єврейська держава»

та ідейним фундаментом сіонізму. Герцль констатував, що численні попередні спроби вирішити єврейське питання, зокрема шляхом асиміляції, були невдалими. Відповідно, він запропонував політичний спосіб його вирішення – створення єврейської держави. Основну ідею єврейського національного руху він вбачав в отриманні міжнародних гарантій щодо права євреїв на створення власної держави, тобто головною метою руху було не тільки

заселити Ізраїль, а також домогтися визнання міжнародним співтовариством прав єврейської нації.

Герцль здійснив революцію національної самосвідомості єврейського народу, відродив почуття власної гідності, надав нового змісту належності єврея своїй нації. У передмові до книги «Єврейська держава» Герцль, звертаючись до євреїв всього світу, писав: «Ми народ, єдиний народ... Утиски призводять до того, що ми об'єднуємося і несподівано проявляємо силу... У нас є все для того, щоб побудувати свою власну та навіть взірцеву державу».

У 1897 році у м. Базель (Швейцарія) під проводом Герцля відбувся Перший сіоністський конгрес, метою якого було отримати право на переселення євреїв в Палестину та створити там єврейську національну державу. Цей Конгрес дав початок сіонізму як суспільному руху. У результаті Конгресу за участю 17 держав було утворено Всесвітню сіоністську організацію (ВСО) на чолі з президентом – Герцлем та прийнято Базельську програму, яка містила ключові принципи розвитку сіоністського руху. Основними положеннями Базельської програми було сприяння переселенню в Палестину єврейського народу, розвиток національної єврейської самосвідомості, утвердження ідеологічної основи сіонізму, тобто єврейське питання було винесено на міжнародний рівень. Крім того, внаслідок Конгресу було затверджено статут Сіоністської організації, засновано фонд для купівлі земель у Палестині, а також декларовано необхідність створення Єврейського університету в Єрусалимі. Герцль закликав працювати на національну ідею всіх євреїв, де б вони не жили.

24.5. Афроамериканський націоналізм (М. Гарві, С. Бріггс, М. Літл, М. Л. Кінг, «Чорні пантери»)

Маркус Гарві
(1887–1940)

Процес формування політичної культури чорношкірого населення США був пов'язаний із їх боротьбою за свої громадянські права через прояви расизму із боку світлошкірих громадян Америки. Століття рабства сформували своєрідну політичну систему, де всі привілеї належали білим, а темношкірі були поза політичним процесом. Крім того, їм заборонялося відвідувати школи й університети разом із білими, у громадських закладах для них були відведені окремі місця, афроамериканців¹ не допускали до участі у виборах.

Одним із перших та найбільш впливових активістів руху за рівноправ'я, звільнення від утисків і права чорношкірого населення був уродженець Ямайки – *Маркус Гарві*. Основні ідеї його доктрини чорного націоналізму ґрунтувалися на поняттях «раса», «самостійність» і «державність».

Ентузіаст ідей капіталізму, він був переконаний, що афроамериканці та інші чорношкірі по всьому світу повинні разом докласти зусиль, щоб домогтися поваги до себе й розширити свої політичні права.

Значним досягненням Гарві та поступом уперед у боротьбі за інтереси афроамериканців було створення однієї з найпотужніших організацій темношкірого населення – Всесвітньої організації з покращення становища негрів (1914), основною метою якої було побудувати в Африці державу з негритянським самоуправлінням.

¹ *Афроамериканці* (англ. African American) – жителі США, які належать до негроїдної раси та мають африканське походження.

Окрім визволення Африки, Гарві вважав за необхідне проводити боротьбу темношкірих за свої права в США. Ранні погляди Гарві акумулювали ідеї про необхідність повернення темношкірого населення на свою батьківщину, його девізом було гасло «Назад до Африки», але в подальшому ці міркування трансформувалися в розуміння того, що Америка – такий самий дім для темношкірого населення, як і Африка. Гарві прагнув встановити всесвітнє братство людей чорної раси й поширити ідеї расової гордості та любові. З 1920 року Гарві очолював Міжнародний конгрес негритянських організацій із 25 країн світу, а також заснував газету «Negro World», яка розповсюджувалася у США та деяких країнах Латинської Америки.

Варто визнати, що іноді Гарві дотримувався надмірно радикальних поглядів щодо расизму, вважав за необхідне зберегти расову чистоту чорношкірих, виступав проти шлюбів із білими. Через крайній радикалізм Гарві в нього були вороги навіть у негритянському русі. Прагнучи відмежувати негритянське населення від впливу білої культури, Гарві заснував Африканську ортодоксальну церкву. Саме на основі ідей Гарві виникла така релігійна течія, як *растафаріанство*, що існує й досі.

Прихильником теорії расового сепаратизму та критиком ідей Гарві щодо повернення назад до Африки був афроамериканський письменник *Сіпіл Бріггс* (1888–1966). Він відомий як засновник Африканського кровного братства (African Blood Brotherhood) – радикальної організації, яка спиралася на засади організованого протистояння расистському насильству та мала тісні зв'язки з комуністами США. Оскільки Бріггс розділяв комуністичні погляди, то основними ідеями братства був антиімперіалізм, необхідність протистояти капіталістичній експлуатації та расизму. Програма Африканського кровного братства була першим документом, що поєднав положення чорного націоналізму та комунізму.

Причиною американського расизму Бріггс уважав «ненависть до несхожості», що, як він зазначав, «є проявом твердого переконання білих про нерівність рас, тобто білі вірять, що у світі існують вищі та нижчі раси, де перші наділені білою шкірою, а другі – чорною, і власне тільки вищі раси є обдарованими, шляхетними, і тому лише вони мають право голосу, право керувати і право успадковувати землю».

Бріггс відкрито висловлював своє розчарування політикою американського президента В. Вільсона, оскільки той не захищав афроамериканців від насилля білих расистів і його «Чотирнадцять пунктів» також оминали проблеми чорношкірого населення.

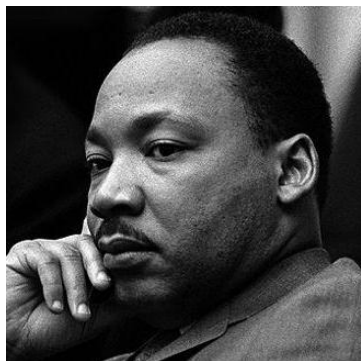
Досить суперечливою постаттю є *Малкольм Літл* (*Malcolm X*) – один із найвизначніших борців за права чорношкірих. Доля Літла склалася так, що юнаком він потрапив до в'язниці, де захопився вченням ісламу та став найвідомішим чорним мусульманином США. Саме тоді він змінив прізвище на Ікс (X), що символізувало втрату знань про власне «рабське» походження та історію пращурів, проданих у рабство. Упродовж деякого часу світогляд Малкольма Ікс формувався під

**Малкольм Літл
(Малкольм Ікс)
(1925–1965)**

впливом членства в релігійній націоналістичній організації «Нація ісламу», де поширювалися принципи відмежування чорношкірих від білого суспільства з метою створення власної нації, істино відданої Аллаху. У 1964 році Малкольм Ікс виходить із «Нації ісламу» та засновує власну організацію «Мусульманська мечеть». У цей час Малкольм Ікс відмовляється від принципів чорного расизму та всіх ідей, які не відповідають ученню ісламу. Негритянська гордість і негритянська культура, поряд із цілковитою самостійністю негритянського населення, стали ключовими ідеями його концепції. Він виступав за самовизначення афроамериканців, відкидав ідеї інтеграції, заперечував принципи ненасилля М. Л. Кінга. «Якщо ти не готовий померти за свободу, то вилучи це слово із свого словника» – це гасло було своєрідним життєвим кредо Малкольма. Він підтримував радикальні методи боротьби, оскільки вважав, що в тому суспільстві, де більшість із ненавистю ставиться до людей іншої раси, ця тактика є єдиним способом впливу на громадську думку. «Не можливо відділити мир від свободи, тому що ніхто не може перебувати у стані миру, якщо в нього немає свободи», – стверджував мислитель. У 1965 році перед публічним виступом Малкольма застрелили.

Малкольм Ікс – яскравий поборник афроамериканського національно-визвольного руху 60-х років ХХ століття, який вірив, що чорні – це повноцінний, гордий і самодостатній народ.

Маргін Лютер Кінг
(1929–1968)

Лідер ненасильницького опору расизму *Маргін Лютер Кінг* був видатним афроамериканським баптистським проповідником, послідовним борцем за громадянські права чорних у США. Він виступав проти дискримінації, расизму та сегрегації, пропагував боротьбу винятково мирними засобами. Значний вплив на формування світогляду Кінга мали праці та діяльність М. Ганді в Індії. Основні принципи ненасильної боротьби (політики ненасилля) Кінга викладено в його праці «Шлях до свободи» (1958) і полягають у таких положеннях:

- політика ненасилля – це не шлях боягузів, а супротив. Якщо хтось використовує цей метод через страх чи не може відповісти насиллям на насилля – це не є істинним ненасиллям;
- метою боротьби є не знищення супротивника, а завоювання його любові та поваги;
- ненасильницька боротьба спрямована не проти конкретних людей, які притримуються расистських поглядів, а проти зла;
- сутність політики ненасилля – це готовність приймати удари та не відповідати на них;
- ненасилля – це не лише відмова вбивати супротивника, але й відмова його ненавидіти, що є принципом любові.

Кінг був блискучим оратором, під впливом його промов люди масово бра-

ли участь в акціях громадської непокори проти насилля, беззбройними виходили на зустріч озброєним поліцейським. «Я маю мрію» (англ. *I have a dream*) – назва найвідомішої публічної промови Кінга, яку Американське товариство ораторського мистецтва визнало найкращою та найвідомішою промовою ХХ століття. Цю промову було проголошено перед 250-тисячною аудиторією прихильників під час Маршу на Вашингтон за робочі місця та свободу 1963 року, де Кінг закликав покласти край расизму у США. «Я маю мрію, що одного прекрасного дня нація підніметься і зрозуміє... що всі люди створені рівними», – зазначав він.

Сфера уваги Кінга не обмежувалася проблемами расової дискримінації. Його також турбували проблеми бідності в США, рівень безробіття тощо. «Нація, яка з року в рік витрачає більше коштів на воєнну оборону, ніж на соціальні програми з підтримки населення, наближається до духовної смерті», – стверджував Кінг у одній із промов. У своїх виступах мислитель відзначав вірність християнським традиціям американської нації та наголошував на принципах особистої свободи людини. За вагомий внесок у демократизацію американського суспільства Кінгу було присуджено Нобелівську премію миру (1964).

У середині 60-х років ХХ століття унаслідок того, що прийняття актів про громадянські права чорношкірих особливо не змінили становища негритянського населення, активізувалася боротьба афроамериканців за свої права, що відрізнялася крайньою жорстокістю і численними повстаннями, особливо в чорних гетто міст Півночі США. У ході цих повстань формувалися нові радикальні негритянські об'єднання та угруповання. Найпопулярнішою серед них була організація «Чорні пантери», що виникла у 1966 році з метою національного звільнення афроамериканців США. Значний вплив на ідеологію «Чорних пантер» мав Малкольм Ікс, про якого ми згадували вище. Серед ключових ідей цієї організації було швидке поширення, особливо серед міських чорних гетто по всій країні, охорони чорних від нападу поліції та білих расистів. Членами організації могли бути тільки чорні. З часом до організації приєднувалося дедалі більше радикально налаштованої молоді. «Чорні пантери» виступали за збройний супротив владі та соціальній агресії в інтересах афроамериканської справедливості. «Ми сповнені жаги до свободи. Ми прагнемо отримати право самим визначати долю чорношкірої громади», – зазначено у програмі діяльності «Чорних пантер». Дехто вважає цю організацію екстремістською та терористичною за її жорсткі методи боротьби проти гноблення чорних і революційні ідеї, які були протиставлені філософії ненасилля М. Кінга. Емблемою організації було вибрано пантеру, яка готується до стрибка: пантера ніколи не нападає першою, але якщо її загнати в кут, то жалощів вона не знає. У 1969 році поліція провела масштабні акції зі знищення організації, унаслідок чого більшість лідерів і членів угруповання були вбиті чи заарештовані.

Емблема організації «Чорні пантери»

Вимагаючи «Землю, хліб, житло, освіту, одяг, справедливість і мир» для афро-

американців, «Чорні пантери» привертали багатьох прихильників і послідовників серед чорношкірого населення. «Чорні пантери» зробили значний внесок у розвиток афроамериканського визвольного руху, вони були важливим етапом на шляху до завоювання свободи.

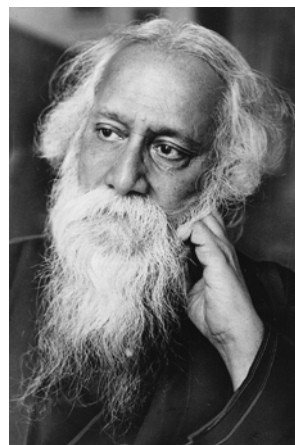
24.6. Ідеологічні засади та політична практика індійського націоналізму (Р. Тагор, М. К. Ганді, С. Д. Сарасваті, Д. Л. Рай, Б. Тхакре)

Однією з перших боротьбу проти колоніального поневолення у світі розпочала Індія. З кінця XVIII століття Індія була однією з найбільших колоній Англії, де колонізатори активно використовували природні ресурси та місцеве населення у своїх інтересах. Бідність, політичне безправ'я, занепад культури – усе це було результатом колоніального панування над цією територією. Індійці зазнавали такої ж дискримінації, як і чорношкірі, що й спричинило початок боротьби проти расових переслідувань і поневірянь.

Поява націоналізмів у колоніальних країнах Сходу у XIX столітті спровокувала розробку серед учених численних теорій, які пропонували пояснення цього феномену, адже у рамки західноєвропейських етнічних націоналізмів східні не вкладалися. Індійський націоналізм є чи не найяскравішим прикладом такої розбіжності. У суперечках щодо індійського націоналізму основним каменем спотикання стала релігійна компонента, відсутня на Заході, у той час, як етнічна була не тільки другою, але й часто неважливою.

Думка про оригінальний характер індійського націоналізму утвердилася як у індійській, так і в західній науці, на протигагу позиції, за якою індійський націоналізм є вторинний, а Індія позбавлена самостійності у націєтворчому процесі. Зокрема, представник постколоніальних студій П. Чаггерджи стверджує, що схему уявлених спільнот Б. Андерсона¹ з надзвичайною обережністю застосовувати на індійському матеріалі, адже виходитиме, що Захід «уявив», що в Індії існують не тільки націоналізм, а й антиколоніальна боротьба, і їй не залишилося нічого окрім того, що вона могла сама «уявити». Д. Чакрабарті, представник тієї ж школи, стверджує, що такою ж мірою, якою Захід причетний до індійського націоналізму, так і Індія причетна до універсальних західних цінностей.

Активним борцем за незалежність Індії був *Рабіндраната Тагор* – індійський письменник, поет, громадський

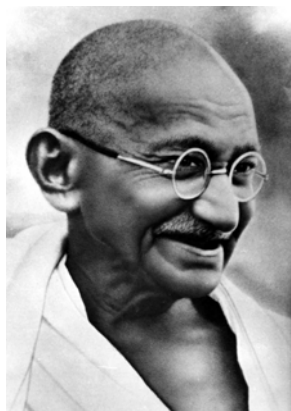

Рабіндраната Тагор
(1861–1941)

¹ *Схема уявлених спільнот Б. Андерсона* – це спроба конструювання процесу появи модерних політичних націй через структурування уявлених політичних спільнот під впливом капіталістичного способу виробництва, розвитку друкарства, удосконалення способів комунікації.

діяч, Нобелівський лауреат у галузі літератури (1913). Родина Тагора сповідувала ідеї національного відродження, що й вплинуло на формування поглядів мислителя. У своїх творах, зокрема, «Світло та тіні» (1894), «Дім і мир» (1918), «Червоні олеандри» (1925), «Чотири частини» (1934), він нерідко змальовував картину колоніальної залежності, свавілля влади та безправність простих людей. Тагор одним із перших представив світу тогочасну Індію, відобразив огидливу сутність колоніалізму, змалював палітру національних характерів людей усіх каст, від пригночених до борців за свободу держави.

Із 80-х років XIX століття Тагор розпочав активну суспільну діяльність, зокрема брав завзяту участь у русі «свадеші» («своя земля»), основною метою якого було сприяти розвитку національного індійського виробництва, головно через бойкот англійських товарів. Тагор також підтримував рух «сварадж» («своє правління»), видавав суспільно-політичний журнал «Бхандар», на сторінках якого закликав посилювати єдність індусів і мусульман у боротьбі проти спільного ворога – англійських колонізаторів.

**Могандас Карамчанд
Ганді**
(1869–1948)

У тогочасній колоніальній Індії домінувала західна модель освіти, а державною мовою була англійська, натомість Тагор висунув ідею загальної та повної освіти на базі традиційної системи навчання рідною мовою, а також обстоював право на освіту жінок. У 1901 році він створює у своєму родинному маєтку в Шантінкітоні школу для дітей, на розвиток якої у 1913 році передав отриману Нобелівську премію. Згодом на базі цієї школи було створено університет Вішнабхараті.

Отже, уся творчість та суспільно-політична діяльність Тагора як борця за національне визволення Індії від Британського поневолення, пронизана ідеєю національного визволення і побудови нової, вільної і незалежної Індії.

Одним із найвідоміших очільників боротьби індійців проти британців був *Могандас Карамчанд Ганді*, більш знайомий як Махатма Ганді – релігійний і політичний діяч, один із керівників та ідеологів індійського національно-визвольного руху, представник ідеології ненасильства. Власне згадуваний уже Р. Тагор дав Ганді звання «Махатма» («велика душа»).

Ганді вів аскетичне життя, дотримувався суворого посту, закликав боротися за свої права лише законними засобами: діючи через суд чи організовуючи петиції та кампанії громадянської непокори. Під його керівництвом торговці та службовці Південної Африки створили першу політичну партію – Індійський національний конгрес (1984), головним завданням якої було об'єднати представників усіх обшин для боротьби з расизмом і за скасування несправедливих законів, які утискали

Мій патріотизм – це не зосередження на одній нації; він усеохопний, і я готовий відмовитися від такого патріотизму, який буде добробут однієї нації на експлуатації інших.

М. Ганді

індійське населення. Того ж року під патронатом Індійського національного конгресу було створено Асоціацію з питань освіти індійців.

Вдаючись то до маршів протесту, то до голодувань, Ганді змушував британську колоніальну адміністрацію йти на переговори та компроміси. Понад тридцять років він наполегливо проповідував свою філософію і, зрештою, довів усьому світу ефективність ненасильницької політики: у 1947 році Індія мирним шляхом здобула незалежність від Великої Британії. А у 1948 році Ганді був убитий членом індуїстської екстремістської організації.

Лала Ладжпат Рай
(1865–1928)

На формування філософії ненасилля Ганді вплинули індійська культура й релігія, християнські вчення. Мислитель розробив цілу філософську систему, базовану на принципах мужності, правди та ненасилля. Ганді прагнув, щоб ненасилля стало складовою частиною менталітету індійців. Вирішальним показником ненасилля Ганді вважав те, що людина думає, говорить і діє ненасильницьки, навіть тоді, коли її провокують застосувати насилля. Кінцевою метою для Ганді було вдосконалення світу, перетворення його за допомогою любові та найглибшої поваги до людини. Збройна сила – негідний засіб для того, аби змінити світ на краще. Ганді вважав, що ненасилля – це не відмова від боротьби, а одна із форм боротьби, причому найефективніший засіб боротьби з насиллям.

Філософія ненасилля Ганді вплинула на світові національні та міжнародні рухи. З 2007 року за рішенням ООН 2 жовтня (день народження М. Ганді) відзначають Міжнародний день ненасилля.

Одночасно більшість політичних діячів і мислителів Північної Індії вважала, що арійський спадок є основою індійської нації. *Лала Ладжпат Рай* (1865–1928) – пенджабський політик, конгресмен, активний учасник Ар'я самадж і Гінду махасабха, говорячи про націоналізм, мав на увазі націоналізм індуїстів і називав його «індуїстським». Його основа, на думку Рая, була закладена саме у ведійський період, тому він не погоджувався з тим, що походження націоналізму потрібно шукати в Європі, й що індуси історично не мали відчуття національного. Цей спадок повинен був стати опорою, на якій вони піднімуться як нація. На його думку, давні тексти містять сентимент національності, яка якнайповніше проявляється у боротьбі з ворогами.

Пафосом гордості за «індуїстську расу» й арійське минуле пронизані роботи *Хара Біласа Сарди* (1867–1955), представника другого покоління ар'ясамаджистів, який став головним їхнім лідером у Раджпутані: «Індійці були справжніми вчителями та лідерами людства. Вони дали цивілізацію та релігію світу; і їхня країна – Ар'яварта (зараз Індія) стала сакральною землею цивілізованого людства».

Періодична ескалація міжконфесійної напруги в Індії привела до активізації індуїстських політичних партій, які прагнули переглянути мусульманський істо-

Бал (Балсахеб) Тхакре
(1926–2012)

ричний розвиток країни на користь індуїстських держав та їх вождів. Провідну роль серед них відіграє Шів Сена або «Шів сена» чи «Шів сена» (санскр. «Армія Шіви») – індійська націоналістична ультраправа політична партія, заснована у 1966 році. Засновник й незмінний керівник партії до 2012 року – Бал (Балсахеб) Тхакре. «Шів сена» належить до індуїстських націоналістичних партій. Традиційно найбільшою підтримкою партія користується у Махараштрі і Гоа; місто Мумбаї вважається головним центром «Шів сени».

Адепти індуїстського націоналізму акцентують увагу на особливій ролі створеної у XVII столітті на уламках Імперії Великих Моголів Маратхської держави під керівництвом легендарного вождя Шіванджи Бхосле. У XX столітті своєрідний культ Шіванджи посів вагоме місце серед символів світської та духовної культури штату Махараштра.

24.7. Антиколоніальний і постколоніальний націоналізм: феномен панафриканізму та афроцентризму (В. Дюбуа, Л. С. Сенгор, Ф. Фанон, М. К. Асанте)

Термін «панафриканізм» зародився під час першої панафриканської конференції в Лондоні (1900). *Панафриканізм* – це ідейно-політичний рух, що виник у середовищі афроамериканської інтелігенції. Його основні вимоги зосереджувалися навколо питань, пов'язаних із наданням рівних політичних прав темношкірому населенню США. Згодом панафриканізм був пов'язаний із вимогою представників африканських суспільно-політичних рухів надати незалежність африканським країнам.

Нкрума
Френсіс Нвіа Кофі Кваме
(1909–1972)

А вже після здобуття країнами Африки незалежності панафриканізм уособлював ідею, яку розробив перший Президент Гани – *Кваме Нкрума* – щодо створення єдиної держави на африканському континенті – США (Сполучені Штати Африки). Отже, головною причиною виникнення ідеології панафриканізму можна вважати тодішній світовий порядок, а саме – колоніальну систему з приниженим становищем підкорених народів, у конкретному випадку – африканського населення.

Нкрума Френсіс Нвіа Кофі Кваме – ганський державний і політичний діяч, революціонер, перший прем'єр-міністр (1957–1960) і перший президент (1960–1966) незалежної Республіки Гана, прибічник ідеї панафриканізму. Нкрума займав активну полі-

тичну позицію: під час свого перебування у США, де навчався в Університеті ім. А. Лінкольна (штат Пенсільванія) і згодом викладав, він організував й очолював Асоціацію африканських студентів, брав участь у кількох конференціях, присвячених питанням незалежності та розвитку Африки. Згодом Нкрума долучався до підготовки та роботи V Панафриканського конгресу (Манчестер, 1945).

Основні праці: «Гана. Автобіографія Кваме Нкруми» (1957), «Я кажу про свободу. Виклад африканської ідеології» (1961), «Африка має об'єднатися» (1963), «Філософія свідомості – філософія й ідеологія деколонізації» (1964), «Неоколоніалізм, як остання стадія імперіалізму» (1965), «Посібник із революційної війни» (1968), «Класова боротьба в Африці» (1970).

Діяльність Нкруми демонструвала суперечливі тенденції, притаманні багатьом лідерам національно-визвольного руху 1950–70-х років: демократизм вождя мас і прийоми влади, запозичені зі середньовічних традицій африканського племінного ладу, тяга до соціалізму і націоналістичні настрої, прагнення служити народу та надмірне честолюбство. Від початку Нкрума був переконаний: мета національно-визвольного руху не зводиться лише до завоювання незалежності; вона (мета) передбачає встановлення демократичного ладу та підвищення добробуту народу на основі соціалізму. Щоправда, уявлення про соціалізм у нього тоді не пов'язувалися з класовою боротьбою.

Імперіалізм Нкрума вважав найбільшою небезпекою для народів Африки. У своїй книзі «Неоколоніалізм, як остання стадія імперіалізму» він проаналізував такі методи відновлення імперіалістичного панування у формі неоколоніалізму, як нав'язування «оборонних» угод і відкриття військових баз, підтримка маріонеткових урядів, економічний контроль через фінансову, технічну «допомогу» та позики, нерівноправні умови торгівлі й придушення місцевого господарства міжнародними корпораціями, ідеологічна пропаганда тощо.

У «Філософії свідомості» Нкрума писав про конфлікт «позитивної та негативної дії», себто про протиборство сил прогресу, що прагнуть встановити соціальну справедливість, скасувати олігархічну експлуатацію, і реакцію сил, що намагаються продовжити своє колоніальне панування. Нкрума обґрунтовував необхідність тактики єдиного антиімперіалістичного фронту, а щоб цей фронт не розпадався, треба постійно шукати «шляхи стримування потенційних розкольніцьких тенденцій». Після виходу «Філософії свідомості» заговорили про появу «*нкрумаїзму*» – різновиду африканського марксизму (хоча сам Нкрума себе марксистом не називав).

Політична поразка 1966 року змусила Нкрума переоцінити цінності. У вигнанні він зробив крок до марксизму та заговорив про соціалістичні революції у всій Африці. Нкрума проголосив збройну боротьбу єдиним способом досягнення цілей визвольного руху. У всіх працях, написаних після 1966 року, говориться про настання нової, вирішальної фази революції, що характеризується збройною боротьбою зі силами реакції. Революційну війну Нкрума розумів як засіб не тільки завоювання незалежності, але й боротьби з неоколоніалізмом. У «Посібнику з революційної війни» африканську революцію було розглянуто як складову світо-

вої революції, проводити її має «всеафриканська народна революційна армія», що виступатиме з гаслами націоналізму, panaфриканізму та соціалізму.

У «Класовій боротьбі в Африці» Нкрума дещо видозмінив свою революційну платформу, замінивши націоналізм «завоюванням справжньої національної незалежності». Він заявляв, що і справжня незалежність і panaфриканізм можливі лише на основі соціалізму. За Нкрума, «тільки селянство та пролетаріат здатні

**Вільям Едуард Беркхард
Дюбуа**
(1868–1963)

повністю підтримувати послідовну політику соціалізму», а вся африканська буржуазія є контрреволюційною силою, що остаточно зв'язала свою долю з міжнародним монополістичним капіталом. Нкрума виступив проти союзу не тільки з нею, але і з дрібною буржуазією, таким чином відмовившись від тактики єдиного антиімперіалістичного фронту, що її він пропагував на початку 1960-х років.

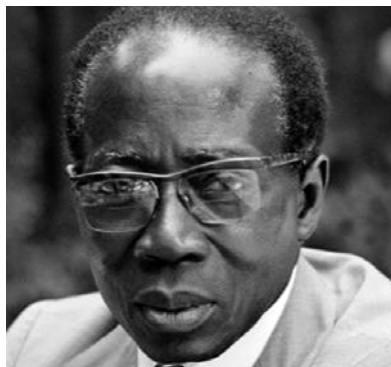
Одним із засновників panaфриканізму, визнаним лідером негритянського руху США, відомим борцем проти системи расової сегрегації був *Вільям Едуард Беркхард Дюбуа*, відомий як Дю Бойс – історик, соціолог, публіцист і громадський діяч. Будучи вихідцем із освіченої інтелігентної негритянської сім'ї, Дюбуа вважав, що причини расизму білих криються в низькій культурі й освіченості чорних, тому боровся за освіту для темношкірого населення. Упродовж життя

Дюбуа працював над доктриною афроамериканської спільноти за зразком білого суспільства.

Власне Дюбуа був одним із ініціаторів перших panaфриканських конгресів, вимоги яких зводилися до забезпечення громадянських прав та інтересів африканців, скасування рабства, примусової праці і тілесних покарань, використання землі та природних багатств Африканського континенту в інтересах африканців. У своєму збірнику «*Душа негритянського народу*» (1903) він обстоював ідею, що «проблемою ХХ століття є проблема кольорового бар'єру», а в інших працях зображав згубні наслідки колоніальної політики імперіалізму, рабства та расової дискримінації. У 1909 році разом із групою однодумців Дюбуа заснував Національну асоціацію сприяння прогресу кольорового населення.

Основний творчий доробок Дюбуа присвячено висвітленню ролі негритянських народів у світовій культурі та викоріненню згубних тенденцій колоніальної політики і расової дискримінації.

Ще однією культурно-філософською та ідеологічною доктриною самотності й самодостатності чорної раси є концепція *негритюду*, яка поширилася головно у франкомовних країнах. Негритюд виник як форма «культурного націоналізму» та один із засобів деколонізації чорної раси. Основу негритюду становлять ідеї унікальності та самоцінності чорної раси, визнання неповторності культури, винятковості психологічного складу та світобачення негроїдних народів.

Леопольд Седар Сенгор
(1906–2001)

Одним із основоположників концепції негритюду був *Леопольд Седар Сенгор* – сенегальський державний діяч, президент Сенегалу (1960–1981), лідер правлячої Соціалістичної партії Сенегалу (1948–1980).

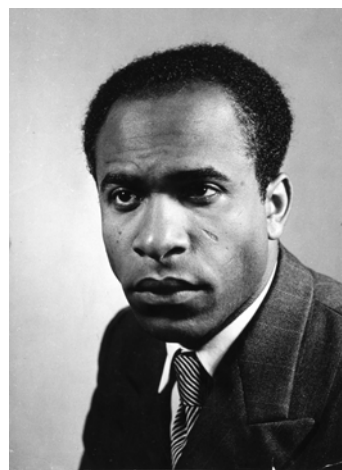
У концепцію негритюду Сенгор вклав соціальну критику європейського світу – автоматизованого, технологізованого та деперсоналізованого. Натомість емоційне ставлення до світу, на думку Сенгора, визначає основні культурні цінності африканців: релігію, мистецтво, літературу, мову. Усі праці Сенгора пронизані ідеєю своєрідності негроафриканського способу пізнання світу. Сенгор зауважував, що африканський негр – це дитя природи, оскільки

його органи відкриті до сприйняття будь-якого природного імпульсу через колір, звук, ритм, запах і дотик, а таке світосприйняття суперечить західному раціоналістичному світосприйняттю. Протиставляючи африканське суспільство європейському, Сенгор робить висновок, що африканському суспільству властиві цінності гуманізму та солідарності, натомість для європейського суспільства характерний індивідуалізм і прагматизм. Отож, негритюд у працях Сенгора став своєрідною формою протесту проти європейської цивілізації, яка внаслідок колонізаторської політики насильно насаджувала в Африці елементи своєї культури.

Теоретиком антиімперіалізму та постколоніалізму, учасником алжирської революції був *Франц Фанон* – соціальний філософ, психоаналітик і революціонер. Основні праці: «Чорна шкіра – білі маски» (1952), «П'ятий рік Алжирської революції» (1959), «Гнані і голодні» (1961), «До африканської революції» (1964) та ін.

Будучи натхненником ліворадикальних рухів, Фанон обстоював принципи радикальної боротьби за незалежність та утвердження національної самобутності африканських народів. Основні праці Фанона присвячено теоретичному осмисленню суспільних революцій в африканському контексті, проблемам деколонізації та національно-визвольних рухів, аналізу взаємодії колонізаторів і колонізованих, співвідношенню західних цінностей і цінностей місцевого колонізованого народу тощо.

Національна боротьба у Фанона – не самоціль, але в умовах колоніального поневолення вона виступає єдиноможливим методом звільнення та самоствердження. Під час національної боротьби відбувається духовне розкріпачення народних мас, які виходять на політичну арену, перетворюються з об'єкта політики на її суб'єкт. Фанон обстоював ідеї необхідності радикальних форм рево-

Франц Омар Фанон
(1925–1961)

люційної боротьби для звільнення колоніально-поневоленних народів, вірив у неминучість рішучої політичної боротьби для розв'язання расових проблем. Він стверджував, що «збройна боротьба мобілізує народ, себто вона спрямовує його в єдиному незворотному напрямку. Мобілізація мас під час визвольної війни викликає у свідомості кожного відчуття причетності до спільної справи, до долі нації, до історії».

Фанон критикував буржуазні та бюрократичні тенденції у молодих державах Африки, відкидав однопартійну систему, вважаючи її найвідвертішою формою буржуазної диктатури. На противагу однопартійній системі, Фанон висував концепцію демократії, покликаної зберегти та розвивати політичну активність і самодіяльність мас.

Молефі Кете Асанте
(нар. 1942)

На окремий розгляд заслуговує доктрина афроцентризму, одним із найвідоміших ідеологів якого є *Молефі Кете Асанте*, професор кафедри афроамериканських досліджень Темпльського університету Філадельфії (США), працю якого «Афроцентризм» у 1988–1996 роках було перевидано вісім разів. За словами української дослідниці О. Постол, афроцентризм є амбітним проектом, що претендує на місце серед таких ідеологій і релігій, як марксизм, іслам, християнство, буддизм та іудаїзм; є контрпропозицією стосовно вчених, «які ігнорують, що людська цивілізація почалася на височинах Східної Африки», що Африка дала світові давні цивілізації, де зародилася медицина, природничі науки, уявлення про монархії, королівства та Всемогутнього Бога.

Асанте переконаний, що його ідеї цінні для жителів країн Африки, нащадків африканців, вивезених до Нового світу, з яких 40 % живуть у Бразилії, 37 % – у США. Усі вони мають усвідомити, що афроцентризм – ідеологія майбутнього, адже тільки Африка поєднує матеріальне (те, що ототожнюється з Європою, культурою та світоглядом Заходу) та духовне (традиційна царина цінностей Сходу).

Ідеологія афроцентризму – дзеркальна реакція на євроцентризм, нав'язування ідеалів і цінностей Заходу іншим регіонам світу. Він заповнює ідеологічну «прогалину», яка утворилася в 60-ті роки ХХ століття, коли політична незалежність зазвичай не ґрунтувалася на цілісній світоглядно-доктринальній базі, покликаній стати основою модернізаційних перетворень на «чорному» континенті.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Зауважимо: національно-визвольний рух не обмежується Азією, Африкою, Північною чи Латинською Америкою. У 60-х роках минулого століття вільними стали десятки колоній Великої Британії, Франції, Іспанії, Португалії, Бельгії та ін. Націєтворення – відмітна ознака й ХХІ століття. Закономірно, що ці процеси активно відображаються у дослідженнях представників сучасної політичної думки.

Варто пам'ятати, що національний чинник характеризується прагненням до самоствердження чи виживання, залежно від конкретних обставин. Отже, націоналізм є ментально-психологічним феноменом, який сприяє мобілізації мас і часто використовується в наукових колах із негативним забарвленням, що не є слушним, оскільки це явище може бути і нейтральним, і проходити конструктивно-деструктивні фази конфліктогенезу, залежно від політичного середовища й комунікативних чинників співжиття етнічних спільнот/етносів/націй.

Питання для самоконтролю

1. Чим зумовлено багатозначність поняття «націоналізм»?
2. Яке, на Вашу думку, співвідношення понять «нація» та «націоналізм»?
3. Чим, на Вашу думку, зумовлене формування різних видів націоналізму?
4. Порівняйте основні риси націоналізму у тлумаченні представників позитивної, негативної, дуалістичної та нейтральної школи.
5. У чому полягає оригінальність теорії агрописемних та індустріальних культур Е. Геллнера?
6. Охарактеризуйте теорію друкованого капіталізму Б. Андерсона.
7. Які дослідники зосереджувалися на виділенні й аналізі двох основних різновидів націоналізму – східного та західного?
8. Охарактеризуйте основні складові «трикутника» Р. Брубейкера.
9. Назвіть основні різновиди націоналізму за класифікацією Дж. Келласа.
10. Порівняйте ідеологічні концепції сіонізму, панафриканізму та негритюду. Які історичні передумови їх виникнення?
11. Що об'єднує філософсько-ідеологічні доктрини протистояння дискримінації та боротьби за свої права М. Л. Кінга та М. К. Ганді?
12. Які чинники зумовили зростання популярності ідеології індуїстського націоналізму наприкінці ХХ –початку ХХІ ст.
13. Яким є внесок Ф. Нкрума та В. Дюбуа у становлення панафриканізму?
14. Які історичні передумови формування афроамериканського націоналізму?
15. Які характерні ознаки антиколоніального націоналізму?
16. Що зумовило появу ідеології афроцентризму?

Література

- Альтер П. Нація: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 580–592.
- Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; [пер. з англ. В. Морозова]. – К. : Критика, 2001. – 270 с.
- Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брубейкер. – Л. : Кальварія, 2006. – 280 с.
- Брубейкер Р. Этничность без групп ; [пер. с англ. И. Борисовой]; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 408 с. – (Социальная теория).

Тема 24. Політичні ідеї представників націоналізму

Вагіна О. Ганді Мохандас Карамчанд / О. Вагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 144–145.

Вілкова В. Ю. Етносимволістська програма постмодерністської парадигми націоналістичної парадигми Ентоні Д. Сміта / В. Ю. Вілкова // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – 2006. – Вип. 81–83. – С. 118–121.

Грінфелд Л. Типи націоналізму / Л. Грінфелд // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 688–703.

Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: пер. з англ. / Е. Гелнер. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.

Дрожжина С. В. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти / С. В. Дрожжина // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96–106.

Жижко С. Нація як спільнота / С. Жижко. – К. : Дніпро, 2008. – 808 с.

Івченко Ю. В. Націоналізм як базова категорія державного патріотизму / Ю. В. Івченко // Наук. вісн. Міжн. гуманітарн. ун-ту. – Сер. : «Юриспруденція». – 2016. – № 19. – С. 12–15.

Іржавська А. П. Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки Нового часу: навч.-метод. посіб. / А. П. Іржавська, Т. В. Терещенко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 416 с.

Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму : навч. посіб. / О. В. Картунов. – К. : Ун-т економіки та права «Крок», 2007. – 192 с.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – С. 335–367.

Крейді Я. Етнічні та політичні нації в Європі / Я. Крейді, В. Велімський // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 487–490.

Кресіна І. Нація / І. Кресіна, В. Явір // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 613–614.

Кувалдина А. В. Этнические и расовые меньшинства США: идеологическая ориентация, политические предпочтения, электоральная активность / А. В. Кувалдина // Полис. – 2012. – № 6. – С. 165–174.

Кукарцев О. Панафриканізм / О. Кукарцев // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 454.

Кукарцев О. Сіонізм / О. Кукарцев // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 613–614.

Лакер В. История сионизма / В. Лакер ; [пер. с англ. А. Блейз, О. Блейз]. – М. : Крон-пресс, 2000. – 480 с.

Мушкевич О. Типологія націоналізмів Роджерса Брубейкера: сучасний український контекст / О. Мушкевич // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Вип. 22. – С. 142–148.

Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія / упор.: О. Проценко, В. Лісовий; Наук. тов-во ім. В. Липинського. – К. : Смолоскип, 2006. – 683 с.

Пламенац Д. Два типи націоналізму / Д. Пламенац // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 634–648.

Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації: монографія / О. Постол. – К. : ВЦ «Академія», 2015. – 288 с.

Ренан Е. Що таке нація? / Е. Ренан // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 107–120.

Романюк А. Герцль Теодор / А. Романюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 161–162.

Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – С. 60–77.

Сміт Е. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.

Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / А. Сміт ; [пер. з англ. Р. Фещенка]. – К. : «К. І. С.», 2004. – 170 с.

Сміт Е. Д. Національна ідентичність / А. Сміт ; [пер. з англ. П. Таращука]. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / А. Сміт ; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

Стоянова А. Етнонаціоналізм у Західній Європі: сучасні інтерпретації / А. Стоянова // Наук. зап. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. – 2012. – Вип. 5 (61). – С. 88–96.

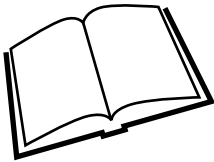
Тиса Р. Нкрума Френсіс Нвіа Кофі Кваме / Р. Тиса // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 480–482.

Тиса Р. Фанон Франц / Р. Тиса // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 652–653.

Шварцманталь Д. Идеология и политика / Д. Шварцманталь. – Х. : Гуманитарн. Центр, 2009. – С. 152–184.

Энтин Л. М. Политические системы развивающихся стран (государство и политические партии в странах Азии и Африки) / Л. М. Энтин. – М. : Межд. отношения, 1978. – 264 с.

ТЕМА 25

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ІТАЛІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ ТА НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

25.1. Вплив суспільно-політичних трансформацій в Німеччині та Італії після Першої світової війни на зародження політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму

25.2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнтера

25.3. Політико-правові погляди К. Шмітта: держава, закон і «расова спільнота»

25.4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя у фашизмі

25.5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму

25.6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму

25.7. Політична міфологія А. Розенберга

25.8. Расові теорії Г. Гюнтера та Л. Ф. Клауса

25.9. Спільне та відмінне в політичних ідеях націонал-соціалізму і фашизму

25.1. Вплив суспільно-політичних трансформацій в Німеччині та Італії після Першої світової війни на зародження політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму

Після Першої світової війни в Німеччині та Італії розгорнулася дискусія щодо політичної трансформації – від демократичної до авторитарної, а також абсолютно нової форми розвитку – тоталітарної. Діяльність політичних інститутів залежала й від інтелектуального клімату в суспільстві, соціальних очікувань громадян щодо напрямів і методів діяльності влади та особисто лідерів держави. В. Корнхаузер писав, що у створенні тоталітарної держави велике значення мав масовий рух, який приваблював індивідів не стільки можливістю захистити економічний інтерес, скільки давав змогу висловити обурення існуючим станом справ та отримати надію на дещо нове у майбутньому. В цих країнах, де в 20–30-х роках переміг правий радикалізм, спочатку було створено суспільно-політичний рух, визначено ідеологію, сформовано

масову базу, і лише потім завойовано державну владу. Революційні комуністичні партії було придушено, а політичні та соціально-економічні гасла соціалістичних партій перехоплено.

На відміну від Муссоліні, який розглядав фашизм як ідеологію на «експорт», яка здатна змінити Європу, А. Гітлер наполягав, що нацизм є винятково німецьким політичним кодексом, до якого «нижчі» раси ніколи не зможуть підвестися.

М. Геффернен, «Значення Європи»

вістю.

Утвердження фашистської та націонал-соціалістичної держав спрочинено насамперед важкими наслідками Першої світової війни, які призвели до деморалізації тогочасного «середнього класу» – землевласників, промисловців, підприємців, тобто тих, хто опинився перед загрозою втрати певного соціального статусу, маргіналізації, збідніння. Представники фашизму та націонал-соціалізму змогли опанувати роз'єднані соціальні групи, використовуючи політичну тактику «обіцяти усім усе», тому в цих політичних доктринах трапляються одночасно революційні та контрреволюційні гасла. Несинхронність капіталістичної модернізації та старої політичної монархічної культури, традиційних політичних інструментів управління суспільством та епохою мас у політиці зумовила появу і діяльність ідеологічних політичних партій, що пропонували радикальні шляхи розв'язання нагальних проблем. Фашизм і націонал-соціалізм як реакція на наслідки Першої світової війни ґрунтувалися на ідеї відновлення державної величі та національної гідності шляхом згуртування всієї народної спільноти за допомогою ультранаціоналізму та нового бачення побудови соціуму.

Не менш важливим чинником перебрання влади праворадикальними партіями було популярне в суспільстві очікування політичного вождя, який зреалізує волю нації завдяки своїм особливим якостям і втілить місію великої держави. Ідея політичного деміурга в Німеччині набула особливої ваги, оскільки поєднувалася із суспільно-політичною традицією «окремого німецького шляху» (нім. *der Deutscher Sonderweg*) і тактикою завоювання влади через використання механізму виборів – вождівська демократія (нім. *die Führerdemokratie*), що є специфікою політичного розвитку німецького націонал-соціалізму. Якщо Б. Муссоліні завоював владу під гаслами створення держави, то в Німеччині такі гасла не були актуальними, позаяк бюрократична машина Другого райху продовжувала функціонувати за умов Ваймарської республіки.

Відмінність у становленні нової форми держави в Італії полягала у зберіганні деяких інститутів громадянського суспільства, де досить впливові позиції мала католицька церква, тоді як в Німеччині було встановлено монопольну партійно-ідеологічну диктатуру. Важливим чинником у становленні нової форми держави був рівень розвитку економіки. Німецька економіка була більш модерною, з розвиненим машинобудуванням, електротехнікою, хімічною та суднобудівною промисло-

Країни, в яких виник і розвивався фашистський рух, відрізняються в економічному, соціальному відношенні. Загальна характеристика стосується політичної області.

В. Віпперманн, «Європейський фашизм у порівнянні (1922-1982)»

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

Італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм створили в умовах післявоєнних соціально-політичних трансформацій історично нову форму держави – тоталітарну. Незважаючи на відмінність соціально-економічної, політичної ситуації та політичних традицій у цих державах, чинник політичної ідеології, політичного лідерства харизматичного типу та партія, організована на кшталт ордену, був значущим у формуванні тоталітаризму. У цьому контексті можна розглядати фашизм як модель тоталітарних режимів праворадикального типу, а націонал-соціалізм – як модель німецького праворадикального тоталітаризму. Фашизм є родовим патерном антидемократичних, популістських, вождівських, владно-ієрархічних корпоративних рухів. Націонал-соціалізм – це об'єднання спільноти на підґрунті гіпертрофованої ідеї національної виключності, що відторгає Іншого як расового ворога та згуртованій за соціально-«єдиним» принципом.

Зазначимо, що фашизм ставав моделлю для політичного втілення в інших країнах, тоді як націонал-соціалізм був німецьким варіантом тоталітарної держави. Механізмом формування націонал-соціалістичної держави була взаємодія політико-ідеологічних і політико-інституціональних чинників, де політико-ідеологічний чинник – це створення моделі тоталітарної держави з новим соціальним ладом, а політико-інституціональний чинник – це втілення моделі та підтримка політичної ідеології за допомогою пропаганди та терору.

25.2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнґера

Міжвоєнний період був насичений ідейною боротьбою щодо напрямів розвитку держави та змісту політики. Видатні мислителі, серед яких О. Шпенглер, Е. Юнгер, М. ван ден Брук шукали підґрунтя політики в категоріях «нація», «кров», «пруссачтво», що було пов'язано з домінуванням ірраціонального розуміння політики. Ідея консолідації всіх ресурсів заради інтересів нації була впливовою в Німеччині. Парадигмою соціальної консолідації вважали феномен Пруссії, оскільки саме її визнавали за приклад могутньої держави, головною засадою організації якої було добровільне підкорення окремих інтересів цілому.

У ХХ столітті пруссачтво як явище, що охоплює «панування й силу», набуло особливого значення. З'явилися теорії про пруську місію в боротьбі проти більшовизму та створення особливого типу соціалізму, оснований на традиційних пруських цінностях: дисципліна, обов'язок, підкорення, слугування національній спільноті.

Поступово пруський соціалізм стає загальнонаціональним міфом і входить до політики як частина тоталітарної держави. Версальський мир сприймався як обмежувальний чинник суверенітету Німеччини, тому в політиці посилюються пангерманістські настрої, місіонерські сподівання на особливу роль Німеччини як протипагу Західному світові, що ідейно оформилося на вимогу консервативної революції. Розпочата соціально-політична модернізація у Ваймарській республіці, на думку

А. Майера, жертвувала спадковістю соціальних, культурних і політичних структур та посилила неонаціоналістичні настрої.

У Німеччині існувала впливова політична традиція, що моделювала політичний розвиток країни в авторитарному напрямі, до якої належав *Освальд Шпенглер*. Загальним тлом для роздумів Шпенглера була теорія занепаду Європи. Його погляди викладені у працях: «Занепад Європи» (у 2-х томах: I т. – 1918, II т. – 1922), «Роки рішення. Німеччина і всесвітньо-історичний розвиток» (1933), «Песимізм?» (1921), «Людина і техніка» (1931), «Пруссактво і соціалізм» (1920). Він уважав, що європейська політика, як і сама європейська система, рухнули через внутрішні потрясіння, внаслідок чого історія вступила в епоху цивілізації. Епосі цивілізації властиві агресивність, війни, зміщення центру впливу з Європи в інші зони, припинення панування білої раси над світом. У цей період діятимуть закони, властиві цивілізаційному етапові: імперіалістичне розширення простору, війна як спосіб розв'язання політичних конфліктів, цезаризм як модель політичного провідництва, зверхність однієї людини над іншою тощо.

Шпенглер створив філософію політики перехідного періоду, який характеризується посиленням низки чинників, а саме: революційний націоналізм, що виражається в антиномії «ми – вони»; очікування радикальних політичних заходів, політичний цезаризм як модель політичної влади; перегляд традиційних гуманістичних цінностей; негативна оцінка значення й ролі раціоналізму, який змінено інстинктивізмом, що у політичній сфері набув форм агресії та расизму. Шпенглер писав про месіанізм німців: «Трете царство – ось германська ідея, вічне завтра, з яким пов'язали своє життя усі великі люди, починаючи від Данте до Ніцше, Ібсена. – «Стріли прагнення до того берегу», як написано у «Заратустрі»».

Ніяка інша раса не має такого сильного інстинкту до володіння, як германська, тому що вона має найсильнішу волю з усіх історичних рас. Воля до власності є нордичним смислом життя, що стає підставою для висновку про природне протиставлення лібералізму, соціалізму та особливого прусського стилю державної системи.

О. Шпенглер, «Роки рішення»

утілення нового світосприйняття, якому властива активна потреба у перебудуванні європейського та світового порядку.

Розмірковуючи над специфікою розуміння соціалізму, Шпенглер писав, що в ньо-

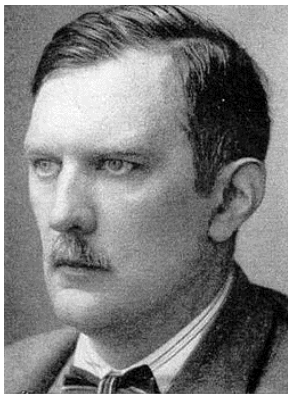

Освальд Шпенглер
(1880–1935)

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

му «... кожен має відповідне місце, свій соціалістичний ранг, свій таланти до вільновольової дисципліни з внутрішнього перевершення, своє інтелектуальне почуття спільності» («Занепад Європи»). Пруссакство найточніше відображає власний вид демократії у німців, тому філософ уважав, що воно як життєве почуття змогло зберегти німців від духовного занепаду. В його розумінні, соціалізм – це фаустівське явище, яке не є системою милосердя, миру, турботи, а системою волі до влади.

У такому контексті прусський соціалізм протистоїть капіталізму та марксизму. Поняття прусського соціалізму не тотожне марксистському колективізму, як прояву абсолютної волі партії. Навпаки, розглядаючи німецьку модель держави, Шпенглер підкреслює значущість духовної складової, але не ідеологічної, тобто у вузькопартійному значенні. Для нього воля, стан боротьби є виявами майбутньої «великої політики», яка має ієрархічну структуру. Мислитель звертає особливу увагу на те, що пруссакство – це боротьба проти плебсу та уміння панувати у значенні не тільки «мати, володіти», але й необмежено розпоряджатися. Це судження свідчить про укорінення в політико-ідеологічній сфері парадигми особливого німецького шляху та переконаності в тому, що нова модель держави міститиме міць, потужність і надзвичайний статус лідера-вождя. Ваймарській республіці було запропоновано альтернативу у створенні авторитарної держави, яка мусила подолати розрив влади та суспільства, припинити надмірну політизацію суспільства, позаяк єдиним представником суспільної волі має бути держава. Цю ідею підтримали в суспільстві, адже авторитарна держава виступала як представник спільноти, як захисниця суспільного блага від політичних партій, втягнутих у суперництво.

Меллер ван ден Брук
(1876–1925)

Надмірна політизація суспільства, боротьба політичних партій, використання парламенту як арени боротьби економічних угруповань, відсутність єдності, державної потужності спричинило критику представників антидемократичних кіл. Зокрема, *Меллер ван ден Брук* у праці «Третій райх» (1931) приділяв велику увагу націоналізму як особливому духовному та біологічному чиннику, здатному внутрішньо об'єднати расу. Проблему расової єдності він пропонував розв'язувати не лише біологічними заходами, базованими на ідеї расової чистоти. Усвідомлення націоналізму як духовної сходинки передбачало появу нової сили, для якої ідея німецької нації має абсолютне значення, тобто новостворена третя сила повинна обґрунтовувати єдність саме націоналізмом як духовним явищем, а не біологізмом раси. Ця нова сила або «третя партія», на думку Брука, мала оновити Німеччину через заперечення західного демократизму та лібералізму.

Націоналізм, на думку Брука, є важливим чинником у політиці, який зможе повернути робітників до політичної еліти, відволікти від класової боротьби. Заради цієї мети мислитель пропонує вивести класову боротьбу назовні, бо розглядає соціалізм як імперіалізм, проте імперіалізм він тлумачив як експансивну політику територіального розширення. Якщо країна перенаселена, то імперіалізм стає необхідною

політикою державної влади та націоналізм набуває вигляду класової боротьби, насиченою соціальними проблемами. Класову боротьбу він розуміє як боротьбу пригноблених східних народів проти західних. Німеччина, на переконання представників напряму консервативної революції, належала до східних молодих народів.

Брук уважав, що Захід старіє, його цінності не відповідають тогочасним реаліям. Німеччина зможе перемогти Захід, якщо об'єднається в «Консервативний східний блок» зі східноєвропейськими країнами, до кола яких увійде і Росія, звільнена від більшовизму. Німеччина стане центром для молодих націй Сходу, тоді східноєвропейські країни зможуть стати союзниками Німеччини. У роботі «Право молодих народів» ван ден Брук писав: «Народи Сходу, які дістали тепер право на самостійність, мають зрозуміти, яких результатів вони здобудуть, ... з їх самовизначенням ... на тісній європейській землі не може бути жодної держави, що протистоїть іншим, кожній слід дати місце в суспільстві ... І в цьому розумінні з часом набуде значення процес об'єднання всіх цих східноєвропейських народів в одне континентальне робітниче співтовариство...». Він стверджував, що німецьку модель відродження можна використовувати і в східноєвропейських країнах, оскільки розташування цих країн на європейському континенті передбачає єдність географічних та економічних зон.

Брук представляв напрямок консервативної революції у німецькій політичній традиції та доводив, що західна централізована держава не придатна для східних країн, бо території держав не збігаються з проживанням етносу. Відповідно консервативна революція є протидією Великій французькій революції, а Німеччина кардинально змінить систему цінностей. У зовнішній політиці місія Німеччини – це створення східної зони, тому приєднання Австрії є повернення до давньої німецької культурної експансії на Схід.

М. ван ден Брук та Е. Юнгер представляли течію консервативної революції в німецькій політичній традиції, яка моделювала розвиток країн у категоріях німецького відродження.

На погляд представників молодоконсерваторів, німецька модель відродження мала стати парадигмою для східноєвропейських держав, позаяк її розташування на європейському континенті припускає територіально-політичну єдність – федерацію. В 30-х роках представники Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) відкинули ідею рівноправної федерації Німеччини та східноєвропейських держав, але парадигму окремого німецького шляху залишили.

Ернст Юнгер – один із значимих ідеологів молодоконсерватизму, уособлював націоналізм молодого покоління фронтовиків, літераторів («Лейтенант Штурм», «Серце, що

Третя партія бажає Третього Райху. Вона – партія спадкоємиця німецької історії. Вона – партія усіх німців, які бажають зберегти Німеччину для німецького народу.

М. ван ден Брук, «Третій райх»

Ернст Юнгер
(1895–1998)

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

ризикуює)). Основні праці: «У сталевих грозах» (1920), «Націоналістична революція» (1926), «Тотальна мобілізація» (1930), «Трудівник. Панування і гештальт» (1932), «На мармурових скелях» (1939) та ін.

Оскільки сучасний націоналізм втілює вищу волю до життя всередині вищих спільнот, його не можна вважати реакційним явищем. Його воля полягає в тому, аби паралізувати чужорідне націоналізму та створити державу як усезагальну форму нації в абсолютному символі життєвої енергії.

Е. Юнгер, «Націоналізм»

Юнгер уважав, що обов'язковою умовою існування нової держави має бути нація як «кровна спільнота», тому держава нагадуватиме модель воєнного типу. Ідеї революційних націоналістів ХХ століття наповнені волею, пристрастю, критикою будь-якого іншого націоналізму, проте конкретної моделі політичної діяльності вони не пропонували, тому агресивна енергія спрямовувалась, за відсутності війни, на внутрішнього ворога – демократичну Ваймарську республіку. Юнгер закликав німців до загальної мобілізації, вважаючи, що тільки у такий спосіб можна здолати демократію. В цілому суспільна думка 20–30-х років. Німеччини була підготовлена до тоталітарного панування політичними, соціологічними системами ідей, а також підживлена атмосферою, що панувала серед так званого покоління фронтовиків, які стояли на позиціях революційного націоналізму.

У творі «Націоналізм» Юнгер з'ясовує основне бажання, головний мотив очікувань: «... Ми жадали віри, жадали того, що можна любити самовіддано, заради чого варто принести в жертву будь-що. Усупереч, але можливо, саме завдяки пережитому ми бачимо в останній війні лише початок, однак не завершення нашої прихильності до нашої німецької нації». Представники революційного націоналізму акцентували увагу на важливому чинникові політичної легітимації дій політиків, які зможуть запропонувати об'єднання нації на підґрунті віри, тобто ідеології національного відродження або революції.

25.3. Політико-правові погляди К. Шмітта: держава, закон і «расова спільнота»

Карл Шмітт – німецький філософ, соціолог, політолог, правознавець. Входив до Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини і швидко став одним із провідних теоретиків права нацистської держави (до 1936 р.). Основні праці: «Політичний романтизм» (1919), «Диктатура» (1921), «Політична теологія» (1922), «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» (1923), «Поняття політичного» (1927), «Вчення про конституцію» (1928), «Гарант конституції» (1930), «Легітимність і легальність» (1932), «Теорія партизана» (1964) та ін.

Карл Шмітт
(1888–1985)

За часів Ваймарської республіки Шмітт був опонентом демократії, принципів парламентаризму та надавав перевагу динамічним стосункам лідера й народу, об'єднаних расовою єдністю. Він вважав, що підґрунтям права має бути раса, національний арийський дух і воля фюрера. Фюрер реалізує потреби расової спільноти через державу. На практиці втілення норм расової юриспруденції означало позбавлення будь-яких прав решти етнічних груп, тобто не німців. Повноцінними суб'єктами расово-народного права були лише представники народної «органічної спільноти».

Саме расовий чинник став для Шмітта виразником народної волі та підґрунтям легітимації влади фюрера. Професор права Шмітт звертав увагу, що хоч фюрер здобув владу на парламентських виборах, проте легітимність залежить

від расової єдності народу. Отже, єдність раси, воля фюрера – це джерела права, тому рішення фюрера стають правовою базою державного життя. Фюрер і партія ставали над правом, над державою, над законом, що означало тотальну владу, імунітет перед юрисдикцією держави. Особливість юрисдикції, що її запропонував Шмітт, полягала у підкоренні права державній владі на підставі ідеологічної аргументації, що також властиво іншим тоталітарним державам ХХ століття.

Нацистська доктрина визнавала лише право, яке детермінувала раса. Тоталітарна держава вкрай негативно сприймає наявність елементів громадянського суспільства, тоді як елементи станової, корпоративної держави слугували засобом взаємодії держави та умовного громадянського суспільства. Тим більше, що тоталітарна держава у такому контексті ставала противагою ліберальній державі, яка виконує функції «нічної варти», але не об'єднує людей на особистісному рівні. Для націонал-соціалістів надзвичайно складним завданням було переконати німців у єдності інтересів експлуататорів і експлуатованих. На формування тотальної єдності вплинули ідеї «пруського соціалізму», молодоконсерваторів, які доводили, що Німеччина не може використовувати «суспільний договір», вона може визначатися «природним» ступеневим зв'язком підданих держави та фюрером. К. Зонтгаймер підкреслює, що ідеологи-консерватори мали б усвідомити, що в сучасних умовах індустріального масового суспільства з усіма його плюралістичними силами авторитарна державна ідея не може не вилитися в тоталітарну практику.

Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччині врахувала можливості плебісцитарної демократії, очікування населення щодо харизматичного вождя, який надасть політиці та державі нову велику мету. Ілюзії соціал-демократичних лідерів, що А. Гітлер не здобуде більшості у дві третини голосів, необхідних для зміни Конституції, та їхня партія та профспілки стануть сильнішими, не виправдалися. НСДАП скористалася тим, що дозволялося в Ваймарській республіці, яка «була політично ней-

Расова подібність німецького народу у процесі його уніфікації є обов'язковою підставою та підґрунтям концепції лідерства.

К. Шмітт, «Державний закон у новому контексті»

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

тральною, однаково відкритою для всіх партій та ідеологій». Шмітт підкреслював, що «Імперський закон про ліквідацію тяжкого становища народу і держави» від 24 березня 1933 року, який означав передачу абсолютної влади А. Гітлеру, відповідає ст. 76 Ваймарської Конституції. У своїх доказах він наголошував, що вибори у рейхстаг 5 березня 1933 року і муніципальні вибори 12 березня 1933 року можна означити як референдум або плебісцит, що визнав А. Гітлера лідером націонал-соціалістичного руху та німецької нації.

Шмітт обґрунтовував посилення ролі держави необхідністю покладатися на расову єдність фюрера та народу, оскільки расова єдність захистить від «чужорідної» волі, що відповідає принципам національної безпеки. В політико-правовій сфері нові зміни виявились у позбавленні особистості суб'єктивних прав. Так, 28 лютого 1933 року прийнято Декрет «Про захист народу та держави», за яким тимчасово зупинено, та не відновлено статті Ваймарської Конституції, які гарантували політичні права громадян. Поступово входить у обіг поняття «народний товариш» як одиниця народної спільноти, об'єднана расовим підґрунтям. Отже, в тоталітарній державі не визнавалося природних прав людини та особистості, а головним суб'єктом права ставала расова спільнота. Відповідно припинив існувати принцип рівності всіх перед законом, що виводило всіх неарійців із правового поля та дозволяло використати проти них терор. Отже, Шмітт змінив парадигму юридичної конструкції, запропонувавши принципи революційності та національної безпеки, яка в системі юриспруденції означала монополію політичного світосприйняття над правом та ідеологічним плюралізмом.

25.4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя у фашизмі

Джованні Джентіле
(1875–1944)

Джованні Джентіле – італійський філософ, засновник теорії «актуалістичного ідеалізму», теоретик італійського фашизму. Він запропонував та обґрунтував ідею тоталітаризму. Основні праці: «Філософські основи фашизму» (1929), «Актуальний ідеалізм» (1931).

Базове положення його ідей полягає у виведенні природи й логосу з думки, в якій реалізується «Я», спрямоване на пізнання універсального «Я». Це філософське судження дало змогу обґрунтувати тоталітаризм, тобто іманентний зв'язок індивіда з державою, наявністю в мисленні Волі, що долає межу між приватним і суспільним, оскільки ідея держави закладена в мисленні людини.

Аналізуючи історичний розвиток Італії з другої половини XIX століття, Джентіле зосереджується на ідейній боротьбі, підтримує ідеї національного самоусвідомлення і волі епохи, що є справжньою силою, якщо носії ідеї спираються на власну активну силу – волю. Він розглядає програми різних політичних напрямів у контексті їх відповідності до викликів епохи.

Наприклад, «праві» необхідні в епоху оформлювання закону, державного апарату, національної гідності; «ліві» приходять тоді, коли потрібно забезпечувати народне процвітання, формувати самосвідомість, долучатися до політичної боротьби. Однак підкреслює, що «праві» й «ліві» можуть негативно впливати на індивідуума: закони не відповідатимуть життєвому плину та індивідуальний добробут позбавлений етичності.

Джентіле підтримав французького мислителя Ж. Сореля в тому, що етична ідеальна реальність важливіша, оскільки передбачає самопожертву як обов'язок і виправдовує насилля заради захисту цієї справжньої реальності. Це твердження сконцентровано відображає взаємозалежність ідеї та терору, що складала зміст тоталітарної політики як в Італії та Німеччині, так і в СРСР.

Фашизм – всеосяжний, тоталітарне охоплення його доктрини, яка стосується не тільки політичної організації і політичної тенденції, але й волі, думки, почуттів Нації загалом.

Дж. Джентіле, «Філософські основи фашизму»

Каталізатором виникнення нової держави стала світова війна й обурення покоління фронтовиків настроями нейтралітету та поразки в суспільстві, які очікували появу лідера-вождя, здатного презентувати їхні настрої в політиці. «Своєю чергою, Муссоліні і фаші звернулися до тих італійців, які незважаючи на розчарування в мирі, продовжували вірити у війну та намагались повернути Італії владу над своєю долею,

чого можна було досягнути відновленням дисципліни та реорганізацією соціально-політичних сил» («Філософські основи фашизму»).

Розкриваючи зміст фашизму, Джентіле наполягає, що не вважає фашизм філософією, релігією, теорією. Навпаки, «Муссоліні гордий тим, що він – людина моменту, він ухвалює та здійснює ухвалені тієї миті, коли всі зусилля й розуміння, які роблять їх здійсненими і своєчасними, дозріли відповідним чином». Філософ звертає увагу на те, що фашисти – люди дії, часто наводить вислів «Думка і Дія», дещо презирливо ставиться до інтелектуалів, діячів культури та нейтральних людей, якщо вони не бажають реагувати відповідним чином на потреби країни або моменту. Він підкреслює всеосяжний характер фашистської системи, однак зазначає, що «центр її тяжіння в політиці. Фашизм виник, аби розв'язати складні політичні проблеми післявоєнної Італії, отже, це політичний метод». Джентіле вважає, що фашизм як метод входить до концепції національної держави, яка є духовне явище, оскільки це плід розуму, а не природи, тому й держава не завершиться, адже вона є «плодом свідомості та волі громадянина». Якщо держава існує, допоки існує громадянин, то потрібна партія, інструменти пропаганди, просвіти, щоб донести волю дуче до народу і «привести усю народну масу, починаючи з малих дітей, у лоно партії», що і є справжньою демократією. У політичній практиці тоталітарний характер фашизму призвів до встановлення ідеологічних диктатур із терористичною складовою для формування «нової антропології».

Джентіле обґрунтовує суспільну структуру фашизму, яка набуває ієрархізованого вигляду: синдикати об'єднують індивідумів, корпорації підкорюють синдикати державній дисципліні, держава об'єднує у велику економіку, що відповідає принципу

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

органічного представництва нації в державі. На його думку, у фашистській державі немає розбіжності між владою та свободою, внаслідок чого держава й індивідуум становлять єдине ціле, відповідно, те саме характерне і для реальної конкретної свободи в тоталітарній державі. Мислитель наголошує, що «влада держави абсолютна. Вона не допускає компромісів, не йде на перемовини, не поступається ніякою частиною свого простору на користь іншим моральним і релігійним засадам, які впливають на свідомість індивідуума. Держава стає реальністю лише у свідомості індивідів, які її утворюють» («Філософські основи фашизму»). У політичній практиці було зорганізовано контроль над суспільством, оскільки альтернативної інформації, яка могла б завадити ідеологічній єдності держави у свідомості громадян, не може бути. Якщо з цією метою Шмітт писав про принцип національної безпеки в юриспруденції та бюрократичному апараті, то Джентіле доводить принцип інформаційної безпеки, що обмежує будь-яку можливість «іншої реальності» порівняно з тою, яка є в державі.

Обґрунтування фашизму як духовної системи дало змогу виробити політичну доктрину історично нової моделі держави, якої не існувало в політичній історії до міжвоєнної доби.

25.5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму

В італійському фашизмі простежується особливість власної системи світосприйняття, власної ідеології, що базувались на революційності, нових орієнтирах у формуванні моделі суспільства та держави, що віддавала абсолютну перевагу спільноті перед особою. Італійський фашизм приходив до влади під гаслами відновлення величі Римської імперії як центру європейської культури та права. Цей рух заснований на ідеї нації як культурно-історичної спільноти, яка може бути втілена та існувати лише в умовах держави. Очоловав фашистський рух в Італії і створював нову модель тоталітарної держави Б. Муссоліні.

Беніто Муссоліні
(1883–1945)

Беніто Амількаре Андреа Муссоліні – італійський політичний діяч, літератор, лідер фашистської партії (Національної фашистської партії), диктатор («дуче»), який очолював Італію (прем'єр-міністр) у 1922–1943 роках. Основна праця – «Доктрина фашизму» (1932); справжнім автором першого розділу есе («Основні ідеї», 1929) вважають Дж. Джентіле, а Муссоліні написав другу главу есе – «Політична і соціальна доктрина» (1932).

У першому розділі «Доктрини фашизму» обґрунтовано фашизм як цілісну політичну концепцію, що зросла в системі історичних сил, тому його тлумачать ширше, ніж політичну організацію та намагаються подати як філософію й етику. Так, на початку твору наголошено на тому, що «в цьому житті індивід через самозречення, жертвування приватними інтересами, навіть подвиг смерті творить суто духовне буття, у чому полягає його людська цінність». Міркуючи

над природою відносин між індивідом і державою, творці фашизму зазначали, що фашизм визнає індивіда, оскільки він збігається з державою, і доводили, що фашизм є тоталітарним явищем.

Не менш важливим є розуміння співвідношення між нацією та державою, яка, на думку лідерів фашизму, не зростає з культурного, політичного розвитку нації, навпаки, держава створює націю, виступає імпульсом, волею для ефективного існування народу. Таке тлумачення ролі держави надавало цьому інституту значення політичного деміурга, здатного на повне

поглинання суспільства в усьому його розмаїтті, аж до уніфікації приватного життя індивіда; це у підсумку призвело до фашизації держави й нації. Особливість фашизму виявилась не лише в посиленні державного тиску, але й в утворенні однорідної національної спільноти, яка була тотально політизована відповідно до настанов ідеології завдяки створеним ритуалам і символам, тобто елементам політичного міфу. На переконання Муссоліні, якщо фашизм сумісний із етикою, тоді він дістає статус духовного вчення, навіть релігії.

Фашизм як політична доктрина запропонував нову модель держави – тоталітарну, позаяк виходив за межі етатизму. Поборники фашизму у своїй програмі дій подавали його як «третій шлях», що не є ліберальний або комуністичний. Муссоліні підкреслював, що фашизм виник через необхідність діяти, тому визначав його як рух, що виступав проти фрагментарності соціалізму. Міркуючи над суспільними проблемами, дуче критикує економічний матеріалізм К. Маркса, підкреслюючи, що фашизм як героїчне явище не може мати економічного мотиву, тому фашизм «заперечує постійну класову боротьбу, природне породження подібного економічного розуміння історії» і не підтримує ідею соціальної рівності, оскільки життя є боротьба та економічна еволюція – не обов'язково лише соціалістична.

У другій частині «Доктрини фашизму» Муссоліні дискутує з ліберальним розумінням демократії та пропонує тлумачення демократії в контексті означення фашизму як народного руху. Звідси – пропозиція визначити фашизм як «організовану, централізовану й авторитарну демократію», що мало підкреслити виключний характер фашистської гегемонії. Фашистські лідери розглядали державу, використовуючи етичні категорії, цінності та специфічну місію, як організатора нації, як абсолют, тоді як індивід і групи є категорії відносні, тим більше, що право визначати шкідливі й некорисні свободи має лише держава. Це свідчить про тоталітарний характер фашистської держави.

Італійський фашизм у зовнішній політиці виступає проти ліберального пан'європеїзму, не визнає рівності націй. Зовнішня політика фашист-

Фашизм тоталітарний, тому фашистська держава, як синтез і єдність усіх цінностей, визначає і розвиває усе народне життя.

Б. Муссоліні, «Доктрина фашизму»

Фашистська держава, вища і наймогутніша форма особистості, є сила, але сила духовна. Вона синтезує усі форми морального і інтелектуального життя людини», що веде до «фашизм не тільки законодавець і творець установ, але вихователь і двигун духовного життя. Фашизм намагається переробити не форму людського життя, але її зміст, саму людину, вдачу, віру.

Б. Муссоліні, «Доктрина фашизму»

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

ської Італії ґрунтувалася на ідеї утворення пан'Європи з ідеологічно спорідненими державами. Для Муссоліні поширення доктрини фашизму означало встановлення фашистської влади над іншими народами. Він пише, що «фашистська держава є воля до влади та панування. У фашистській доктрині імперія є не лише територіальним, військовим або торговельним інститутом, але також духовним і моральним. Можемо мислити імперію, тобто націю, що управляє прямо або непрямо іншими націями, без необхідності завоювання навіть одного кілометра території», тобто припускає, що фашистська держава як модель нового типу держави може бути придатна для інших народів, які оберуть її як взірць. «Припустимо, що ХІХ століття було століттям соціалізму, демократії, лібералізму..., то можемо припустити, що це століття стане століттям авторитету, століттям «правого напрямку», фашистським століттям», – писав Муссоліні. Насправді в Італії вперше здійснено спробу створити праворадикальну тоталітарну державу, а якісним критерієм, що відрізняє італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм, було ставлення до оголошеної «місії».

Зазначимо, що існують різні підходи до дослідження фашизму. Італійський дослідник Е. Джентіле вважає, що фашизм є родовим явищем, якому властива висока ідеологізація суспільно-політичного життя, де ідеологія виконувала функцію релігії. Німецький дослідник В. Віпперманн підкреслює, що фашизм і комунізм створюють різні суспільні системи, але наголошує, що Друга світова війна була війною світосприйняття. На його думку, фашистська доктрина носить подвійний характер – антикапіталістичні й антисоціалістичні ідеї; антимодернізм; крайній націоналізм і транснаціональні цілі.

Дослідник Е. Нольте розглядав фашизм як родове явище, але відокремлював «радикальний німецький» від «звичайного» італійського, а також протиставляв обидва «протофашизму», елементи якого присутні в деяких авторитарних режимах. Класифікація фашизму як родового явища вимагає диференціації диктаторських режимів. На його думку, фашизм і більшовизм є реакцією мас на буржуазну демократію та розвиток капіталізму. Е. Нольте підкреслював, що фашизм є засобом легітимації влади, тобто акцентував увагу на функціональній ознаці. Головним ідеологом і творцем націонал-соціалістичного режиму дослідник уважав А. Гітлера.

25.6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму

Націонал-соціалізм – це вид фашизму, якому властива жорстка диктатура й єдність нації як цілісної, монолітної спільноти, побудова суспільства шляхом ідеологічної соціалізації індивідуума. Націонал-соціалістична держава заглиблюється в усі ділянки приватного й суспільного життя, відчужує тих, хто протидіє «інтересам нації», отже, демократичні права скасовує та політичних опонентів ліквідує. «Єдність нації» виключала наявність етнічних домішків, що призвело до винищення неарійців на ґрунті расизму. Націонал-соціалістична держава базувалась на монополюно правлячій партії та вождизмі, що давало змогу приєднати «державу-партію» до «органічно-

го народу» й цим обґрунтувати створення тоталітарного суспільства. Для націонал-соціалізму властиве утворення тоталітарної моделі, у якій діяльність формалізованих владних інституцій і харизматичне лідерство є нероздільне ціле. Ця модель тоталітаризму ідеологічно подвійна, оскільки, з одного боку, наявне звернення до історичного минулого, з другого, – є підтримка технічних новацій і державного технократичного управління.

Адольф Гітлер
(1889–1945)

Гітлер у праці «Моя боротьба» (1925) писав про необхідність утворення партії, яка зможе подолати соціальну роз'єднаність в умовах національної кризи. В його розумінні, «націонал-соціалізм – це створення єдиної в духовному та матеріальному плані народної спільноти», тому націонал-соціалісти намагалися переорієнтувати ідеологічні уподобання робітників у напрямі підтримки ідеї національного відродження після Першої світової війни. Найвищою метою націонал-соціалістичного руху було об'єднання всіх членів нації, ігнорування соціального протистояння всередині країни, переведення його в ракурс боротьби проти капіталістичної демоплутократії Заходу та більшовизму в СРСР.

Гітлер визначав націонал-соціалізм як ідейну революцію, яка досягне успіху, якщо більшість людей зрозуміє і засвоїть нові поняття та засумнівається у попередніх переконаннях. Зв'язуючим елементом між ідеологією і населенням виступить пропаганда як засіб здобування послідовників із метою досягнення успіху націонал-соціалізму як нового ідейного руху. Гітлер вважав, що виховання великих мас можливе лише в умовах духовного підйому, коли проведені економічні перетворення, що дозволить створити соціальну державу, підтриману населенням. Він був впевнений, що нова епоха буде створюватися бійцями, які формують свідомість, і народними лідерами, здатними керувати масою, яка вимагає влади і сили. Гітлер, звертаючись до соціальної психології підкреслює, що маса не тільки емоційна, вона фанатична у підтримці одного ідейного напрямку, тому вважав за необхідне надихати маси на фанатичну боротьбу за ідею націонал-соціалізму, оскільки у 20-х роках націонал-соціалізм був маргінальним рухом.

У націонал-соціалізмі переважає гіпертрофована ідея народної, расово чистої спільноти, організована за соціально-«єдиним» принципом. На відміну від фашистської доктрини, яку Муссоліні розглядав як експортну модель, що можна втілити в інших країнах, націонал-соціалістична доктрина, на погляд Гітлера, є суто німецьким політичним кодексом. Щодо змістової насиченості та функціональної належності доктрини, тут поєднувалося расистське й ієрархічне ставлення до народів і держав. Відповідно до расових, ієрархічних ідей було додано геополітичну аргументацію принципів організації політики. Зауважимо, що Гітлер розглядає расу не лише з позиції природного, біологічного, оскільки висновки робить культурологічні. Він був переконаний, що «люди, які відмовляються від своєї расової чистоти, відмовляються також від єднання своїх душ», відповідно, нормальний стан людини залежить від

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

природного стану крові, зміни в її духовному та свідомому началах є наслідком змін її расового підґрунтя.

Для Гітлера питання расової чистоти має постійну значимість, настільки велику, що узагальнюючи щодо расової чистоти німців, він вимагає приборати чужинців, оскільки тільки тоді стане можливим підйом і розквіт німецької нації. У світоглядних орієнтирах Гітлер знаходився на народницьких позиціях «völkische» (нім. «народовці»), які доводили расовий фундамент історії. Він створює ідейну систему: расизм є підґрунтя культури; держава є засобом збереження раси; расизм об'єднаний із аристократизмом, що привело до розповсюдження ідеологеми – німці є «народ панів». Для нього, культура є проявом ідеалу, тому носії матеріалізму не спроможні створювати культуру. Уособленням матеріалізму Гітлер вважав євреїв, які не створюють культуру, тому виступав за неминучу боротьбу з євреями. В його планах домінувала ідея расової держави, яка відрізнятиметься від ліберальної держави та марксистської держави, оскільки він поєднував перевагу однієї групи (буржуазії) людей із уявленням про те, що марксизм планує передачу світу євреям, відповідно, відбувалося отождолення буржуазії, євреїв, марксизму. Новостворена расова держава, за його переконанням, є засобом збереження раси у боротьбі з дезорганізуючим марксизмом, який є зброєю євреїв проти расової спільноти германців.

Гітлер змальовував майбутню Європу як модель системи, у якій головним ядром буде Німеччина (нім. Kernstaat). Навколишні неарійські народи будуть допоміжним елементом у царині господарювання, тому головною потребою німецького райху є експансія на схід Європи. Характеризуючи східноєвропейську політику, Гітлер використовував принцип ієрархії й антисемітизм. На практиці зовнішньополітичної діяльності ці принципи означали, що СРСР сприймався як центр комунізму, осердя єврейської змови, відповідно, як ворог, що для Гітлера означало виконання особистої «місії» – боротьби зі стороннім, як вкрай відчуженим расовим елементом, на чому було наголошено у 1937 році.

Руйнування традиційних суспільних структур, створення проміжних структур між владою та суспільством призвели до втрати підтримки населенням традиційних партій. Міркуючи над можливими формами та методами роботи з масами, Гітлер відмежувався від старих методів буржуазних партій, запропонувавши кардинально нові. Лідер НСДАП писав, що «ніколи не можна досягти успіху напівмірами, а лише беззастережним і фанатично одностороннім орієнтуванням на поставлену мету. Отже, це означає, народ не можна зробити «національним»

у значенні сьогоднішньої буржуазії, а лише націоналістичним, повною мірою, яка властива надзвичайному випадку». Лідер НСДАП змінював традиційну німецьку політичну культуру, аби посилити чинник участі громадян у політичному процесі.

Зовнішня політика народної держави спрямована на забезпечення існування охопленої державою раси шляхом створення життєздатного співвідношення між чисельністю та збільшенням народу і розміром та доброякісністю земельних володінь.

А. Гітлер, «Моя боротьба»

Націонал-соціалістична партія сконцентрувала свої зусилля, щоб усунути демократичні сили всередині країни, оскільки боротьба велася за робітників, яких треба було переконати у розбудові німецького соціалізму, саме ідеологія доводила, що носієм національних ідей є робітники.

Активно поширювалась доктрина «Deutscher Sonderweg» (нім. «окремих німецький шлях»): Німеччина має свій особистий шлях, який не є тотожним шляху Франції чи Великої Британії. Ця доктрина мала вплинути на партикулярну свідомість німців, наголосити на важливості імперії, яка ґрунтується на органічній расовій спільності. Для того, щоб укорінити націонал-соціалістичну державу в політичну традицію Німеччини, пропаганда доводила героїчну спорідненість великих особистостей: Фрідріх Великий – О. фон Бісмарк – Г. Гінденбург – А. Гітлер. Це давало змогу фюреру діставати не лише підтримку, але й підґрунтя для надзвичайних повноважень. У соціальній сфері вдалося отримати підтримку робітників завдяки тому, що після економічного занепаду безробіття 20–30-х років було запропоновано програму «народної спільноти», у якій велику увагу приділили утворенню т. з. «соціальної держави», тобто уряд контролював всі ресурси держави, проте одночасно проводив соціальну політику, спрямовану на долання безробіття, єднання великого підприємця і робітника, запровадження поняття «робітник» (нім. Arbeiter), організацію відпочинку та медичного обслуговування.

Гітлер приділяв значну увагу формуванню уніфікованої культури. У виступах висловлював розуміння сутності мистецтва як расового мистецтва. Сучасне мистецтво вважав декадентським, критикував уявлення про обумовленість мистецтва епохою. Він прагнув пояснити формування німецького народу расовим принципом арійства, що триває постійно, тому сформулював завдання для мистецтва: відповідати зростаючій однорідності расової структури народу і нести в собі характеристики цієї єдності й однорідності. Гітлер вважав, що мистецтво мусить відображати рівень розвитку «ідеалістично налаштованого національного суспільства», яке має підґрунтя не в матеріальному еґоїзмі, а в «згоді до самопожертви». Він планував замінити «модерне мистецтво» германським «вічним мистецтвом», оскільки народ є константою у безперервному потоці явищ, відповідно, єдиним стандартом мистецтва є народ.

Гітлер підтримував розвиток фундаментальних наук, але вважав, що спеціальна освіта мусить бути наслідком загальної, яка має характер ідеалістичної освіти. Прогрес визнав, але суспільство бачив виключно об'єднаним ідеєю самозречення, жертвності як основної умови поведінки індивідууму, позбавленого прагматизму. Зазначимо, що створена тоталітарна держава підтримувала уніфікацію індивідуумів, підкорення індивідуального цілому, формуючи специфічне поєднання сучасного технократизму в економіці й ідеалу соціальної та національної єдності. Значну увагу приділяли історії, яка повинна звертатися до культури раси, яка, на переконання Гітлера, включає, три ланки – «золотий вік, еллінізм, германізм», при чому Римська імперія визначена як взірць, що єднає Гітлера з ідейними поглядами Б. Муссоліні.

Відаючи перевагу ідеалізму над прагматизмом, Гітлер вписує мистецтво й освіту в контексти раси та знищення інакомислення. Міркуючи над принципами ідеологіч-

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

ної роботи, він був упевнений у тому, що у боротьбі ідей діє наступний чинник: люди атакують противника з метою отримання підтвердження своєї правоти. В ідеологічній роботі треба знищувати протилежну ідеологію, *по-перше*, заради впевненості у власній правоті; *по-друге*, щоб не виникало сумнівів і невпевненості у власній правоті; *по-третє*, щоб не виникало взагалі ніяких сумнівів у неправоті. Гітлер узагальнює, що ідеологічна боротьба – це не тільки боротьба з противником, це і боротьба за власну переконаність, що цілком може привести до фанатизму, якщо завданням є подолання невпевненості та страху неправоти. Гітлер був упевнений, що ідеологічна боротьба не знає компромісів, як і політична боротьба не знає миру, оскільки мають одне завдання – знищити ворога та провести нацифікацію народних мас.

Із кінця 30-х років німецька державна політика орієнтується на зовнішньополітичну царину, де Гітлер дотримувався принципів політичної інтриги та відвертої загарбницької політики заради утворення імперії, що є «покликанням» німецького народу очолювати європейський порядок. В дискусії щодо напрямів зовнішньополітичної діяльності перемогла позиція Гітлера, який зневажав міжнародні господарсько-політичні угоди, оскільки вважав, що в Німеччині не вистачає життєвого простору, що надалі загрожуватиме національній безпеці. Й «...тому війна є єдиним засобом (а не метою) досягти більшого простору для безпеки та захисту», для «Німеччини існує єдина можливість провести здорову земельну політику – отримати нові території у самій Європі» («Моя боротьба»). Селянство, армія, простір ставали для нього чинниками гарантії безпеки й захисту держави. На думку лідера Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, боротьба націй за життєвий простір є складовою процесу історії, тому в «Моїй боротьбі» автор міркує над означенням світової держави та доходить висновку, що Німеччина зможе стати світовою державою, якщо розв'яже проблему природного співвідношення між чисельністю, зростанням кількості населення та розміром і доброякісністю земельних володінь. Вирішення проблеми статусу світової держави Гітлер бачить у створенні континентальної імперії й утворенні економічної автаркії, адже на його переконання, у майбутньому будуть чотири економічні імперії – США, Велика Британія, Східна Азія, Європа на чолі з райхом.

За планом Гітлера, європейська імперія – це тоталітарна імперія з різним рівнем залежностей, але спрямована на світове панування. У доктрині націонал-соціалізму ідея необхідності війни є однією з головних, бо війна сприймалася як кульмінація соціал-дарвіністської боротьби всіх проти всіх за панування у світі. Певний механіцизм, раціональність, деперсоналізація особистості присутні поглядам Гітлера, ідеологічні уподобання, такі як соціал-дарвінізм, впливали на його рішення, наприклад, на використання тактики «випаленої землі».

На його погляд, політика відокремлена від етики, оскільки принцип доцільності актуальніший. Так розкривається позиція лідера націонал-соціалізму щодо сутності та методів політики як асиметричної діяльності політиків.

Стан війни у політичній свідомості Гітлера був наслідком військової організації життя за часів Першої світової війни. Цей досвід організації життя був перенесений у механізм оновлення державної влади за тоталітарною моделлю.

25.7. Політична міфологія А. Розенберга

Активний перехід ідей націонал-соціалізму у стадію політичного втілення уможливився завдяки усвідомленню важливості використання міфів для ідеологічної роботи з масами, оскільки управління та духовне спрямування людей в епоху великих соціальних катаклізмів традиційними інструментами неможливе: натопк через психологічні причини не дослухається до раціональних аргументів. Політичні еліти використовують міф, щоб спрямувати енергію суспільства у річище, що його визначила держава. Створюються ідеальні цілі, системи цінностей, ритуали, які одночасно стають способом існування в суспільстві та умовою інвазії ідеології у свідомість.

Націонал-соціалісти використовували політичний міф, зверталися до масової психології, оскільки міф виступав антитезою впорядкованій монархічній структурі суспільства та проводив ідеологічну легітимацію тоталітаризму.

**Альфред Ернст
Розенберг**
(1893–1946)

Альфред Ернст Розенберг – один із впливових лідерів та ідеологів НСДАП, намагався відшукати підґрунтя для об'єднання суспільства в умовах «хаотичного безладу класової боротьби», тому вважав, що новостворена єдність суспільства стане умовою загального відродження нації. Ця ідея виражена насамперед у його праці «Міф ХХ століття» (1925). Під впливом «переоцінювання цінностей», яке запропонував Ф. Ніцше, Розенберг створює цінності, протилежні лібералізму та демократії, які критикує як плутократію. За фундамент світосприйняття Розенберг визначає міф як цілеспрямовану інтерпретацію світу. Він підкреслює вплив Х. С. Чемберлена на формування світосприйняття, особливо на ставлення до християнства в контексті європейської історії. Власні переживання релігійно-духовного характеру привели до роздумів щодо фаталістичних відносин між східним вченням про одкровення і германським селянством, яке уособлює «здоровий народний інстинкт». Впливи Чемберлена привели Розенберга до висновку, що серед причин культурної трагедії античного світу є найвагоміша: змішування з чужими передньоазійськими елементами, отже, зовнішні причини та внутрішні проблеми сумісні, бо керуються «законом життя» щодо расової чистоти. Заради національного відродження пропонує використовувати «міф крові» і «міф вільної душі». Він наслідує німецьких романтиків, які шукали істину в давньогерманських сагах, проте Розенберг багато розмірковує над поняттям «раси», бо вважає, що раса визначає тип людини – пан або раб, а також перебіг історії, яка є укоріненою в ґрунті. Для Розенберга немає поділу на вищих і нижчих у германській расі, позаяк вона створила сучасну культуру та державу.

Ця теза є важливою для націонал-соціалістичного світосприйняття, адже честь у залежності від раси,

Єдиним тягарем, який несе житель Півночі, є поняття особистої честі. Честь і свобода штовхали цих людей до незалежності, в ті країни, де простір був призначений для панів.

А. Розенберг, «Міф ХХ століття»

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

відповідно, діяти людина повинна у загальному контексті расового міфу. Пропоновану нацистами ідейну єдність можна було досягти в контексті особливого поняття національної расової честі, яка ставала орієнтиром в діяльності індивідуума, котрий розчинявся у спільному, жертвував собою в ім'я вищої цінності райху.

Кров, яка померла, починає оживати. В її містичному символі відбувається нова побудова клітин душі німецького народу. Сучасність і минуле раптово проявляються в новому світлі, а для майбутнього випливає нова лінія. Історія та завдання майбутнього – це більше не боротьба класу проти класу чи конфлікт між різними церковними догмами, вони проголошують боротьбу між кров'ю і кров'ю, расою та расою, народом і народом.

А. Розенберг, «Міф ХХ століття»

Як абсолютну протилежність вище висловленому автор наводить приклад євреїв, які, на його думку, мають власний експансіонізм – іудаїзм – і підкреслює, що саме в бездуховності зосереджена загроза хаосу для світу. У свою чергу, порівнюючи роль євреїв для людності, він пише, що «іудаїзм є такою ж частиною людності, як певні бактерії – частиною людського організму», що свідчить про авторське використання методу деперсоналізації щодо євреїв, що полегшувало на рівні психології використання жорстоких методів, аж до голокосту. Якщо серед німців немає «вищих» та «нижчих», то євреї, які живуть серед німців, на переконання Розенберга, загрожують їм, оскільки не-німці бездуховні, відповідно, анархічні, опозиційні порядку і закону, що є витвором північної раси, яка має «місію» спасіння людства. Протистояння німецької й єврейської рас, для Розенберга, набуває метафізичного характеру, що було також властиво Гітлеру. У Програмі Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, яка складалася з 25 пунктів, антисемітизму присвячено п.п. 4, 5, 6, 7, 8, 24. Розенберг додав в ідеологічну систему націонал-соціалізму антибільшовицькі настрої, розвинув антисемітські погляди та ідеї, наголосивши на їхній взаємозалежності, акцентувавши увагу на необхідності переорієнтації експансіоністських напрямів на землі Східної Європи та СРСР із африканських та інших колоній, повернув забуте німецьке гасло «Наступ на Схід» (нім. Drang nach Osten).

Розенберг в «Останніх нотатках» (1946) розмірковує про взаємні стосунки християнської церкви та націонал-соціалістичного руху, підкреслює, що церква пригнічує німецький дух, хоча й не закликає до виходу з церковного життя. Він критикує римо-католицьку церкву за те, що вона не проявляла почуття милосердя та любові до ближнього щодо інакодумців. Проте Розенберг не підтримує дві позиції: 1) що німецький народ створив християнство; 2) що християнство дало німцям культуру. На його переконання, європейські народи багато дали християнству, тому боротьба проти християнства означала б боротьбу проти цінностей власної культури. Але Розенберг розділяє християнство як догму та як історичне явище, частину національних культур і соціального життя. Він переконаний, що між церквою та націонал-соціалізмом є конфлікт світосприйняття, підкреслює, що націонал-соціалізм є наслідком толерантності Нового часу, оскільки зобов'язаний толерантності свободою сумління як права кожного. Він акцентує увагу на різниці у світосприйнятті з питань евтаназії, расової чистоти, культурної спадщини європейських держав. Розенберг пояснює конфлікт між церквою (любов до ближнього) і націонал-соціалізмом (життя, здоров'я

вище, ніж допомога убогому), одночасно засуджуючи дії поліції як бездушні, а церкві докоряє, що націонал-соціалізм «перевіряв» її на вірність догмам і здатність бути силою, що зв'язує суспільство. Зазначимо, що «каменем спотикання» стало зіткнення християнського милосердя, визнання унікальності кожного життя і жорстокого прагматизму націонал-соціалістичної держави щодо лікування і утримання хворих, що викликало у суспільстві дискусію щодо правових підстав евтаназії. Розенберг у дискусії висловлював свою позицію, що «було гуманніше, передати матері-землі мертву оболонку людинності, і передусім усунути те, що можуть передати своїми хворобами люди, що страждають спадковими хворобами, нещасним дітям».

Дослідником наведено аргументацію, що римо-католицька церква створила багато міфів, які поневолюють людей своєю неправдою та пригнічують силу і міць німецького духу. Як альтернативу Розенберг пропонує нові переконання, сформовані на підґрунті міфів «крові», «честі», «раси». Підкреслимо, що релігійно-етичний конфлікт між базовими цінностями християнства і націонал-соціалізму Розенберг переводить у площину прагматизму державної політики, яку обґрунтовує «законом життя» – спадкові хвороби передаються так само, як расові якості. Розенберг прагне довести, що народна єдність, яка заснована на расових якостях, є ідеєю « нової згуртованості », яка потрібна мільйонам, оскільки є проявом особистої і душевної долі та подоланням матеріалізму і марксизму.

Розенбергу властиво вміння гнучко мислити, визнавати фактичні помилки, але у боротьбі світосприйняття він твердо підтримує націонал-соціалізм, найчастіше звинувачуючи догму християнської церкви та політику демократичних країн у лицемірстві. Мислитель намагається довести, що саме націонал-соціалізм захистив церкву від комунізму та пророкує, що у майбутньому США повторять долю давніх Греції та Риму, якщо не запровадять расові запобіжні заходи.

Розенбергу властиво пояснювати внутрішньополітичні питання, геополітичні ситуації розбіжностями у світосприйнятті. Він стверджує, що раса є субстанцією, яка створила культуру Європи й Америки, яка надала християнству твердості, національного колориту та символічної сили. Переконує, що мулат не напише Симфонію № 5, навіть, не зрозуміє, оскільки проявом європейської білої «святості» є мистецтво, що зосереджено у «крові», «расі». У цих роздумах Розенберг знаходиться під впливом расової теорії Ж. А. Гобіно.

Мислитель додав до націоналістичних поглядів німецьких політиків расові елементи, тобто пангерманізм, як національна зверхність, був доповнений расовою зверхністю й антисемітизмом. Це відображено в створенні держави, яка засновувалась на расових засадах і керувалася принципом вождизму. Розенберг презентує себе як філософ, а не метафізик, що зрозумів життя як честь і вірність райху, як віру, яку порівнює з релігійними переконаннями. У «Останніх нотатках» навіть стверджує, що війна з націонал-соціалізмом була війною ідей, тому що націонал-соціалізм виступав носієм ідеї соціальної справедливості, проти чого виступили більшовики та ліберали. Зазначимо, що фундаментом своєї філософії визначає усвідомлення європейської сили «крові», «раси», що надало можливість націонал-соціалістичній ідеології бути втіленою у державі нового типу, тобто підтримує парадигму «третього шляху» націонал-соціалістичної держави.

25.8. Расові теорії Г. Гюнтера та Ф. Клауса

Починаючи з XIX століття у німецькому суспільстві обговорювали проблему пошуку національної ідентичності. Серед різноманітних теорій особливо впливовими були ті, що доводили особливу «місію» німців і поширювали ідею духовної, моральної першості нордичної раси. Пошуки ідентичності виявилися в створенні расового та арійського міфу, який став структурним елементом національної ідентичності німців, що досить пізно почали формувати політичну націю. Расовий антисемітський міф поступово заволодіває масами і згодом стає підґрунтям віри в особливу місію Німеччини.

У центрі расової ієрархії та нерівності, на думку теоретиків, перебуває біла раса, особливо нордичний тип, про що свідчить активність, енергія, розумові здібності. В означенні «повноцінних» і «неповноцінних» рас як критерій використовували культуроантропологічні та етнологічні параметри. Наприклад, «повноцінність» і пріоритетність білої раси полягає в тому, що вона є носієм культури, етики, релігії, державотворення.

Ганс Гюнтер
(1891–1968)

Із огляду на расову теорію було зроблено хибний висновок про те, що неоднаковість рас ідентична різниці гідності представників різних рас. *Ганс Гюнтер*, професор кафедри «расової науки» в Йенському університеті, означає расу «як групу людей, яка відрізняється від інших груп комбінацією властивих їй фізичних і духовних характеристик, здатну до відтворення собі подібних». Досліджуючи расову структуру західних народностей («Нордична раса як «ідеальний тип», 1929), Гюнтер підкреслює, що «фізичні якості людей нордичної раси, безсумнівно, привабливі. Індивідууми, які мають такі риси, стають лідерами в державних справах, а

також у науці, техніці, мистецтві. Це підтверджує досить велика кількість їхніх представників з-поміж видатних чоловіків і жінок у всіх країнах Заходу». Після відвідин Данцигу у 1942 році він запропонував онімечити чотири п'ятих польського населення, оскільки вважав, що нація є результатом змішування рас. Змішування рас унаочнює результат не тільки у фізичному вигляді, але й також веде, на його погляд, до духовних відмінностей, причому пріоритет належить народам Північно-Західної Європи. Наголос на духовних відмінностях, залежних від расової належності, створив не різноманітність культур, а ієрархію народів, відповідно, представників певних рас, що розділяло людей без права на гідність.

Расова теорія XX століття обґрунтовує расовий відбір, проголошує різницю гідності рас, що призвело до виправдання агресії як складової державної політики на зовнішній арені. Представник «расової науки» *Людвіг Фердинанд Клаус* («Расове втілення, розселення і світове панування», 1932), описуючи нордичну расу, підкреслює, що «вся Земля

Людвіг Клаус
(1892–1974)

і навіть весь Всесвіт уміщується в нордичну душу, яка намагається просочуватися скрізь, що стає закономірністю. ... налаштована відкривати нові землі й райони, досліджувати їх та культивувати, а в кінцевому підсумку – і підкоряти. Обмеження при цьому вони встановлюють самі собі. Але іноді трапляється й так, що вони ігнорують будь-які обмеження».

Клаус пояснює вдачу північної людини впливом Північного моря, схильністю до постійного переміщення, особливо на Південь, прагненням простору. На його думку, навіть географічні відкриття М. Поло і Х. Колумба є результатом присутності в іспанських і португальських аристократах залишків германських племен. Нордична раса виступає, взірцем, оскільки інші народи проводять реорганізацію власного державного життя, перебуваючи під впливом нордичного духу. Однак висновок із цього автор робить геополітичний: платнею за отримання взірця є частина власної території, що є умовою потрапляння до глобального світу взаємовпливу. Клаус застерігає, що хоч відбувається процес глобалізації, проте чинник раси настільки впливовий, що душа раси не може бути змінена, кожен народ залишиться собою. Лідери націонал-соціалізму проголосили нову расову парадигму не тільки внутрішньої, але й світової політики. Так, Гітлер був переконаний, що хоча в науковому розумінні порід людей не існує, йому було потрібне поняття, яке б дало змогу зруйнувати чинний історичний лад, а потім стимулювати та теоретично підтримати новий антиісторичний порядок. Таким поняттям, в расовому розумінні, був народ, однак не нація в демократичному розумінні. Расова теорія перетворилася на парадигму світової політики, яка дала змогу націонал-соціалістичному режиму легітимувати боротьбу за володарювання в світі. А. Гітлер пояснював напрям агресивної зовнішньої політики Німеччини на Схід Європи у дусі вчення про «кров і ґрунт» (нім. «Blut und Boden»).

25.9. Спільне та відмінне в політичних ідеях націонал-соціалізму і фашизму

Політичні ідеї представників італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму вплинули на політичну практику ХХ століття. Праворадикальні тоталітарні режими виникли після Першої світової війни, коли воєнна модель боротьби була перенесена на суспільну систему заради відновлення державності та створення нової моделі організації соціуму засобами терору та використання мобілізаційних, інтегруючих можливостей політичної доктрини. Представники італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму претендували на створення «третього шляху» як способу подолання кризи соціально-політичного і соціально-економічного розвитку, шляху поєднання сучасного технократизму та світосприйняття, що шукало ідентичність у расовій, соціал-дарвіністській, антисемітській, ультранационалістичній матриці.

Існують специфічні відмінності між італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом. Якщо визначити фашизм як родове явище, то спільним є: тоталітарні рухи радикально-націоналістичного характеру; ієрархічність влади, монократизм,

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

вождизм, заборона політичних партій, знищення опозиції та свобод громадян; корпоративізм в організації суспільного життя; вертикальні ієрархічні зв'язки усередині нації; молодь як рушійна сила; ідея, воля як підґрунтя діяльності; ідеологія як духовне явище, оскільки мета руху – змінити суспільну свідомість і сформуванати нову антропологію; «місія» фашизму – утворення пан'Європи з ідеологічно спорідненими державами через експорт моделі держави. Фашистська держава, що є антиподом капіталістичній економіці та комуністичному суспільству, пропонує програму ультра-націоналізму як «третього шляху».

Німецькому націонал-соціалізму як виду фашизму притаманні: расизм, утворення «органічної народної спільноти», національно гіпертрофована ідея народної спільноти, расова та соціальна «єдність»; расові принципи юриспруденції; жорстока диктатура держави-партії; особливий тип харизматичного лідерства, що поєднує ресурси формалізованої влади і суб'єктивні властивості ідеолога та програмолога; економіка – автаркія. «Місія» німецького націонал-соціалізму – створити політичний кодекс германського варіанту соціалізму на підґрунті расової єдності та доктрини «особливого німецького шляху»; «держава, де все підкорено ідеології» (за А. Гітлером). Із кінця 30-х років центральним елементом ідеології стає створення расової ієрархічної імперії з центром у Німеччині.

Представники італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму змінили систему міжнародних відносин, створивши систему нових суб'єктів, що посилювало незбалансованість світової політики та вело до військового розв'язання конфліктів. У ХХІ столітті втілення гранично правих політичних доктрин в політиці диктаторських режимів можливе, якщо відбудеться сукупне поєднання комплексу чинників: глибокої економічної кризи; тривалої політичної нестабільності та пригнічення національної гідності; протиріччя між глобалізацією і націоналізмом, призводить до посилення ізоляціоністських настроїв, агресії проти мігрантів та підтримки партій, що гарантуватимуть захист національних інтересів і безпеку в умовах неузгодженості культурних моделей різних етнічних, релігійних спільнот, практично паралельного їхнього співіснування в умовах однієї держави. Не менш важливою умовою є орієнтаційна криза, коли рухи громадян, втративши довіру до класичних ідеологій, намагатимуться пройти політичну інституалізацію, отримати державну підтримку корпоративних політичних еліт на фундаменті екстремістських, месіанських ідей інтегративної ідеології. Для порівняння подано таблицю:

Італійський фашизм	Німецький націонал-соціалізм
Корпоративна економіка	Військова економіка
Культ держави	Культ «органічної спільноти» нації
Національна велич	Расова зверхність
Вождизм	Вождизм
Ідеологія як релігія	Ідеологія як релігія
Фашизм як експортна державна модель	Расова імперія з центром у Німеччині

Питання для самоконтролю

1. Визначте чинники, що вплинули на формування тоталітарних держав в Італії та Німеччині. Чи можна вважати, що фашизм є виключно явищем міжвоєнної доби?
2. Прокоментуйте політичні ідеї О. Шпенглера щодо: а) імперіалістичного характеру соціалізму, б) національного характеру соціалізму?
3. Поясніть особливість розуміння співвідношення права і політики у К. Шмітта та визначте основні критерії юриспруденції, запропоновані ученим.
4. Аргументуйте, наскільки важливим для Е. Юнгера є чинник віри у легітимацию необмеженої влади: а) лідера, б) вождя.
5. Охарактеризуйте змістові елементи фашистської доктрини, що її запропонував Б. Муссоліні. Чи можна підтримати його аргументацію про те, що ця доктрина є етичним світосприйняттям?
6. Як Б. Муссоліні пояснює цінність доктрини фашизму як новітньої форми держави, що заперечує ліберальну, консервативну та комуністичну доктрини?
7. Які основні політичні ідеї становлять доктрину націонал-соціалізму? У чому полягають внутрішньополітичні та зовнішньополітичні аспекти нацистської політики?
8. Поміркуйте над проблемою об'єктивної і суб'єктивної детермінації політичних ідей фашизму та німецького націонал-соціалізму.
9. Чи можна вважати політичні ідеї А. Розенберга початком використання політичної міфології в організації системи політичного маніпулювання як інструменту управління суспільством?
10. Порівняйте спільне та відмінне у ставленні до пріоритетності держави і нації італійських фашистів і німецьких націонал-соціалістів.
11. Поясніть, чому тоталітарний політичний режим утворює уніфіковану модель політичної культури?
12. Чому А. Гітлер критикував твердження, що мистецтво є відображенням певної епохи?
13. Які методи ідеологічної роботи з масами було запропоновано лідерами націонал-соціалістичної партії як новаторські?
14. Прокоментуйте твердження А. Розенберга про конфлікт між церквою та націонал-соціалізмом як про конфлікт світосприйняття.
15. Знайдіть філософсько-етичний матеріал, правові документи щодо евтаназії та поміркуйте над твердженням А. Розенберга про конфлікт християнського милосердя, поваги до життя кожної людини і прагматизму «закона життя» націонал-соціалістичної держави.
16. Поясніть, чому представники націонал-соціалізму переконували, що вони здійснюють ідейну революцію та створюють нову модель держави?
17. Які існують методологічні підходи щодо класифікації фашизму як ідейного руху і політичного режиму?

Література

Баев В. Г. Карл Шmitt о феномене Гитлера в истории Германии / В. Г. Баев // Политика и общество. – 2007. – № 3. – С. 4–9.

Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф; авторизований пер. з англ. – К. : Критика, 2011. – 455 с.

Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика / Б. Бессонов. – М. : Высшая школа, 1985. – 279 с.

Бросчат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / М. Бросчат; [пер. з нім. О. Насика] – К. : Наука, 2009. – 384 с.

Васильчук Є. Юнгер Ернст / Є. Васильчук // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 738.

Висоцький О. Шmitt Карл / О. Висоцький // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 724–725.

Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1989. – 352 с.

Ганфштенгель Э. Гитлер. Утраченные годы. Воспоминания сподвижника фюрера. 1927–1944 / Э. Ганфштегль; [пер. с англ. А. С. Цыпленкова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 335 с. – (За линией фронта. Мемуары).

Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи / Й. Геббельс; [пер. с нем., вступ. слово и общ. ред. А. А. Галкина]. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 416 с.

Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен; пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2011. – 464 с.

Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер; пер. с нем. с комментариями редакции. – М. : Витязь, 2000. – 589 с.

Гитлер А. «Mein Kampf». Восточное ориентирование и восточная политика / А. Гитлер // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 11. – С. 35–38.

Гурулев С. А. Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге / С. А. Гурулев // Вопросы истории. – 2006. – № 5. – С. 62–75.

Гюнтер Х. Нордическая раса как «идеальный тип» / Х. Гюнтер // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; [пер. с англ. Ю. Д. Чупрова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 92–96.

Давлетов О. Р. НСДАП на шляху від «народного руху» до політичної партії «нового типу»: прорив до влади (1919–1933) / О. Р. Давлетов. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – 460 с.

Джентиле Э. Фашизм, тоталитаризм и политическая религия : определение и критические размышления над критицизмом интерпретации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/10519>

Дмитрашко С. А. Зовнішньополітична ідеологія німецького націонал-соціалізму / С. А. Дмитрашко // Наук. вісн. Одес. нац. екон. ун-ту. – Сер. : «Економіка, політологія, історія». – 2010. – № 6 (107). – С. 133–140.

Дмитрашко С. А. Праворадикальні тоталітарні рухи I-ї половини ХХ століття: італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм / С. А. Дмитрашко // Наук. вісн. Одес. нац. екон. ун-ту. – Сер. : «Економіка, політологія, історія». – 2014. – № 10 (218). – С. 188–199.

Захарченко О. О. Альфред Розенберг – головний нацистський експерт в питаннях східної політики Третього рейху // Зб. наук. робіт до 100-річчя МНУ ім. В. О. Сухомлинського / За

матеріалами VI Міжвузівської конференції молодих науковців «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія і сучасність». – Вип. 5. – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. – С. 12–21.

Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади; пер. з нім. / К. Зонтгаймер. – К. : Дух і літера, 2009. – 320 с.

Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптінзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н. Кашеварова // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 221–232.

Клаус Л. Ф. Расовое воплощение, расселение и мировое господство / Л. Ф. Клаус // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; [пер. с англ. Ю. Д. Чупрунова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 100–109.

Корнхаузер В. Політика масового суспільства / В. Корнхаузер // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 161–175.

Люкс Л. Два облика тоталитаризма. Сравнительные очерки об истоках и характере большевизма и национал-социализма [Електронний ресурс] / Л. Люкс // Исторические исследования. Книжное приложение к журналу «Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры». – Т. 1. – 2014. – 209 с. – Режим доступа : <http://www1.kueichstaett.de/ZIMOS/forum/SchriftenreicheRuss1.html>

Мілова М. І. Тоталітарні режими: ідеологічне обґрунтування цілей, форм і методів володарювання / М. І. Мілова, С. А. Дмитрашко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2012. – Вип. 24. – С. 51–55.

Муссоліні Б. Доктрина фашизму [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://pp.scr.kz/index.php/http://lib.misto.kiev.ua/POLITOLOG/MUSSOLONI/mussol.txt>

Нольте Э. Фашизм в его эпохе. Аксьон Франсез. Итальянский фашизм. Национал-социализм / Э. Нольте ; [пер. с нем. А. И. Фета (А. И. Федоров)]. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – 568 с.

Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер; [пер. с нем. И. В. Розанова]; общ. ред., вступ. статья и предисл. И. М. Фрадкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 496 с.

Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх. – СПб.–М. : Университетская книга, АСТ. – 1997. – 380 с.

Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Г. Раушнинг ; пер. с нем.; под ред. А. Егзарова. – М. : «МИФ», 1993. – 381 с.

Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг ; [пер. с нем. С. Н. Любанова]. – Х. : Світовид, 2005. – 512 с.

Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Л. Різ. – К. : Темпора, 2010. – 444 с.

Розумюк В. Зовнішньополітичні аспекти націонал-соціалізму / В. Розумюк // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 31. – С. 253–264.

Танчин І. Шпенглер Освальд / І. Танчин // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 726–727.

Телелим І. Муссоліні Беніто Амількаре Андреа / І. Телелим // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 461–462.

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму

Томасва А. О. Ідеологія націонал-соціалізму: її витоки, генеза, роль у суспільно-політичному житті Німеччини (до постановки питання) / А. О. Томасва // Зб. наук. праць Харк. нац. педагог. ун-ту ім. Г. О. Сковороди. – Сер. : «Історія і географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 72–75.

Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

Хибберт К. Бенито Муссолини : Биография / К. Хибберт. – М. : РОССПЕН, 1996. – 416 с.

Школова О. П. Становлення політичної культури в умовах тоталітарного режиму (з практики формування моделі уніфікованої культури в Німеччині 30–40-х рр.) / О. П. Школова // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління : у 2 ч. – Ч. 1. – 1999. – С. 110–113.

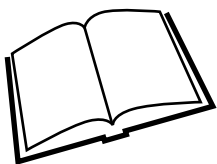
Шмитт К. Государственный закон в новом контексте / К. Шмитт // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма ; [пер. с англ. Ю. Д. Чупрова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 374–378.

Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Мысль, 1993. – 272 с.

Шпенглер О. Годы решений / О. Шпенглер ; [пер. с нем. В. В. Афанасьева]. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 45–222.

Юнгер Э. Рискующее сердце / Э. Юнгер ; [пер. с нем., сост., вступ. статья и комментарии В. Б. Микушевича]. – СПб. : «Владимир Даль», 2010. – 327 с.

ТЕМА 26

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕОАНАРХІЗМУ

- 26.1. *Неоанархізм як новітня політична ідеологічна течія*
- 26.2. *Витоки неоанархізму (Дж. В. Годвін, П.-Ж. Прудон, М. Штірнер, Л. Толстой, М. Бакунін)*
- 26.3. *Новітній анархо-індивідуалізм (Б. Такер, М. Онфре)*
- 26.4. *Новітній вимір анархо-синдикалізму (Ж. Сорель, Р. Рокер) та його інституційні форми у сучасному світі*
- 26.5. *Новітній анархо-комунізм (П. Кропоткін, Ж. Грав, Н. Махно та ін.)*
- 26.6. *Екоанархізм (М. Букчин, Дж. Зернан)*
- 26.7. *Анархо-фемінізм (Е. Гольдман, В. де Клер, Л. Парсонс)*
- 26.8. *Постанархізм і постанархістський структуралізм (С. Ньюман)*
- 26.9. *Практика новітнього анархізму у сучасному світі*
- 26.10. *Значення неоанархістського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки*

26.1. Неоанархізм як новітня політична ідеологічна течія

Анархістські концепції викликають постійний інтерес у науковців і політиків-практиків. Анархізм як політична течія був помітним явищем в історії XIX–XX століть, узявши за основу ліберальні ідеї. *Анархізм* (грец. *anarchia* – безвладдя) – ідейно-політична течія, центральною ідеєю якої є заперечення державного управління суспільством. Анархісти ставлять під сумнів правомірність державної влади, оскільки саме держава як інститут примусу пригнічує свободу. Вони відстоюють ідею, що суспільство може й повинне бути організоване без примусової влади держави.

Р. Нозік, який був ліберальним ідеологом, зауважував: «Якби держава не існувала, то чи варто було б винаходити її»; він відстоював необхідність «мінімальної держави». Основна відмінність лібералів від анархістів полягає у тому, що погляди перших ґрунтуються на розумінні держави як «*minimal state*», а других – на «*ultramiminal state*». Р. Даль писав, що держава примушує, її ознака – авторитет та право управля-

ти, у той час як рисами людської натури є автономія та відмова підкорятись управлінню. Анархісти відстоюють самоорганізацію й тому перебувають у постійній полеміці з прихильниками держави, наводять приклади функціонування суспільств без державного апарату управління, як-от ескімоси на півночі Канади, які століттями жили, об'єднуючись сім'ями в маленькі групи.

У представників анархізму знайдемо цілий спектр політичних ідей і концепцій – від тверджень про високоморальність людини до питання повного знищення держави як політичного інституту. Вітчизняний дослідник А. Біденко зазначав, що «дуже часто поважні дослідники анархізму звужують його кожен на свій смак – чи то до політичної доктрини, течії або стану безладу (виходячи з цілком практичних міркувань), у той час як самі прихильники цієї теорії створили широкий спектр суджень про свої погляди. Для них це і теорія, і стиль життя, можливість самоствердження, еволюція тощо».

В анархізмі, як і в будь-якій іншій ідеологічній течії, відбувається постійна адаптація до мінливих історичних умов. У 1918–1920-х роках анархізм пережив глибоку кризу, яка призвела до його трансформації й появи нових течій, тобто анархізм отримав нове прочитання. Класичний анархізм сформувався до середини XIX століття. У 50–60-х роках XX століття анархічний рух отримав новий сплеск. Поштовхом до його розвитку були «студентські революції» 1968 року. Для студентів Сорбонни символом необмеженої свободи стало ім'я Н. Махна, який помер у столиці Франції за 33 роки до того.

Анархізмом позначені й погляди європейських «нових лівих» 50–70-х років XX століття. Вони не мали конкретної політичної програми, критикували «існуючий соціалізм» країн Східної Європи, відмежовувалися від комуністичних партій Заходу, ставили під сумнів учення К. Маркса про неминучість економічного краху капіталізму, акцентували увагу на міжособистісних відносинах.

Неонархісти були включені в антифашистський та антиядерний рухи. У 70-х роках набула поширення діяльність автономів-сквотерів, які захоплювали порожні приміщення та перетворювали їх на культурницькі центри. Існують різні анархістські комуни, одна із найвідоміших серед яких – «Християнія» в Копенгагені (Данія).

Після розпаду СРСР анархізм активізувався в пострадянських країнах, відбулись установчі конференції й з'їзди анархістських об'єднань. 90-ті роки позначені зростанням політичної активності ліворадикальних рухів, таких як неомарксизм, троцькізм, екологічний соціалізм, у тому числі й анархізм. Для анархістської течії характерний розвиток хвилями, вони дуже чітко відчувають поточний практично-політичний момент.

Неонархізм – це політичне вчення про радикальне переосмислення сутності держави, її значення та ролі. Домінантами сучасного анархізму є, як, утім, і в минулому, антидержавна орієнтація здебільшого на еволюційне зменшення ролі й значення держави як соціально-політичного інституту, самоорганізація локальних спільнот і свобода як основна цінність у глобальному русі формування загальносвітової спільноти. Організація державної влади повинна, на думку новітніх анархістів, еволюціонувати в публічні інститути, що обслуговують локальні співтовариства. Ці ідеї

схожі на «сервісну концепцію держави»¹. Неоанархічна думка з'являється у «теорії розсіювання державної влади» (Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз), припускаючи викоринення владно-ієрархічних центрів.

Упродовж останнього часу відбулося розширення терміна «анархізм», і тепер він використовується для окреслення не лише політичної організації, але й для різних інституційних форм. Для неоанархізму характерний політичний екуменізм, що відрізняє його від класичної теорії анархізму та зумовлює залучення концептуальних підходів інших ідеологій (лібералізму, екологізму, фемінізму, пацифізму, комунізму та ін.), чим створює широкий спектр неанархістських течій.

26.2. Витоки неоанархізму (Дж. В. Годвін, П.-Ж. Прудон, М. Штірнер, Л. Толстой, М. Бакунін)

Класичний анархізм став базою для неоанархізму, а його основні різновиди (анархо-індивідуалізм, анархо-колективізм, анархо-синдикалізм, анархо-комунізм та ін.) еволюціонували. Поштовхом до заперечення ліберальних уявлень і розвитку анархістських слугувала книга «Дослідження про політичну справедливість та її вплив на загальну добродішність і щастя» (1793) англійського філософа-есеїста *Вільяма Дж. Годвіна*. Він не уживав слово «анархія», однак виклав основні анархістські положення, зокрема доводив потребу скасування держави, а також судів, після чого, мовляв, буде досягнуто справжнє правосуддя. Мислитель вимагав переосмислити питання власності; висловлював основну анар-

П'єр Жозеф Прудон
(1809–1865)

«...Ви демократ? – Ні. – Як, невже ви монархіст? – Ні. – Конституціоналіст? – Боже борони! – Отже, ви аристократ? – Зовсім ні! – Так ви бажаєте встановлення змішаного уряду? – Ще раз ні! – Та хто ж ви, нарешті? – Я анархіст! – Я розумію вас. Ви іронізуєте на адресу уряду. – Зовсім ні: те, що я сказав, становить моє серйозне й глибоко продумане переконання; хоча я великий прихильник порядку, утім, я в повному розумінні слова анархіст».

П.-Ж. Прудон, «Що таке власність?»

христську думку, що для звершення революції люди повинні, насамперед, відмовитися від своєї віри в закон, владу, порядок, власність та інші марновірства, успадковані ними від рабського минулого.

Уперше термін «анархіст» був ужитий *П'єром Жозефом Прудоном* у книзі «Що таке власність?» (1840), де він сам себе визначав як анархіста. Серед інших основних праць мислителя – «Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів» (1846), «Сповідь революціонера» (1849) і «Про політичну здібності робітників класів» (1865).

Показавши нерозривний зв'язок влади й експлуатації, Прудон «повстав проти двох крайнощів» – крайності «приватної власності» й «кому-

¹ *Сервісна концепція держави* характерна для постіндустріального суспільства, у якому люди є суб'єктами управління, а об'єктом стають відносини і процеси.

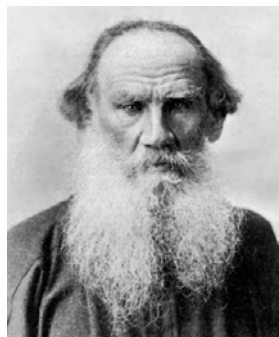
нізму», висунувши на противагу їм ідею трудової власності, тобто власності людини на створений нею продукт. Учений обстоював суспільство, в якому «всі користуються плодами своєї праці, ... коли кожен працює». Прудон був противником державного насилля в будь-яких формах: чи то конституційна монархія Луї Філіпа, бонапартистська імперія, якобінська республіка чи революційна диктатура. Проаналізувавши досвід революції 1848 року, теоретик зробив висновок: революція несумісна з державою, а спроби оволодіти владою й використовувати її як інструмент перетворень призводять лише до перемоги реакції та поразки революції. Завдяки Прудону анархізм поширився по всій Європі.

Анархо-індивідуалізм ґрунтувався на ідеях німецького філософа *Макса Штірнера* про абсолютну свободу індивіда, який у своїх вчинках і бажаннях повинен бути позбавлений впливу релігійних догм, норм моралі та права. Учений був прихильником «ідеї вільного обміну» (обмін товарами між незалежними виробниками на основі взаємоповаги), адже організація безгрошового обміну товарами між членами суспільства означала б незалежність індивіда від держави, що робило б її непотрібною. Штірнер називав себе «смертельним ворогом держави», у якої є лише альтернатива – «вона або я». У праці «Єдиний і його власність» (1844) учений найбільше уваги приділив потребі пошуку особою не соціальної, а власної свободи між усіма членами суспільства. Власність для нього – лише те, що в його владі. Основне кредо Штірнера: «Для мене немає нічого вищого за мене». Уважаючи, що індивід усе ж повинен бути власником, учений гостро критикував комунізм, який, позбавляючи людину власності, принижує її. Штірнер на перше місце ставив власне «Я» людини, майже абсолютний егоїзм індивіда, який завжди може діяти на власний розсуд, незважаючи на Бога, державу, моральні принципи.

Макс Штірнер
(1806–1856)

Лев Толстой – письменник, філософ, засновник новітньої течії пацифістського християнського анархізму. Йому належать праці: «Сповідь» (1879), «У чому моя віра» (1882), «Царство Боже всередині нас» (1899), «Державні забобони» (1910) та ін. Дискусії щодо того, чи варто відносити Толстого до анархістів тривають, а основним аргументом є те, що, у його розумінні, анархісти – це ті, хто прагне знищити державу насильницьким способом. Анархістські ідеї Толстого полягають у тому, що він вважав державу абсолютним, нічим не виправданим злом.

Лев Толстой
(1828–1910)

Особлива ідеологія ненасильницького анархізму, заснована на раціоналістичному переосмисленні християнства, розроблена Толстим у його пізніх романах й етичних трактатах. Він уважав, що головне зло людської історії та пануючого суспільного ладу – насилля людини над людиною, що призводить до поневолення більшості меншістю. Прогрес був для Толстого своєрідним подоланням усіх форм насилля шляхом «неспротиву», повної відмови від насиль-

ницької боротьби й зосередження людини на завданнях особистого морального вдосконалення.

Толстой відзначав, що люди не можуть знати, який суспільний устрій є найкращим, але він ні в якому разі не може бути створений у результаті політичної боротьби та революцій. Уважаючи злом будь-який примус, Толстой приходив до безумовного заперечення держави, скасування якої повинно відбутися за посередництва ненасильницької відмови кожного члена суспільства від усіх державних обов'язків (сплати податків, відбування військової повинності та ін.). Мислитель протиставляє закони світу («Царство кесарева») законам Бога («царство Боже»).

Завдяки ідеям і авторитету Толстого в Росії набув популярності *рух толстовців*, які до 1920 року (поки їх не розігнали більшовики), організовували сільські громади. Подібний рух був і у Болгарії, де толстовці проіснували до 1950-х років, заснувавши комуну «Ясна Поляна», поки їх не ліквідувала державна влада.

Михайло Бакунін
(1814–1876)

Основні ідеї анархо-синдикалізму закладені *Михайлом Бакуніним*, який є ключовою фігурою в історії анархічної думки й анархічного руху, найбільшим виразником анархічного світогляду в теорії та на практиці. Основні праці: «Реакція в Німеччині» (1842), «Про філософію» (1840), «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (1867), «Кнута-германська імперія і соціальна революція» (1871), «Державність і анархія» (1873) та ін.

Саме Бакунін, будучи обдарованим філософом, заклав основи анархізму як цілісного світогляду (а не лише програми дій чи вчення), а також ініціював зародження потужного революційного руху під анархістськими гаслами майже по всій Європі. Бакунін, як ніхто до й після нього, зумів висловити основний мотив анархізму – бунт, безкомпромісну боротьбу за визволення особистості та суспільства. Мислитель брав участь у революції 1848 року у Парижі, закликав до повстань у Празі, Дрездені, Болоньї та ін., був арештований, дванадцять років провів у в'язницях. Бакунін стверджував, що «свобода для всіх потрібна для моєї свободи».

Революційна діяльність Бакуніна не знала меж і була грандіозна за масштабами. У своїй активності він допускав чимало помилок, які можуть бути поставлені йому в провину. Більшість із них, утім, пов'язані з його здатністю надмірно захоплюватися й захоплювати інших перспективами, інколи ідеалізуючи їх. Так, Бакунін перебільшував ступінь готовності мас до революції, допускав нерозбірливі вчинки, явно захоплювався конспіративно-змовницькою стороною революційної роботи. Він, безумовно, несе моральну відповідальність за окремі націоналістичні (антинімецькі й антиєврейські) випадки, що трапляються в його роботах.

Бакунін уважав державу тимчасовим явищем; зазначав, що вона сприяє свавіллю, яке іменує «законом». У своїх творах він критикує державний соціалізм, насам-

Анархісти мають рацію в усьому, крім одного – державу не можна знищити насильством.

Л. Толстой, «Державні забобони»

перед марксистський. Заперечуючи можливість введення соціалізму через тотальне одержавлення суспільного життя й виробництва, Бакунін показував: оскільки експлуатація та влада нерозривно пов'язані, то знищення першої за збереження другої неминуче призведе до появи нового класу – «червоної бюрократії», що йде на зміну старим експлуататорським класам.

Бакунін закликав до соціальної революції, яка зруйнує класово-державні інститути сучасного суспільства й замінить їх «федеральними організаціями»: добровільними громадами, комунами, трудовими колективами. Головною силою, спроможною здійснити революцію, учений вважав у Європі пролетаріат («чорнороб люд»), а в Росії – селянство. Основною метою національно-визвольного руху Бакунін називав створення загальної федерації європейських республік. Допускав лише певні елементи державної організації, наприклад, у боротьбі зі стихійним лихом. Отже, Бакунін радикалізував прудонівський анархізм, розвинув його, популяризував у робітничому русі. У деяких країнах, де був високий рівень соціальної напруженості та відсутні реальні громадянські свободи (Іспанія, Італія), цей рух вилився у низку повстань; в інших (Швейцарія, Бельгія) склалися потужні відкрито діючі робітничі спілки анархічної спрямованості. Найбільш грандіозним виступом народних мас, у якому анархісти зіграли важливу роль, стала Паризька комуна (березень – травень 1871 року).

Пригноблення одного народу або навіть окремої особистості є пригнобленням усіх, і не можна порушити свободи одного, не порушивши свободи кожного.

М. Бакунін, «Державність і анархія»

Бакунін проповідував насильницьку та стихійну революцію. Також він виступав проти марксистської ідеї диктатури пролетаріату, необхідності самостійної пролетарської партії. Він стверджував, що організовані групи працівників повинні б експропріювати весь капітал й одержати змогу управляти своїми засобами виробництва. Колектив мав приймати остаточні рішення про розподіл прибутків пропорційно до праці кожного працівника.

Усім анархістським течіям властиві як спільні, так і відмінні моменти. Головна дискусія у різновидах анархізму – щодо ставлення до держави як політичного інституту. Дж. В. Годвін, П.-Ж. Прудон, М. Штірнер і Б. Такер відкидають державу зовсім; Л. Толстой – заперечує її у майбутньому; М. Бакунін та П. Кропоткін передбачають, що перебіг еволюції усуне державу як форму самоорганізації суспільства.

К. Поппер у праці «Відкрите суспільство та його вороги» зауважував, що «анархісти прагнули повалити панівний устрій, спрямовуючи свою атаку проти політико-правової, але не економічної системи», хоча в підходах до класифікації анархістських концепцій через критерій власності простежується їх поділ на індивідуалістичні, колективістські й комуністичні. Індивідуалістські теорії визнають власність, як приватну, так і суспільну (Б. Такер); колективістські – суспільну власність на засоби виробництва, допускаючи право приватної власності на предмети споживання (М. Бакунін); комуністичні ж теорії – лише суспільну власність (П. Кропоткін).

Ще одна досить поширена класифікація за критерієм ставленням до зміни системи – це поділ анархістських теорій на *реформістські* та *революційні* вчення. Ре-

формістські теорії уявляють собі перехід від одного суспільного ладу до іншого без порушення чинного права (Дж. В. Годвін, П.-Ж. Прудон). Згідно з революційними теоріями такий перехід відбувається, переступаючи через чинні закони та правила. Революційні теорії поділяються на пацифістські і насильницькі. Перші з них розуміють порушення чинного права без використання насильства (Б. Такер, Л. Толстой), другі – лише із застосуванням насильницьких засобів (М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін).

Неоанархізм як політичне вчення набув множинності течій у своєму розвитку через різне трактування прихильниками анархізму основних політичних цінностей, таких як держава, власність, свобода, солідарність та ін.

26.3. Новітній анархо-індивідуалізм (Б. Такер, М. Онфре)

Анархо-індивідуалізм (індивідуалістський анархізм, анархістський індивідуалізм) – суспільно-політична течія, що, так само як і анархізм у цілому, проголошує своєю метою звільнення особи від усіх видів економічної, політичної та духовної влади. Для анархо-індивідуалізму разом із загальноанархістськими підходами характерне: несприйняття всіх форм державної влади й, відповідно, політичної боротьби (як боротьби за владу), а ідеалом виступає вільне суспільство у вигляді федерації виробничих та інших асоціацій. Анархо-індивідуалізм підтримує ідею приватної власності. Це радикально відрізняється від позиції соціалістів, колективістів, комуністів. Представники цієї течії включали до індивідуального анархізму ідеї еко-натуралізму, анархо-фемінізму, антиклерикалізму.

Бенджамін Такер – американський анархіст-індивідуаліст. Із серпня 1881 по квітень 1908 року він видавав журнал «Свобода», публікації в якому становили його основний доробок. Внесок Такера в американський індивідуалістський анархізм роблено завдяки публікаціям й перекладацьким текстам – творам Штірнера, Прудона, Бакуніна та ін.

Причиною поганих умов існування американських робітників Такер називав чотири монополії, які володіють такими засобами, як гроші, земля, патенти.

Увагу Такера протягом кількох десятиліть привертав економічний контроль держави, особливо у сфері банківської монополії. Високі банківські відсотки й прибутки він називав «лихварством», яке вважав аморальним і виступав за дерегуляцію банківської галузі, розмірковуючи, що конкуренція в банківському секторі знизила б відсоткові ставки й стимулювала підприємництво. Такер стверджував, що анархізм не має сенсу, якщо він не включає свободу особистості, щоб контролювати свій продукт, обмінювати його на вільному ринку, тобто надавав великого значення приватній власності. Земля – це продукт, на якому затрачається людська праця.

Такер виступав проти надання права власності тієї землі, яка не була у вжитку, оскільки людина повинна використовувати землю безперервно, щоб зберегти своє

Бенджамін Такер
(1854–1939)

Анархо-індивідуалізм до ХХ століття взагалі не вважали анархізмом, але саме він відповідає постіндустріальному світові: вищість інтересів людини, індивідуалізм, що інколи переростає в егоїзм, захист приватної власності та невтручання влади в життя громадян – ось деякі пункти теорії індивідуалістів.

А. Біденко, «Сучасні українські реалії теорії анархізму»

інтелектуальної власності у вигляді патентів на тій підставі, що вони разом із авторськими правами захищають те, що не може бути встановлене як власність, бо це неможливо встановити в природі речей для конкретних об'єктів, які використовуватимуться в різних місцях в один і той самий час. Ідеї – це не конкретні речі, вони можуть бути використані в різних місцях одночасно, і тому їх застосування не повинно обмежуватись. Такер пояснював, що успішне суспільство опирається на індивідуальну ініціативу й свідомість, тому для захисту праць індивідуального творця достатньо заборони іншим їх використовувати без його згоди.

Мішель Онфре
(нар. 1959)

Яскравим представником новітнього анархо-індивідуалізму є французький постанархіст-індивідуаліст, матеріаліст *Мішель Онфре*. Основна праця – «Трактат атеології. Фізика метафізики» (2005), видана тиражем 200 тис. примірників і перекладена іншими мовами. Його наймасштабніший проект – восьмитомна «Контр-історія філософії» (розпочата у 2006). Його Онфре розпочав, викладаючи філософію в приватному технічному католицькому ліцеї Св. Урсули в норманському місті Кан, а потім у тому ж місті заснував у 2002 році безкоштовний Народний університет (*Université Populaire*). Загальну концепцію знань цього навчального закладу засновники визначили як «філософія благополуччя».

Він вважає себе продовжувачем традиції індивідуалістського анархізму, гедонізму й епікурейства; визначає гедонізм як етичний та естетичний філософський напрям, коли доречно використовувати потенціал мозку й тіла в найповнішому обсязі для користі в мистецтві, політиці та повсякденному житті. У творах Онфре відведено належне місце епікурейству як життєствердній етиці, за якою моральне життя потребує дотримання міри в усьому, а ідеал полягає в основному правилі мудрості – уміти ухилитися від страждань, а не «гнатись» за задоволенням бажань, оскільки це призводить до людського невдоволення.

природне право на неї. Він не заперечував проти того, щоб використовувати найману працю, однак перевагу надавав вільній конкуренції, яка дасть можливість отримувати достойну заробітну платню.

Такер виступав проти протекціонізму, вважаючи, що тарифи викликані високими цінами за рахунок захисту національних виробників, тому що вони змушені конкурувати із зарубіжними; стверджував, що вільна торгівля уможливить утримання цін на низькому рівні й, отже, допоможе встановити гідну заробітну плату. Такер не вірив у право

Мій анархізм – це не безлад. А, навпаки, приклад організації на горизонтальному рівні.

М. Онфре, «Інтерв'ю»

Урозріз із іншими анархістськими течіями анархо-індивідуалізм у своїй теорії та практиці проголошує неприйняття комуністичних ідеалів, відстоює індивідуалістські філософські системи, відмовляється від вимог негайної соціальної революції, захищає приватну власність, великого значення надає тактичним зусиллям.

26.4. Новітній вимір анархо-синдикалізму (Ж. Сорель, Р. Рокер) та його інституційні форми в сучасному світі

Анархо-синдикалізм – течія анархізму, яка заперечує ієрархічну організацію суспільства, бореться за знищення капіталістичного ладу за допомогою революційної боротьби робітників, рушійною силою яких повинні бути профспілки (фр. *syndicat* – профспілка). Саме завдяки їх допомозі, як вважають анархо-синдикалісти, можливі радикальні соціальні зміни в суспільному житті, заміна капіталізму й держави на нове суспільство, засноване на самоврядуванні трудящих. Найважливішими принципами, на яких ґрунтується анархо-синдикалізм, є робітнича солідарність, пряма дія (загальний страйк, повсякденна боротьба на робочому місці, саботаж та ін.), самоврядування робітників. Основи анархо-синдикалізму, як ми уже згадували вище, закладено М. Бакуніним, революційні методи якого продовжили розвиватися у ХХ столітті.

Синдикалісти заперечували ієрархічні партійні та державні організації, оскільки, на їхню думку, існує ризик захоплення влади функціонерами. Революційна дія зазвичай розгортається у великих промислових містах як безпосередня ініціатива робітничих мас. На чолі цього руху повинні бути вільні робітничі профспілки, об'єднані між собою на засадах добровільної децентралізованої федерації. Саме вони покликані організувати новий соціальний лад. Після перемоги професійні організації робітничого класу повинні бути осередками формування автономних самоврядних робітничих асоціацій, які й повинні створити нове суспільство, де не буде приватної власності, партійної та державної диктатури. Як і анархо-комуністи, більшість анархо-синдикалістів прагне скасувати систему найманої праці та приватну власність на засоби виробництва, у яких убачають одну з найважливіших причин поділу суспільства на можновладців і незаможних.

Жорж Сорель – теоретик анархо-синдикалізму. Основні праці: «Суд над Сократом» (1899), «Занепад античного світу» (1901), «Вступ до вивчення сучасного господарства» (1903), «Соціальні засади сучасної економіки» (1906), «Ілюзії прогресу» (1908) та ін. Упродовж життя його погляди зазнавали змін і пройшли шлях від марксизму до синдикалізму, а наприкінці життя він відстоював ідеї націоналізму.

У праці «Ілюзії прогресу» Сорель зазначав, що методологічним принципом розвитку прогресу є єдність виробництва, науки й соціалізації. Марксистський варіант діалектичного прогресу призвів би до підриву життєздатності робітничих організацій і заміни їх недієздатною елітою теоретиків і по-

Жорж Сорель
(1847–1922)

літиків, котрі послуговуються «владою держави». Тому Сорель переходить на позиції синдикалізму. Він акцентував у методах політичної боротьби на страйках.

У «Роздумах про насильство» мислитель обґрунтовує можливість соціальної катастрофи та необхідність застосовувати насилля. Ідея насилля пов'язана із двома іншими основоположними концепціями: ідеєю пролетаріату, який є монополістом насилля, й ідеєю всезагального страйку, що є головним методом революції. Основним завданням пролетаріату Сорель вважає максимальне загострення суперечностей у суспільстві, що призвело б до надзвичайного загострення соціально-політичних проблем, а відповідно – до революції. Усезагальний страйк – це найважливіший прояв насилля з боку пролетаріату. Водночас фізичне насилля не завжди є обов'язковою складовою частиною всезагального страйку. За Сорелем, насилля – це утвердження власної, дуже чіткої позиції, рішуча протидія ворогові, мобілізаційний чинник дії. Теоретик критикував клас інтелігенції саме за бездіяльність. Уважав, що лише революційний синдикалізм здатний збудувати справжній соціалізм як справедливий суспільний лад. Майбутнє соціалізму вбачав у автономному розвитку робітничих профспілок. Синдикалістський період у творчості Сореля завершився в перше десятиліття ХХ століття, коли він оголосив про своє зближення із французькими націоналістами. Його погляди знайшли продовження у крайніх формах як лівого, так і правого радикалізму.

Рудольф Рокер
(1873–1958)

Провідним анархо-синдикалістським теоретиком ХХ століття був *Рудольф Рокер* – активний учасник анархо-синдикалістського руху, німецький публіцист, який у брошурі «Анархо-синдикалізм» (1938) окреслює виникнення, основні цілі й значимість робітничого руху в майбутньому.

Рокер перейшов до анархізму після того, як Другий соціалістичний інтернаціонал в серпні 1891 року відмовився засудити мілітаризм. Він долучився до Союзу

Анархо-синдикалізм аж ніяк не задовольняється виключно ідеалом майбутнього суспільства, вільного від панування; він прагне до повсякденного обмеження діяльності держави, до блокування її впливу в кожній сфері суспільного життя, де це тільки можливо. Саме ця тактика відрізняє роботу анархо-синдикалістів від цілей і методів робітничих політичних партій, вся діяльність яких спрямована на постійне розширення сфери впливу політичної державної влади й все більшого поширення її на економічне життя суспільства.

Р. Рокер, «Анархо-синдикалізм»

незалежних соціалістів. Активно брав участь у поширенні нелегальної літератури. У 1892 році Рокер змушений емігрувати з Німеччини, ховаючись від політичних репресій і військової повинності, спочатку в Париж, потім – у Лондон. Відвідував єврейські райони Лондона й був вражений їхньою убогістю. Результатом стало його приєднання до єврейської анархістської організації «Arbeiter Fräint». У 1907 році Рокер був обраний секретарем Міжнародного з'їзду анархістів в Амстердамі. Із початком Першої світової війни Рокер засудив Другий інтернаціонал за підтримку національних урядів. Рокер відкрив мережу безкоштовних їдалень на час війни, займався антивоєнною діяльністю, за яку

його було інтерновано до Німеччини, а потім до Нідерландів. Повернувся додому в Німеччину в листопаді 1918 року для відновлення Вільної асоціації німецьких профспілок, що вийшла з СДПН. У 1919 році, на XII національному конгресі ФВДГ, організацію перейменовано в Союз вільних робочих Німеччини із новою платформою, написаною Рокером. У 1920 році ФОД приймав гостей на Міжнародній конференції синдикалістів, результатом якої стало створення в 1922 році. Міжнародної асоціації трудящих. А. Зухі, О. Шапіро та Р. Рокер стали секретарями організації, а Рокер написав її платформу. Після підпау рейхстагу (1933) знову емігрував із країни й надалі проживав у США.

Анархо-синдикалізм інколи асоціюється виключно з робітничим рухом початку ХХ століття у Європі, проте синдикалістські організації активно діють і сьогодні, як от найвідоміша профспілкова організація «Індустріальні робітники світу», заснована в США в 1905 році. У багатьох країнах діють профспілки, ґрунтуючись на принципах анархо-синдикалізму, зокрема в Швеції, Іспанії, Італії, Франції, Німеччині.

Міжнародною формою об'єднання анархо-синдикалістів була *Міжнародна асоціація трудящих (МАТ)*, заснована на установчому конгресі в Берліні (1923), що ґрунтувалась на принципах анархістського синдикалізму, прагнучи розвивати незалежний від будь-яких політичних партій профспілковий рух, вітала низовий принцип «прямої дії» у відстоюванні своїх прав й інтересів пересічними працівниками, а не керівниками, які діють від імені трудових колективів.

Розглянемо принципи анархо-синдикалізму детальніше:

- анархо-синдикалізм ґрунтується на класовій боротьбі. Він передбачає об'єднання всіх трудящих в організації, які повинні вести боротьбу за звільнення від подвійного ярма капіталу й держави;
- анархо-синдикалізм – відкритий ворог будь-якої економічної й соціальної монополії. Як альтернативу політиці держав і партій анархо-синдикалізм пропонує економічну реорганізацію виробництва. Він протистоїть владі людини над людиною та пропонує самоврядування. Відповідно, мета анархо-синдикалізму – це не захоплення політичної влади, а ліквідація всіх державних функцій у житті суспільства;
- анархо-синдикалізм має подвійне призначення. Він веде у всіх країнах революційну боротьбу за покращення економічних, соціальних й інтелектуальних умов життя трудящого класу в межах суспільства. Одночасно він прагне підготувати маси до того, щоб вони виявилися в змозі управляти процесами виробництва та розподілу при соціалізації всіх суспільних благ. Анархо-синдикалізм не згоден з ідеєю, що соціальна система, яка спирається виключно на клас виробників, може бути організована просто декретами уряду. Такого суспільства можна досягти лише спільною дією всіх представників фізичної й розумової праці у галузях виробництва за допомогою самоврядування. Це означає перетворення кожного регіону, підприємства, галузі в автономну ланку економічного організму та систематичне регулювання ними процесів виробництва й розподілу відповідно до загальних інтересів, за певним планом і на основі взаємної угоди;
- анархо-синдикалізм протистоїть усім організаційним тенденціям, які надиха-

ються державним і церковним централізмом. Ці тенденції можуть лише продовжити існування держави та влади з їх систематичним придушенням духу ініціативи й будь-якого незалежного мислення. Централізм є штучною організацією, підпорядковує так звані нижчі класи тим, хто претендує на роль вищих. Він передає справи всього суспільства в руки небагатьох, людина перетворюється на робота. Тому соціальна теорія анархо-синдикалізму передбачає широку федералістську організацію, яка діє від низу до верху, поєднуючи всі сили для захисту загальних ідей та інтересів;

- анархо-синдикалізм відкидає будь-яку парламентську діяльність і співпрацю із законодавчими органами. Він вважає, що навіть сама вільна система голосування не може привести до зникнення видимих суперечностей сучасного суспільства. Єдина мета парламентської системи надати видимість законності царству брехні й соціальної несправедливості;
- анархо-синдикалізм відкидає всі штучно створені політичні та національні кордони й заявляє, що так званий націоналізм є релігією сучасної держави, за якою приховані матеріальні інтереси панівних класів. Анархо-синдикалізм критикує існування регіональних або державних економічних відмінностей, які призводять до створення ієрархії, привілеїв і пригноблення всіх видів (за мотивами раси, статі, сексуальної орієнтації або інших уявних чи дійсних відмінностей), і вимагає для будь-якої групи права на самовизначення в злагоді з усіма іншими асоціаціями цього ж типу;
- анархо-синдикалізм бореться проти мілітаризму й війни. Він підтримує антивоєнну пропаганду та виступає за заміну постійних армій робітничими формуваннями, які під час революції перебуватимуть під контролем профспілок. Анархо-синдикалізм вимагає також бойкоту й накладення ембарго на будь-які види сировини та продуктів, потрібних для війни, за винятком тих випадків, коли йдеться про країни, у яких працівники перебувають у стані соціальної революції й варто допомогти їм у її захисті. Нарешті, анархо-синдикалізм підтримує попереджувальний і революційний загальний страйк як засіб опору війні та мілітаризму;
- анархо-синдикалізм визнає необхідність виробництва, що не завдає шкоди довкіллю й застосовує альтернативні відновлювальні підходи. Причиною нинішньої екологічної кризи його представники вважають не незнання, а прагнення до збагачення;
- анархо-синдикалізм виступає за пряму дію й підтримує будь-яку боротьбу, яка не суперечить його власним цілям. Застосовувані засоби боротьби – захоплення, страйки, бойкот, саботаж і та ін. Загальний страйк повинен бути водночас, на переконання анархо-синдикалістів, прелюдією до соціальної революції;
- хоча анархо-синдикалізм виступає проти будь-якого організованого державного насилля, він усвідомлює, що в ході вирішальних битв між капіталізмом і завтрашнім вільним комунізмом можна чекати вкрай бурхливих зіткнень. Відповідно, анархо-синдикалізм виправдовує насилля, що застосовується як засіб захис-

ту від насильницьких методів, до яких удаються правлячі класи в ході соціальної революції. Експропріація землі й засобів виробництва може бути здійснена та мати успіх лише як безпосередня справа революційних економічних організацій трудящих. Їхнім завданням повинен бути і захист революції (це не може бути справою будь-яких незалежних від указаних організацій військових або напіввійськових органів);

- лише за допомогою економічних революційних організацій працівників можливо домогтися звільнення й набрати потрібної творчої енергії для реорганізації суспільства.

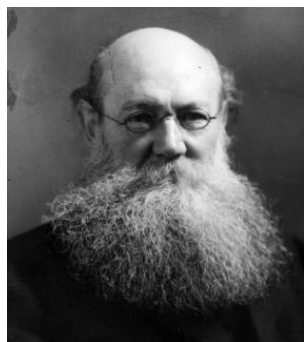
Критики анархізму часто стверджують про утопічність анархістських ідей, однак саме анархо-синдикалізм зробив великий внесок у розвиток робітничого руху та незалежних профспілок, які боролися за покращення умов працівників, 8-годинний робочий день, вихідні дні, відпустки, що відображено в міжнародних документах, зокрема актах Міжнародної організації праці (МОП), національному законодавстві багатьох країн.

Анархо-синдикалізм, порівняно з іншими течіями анархізму, є однією з найконструктивніших, бо боротьба за трудові та соціальні права й свободи дала вагомі результати.

26.5. Новітній анархо-комунізм (П. Кропоткін, Ж. Грав, Н. Махно та ін.)

Анархо-комунізм – різновид анархістської думки, що закликає до створення суспільства, яке існує на основі загального самоврядування, будується знизу вгору, із відсутньою приватною власністю, замість якої пропонується вільне користування всіма продуктами праці всіма членами суспільства. Виділяють чотири основні цінності анархо-комунізму: свобода, децентралізація, рівність і взаємодопомога.

Ідеї анархо-комунізму в XIX–XX століттях набули деякого поширення у Франції, Швейцарії, Іспанії, Італії, США. Однак спроби анархістів за допомогою агітації підштовхнути маси до повстання були невдалими. Нове покоління анархістів, зокрема Е. Малатеста, Е. Реклю й П. Кропоткін, відкинули твердження про те, що комунізм може існувати лише в авторитарній державі. Натомість доведено, що природжена людська солідарність вестиме до стирання відмінностей, зумовлених приватною власністю, і в цьому перспектива анархо-комуністів.

Петро Кропоткін
(1842–1921)

Головним теоретиком, який надав ідеї анархічного комунізму та народного самоуправління закінчену форму, вважають *Петра Кропоткіна* – революціонера, члена I Інтернаціоналу, засновника течії анархо-комунізму. Йому належать такі праці, як: «Хліб і воля» (1892), «Велика французька революція 1789–1793» (1909), «Сучасна наука і анархізм» (1913). Прагнучи поєднати вчення про анархію

з результатами тогочасної науки про природу й суспільство, Кропоткін створив історичну концепцію, в основу якої покладено уявлення про сутність історії як прагнення до особистої свободи, та положення про державу як одну з історичних форм суспільства, що, будучи штучно створеною, протистоїть цьому прагненню.

Характеризуючи державу як «суспільство взаємного страхування, що укладене між землевласником, воїном, суддею та священиком задля забезпечення кожному з них влади над народом й експлуатації бідноти, Кропоткін обґрунтовував положення про те, що в низці періодів історії держав не існувало. Він пояснював це тим, що античні республіки Греції, середньовічні вільні міста та низка інших утворень не були державами як такими, а початок державності у Європі поклала Римська імперія. Кропоткін висунув ідею про «традицію влади» та «традицію свободи» як ворожі традиції в історії цивілізації.

Доводячи, що прогрес людства пов'язаний із загальною рівністю людей, їхньою взаємодопомогою та солідарністю, Кропоткін закликав до повалення наявної державно-владної організації суспільства – знищення урядової централізації» та пірамідальної організації», що, на його думку, слугують не гармонізації стосунків у суспільстві, а підтримці експлуатації правлячими верствами всіх інших громадян. Мислитель наголошував на необхідності звільнення від ярма капіталу та потреби побудови суспільства на принципі комунізму. Перехід до бездержавного суспільства Кропоткін пов'язував із руйнуванням елементів старого ладу (зокрема її ідеології й моралі) та формуванням елементів нового, побудованого на основі вільних спілок і високої моральності.

Будучи переконаним у тому, що нова (комуністична) організація суспільства спирається на природні закони, Кропоткін доводив неможливість побудови нового ладу будь-якими державними установами, стверджуючи, що це повинно бути справою всіх членів суспільства, «творчого розуму всього народу». При цьому обґрунтовував неминучість «переданархічної» фази (проміжної між «державною й «анархокомуністичною фазами), що передбачає, зокрема, розпад централізованих держав, створення суспільних організацій, корпоративний рух, утрату монополії церквою. Характеризуючи нове, організоване на принципах комунізму суспільство, Кропоткін стверджував, що воно повинно бути засноване на комунальному виробництві, вільному споживанні продуктів спільній праці, вільній моралі (без жодного примусу й санкцій), вільному договорі та суспільній злагоді.

Кропоткін критикував марксизм, доводячи, що він є всього лише «державним соціалізмом», який обов'язково перетвориться на «економічний деспотизм». Він схвально сприйняв більшовицький переворот у Росії, однак пізніше, у низці своїх творів і листах до В. Леніна, він неодноразово гостро засуджував окремі його наслідки, зокрема, партійну диктатуру та масові репресії, що не лише прямо суперечили ідеї побудови нового суспільства, а й компрометували цю ідею як таку.

Кропоткін намагався показати (особливо в статті «Поля, фабрики й майстерні», 1912), що в промисловості можна з успіхом відмовитися від централізації, якщо, з іншого боку, вдосконалені методи ведення сільського господарства дадуть змогу великим містам вирощувати хліб для себе в приміських зонах. Кропоткін заперечував

і можливість, і доцільність отримання винагороди, відповідної особистому внеску в загальну працю. Власне, і засоби виробництва він вважав колективним продуктом роду людського; там, де існує поділ праці, не варто відзначати працівників особистою винагородою, а спроби це зробити спричиняє соціальне розшарування. Природна людська солідарність означає, що люди охоче працюватимуть задля загального блага, щойно буде скасовано майнову нерівність. Шляхом створення такого суспільства Кропоткін вважав революцію, але, на відміну, наприклад, від Бакуніна, він дуже мало говорив про форми організації, до яких повинні вдаватися революціонери. Завданням анархістів-інтелектуалів Кропоткін уважав розповсюдження підривних ідей, які одного дня зіллються з революційними інстинктами мас та зруйнують і капіталізм, і державу.

Кропоткін непохитно стояв на тому, що для перебудови суспільства не потрібно жодного центрального органу. Його поява не лише призведе до виникнення нового панівного класу, а й заважатиме перебудові, яка потребує конкретного досвіду пересічних громадян. Як науковець, Кропоткін повсякчас проявляв інтерес до Дарвінової теорії еволюції: у творі «Взаємна допомога» (1902) він зробив спробу довести, що ідеї Дарвіна за їх належного розуміння можна застосовувати для обґрунтування ліберального комунізму (а отже, можна спростувати те, що має на увазі соціальний дарвінізм). Він доводив, що будь-які спільноти, починаючи від гуртів тварин і закінчуючи людськими громадами, що виявилися найбільш просунутими в еволюційному плані, завдячують своїм успіхом дедалі ширшому застосуванню взаємодопомоги – практики, коли кожен член такої спільноти за потреби приходиться на допомогу іншим. Кропоткін простежив шлях розвитку людства від роду й сільської общини до середньовічного міста, розглядаючи останнє як найвищу форму людської солідарності, якої можливо досягти. Однак занепад середньовічного міста під впливом централізованої держави означав перемогу протилежного імпульсу – інстинкту самоствердження й панування. Практика взаємодопомоги ще збереглася, але лише у вузьких сферах сучасного суспільства – у профспілках, а передусім – у добровільних організаціях, таких як Червоний Хрест і Товариство порятунку на водах.

Нестор Махно
(1888–1934)

Анархо-комуністична течія мала ще одного відомого представника – *Нестора Махно* – анархо-комуніста, ватажка селянського повстанського руху на Півдні України в 1918–1921 роках. Йому належать такі основні праці: «Махновщина та її вчорашні союзники-більшовики» (1928), «Російська революція на Україні» (1929), «Спогади» (1936).

Під впливом революційних подій 1905 року Махно долучився до політичної діяльності, став членом гуляйпільської групи «хліборобів анархістів-комуністів». Тричі заарештовувався за підозрою в причетності до низки політичних убивств та експропріацій. У березні 1910 року військово-польовий суд виніс смертний вирок Махну та шістнадцятьом його товаришам. Через неповноліття на момент злочину страту замінено довічним ув'язненням, яке відбував у Бутирській в'язниці.

В екстремальних умовах каторги Махно остаточно сформувався як особистість, зазнав ідейного впливу анархізму. Звільнений із каторги Лютневою революцією 1917 року, він повернувся в Гуляйполе, де розгорнув публічну політичну діяльність, очолив кілька революційних організацій.

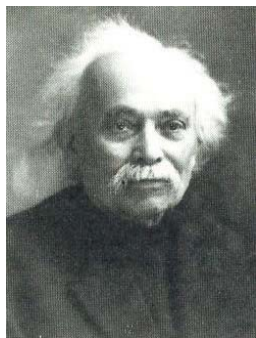
Махно брав участь у конференціях анархістів у Таганрозі, Саратові, Москві. Восени 1918 року організував терористичну групу, яка виросла у повстанський загін, що розпочала боротьбу проти гетьмана П. Скоропадського. 16 жовтня 1918 року махновці захопили Гуляйполе та оголосили про відновлення радянської влади й про повстання робітників і селян проти душителів і катів української революції – австро-германо-гайдамаків. Цю дату вважають точкою відліку в історії махновщини. Після бою в Дібрівському лісі повстанці нарекли Махна титулом «батько», яким він пишався й часто підписувався під публічними діями. До кінця 1918 року Махну вдалось об'єднати більшість повстанських загонів. Махновці співпрацювали з більшовиками, але часто гостро розходились із ними в поглядах, що й стало причиною взаємозвинувачень.

Перебуваючи під впливом ідей анархізму, Махно виступав проти будь-якої влади («ідея вільних рад» і «безвладної держави»), забезпечення життя трудівників на основі безпартійності й безвладдя. Програма махновців спрямовувалася насамперед проти «воєнного комунізму» в усіх його проявах, на захист села від експлуатації та поневолення містом, наступу промисловості на сільське господарство. Вони вимагали не лише передачі всієї землі селянству, але й права самим розпоряджатися результатами своєї праці. Махно категорично заперечував керівну роль монопольної партії у суспільстві, звинувачуючи Комуністичну партію в узурпації влади, натомість виступав за багатопартійність, котра мала проявитися в рівних правах і змагальності політичних партій і груп у впливі на людей. Махно вважав, що профспілки й вільні ради, котрі становлять місцеве самоврядування, повинні опікуватись усіма сферами громадського та державного життя.

У 1919 році Рада робітничо-селянської оборони з ініціативи Л. Троцького ухвалила рішення про ліквідацію махновщини. Проте сил і засобів для виконання цього рішення не знайшлося. Улітку махновці одночасно боролись і з більшовиками, і з білими. У серпні 1919 року Махно проголосив про створення Революційно-повстанської армії України (махновців). Її зусилля спрямовано на боротьбу з денікінцями, які в той час захопили більшу частину України. Спільна загроза наступу денікінців, а потім армії П. Врангеля призводила до союзу із більшовиками, але як тільки загроза зникла, Червона армія знищувала махновців. Махновці вели свою боротьбу до серпня 1921 року, а тоді Махно разом із невеликим загonom перебрався до Франції, із 1924 року проживав у Парижі, продовжуючи вести боротьбу з більшовизмом на сторінках своїх спогадів і публіцистики.

Упродовж 1925–1934 років Махно друкував статті з розбудови ідеї революції в анархістських часописах «Анархічний вісник», «Справа праці». Своїм основним завданням махновці оголошували здійснення третьої соціальної революції, що повинна остаточно знищити залишки капіталізму й повалити владу більшовиків-тиранів, політика яких не відповідала корінним інтересам ні робітників, ні селян. За твердженням ідеологів анархо-махновщини, перша Лютнева революція повалила владу царя, Жовтнева – капіталізм, а третя – знищить владу взагалі.

Діяльність Махна у період революційних подій 1917–1921 роках на Півдні України була однією з небагатьох у світовій історії спроб реалізації анархістської концепції на практиці. Хоча ця спроба побудови суспільства на анархістських ідеях виявилася невдалою, проте вона стала джерелом важливого історичного досвіду, була найвищою кульмінаційною точкою розвитку анархізму в Україні. Махно гостро відчував настрої селянських мас, одразу повертав зброю проти тих, хто ставав для селян найбільшою загрозою. Тому він то розходився із радянською владою, то мирився, то підтримував анархістську організацію «Набат», якщо вона змінювала свої погляди щодо селянства. Такі діаметрально протилежні дії й зробили постать Махна загадковою, незрозумілою для широкого загалу, але «батько» став персоніфікованим символом анархізму.

Жан Грав
(1854–1939)

Ще одним представником анархо-комунізму є французький громадський діяч, філософ, теоретик анархізму *Жан Грав*. Його головна праця – «Майбутнє суспільство» (1895). У 1881–1882 роках побачили світ його перші анархістські статті й брошури, почала видаватися газета «Бунтівник», яка потім змушена була через заборони змінювати назви («Бунт», «Нові часи»), де публікуються близькі йому за духом аналітичні праці, видаються брошури товаришів Грава (П. Кропоткіна, Е. Реклю, Е. Мала-теста), що розкривали різні аспекти анархізму.

Грава не подобався розкол анархістського руху на окремі теми та напрями (антимілітаризм, неомальтузіанство, кооперативізм і т. ін.). Але особливо він був нетерпимий до анархо-індивідуалізму. У 1880-х – на початку 1890-х років Грав був готовий узяти під захист тактику «пропаганди дією», точніше – індивідуальних замахів: у цю пору багато анархістів усерйоз уважали, що суспільство вже цілком готове до соціальної революції та встановлення ладу анархістського комунізму; досить лише розбудити народ, цього «великого сплячого», за допомогою кількох гучних акцій, вибухів або пострілів. Але незабаром Грав змінив цю думку, бо зрозумів, що дій «ініціативної меншості» недостатньо. Потрібно поширювати анархістські ідеї в масах. Соціальна революція, уважав Грав, може початись і перемогти лише тоді, коли відбудуться глибокі зміни у свідомості. Саме цій справі й віддав всі свої сили Грав, займаючись просвітою та агітацією.

У другій половині ХХ століття ідеї анархо-комуністів розвинули А. Беркман, Г. Рід, В. Морріс, Д. Дей, А. Хеннесі й ін. Вони, крім характерних для цієї течії ідей, акцентували на інших пріоритетах:

- А. Беркман боровся з капіталізмом, який породжує, на його думку, несправедливість; він відстоював розвиток вільних громад і суспільних груп;
- В. Морріс закликав до моралі як запоруки розвитку суспільства;
- Д. Дей і А. Хеннесі активно виступали проти католицизму, пропонуючи власні версії розвитку християнства крізь призму анархізму.

Загалом новітній анархо-комунізм пропонував своє бачення у створенні суспільства на основі колективізму, децентралізації, рівності, взаємодопомоги, дистанцювавшись від комунізму в трактуванні лєнінізму-сталінізму.

26.6. Екоанархізм (М. Букчин, Дж. Зернан)

Екологічний анархізм – одна з течій, що поєднує ідеї анархізму з тематикою охорони навколишнього середовища. На сьогодні в цій політичній течії можна виокремити такі важливі напрями, як соціально-екологічний та анархо-примітивістський.

Представники соціально-екологічного напрямку є своєрідними соціальними анархістами, часто критикують основні (традиційні) напрями в анархізмі за те, що ті надмірно фокусуються на політиці й економіці, замість того, щоб зосередити свою увагу на екосистемі (людській і природній), як це роблять послідовники зеленого анархізму. Ця теорія просуває ідею розвитку так званого лібертарного муніципалізму. *Анархо-примітивісти* часто критикують представників інших течій за те, що вони підтримують сучасні технології, які ґрунтуються на пануванні й експлуатації. Вони ж, навпаки, відстоюють ідею єднання з природою.

Мюррей Букчин – головний теоретик соціального екологічного анархізму. Йому належать такі праці, як «Анархізм постдефіциту» (1971), «Екологія свободи» (1982), «Реконструкція суспільства» (1989). Розміщуючи людський розум й саму людину в природний контекст, теоретик намагався подолати дуалізм між природою та розумом, розумом і тілом, природним та соціальним. Людству, на його думку, варто розвивати «другу природу» – культуру, покращуючи та доповнюючи створене стихійними силами природи. Букчин наголошує на тому, що соціальна екологія повинна уникати «крайнощів» глибинної екології, яка відмовилася від задоволення потреб людини на користь створення союзу людського та природного. Соціальна екологія передбачає можливість задоволення інтересів людей і їх спільнот, але не всупереч збереженню довкілля.

Демократичні традиції, які в подальшому вплинули на політичну філософію Букчина, визначили реалізацію поняття *лібертарного муніципалізму* (ідея політичної організації, заснована на прямій демократії). У 1999 році Букчин пориває з анархізмом

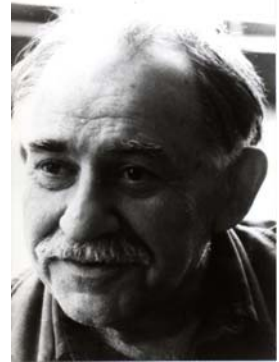

Джон Зернан
(нар. 1943)

і переносить свої ідеї в межі системи місцевого комунітаризму, хоча продовжує підтримувати потребу децентралізації та локалізації населення. Букчин – прихильник «концепції нульового зростання» (див. *детальніше у пит. 31.7*).

Джон Зернан – представник анархо-примітивізму, соціолог. Йому належать такі праці, як «Елементи відмови» (1998), «Примітивна людина майбутнього» (1994), «Запуск на Порожнечі» (2002), «Проти цивілізації: читання та роздуми» (2005), «Загибель машин» (2008) та ін.

Головний зміст праць Зернана – критика цивілізації й пропаганда аграрної культури добування їжі. Він апелює до даних соціальної антропології та етнографії, наочно пе-

Мюррей Букчин
(1921–2006)

реконуючи в перевагах первісного ладу та збиральництва. Зразок він знаходить у житті бушменів й інших племен, у яких залишилися обрядовість, шаманізм, одомашнення тварин, вирощування тютюну, що ґрунтується на єдності з природою. Спроби змінювати правила природи Зернан завжди розглядає як помилковий і згубний шлях. Програма Зернана представлена палким закликком до поступового, але рішучого повернення до коріння людства, відмови від цивілізації. Саме там, у первісному суспільстві, він бачить єдино можливе благополуччя людини й ідеал його взаємодії з біосферою.

Для Зернана як анархо-примітивіста характерні засудження тероризму та насилля, заперечення можливості розвитку наявної демократичної системи, визнання необхідності відмови від сучасних цивілізаційних напрямів розвитку міст і землеробства, атеїзм. Людину він розглядає як частину біосфери й заперечує месіанську та прогресивну її суть і роль як розумного виду.

Екологічні анархісти досягли рівня інституціоналізації. Прикладами є Інститут соціальної екології та Інститут анархістських досліджень (США). Засновником і виконавчим директором Інституту соціальної екології є *Даніель Ходоркофф* – дослідник соціальних рухів, розвитку громад, екологічної політики, анархічної теорії й історії, активний громадський діяч антивоєнних, екологічних рухів із 1960-х років. Місія Інституту соціальної екології – створення й поширення освітнього досвіду, який покращує розуміння людей, їхнє ставлення до природи та один до одного. Інститут анархістських досліджень – це некомерційний фонд, який надає гранти для радикальних письменників і перекладачів.

Новітні екологічні анархістські рухи популярні серед молоді. Існує молодіжний рух «партизанське садівництво» (англ. *guerrilla gardening*) – молодіжний рух, мета якого – несанкціоноване озеленення публічного простору міст, що розглядається як своєрідна анархічна акція протесту. Як справжні партизани, підпільні садівники уникають прямої конфронтації, діючи переважно таємно, за зразком графітістів. Для непомітного висівання рослин у людних місцях вони застосовують так звані «насіновеі бомби», тобто кулі, що складаються із суміші землі й глини з насінням усередині. Такі «бомби» непомітно кидають у ґрунт, ідучи пішки чи проїжджаючи на велосипеді. Партизанське садівництво як суспільна форма протесту зародилося у Великій Британії й поширилося на більшість західних метрополій. Предтечами цього руху були політичні й мистецькі акції 1970-х роках у США та ФРН екологічних активістів і сучасних митців, таких як Л. Л. Руа, Й. Бойс. Партизанське садівництво набуло популярності після акції в Лондоні 1 травня 2000 року, коли критики глобалізму, анархісти та екологічні активісти з лопатами та саджанцями провели акцію озеленення на Парламентській площі. Із часом на Заході партизанське садівництво розвинулося в садівництво як політичну акцію, коли, наприклад, засаджуються кущами майданчики для гольфу або висаджені рослини зображають певний символ, а також у міське городництво, що має на меті збір урожаю та озеленення занедбаних куточків міського простору.

Головні екологічні проблеми простежуємо в рамках сучасного індустріального суспільства, яке є антропоцентричним, тобто орієнтованим на людину. При цьому

людина розглядається як джерело всіх цінностей, а природі приписується лише інструментальна й споживча цінність. Натомість екоанархізм, як різновид ідеології та руху, пропонує інший, альтернативний, варіант розвитку суспільства – без насилля над довкіллям та ієрархічної побудови влади.

26.7. Анархо-фемінізм (Е. Гольдман, В. де Клер, Л. Парсонс)

Анархо-фемінізм – політична течія, яка поєднує анархізм і фемінізм, розглядає патріархат як один із проявів ієрархії, у чому вбачається головна проблема суспільства. Анархо-феміністи вважають, що боротьба проти патріархату – найважливіша складова частина боротьби проти державної влади й капіталізму. По суті, ця філософія бачить боротьбу анархістів як необхідний компонент боротьби феміністок (феміністів), і навпаки. Говорячи словами С. Браун, «оскільки анархізм – політична філософія, що протиставляє себе всім владним відносинам, то він, по суті, свій є феміністським». У США, в основному, поширені переважно індивідуалістичні форми анархо-фемінізму, в той час як у Європі більше акцентовано на колективізмі.

Анархо-фемінізм був натхненний роботами таких анархо-феміністок початку ХХ століття (Е. Гольдман, В. де Клер, Л. Парсонс). Рання феміністка М. Уолстонкрафт володіла протоанархістськими поглядами, а її чоловіка – В. Дж. Годвіна – часто вважають видатним предтечею анархізму й анархо-фемінізму (див. питання 26.2). Під час громадянської війни в Іспанії для захисту анархістських і феміністських ідей самоорганізувалась анархічна та феміністська група «Мухерес Лібрес». Анархо-фемінізм критикує погляди багатьох теоретиків традиційного анархізму, у тому числі П.-Ж. Прудона, М. Бакуніна, оскільки вони часто розглядали патріархат як незначну проблему, котра є другорядною відносно капіталізму та зникне разом із ним. Деякі навіть підтримували патріархальні відносини.

Важлива сторона анархо-фемінізму – опозиція щодо традиційних концепцій сім'ї, освіти й соціальних ролей статей. Найбільшої критики зазнає інститут шлюбу. В. де Клер стверджувала, що шлюб пригнічує індивідуальне зростання, а Е. Гольдман – що це, насамперед, економічна угода, за яку жінка платить своїм ім'ям, самоповагою, життям. Анархо-фемінізм також виступає за неієрархічну структуру сім'ї й освіти. Ця течія відіграла значну роль у створенні освітніх концепцій сучасних шкіл у США.

Емма Гольдман – теоретик анархо-фемінізму. Їй належать такі праці, як «Що я думаю?» (1908), «Трагічне у емансипації жінки» (1911), «Торгівля жінками» (1911). Дослідниця видавала щомісячний журнал «Мати Земля» («Mohter Earth»), у якому коментувала поточні події з позицій анархо-фемінізму. У журналі публікувалися роботи видатних анархістів, а також Л. Толстого й Ф. Ніцше, погляди яких мали істотний вплив на Гольдман.

Гольдман (псевдо «Червона Емма») народилася в м. Ковно (сучасний Каунас, Литва). Часто змінювала місце проживання, спочатку переїхала в Санкт-Петербург, потім емі-

Емма Гольдман
(1869–1940)

грувала в США, де працювала на текстильній фабриці. Новина про страту чотирьох анархістів, які брали участь у бунті на Хеймаркет у Чикаго, підштовхнула Гольдман

Чим більше протидії я зустрічала, тим більше відчувала себе у своїй тарілці.

Е. Гольдман, «Анархізм та інші нариси»

приєднатися до американського анархістського руху. Великий вплив на неї мали промови німецько-американського анархіста Й. Моста, який захищав правомірність насилля для досягнення політичних і соціальних цілей.

За свої погляди Гольдман часто потрапляла за ґрати. Її біографи сперечаються, до якої течії вона була ближча: анархо-індивідуалістка, анархо-комуністка або ж синдикалістка. Основна лінія її революційної діяльності – боротьба проти будь-якої влади, у тому числі інституційної влади сім'ї. Вона боролася за речі, що здавалися їй соратникам дивними й непотрібними: за сексуальну свободу, контроль над народжуваністю, реформу інституту шлюбу, відмову від призову в армію тощо. У 1908 році Гольдман позбавили американського громадянства, проте вона продовжувала виступати в містах США з лекціями, у яких пропагувала анархізм. Виходячи зі своїх радикальних анархістсько-феміністських поглядів, у цих виступах Гольдман висловлювалася проти інституту шлюбу й закликала жінок до розкнутості. Детальніше її погляди аналізуватимуться далі (*див. нут. 38.3*).

Вольтарина де Клер
(1866–1912)

Вольтарина де Клер – американська анархістка та феміністка, одна з ключових фігур в історії анархізму США. Основні праці: «Пряма дія» (1912), «Анархізм і американські традиції» (1909) та ін. Дослідниця спершу позиціонувала себе як анархістка-індивідуалістка, але згодом стала називати себе анархісткою без прикметників, прагнучи уникати ідеологічних чвар.

Свої погляди вона розкриває у численних есе, як от «Сексуальне рабство» (1895), яке присвятила анархісту М. Харману, який боровся за права жінок і виступав проти кайданів сучасного йому шлюбу. За свої радикальні погляди і висловлювання Харман неодноразово був ув'язненим. На його підтримку Клер і написала своє есе. У своїй емоційній праці Клер наводить аргументи проти шлюбу як соціального інституту, який обмежує права жінок, загрожує їхньому здоров'ю та життю.

Її шлях до анархізму розпочався з антиклерикального руху. Батьки Клер віддали на навчання в монастирську школу із якої вона кілька разів утікала. Наприкінці 80-х років XIX століття Клер повертає до анархізму. Вона була відома як чудовий спікер, оратор, автор. На думку біографа П. Евріча, це – «великий літературний таланти, порівняно з будь-яким іншим американським анархістом».

Я більше не вішаю на себе ярликів, мені достатньо просто вважати себе анархісткою.

В. де Клер, «Творення анархіста»

Дослідниця була категорично проти регулярної армії, вважаючи, що її існування сприяє війнам. У есе «Анархізм і американські традиції» Клер стверджувала: для досягнення миру у всьому світі «всі мирні люди повинні

припинити свою підтримку армії й вимагати, щоб усі бажаючі воювати робили це на свій страх і ризик; ніяких пенсій і допомоги тим, хто зробив вбивство людей своєю професією». В. де Клер була однією з найвідоміших анархісток в історії США, яку Е. Гольдман називала «найобдарованішою й найблискучішою анархісткою Америки».

Люсі Парсонс
(1853–1942)

Люсі Парсонс – активістка американського робітничого руху кінця XIX – початку XX століття, профспілковий організатор, оратор і видавець. Народилась у Техасі, у сім'ї чорношкірих рабів. Її чоловік, Альберт, за дорученням радикальної республіканської партії проводив на півночі Техасу кампанію з підписки на їхню газету. Ховаючись від постійних расистських і політично мотивованих загроз із боку Ку-Клукс-Клану, Парсонси переїхали в 1872 році у Чикаго, якраз під час економічної кризи¹. Вони приєдналися до Соціалістичної трудової партії Америки, долучилися до профспілкового руху в складі організації «Лицарі праці». Коли економічна криза закінчилась, партія сама опинилася в політичній кризі й зазнала розколу: із неї вийшли анархісти.

У 1886 році, після бійні на площі Хеймаркет, держава піддала чиказьких анархістів репресіям. А. Парсонс, який виступав на Хеймаркеті з промовою за 8-годинний робочий день, був серед сімох анархістів, засуджених на смерть. Під час суду і після страти чоловіка Парсонс розгорнула бурхливу пропагандистську діяльність, що принесла їй популярність по всій країні. Вона взяла участь у становленні революційно-синдикалістського об'єднання «Індустріальні робітники світу» (IWW), яке виникло з об'єднання найрадикальніших низових профспілок. У 1905 році Парсонс виступала на зборах IWW, підкреслювала важливе становище жінки в системі капіталістичної експлуатації й наголошувала на опорі проти нього. В цей період вона співпрацювала у двох газетах – «Freedom» і «The Liberator». Парсонс також співпрацювала з анархо-феміністичним рухом, проте не підтримувала боротьбу за виборчі права для жінок, негативно відгукувалася про концепцію «вільного кохання» в тому вигляді, у якому її проповідувала Е. Гольдман. У 1939 році Парсонс вступила в Комуністичну партію США.

Зауважимо, що в анархо-феміністських колах США останнім часом уживають термін «*manarchist*» (гра слів: *man* – чоловік, *anarchist* – анархіст) як зневажливий ярлик для анархістів-чоловіків, які вільні від турбот феміністок, або ж є відкритими антифеміністами. Сучасні анархо-феміністські групи – болівійські «Мухерес Креандо» (Mujeres Creando), радикальні черлідерки (Radical Cheerleaders) і щорічна конференція «Ла Рівольта!» (La Rivolta!) в Бостоні.

Серед суспільно-політичних рухів неонархо-фемінізм представлений різними ініціативними групами, організаціями, центрами, що поєднані основною ідеєю – ліквідацією патріархальних принципів організації суспільних інституцій.

¹ Мова про кризу 1873–1878 років.

26.8. Постанархізм і постанархістський структуралізм (С. Ньюман)

У сучасній анархістській політичній думці виокремився такий напрям як *постанархізм*. У лондонському видавництві у 2011 р. «Pluto Press» вийшов репрезентативний 4-томний збірник «Постанархізм: хрестоматія» («Post-Anarchism: A Reader»). Перший том – «Коли анархізм зустрівся з постструктуралізмом» – включає тексти засновників постанархізму: Е. Коха, Т. Мейя, С. Ньюмана, Х. Бея. Друга частина – «Постанархізм завдав удар на вулицях» – складається з чотирьох статей, вихідним пунктом яких є радикальні й анархічні дії. У цих статтях висвітлено, як постструктуралізм рефлексує або реконструює деякі аспекти сучасної політичної ситуації. Третя частина – «Знову відкритий класичний анархізм» – включає значну критику постанархізму. Четверта частина – «Лінія порятунку» – присвячена можливості використання теорії символічного в постанархізмі, питання про сексуальність як інструмент репресій, критиці зневажливого підходу до Е. Гольдман, пошуку паралелей постанархізму та травневих подій 1968 року у Парижі, критиці анархо-примітивізму й захисту важливості технологій. Автори хрестоматії критично переосмислюють традиційний погляд на анархістську теорію.

Зупинимося на характеристиці політичних ідей одного із представників вказаного напрямку – С. Ньюмана.

Сол Ньюман
(нар. 1972)

Сол Ньюман – британський політолог, якого вважають головним теоретиком постанархізму, запропонував використовувати в політичній науці термін «*постанархізм*» для позначення історичної еволюції класичного анархізму XIX століття крізь призму постструктуралізму. Доктор політології Ньюман викладає політичну теорію у коледжі Гольдстміт Лондонського університету. Йому належать праці: «Від Бакуніна до Лакана» (2001), «Влада і політика у постструктуралістській думці: нові теорії політичного» (2005), «Анархізм, постструктуралізм і майбутнє радикальної політики» (2007), «Постанархізм і сучасна радикальна політика» (2007), «Емпіризм, плюралізм і політика у Дельоза та Штірнера» (2009), «Політика постанархізму» (2010) та ін.

Дослідник не сприймає традиційну сутність анархізму, зокрема есенціалізм, концепції революційних перетворень тощо. Найбільше уваги теоретик приділяє основній політико-етичній позиції анархістів про заперечення будь-якого авторитету, розгляд влади як утілення усіх форм експлуатації, гноблення та поневолення, бо це «невизначена гра» за інші форми домінування. Загалом, Ньюман визначає постанархізм як політико-етичну стратегію, що не заперечує мінливості цінностей та ідентичностей. Він переосмислює й «нову етику колективної дії», що стала б засуджувати колективність, коли вона утискає унікальність, і засуджувала б відмінність, коли вона було б на шкоду колективності. Постанархістська колективна дія могла б ґрунтуватися на

Держава для анархістів є пригніченням апріорі, і неважливо, яку форму вона приймає.

С. Ньюман, «Анархізм і політика RESENTIMENT'a»

повазі та визнанні автономії, відмінності та відкритості всередині спільноти. Це позиція, яка дозволяє комбінувати індивідуальну відмінність із колективною, що не є діалектичним, оскільки підтримує певний позитивний і життєстверджуючий антагонізм між ними. Це передбачало б, за Ньюманом, поняття «рівності свободи відмінностей» або поваги до відмінностей без зловживання свободою інших бути різними.

Ньюман у праці «Постанархізм і сучасна радикальна політика» переносить теоретичну дискусію на поле практичної політики й прагне виробити універсальну теорію колективної політики, засновану на локалізованих практиках політичного опору. Він уводить поняття «радикальна демократія» як форму демократії, що ґрунтується на децентралізації влади та політичній участі суспільства.

Вагомий внесок у розробку теоретичних основ поєднання анархізму та постструктуралізму німецьких авторів: Ю. Мюмкена з працею «Анархізм і постмодерн» (2005), Й. Бруна з працями «Скасування держави. Тези про співвідношення анархістської і марксистської критики» (1994), «Соціальні та політичні витоки неофашизму» (1990) та ін. Загалом постанархісти намагаються віднайти відповідь на питання: чи стане анархізм масовим рухом, чи лишиться маргінальним, ексклюзивним для академічної спільноти і декількох активістів-ентузіастів, яких суспільство не розуміє.

26.9. Практика новітнього анархізму у сучасному світі

Сучасний анархістський рух дуже різноманітний і включає безліч течій, які важко структурувати в єдину течію або рух. Часто, це синтез анархістських ідей із інвайронменталістськими, антиімперіалістськими, пацифістськими та ін. Продовжуючи традиції представників цього напрямку, новітні послідовники анархізму намагаються створити альтернативне до авторитарного, ієрархічного та репресивного суспільства, вирішувати усі питання спільно на основі консенсусу та особистої свободи, замість патріархату пропонуючи принцип гендерної рівності, традиційних відносин (самоорганізація). Анархісти дуже активні в антифашистському русі, постійно беруть участь у вуличній конфронтації з неонацистами.

Досить часто у світі простежуємо прояви так званих «помаранчевих» (англ. *orange*) анархістів як породження нового часу. Для людей, які намагаються втілити постмодерні ідеї в політиці, характерні епатажні «помаранчеві акції» на кшталт вуличних спектаклів, флеш-мобів, перформансів, гепенінгів, інсталяцій та ін. Ця течія домінує сьогодні на пострадянському просторі. Анархісти часто перебувають у підпіллі, оскільки проводять акції, які порушують закон. Прикладом може слугувати, «Фронт визволення тварин» (Animal Liberation Front) – міжнародний підпільний рух опору нелідерського типу, який практикує визволення тварин, що знаходяться у неволі. Активісти Фронту викрадають тварин із наукових лабораторій і звіроферм, знаходять їм житла та ветеринарну допомогу, а також руйнують підприємства, задіяні в галузь промисловості, що використовують тварин.

Іноді новітні анархісти проводять разові акції, однак для сучасного світу характерна й їх інституціоналізація. Автономісти та сквотери захоплюють порожні будівлі, що стають центрами культури й функціонують як комуни. Одна з найвідоміших знаходиться у Копенгагені. Мета комуни «Християнія», як зазначається на їхньому офіційному сайті – створення самоврядного суспільства, де кожна людина може вільно виражати себе й, водночас нести відповідальність перед суспільством. Це співтовариство утримує себе своїми силами й прагне бути вільним від фізичного та психічного бруду. Їхні ідеї – суміш екологічного, феміністського, пацифістського анархізму. Їх історія розпочалась із 1970 року, коли група осіб організувала літній табір і почала спільно проживати в покинутих військових казармах. «Християнія» уклала угоду із Міністерством оборони в 1972 році, уряд погодився на цей соціальний експеримент. Із того часу довго тривав процес вироблення правил співжиття й угоди з урядовими структурами. У 1989 році парламент прийняв закон «Про використання району «Християнії», де вписано правову основу їх існування та правила використання будинків, закладів на їхній території й земель. Хоча кожний новий уряд намагався змінити базу їх існування, із 2011 року на території діє напівавтономний статус, із орендною платою, оподаткуванням та ін. Постійно на цій території проживає близько 100 осіб, заборонена зброя, тяжкі наркотики. «Християнія» – це осередок митців, художників, музикантів, які проводять масштабні фестивалі (до 70 тис. учасників), це приваблива своєю екзотикою територія для туристів.

Подібні острівці тимчасового або більш тривалого проживання наявні й у інших демократичних країнах. Для їх появи необхідними умовами для них є свобода та плюралізм. У столиці Литви Вільнюсі існує маленький ізольований квартал Ужупіс (лит. *Užupis*), який у 1997 році отримав статус божественного району, оголосив себе республікою митців і романтиків, яка має не лише кордони, дорожні знаки, але й управління і конституцію. Конституція «Республіки Ужупіс» дещо специфічна, адже не містить статей, які б закріплювали державні інституції. Серед 39 статей Конституції: «Кожен має право помилятися», «Кожен має право на індивідуальність», «Кожен має право любити», «Кожен має право бути невідомим й незаним», «Кожен має право доглядати собаку до кінця днів одного з них», «Кожен має право не мати жодних прав» та ін.

Для розвитку новітнього анархізму в Україні цікавий такий феномен¹, як політична партія анархістів, що порушує основну ідею анархістів-класиків. У Міністерстві юстиції України офіційно зареєстрована політична партія «Союз анархістів України» (28.12.2002 р.) із місцеперебуванням у м. Одеса. Керівником політичної партії «Союз анархістів України» є В. Чорний. Її ідеологічні засади – сукупність різних анархістських течій. На думку представників «Союзу...», влада – це вияв свавілля та примусу, насильницьке насадження в суспільстві інтересів керівних можновладців, а держава – це централізована система влади, яка посилює примус і забезпечує безкарність керівників. Анархія розглядається у партійній програмі як суспільний лад – скріплена вільним договором система загального самоврядування: від управління ін-

¹ Партій анархістів у світі не існує, позаяк вони відкидають досягнення власних політичних цілей партійною діяльністю.

дивіда власним життям через самоврядування будинків, вулиць, громад, підприємств до країни в цілому як спільноти громад. Анархізм – ідеологія досягнення анархії. Це сукупність антиетатистських (або антистейтистських)¹ течій, які убачають майбутнє гуманне суспільство бездержавним. Досягнення цієї мети, на думку політичної партії, можливе через самовдосконалення, підвищення громадянської компетентності, нарощування навичок соціальної й виробничої самостійності кожного громадянина, його вміння зорганізуватися з ближніми для спільного самоврядування. Еволюційній стратегії відповідає ідея розширення громадянського суспільства в його анархічному розумінні, тобто анархізації соціуму.

Представники революційного синдикалізму в Україні об'єдналися у 2011 році у Харківську організацію «Автономна спілка трудящих» (АСТ), що заснована у Києві. До її створення долучилися студентська профспілка «Пряма дія» та «Медіа-профспілка». Харківська організація «Автономна спілка трудящих» (АСТ) налаштована на використання синдикалістських методів боротьби. Їхній ідеал – суспільство, у якому людина й людство вільні від економічних і політичних кайданів сучасного світу. Виступають проти порушення трудових прав, виконують солідарні дії для підтримки жертв політичних репресій в Україні та світі. Вони відносять себе до «специфічного анархізму», адаптованого до українських умов; опираються на принципи прямої дії та революційної меншості. Також у Харкові створена ініціативна група анархо-феміністок, які виступають за знищення патріархального суспільства, насилля над жінками. До Міжнародного дня захисту прав жінок та миру 8 Березня група проводить публічні акції задля привернення уваги суспільства до цих проблем. Серед гасел: «Жінки світу – у вас є вибір! Кухня і мода – це не свобода!», «Ні патріархату!», «Традиція – не даність! Наш вибір – солідарність!» та ін.

Досить відоме в Україні товариство «Тігра-Нігра», яке включене в американську мережу за глобальну економічну справедливість. Його члени провадять спільні акції разом із київськими активістами «Без кордонів» («No Borders»). «Без кордонів» – це рух за права мігрантів, спрямований проти обмеження прав людей на пересування, проти політики закривання кордонів. Представники не відносять себе до «чисто» анархістської течії, але в їх складі переважають анархісти.

Вітчизняні дослідниці І. Вільчинська та Т. Рева виокремлюють три сценарії розвитку сучасної політики постанархістських угруповань:

- 1) сценарій лібертаристського прориву для високорозвинутих демократичних країн – проти диктатури транснаціональних корпорацій, які виступають головною перешкодою для побудови справедливого вільного суспільства;
- 2) сценарій для країн третього світу (передбачає зменшення впливу європейських держав і США);
- 3) песимістичний сценарій – поглиблення маргіналізації населення через погіршення соціально-економічних умов.

Новітній анархізм завдяки множинності проявів у сучасному світі завжди існуватиме, особливу динаміку отримуючи при загрозі встановлення авторитарних режимів.

¹ Походження терміна «антиетатистський» – від фр. *état*, а «антистейтистський» – від англ. *state*.

26.10. Значення неоанархістського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

На думку вітчизняних дослідників В. Горбатенка, В. Скиби та В. Туренка, анархізм представлений на всіх трьох рівнях структурного функціонування політичних ідеологій:

1) *теоретико-концептуальний*, який включає розробку та обґрунтування цілей, принципів, цінностей, ідеалів;

2) *програмно-політичний*, на якому загальні соціально-філософські принципи перетворюються в конкретні програми, лозунги, гасла, документи, вимоги політичної еліти;

3) *актуалізований (поведінковий)*, який свідчить про міру засвоєння громадянами цілей, вартостей, ідеалів, принципів політичної ідеології, наскільки вони втілені в діях громадян.

Підґрунтя для його розвитку надають відомі суспільні проблеми: соціальна та політична нерівність, бюрократизм, обмеження соціальної поведінки. Ця практика свідчить про те, що в кожному суспільстві існуватимуть особи, які захочуть установлювати свої власні правила співжиття й цінності. Такі осередки новітніх анархістів можуть бути лише у вільних демократичних країнах.

До концепцій анархізму варто відносити будь-які теорії, які пропонують горизонтальні структури суспільства. Сучасний анархізм включає принцип плюралізму й не

Анархізм, як показує його походження, – це теорія, яка відкидає будь-який вид насильницького правління. Він відкидає державу як утілення насильства. Правління, яке анархізм визнає, повинне бути вільним самоврядуванням, і не лише в сенсі правління більшості, а те, що із ним мають погоджуватись усі. Не зважаючи на привабливість анархізму, як метод регулювання внутрішніх державних справ він відкидається всіма, крім деяких ідеалістів-мрійників.

Б. Рассел, «Філософський словник розуму, матерії і моралі»

лише допускає множинність теорій, але й вважає їх дуже корисними для розвитку суспільства, як зазначав В. Макаренко у книзі «Головні ідеології сучасності».

На думку німецького політолога У. Матца, «ідеології – це специфічні системи цінностей, які виходять на авансцену під час серйозних суспільних криз. Їх значимість у сучасному соціумі пояснюється саме тим, що притаманний їм догматизм здатний потіснити наростаючі процеси суспільної дезорієнтації, а також подолати відчуття перетворення політичної діяльності в просте управління благами земного життя». Анархізм часто пропонує простоту рішень, хоча створення політичної системи та політичний процес завжди є складними.

Основними принциповими та суттєвими недоліками анархізму є:

- розмитість уявлень майбутнього суспільства, до якого закликають анархісти;
- невміння організувати свої дії та управляти ними відповідно до умов, що динамічно змінюються;
- наявність гострих суперечностей усередині анархічних течій, що робить нереальними досягнення їхніх політичних цілей.

Українська дослідниця В. Гошовська зазначає, що «анархізм не став пануючою ідеологією, позаяк втілює в собі споконвічне прагнення людини до звільнення від суворих обмежень у своїх вчинках, що накладає життя в суспільстві, організованому на державних началах».

Множинність течій неоанархізму дає можливість виокремити такі його риси, що мають значення для подальшого розвитку науки й практики:

Самоврядування. Воно не вимагає ніякого втручання в життя суспільства з боку держави, відкидає патерналізм і централізм. На цих засадах анархізм може бути близьким із тими видами лібералізму, які розглядають ринок як гарантію від втручання держави.

Добровільність. Будь-яке насилля у ході організації суспільства відкидається. Те саме стосується авторитету, якщо він не є відкритим і пов'язаний із адміністративними методами. Реальна влада та авторитет можуть продовжити своє існування, але вони назавжди позбавляються легітимності, законності та довіри з боку суспільства.

Децентралізація та деконцентрація влади. Ієрархічні відносини зберігаються лише в тій мірі, в якій вони пов'язані із адміністративно-територіальним устроєм та організацією влади.

Протидія будь-якому зміцненню влади. Мова йдеться насамперед про зведення до мінімуму ролі головних державних відомств – оборони, зовнішніх і внутрішніх справ, поліції, розвідки й контррозвідки. Ставлення до медіа визначається тим, наскільки вони обслуговують інтереси цих відомств і беруть участь у маніпуляції суспільством.

Протидія будь-якій експлуатації у фіскальній і фінансовій політиці держави, інституту комерційної таємниці та ін.

Анархістська концепція суспільства, у якому немає центральної влади, цілковито суперечить досвіду всіх розвинених суспільств, де індустріалізація крокує пліч-о-пліч зі зміною ролі держави. Анархізм, як цілісна доктрина, потребує значної зміни переконань. Однак, як джерело критичних ідей для інших ідеологій і рухів, він здобув певний успіх. Анархізм був постійно присутній у соціалістичній традиції, він надихав лібералів на подолання непослідовностей й відрази в ставленні до таких питань, як, наприклад, свобода слова. Він сприяв розвитку фемінізму; анархістський ідеал людських відносин, вільних від застосування сили та експлуатації, поширився на відносини між чоловіком і жінкою.

Течія анархістської думки (започаткована Л. Толстим), яка принципово заперечувала будь-яке насильство, лягла в основу пацифізму. Близьче до нашого часу анархістські ідеї увібрало в себе радикальне крило екологічного руху. Анархісти яскраво проявляють себе у кампаніях за права тварин. Ці позірно відмінні впливи об'єднують дві основні ідеї: заперечення будь-яких владних відносин, хоч би як уміло не були вони закамфльовані, і віра в пряму дію як засіб боротьби з ними на протигагу традиційним політичним методам. Як очевидно, саме ці ідеї, а не детально продумані плани перебудови суспільства, і виявилися здатними стати вагомим внеском анархізму в політичну думку.

Анархістські вчення мають широкий спектр ідей, гіпотез та іноді ними й замишаються, не перетворюючись на сталу політичну практику. Однак саме завдяки

Одним із головних принципів політики повинен стати принцип, за яким ми не можемо здобути небеса на Землі. Ми неспроможні стати вільними духами чи ангелами, принаймні протягом кількох наступних століть. Отже, мусимо бути скромнішими. Той, хто обіцяє занадто в політиці та медицині, імовірно, є шарлатаном. Ми повинні прагнути поліпшити речі, але мусимо відкинути ідею філософського каменя, ідею формули, що оберне наше розбещене людське суспільство в чисте, творче золото. Як говорив К. Краузе, суть політики в тому, щоб вибрати найменше зло.

К. Поппер, «Відкрите суспільство та його вороги»

анархістським ідеям розвинувся незалежний профспілковий рух, існують комуні як культурницькі, екологічні, освітні, наукові й інші центри. Тому твердження, що анархічні ідеї – лише утопія, не мають під собою підстав. Український політолог Ю. Шайгородський зазначав, що «будь-яка міфологія ідеологічна, будь-яка ідеологія міфологічна», то ж це твердження абсолютно підходить для анархізму.

Анархізм ніколи не стане масовою ідеологічною течією та рухом, однак його концепції будуть користуватись певним попитом у політико-ідеологічному просторі. Найширше неоанархізм представлений як культурне постмодерністське явище. Перспективу анархістські ідеї мають й через зростаючу популярність у сучасному світі екуменічних течій.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні складові поняття «анархізм».
2. У чому відмінність класичного та новітнього анархізму?
3. Що відмінного у лібералізмі та анархізмі?
4. Чому ідеї Дж. В. Годвіна відносяться до витоків анархізму?
5. Назвіть основних представників класичного анархізму.
6. Хто заклав базис для розвитку анархо-індивідуалізму?
7. Яких представників анархо-індивідуалізму можете назвати?
8. Чому анархо-синдикалізм вважається найбільш конструктивною течією новітнього анархізму?
9. Чи має анархо-синдикалізм інституційний вимір?
10. Назвіть принципи анархо-синдикалізму.
11. Назвіть основні ідеї та праці М. Бакуніна.
12. Які риси відрізняють комунізм та анархо-комунізм?
13. Назвіть представників анархо-комунізму.
14. Хто вважається головним представником селянського анархізму як одного із різновидів анархо-комунізму?
15. Чи поєднуються анархістська й екологічна ідеології?
16. Назвіть основних представниць анархо-фемінізму та екоанархізму.
17. Розкрийте зміст постанархістського структуралізму.
18. У чому полягає основне значення неоанархістського підходу для подальшого розвитку політичної науки?
19. Наскільки сучасному анархізму притаманна екуменічність теорії та практики?

Література

- Бакунін М. А.* Избранные философские сочинения и письма / подгот. В. Ф. Пустарников. – М. : Мысль, 1987. – 574 с.
- Бакунін М. А.* Философия, социология, политика / Сост. В. Ф. Пустарников. – М. : Правда, 1989. – 624 с.
- Бегей І.* Анархізм: pro і contra / І. Бегей // Освіта регіону. – 2013. – № 4. – С. 123–133.
- Біденко А.* Сучасні українські реалії теорії анархізму / А. Біденко // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 77–82.
- Верстюк В.* Махно Нестор / Політична енциклопедія // В. Верстюк ; ред. кол. : Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) та ін. – К. : Парламент. вид-во, 2012. – 808 с. – С. 364.
- Висоцький О.* Прудон П'єр Жозеф / О. Висоцький // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 540–542.
- Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К. : Перліт, 1994. – 256 с.
- Гошовська В.* Анархія / В. Гошовська // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 27–28.
- Грав Ж.* Будущее общество / Ж. Грав ; [пер. с франц.] – М. : Либроком, 2009. – 232 с.
- Громадська Н. А.* Соціальний діалог та трипартизм: тенденції та перспективи розвитку / Н. А. Громадська // Наукові праці ЧДУ імені Петра Могили. – Вип. 41. – Т. 54. – С. 72–77.
- Делєз Ж., Гваттари Ф.* Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делєз, Ф. Гваттари; [пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 672 с.
- Енциклопедія політичної думки* ; [пер. з англ.; за ред. Н. Лисюк; ред. кол. : К. Лігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.
- Запорожець С. А.* Анархічний індивідуалізм свободи Макса Штірнера / С. А. Запорожець // Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2011. – Вип. 25. – С. 207–214.
- Запорожець С. А.* П'єр Жозеф Прудон – самоідентифікація анархізму: розробка основних соціально-політичних ідей / С. А. Запорожець // Гілея. – 2011. – Вип. 52. – С. 444–449.
- Історія політичної думки* : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексєєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.
- Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера.* – К. : ВК ТОВ «Тандем», 2002. – С. 396.
- Кропоткін П. А.* Анархия: сборник / Сост. и предисл. Р. К. Баландина. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 576 с.
- Кропоткін П. А.* Взаимная помощь как фактор эволюции / П. А. Кропоткін. – М. : Самообразование, 2007. – 240 с.
- Кропоткін П. А.* Хлеб и воля. Современная наука и анархия / П. А. Кропоткін. – М. : Правда, 1990. – 638 с.
- Левинець П.* Утопія та практика революційного досвіду / П. Левинець // День. – 2001. – 17 лют. – С. 5.
- Литовченко А.* Кропоткін Петро / А. Литовченко // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 347–348.

Макаренко В. Главные идеологии современности / В. Макаренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 480 с. – С. 409.

Махно Н. Сповідь анархіста / Н. Махно. – К. : Книга роду, 2008. – 624 с.

Онфре М. Трактат атеології. Фізика метафізики / М. Онфре; [пер. з франц. А. Репа]. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 216 с.

Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антоноюка. – К. : МАУП, 2005. – С. 322.

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер; [пер. з англ. О. Буценка]. – 2 т. – Т. 2. – К. : Основи, 1994. – 494 с. – С. 381.

Постол О. Є. Основні риси ідеологічної сфери політичного життя сучасності / О. Є. Постол // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 564–570.

Постол О. Є. Посткласичні ідеологічні трансформації : монографія / О. Постол. – К. : ВЦ «Академія», 2015. – 288 с.

Прудон П. Ж. Политические противоречия: Теория конституционного движения в XIX столетии (во Франции) / П. Ж. Прудон. – М. : КРАСАНД, 2011. – 168 с.

Прудон П. Ж. Французская демократия (О политической способности рабочих классов) / П. Ж. Прудон. – М. : КРАСАНД, 2011. – 408 с.

Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия, или Женщины в настоящее время / П. Ж. Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.

Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали / Б. Рассел; [пер. с англ. А. Васильченко, Ю. Данько, А. Клепикова та ін.] – К. : Port-Royal, 1996. – 368 с. – С. 18–19.

Рікер П. Ідеологія та утопія / П. Рікер; [пер. з англ. В. Верлока]. – К. : Дух і літера, 2005. – 386 с.

Сорба О. Сорель Жорж / О. Сорба // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 602–603.

Стадник М. Бакунін Михайло / М. Стадник // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 728–729.

Старка В. Махно Нестор / В. Старка // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 423–424.

Танчин І. Штірнер Макс / І. Танчин // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 423–424.

Ткаченко В. Отаманщина / В. Ткаченко // Віче. – 1992. – № 8. – С. 152–159; № 9. – С. 119–145; № 12. – С. 119–145.

Штірнер М. Единственный и его собственность. / М. Штірнер. – Х. : Основа, 1994. – 560 с.

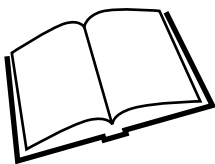
Яковлев О. Кропоткін П. / О. Яковлев // Політична енциклопедія / ред. кол. : Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) та ін. – К. : Парламент. вид-во, 2012. – 808 с. – С. 376.

Dahl R. A. Anarchism / R. A. Dahl // Democracy and Its Critics. – Yale University, 1989. – P. 30–46.

Nozick R. Anarchy, State and Utopia / R. Nozick. – New York : Basic Books, 1974. – P.4.

Rocker R. Anarcho-Syndicalism / R. Rocker. – London : Pluto Press, 1989. – P. 109–130.

ТЕМА 27

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ УТИЛІТАРИЗМУ

27.1. Сутнісні характеристики доктрини утилітаризму

27.2. Політичні ідеї представників класичного утилітаризму як предтеч сучасних утилітаристських підходів:

27.2.1. Політичні погляди предтечі утилітаризму Д. Г'юма

27.2.2. Теорія політичного утилітаризму Дж. Бентама

27.2.3. Свобода в трактуванні Дж. С. Міла

27.2.4. Г. Сиджвік – останній видатний філософ класичного утилітаризму

27.3. Особливості новітнього періоду розвитку етичних і політичних ідей мислителів утилітаризму

27.4. «Негедоністичний утилітаризм» Дж. Е. Мура

27.5. Мілівська традиція «утилітаризму правила» у філософській спадщині Р. Б. Брандта та Д. Брейбука

27.6. Розвиток бентамівської традиції «утилітаризму дії» Дж. Дж. К. Смартом

27.7. Дворівневий утилітаризм Р. М. Хеара

27.8. Антиспесісизм П. А. Д. Сінгера

27.9. Значення утилітаристського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

27.1. Сутнісні характеристики доктрини утилітаризму

Утилітаризм (лат. *utilitas* – користь, вигода) – одна з нормативних політичних теорій, головною ідеєю якої є надання преференції тому політичному й соціальному устрою, який приносить максимальну користь людям. Утилітаризм розглядається як політична й моральна філософія, прихильники якої вважають користь основою моральності і критерієм людських вчинків, намагаються оцінювати будь-які політичні

питання з погляду їхніх практичних наслідків, а користь вважають фундаментальною цінністю. Саме користь надає сенсу всім діям людини, усе інше має інструментальну цінність, тому метою утилітаризму є максималізація користі. Утилітаризм також є теорією нормативної етики, відповідно до якої моральною слід вважати таку дію, яка максимізує користь. Остання ж категорія визначена різними способами, вона охоплює задоволення, економічний добробут, відсутність страждань і досягнення щастя. Утилітаризм виступає формою consequentialism, яка передбачає моральне значення наслідків дії.

Теорія утилітаризму пов'язується з іменами Д. Г'юма (Юма), Дж. Бентама, Дж. Міла, Дж. С. Міла, пізніше – з постатями Г. Сиджвіка, Дж. Е. Мура, Р. Б. Брандта, Дж. Дж. К. Смарта, Р. М. Хеара, Д. Брейбука, П. Сінгера.

Оскільки для утилітаризму характерний *принцип максимізації*, то основні відмінності в утилітаристських теоріях зазвичай пов'язані з розходженнями у твердженнях щодо того, що слід розуміти під «користю». У теорії утилітаризму сформувалися три школи, основна відмінність яких зумовлювалася специфікою розуміння користі:

- *класична школа* (Дж. Бентам, Г. Сиджвік) трактує користь із гедоністичного погляду, розглядаючи її як насолоду (головним благом для людини є задоволення, усе інше – вторинне). Класичний політичний утилітаризм спрямований на побудову такого суспільного ладу, який би приносив максимальну користь кожному. Ця течія утилітаризму була розкритикована, оскільки задоволення й бажання різних індивідів не можуть порівнюватися. До того ж, деякі людські бажання можуть бути антисуспільними (расистськими, антисемітськими тощо). Модель максимізації користі є апологетикою ідеї вільного ринку;
- *школа утилітаризму добробуту* пов'язана зі сучасною економікою добробуту. На думку представників цієї школи, головним має бути не задоволення загалом, а задоволення потреб і бажань як фактичних і передбачуваних переваг;
- *школа ідеального утилітаризму* визнає, що інші речі теж можуть мати ідеальну цінність. Дж. Мур, наприклад, до таких цінностей відносив особисті стосунки й естетичний досвід.

Утилітаризм використовується у трьох сферах:

1) у сфері індивідуального вибору та етики. Визначаючи, що є найкращим у житті, утилітарист стверджує: це те, що приносить користь. Тут можливі два підходи: егоїстичний («користь для мене») і універсалістський («користь для всіх чи для багатьох»), між якими дуже часто існують протиріччя;

2) у сфері формування публічної й соціальної політики (прийняття рішень про податки, охорону довкілля, питання оборони країни тощо); прийняті на основі утилітаристських принципів рішення можуть суперечити демократичним принципам;

3) можлива оцінка соціальних структур загалом. Оцінюючи конкуруючі теорії «добре організованого суспільства», утилітарист підтримує ту систему, яка принесе найбільшу користь. На рівні узагальнень утилітаризм перетворюється в політичну філософію. Користь розглядається як совість кожного члена суспільства, кожен сам визначає власну мету. На рівні прийняття соціально-політичних рішень інтереси кожного входять у загальну калькуляцію користі.

Незалежно від найменування всі форми утилітаризму мають одну основу: критерієм моральності виступає користь, а суперечка між прихильниками різних його тлумачень здійснюється переважно по лінії протиставлення значущості самої дії й деякого загального морального правила для однорідних дій. Позиції конфронтації з цього питання прийнято позначати «утилітаризмом вчинку (дії)» та «утилітаризмом правила». Представники першої позиції стверджують, що дію можна вважати «правильною», якщо вона призводить до найкращого результату з усіх можливих у конкретній ситуації, а прихильники другої співвідносять цінність вчинку із загальними моральними настановами.

27.2. Політичні ідеї представників класичного утилітаризму як предтеч сучасних утилітаристських підходів

27.2.1. Політичні погляди предтечі утилітаризму Д. Г'юма

Предтечею утилітаризму вважається шотландський мислитель, філософ, історик, економіст, публіцист епохи Просвітництва *Девід Г'юм* (також прізвище транскрибують як *Х'юм, Юм*). Основні праці: «Трактат про природу людини» (1739–1740), «Есе» («Моральні і політичні нариси») (1741–1742), «Дослідження про людський розум» (1748), «Дослідження принципів моралі» (1751), «Історія Англії» (1754–1762, у 6 т.), «Діалоги про природну релігію» (1779, опубліковані за заповітом після смерті автора).

Девід Г'юм
(1711–1776)

Для розуміння сенсу політики важливими є дослідження Г'юма з епістемології та його роздуми про природу моралі, зокрема про звичаї, справедливість і власність. Визнання до Г'юма прийшло завдяки працям політичної та моральної тематики («Есе»). Для нього набуває важливого значення поміркованість у політиці. Мислитель вважав людину «істотою звички», яка здатна адаптуватися й до монархічного правління, і до республіканського, і навіть до деспотичного.

Г'юм детально проаналізував дві версії походження влади: божественну й засновану на народній згоді. Філософ критично оцінював договірну теорію походження влади (есе «Про початковий договір» (1748)), вважав її неправдоподібною. Урядування спирається на «загарбання й завоювання», і його слід підтримувати з огляду на позитивні наслідки, однак воно не протримається і п'яти хвилин, якщо розпочати перевірку, чи не суперечить урядування вимогам певного чинного договору. Мислитель вважав владу обов'язковою, такою, що виникає як знаряддя вирішення нагальних потреб людської життєдіяльності, а не є наслідком прийняття виваженого рішення попередніми поколіннями.

Г'юм указував на відмінність між державою й суспільством. Соціальний організм суспільства, виникаючи на основі сімейних відносин, не одразу потребує по-

літичної влади й її інститутів. Останні з'являються у випадку військових сутичок одних суспільств із іншими. Політична влада, формуючись на основі інституту військових вождів, набувала в першу чергу монархічних (а не республіканських) рис і форми. В есе «Про свободу друку» (1741) мислитель дійшов висновку, що дві крайності в політичному правлінні: свобода й рабство – достатньо близькі між собою. Г'юм вважав, що повне рабство, як і необмежена свобода, призводять до неефективності державного управління. Поєднання монархії з певними свободами (слова, друку) демонструє факт довіри правителя до народу, оскільки він не відчуває ніяких заздрощів до власних підданих.

За Г'юмом, доцільним є обмеження свободи в умовах республіканської форми правління, але воно буде результативним лише за умови, що правитель не викликає заздрості в підлеглих, які й довіряють йому необмежену владу. Свобода слова виступає запобіжним і дієвим механізмом розвитку деспотичної влади. Філософ доводив, що державна влада, будучи владою меншості над більшістю, базується на трьох головних принципах: суспільному інтересі, праві на владу, праві на власність (есе «Про початкові принципи правління», 1741). Міцність будь-якої системи правління забезпечується домінантним у суспільній думці переконанням щодо істинності певного суспільного інтересу. Мислитель вважав, що суспільство краще регулюється загальною системою законів, тому менше переймався формою правління, яка послуговується цими законами.

Аналізуючи різні форми правління, Г'юм зазначав, що «будь-які системи правління хороші, якщо хорошим є правління» (есе «Про те, що політика може стати наукою», 1742). Мислитель заперечував можливість загальних приписів про те, як слід організувати врядування, однак в «Ідеї досконалої держави» (1752) він запропонував нащадкам саме такий загальний припис: децентралізоване республіканське врядування, виборний уряд, виборче право спирається на власність і поділ гілок влади. Філософ проголосив «універсальну аксіому політики»: основою найкращої монархії є спадкова монархія; основою найкращої аристократії є аристократія без васалів; основою найкращої демократії є народ, котрий голосує за допомогою своїх представників. Мета врядування полягає в забезпеченні добробуту народу, але не можна запроваджувати або ліквідувати врядування з огляду на цю мету, бо це не дасть потрібної користі. Урядування виникає випадково, й урядам варто коритися не внаслідок якогось суворого принципу, а тому, що підтримка їхнього існування забезпечує свободу і стабільність, які сприяють загальному добробуту. Людські інститути спираються не на абстрактні принципи, а на традиції, серед яких справедливість і власність Г'юм розглядав як необхідні. Деякі традиції мають природну основу, але не тому, що їх можна природно виснувати з розуму, а тому, що вони породжені співчуттям, яке від природи властиве всім людям і об'єднує їх. Для політичних теоретиків питання полягає не в тому, «за яких обставин можна виправдати визнання уряду й покору йому», а в тому, «як можна зрозуміти природу зв'язків, що формують суспільство і прищеплюють нам звичку бути урядованими без потреби звертатися до будь-яких теологічних і моральних догм, неприйнятних для розуму й небезпечних на практиці».

Філософ запропонував одну із перших типологій політичних партій (есе «Про партії взагалі», 1741), виділивши партії інтересу (причиною об'єднання є досягнення конкретної мети), партії принципів і партії прихильності (прихильність до певних осіб).

Абсолютна самотність – напевно, найстрашніше покарання, яке може випасти на нашу долю. Будь-яке задоволення слабне й зникає, коли ми одержуємо його насамоті, а кожна неприємність стає жорстокішою й нестерпною.

Д. Г'юм, «Трактат про природу людини»

же монархіях, як і в республіках, правлять закони, а не люди, що стимулює розвиток торгівлі.

В «Історії Англії» Г'юм писав, що після «Славної революції» (1689) «ми на цьому острові мали якщо не найкращу систему врядування, то принаймні найосвяжнішу систему свободи, яку коли-небудь знало людство». Він ставився з огидою до доктринерської, злісної атмосфери XVII століття з його релігійними переслідуваннями, громадянськими війнами, політичними кризами і радів від того, що жив у XVIII столітті, яке охарактеризував у своїх працях з економіки й мистецтва як безпрецедентний період миру, стабільності, процвітання і свободи слова. Схвально відгукувався про монархію, за якої врядування «змішане» за своїми принципами та інститутами, а отже, помірковане за характером. Політичне життя розглядав не як боротьбу через якусь абстрактну або релігійну істину. До вчення про божественне право він ставився не менш презирливо, ніж до уявлення про суспільний договір і до популярних політичних теорій, які сформувалися на основі доктрини торі про пасивну покору й доктрини вігів про право на опір.

Мислитель послідовно виступав проти релігії у формі, яка їй була притаманна в XVII столітті релігії, що претендувала на філософську істину й моральну сутність. Навпаки, він розглядав «давню релігію» як сукупність незлих міфів, повчань і вірувань, які не потребують жодної догми.

Щасливий той, хто живе в умовах, які відповідають його темпераменту, але досконаліший той, хто вміє пристосовувати свій темперамент до будь-яких умов.

Д. Г'юм, «Трактат про природу людини»

Г'юм оптимістично й прихильно ставився до ідеї соціального прогресу, вважав, що завдяки економічному розвитку, розширенню торгівлі, суспільства отримують змогу прогресувати від стану «варварства» до цивілізації. А торгівля, у свою чергу, може процвітати лише за умови функціонування вільної системи правління. Давно помічено, що «всі мистецтва й науки виникли в середовищі вільних народів» (есе «Про громадянську свободу», 1741). Отже, абсолютистська форма правління пригнічує торгівлю, не даючи їй можливості розвиватися. У цивілізованих

же монархіях, як і в республіках, правлять закони, а не люди, що стимулює розвиток торгівлі.

Сучасники Г'юма поділяли більшість тверджень його теорії: Ш.-Л. Монтеск'є – релятивізм і захоплення ідеєю поміркованого врядування; утилітаристи – його уявлення про остаточну матеріалістичну мету, хоча Г'юм не схвалював лінійну концепцію добробуту й очевидну суворість Дж. Беніама; Е. Берк поділяв віру в засноване на традиціях суспільство, яке розвивається за умов стабільності.

27.2.2. Теорія політичного утилітаризму Дж. Бентама

Джеремі Бентам
(1748–1832)

Джеремі Бентам – англійський філософ, соціолог, юрист, ідеолог лібералізму, соціальний реформатор, основоположник теорії утилітаризму. Основні праці: «Нарис про правління» (1776), «Вступ до принципів моральності і законодавства» (1780, опублікована 1789), «Захист лихварства» (1787), «Начерк нового плану організації судових установ у Франції» (1790), «Есе з політичної тактики» (1791), «Теорія законодавства» (1802), «Хрестоматія» (1816), «Книга про софізми» (1824), «Деонтологія або наука про мораль» (1834).

Бентам є засновником теорії утилітаризму загалом і політичного утилітаризму зокрема, що увібрала в себе соціально-філософські ідеї Т. Гоббса, Дж. Локка, К.-А.

Гельвеція й П.-А. Гольбаха. Своїми попередниками Бентам вважав Ф. Хатчесона, К.-А. Гельвеція, Д. Прістлі, Д. Г'юма.

Теорія утилітаризму Дж. Бентама ґрунтується на чотирьох постулатах:

- 1) зміст діяльності людини полягає в позитивних для неї результатах і отриманні задоволення;
- 2) критерієм оцінювання всіх явищ є користь і можливість виконання будь-яких завдань;
- 3) моральність створюється тим, що орієнтує на забезпечення щастя (добра);
- 4) максимізація всезагальної користі шляхом установлення гармонії між індивідуальними й суспільними інтересами, що, власне, і є метою розвитку людини. Ці постулати слугували опорою при аналізі ним політики, держави, права, законодавства.

Бентам зазначав, що природним для людини є прагнення до задоволення й уникнення страждань. Задоволенням він вважав усе, що є цінністю для людини, незалежно від природи і причин. У поглядах Бентама поняття задоволення і щастя є синонімами, вони охоплюють соціальні, інтелектуальні, моральні, альтруїстичні, фізичні відчуття. Насолоду та страждання, за Бентамом, слід оцінювати чи зважувати за допомогою обчислення міри щастя чи нещастя (наприклад, їхньої інтенсивності, тривалості та ступеня довершеності), що уможливує приписування насолоди та стражданню якихось одиниць виміру чи певної спільної цінності й дає змогу підсумовувати їх. Ці обчислення є нейтральними щодо особистості, тож їх можна співвідносити з різноманітними видами задоволення багатьох людей, і водночас вони чутливі до інтенсивності, тож дають можливість досягнути різну міру насолоди різних людей. Масштабність чи загальна чисельність людей, котрих стосується певна дія, є важливим складником цих обчислень. У зв'язку із цим істинний стан справ визначається сумою одиниць виміру, або ж визначення загальної цінності всіх насолод і страждань, які приносить різним людям окрема дія: дія є корисною, якщо вона спричиняє безумовне переважання насолоди над стражданнями. Кінцева мета – забезпечення максимального задоволення, якнайбільшого можливого пере-

важання насолоди над стражданнями в усіх людей, яких торкається конкретна дія. Відповідно для кожної конкретної особи корисним є те, що допомагає досягти задоволення й уникнути страждань; у масштабах суспільства – те, що орієнтує на «найбільше щастя для якнайбільшої кількості членів суспільства» (повинно бути метою етичної поведінки й законодавства).

Мислитель уважав за потрібне оцінювати благо за інтенсивністю, тривалістю, визначеністю, близькістю або віддаленістю джерела, з урахуванням плідності, чистоти, широти. Урахування цих критеріїв, на його переконання, дає змогу визначити цінність певної дії. Етичне вчення сформульовано Бентамом у праці «Деонтологія або наука про мораль» (1834), у якій він запропонував ідеал моральності як найбільшого щастя якнайбільшої кількості людей, а критерієм моралі визначив досягнення користі, вигоди, задоволення, добра й щастя.

Із позицій утилітаризму мислитель критикував і теорію природного права, й історичний підхід до права. Він вважав, що держава утворена за допомогою примусу та утверджена звичкою, тому природне право, протиставлене закону, є «найбільшим ворогом розуму й найстрашнішим руйнівником уряду», а ідея прав особи призводить до утвердження анархії та протистояння державній владі. Категорії «свобода» та «права особи» він вважав втіленням зла й не визнавав їх, як і школу природного права й політико-правові акти, створені за її сприяння. Критичне ставлення до школи природного права полягало в запереченні Бентамом ідеї розмежування закону і права, оскільки в такому разі право набуває антизаконного змісту. Він визнавав реальним лише те право, яке встановлене державою, тому його справедливо називають одним із родоначальників позитивізму Нового часу. Слідом за Т. Гоббсом він вважав право вираженням волі суверена: право – це веління й заборони, установлені державою і забезпечені санкцією. Суб'єктивні права породжені законом; поза веліннями суверена немає ніяких прав особистості. Єдина мета законодавця – задоволення й безпека особистості.

Прагматичний підхід Бентама до права, покладений у його основу принцип користі, складає особливість його теорії утилітаризму. Інтерес особистості мислитель називав єдиним реальним інтересом. Необхідними умовами його реалізації він вважав наділення індивідів правами особистої безпеки, честі, власності, одержання допомоги у випадку скрути. Філософ стверджував, що права повинні існувати лише тоді, коли вони є корисними для суспільства. У питаннях організації державної влади він обстоював демократичні позиції, які доповнювали і зміцнювали його ліберальні уподобання.

Бентама вважають одним із основоположників європейського лібералізму XIX століття. Стрижнем ліберальної доктрини є положення про свободу особи, автономію меж її діяльності, самоствердження індивіда, яке забезпечується приватною власністю й політико-юридичними постановами. Проте англійський мислитель мав власне бачення лібералізму: він надавав перевагу не свободі окремої людини, а інтересам і безпеці особи, яка сама має визначати, у чому полягає її інтерес і в чому виражається користь. Свободу він розумів як відсутність примусу, однак віддавав належне її законодавчому обмеженню для забезпечення порядку. Суспільні інтереси Бентам вважав

сукупністю індивідуальних інтересів. Він висловив ідею, що кожна людина прагне досягти найбільшого щастя, і лише вона може найкраще оцінити джерела отримання задоволення. При цьому внаслідок розуміння залежності власного добробуту від суспільного людина у своїх вчинках орієнтується на досягнення загального блага (її особисті успіхи сприяють зростанню загального щастя).

Створюючи обов'язки, закон обмежує свободу, тим самим він – зло, оскільки пов'язаний із застосуванням покарання (страждання). Але без нього неможливо забезпечити життя й діяльність людей. Організація заходів безпеки, продовжував Бентам, певною мірою суперечить рівності та свободі. Мислитель вважав, що межами законодавчого регулювання є «моральні обов'язки»; їх формують, *по-перше*, правила розсудливості: законодавець не повинен регулювати дії і стосунки, при яких люди можуть шкодити тільки собі (пияцтво, розпуста, марнотратство тощо), адже це призведе лише до дріб'язкової регламентації, ускладнення законодавства й загальної підозрілості. *По-друге*, законодавство не повинне втручатися в діяльність підприємців, їхні стосунки з робітниками, де «моральна арифметика» визначить умови договору, виходячи із взаємної користі сторін. Теорія утилітаризму виправдовувала будь-які умови договору, відкидала спроби законодавця взяти під захист найману робочу силу. Водночас Бентам покладав на державу обов'язок забезпечення засобів існування, допомоги біднякам, пропонував увести податок на їхню користь, виступав прихильником вільної конкуренції і противником регламентації господарського життя.

Лібералізм Бентама яскраво проявився в засудженні монархії й спадкової аристократії, у симпатіях до республіканського ладу, у якому три гілки влади (законодавча, виконавча й судова) мають бути відокремлені одна від одної. Мислитель вважав необхідною систему кооперації (взаємодії), яка мала б забезпечити їхню узгоджену роботу на основі постійних правил. Завдяки цьому владний процес набуде систематичного й неперервного характеру. Законодавча влада повинна здійснюватися однопалатним представництвом, яке обирається щорічно на основі загального, рівного й таємного голосування. Бентам не підтримував ідею двопалатного парламенту, оскільки вважав, що така його структура ускладнить роботу. Він не допускав можливості суміщення однією особою статусу депутата парламенту й чиновника виконавчої влади. Виконавчу владу, за Бентамом, здійснюють посадові особи, підлеглі законодавчій палаті, відповідальні перед нею і періодично змінювані. Його «Конституційний кодекс» (опублікований у 1830 р.) був своєрідним проектом демократичної конституції Великобританії. Мислитель вважав, що демократизувати слід не лише організацію безпосередньої державної влади, а й усю політичну систему суспільства. Як прихильник ліберальних реформ, він виступав за розширення прав і свобод, зокрема за рівні права чоловіків і жінок, пропонував надати жінкам виборче право. Бентам сподівався, що за допомогою інститутів демократії (у т. ч. незалежної преси, публічних зборів, дискусій) можна ефективно контролювати діяльність виконавчої і законодавчої влади; доводив необхідність щорічних виборів, однакових округів, розширення виборчого права, таємного голосування, парламентської реформи.

Мислитель послідовно відстоював свободу слова, друку, виступав за відкритість дій адміністрації, за право асоціацій, зібрань (назвав його «найголовнішим, основою

всіх інших»). Бентам сподівався, що за допомогою таких інститутів демократії можна буде ефективно контролювати законодавців. Законодавча влада, на його думку, має належати народу. Як і багато інших ліберальних мислителів початку XIX століття, він засуджував агресивні й колоніальні війни, розробляв проекти міжнародних організацій для попередження воєн, для мирного вирішення міждержавних проблем.

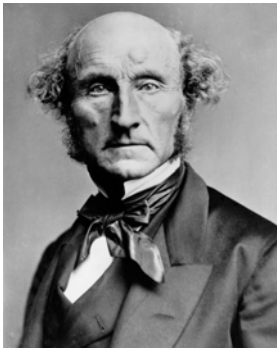
Кожного слід вважати за одиницю і нікого не слід вважати за щось більше, ніж одиниця.

Дж. Бентам, «Вступ до принципів моральності та законодавства»

У роботах із політичної економії («Захист лихварства», 1787), Бентам відстоював принцип невтручання держави в економічну діяльність громадян, виступав на захист економічної конкуренції та вільної торгівлі, які сприяють стабільності суспільства.

Отже, Бентам застосовував принцип обмеження державної влади правом, сформулював концепцію її мінімальних функцій. Доробок Бентама посприяв обґрунтуванню необхідності представницького правління та обмеженню державної влади життєво важливими для суспільства функціями. Ідеї філософа вплинули на проведення реформ у Великобританії в першій половині XIX століття, зокрема на запровадження системи державної служби, реформування сфери охорони здоров'я, системи судочинства. Його проекти щодо подолання бідності були використані при розробці закону про бідних 1834 року. Велику увагу Бентам приділив удосконаленню системи шкільної освіти («Хрестоматія», 1816). Він стверджував, що поширення інформації та освіта є вкрай потрібними для дієвості демократії і суспільного життя.

27.2.3. Свобода в трактуванні Дж. С. Міла

Джон Стюарт Міл
(1806–1873)

Джон Стюарт Міл – англійський філософ, економіст і державний діяч. Основні праці: «Про предмет політичної економії та про її метод» (1836), «Основи політичної економії і деякі аспекти її застосування до соціальної філософії» (1848), «Про свободу» (1859), «Думки про парламентську реформу» (1859), «Міркування з приводу представницького уряду» (1861), «Утилітаризм» (1863), «Огюст Конт і позитивізм» (1865), «Про пригнічення жінок» (1869).

Під впливом ідей О. Конта Міл акцентував увагу на проблемах нижчих класів населення, вважаючи вирішення соціальних проблем так само важливим, як і вирішення політичних, виступав за розмежування виробництва й розподілу благ, засуджував економічний розподіл, який прирікає робітничий клас на злиденне існування. Із цими поглядами узгоджувалися міркування філософа про призначення інституту власності: якщо у примітивному суспільстві вона покликана забезпечувати мир, то у вищій формі його розвитку власність не обов'язково розглядається як священна.

Працюючи в Палаті громад британського парламенту (1866–1868), Міл звернув увагу на етичні й політичні проблеми, репрезентативну систему й демократію. Не

приховуючи симпатії до демократії, він із деяким песимізмом оцінював її політичні можливості. Багато уваги мислитель приділив ученню про свободу, яку розглядав не як теоретико-пізнавальну, а як соціально-етичну, не як філософську, а як політичну проблему. Міл досліджував природу й межі влади суспільства над індивідом («Про свободу»). Визначаючи індивідуальну свободу найвищою метою, філософ вважав, що вона не повинна обмежувати свободу іншого індивіда.

Важливе місце в теоретичній спадщині Міла займає концепція «справжнього вчення утилітаризму», у якій він поставив на перший план принцип узгодження інтересів людей з метою досягнення їхнього особистого щастя і щастя всіх індивідів. На відміну від Бентама, інтереси і прагнення людей Міл тлумачив не як винятково індивідуальні прояви, а як породження людської природи, що охоплює «бажання єднання з ближніми», почуття симпатії та любові як основу прагнення до спільного блага. Мислитель відкидав претензії Бентама щодо вироблення універсальних законів і орієнтувався на створення «правильної і моральної моделі політичної організації суспільства». Попри деякі застереження Міл прийняв загальну позицію Бентама включно з його гедонізмом і тим переконанням, що наші дії цілковито мотивуються насолодою або стражданнями. Однак філософ намагався розрізнити якість і кількість насолоди, пробував говорити про насолоду вищу й нижчу. Це якраз і становить складність, оскільки неясно, чи можна довести відмінність у якості задоволення (з огляду на те, що задоволення завжди є задоволенням, хоча джерела можуть бути різними) і чи годиться саме таке розрізнення для підрахунку, що уможливило приписування насолоді якихось одиниць виміру, і тому дає можливість підсумовувати чи зіставляти задоволення в позаособистісному контексті.

Міл уважав, що утилітаризм, який захищає конкретні життєво важливі інтереси всіх індивідів, – це питання прав людини. Права самі по собі здійснюють внесок у загальну користь, гарантуючи безпеку основ нашого існування. Філософ указав, що такі права часом вступатимуть у конфлікт з іншими правами, і тільки калькуляції відносної користі можуть показати, які із прав повинні переважати. Аргументи Міла означали перехід від «утилітаризму дії», відповідно до якого кожна дія повинна оцінюватися окремо від інших із погляду її наслідків для максимізації щастя, до «утилітаризму правила», що зберігає всю систему обмежувальних норм, виходячи із переваг, які вони дають суспільству.

Загалом внесок Міла в розвиток утилітаризму можна окреслити такими тезами: 1) вищі задоволення не можуть бути пасивними, в'ялими; найвища цінність – розвиток активних якостей людини (цікавості, прагнення до пізнання, здатності до творчості, прагнення внести значиме в навколишній світ); 2) істинне щастя не повинно належати лише небагатьом людям по праву народження; у майбутньому за допомогою освіти й виховання все ширші верстви людей навчатися отримувати задоволення від активного, свідомого життя; 3) саме користь, яку розуміють у найширшому сенсі, і є метою соціальних реформ і вирішення етичних проблем.

«Утилітаризм правила» Міла дає змогу зрозуміти ставлення мислителя до свободи, представницької форми правління й капіталізму вільного підприємництва. Так, у «Міркуваннях з приводу представницького уряду» з метою запобігти поглинан-

ню меншості більшістю він запропонував систему пропорційного представництва; аби запобігти переважанню голосів невігласів над голосами обізнаних, запропонував систему багатоступеневого голосування, за якої освічені громадяни наділяються додатковими голосами. Кожному (окрім неписьменних, злочинців і неспроможних себе утримувати) належить принаймні один виборчий голос. Міл не виступав за включення жінок до складу виборців, а лише зауважував, що позбавлення їх права голосу таке ж безглузде, як і позбавлення права голосу рудоволосих чоловіків. Кожен повинен мати право голосу, оскільки кожного слід заохочувати до участі й наділяти правом вибору, проте це не означає, що всі голоси однаково значущі. Щоб забезпечити відчутні результати за такої виправленої виборчої системи, філософ виступав прихильником парламенту, який не готує законопроекти й не вносить до них поправки, а дає законодавчим комісіям настанови, що їм слід розробляти. Філософ скептично поставився до амбіцій прихильників А. Сен-Сімона й Р. Оуена, які відчув у 1820-х роках, проте у відповідь на поразку французької революції 1848 року виступив із переконливими аргументами на захист соціалізму. Майбутнє бачилося йому суспільством виробників-кооператорів, яке використовуватиме переваги приватної власності без її вад.

Міл відкидав капіталізм, оскільки вважав робітників нездатними до самоврядування, а поділ на власників і найманих робітників не міг стати основою для політичної демократії. Централізований комунізм був для нього теж неприйнятним, але привабливою видавалася конкуренція майбутніх підприємств, що належатимуть робітникам. Мислитель вважав, що в очікуванні приходу соціалізму можна багато зробити для утвердження приватної власності: запровадити податки на спадок, унеможливити для землевласників отримання прибутку за рахунок праці своїх орендарів.

Краще бути невдоволеною людиною, ніж задоволеною свинєю.
Дж. С. Міл, «Утилітаризм»

Поступово відходячи від бентамівського утилітаризму, Міл розвивав його етичну систему, увів в етику поряд із принципом егоїзму принцип альтруїзму. Вищий прояв моральності, добродійності, – наполягав філософ, – ідеальне благородство, що знаходить вираження в подвижництві людини заради щастя інших, у само-

відданому служінні суспільству. Цього принципу може дотримуватися лише вільна людина. Свобода індивіда – громадянська й політична – виступає основою роздумів Міла про правові й політичні проблеми. У трактаті «Свобода» він показав її історичні метаморфози: у давні часи свободу розуміли як захист проти тиранії володарів. Із часом люди визнали, що немає ніякої необхідності в тому, щоб їхні володарі мали незалежну владу, і визнали доцільним, аби представники влади були їхніми вповноваженими. Міл висловив тривогу з приводу того, що й народна влада може бути «спрямована на гноблення певної частини своїх же членів суспільства», тому потрібні запобіжні заходи і проти влади народу щодо «окремих особистостей». У трактаті ним сформульовано принцип: мета, заради якої суспільство має право втручатися у свободу дій своїх членів, – це обопільний самозахист. Влада суспільства полягає в тому, щоб попередити заподіяння шкоди іншій особі. Таким чином, людина відповідальна за свої вчинки перед суспільством тією мірою, якою її дії стосуються інших осіб. Поки дії індивіда стосуються тільки його самого, свобода дій повинна

за законом вважатися необмеженою. У приватному житті індивідуальна свобода, за Мілем, означає абсолютну незалежність людини.

Принцип особистої свободи, на його думку, охоплює, *по-перше*, усю внутрішню сферу свідомості людини (свободу совісті, думки й почуття, погляди й симпатії); *по-друге*, свободу особистих нахилів і занять, свободу способу життя, волю діяти без спротиву оточення. «Жодне суспільство, у якому вищезгадані основні права кожної людини нехтуються, – писав Міл, – незалежно від форми правління не може вважатися цілком вільним, якщо в ньому ці права людської свободи не визнаються». На його думку, якщо людство забезпечить індивіду свободу жити за власним розумінням, то це зумовить кращі результати, ніж примушування кожного брати за основу світобачення інших. Визначивши межі свободи, інтересів і відповідальності особистості (інтересами суспільства й свободою інших осіб) і суспільства (свободою, інтересами й відповідальністю особистості), їхні взаємні права й обов'язки, мислитель висловив побажання, щоб у всіх справах, які не торкаються інтересів інших, «людині надавалася повна свобода виявляти свою індивідуальність». Коли люди керуються своїми індивідуальними нахилами, дотримується головна умова індивідуального й суспільного прогресу: «людське життя стає повнішим, різноманітнішим, оживляється», скріплюючи зв'язки кожної окремої людини з нацією.

Таким чином, Міл вийшов за рамки утилітаризму. Цінуючи принцип особистої свободи, він установив її межі, взаємну відповідальність особистості й суспільства, визначив зміст і грані цієї волі. Філософ установив і межі втручання держави в діяльність індивіда, суспільства. Свобода індивіда, автономність його приватного життя в мислителя первинні щодо політичних структур. Не може бути втручання уряду, «якщо є імовірність, що справу, яка має бути зроблена, кожен окремий індивід зробить краще...». Головну небезпеку втручання держави в суспільні справи Міл убачав у тому, що «люди звикають усі свої сподівання й побоювання за майбутнє покладати на піклування уряду й поступово перетворюються з діяльних і самостійних людей у прихвоснів уряду чи якої-небудь партії, що прагне приборати до своїх рук урядову владу». До того ж кожен новий обов'язок, який бере на себе уряд, підсилює його владу. Держава не повинна підмінювати вільні, діяльні зусилля людей, усього народу, бо інакше починають задовольнятися насамперед інтереси державної бюрократії. Народ же «заражається» утриманством, соціальною пасивністю, що призводить до взаємної деградації особистості, суспільства, держави. Таким чином, Міл визначає два головних обмеження функцій державної влади: непорушність принципу особистої свободи й ініціативи та розуміння «практичної доцільності». Він резюмує: функції держави «у відсталого народу є ширшими, ніж у розвиненого».

Мислитель вважав, що гідність держави оцінюється лише гідністю її громадян, а вільна особистість – це особистість законслухняна, дотримання ж закону є першою ознакою будь-якої цивілізації. Влада повинна встановлювати належний порядок: «влада, що не вміє змусити народ коритися своїм наказам, ним не управляє». Отже, порядок у державі є неодмінною умовою розвитку особистості, сферою взаємної відповідальності, а свобода людини виступає наймогутнішим, постійним і надійним генератором покращень у суспільстві. Функції держави повинні бути спрямовані не

на перешкоджання особистим зусиллям людей, а на заохочення і пробудження в них ініціативи. «Там, де існує свобода, може бути стільки ж незалежних центрів покращення, скільки є індивідів», і в цьому полягає сенс суспільного прогресу.

Найкращою формою добре влаштованої державності, її ідеальним типом Міл уважав представницьке правління. Він був прихильником чіткого розмежування компетенції влади. Законодавча влада в особі парламенту не тільки створює закони, а й здійснює спостереження та контроль над урядом, відсторонює від посад урядовців, «якщо вони зловживають своїми повноваженнями чи діють усупереч ясно вираженій думці нації... Крім того, парламент має ще й іншу функцію... – служити для нації місцем вираження скарг і різних думок». Центральна адміністративна влада має спостерігати за виконанням законів, і якщо вони не виконуються належним чином, «повинна звертатися до суду для відновлення сили закону або до виборців для звільнення з посади особи, яка не виконує закони». Отже, мілівський лібералізм відстоює не тільки принципи індивідуальної свободи, прав особистості, а й виступає за організацію державного механізму на демократичних і правових засадах, за об'єднання навколо закону особистості і влади.

27.2.4. Г. Сиджвік – останній видатний філософ класичного утилітаризму

Генрі Сиджвік
(1838–1900)

Останнім видатним теоретиком класичного утилітаризму XIX століття був англійський філософ *Генрі Сиджвік*. Його вважають останнім авторитетним філософом, котрий, як і Дж. С. Міл, втілював намір написати засадничі твори з етики, економіки й політики: «Методи етики» (1874), «Принципи політичної економії» (1883), «Складники політики» (1891). Водночас він піддав сумніву визначеність теорії Дж. Бентама, був економістом передмаршаллівського періоду й політологом, який уникнув впливу післямарксистської соціології. Відома оцінка Дж. М. Кейнса «Він ніколи нічого не робив, лише цікавився тим, чи має рацію християнство, доводив, що воно не має рації, і сподівався на те, що такі матиме», що переформується зі створеним Р. Скідельським образом Сиджвіка: «Він рухався без будь-яких зусиль – хоч і не безболісно – між

кількома світами вікторіанської доби», є більш ніж справедливою щодо активного і плідного творчого життя філософа. Його участь в ідеологічних і політичних дискусіях спричинила появу не соціологічних узагальнень, як це стало звичним у XX столітті, а переоцінку засад політичного мислення, яка сама стала засадничою, достатньо точною і тому ціннісною.

У творі «Методи етики» філософ здійснив спробу надати утилітаризму більшої теоретичної обґрунтованості, якої, на його переконання, бракувало декларативному утилітаризму Бентама й Міла. Сиджвік вважав, що ґрунтовна моральна теорія повинна відповідати певним фундаментальним, зрозумілим і самоочевидним інтуїціям, які

спроможні створити когерентне ціле й можуть бути прийняті всіма людьми, здатними до морального мислення. Релігійно-політичні суперечки 1860-х років зумовили висновки «Методів етики» про невідповідність егоїзму як засади утилітаристської етики. У цьому творі, як значною мірою й у всіх подальших роботах Сиджвіка з політичної філософії, досліджуються зв'язки, які привносять у розрахунки щодо загальної користі, а отже, і в державну діяльність, прийняті а ргіогі моральні настанови й політичні аксіоми. Саме завдяки ретельному аналізу таких понять, як «справедливість», «влада», «свобода укладання договору», економічні й політичні дослідження Сиджвіка набули сталої цінності. Хоч він вважався останнім авторитетним економістом із тих, хто обходився без математичних методів, англійський економіст, основоположник неокласичного напрямку в економічній науці А. Маршалл високо оцінив зроблений ним аналіз функцій уряду в економіці як «набагато кращий за все, що було написано з цього приводу будь-якою мовою». Звернення Сиджвіка до англійської асоціації під назвою «Про економічні заперечення проти політики невтручання» стало класикою. «Принципи політичної економії» Сиджвіка викликали гнів у представників Манчестерської школи через твердження, що із суто утилітарних міркувань забезпечення економічної ефективності може вимагати значного державного

Із погляду Універсуму (якщо так можна висловитися) благо будь-якого індивіда не важливіше від блага будь-якого іншого.

Г. Сиджвік, «Методи етики»

втручання, але цей очевидний на той час радикалізм був пом'якшений усвідомленням здатності демократії гарантувати застосування таких економічних важелів.

Дотримуючись схеми аргументації від принципів до інституцій, філософ у творі «Складники політики» наголосив на необхідності запровадження правління висококваліфікованих і незацікавлених осіб, але на відміну від В. Парето й Г. Моски не сформулював якоїсь соціологічної теорії, яка б виправдовувала гегемонію такої еліти. Попри репутацію Сиджвіка як людини, що все піддавала сумніву, його динамічний злет як реформатора системи університетської освіти і всеосяжність його критичних творів на політичні теми створили чимало засад для пошуку консенсусу в питаннях державності у ХХ століття. Праці Сиджвіка знаменували завершення періоду класичного утилітаризму. Ідеї індивідуалізму й лібералізму, які так довго надихали філософів і реформаторів, почали втрачати колишню привабливість.

27.3. Особливості новітнього періоду розвитку етичних і політичних ідей мислителів утилітаризму

Від часів Бентама й Міла утилітаризм пройшов тривалий шлях. Його розвиток у ХХ столітті здійснювався в кількох напрямках. У першому випадку розгорнулася робота над уточненням поняття «користь», яке неоднаково розуміли засновники течії. У ХХ столітті дефініція «задоволення» поступово витісняється з теорії утилітаризму. Замість неї кількісну міру користі починають визначати за допомогою задоволення переваг, що усуває необхідність обговорювати питання про суб'єктивно-психологічні кореляти користі. Окрім проблеми дефініції користі, у сучасній утилітаристській

думці дискутується питання про те, що саме повинно проходити через тест на визначення максимізації зазначеного поняття. Вважається, що до Сиджвіка відмінність підходів, які виникають унаслідок різних відповідей на це питання, виразно не усвідомлювалася. Проте нині межі між ними достатньо визначені, а відмінність активно обговорюється.

Перший підхід отримав назву *«прямого утилітаризму»* або *«утилітаризму дії»*. Його представляють такі мислителі як Дж. С্মарт, Т. Спрідж, А. Нарвессон. Критерієм моральної правильності певної дії в цьому випадку вважається її здатність призводити до таких наслідків, які найбільшою мірою максимізують сукупну або середню користь (оцінка окремої дії з погляду принципу зростання загального обсягу щастя). Представники цього підходу з кількох причин відмовляються проводити через тест на визначення максимізації користі наслідки конкретних дій. Підставами для відмови виступають: а) складність аналізу наслідків окремих дій у конкретних ситуаціях; б) нездатність індивідів зберігати емоційну рівновагу й об'єктивність у ході подібного аналізу; в) небезпечні наслідки *«утилітаризму дії»* для координації діяльності між людьми, збереження громадського порядку й солідарності. Основним недоліком *«утилітаризму дії»* представники цього підходу вважають те, що він принципово не забороняє вчинки, здатні збільшити щастя, навіть у тому разі, якщо вони порушують деякі загальноприйняті правила. В *«утилітаризмі дії»* не може бути абсолютних правил проти вбивства, крадіжок, брехні тощо, тому що ситуації й люди різні. Таким чином, усі дії, які загалом розглядаються як аморальні, могли б бути розглянуті в *«утилітаризмі дії»* як моральні або аморальні залежно від того, чи викличуть вони більше зростання добра для всіх в особливій ситуації.

Інший підхід представлений *«непрямим утилітаризмом»* або *«утилітаризмом правила»* (Р. Брандт, Дж. Ермсон). Ідеться про оцінку деяких суспільних правил, норм, які розглядаються як справедливі або несправедливі, такі, що сприяють або перешкоджають зростанню загальної кількості щастя. *«Утилітаризм правила»* оцінює з погляду зростання загального щастя закони, що впроваджуються в суспільстві. Філософи, котрі працюють у цьому напрямі, вважають, що вони долають основний недолік класичного утилітаризму, який полягає в переважанні суб'єктивних критеріїв, зорієнтованих на гедонізм. Така методологія поєднується з ідеєю універсалізації моральної дії, що стосується саме до виконання цього закону. Упродовж 1950– 960-х років опубліковано чимало статей як на підтримку, так і проти нової форми утилітаризму. Унаслідок цих гарячих дебатів і постав *«утилітаризм правила»*. Утилітарна дія припускає, що кожен із нас повинен використати це правило в кожному конкретному вчинку незалежно від того, чи ми приватні особи, чи законодавці, які розробляють загальні закони для всього суспільства. *«Утилітаризм правила»* свідчить, що уряди повинні використати це правило тоді, коли вони вибирають загальні закони, які вони вводять у дію, однак після цього вони повинні ставитися до індивідів справедливо й неупереджено, згідно з існуючими правилами, приймаючи однакові рішення в аналогічних обставинах. Проте ні *«утилітаризм дії»*, ні *«утилітаризм правила»* не змогли перемогти один одного. Дотепер тривають суперечки між адептами одного й іншого напрямку. Бентамівську традицію *«утилітаризму дії»* продовжив, зокрема, Дж. С্মарт, а мілівську традицію *«утилітаризму правила»* – Р. Брандт.

«Утилітаризм правила» нині вважається домінантним, оскільки він до певної міри узгоджується з тезою, яка отримала широку підтримку, про те, що існують такі правила, які не можна порушувати ні за яких обставин, навіть тоді, коли через деякі історичні обставини це може привести до збільшення темпів розвитку виробництва, до зростання суспільного блага тощо. Скажімо, не можна порушувати базові права людей, обмежувати їх економічну свободу як рівноправних учасників ринкових відносин. Навіть якщо це й дає тимчасовий успіх, базові принципи, засновані на визнанні демократії як цінності, все одно виявляться кориснішими в історичній перспективі.

Головним напрямом реформованого утилітаризму 1960–1970-х років прийнято вважати *«утилітаризм задоволення бажання»*. Ця наукова школа значно змінила головний нормативний етичний принцип класичного утилітаризму – принцип гедонізму, що дало змогу уникнути пов'язаних із ним проблем. Під користю тут розуміють не суб'єктивні стани свідомості (наприклад, задоволення), а реальні й такі, які можна виміряти, бажання сучасних людей. Бажання мають ту перевагу, що їх можна легко виміряти й надати їм кількісного вираження залежно від того, скільки сама людина готова заплатити за здійснення власного бажання. Принцип користі забезпечується тут шляхом передачі кожному по можливості того, що він хоче. Задоволення або страждання, яке людина отримує від здійснення свого бажання, стає вже її особистою проблемою. Оскільки повне здійснення всіх бажань усіх індивідів практично неможливе, суспільна практика вимагає застосування демократичних механізмів проведення суспільного й політичного вибору на користь здійснення тих або інших бажань. Із цієї причини утилітаризм задоволення бажань став методологічною основою сучасної економіки добробуту. Цілком природно, що в рамках цього напрямку рано чи пізно повинно було виникнути питання про раціональність бажання. Проблема обґрунтування раціонального бажання стає головною в пізніших працях з утилітарної філософії, що з'явилися вже після публікації «Теорії справедливості» Дж. Роулза. У книгах «Теорія блага і права» (1979) Р. Брандта і особливо «Моральні роздуми» (1981) Р. Хейра теорія утилітаризму отримала розвиток як теорія задоволення раціонального бажання.

Класичне формулювання основного утилітаристського принципу «якнайповніше щастя для якнайбільшої кількості людей» нерідко зазнавало критики як надмірно антропоцентричне. У наш час його тлумачення здійснюється на тлі змін аксіологічного простору, що складається під впливом різних дискурсів у сфері екологічної етики. У сучасному варіанті вважається за необхідне надавати стосунок до цього принципу всім істотам, здатним відчувати. Також не можна не враховувати інтереси майбутніх поколінь. Складним є визначення фундаментальних прав людини на певні норми споживання як матеріальних, так і духовних благ, значні труднощі пов'язані з кількісним уточненням поняття «найбільшого щастя», бо врешті-решт такі спроби призвели до появи непереконливих у науковому вимірі й сумнівних у культурному сенсі апеляцій або до суми задовольень, або до ціни. У контексті постмодерністських студій можна критично оцінювати і звернення до найбільшої кількості людей, оскільки це сприятиме апології нехтування інтересами меншості. У цьому контексті доречним є допов-

нення принципу спільного блага теорією справедливості Дж. Роулза. Обмеженість класичної утилітаристської аргументації особливо яскраво проступає через призму дискусійних проблем сучасної біоетики, у яких звертання до корисних наслідків у майбутньому виступає аргументом спеціалістів конкретних галузей медицини й біології, виправданням їхнього права на сумнівні з етичного погляду експерименти.

Класичний утилітаризм Бентама й Міла є формою *прикладного утилітаризму* (щодо такого тлумачення спадщини Міла активно висловлюються сумніви), і цей різновид утилітаризму, за яким дія корисна, якщо вона дає принаймні такі ж позитивні наслідки, як і альтернативні їй дії, від недавнього часу протиставляється іншим його різновидам, таким як *нормативний утилітаризм* і *теорія утилітарної генералізації (мотиваційний утилітаризм)*. За положеннями нормативного утилітаризму, дія корисна, якщо вона відповідає нормі, загальне дотримання якої дає (або має дати) позитивні наслідки. За положеннями теорії утилітарної генералізації дія є корисною, якщо вона дає (чи має дати) позитивні наслідки за умови, що подібні дії виконуються повсюдно. Донині залишається предметом суперечок питання, чи не є теорія утилітарної генералізації різновидом нормативного утилітаризму і чи не зливається нормативний утилітаризм із прикладним.

«*Утилітаризм переваг*» спочатку сформулював у 1977 році американський економіст Дж. Ч. Харсан'ї, але його зазвичай пов'язують із англійським філософом Р. Хеаром, австралійським екофілософом П. Сінгером і американським філософом Р. Брандтом. За Дж. Ч. Харсан'ї, «утилітаризм переваг» є єдиною формою утилітаризму, сумісною з важливим філософським принципом автономії переваг. Він мав на увазі принцип, за яким у рішенні, що добре і що погано для конкретної людини, остаточним може бути тільки її власний критерій, її власні переваги.

Загалом дефініція «утилітаризм» стосується низки теорій, які є варіаціями на тему користі. Ця тема охоплює чотири складники: 1) компонент наслідковості, за яким користь певним чином пов'язується з отриманням позитивних наслідків; 2) компонент цінності, відповідно до якого позитивність чи негативність наслідків слід визначати за допомогою певних стандартів внутрішнього задоволення; 3) компонент масштабності, за яким саме ті наслідки дії, які стосуються кожного, а не лише самого діяча, відповідають установленим критеріям користі; 4) принцип користі, за яким кожен намагається домогтися найвищого внутрішнього задоволення, що визначається на основі стандартів користі. Позиція теоретиків прикладного утилітаризму щодо користі чи шкідливості дій винятково через позитивність чи негативність їхніх наслідків охоплює всі чотири вищезазвані компоненти. У них компонент наслідковості є консеквенціалістським (ідеться про зумовленість користі чи шкідливості дії тільки її наслідками).

Щодо *консеквенціалізму* (позначення моральних теорій, в яких лише наслідки поведінки можуть слугувати справжньою основою для якої-небудь їх моральної оцінки) донині ведеться широка полеміка. Він зазнає критики, але при цьому майже не зачіпаються загальні труднощі щодо визначення моменту виникнення наслідків дії або місця обставин у консеквенціалістських підрахунках її користі. Саме ці аспекти розглядаються у зв'язку з консеквенціалізмом незалежно від питання про його вклю-

чення в рамки прикладного утилітаризму. Раніше мислителі зосереджували увагу на обстоюванні консеквенціалізму на протипагу протилежним концепціям стосовно до того, що дає підстави вважати корисні дії корисними, і на протипагу звинуваченням у тому, що консеквенціалізм оперує категоріями хибної свідомості (він не припускає жодної категорії дії як шкідливої незалежно від її наслідків) і віддає людину на поталу зловмисникам. Проте ці питання зосереджуються довкола спірного звинувачення, що консеквенціалізм відмежовує людину від безлічі її планів, обов'язків і зв'язків, а отже підриває її цілісність і недоторканність, оскільки людина не повинна планувати свої дії, а лише має втілювати в життя чийсь прожекти (тобто, плани на майбутнє), тому що так диктують наслідки¹.

З іншого боку, існують і такі дискусійні питання, які порушуються у зв'язку з ухилом прикладного утилітаризму в бік консеквенціалізму. Колись це відповідало головним чином природі, місцю й вагомості моральних і соціальних норм у прикладному утилітаризмі; на рубежі століть це відповідає головним чином природі, місцю й вагомості особистих моральних прав в утилітаризмі загалом. Для консеквенціалізму важливо визначити, що є наслідки, а не об'єкти, які вони вражають, хто та яке задоволення отримує від цього, тож з огляду на обчислення користі в позаособистісному контексті його речників звинувачували в неспроможності серйозно підійти до проблеми окремоті особи, тобто в нездатності розглядати людей як автономних осіб зі своїми власними правами, індивідуальністю, планами, турботами і природженою гідністю. Точаться гострі суперечки і щодо того, наскільки обґрунтованими є ці звинувачення на адресу утилітаризму, а їхній розмах посприяв розробленню системи індивідуальних моральних прав на захист особи².

Усі концепції прикладного утилітаризму (концепції утилітаризму загалом) повинні мати стандарт внутрішньої користі з огляду на необхідність оцінювати корисність наслідків дій. Можна провести широке розмежування між гедоністичними і негедоністичними стандартами. Так, гедонізм може включати лише фізичне задоволення або ж він має, як для Бентама, охоплювати вигоди й переваги. Дж. Міл і Г. Сиджвік приймали стандарти задоволення, хоч і з деякими розходженнями: якщо Дж. Міл класифікував задоволення за їхньою якістю, то Г. Сиджвік увів принцип справедливості з огляду на очевидний для його теорії інтерес до розподілу й максимізації задоволення. Англійський філософ У. Т. Стейс сформулював власні стандарти користі в контексті поняття щастя, яке включає задоволення, проте не вичерпується ним, тоді як англійський філософ, богослов і історик Г. Решделл і англійський філософ Дж. Е. Мур стверджували, що безліч речей, окрім задоволення і/або щастя, є корисними самі по собі (наприклад, потяг до краси). Обидві сторони дійшли згоди щодо істинності речей, які є внутрішньо корисними, а саме, певних станів психіки чи свідомості, колективно віднесених до станів почуття насолоди, щастя тощо.

¹ Див.: Smart J. J. C. and Williams B. *Utilitarianism: For and Against*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1973. – 155 p.

² Див.: Dworkin R. *Taking Rights Seriously*. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. – Pp. XV. – 293 p.

Наприкінці ХХ століття незалежно від поглядів на цінність і користь, але з огляду на ментальний стан, відбувся зсув до врахування поняття задоволення інтересів, де вони виступають родовим терміном, що охоплює все розмаїття бажань і уподобань. Відтоді питання про те, задоволення від яких бажань: нинішніх, майбутніх, раціональних – маємо максимізувати, набуло першочергової уваги, тож теоретики, котрі працюють у цьому напрямі, з огляду на проблеми з нинішніми й майбутніми бажаннями врешті-решт зосередили увагу на раціональних (обґрунтованих) бажаннях. Виникла необхідність розробки й доведення завершеної ціннісної теорії, у якій буде рішуче відкинута раціональні бажання. Залишається контраверсійним і питання, чи дійсно прихильники врахування ментального стану чи раціональних бажань мають змогу обчислювати цінність і користь щастя й задоволення бажань або порівнювати їх у безособистісному контексті; а також чи справді здатні вони це зробити, хоч утилітаристи й економісти завзято взялися до опрацювання цих важливих питань.

Компонент масштабності в прикладному утилітаризмі охоплює всіх людей, яких торкаються певні дії, причому охоплює всіх однаково. Але неясно, чи включати сюди немовлят, розумово відсталих людей та осіб, що перебувають у коматозному стані (вони не передбачені в жодному зі стандартів Дж. Бенґама). Складовою проблеми є й питання про те, кого чи що слід розглядати як особу (для цього потрібно розробити й довести критерії визначення особи). Деякі стандарти внутрішньої користі необхідні для застосування принципу користі. Зіткнувшись із цими та іншими труднощами, Хеар та інші утилітаристи перейшли до дворівневої системи оцінювання моральних принципів, перший (інтуїтивний) рівень якої є різновидом нормативного утилітаризму, а другий (критичний) – прикладного. Наріжним каменем дворівневої системи Хеара є те, що на критичному рівні людина застосовує критерії прикладного утилітаризму для вибору тих дороговказів, які на інтуїтивному рівні керують її життям; вибрані дороговкази і будуть тими принципами, прийняття яких широким загалом сприятиме максимізації користі. Теорія Хеара є лише опосередковано консеквенціальною в тому, що вона виключає далекосяжну апеляцію до наслідків дії на інтуїтивному рівні, а це дає змогу гранично усунути розбіжності із «загальною думкою».

Утилітаристські калькуляції щодо політичних подій мають бути достатньо складними. Якби ми стали організовувати суспільство відповідно до утилітаристських рекомендацій, то повинні були б мати неймовірну кількість інформації про те, що саме подобається людям, починаючи з їжі й закінчуючи соціальними й політичними інститутами. Концепції утилітаристів настільки складні, що й самі утилітаристи, як правило, обмежуються тільки загальними міркуваннями про можливі позитивні наслідки створення різноманітних структур. У результаті й капіталізм вільного підприємництва (фр. *laissez-faire*), і соціалізм отримали схвалення з боку утилітаристів. Багато теоретиків пояснювали це тим, що утилітаристська доктрина загалом тяжіє до рівності.

Передусім утилітаристи виходять із передумови рівності ресурсів (матеріальних благ, доходів, грошей) з погляду їхньої користі (багата людина отримує менше задоволення від додаткових доходів, ніж бідна). Нерівність може продукувати байдужість, викликаючи заздрість і обурення, а також бажання та прагнення, які неможливо задовольнити. У той же час утилітаризм припускає, що ресурси накопичуватимуться

нерівномірно, проте це не означає, що більше потрібно дати тому, хто зможе розпорядитися цими ресурсами з більшою ефективністю, оскільки виявити таких людей у край важко. Крім того, вимога рівності ресурсів пізніше може легко перетворитися на вимогу рівності добробуту, причому на тій же основі, що ніби зрівнялівка тотожна максимізації. Подібний егалітаризм може бути спростований. Часто стверджують, що ми можемо збільшити виробництво ресурсів і тим самим збільшити користь, пропонуючи стимули для концентрації зусиль, заповзятливості тощо. Утилітаристські егалітаристи вслід за К. Марксом стверджують, що потреба в таких стимулах може знизитися, якщо вдасться змінити саму людину (у результаті ліквідації капіталізму).

Ще одна проблема пов'язана з тим, що деякі люди отримують задоволення, споглядаючи страждання інших. Якщо вони набувають прямої форми (це характерно для расистів, сексистів і т. д.), тоді утилітаристи вимушені включати такі задоволення у свої калькуляції. А це означає, що до деяких людей доведеться ставитися без урахування необхідності рівності. Але тоді утилітаризм вже не може вважатися егалітаристським. Вихід, очевидно, полягає в необхідності виховувати людей так, щоб вони перестали отримувати задоволення від страждань інших.

Нарешті варто розібратися з тим, що вважається головною слабкістю утилітаризму, – а це його нездатність запропонувати справедливу соціальну практику та інститути. Утилітаризм визначає вищу цінність по-редукціоністськи¹. Ніхто не заперечуватиме, що задоволення – почуття позитивне, життя без задовольень навряд чи може вважатися хорошим, однак політична теорія, в основі якої лежить принцип задоволення, приречена на структурний крах. Таким чином, є серйозні підстави сумніватися в утилітаристській теорії блага. Якщо теорію доповнити й розвинути, то під сумнів підпадає і принцип максимізації користі. Саме це й викликало серйозну критику утилітаризму. У той же час утилітаризм містить у собі певну частку істини. У суспільствах, що називаються ліберальними демократіями, рівень задоволення може бути вищий, ніж в інших, проте проблема полягає в тому, що утилітаризм не в змозі узаконити й обґрунтувати політичні цінності лібералізму, так само як і облаштування суспільств, які прийняли б ці принципи і втілили їх у життя. Урешті-решт утилітаризм не в змозі підтримати й обґрунтувати ліберальні ідеали, а це і є головним аргументом проти утилітаризму з боку більшості ліберальних теоретиків у сучасній політичній науці.

Загалом можна виділити такі проблемні «місця» утилітаризму:

- існують труднощі в обчисленні рівня користі;
- деякі люди отримують задоволення, споглядаючи страждання інших;
- якщо деяких людей потрібно виховувати, то утилітаризм перестає бути егалітаристським;
- утилітаризм не може запропонувати справедливу соціальну практику та інститути; 5) за Арістотелем, задоволення складають лише частину повного, хорошого життя людини. Крім цього, ліберали критикують положення утилітарної

¹ Редукціонізм – методологічний підхід у науці, за яким вищі форми матерії можуть бути повністю пояснені на основі закономірностей, що властиві нижчим формам.

справедливості, вважаючи, що, *по-перше*, утилітаризм не бере до уваги, як розподіляються блага і зло в суспільстві; *по-друге*, утилітаризм не враховує відмінності між індивідами; *по-третьє*, утилітаризм не бере до уваги природу бажань, що задовольняються.

У свою чергу, прихильники сучасного ліберального утилітаризму пропонують такі найбільш типові й загальні контраргументи на наведені вище звинувачення:

- утилітаризм цілком сумісний із «законом зменшення кінцевої користі». Задоволення неможливих від отримання якогось блага в певному вартісному вираженні в багато разів переважає задоволення багатих від отримання такого ж блага. З цієї причини утилітаризм тяжіє до рівності й вимагає прогресивного оподаткування;
- утилітаризм цілком спроможний змістити акцент із «дії» на «правила». Саме так і вчиняють представники «утилітаризму правила», доводячи, що правила можуть бути корисними настільки, що їх порушення обійдеться набагато дорожче, ніж дотримання, навіть якщо й досягається миттєва користь. Неухильне дотримання норм справедливості корисне як для індивідів, так і для суспільства загалом;
- утилітаризм цілком спроможний увести критерій раціональності бажання як суспільства, так і особи, і тим самим вилучити садистські, антисоціальні й т. п. бажання;
- утилітаризм може набрати форми «негативного» утилітаризму, відповідно до якого втрати не можна обміняти на набутки і біль буде незмірно більшим від задоволень (купівля щастя за рахунок страждань інших може стати занадто дорогим задоволенням). Прихильники сучасного ліберального утилітаризму переконані, що утилітаризм здатний бути гнучким і немає такого заперечення, на яке він не міг би відповісти, що, у свою чергу, породжує нескінченний ланцюжок дискусій.

27.4. «Негедоністичний утилітаризм» Дж. Е. Мура

Джордж Едвард Мур
(1873–1958)

Джордж Едвард Мур – англійський філософ, один із основоположників аналітичної філософії (разом із Л. Вітгенштейном і Б. Расселом), неореалізму й метаетичних досліджень, розробник методу логічного аналізу, учасник гуртка «кембриджських апостолів». Основні твори: «Принципи етики» (1903), «Спростування ідеалізму» (1903), «Етика» (1912), «Філософські дослідження» (1922), «На захист здорового глузду» (1925), «Доказ зовнішнього світу» (1939), «Відповідь моїм критикам» (1942), «Деякі головні проблеми філософії» (1958), «Філософські праці» (1959), «Банальна книга» (1919–1953, 1962).

Головним внеском Мура став аналіз сутності фундаментальних етичних понять: добра, правильності й

обов'язку («Принципи етики»). Він вважав, що добро можна збагнути тільки безпосередньо через інтуїцію (т. зв. етичний інтуїтивізм). Філософ енергійно критикував головні етичні системи за спробу визначити сутність «добра» в «натуралістичних» термінах задоволення, користі та т. п. У його розумінні інтуїція дає змогу побачити, що благі речі в житті мають визначені цілісності, вони складаються з естетичних насолод, любові і дружби. У сфері філософії моралі Мур займав позицію інтуїтивізму й «негедоністичного утилітаризму».

Намагаючись вибудувати етику як наукове дослідження, філософ обговорював не лише визначення добра, а й логічну правомірність способів етичної аргументації: «власне добру» й «добру як засобу» повинні відповідати різні аргументи. «Власне добро» виступає простим і невизначеним, інтуїтивно недосяжним поняттям. Будь-яка спроба його визначити призводить до натуралістичної помилки (її проявами є гедонізм, «метафізична» етика, етичний натуралізм і утилітаризм). Визначення «добра як засобу» ґрунтується на інтуїтивному уявленні про «власне добро» й на знанні причинних залежностей між дією та її результатом. З ототожнення цінності та обов'язку з «користю» слідує, згідно з Муром, що твердження «я морально зобов'язаний здійснити цей вчинок» тотожне твердженню «цей вчинок забезпечить найбільшу можливу суму добра в універсумі». Припущення про існування Бога й безсмертя душі філософ вважав недостатньо обґрунтованими, тому вони відсутні в запропонованій ним дефініції моралі. За Муром, «правильне» в етиці означає «причину хорошого результату», тобто тотожне «корисному», а всі моральні закони є твердженням про те, що деякі види дії матимуть хороші наслідки. «Обов'язком» слід розглядати дію, яка спричиняє у всесвіті збільшення обсягу добра. Вибір дії не може бути абсолютно визначеним, він має ймовірнісний характер. Предмети з великою внутрішньою цінністю є різноманітними.

Мур здійснив ризиковану спробу переосмислити зміст користі. У роботі «Принципи етики» він стверджував, що цінність не можна визначити за допомогою перерахування природних якостей. Власне добро не піддається «натуралізації» і не може бути зведене до жодних природних якостей, воно повинне стати об'єктом максимізації в суспільстві, і саме в цьому полягає його суспільна користь. Це твердження дало змогу спростувати заперечення критиків принципу задоволення, але створило нові проблеми, однією з яких став перехід моральної думки до стану метаетики з її відмовою від вирішення нормативних практичних проблем, що було сенсом діяльності перших мислителів утилітаризму. Твори Мура ознаменували завершення періоду не лише утилітаризму, а й нормативної політичної філософії загалом. Її місце на довгі роки зайняв емотивізм, котрий не мав стосунку до нормативних проблем політичної практики, та інтуїтивізм, не здатний вийти за рамки суб'єктивних визначень, котрий розглядав множинність цінностей, що не слідували одна з одної. Історія утилітаризму, таким чином, є історичною зв'язкою між проектом обґрунтування моралі XVIII століття й занепадом емотивізму початку XX століття. Лише в кінці 1950-х років

Найбільшими цінностями, котрі ми знаємо або можемо собі уявити, є певні стани свідомості, які загалом можна визначити як задоволення спілкування з людьми й насолоду прекрасним.

Дж. Е. Мур, «Принципи етики»

етика знову почала повертатися до вирішення нормативних проблем, причому утилітаризм, що саме відроджувався, вдихнув нове життя в нормативну політичну філософію. На початку 1970-х років (часу виходу у світ «Теорії справедливості» Дж. Роулза) утилітаризм зайняв уже достатньо тверді позиції в нормативній філософії. Етика Мура не лише заклала підвалини метаетики, а й серйозно вплинула на англійських інтелектуалів, зокрема на учасників т. зв. Блумсберійської групи.

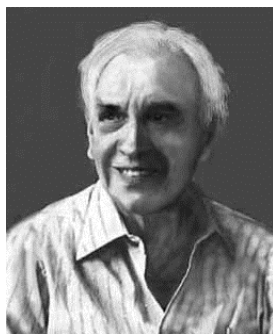
У скандальній і багатообіцяючій книзі «Принципи етики» філософ дискредитував усю історію етики, оскільки звинуватив її в «натуралістичній помилці», і тим самим – у ненауковості, безглузді й нечесності (традиційна ж етика не знайшла чим заперечити на поставлений їй ультиматум). «Натуралістична помилка» полягає в тому, що етика під виглядом учення про моральні цінності подає прагматичну доктрину, яка відображає фетишистську свідомість, перетворює добро на природну предметну властивість, є псевдоморальною філософією. Етика поведінки й етика світогляду виступають підробкою. Мур наполягав на тому, що для етики мають значення не вчинки й переконання, а знання та аргументи.

Щоб урятуватися від епістемологічного відчаю й перетворити етику в науку, Мур спробував спочатку використати метод нейтралізації контексту, або ізоляції моралі (судження про цінність) від досвіду (суджень про факти), згодом досліджував можливість визначення добра як основного етичного поняття. Філософ зробив висновок, що етика безсила показати й довести існування добра як чуттєво сприйнятної або природної властивості й неспроможна запропонувати його теоретичні дефініції. Тому Мур прийшов до аксіоматизації етики й запропонував вважати добро простим предметом мислення, об'єктивною цінністю, неаналізованою, неприродною й невідзначеною сутністю («внутрішньо притаманною цінністю»), дійсною для моральної свідомості, але недоступною для етичної теорії. Аксіоматика добра виступає опорою об'єктивності ціннісних суджень. Звичайні ж критерії істинності, засновані на фактах, не можуть бути застосовані до ціннісних висловлювань.

Отже, Мур як основоположник метаетики підходив до етики з позицій агностицизму. За відсутності достатніх доказів набуває сили інтуїція. Це означає, що добро (моральна цінність) не може стати предметом філософського дискурсу та інтерпретації, систематичного розгляду, а виноситься на розсуд здорового глузду, розуму, який усе спрощує (речі є тим, чим вони здаються). Уявлення про добро є або тривіальними, або неправдивими. Перспективи взаєморозуміння в суспільстві ненадійні, добро не існує в колективному досвіді. Істинними будуть ті висловлювання про цінності, проти яких не виникнуть заперечення. Так зберігається можливість консенсусу, але логічний аналіз використовується вже не для пізнання, а для досягнення згоди між суб'єктами, які мислять. Теорію Мура називають ще «філософією здорового глузду».

27.5. Мілівська традиція «утилітаризму правила» у філософській спадщині Р. Б. Брандта та Д. Брейбука

Річард Букер Брандт – американський філософ утилітарної традиції в моральній філософії, продовжувач мілівської традиції «утилітаризму правила». Основні праці:

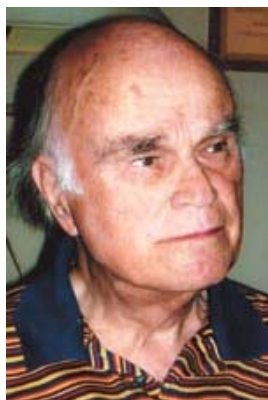
**Річард Букер
Брандт**
(1910–1997)

«Етика хопі»¹ (1954), «Етична теорія» (1959), «До вірогідної форми утилітаризму» (1963), «Теорія блага і права» (1979).

У книзі «Теорія блага і права» учений стверджував, що утилітаристи повинні виступити на захист максимізації добробуту як моральної системи. Правила в такій системі повинні відповідати природі людини та враховувати як інтелектуальний потенціал середньої людини, так і її негативні якості – егоїзм та імпульсивність. Брандт вважав, що моральні правила потрібно розглядати в комплексах, які він назвав моральними кодексами. Моральний кодекс виправданий тоді, коли він оптимальний, коли він максимізує суспільне благо більше, ніж будь-який альтернативний кодекс. Кодекси можуть бути стандартами як усього суспільства, так і спеціаль-

ними професійними кодексами. Такий код моральної поведінки можна, на його думку, викладати у школах і університетах. Він повинен включати конкретні правила для найрізноманітніших ситуацій.

Брандт розглядав утилітаризм як принцип, який повинен слугувати моральним гідом у процесі вирішення проблеми щодо того, які моральні норми мають входити в моральну систему. Він доводив, що утилітаризм вимагає від нас брати до уваги психологічні чинники у процесі прийняття правил. Тільки таким чином може бути створена моральна система, націлена на максимізацію добробуту. За Брандтом бажання індивіда можна вважати раціональними лише в тому випадку, якщо вони пройшли процес «когнітивної психотерапії». У її ході бажання зазнають максимальної дії доказів і логіки, тому тільки раціональні бажання здатні пройти цей тест.

Девід Брейбрук
(1924–2013)

Девід Брейбрук – американський політичний філософ. Дослідницькі інтереси Брейбрука включають проблеми етики, філософії, політичної і суспільних наук; він автор понад 150 статей, розділів у книгах, академічних оглядів, 11 власних книг, у т. ч.: «Стратегія рішення» (у співавторстві з Ч. Ліндбломом, 1963), «Три іспити для демократії: індивідуальні права, добробут людей і колективні переваги» (1968), «Філософія соціальної науки» (1987), «Відповідність потребам» (1987), «Логіка на відстеженні соціальної зміни» (1995), «Соціальні правила» (1996).

У книзі «Три іспити для демократії: індивідуальні права, добробут людей і колективні переваги» Брейбрук писав про права як засоби «утилітаризму правила». Їхня головна мета – допомогти здолати деякі труднощі, створені «утилітаризмом дії»: «... один із основних принципів, що зумовлюють практику утвердження й турботи про права, – це, передусім, формулювання загального уявлення про щастя й благополуччя тощо через вільний дозвіл конкретних випадків, які охоплюються пра-

¹ Індіанці хопі проживають у резервації Хопі на північному сході Аризони.

вами. Ні та людина, яка затверджує права, ні агент або агенти, покликані поважати їх, не спроможні достатньо ретельно в нормальних умовах у конкретній справі розглядати альтернативні можливості та їхні наслідки. Було б небезпечно дати агентам владу проводити подібні дослідження: небезпечно не лише тому, що агенти схильні діяти у власних інтересах, відхиляючись від вимог затверджених прав, а й через те, що агенти перебувають поза комунікацією один із одним і не володіють необхідною інформацією для координації власних дій».

На думку Брейбука, права – це інституціональні гарантії, що захищають нас від власної короткозорості та упередженості при розгляді приватних питань, від моральної нестійкості, властивої природі людини. Дослідник зробив висновок, що у світі, де діють бездоганно раціональні, обізнані й неупереджені спостерігачі, взагалі не буде ніяких прав. У реальному світі, вважають утилітаристи, можуть виникнути такі обставини, при яких узагалі слід відмовитися від будь-яких прав, інакше наслідки можуть бути жахливими. Проте, на думку Брейбука, є такий вид прав, від яких не можна відмовлятися ні за якої умови. Він називає їх невідчужуваними правами людини. Не можна, зокрема, ні за яких умов відмовлятися від права на чесний і неупереджений суд. Невідчужувані права в утилітаристських міркуваннях мають, по суті, ті ж підстави, що й інші права, проте вони відрізняються від останніх в емпіричних обставинах, коли ми можемо відмовитися від деяких практик, якщо визнаємо їх нереалістичними. Невідчужувані права в цьому сенсі аналогічні основним законам природи.

І Брандт, і Брейбрук прагнули знайти місце для сталих уявлень про права і справедливість, вписавши їх у структуру утилітаризму. Дійсно, права людини загалом стали предметом обговорення саме тому, що прихильність до справедливості і прав людини сприяє піднесенню загального блага для більшої кількості людей. Якби права людини не сприяли зростанню блага людей, вони незабаром були б знищені. На думку названих авторів, теоретики прав людини правильно підкреслюють значення цих прав, але вони помиляються, стверджуючи думку про їх незалежність. Права не слугують обґрунтуванню утилітаризму, це утилітаризм узаконює права людини.

27.6. Розвиток бентамівської традиції «утилітаризму дії» Дж. Дж. К. Смартом

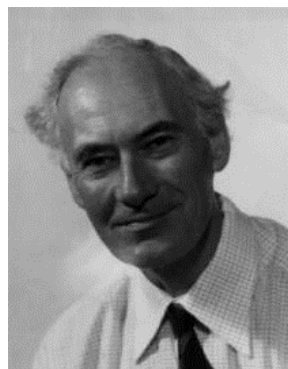
Джон Джемісон Карсвелл Смарт – австралійський філософ, який працював у сфері метафізики, філософії науки, філософії розуму, філософії релігії і політичної філософії, продовжувач бентамівської традиції «утилітаризму дії». Основні праці: «Схема системи утилітарної етики» (1961), «Філософія і науковий реалізм» (1963), «Проблеми простору і часу» (1964), «Між наукою і філософією: вступ до філософії науки» (1968), «Утилітаризм: для і проти» (1973), «Етика, переконання і правда» (1984), «Метафізичні і моральні есе» (1987), «Атеїзм і теїзм (великі дебати у філософії)» (1996).

Смарт багато розмірковував над проблемами справедливості й рівності. У нормальних умовах, вважав він, необхідно підтримувати справедливість, а добре продумані моральні правила не слід порушувати. Але іноді доводиться це робити, особливо в тих нечастих випадках, коли користь може бути максимізована завдяки їх порушенню, а всі наслідки порушення правил перебувають під контролем. Проте в той же час надзвичайно складно передбачити наслідки дій, особливо тих, що вчинені під тиском. Створюється враження, що «утилітаризм дії» неспроможний захистити іншу людину, оскільки для цього потрібні точні оцінки всіх можливих наслідків. Він зберігає свій суто індивідуалістичний характер.

В етиці Смарт був захисником «утилітаризму дії». Він запропонував два аргументи проти «утилітаризму правила».

По-перше, необхідно управляти трансформацією утилітаризму в «утилітаризм дії», оскільки не існує жодного відповідного критерію того, що може вважатися «правилом». *По-друге*, навіть якби такий критерій і існував, прагматик змушений був би слідувати правилу навіть тоді, коли краще було б це правило порушити («забобонне віросповідання правила»). Наслідком «утилітаризму дії» філософ вважав намагання «перехитрувати» супротивника, «охопити укладення аргументу доведення до абсурду супротивника» (цей рух зазвичай називають «стиснувши зуби»). Аргументи Смarta проти «утилітаризму правила» призвели до стійкого зниження його популярності серед фахівців із етики у кінці ХХ століття. Але не дивлячись на це, його захист «утилітаризму дії» і теорії переваг потужно вплинув на філософів, які працювали чи отримали освіту в Австралії (йдеться про Ф. Джексона, Ф. Петтіта, П. Сінгера).

Іншим аспектом етичної теорії Смarta виступає прийняття ним теорії переваги добробуту, яка контрастує з гедонізмом, пов'язаним із «класичними» прагматиками (наприклад, з Дж. Бентамом). Здійснену Смарткомбінацію теорії переваг із консеквенціалізмом іноді ще називають «утилітаризмом переваг».

**Джон Джемісон
Карсвелл Смарт**
(1920–2012)

27.7. Дворівневий утилітаризм Р. М. Хеара

Річард Мервін Хеар
(1919–2002)

Річард Мервін Хеар – англійський філософ, найвідоміший представник прескриптивізму; зробив вагомий внесок у теорію прикладної етики, метаетики й політичної філософії. Основні праці: «Мова моралі» (1952), «Свобода і причина» (1963), «Есе про моральні концепти» (1972), «Моральні роздуми» (1981), «Есе з політичної етики» (1989), «Есе з етичної теорії» (1989), «Есе з біоетики» (1993), «Відсортування етики» (1997). Метаетичні теорії Хеара були впливовими впродовж другої половини ХХ століття.

Учений сформулював теорію універсального прескриптивізму (розглядається як нонкогнітивістська течія в мета-

етиці), стверджував, що мова етики переважно прескриптивна, а моральні терміни несуть переважно приписувальне, імперативне значення («красти погано» означає «не кради!»). У зв'язку з цим моральні висловлювання неможливо перевірити на істинність, вони не є ні істинними, ні хибними. Проте моральні висловлювання підпадають під закони логіки (наприклад, під закон непротиріччя), і тому раціональні. Раціональність моральних висловлювань означає, що в оцінці власних і чужих вчинків людина керується не почуттями, а розумом, вона приймає рішення щодо вибору лінії поведінки, виходячи з наслідків, які логічно виводяться із загальних, універсальних принципів моралі. Погоджуючись з емотивістами в тому, що моральні судження не описують ніяких «фактів», Хеар у той же час відкидав їхнє «іраціоналістичне», суб'єктивістське трактування моралі. Завдяки розуму люди можуть формулювати загальнообов'язкові, логічно примусові моральні істини. Ця теорія, на думку філософа, дає змогу здолати суб'єктивізм і релятивізм в етиці.

Теорія універсального прескриптивізму Хеара ґрунтується на примиренні «утилітаризму правила» та «утилітаризму дії». Це досягається шляхом застосування концепції двох рівнів морального мислення. *По-перше*, це інтуїтивний рівень принципів, які використовуються в більшості випадків. Він включає прості та загальні моральні аксіоми, які можуть бути засвоєні без особливих зусиль. *По-друге*, це критичні принципи, які можуть застосовуватися для критики й перегляду основних інтуїтивних принципів. Цей вищий рівень є сферою панування «утилітаризму дії». Висновки, зроблені на критичному рівні, вимагають застосування спеціальної техніки безсторонності й симпатії. Хеар був переконаний, що справді раціональне і критичне мислення припускає універсалізацію і, отже, однакове ставлення до запитів усіх людей. Філософ стверджував, що однією з головних причин утвердження «утилітаризму правила» стала необхідність віддати належне загальним правилам, тому, що людям потрібно для моральної освіти й розвитку характеру. Він запропонував обмежити специфіку правил (тобто збільшити їхню спільність). Ця відмінність між «певним утилітаризмом правила» (який трансформується в «утилітаризм дії») і «утилітаризмом загального правила» формує основу дворівневого утилітаризму Хеара.

Хеар здійснив суттєвий внесок і у сферу політичної філософії. Він присвятив окремі есе («Есе з політичної етики», «Есе з біоетики») проблемам неправильності рабства, абортів, сутності золотого правила, напіввегетаріанства тощо. Синтезовані риси золотого правила (ініціативність, активність, відповідальність, взаємність, емпатія тощо) сукупно сформували певну матрицю нормативного мислення. Зважаючи на це, Хеар, а вслід за ним і інші автори (наприклад, Дж. Уотлз), вели мову про аргументацію за типом золотого правила (англ. golden rule argument). Якщо розглядати вказані риси як певні нормативні ідеї, то можна говорити про «ідеологію» золотого правила, маючи на увазі, що в більш-менш повній формі вона проявляється в наративах і приписах, які прямо і не містять елементів, що входять до золотого правила. Як приклад, можна привести знамениту притчу про жорстокосердного раба (Мф. 18: 23-43), яка, безперечно, є сюжетною експлікацією негативної версії золотого прави-

ла, але самого цього правила в собі не містить. Саме на її матеріалі Хеар здійснив аналіз універсалізації моральних вимог у зв'язку із золотим правилом.

У метаетиці (і в етичному співтоваристві загалом) нонкогнітивізм не користується популярністю. Різкої критики ця течія (часто помилково ототожнювана з метаетикою загалом) зазнавала в російській спеціальній літературі 1960–80-х років. Основні аргументи проти нонкогнітивізму мають не теоретичний, а ціннісний характер: передбачається, що вилучення з етики істиннісного критерію відкриває шлях моральному релятивізму. У той же час робляться спроби поєднати базову ідею нонкогнітивізму (щодо нереферентності мови моралі) із визнанням можливості для моральних суджень бути об'єктивно істинними. Загалом метаетика, незважаючи на присутність у ній різних, навіть непримиренних підходів і концепцій, відіграла позитивну роль у розвитку моральної філософії ХХ століття, сприяла зростанню теоретичної культури етики, вдосконаленню її мови, точнішій постановці й систематизації етичних проблем.

27.8. Антиспесієсизм П. А. Д. Сінгера

**Пітер Альберт
Девід Сінгер**
(нар. 1946)

Пітер Альберт Девід Сінгер – австралійський екофілософ, теоретик руху за права тварин. Основні праці: «Демократія та непокірність» (1973), «Звільнення тварин» (1975), «Практична етика» (1979), «Коло, що розширюється» (1981), «На захист тварин. Друга хвиля» (2005).

Поглядам Сінгера приділено чимало уваги у межах теми «Політичні підходи представників екологізму» (див. *п.т.* 31.9). Втім, ми характеризуємо його погляди і у межах концепції утилітаризму, позаяк Сінгер є прихильником «утилітаризму дії» Бентама, розширює утилітаристський напрям захисту прав тварин. За ученням Бентама, утилітаризм виступає за максимальне задоволення інтересів будь-якої істоти – людини чи тварини, визнаючи явну перевагу людських інтересів перед інтересами інших істот. Мислитель пропонує

зрівняти права людей і тварин.

Сінгер визнає, що такий підхід потребує більшого альтруїзму з боку людей, ніж будь-який інший рух за звільнення, оскільки тварини нездатні вимагати свого звільнення чи протестувати проти власної експлуатації. Філософ зрівнює за аморальністю расизм, сексизм і спесієсизм, під яким він розуміє переважання одного виду живих істот над іншими (переважання людей над тваринами). Так само як расисти порушують принцип рівності, надаючи переваги власній расі, спесієсист дозволяє інтересам власного виду витіснити інтереси інших видів живих істот. Сінгер стверджував: на тій підставі, на якій базується твердження про те, що люди не мають права експлуатувати людей іншої раси, ми повинні формувати переконання, що, якщо деякі істоти не є представниками нашого виду, це не дає нам права на їх експлуатацію. Так само й факт меншої розумності деяких істот порівняно з людьми не означає, що люди мо-

жуть нехтувати їхніми інтересами. Піклування про інших істот не повинне залежати від того, які вони мають здібності. Філософ стверджував, що незалежно від природи істоти принцип рівності вимагає, щоб із її стражданнями рахувалися так само, як і зі стражданнями іншої істоти.

Сінгер певною мірою виправдовує екотаж (екологічний саботаж) та інші незаконні дії, до яких іноді вдаються члени Руху звільнення тварин. Філософ вважає, що інколи порушення закону є морально виправданим, якщо воно призводить до подальшої легалізації й поширення суспільством та урядом допомоги тваринам. На відміну від руху за протажування тварин, який засуджує людську жорстокість, Сінгер пропонує запровадити правові основи стосунків людини та інших живих істот, вважає, що необхідно поширити принципи свободи, рівності й братерства на тварин, тобто визнати за тваринами природні права на життя, свободу і щастя. Ці права мають базуватися на тих інтересах тварин, без реалізації яких вони не можуть існувати як живі істоти. Права тварин породжують обов'язок людей не лише утримуватися від заподіяння їм шкоди, а й допомагати їм у випадку біди чи якоїсь загрози. А мотивом такої допомоги повинні бути не доброта чи економічний зиск, а справедливість, обов'язок і відповідальність за права інших видів живих істот.

П. Сінгер, «Коло, що розширюється»

Багато утилітарних філософів, включаючи П. Сінгера й англійського філософа, дослідника в сфері прикладної етики Центру практичної етики Оксфордського університету Т. Орда, стверджують, що жителі розвинутих країн зобов'язані допомогти побороти крайню бідність у всьому світі, наприклад, регулярно жертвуючи частину власного прибутку на благодійність. Сінгер, зокрема, стверджував, що пожертвування частини доходу на благодійність могло б допомогти врятувати життя чи вилікувати когось від пов'язаної з бідністю хвороби. Таке використання коштів є доцільним, оскільки принесе комусь бідному набагато більше щастя, ніж принесло б собі для життя у відносному комфорті. Проте відповідно до утилітарних поглядів Сінгер не лише стверджує, що треба жертвувати значну частину прибутку на благодійність, а також вважає, що ці гроші мають бути спрямовані на найрентабельніші благодійні заходи з метою, щоб принести найбільшу користь максимальній кількості людей.

27.9. Значення утилітаристського підходу до аналізу політики для подальшого розвитку політичної науки

Утилітаризм у сучасному світі доволі багатоманітний: його розуміють одночасно як нормативну філософію та як метатеорію. Існує ліберальний, лібертарний, анархістський, соціалістичний, телеологічний і т. п. утилітаризм. Починаючи з доби

Дж. Бентама й Дж. Міла, теорія утилітаризму завжди посідала центральне місце в моральній філософії. Нині в результаті всебічного розвитку прикладної етики вона стала справляти значний вплив на моральні засади багатьох пересічних людей. Утилітаризм, про який сказано більше, ніж про всі інші моральні теорії разом узяті, є зрозумілою, простою, природною філософією моралі, але як теорія він має безліч суперечливих елементів. У філософських дискусіях постійно наводяться два види контраргументів. *По-перше*, відмічається, що хоч утилітаризм і виглядає простим і зрозумілим, насправді він настільки заплутаний, що не можна чітко визначити, що він утверджує. *По-друге*, наголошується, що навіть після того, як удасться з'ясувати, що саме стверджує утилітаризм, виявиться, що він пропонує робити такі речі, які більшість із людей визнає глибоко аморальними.

Утилітаризм, зазвичай, нездатний пояснити поведінку, не обґрунтовану власним інтересом. Говорячи про зростання щастя як про мету моральної діяльності, утилітаристи не можуть пояснити, чому окремих індивідів, який діє на основі приватного інтересу, повинен піклуватися про щастя всіх у масштабах суспільства.

Загальна відмінність між задоволенням і стражданням також недостатня для детального пояснення особливостей моральної поведінки у зв'язку з тим, що: *по-перше*, є ситуації, у яких людина вирішує залишитися моральною, незважаючи на очевидний біль, який їй доведеться терпіти; *по-друге*, задоволення саме по собі не настільки просте, щоб його можна було взяти за критерій визначення моральності. Що є задоволенням, а що ні – насправді залежить від дуже багатьох чинників і впливів (наприклад, освіти, стереотипів суспільної свідомості, представлених у культурі, від впливу моралі тощо). Звичні заперечення проти теорії утилітаризму полягають також у труднощах щодо визначення наслідків для інших, оцінки загальної кількості щастя, у несправедливості цієї теорії щодо окремих індивідів, оскільки загальну кількість щастя можна швидше забезпечити завдяки пригніченню чиїхось окремих інтересів (наприклад, допущення таких несправедливих соціальних інститутів, як рабство). Основним недоліком утилітаризму порівняно з моральним абсолютизмом виявляється відсутність загальнообов'язкового масштабу, що задає авторитет морального принципу як чогось безумовного, такого, що має цінність у собі самому. Але без такого принципу, незважаючи на всі можливі обмовки, моральним авторитетом стає сам індивід, котрий розмірковує про власне благо і благо інших.

Незважаючи на недоліки утилітаризму, у законодавстві, економічних моделях, державних схемах регулювання і взагалі в суспільних питаннях цей підхід донині найбільш поширений у розвинених країнах світу, а «утилітаризм правила» виступає домінуючою формою сучасного утилітаризму. Природними спадкоємцями й послідовниками утилітаристів стали «нові праві» – політико-культурна течія консервативного спрямування, яка виникла на Заході в 1970-х роках. Її представники виступають проти державного втручання в економіку, стають на захист традиційних культурних цінностей, є прихильниками раціоналізму та індивідуалізму. Сьогодні утилітаризм як філософія такого спрямування не має альтернативи. Кожна політична дія, на думку його прихильників, повинна відповідати загальносуспільній користі; не слід ставити

ніяких моральних вимог до тих, хто проводить цю політику; вони завжди повинні зважати тільки на практичні результати своїх дій, на те, хто виграє і хто програє, а також на те, чи можна збільшити загальний добробут якимось альтернативним методом. У таких питаннях утилітаризм нині зберігає свою провідну роль.

Питання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте поняття «користь»?
2. Чи можна вважати, що для Вас «користь» – головна мотивація в житті? Аргументуйте свою думку.
3. Що таке благо, загальне благо?
4. Порівняйте утилітаристські теорії Дж. Бентама й Дж. Міла.
5. Що Дж. Міл запозичив у Дж. Бентама?
6. Від чого в доктрині утилітаризму Дж. Бентама відмовився Дж. Міл?
7. Як Г. Сиджвік теоретично обґрунтовував утилітаризм?
8. Що таке «утилітаризм дії»? Наведіть приклади.
9. Що таке «утилітаризм правила»?
10. Як «утилітаризм правила» співвідноситься з теорією правової держави?
11. У чому полягають суперечки між адептами «утилітаризму дії» та «утилітаризму правила»?
12. Наведіть аргументи, які свідчать, що «утилітаризм правила» нині вважається домінантним напрямом в утилітаризмі.
13. Розкрийте сутність наукової школи «утилітаризму задоволення бажання».
14. Назвіть утилітаристські політичні цінності.
15. У чому полягає сутність «негедоністичного утилітаризму» Дж. Е. Мура у сфері філософії моралі?
16. Розкрийте зміст моральних кодексів Р. Б. Брандта.
17. Сформулюйте сутність «утилітаризму переваг» Дж. Дж. К. Смарта.
18. У чому полягає теорія універсального прескриптивізму Р. М. Хеара?
19. Розкрийте сутність дворівневого утилітаризму Р. М. Хеара та його значення для подальшого розвитку доктрини утилітаризму.
20. Розкрийте сутність утилітаристського напрямку захисту прав тварин П. Сінгера.
21. Які аргументи проти утилітаризму наводять представники ліберальної політичної думки?
22. Назвіть і охарактеризуйте «проблемні місця» утилітаризму.
23. Чому природними спадкоємцями і послідовниками утилітаристів називають «нових правих» у країнах Заходу?

Література

Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – М. : «Рос. полит. энцикл.» (РОССПЭН), 2000. – 479 с.

Бентам И. Введение в основание нравственности и законодательства / И. Бентам ; [пер., предисл., примеч. Б. Г. Капустина]. – М. : «Рос. полит. энцикл.» (РОССПЭН), 1998. – 415 с.

Бентам И. Тактика законодательных собраний / И. Бентам. – Челябинск : Социум, 2006. – 206 с.

Гарві К. Сиджвік Генрі / К. Гарві // *Енциклопедія політичної думки* ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с. – С. 361–362.

Грей Дж. Бентам Єремія / Дж. Грей // *Короткий оксфордський політичний словник* ; [пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К. : Основи, 2005. – 789 с. – С. 58–59.

Грязнов А. Ф. Джордж Мур и становление аналитической философии / А. Ф. Грязнов // *Аналитическая философия*. – М. : Высшая школа, 2006. – 375 с. – С. 47–55.

Г'юм Д. Трактат про людську природу : спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / Д. Г'юм ; [пер. з англ. П. Насада ; ред. та передм. Е. К. Моссерн]. – К. : Видавн. дім «Всесвіт», 2003. – 552 с.

Дем'яненко В. Мілль Джон Стюарт / В. Дем'яненко // *Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід.* / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 438–439.

Куц Г. Бентам Джереми / Г. Куц // *Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід.* / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 62–63.

Куц Г. Юм Девід / Г. Куц // *Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід.* / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 736–737.

Лінкольн Е. Г'юм Девід / Е. Лінкольн // *Короткий оксфордський політичний словник* ; [пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К. : Основи, 2005. – С. 150–153.

Лінкольн Е. Утилітаризм / Е. Лінкольн // *Короткий оксфордський політичний словник* ; [пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К. : Основи, 2005. – С. 708–711.

Міл Дж. С. Про свободу : Есе / Дж. С. Міл ; [пер. з англ.] – К. : Основи, 2001. – 463 с.

Міллер Д. Юм Девід / Д. Міллер // *Енциклопедія політичної думки* ; [редкол. : К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 454–456.

Мур Д. Э. Доказательство внешнего мира / Д. Э. Мур // *Аналитическая философия : Избранные тексты / Сост., вступит. ст. и коммент. А. Ф. Грязнова*. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 181 с. – С. 66–84.

Мур Дж. Опровержение идеализма / Дж. Мур // *Историко-философский ежегодник* ; [пер. и предисл. И. В. Борисовой]. – М. : Наука, 1987. – С. 242–265.

Мур Дж. Принципы этики / Дж. Мур ; [пер. с англ. Коноваловой Л. В.; общ. ред. Нарского И. С.]. – М. : Прогресс, 1984. – 327 с.

Мур Дж. Э. Природа моральной философии [и другие произведения] / Дж. Э. Мур ; [пер. с англ., сост. и прим. Л. В. Коноваловой]. – М. : Республика, 1999. – 351 с.

Польовий М. Сінгер Пітер / М. Польовий // *Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід.* / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 586–587.

Тема 27. Політичні ідеї представників утилітаризму

Сингер П. Освобождение животных / П. Сингер. – К. : [б. и.], 2002. – 136 с.

Юм Д. Автобиография / Д. Юм // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 1. – 847 с. – С. 65–75.

Юм Д. Эссе / Д. Юм // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 2. – 928 с. – С. 565–821.

Brabdt R. B. A Theory of the Good and the Right. – Oxford : Clarendon Press, 1979. – 302 p.

Braybrooke D. Three Tests for Democracy : Personal Rights? Human Welfare? And Collective Preference / NY : Random House, 1968. – 240 p.

Hare R. M. Essays in Ethical Theory. – Oxford : Oxford University Press, 1989. – 272 p.

Hare R. M. Essays on Political Morality. – Oxford : Oxford University Press, 1989. – 307 p.

Hare R. M. Moral thinking : Its levels, method, and point. – Oxford : Oxford University Press, 1981. – 242 p.

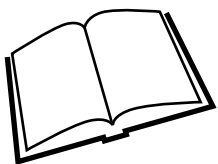
Hare R. M. Sorting out Ethics. – Oxford : Clarendon Press, 1997. – 191 p.

Singer P. In Defense of Animals. The Second Wave. – Oxford : Blackwell Pab, 2005. – 248 p.

Singer P. The Expanding Circle : Ethics and Sociobiology. – New York : Farrar, Straus & Giroux, 1981. – 190 p.

Smart J. J. C., Williams B. Utilitarianism : For and Against. – Cambridge : Cambridge University Press, 1973. – 155 p.

ТЕМА 28

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ЛІБЕРТАРИЗМУ

28.1. Сутнісні характеристики лібертаризму

28.2. Концептуалізація лібертаризму як утілення думки про крайній індивідуалізм

28.3. Теорія справедливого розподілу Р. Нозіка

28.4. Капіталізм у «філософії об'єктивізму» А. Ренд

28.5. Учення Л. фон Мізеса як джерело сучасної лібертаріанської думки

28.6. «Анархокапіталізм» М. Ротбарта

28.7. Взаємозв'язок між економічною й політичною свободою в ученні М. Фрідмана

28.1. Сутнісні характеристики лібертаризму

Лібертаризм (в інших джерелах – лібертаріанство; лат. *liber* – вільний) – самостійна ортодоксальна та найбільш радикальна течія ліберальної доктрини, основною засадою якої є максимізація особистої свободи за умови мінімального врядування.

Поняття «лібертаріанець» уперше у 1789 році увів до наукового обігу американський філософ В. Белшам (праця «Про свободу та необхідність»). У другій половині XIX століття термін «лібертаріанець» широко використовували французи як синонім до поняття «анархіст». Починаючи з американського політика, засновника Фонду економічної освіти Л. Ріда, у 1950-х роках послідовні та найнаполегливіші прихильники особистої й економічної свободи почали називати себе лібертаріанцями.

Поширення терміна в його класичній «правій» інтерпретації стало своєрідною відповіддю на алогічне привласнення терміна «ліберал» адептами великого уряду, зокрема економістом Дж. Кейнсом і 32-м Президентом США Ф. Рузвельтом. Так, політика останнього під назвою «Новий курс» вирізнялася стрімким посиленням державного регулювання економіки, що вочевидь суперечило принципам класичної ліберальної доктрини.

Варто акцентувати на існуванні інших варіантів трактування лібертаріанської доктрини. Зокрема, від викладеної інтерпретації, яку в аналізованому випадку необ-

хідно називати «правою», суттєво відрізняється за своїм змістом «ліва» варіація лібертаризму, найбільш відомими представниками якої є П. Валлентайн, М. Оцука, Н. Чомські (Хомський), Г. Штайнер. Ідеться про лібертарно-соціалістичну думку, що передбачає протистояння експлуатації й бюрократії з боку держави, а також, на відміну від «правого» (класичного) лібертаризму, – колективістські засади в організації суспільства. Колективістська сутність лібертарного соціалізму детермінує й інші його особливості, зокрема бачення загрози у функціонуванні вільного ринку, прагнення до передання владних повноважень народним масам.

У роботах українського дослідника-політолога А. Романюка лібертаризм, окрім іншого, витлумачений як напрям консерватизму. Представники лібертаріанського консерватизму стверджували, що багато концептуальних засад лібералізму (особиста та економічна свобода, мінімальне втручання держави в економічне життя) можна поєднати з низкою консервативних цінностей, зокрема із сильною владою, порядком та індивідуальною відповідальністю. Найбільшого поширення цей напрям набув у США й Великій Британії, де ідеали класичного лібералізму були глибоко вкорінені. Його представники трактували вільний ринок не лише як універсальний регулятор економічного життя, а і як ефективний модератор суспільних відносин. Зокрема, вони вважали, що ринок може бути успішним інструментом суспільної дисципліни (працівники, які прагнуть домогтися збільшення платні, завжди побоюються загрози безробіття), сприяє підтримці суспільної стабільності. Адепти напряму інтерпретували суспільство як різновид корпорації, а порядок, свободу та справедливість – як продукт історичного розвитку, отриманий унаслідок тривалого процесу спроб і помилок.

Особливості «правої» та «лівої» інтерпретацій лібертаріанської доктрини, залежно від ціннісних пріоритетів, а також її відмінність від інших ідейних течій графічно подані в діаграмі Нолана, що названа на честь її розробника *Девіда Нолана* – одного із засновників Лібертаріанської партії США.

Діаграму побудовано з огляду на переконання її автора в тому, що лібертаріанство уособлює єдність як економічної, так і особистої свободи, контрастує з «лівим» лібертаризмом (обстоє лише особисту свободу) та «правим» консерва-

тизмом (схвалює лише економічну свободу).

На думку Нолана, майже всі дії в політичній поведінці індивіда можна поділити на дві основні групи: особисті й економічні, тому на кожній із вісей діаграми відображено ступінь впливу державного апарату на дві виокремлені категорії свобод. Залежно від ступеня особистої й економічної свободи, на діаграмі можна позначити низку сфер, що стосуються різних політичних течій, а саме:

- консерватори (прибічники прагматизму, ієрархічності, організованості й економічної свободи за найменшої особистої свободи громадян);

- ліві (в американській термінології – ліберали: прихильники індивідуалізму, рівності й толерантності за найменшою економічною свободою);
- лібертаріанці (прибічники мінімального втручання держави в життя суспільства як в економічній сфері, так і в правовому аспекті);
- тоталітаристи, комунітаристи, етатисти, популісти та інші – прихильники жорсткого контролю держави за життям суспільства як у правовому, так і в економічному аспекті.

Відомий представник американської лібертаристської думки Д. Боаз у праці «Лібертаріанство: Історія, принципи, політика» (1997) зазначив: «У сучасному американському спектрі «лівий-правий» лібертаризм – ані лівий, ані правий. Лібертаристи твердо вірять в індивідуальну свободу та обмежене врядування, на відміну від сучасних лібералів і консерваторів».

Водночас наукове розроблення та практичне застосування більшості інтерпретацій лібертаристської доктрини істотно поступається популярністю «правому» трактуванню лібертаризму. У ньому перше місце посідає принцип крайнього індивідуалізму. Саме індивід, його права та свободи постають у лібертаризмі основною цінністю. При цьому лібертаристи витлумачують свободу лише в негативному сенсі, тобто як «свободу від», що передбачає можливість самостійного обрання людиною того, чого вона забажає.

Усе, що заважає людині та обтяжує її, зазнає в лібертаризмі фундаментальної критики. Основним об'єктом осуду лібертаристів при цьому постає держава, що уособлює інституцію, яка через низку процедур і механізмів «завжди й усюди» зазіхає на права та свободи людини.

На думку лібертаристів, втручання держави потрібне лише там, де відбувається зазіхання на життя людини або на її власність із боку іншої особи. Якщо держава застосовує силу проти індивіда, який не порушував прав інших, вона сама стає порушником. У цьому сенсі основні акценти критики з боку лібертаристів спрямовані на примусову природу держави, що не дозволяє індивідові максимально користуватися власною свободою; на втручання в ринковий механізм, функціонування якого за своєю суттю передбачає саморегулювання; на виконання фіскальної функції, у якій представники лібертаристської думки фактично вбачають крадіжку на користь «споживацького» чиновницького апарату. Крім того, критикують призив на військову службу, цензуру, будь-яке втручання в приватне життя тощо.

Натомість антагоністичне ставлення лібертаристів до держави (що, утім, не завжди заперечувало державу, а лишало місце дискусії про ступінь її втручання в життя людини, зокрема у функціонування вільного ринку) зумовило поділ лібертаристської думки на дві течії. Перша з них максимально наблизилася до анархістів, а друга посіла позиції «мінімальної держави» (мінархісти), функції якої полягали б у забезпеченні національної безпеки та дотриманні договірних зобов'язань. «Мінімальна держава» у цьому випадку уособлює єдину форму державності, яку можна морально виправдати.

Водночас навіть максимальне наближення найбільш ортодоксальної частини лібертаристів до анархістської доктрини, підґрунтям якої також слугує неприйняття

державного регулювання, лише між ними істотні відмінності, на яких потрібно наголосити. Так, якщо ідеологія анархізму здебільшого передбачала різні колективістські механізми організації суспільства, на кшталт комуни або професійної корпорації, то природі лібертаризму не властива будь-яка общинна організація, замість чого пропонується розглядати «мінімальну державу». Крім того, лінією розмежування двох доктрин є сприйняття ринкових відносин і ставлення до приватної власності. Ідеологія анархізму (зокрема колективістський анархізм), зазвичай, прогнозує заміну капіталістичного ринку механізмами самоорганізації індивідів. Для лібертаризму ж такий ринок стає невід'ємною частиною, що надає рівні можливості індивідам для їх самореалізації. Більшість анархістів скептично ставилася до інституту приватної власності, надаючи перевагу колективізації всіх благ, натомість у лібертаризмі приватна власність – недоторкана цінність, такий її статус непорушний.

Із позиції лібертаристів, якомога більша кількість сфер, які, на їхню думку, не потребують державного регулювання, мають бути приватизовані. Ідеться, зокрема, про систему охорони здоров'я, судову систему, поліцію, освітні заклади, системи енерго- й водозабезпечення, громадський транспорт, пошту, армію (остання мала бути реформована в систему громадської поліції та діяти в разі необхідності). Отже, потрібно було зруйнувати цілу низку монополій і загальну монополію держави, на зміну цьому мала прийти система господарювання на вільних договірних засадах. Виконання таких домовленостей між людьми повинен забезпечувати ухвалений закон, що не містив ознак державної деспотії й патерналізму.

Продовжуючи принцип Дж. Локка щодо «володіння собою», лібертаристська доктрина надає людині право розпоряджатися своїм життям і майном, а також формувати власну поведінку на свій розсуд, за умови визнання цією особою таких же прав за іншими людьми. Цей висновок дав лібертаристам змогу говорити про право індивіда на проституцію, уживання наркотиків, захоплення азартними іграми, володіння зброєю тощо. Оригінальною є також вимога до права свободи людської поведінки в місцях, що можна витлумачувати як продовження власного житла, наприклад, мотоцикл чи автомобіль. Це право розглядали на противагу вимозі користування мотоциклетними шоломами й ременями безпеки.

Беззаперечно цінним у доктрині лібертаризму вважали капіталістичний ринок, що знаходить своє конкретне втілення в Австрійській (Віденській) і Чиказькій економічних школах. Лібертаристи звеличували вільні ринкові відносини, схвалюючи їхню раціональну організацію та спонтанність побудови. Ринок постає не директивно створеною інституцією, а механізмом, що діє відповідно до природних і науково обґрунтованих закономірностей взаємодії індивідів.

Лібертаризм звертає увагу на подолання різних обмежень морального змісту, що мають колективне походження й заважають власному розвитку людини; заперечує будь-які форми мислення, які допускають зверхність групових цінностей стосовно індивідуальних, як-от: релігія, суспільна мораль, гуманізм тощо.

Важливим напрямом лібертаристської доктрини стало обстоювання абсолютного й безперечного права кожної окремої людини на щастя, що передбачає спосіб життя, де на першому плані перебувають особисті інтереси, аж до егоїзму. У разі досягнення

людиною успіху, зокрема в умовах конкурентного ринку, вона заслуговує на повагу, оскільки можна говорити про втілення в такій людині важливих для капіталістичних відносин якостей, як-от: ініціативність, егоїзм, сміливість, кмітливість, винахідливість тощо.

Українська дослідниця-політолог Г. Куц, відзначаючи вагомий внесок лібертаристської думки в розвиток політичної теорії, зосереджує увагу на експлікації права власності й свободи договору. У доктрині особистих прав, що докладно опрацьована лібертаристами в межах цього дискурсу, обґрунтовано права індивіда стосовно набуття власності й подальшого володіння нею. Лібертаристи активно підтримують засадничий принцип класичного лібералізму «laissez-faire» (невтручання).

Д. Боаз сформулював провідні ідеї доктрини, що представлені нижче.

1. *Індивідуалізм*. Елементарною одиницею соціального аналізу постає окрема людина. Лише індивід робить свій вибір і відповідає за власні дії. Наголошено на гідності кожної людини, що передбачає також права й обов'язки. Поступове визнання гідності все ширшого кола людей, зокрема жінок, релігійних і расових спільнот, – одне з найвизначніших досягнень лібертаристської думки.

2. *Індивідуальні права*. Люди як носії моралі мають право на захист свого життя, свободи й власності. Названі права не надає держава або суспільство, вони властиві природі людини, ця справедливість відчутна на інтуїтивному рівні. Той, хто зазіхає на такі права, має пояснювати свою поведінку.

3. *Спонтанний порядок*. Для виживання й повної самореалізації в суспільстві потрібно підтримувати високий ступінь порядку. За загальним припущенням, порядок має встановлювати центральна влада. Утім, суспільний порядок у новаторському баченні лібертаристів повинен бути утверджений спонтанно діями тисяч або мільйонів людей, що в намірі досягти власних цілей взаємно координують свої дії. Протягом історії люди в кожному конкретному випадку обирали більший рівень свободи, як наслідок – утворили складно організоване суспільство. Найважливіші інститути людського суспільства – мова, закон, гроші та ринки – розвивалися спонтанно, без централізованого керівництва. Громадянське суспільство, що постає у вигляді єдиної, складної мережі об'єднань і зв'язків між індивідами, слугує іншим прикладом спонтанного порядку. Внутрішні об'єднання громадянського суспільства утворюють для певної мети, а суспільство не є організацією з окремою метою.

4. *Верховенство права*. Лібертаризм не варто асоціювати з розбещеністю, гедонізмом чи з уседозволеністю. Лібертаризм передбачає суспільство свободи в межах закону, де організація людьми свого життя на власний розсуд вимагає поваги до рівних прав інших. Верховенство права в лібертаристській ідеології прогнозує підпорядкування усталеним і спонтанно розвинутим законам, а не довільним наказам, ці закони мають захищати свободу індивідів у пошуку щастя власним шляхом, а не спрямовувати їх на досягнення певного результату, поданого ззовні.

5. *Обмежене врядування*. Для захисту своїх прав люди обирають уряди. Уважаючи уряд небезпечною інституцією, лібертаристи відчувають антипатію до сильної концентрованої влади. Лорд Актон слушно зауважував: «Влада розбещує, а абсолютна влада розбещує абсолютно». Отже, одним із основних завдань лібертаристи називають

вали обмеження влади, переважно – влади уряду. Це потрібно реалізувати, зазвичай, через обмеження конституційних повноважень уряду, що делеговані йому людьми. Обмеження уряду – основне досягнення лібертаристської думки. Представники течії з гордістю привертають увагу до історичного факту розосередження влади в Європі (порівняно з іншими регіонами світу), що призвело до набуття свободи особистістю. Крім того, надання свободи суб'єктам ринку, що допомогло сформуватися конкурентному середовищу, сприяло економічному зростанню.

6. *Вільні ринки.* Для виживання та процвітання людям необхідно провадити економічну діяльність. Право на економічну діяльність і право розпоряджатися продуктами виробництва надають людям змогу обмінюватися таким продуктом на взаємовигідних умовах. Вільні ринки представляють економічну систему, що складається з вільних людей, свобода та багатство яких будуть більшими, якщо втручання в їхню економічну ініціативу уряду мінімізувати.

7. *Чеснота виробництва.* У цілому лібертаристський імпульс XVII століття став реакцією проти монархії й аристократії, що існували завдяки продуктивній праці інших людей. За таких умов лібертаристи почали обстоювати права людей розпоряджатися результатами своєї праці на власний розсуд. Така діяльність викликала повагу суспільства до праці й виробництва, головне – до середнього класу, на який аристократія дивилася згори (утім, кількість його дедалі зростала). Лібертаристи розвинули домарксистський класовий аналіз, що передбачав поділ суспільства на два основні класи: тих, хто виробляє багатство, і тих, хто силоміць віднімає його в інших. Т. Пейн зазначав: «Громадяни країни поділяються на два класи: тих, хто сплачує податки, і тих, хто отримує податки і живе за їх рахунок». Отже, природно, що лібертаристи витлумачують оподаткування (якщо воно перевищує мінімально необхідні розміри для забезпечення оборонної та правоохоронної функцій) як форму рабства, уважаючи національні уряди, які виконують фіскальну функцію, основними ворогами людської свободи. У цьому сенсі не менш влучним є вислів Т. Джефферсона: «Наш державний апарат перевищує необхідні розміри – надто багато паразитів живе за рахунок старання трудящих людей». Сучасні представники лібертаристської доктрини, виступаючи проти чиновницько-бюрократичного апарату, продовжують обстоювати права власників на самостійне розпорядження заробленим. Лібертаристи критикують, зокрема, фактичне відбирання заробленого та подальше передання його тим, хто нічого не виробляє.

8. *Природна гармонія інтересів.* На думку лібертаристів, інтереси мирних товаровиробників в умовах вільного ринку є гармонійними. Якщо власні плани окремої людини, наприклад стосовно отримання роботи, відкриття бізнесу, придбання будинку тощо, слугують потенційними джерелами конфліктів із планами інших людей, то вільний ринок змушує багатьох осіб змінювати свої наміри. Так, ринок фактично врівноважує інтереси фермерів і торговців, виробників та імпортерів тощо. Втручання ж держави в цей процес, за висловом лібертаристів, є, навпаки, згубним, оскільки, перерозподіляючи результати виробництва, використовуючи політичний тиск, держава втягує людей у групові конфлікти, змушуючи боротися за частку політичної влади.

9. *Мир*. Війна – одвічне прокляття для лібертаристів, що є очевидним, з огляду на ринкове підґрунтя цієї течії. Руйнуючи сім'ю та економіку, сіючи смерть і розруху, війна концентрує владу в руках правлячої верхівки. Останнє, зокрема, пояснює той факт, що правителі не завжди поділяють мирні настрої більшої частини суспільства. Звичайно, повністю запобігти війні неможливо, періодично людям доводиться захищати себе та своє суспільство зі зброєю в руках. Утім, зазвичай, війна є небажаною для виробників товарів і послуг по обидва боки конфлікту.

28.2. Концептуалізація лібертаризму як утілення думки про крайній індивідуалізм

За своїм змістом лібертаризм є відгалуженням ліберальної думки. Так його витлумачує один із класиків цього напрямку Р. Нозік. Лібертаризм поділяє базові принципи класичного лібералізму, що беруть свій початок від його засновника – Дж. Локка. Водночас прихильники лібертаристського світорозуміння віддано шанують основні віхи розвитку вчення про права та свободи людини від найдавніших часів розвитку людства.

Розумінню процесу визрівання лібертаризму як унікального способу мислення сприятиме виділення в генезі ліберальної думки особливостей формування її провідних цінностей, як-от: індивідуалізму, особистих прав, верховенства права, вільного ринку, обмеженого врядування та спонтанного порядку (згадувані в попередньому питанні).

Прихильники лібертаризму віднаходять перші важливі для своєї філософії гасла ще в Давньому Китаї, звертаючись до вчення Лао-Цзи – автора твору «Дао Де Цзин. Книга про Шлях і Силу», де зазначено: «Народ, не отримавши жодного наказу, сам між собою вирівняється». Згідно з позиціями лібертаризму, цінність духовного стану – Дао, що, уособлюючи єдність, складається з Ін і Ян, полягає в утворенні спонтанного порядку, який у такий спосіб можна трактувати як результат конкуренції. Водночас Дао радить не втручатися в життя людей правителю.

В історії західної політичної думки ідеї, важливі для лібертаризму, беруть свій початок із двох традицій: іудейсько-християнської та грецької. Описуючи першу традицію, звертають увагу на Старий Заповіт, відповідно до якого ізраїльтяни жили без правителя або без жодної іншої примусової влади, упорядковуючи при цьому суспільні відносини не насиллям, а всезагальним дотриманням договору з Богом. Згодом ізраїльський народ обрав собі царя, проте він, можливо, був першим, хто порушив питання про підпорядкування правителя вищому закону. В інших цивілізаціях законом був монарх, який за легендою мав божественне походження.

Аналогічну сутність мала давньогрецька доктрина вищого закону. Ідея закону, що поширюється навіть на правителів, пройшовши випробування часом, супроводжувала розвиток європейської цивілізації.

В епоху Середньовіччя важливою історичною подією, що вплинула на розвиток плюралістичного мислення, стало розмежування світської й духовної влади. Утім, достатньої політичної ваги для збалансування монархічної влади та навіть прева-

лювання над нею набула лише римо-католицька віра, у той час, як східна Церква лишилася під державним впливом. Таке перманентне протистояння Пап і монархів, у ході якого вони періодично делегітимізували одне одного, мало низку позитивних наслідків для цивілізаційного розвитку західного суспільства. *По-перше*, була обмежена абсолютна монархічна влада, яку завжди витлумачували як джерело потенційної небезпеки. *По-друге*, приборкання моноцентричного церковного абсолютизму вможливило розвиток альтернативних релігійних течій. Лібертаризм трактують як ідеологію вільного ринку, що, однак, в історичному контексті більше асоціюється з боротьбою за релігійну терпимість, теорію якої почали активно розвивати як відповідь на утиски з боку римської держави. *По-третє*, протистояння світської й духовної влади опосередковано відкривало додатковий простір для розвитку особистості та різних автономних громадських інституцій. Вільні ринки, гільдії, міста, наділені Магдебурзьким правом, у той час були прообразами інституцій громадянського суспільства.

Наприкінці XVI століття, коли влада церкви почала слабшати, лібертаристи зосередили увагу на історичній важливості протистояння монархічній владі, що стрімко набирала абсолютистських форм. Зразками влади, яка прагнула максимальних повноважень, варто вважати правління Людовика XIV у Франції та правителів із династії Стюартів в Англії.

Людовик XIV заявляв, що «державна – це я»; заборонивши протестантизм, він намагався очолити у власній країні католицьку церкву. Упродовж понад шестидесяти років свого правління (1654–1715) Людовик XIV жодного разу не скликав сесії Генеральних штатів – представницьких зборів Франції. Максимальним було державне заступництво в економіці країни, де проводили політику меркантилізму. Надаючи монополію привілеїв та субсидій, уводячи заборони, націоналізуючи підприємства, регулюючи ставки заробітної плати, ціни та стандарти якості, держава повністю визначала зміст національної економіки.

Стюарти, прагнучи абсолютистського правління в Англії, намагалися підвищувати податки без дозволу парламенту та не зважати на громадську думку. Утім, упродовж понад сорока років (1603–1649), починаючи від моменту вступу на престол Якова I, англійському суспільству й парламентові вдавалося стримувати ці наміри королівської влади. Апогеєм описуваного протистояння вважають страту у 1649 році сина Якова I – Карла I.

Після повернення в 1660 році на англійський престол династії Стюартів в особі Карла II ліберальним настроєм, що ледве почали поширюватись Англією, знову стали загрожувати абсолютистські тенденції. Незважаючи на те, що на початку свого владарювання Карл II запевнив англійців у тому, що не стане зазіхати на свободу совісті та права землевласників, згодом він та його брат Яків II вдалися до спроб зміцнення своєї влади. Проте розширення королівської влади не сталося внаслідок Славної революції (1688), за результатами якої короля Якова II скинули з престолу й допустили до влади нідерландського правителя Вільгельма Оранського, якого почали іменувати Вільгельмом III та який владарював спільно з Марією II (обидва онуки Карла I) – донькою колишнього монарха. Вільгельм III і Марія II погодилися пова-

жати «істинні, давні та безспірні права» англійців, задекларовані в Біллі про права (1689) – епохальному документі, ухваленому за наслідками згаданої революції.

На початку XVII століття зразком обмеженого врядування, релігійної терпимості та свободи комерційної діяльності стали Нідерланди. Отримання незалежності від Іспанії й утворення конфедерації міст і провінцій дали змогу перетворитися Нідерландам на торговельну державу-лідера.

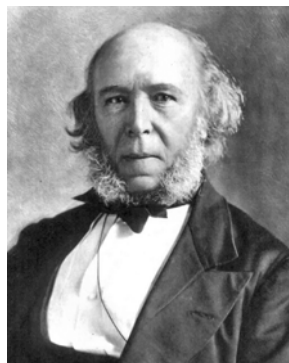
Становлення сучасного розуміння продуктивності й доброзичливості вільного ринку тісно пов'язане з іменем *Девіда Г'юма*. У XVIII столітті в його працях віднайшли захист такі категорії й поняття: власність, договір, свобода банківської справи, спонтанний порядок вільного суспільства. Заперечуючи доктрини торговельного балансу меркантилістів, Г'юм звертав увагу на переваги, що отримує індивід від процвітання інших людей, навіть тих, які проживають в інших країнах.

Іншим видатним представником ліберального XVIII століття, якого палко шанують лібертаристи, був *Адам Сміт*. У своїй найвідомішій праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) діяч описав, за його словами, «просту систему природної свободи», фактично заклавши підґрунтя сучасної економічної науки. Сміт переконує в тому, що капіталізм можна уявляти як такий стан, який утвердиться, якщо людей лишити в спокої. За цих умов люди, керуючись власною вигодою, самостійно вирішують, що виробляти і продавати. Водночас «невидима рука» змушує людей приносити користь іншим, оскільки перед продажем своєї послуги або товару індивід має отримати інформацію про те, чого бажають інші. Зичливість важлива, утім, «не від зичливості м'ясника, броваря чи булочника очікуємо ми отримати свій обід, а від виконання ними власних інтересів». Отже, на відміну від будь-яких інших соціально-економічних формацій, сенс вільного ринку полягає в тому, що він створює умови, за яких якомога більша кількість людей може задовольняти якомога більшу кількість власних потреб і бажань та, зрештою, насолоджуватися більш якісним рівнем життя. Підґрунтям вільного ринку слугує ідея спонтанного порядку – основний здобуток учення Сміта для лібертаристського світогляду. Відповідно до цієї ідеї, надання можливості вільно взаємодіяти людям між собою, а також захист їхнього права на свободу і власність уможливають порядок, що не потребує централізованого керівництва.

У XIX столітті величезний внесок у концептуалізацію лібертаризму зробив англійський філософ і соціолог, поборник негативістської або мінімалістської концепції держави, індивідуалізму й доктрини «laissez-faire» *Герберт Спенсер*. Діяч став близьким за духом лібертаристам завдяки радикальному обґрунтуванню лібералізму як філософії, заснованої на безжалісному егоїзмі, що нагадує боротьбу за виживання. Для аналізу соціальної сфери Спенсер запозичує в дарвінівській теорії правило природного відбору, констатує виживання людей, найбільш пристосованих до боротьби за ринок. Продовжуючи біологічні аналогії, Спенсер порівнює суспільство з організмом. За його переконанням, соціальна революція поступово ускладнює суспільство, що постає в такому випадку як біологічний організм. Назване ускладнення породжує суспільний поділ праці, що своєю чергою зумовлює виконання кожним індивідом своєї функції. Залежно від ступеня розгортання соціальної революції, взаємозв'язки

між людьми, функції яких стають усе більш диференційованими, починають бути щільнішими, а потреба в співпраці – усе більш нагальною. Паралельно з розвитком співпраці та взаємозалежності між індивідами девальвує потреба в державному регулюванні, оскільки силу держави поступово витісняє вигода, що спонукає людей до спільної діяльності.

У дослідженні «Соціальна статика» (1851) Спенсер сформулював «закон рівної свободи». Відповідно до його основного принципу, «кожна людина може вимагати повної свободи для реалізації своїх здібностей, якщо це не заважає всім іншим людям володіти такою ж свободою». В іншій праці дослідника – «Прийдешнє рабство» (1884) – зазначено: «Якщо кожен, маючи свободу використовувати свої можливості в межах, встановлених подібною свободою інших, отримує від своїх ближніх стільки за свою працю, у скільки вони оцінюють її у порівнянні з працею інших – якщо угоди, дотримані усіма, приносять кожному частку, визначену таким чином, і кожному забезпечено у сенсі його особи та власності можливість задовольняти свої потреби заробленим, тоді збережено важливий принцип як індивідуального, так і соціального життя».

Герберт Спенсер
(1820–1903)

У разі втручання в економічну сферу держава загрожує цій свободі. Державний протекціонізм не тільки руйнує природні механізми ринкового обміну, а й порушує природний відбір. Як альтернативу підтримці економічно вразливих осіб та опіці з боку держави Спенсер називає приватну добродійність. Мислитель заперечує і прирівнює до заволодіння приватною власністю оподаткування доходів, кошти від якого спрямовують на підтримку найбільш незахищених прошарків населення.

Міркування щодо органічності суспільства опосередковують і критику Спенсером мілітаризованих держав та війни як деструктивного способу розв'язання конфліктів. Учений протиставив розвинуте індустріальне суспільство (об'єднує людей, які бажають мирно займатися виробництвом і торгівлею, добровільно утворюючи різні об'єднання) військовому товариству, де держава використовує життя громадян у своїх цілях. Попри те, що в процесі розвитку людства індустріальна держава замінює мілітаризовану, Спенсер символічно перед своєю смертю (1903), фактично незадовго до початку Першої світової війни, із жалем констатував, що світ повертається до часів війни та варварства.

Генрі Девід Торо
(1817–1862)

Поряд зі Спенсером засновником американської традиції індивідуалізму й незалежності від держави можна вважати *Генрі Девіда Торо*, який відомий як автор ідеї громадянської непокорі. Торо зазначав: «Усім серцем я приймаю гасло: «Найкращий уряд той, що менш за все править» і мені хотілося б бачити його уособленим у життя швидше і більш систематично. Його реалізація остаточно призведе до того, у

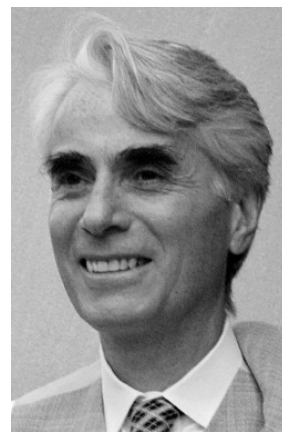
що я все ж вірю: «Найкращий уряд той, що взагалі не править». Коли люди доростуть до цього, у них буде такий уряд». На думку Торо, центральний уряд – абсолютно зайва інституція в житті громадян, які можуть самостійно впорядковувати своє життя. За Торо, такому урядові властиві марнославство, несправедливість, святенництво, боягузливість, бездарність, прагнення керуватися інтересами можновладців, зважаючи на силу державного примусу й обмежуючи свободи індивідів. Закликаючи до громадянської непокори, Торо стверджує: «Я не чув, щоб люди були вимушені жити у той або інший спосіб за примусом інших людей. Яким би було б життя? Приходить до мене уряд і говорить: «Гроші або життя». І чому я повинен швидко віддавати свої гроші? Можливо, у нього були великі труднощі, і він не знав, що робити, але що я можу порадити? Він сам повинен допомогти собі; робити так, як я. Не варто над ним побиватися. Я не відповідаю за результативність дії суспільної машини». Символічно, що за несплату податків Торо був вимушений провести одну ніч за ґратами.

Отже, концептуалізація лібертаризму як окремого типу світогляду органічно пов'язана з розвитком класичних ідей і цінностей ліберального мислення в їх найширшому розумінні.

28.3. Теорія справедливого розподілу Р. Нозіка

Американського політичного філософа, професора Гарвардського університету *Роберта Нозіка* можна впевнено назвати фундатором сучасної лібертаристської думки. Основні праці: «Анархія, держава й утопія» (1974), «Філософські пояснення» (1981), «Оглядаючись на життя» (1989), «Природа раціональності» (1993). По-справжньому визначною працею науковця вважають саме першу з названих книг. Не тільки привернувши увагу наукової спільноти, а й вплинувши на розвиток політичного дискурсу та програм, «Анархія, держава й утопія» стала фундаментальним політико-філософським осмисленням засадничих ідей лібертаризму. За цю працю Нозік був нагороджений національною премією в номінації «Найкраща книжка року» (1975).

У праці «Анархія, держава й утопія» Нозік розкритикував «теорію справедливості» Дж. Ролза, що трактувала справедливість як об'єктивність, дію якої можна описати за прикладом: «якщо не знаю, який шматок торта буде моїм, то, розрізаючи його, буду намагатися ділити порівну». Критика Нозіка була ґрунтована на запереченні утилітарного лібералізму, що, із погляду лібертаристів, незаконно привласнив лаври послідовника класичної ліберальної позиції, спотворивши при цьому істинний зміст її цінностей. Лібертаристи спростовують думку сучасних лібералів про те, що держава має взяти під свій контроль соціальну сферу, зокрема розв'язання проблеми соціально незахищених прошарків населення, забезпечуючи справедливість та свободу в її позитивному сенсі.

Роберт Нозік
(1938–2002)

Індивіди мають права, і є щось, що не групи, не особистості не можуть собі дозволити по відношенню до індивідів.

Р. Нозік, «Анархія, держава й утопія»

Поділяючи класичний ліберальний принцип «laissez-faire», Нозік керується теорією природних прав, якими володіє кожен індивід, насамперед, стосовно себе як власник самого себе та творець своєї долі. Засадничою стає позиція «батька лібералізму» Дж. Локка про те, що кожна людина може без порушення справедливості набути власності на будь-яку частку благ, які раніше нікому не належали або перебували в загальному користуванні.

Потрібно дотримуватися таких трьох умов: людина додає до цього блага свою працю; особа лишає іншим не меншу кількість благ тієї ж якості; це набуття не завдає шкоди іншим індивідам.

Подібно до Локка, Нозік вважає, що завдяки своїй праці, приєднаній до нічийного блага, яке існує в природі, людина справедливо має право на таку власність. Нозік критикує теорію справедливості (справедливості як об'єктивності) прибічника держави добробуту Ролза за те, що в ній через оподаткування допущене позбавлення людей частини їхньої власності, тоді як одним із провідних гасел лібертаристської думки є переконання в тому, що податки – це грабiж. Нозік категорично виступає проти примусового перерозподілу суспільного продукту. Жодна держава добробуту, що взяла на себе розподільчу функцію (як і держава, де широко реалізований принцип егалітаризму), не життєздатна в постійному дотриманні незмінної моделі державного розвитку. Тому еволюція держави має нагадувати функціонування вільного ринку, де діє принцип «невидимої руки» А. Сміта, що максимально адекватно відобразатиме соціальні інтереси й перерозподілятиме блага.

Не існує централізованого розподілу, не існує жодної особи чи групи, уповноваженої контролювати всі ресурси, вирішуючи, як саме слід розподілити їх і роздати. Все, що припадає тій чи тій особі, вона отримує від інших через обмін або як дар. У вільному суспільстві різні особи контролюють неоднакові ресурси, і нові статки виникають завдяки вільному обміну та вільній діяльності. Тут не більше розподілення або розподілу, аніж у процесі утворення в суспільстві подружніх пар, коли особи самі обирають, із ким узяти шлюб. Підсумковий результат є наслідком багатьох приватних рішень, ухвалюваних окремими індивідами.

Р. Нозік, «Анархія, держава й утопія»

На противагу теорії Ролза, Нозік пропонує власну теорію справедливого розподілу. Основний постулат негативної справедливості Нозіка: «Жоден не має прав на щоб це не було, що вимагає використання праці та власності інших людей». Філософ конкретизує зазначене гасло на підставі трьох принципів:

- *принцип справедливого придбання у власність блага, що раніше нікому не належало.* Законним є присвоєння нічийного блага в разі, якщо таке благо здобувають уперше (наприклад, земля), а також набуття власності на таке благо через додавання до нього своєї праці. Важливою умовою набуття власності вперше є те, що благо має бути зроблене в спосіб, який не обмежить запасу благ для інших та не зменшить на це їхні шанси. Загалом, філософ переконаний у справедливості кожної структури власності за умови законності її формування, тобто законного набуття такої власності людьми;

- *принцип справедливого передання*. У разі, коли певне благо вже є чиеюсь власністю, його перехід до власності іншої особи можливий лише через укладання вільної угоди купівлі / продажу, добровільного обміну, дарування тощо, отже, без використання насилля або обману;
- *принцип виправлення (ректифікації)*. З огляду на те, що повністю справедливе придбання можливе не завжди, Нозік переконує в доцільності принципу виправлення, що є певною компенсацією. Остання б уможливила б ситуацію, коли одночасно з первинним набуттям власності однією особою виправлявся б стан інших осіб, які не мали такої можливості на придбання. Зокрема, потенційним є працевлаштування обділених осіб у тих людей, кому пощастило більше. Аналогічно має бути виправлена й ситуація, коли первинне придбання блага або будь-яке подальше його передання до власності іншій особі сталися з порушенням закону. Тут також варто розглядати можливість втручання для відновлення справедливості й рівноваги часток. Переконливість автора в практичності своєї теорії засвідчує той факт, що Нозік абсолютно серйозно допускав передання індіанцям великої частини території Нової Англії, зважаючи на те, що американський уряд грубо порушував первинну угоду й захопив цю територію силою.

Отже, для теорії справедливого розподілу Нозіка важлива законність кожної дії з власністю, починаючи від первинного набуття права на неї.

Заперечуючи можливість реалізації ідеї загального блага, будь-які спроби втілення якої, за висловом Нозіка, продиктовані чимось «приватним» інтересом, мислитель убачає забезпечення прав і свобод індивідів в існуванні «мінімальної держави» – «нічного сторожа», завдання якої полягали б у запобіганні насильству й порушенню прав індивідів. Не нав'язуючи стереотипів щодо організації приватного життя, «мінімальна держава» має бути організована в спосіб, що збереже максимальну свободу індивіда в обранні власної поведінки. Рівність між громадянами повинна бути утверджена не через збалансування доходів, а через надання рівних можливостей діяти в умовах вільного ринку. Держава не має втручатися в економічну й соціальну сфери. Політика невтручання в економіці залишає роль регулятора вільному ринкові, що природно перерозподіляє власність і доходи, у той час як держава повинна бути відсторонена від такого перерозподілу. Унеможливлена також політика пільг і субсидій на підтримку соціально незахищених верств населення, яким варто покладатися лише на власні сили. Отже, фактично державі потрібно стежити за виконанням законів, що також приймають індивіди.

Призначенням «мінімальної держави» має бути передовсім захист приватної власності. Серед переваг приватної власності Нозік назвав такі чинники: підвищення добробуту суспільства через передавання ресурсів тим, хто зможе розпорядитися ними якнайкраще; сприяння експериментам і нововведенням, оскільки певним ресурсом володіє одна людина, вона вільна у своїх ідеях щодо нього, не потребує додаткових погоджень від різних інстанцій; раціоналізація ризиків, що мають лише власники, які безпосередньо розпоряджаються власними ресурсами та ухвалюють самостійні рішення стосовно їх використання; сприяння розвитку майбутніх поколінь, стимулювання інвестицій у тривалі проекти; захист нижчих прошарків насе-

лення через конкуренцію серед роботодавців, що виникає на ринку праці. Науковець заперечує державну власність на блага, як і одержання нею прибутку від їх використання. Державний апарат утримують за рахунок податків, надходження яких має забезпечувати лише фінансування контрольної та правоохоронної функцій держави.

Водночас держава, за висловом Нозіка, є моральним інститутом, вона вповноважена індивідами на реалізацію влади, має моральне право на неї. Це легітимізує державу, виправдовує застосування нею заходів примусу. Моральність держави означає її відповідальність перед індивідами, які вповноважили її на застосування насильства, та виражена в справедливому дотриманні їхніх прав і свобод. Справедливість при цьому передбачатиме нейтральність у ставленні до індивідів та їхніх об'єднань, жодні з яких не отримуватимуть преференцій із боку держави.

Обстоюючи «мінімальну державу», Нозік послідовно критикує кожну державу, яка, не обмежуючись функціями забезпечення національної безпеки та дотримання договірних зобов'язань, прагне нарощування свого впливу й виходить за межі «мінімальної».

На окрему увагу заслуговує запропонована Нозіком теорія виникнення «мінімальної держави», що істотно відрізняється від класичної ліберальної концепції суспільного договору Т. Гоббса насамперед своєю комерційною природою. Відповідно до теорії Нозіка, незахищеність існування в умовах природного стану схилила індивідів до об'єднання в захисні агенції, згодом диференційовані за фахом. У конкуренції, що розгорнулася між цими спільнотами за «клієнтів» (деякі залишилися «незалежними»), згодом виокремилися монополісти захисту, чий вплив став покривати певні географічні області. У подальшому була сформована й агенція, що панувала у своєму регіоні. Велика кількість клієнтів такої агенції надає їй моральне право на захист індивідів, дозволяє застосувати уніфікацію різних випадків порушення прав індивідів. Така політика є безпристрасною. Проблемою для агентств залишаються «незалежні» індивіди, які, не довіряючи агентствам, самостійно обстоюють свої права. Для забезпечення захисту своїх клієнтів від насильства з боку «незалежних» індивідів монополісні агентства забороняють останнім вершити правосуддя над першими. Водночас як компенсацію за урізання права «незалежних» індивідів самостійно обстоювати свої права монополісні агенції беруть їх під свій захист. Формацію, що виникла, Нозік характеризує як прототип мінімальної держави, де існує право збирати податки на утримання своїх контрольних і правоохоронних органів, а також на застосування примусу.

Конкуренція агенцій між собою й «незалежними» індивідами, подібно до «невидимої руки» А. Сміта, сприяє розмежуванню державних кордонів. Тут також передбачено виокремлення монополісних агенцій, що згодом набули форми «мінімальної держави».

Очевидно, що представлена Нозіком концепція виникнення «мінімальної держави» є умоглядною, такою, яку, на відміну від теорії «суспільного договору», не можна трактувати в контексті історичного розвитку людства. Учення Нозіка не відповідає на запитання й про те, у який спосіб може відбутися перехід до «мінімальної держави» за сучасних умов.

28.4. Капіталізм у «філософії об'єктивізму» А. Ренд

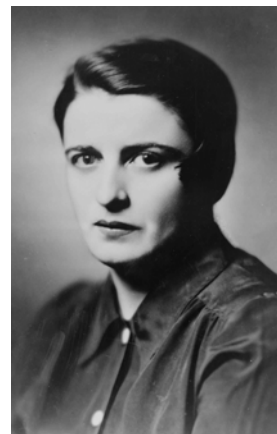
Одним із найпослідовніших захисників індивідуалізму та крайнього лібералізму є американський філософ і письменниця російського походження *Айн Ренд*. Основні праці дослідниці: «Атлант розправив плечі» (1957), «Ми, живі» (1934), «Джерело» (1943). За результатами дослідження Бібліотеки Конгресу, проведеного 1991 року, перша із зазначених праць визнана «найбільш впливовою книгою у США після Біблії».

Розроблена Ренд концепція, яку вона назвала філософією об'єктивізму, становить одну з основ сучасного американського світогляду. У філософії об'єктивізму Ренд розподілила пріоритети за розділами так: у галузі метафізики – об'єктивна реальність; у галузі епістемології – розум; у галузі етики – особистий інтерес; у галузі політики – капіталізм. «Чистий» нерегульований капіталізм, що діє за принципом «laissez-faire», на думку Ренд, є єдиною суспільно-економічною формацією, що спроможна забезпечити взаємодію між людьми на комерційній основі, яка передбачає вільний обмін цінностями й отримання взаємної вигоди. Ця система прогнозує повне відділення уряду від економічної сфери, на зразок розмежування держави і церкви.

Засадничим положенням філософії об'єктивізму Ренд є те, що реальність – об'єктивна. Це означає, що світ, який оточує людину, існує незалежно від почуттів, емоцій, бажань, сподівань і страхів. Ренд повністю поділяє формулу Арістотеля, що описує теорію існування та правило будь-якого знання: « $A \in A$, тобто річ є сама собою. І такий закон тотожності рівнозначно застосовний до предметів, якостей та дій». Філософ стверджує: «Лист не може одночасно бути каменем, він не може бути червоним і зеленим одночасно, він не може одночасно горіти і замерзати. $A \in A$ ». Таке розуміння навколишньої дійсності зумовлює ототожнення свідомості людини з пізнанням реальності, а не з пошуком чи з вигаданням її. Ренд не визнавала віру в надприродне, заперечувала заклики окремих особистостей і груп до пошуків власної реальності.

Соціальним результатом застосування філософії об'єктивізму до практичного життя є вільний ринок. Так, людина, яка має відкрити для себе цінності, послуговуючись своїм розумом, повинна бути вільна, вільно мислити та обирати матеріальні блага, що подобаються, а також надавати матеріальну форму власним задумах, виставляти на продаж свій продукт.

Рациональний підхід зберігається й у процесі визначення ринкової вартості товару, оскільки «вільний ринок ніколи не забуває запитати: «Для кого це цінно?», «Із чийого погляду визначають вартість?». На підставі цього Ренд робить висновок про те, що в широкому сенсі об'єктивного ставлення до реальності ринкова вартість уособлює лише його соціально-об'єктивну цінність. Так, наприклад, варто погодитися, що номінально книги В. Гюго цінніші за бульварну пресу. Якщо уявити, що для

Айн Ренд
(1905–1982)

певної людини бульварна преса є межею її інтелектуальних здібностей, то для такої особи не має жодного сенсу витратитися на художню літературу рівня Гюґо, високого змісту якої вона не збагне. Водночас не можна обмежуватися споживчим потенціалом таких людей, оскільки цінності не підлягають директивному регулюванню.

Соціально-об'єктивна цінність товарів і послуг як сукупність індивідуальних суджень усіх осіб, які є учасниками вільного ринку, опосередковує також те, що виробник певних благ, які мають суб'єктивну цінність для широкого кола осіб, розраховані на масового споживача, може розбагатіти швидше за виробника інших благ, які номінально мають більшу цінність. Для пересічної особи їхня цінність дорівнює нулю, бо потреба або цікавість до таких благ виникає рідко, а може – не виникнути взагалі (наприклад, медичне обладнання, літак, вантажний транспорт тощо).

Крім того, якщо людина витратить усі кошти на певні блага, що суб'єктивно вважатиме для себе цінними, і не зможе розрахуватися за користування іншими благами, у яких виникла потреба, вона навчиться більш ефективно витратити свої кошти, аби існувати в умовах вільного ринку. Якщо особа добре спланує свій бюджет, то завжди зможе скористатися іншими благами. При цьому доступ до інших благ, що можуть їй знадобитися, вона отримує в обсязі не більшому від того, що їй потрібен. Цей доступ особа матиме завдяки тому, що залежно від своїх здібностей до виробництва вона в певній частині відшкодовує видатки на науково-технічний прогрес, завдяки якому й виробляють ці блага. Водночас загального «боргу перед суспільством» така особа не має, а відповідає лише за власне життя. Капіталізм вимагає від індивіда лише того, чого й природа, – бути розумною істотою, яка має жити та діяти в такий спосіб, як їй самій здається краще.

Головна риса людини – її здатність до розумного мислення. Для людини інтелект – головний засіб виживання, єдиний засіб щось знати.

А. Ренд, «Апологія капіталізму»

Філософ вихваляє вільний ринок за те, що він є безперервним і нестримним процесом, який вимагає повної самовіддачі (максимально розумних дій) від будь-якої людини, що своєю чергою може розраховувати на винагороду. «Філософсько-об'єктивна» цінність нового продукту надихає охочих використати свій інтелектуальний потенціал. Той же, хто не бажає скористатися своїм потенціалом або має більше претензій, ніж здібностей, не може розраховувати на винагороду. Люди, які не здатні до раціонального мислення, не мають права заважати тим, хто їх перевершує.

Розмірковуючи про новаторів як про виробників, які невпинно підвищують смаки споживачів, Ренд підсумовує, що вільним ринком керує саме виробник, а не споживач. При цьому «пальма першості» належить тим, хто спроможний зазирнути в майбутнє та планувати вже сьогодні.

Ренд критикує європейську культуру за те, що їй не властиве уявлення про людину як про вільну, незалежну особистість. У цій критиці дослідниця показово звертається, зокрема, до пояснення Британською енциклопедією «успіху капіталізму», що сформульоване так: «Вкладення надлишків суспільного багатства у виробництво

виявилось тією особливою перевагою, яка дала змогу капіталізові перевершити всі економічні устрої, що існували раніше. Замість того аби зводити піраміди й собори, особи, що розпоряджалися суспільними надлишками, воліли вкладати їх у кораблі,

Капіталізм – це суспільний устрій, заснований на визнанні прав особистості, в тому числі права власності, який передбачає, що вся власність знаходиться в руках приватних осіб.

А. Ренд, «Апологія капіталізму»

склади, сировину, промислові товари та інші матеріальні різновиди багатства. Таким чином суспільні надлишки конвертувалися у розширені виробничі можливості». Ренд категорично заперечувала власне поняття «суспільних надлишків», стверджуючи, що все багатство виробляють конкретні люди, яким воно належить. Водночас Ренд стверджувала, що особливою перевагою, яка дала змогу капіталізові перевершити всі економічні устрої, що існували раніше, були не «суспільні надлишки», а «свобода». Так, саме з появою свободи (про яку не згадано в поданому визначенні) як ознаки капіталістичного ринку суспільство перейшло від практики експропріації (наприклад, коли королі мали повноваження конфіскувати маєтки в непокірливих дворян) до примноження багатства.

На противагу європейській традиції, Ренд називала США «першим моральним суспільством в історії». Видатним революційним досягненням цієї держави, на її думку, стало підкорення суспільства законам моралі. Принцип пошанування індивідуальних прав людини допоміг поширити мораль на соціальну систему. Це дало змогу обмежити вплив уряду, захистити індивіда від «стадної сили колективу», звівши в абсолют принцип верховенства права.

За висловом Ренд, на відміну від інших суспільно-політичних систем, що існували раніше, де людина поставала лише як жертвний засіб для досягнення цілей іншими, а суспільство було самоціллю, у США реалізували протилежну за змістом традицію. Тут суспільство витлумачували як засіб реалізації мирного й добровільного співіснування індивідуумів, у той час як самоціллю стала власне людина.

Визнання прав особистості передбачає заборону на застосування фізичної сили у взаємодії між індивідами. За капіталізму жодна людина або група людей заради досягнення власних цілей не мають права на застосування сили проти інших осіб першими. Використання фізичної сили допустиме лише в разі самооборони. За таких обставин єдиною функцією уряду має залишатися захист індивідуальних прав людей від фізичних зазіхань. Ідеться про делегування людиною прав на самозахист уряду, які останній повинен використовувати тільки як каральний захід та лише проти тих, хто застосовує фізичну сили першим. Отже, уряд для Ренд є інституцією, що має повноваження на застосування силових методів впливу та водночас залишається повністю контрольованою.

Ренд заперечує ідею «змішаної економіки», що допускає втручання уряду в ринковий механізм, перерозподіл ним суспільного багатства. Втручання держави в економіку, на переконання дослідниці, стає причиною економічних криз і масового безробіття. Філософія об'єктивізму Ренд також засуджує будь-які форми колективізму, зокрема фашизм і соціалізм.

28.5. Учення Л. фон Мізеса як джерело сучасної лібертаріанської думки

Людвіг фон Мізес
(1881–1973)

На початку ХХ століття ідеї класичного лібералізму в їх найширшому розумінні надихнули представників Австрійської (Віденської) економічної школи, зокрема економіста, філософа й політичного мислителя, одного із засновників та керівників Товариства Монт-Пелерин – *Людвіга фон Мізеса*. Основні праці: «Соціалізм: економічний та соціологічний аналіз» (1922), «Лібералізм у класичній традиції» (1927), «Бюрократія» (1944), «Людська діяльність: трактат із економічної теорії» (1949). Його погляди уже частково аналізувалися (*див. п.т. 20.3.1*), але у межах цієї теми ми зосередимося саме на радикалізмі вчення Мізеса.

Рішуче критикуючи принципи соціальної держави та перебуваючи в опозиції до соціалістичних перетворень ліберальної доктрини у ХХ століття, учення Мізеса увібрало та розширило найголовніші тези, що сьогодні становлять підґрунтя лібертаріанської думки, а саме: раціоналізм, приватна власність, свобода, мир, рівність, терпимість тощо, на яких засновані капіталізм і демократія. Категорична позиція Мізеса щодо обстоювання капіталістичних засад в організації суспільства в контексті класичних ліберальних цінностей дає змогу зараховувати мислителя до «батьків сучасного лібертаризму».

Мізес витлумачував лібералізм як доктрину, що спрямована лише на поведінку людей у цьому світі. Учений писав: «Лібералізм – не релігія, не світогляд, не партія з особливими інтересами. Він не є релігією, оскільки не вимагає не віри, не відданості; у ньому немає нічого містичного і ніяких догм. Він не є світоглядом, оскільки не намагається пояснити світобудову, нічого не говорить і не прагне говорити про значення і мету людського існування. Він не є партією з особливими інтересами, бо не надає і не прагне надати якихось особливих переваг певній людині або групі. Лібералізм є чимось абсолютно іншим. Він є ідеологією, доктриною взаємин між членами суспільства й одночасно втіленням цієї доктрини в поведінці людей у реальному суспільстві».

Лібералізм, на думку Мізеса, не має на меті нічого іншого, окрім підвищення зовнішнього, матеріального добробуту людей, у жодному разі не переймається їхніми духовними потребами. Лібералізм не обіцяє людям щастя чи вдоволення, що «залежать не від їжі, одягу чи притулку, а над усе від того, що людина плекає сама в собі», а лише надає можливості для задоволення всіх тих бажань, що можна задовольнити за допомогою речей матеріального світу.

Звзято обстоюючи ліберальні цінності, Мізес критикував засадничі принципи соціальної держави з розширеними повноваженнями, визнаючи натомість наявність центрального уряду в мінімальних формах. При цьому мислитель наголошував, що йдеться не про безпідставне обмеження повноважень держави, а про необхідну міру, спричинену необхідністю захисту приватної власності. Філософ стверджує: «Було

б неправильним представляти ставлення лібералізму до держави, говорячи, що він хоче обмежити сферу можливої діяльності останньої або що він у принципі має відразу до будь-якої діяльності з боку держави в економічному житті. Про таку інтерпретацію загалом не може бути мови. Позиція, яку лібералізм посідає стосовно проблеми функцій держави, є неминучим наслідком його захисту приватної власності на засоби виробництва». Дбайливе та шанобливе ставлення до приватної власності несумісне з одночасним визнанням права на власність держави й породжує необхідність обмеження впливу останньої.

Мізес доводить переваги приватної власності на засоби виробництва, порівнюючи таку формацію з іншими типами організації економіки. У своєму вченні мис-

Отже, якщо стисло, в одному слові, виразити програму лібералізму, вона б звучала як власність, тобто приватна власність на засоби виробництва.

Л. фон Мізес, «Лібералізм у класичній традиції»

литель виокремив п'ять типів організації економічного життя суспільства: система приватної власності на засоби виробництва, де передбачено її періодичну конфіскацію та подальший перерозподіл; система синдикалізму; система державної власності на засоби виробництва (соціалізм або комунізм); інтервенціонізм (лат. *interventio* – втручання), під яким дослідник розумів державне втручання в економічне життя; система приватної власності на засоби виробництва, яку в розвиненому вигляді варто розуміти як капіталізм.

Система приватної власності на засоби виробництва, що передбачає скасування нерівності в прибутках і достатку через її періодичний перерозподіл, за висловом Мізеса, очевидно призводить до зменшення продуктивності людської праці. Таких наслідків можна не помітити лише там, де землю (щодо якої ця система власне й має досвід практичного застосування) обробляють у найпримітивніший спосіб. Стосовно ж індустріально розвинених суспільств така система є взагалі абсурдною, оскільки «цілком безглуздо розформувувати молочну ферму, яка має весь комплекс сучасного технічного обладнання».

Нежиттєздатним, на думку Мізеса, є й синдикалізм, що уособив ідею реалізації рівномірного розподілу майна до умов сучасної масштабної промисловості, через надання права власності на засоби виробництва працівникам, зайнятим у певній галузі промисловості. Рівність у розподілі власності в цьому випадку не може бути досягнута з огляду на нерівномірні пропорції матеріальних і людських чинників у різних галузях виробництва. Тому спроба застосування синдикалізму неодмінно призведе до того, що частки власності, які отримають представники різних виробництв, виявляться не різними. Мислитель зазначав: «Насправді синдикалізм як суспільний ідеал є настільки абсурдним, що лише недалекі люди, які недостатньо роздумували над проблемою, наважувалися захищати його в принципі».

Під соціалізмом або комунізмом Мізес розумів економічну систему, за якої власність і право використовувати будь-які засоби виробництва зрештою належать державі. У цьому випадку неважливо, як розподілені суспільні дивіденди – рівною мірою або в якийсь інший спосіб. На ідентифікацію певного суспільства як соціалістичного також не впливає те, чи право власності на засоби виробництва формально передано

державі, чи приватні власники номінально зберігають його за собою, у той час як їх використання можливе лише в регламентованому директивами держави порядку. В обох випадках декларування приватної власності набуває номінального характеру, оскільки, коли лише держава вирішує, що і як треба виробляти та кому і за якою ціною продавати, сутність інституту приватної власності спотворюється. Крім того, зникає капіталізм, що втрачає свій основний рушій – прагнення підприємців до отримання прибутку.

Мізес трактував інтервенціонізм як тип організації економіки держави, де «система приватної власності, регульована, контрольована й керована окремими владними постановами (актами інтервенції)» та який умовно перебуває між соціалізмом і капіталізмом. Попри те, що ця економічна система умовно розташована вище за комуністичну, державне регулювання містить величезну кількість ризиків для ринку. Мислитель зазначає: «Держава, цей суспільний апарат примусу й насильства, є, за необхідністю, гегемоністичним органом». Якби держава мала змогу посилити свій вплив на власний розсуд, вона б скасувала ринкову економіку, замінивши її тоталітарним соціалізмом.

Отже, за міркуваннями Мізеса, єдиною здатною до існування системою є приватна власність на засоби виробництва. Суспільне виробництво в ній означає, що в межах вільного ринку індивід не зобов'язаний комусь підкорятися чи ставати володарем над кимось. Даючи щось іншим людям, він діє з власної волі заради отримання винагороди з боку тих, хто одержав товари або послуги від нього. Він вільно обмінюється товарами й послугами, не виконуючи примусової праці та не сплачуючи данину. Утім, у цьому випадку індивід не є повністю незалежним. В умовах вільних ринків він залежить від інших членів суспільства, і така залежність взаємна. Покупець залежить від продавця, у той час як продавець від покупця.

У разі системи з приватною власністю умовами існування суспільства на засоби виробництва слугують воля та свобода, яку, за переконанням Мізеса, можна характеризувати лише в межах суспільних відносин між людьми. При цьому, як зазначено раніше, абсолютна незалежність індивіда в межах суспільної системи неможлива. У суспільстві кожен індивід залежить від розміру внеску, що готові зробити інші індивіди в його добробут, як обмін на його внесок у примноження їхнього доходу. Сутність суспільства в такому випадку полягає у взаємному обміні послугами.

При капіталізмі свобода людини є наслідком конкуренції.

Л. фон Мізес, «Людська діяльність: трактат із економічної теорії»

Громадяни є вільними лише тією мірою, якою вони можуть робити вибір. Отже, власне свобода існує лише там, де індивіди можуть обирати варіант поведінки. Якщо ж люди вимушені погоджуватися з умовами обміну або на них чинять тиск, варто говорити про відсутність свободи.

Критично характеризуючи уряд, існування якого все ж є необхідним, мислитель представляє його як основну загрозу свободі. Мізес зазначає: «Політична свобода – це завжди свобода від уряду та обмеження урядового втручання», що підтверджує образ лібертаристської свободи як «негативної».

Маючи переконання в тому, що свобода є неподільною, Мізес зазначає, що в разі

втрати економічного суверенітету індивід втрачає й політичний суверенітет. Планова економіка, що підмінює вільний ринок, у політичній сфері заснована на однопартійності, яка унеможлиблює політичну незалежність громадян. Дослідник стверджує: «Людина, яка не має права робити вибір із різних консервів або мила, також позбавлена права робити вибір із різних політичних партій та програм, а також обирати посадових осіб».

Безальтернативно обстоюючи принцип «laissez-faire», Мізес наголошує на тому, що його застосування не передбачає дії неодолюваних механічних сил. У цьому випадку кожна особа має право обирати спосіб, у який вона бажає брати участь у суспільному розподілі праці. Водночас споживачі мають самостійно визначати, що повинні виробляти підприємці. Заперечення ж цього принципу й застосування державою плану як засобу регулювання економіки означають формування всіх правил урядом і забезпечення їх виконання силою апарату примусу та насильства.

Мізес привертав увагу до негативних сторін бюрократизації, що широко представлена в публічній сфері США й розвинених європейських країн. Бюрократичні структури, на кшталт ФБР і посольств, не мають системи критеріїв ефективності, які б можна було оцінити в одиницях прибутку. Водночас єдиним критерієм ефективності їхньої діяльності є концепція «успіху», яка відкрита для суб'єктів інтерпретацій. При цьому причина поширення таких інстанцій полягає не в корупції або в поганій політиці, а в надмірному перевантаженні їх владними повноваженнями, що можна було б делегувати громадським структурам.

28.6. «Анархокапіталізм» М. Ротбарта

Активним прибічником обмеження функцій держави був ще один представник Австрійської економічної школи, учень Л. фон Мізеса, економіст, автор теорії «Анархокапіталізму» *Мюррей Ротбарт*. Основні праці: «Людина, економіка і держава» (1963), «Держава і гроші» (1964), «Влада та ринок. Держава та економіка» (1970), «До нової свободи» (1973). Останню працю вважають своєрідним маніфестом радикального лібертаризму.

Учений трактував свободу як абсолютну цінність, подібно до анархізму, унаслідок чого деякі дослідники зарховують його погляди до анархокапіталізму. Усі індивіди рівні щодо свободи та права власності, тому кожен індивід повинен самостійно дбати про власну долю й відповідати за неї. Варто ліквідувати будь-яку форму примусу та дозволити людям жити в умовах необмеженої свободи на засадах добровільної співпраці.

Економіст допускав цілковиту ліквідацію держави як самостійного інституту, критикуючи її сутність: «Віками держава (точніше кажучи, люди, що постають як члени уряду) прикривала свою злочинну діяльність піднесеною риторикою. Віками держава вчиняла масові вбивства й називала їх війною, прославляючи при цьому

Мюррей Ротбарт
(1926–1995)

героїв масової різанини. Віками держава заганяла людей у ярмо військової служби і називала це військовою повинністю й служінням народу. Віками держава грабувала народ силою зброї та називала це оподаткуванням».

Уважаючи державу несправедливим монополістом, Ротбарт заперечував утримання державного апарату за рахунок податків і зборів. Економіст рішуче виступав проти будь-якого втручання держави в приватне життя людини та підприємницьку діяльність. Прихильники концепції «анархокапіталізму» Ротбарта прагнуть забезпечити захист особи та інституту підприємництва без участі державних органів. Досягнення такої мети називали можливим завдяки представникам бізнесу та їхнім об'єднанням, що зацікавлені в збільшенні своїх прибутків. Для цього функції держави (внутрішня й зовнішня безпека, управління тощо) мають бути передані низці приватних агентств, що діють на конкурентних засадах. Добровільне фінансування таких агентств повинно відбуватися залежно від необхідності в останніх.

Власне кажучи, якщо ви хочете знати, як лібертаріанці розглядають державу та всю її діяльність, думайте про державу як про банду злочинців, і тоді лібертаріанська позиція виявиться простою та логічною.

М. Ротбарт, «До нової свободи»

Погляди мислителя сприяли організації в 1980-х роках у США суспільно-політичного руху, що вимагав скасування податків, передання правоохоронних функцій держави приватним агенціям.

Ротбарт уважав вільний ринок несумісним із існуванням держави, яка, захищаючи особисту свободу через оподаткування, фактично зазіхає на приватну власність. Зважаючи на це, дослідник переконував у доцільності перетворення правоохоронної функції держави із захисту особи на послугу. Таку послугу, як й інші, мали надавати на ринку на засадах вільної конкуренції. Надання захисних послуг в умовах вільного ринку унеможливило б застосування насилля в суспільстві, за винятком випадків захисту від тих, хто силою зазіхає на особу або на її власність. Запровадження цих механізмів, на думку Ротбарта, робило б неможливим існування державного апарату, який утримується через систему оподаткування, на відміну від численних суб'єктів ринку, що діють через вільно укладені угоди.

Щодо вказаної відмінності Ротбарт зазначає: «Лібертаріанець бачить докорінну відмінність між урядом (центральним, регіональним або місцевим) і всіма іншими чинними в суспільстві організаціями. Точніше, варто говорити про дві подібні відмінності. По-перше, кожна людина або група осіб отримує дохід у вигляді платежів, що мають вигляд або добровільних внесків і дарувань (місцевий шаховий клуб, наприклад), або добровільної плати за такі товари та послуги, що набуваються на ринку (так живе власник продовольчого магазину, професійний бейсболіст, виробник сталі). Тільки уряд отримує дохід за допомогою примусу й насилля, скажімо, у вигляді безпосередньої погрози конфіскацією майна або тюремного ув'язнення у випадку несплати. Ці примусові збори й є оподаткування. Друга відмінність полягає в тому, що, не беручи до уваги кримінальних злочинців, лише уряд може використовувати свої можливості для насилля щодо своїх і чужих підданих, тільки уряд може заборонити порнографію, примусити до виконання релігійних обрядів або відправити людей до в'язниці за продаж товарів за цінами, які перевищують встановлені все тим же

урядом. Обидві відмінності, звісно, можна звести до однієї: у всіх суспільствах лише уряд уповноважений порушувати права власності своїх підданих для збору коштів або затвердження свого морального кодексу, а також убивати тих, кого він не схвалює. До того ж будь-який уряд, навіть найменш деспотичний, завжди більшу частину доходів отримував завдяки примусу громадян до сплати податків. Історично уряди були джерелом переважної частини актів поневолення та вбивства. А оскільки ... головне завдання лібертаріанця – це протистояння всім видам агресії проти особистості й власності, то він за необхідності виступає проти інститутів держави, що за своєю природою є найзначнішим ворогом абсолютних прав власності».

Отже, захист особи та її власності, зокрема виконуваний поліцією й судочинством, у вільному суспільстві мають забезпечувати люди та їхні фірми, утримувані за рахунок добровільних внесків клієнтів, а не через примус. Такі поліція та судочинство не могли б перетворюватися на монополії, а їхня діяльність унеможлиблювала б застосування сили стосовно тих, хто діє за правилами вільного ринку, не порушуючи законів. Ці захисні послуги, за Ротбартом, мають бути доступні завдяки їх продажу на вільному ринку.

Дослідник допускав криміналізацію окремих агентств, що надають захисні й судові послуги. Таке можливо з огляду на те, що вони, як і окремі люди, можуть перетворюватися на злочинців. Утім, криміналізовані поліцейські та судові агентства не становили б загрози. Бажаючи захопити владу в суспільстві, агентства опинилися б у ситуації, коли немає чого захоплювати, оскільки централізований управлінський апарат, який забезпечує панування за концепції «анархокапіталізму», відсутній. За переконанням Ротбарта, запропонована ним система, яка унеможлиблює державний апарат, водночас має свою особливу систему «стримувань і противаг». Така система діє завдяки вільній конкуренції численних поліцейських і судових агентств, що за наявності загрози з боку окремих із них можуть легко мобілізуватися для її подолання.

На думку Ротбарта, кордони між державами мають історичний і довільний характер, а необхідність в урядовому монопольному контролі над громадянами однієї країни – не більше ніж потреба в єдиному уряді для двох різних країн. Учений наголошує на тому, що, хоч певні держави й воюють між собою, громадяни різних країн, незважаючи на істотні відмінності в правових системах, можуть гармонійно жити разом, без єдиного спільного уряду для них.

28.7. Взаємозв'язок між економічною й політичною свободою в ученні М. Фрідмана

На рівні з Австрійською (Віденською) економічною школою над розвитком і популяризацією лібертаріанських праць працювали також представники Чиказької економічної школи. У пошуках оптимальної моделі монетаристського регулювання економіки, що тривали в повоєнні роки, підхід, запропонований Чиказькою економічною школою, був визнаний найбільш прийнятним. На противагу активному втручанням в економіку держави, представники названої школи пропонували обмежити вплив уряду на контрольований грошової маси.

Мілтон Фрідман
(1912–2006)

Найвідомішим діячем Чиказької економічної школи був економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1976) *Мілтон Фрідман*, який виступав консультантом уряду США щодо плану Маршала та радником з економічних питань Б. Голдвотера, Р. Ніксона, Р. Рейгана. Основні праці: «Нариси позитивної теорії» (1953), «Кількісна теорія грошей» (1956), «Програма монетарної стабілізації» (1959), «Капіталізм і свобода» (1962), «Гроші й економічний розвиток» (1973). Характеризуючи неоліберальні вчення ХХ століття, ми згадували (*див. п.т. 20.4*) про внесок Фрідмана (концепція економічного лібералізму). У межах цієї теми ми зосередимося на радикалізмі, критиці мислителем цінностей класичного лібералізму.

Поділяючи ідеї й цінності класичного лібералізму, Фрідман критикував соціалістичні трансформації цієї доктрини, що відбувалися, зокрема, після 1930 років у США. Замість плекання приватної ініціативи, у процесі соціально-економічного розвитку почали надавати перевагу державі, а найбільш популярними гаслами стали добробут і рівність замість свободи. Не погоджуючись із такими деформаціями лібералізму, Фрідман писав: «Ліберал ХІХ століття був радикалом як в етимологічному сенсі, оскільки звертався до самих коренів справи, так і в політичному сенсі, бо виступав за докорінні зміни у суспільних інститутах. Так само повинен чинити і його сучасний спадкоємець».

Фрідман заперечував окремішність економічної й політичної свобод, обґрунтовуючи існування тісного зв'язку між ними. Критикуючи популярний на той час «демократичний соціалізм», дослідник акцентував увагу на неможливості одночасного існування індивідуальної свободи та економічної моделі соціалістичного зразка. Учений доводив, що

Економічні засади відіграють подвійну роль у сприянні вільному суспільству. З одного боку, свобода в економічних справах є сама по собі компонентом свободи у широкому розумінні, тому економічна свобода є самоціллю. З другого боку, економічна свобода є також необхідним засобом досягнення політичної свободи.

М. Фрідман, «Капіталізм і свобода»

соціалістичне суспільство не може гарантувати індивідуальну свободу, життєздатними є лише певні комбінації економічних і політичних моделей.

Вихваляючи економічну свободу подібно до інших лібертаристів, Фрідман також описував її як необхідну умову політичної свободи. Постаючи засобом досягнення політичної свободи, капіталістичний економічний устрій впливає на концентрацію й розосереджує політичну владу. Це відбувається тому, що тип економічної системи, який забезпечує ринкову свободу й конкуренцію всіх суб'єктів ринку (капіталізм), відмежовує економічну владу від політичної, надаючи в такий спосіб змогу одній збалансувати іншу. Водночас Фрідман зауважував, що наявність економічної свободи не є достатньою умовою для затвердження політичної свободи. Незважаючи на те, що фашистський режим в Італії, Іспанії, Німеччині та імперський лад Росії в десятиліття перед Першою світовою війною, у Японії – перед Першою та Другою світовими війнами відрізнялися широкою реалізацією економічної свободи, назвати ці устрої політично вільними не можна.

Взаємозв'язок між економічною й політичною свободою є двостороннім, характер чого наочно представлений в історичному контексті. Так, на початку XIX століття Бентам і філософські радикали витлумачували розширення політичної свободи як передумову поширення економічних прав та свобод. Після Другої світової війни, коли втручання західних урядів у національні економіки набуло найширших форм, аж до виявів колективізму, Л. фон Мізес, Ф. А. фон Гаск та інші мислителі закликали до зменшення державного тиску й централізації з одночасним збільшенням економічної свободи як умови досягнення політичної свободи.

Фрідман доводив неможливість реалізації політичної свободи індивіда в соціалістичному суспільстві, порівняно з капіталістичним, вдаючись до прикладів. У капіталістичному суспільстві людина може вільно

Загалом, існують лише два шляхи узгодження економічної діяльності мільйонів людей. Один з них – централізоване керівництво, яке включає застосування примусу (технологія армії та сучасної тоталітарної держави). Інший, добровільна співпраця індивідів (технологія ринкового простору).

М. Фрідман, «Капіталізм і свобода»

агітувати на користь змін у структурі суспільства, зокрема реформування типу економічних відносин у напрямі, який вона вважає за потрібне, як-от соціалізму. Таку діяльність, що безпосередньо фінансують заможні люди, які вбачають у цих «інвестиціях» доцільність, у вільному суспільстві визнають абсолютно законною, аби тільки вона не була підкріплена заходами силового впливу. У соціалістичному ж суспільстві перед людиною, яка хоче вільно агітувати за ка-

піталізм, постає низка проблем. Зокрема, виникає проблема грошей, які за соціалізму важко накопичити в достатній для широкої агітації кількості. Навіть якщо й припустити, що в суспільстві є люди, у яких наявні чималі заощадження, практично неможливо уявити фінансування ними «підривної» за своєю суттю агітаційної діяльності.

Надмірна державна участь дискредитує й інші економічні моделі. Фрідман привертає увагу до промовистого прикладу з В. Черчилем. Незважаючи на те, що В. Черчиль був відомим британцем, членом парламенту, экс-міністром уряду, йому з 1933 року й до початку Другої світової війни не дали змоги виступити на британському радіо, що перебувало під державною монополією, яку реалізувала Британська корпорація радіомовлення. Отже, людині, чия позиція здавалася «суперечливою», забороняли звертатися до широкої аудиторії співвітчизників, аби запобігти загрози з боку фашистської Німеччини.

На окрему увагу заслуговують положення Фрідмана щодо ролі уряду у вільному суспільстві. Подібно до інших лібертаристів, учений визнавав потребу в уряді, який має існувати у вигляді форуму, регламентувати «правила гри», виконувати роль судді, що роз'яснює правила та забезпечує їх виконання.

Показово, що перед тим як перейти до опису меж впливу уряду, дослідник засуджував патерналізм, який він убачав, зокрема, у багаторазовому цитованому висловлюванні зі своєї інавгураційної промови президента Кеннеді: «Запитуй не про те, що твоя країна може зробити для тебе, запитуй, що тим можеш зробити для своєї країни». На думку вченого, жодна з частин цієї тези не передає відносин між громадянином і державною, що були б гідні ідеалу вільних людей у вільному суспільстві. Фрідман

стверджує: «Патерналістське «що твоя країна може зробити для тебе» передбачає, що уряд є покровителем, а громадянин – підлеглим, – погляд, який суперечить вірі вільної людини у свою відповідальність за власну долю. Прислужницьке «що ти можеш зробити для своєї країни» вказує на те, що уряд є господарем або божеством, а громадянин – слугою або прислужником божества». За переконаннями дослідника, вільна людина більш імовірно запитає: «Що можу я і мої співвітчизники зробити за посередництвом уряду». Крім того, вона доповнить думку ще таким запитанням: «Як ми можемо запобігти перетворенню уряду, який ми створюємо, на Франкенштейна, що знищить ту саму свободу, для чийого захисту ми його встановлюємо?».

Розмірковуючи над останніми двома запитаннями, Фрідман звертається до двох принципів, відображених у Конституції США. Згідно з першим принципом, сфера діяльності уряду має бути обмеженою, а основною його функцією повинен бути захист свободи громадян. Другий принцип полягає в тому, що державна влада має бути розосереджена. Дотримуючись названих принципів, у капіталістичному суспільстві за допомогою уряду забезпечують правопорядок і виконання добровільно укладених угод, визначення права власності, роз'яснення й узгодження «правил гри», конкуренцію та підтримку грошової системи.

За сприяння уряду можна також розв'язувати інші питання, регулювання яких ринком ускладнюють технічні та інші умови. Ідеться про монополії й інші подібні до неї вади ринку, а також ефекти сусідства.

Монополії природно заважають добровільному обмінові, оскільки він можливий лише тоді, коли існують майже еквівалентні альтернативи. Передбачаючи відсутність альтернатив, монополія в такий спосіб перешкоджає ефективній свободі обміну. Як зазначає Фрідман, монополії, зазвичай, є результатом урядової підтримки з боку держави або таємної згоди між певними підприємцями. У цьому випадку анти-монопольна діяльність полягатиме в запобіганні урядовій підтримці або ухваленню антирастових законів.

Утім, існує інший вид монополій, які вчений називав «технічними», наприклад, надання телефонних послуг у певному населеному пункті. На думку Фрідмана, є тільки три альтернативи для виникнення таких монополій, а саме: приватна монополія, державна монополія й державне регулювання. Усі окреслені альтернативи дослідник уважав поганими, однак найменшим злом він називав усе ж приватну монополію. За висловом вченого, вона є найбільш чутливою до змін у суспільстві, зокрема до змін передумов, що спричинили появу «технічних» монополій та настання яких неминуче. В аналогічному випадку державна монополія й державне регулювання – менш здатні до самоусунення. Водночас Фрідман не визнавав за приватною монополією виняткової першості, пропонуючи вдаватися до тієї або до тієї альтернативи для «технічної» монополії, зваживши всі обставини в кожному конкретному випадку.

Проблема описаних вище «ефектів сусідства» постає тоді, коли дії одних індивідів впливають на дії інших, для яких неможливо вимагати відшкодування або відшкодувати першим. Наводячи промовистий приклад до цієї проблеми, Фрідман згадує забруднення струмка. Людина, яка забруднює струмок, фактично змушує інших уживати погану воду. Люди можуть погодитися на це за обумовлену ціну. Однак вони не

можуть, діючи поодиночі, уникати вживання забрудненої води чи вимагати належної компенсації. Загалом у цьому випадку державне втручання визнають виправданим, проте воно ускладнене низкою обставин. Наприклад, важко з'ясувати, коли негативні наслідки від певної діяльності справді настільки великі, щоб можна було виправдати діяльність уряду з їх подолання. Ще важче точно розподілити компенсаційні витрати.

Сферою життя суспільства, де Фрідман виправдовує державне втручання й певною мірою патерналізм, є також догляд божевільних. Розмірковуючи над цією проблемою, учений згадує відомого англійського правника А. Дайсі, який у 1914 році писав: «Закон про розумову відсталість є першим кроком на тому шляху, на який не може відмовитися вступити жодна здорова людина, але цей шлях, якщо занадто далеко ним піти, приведе урядовців до труднощів, що їх важко подолати без значного втручання у царину індивідуальної свободи».

Перешкоду на шляху до економічного зростання дослідник убачав у розширенні соціальних видатків держави, кошти на які надходять від оподаткування суб'єктів ринку.

Підтримуючи право кожної особи на базову освіту, Фрідман уважав, що держава не повинна фінансувати надання послуг із професійної й технічної освіти, це мають робити публічні та приватні заклади на конкурентних засадах.

У межах валютної системи Фрідман підтримував гнучкий або плаваючий курс валюти, що визначають на вільному ринку, керуючись угодами між приватними валютними дилерами. На думку економіста, валютний курс потрібно визначати подібно до цін на будь-які інші товари й послуги, що змінюються постійно. Виступаючи, крім того, за скасування обмежень у міжнародній торгівлі, Фрідман уважав, що лише такими заходами можливо збалансувати економіку, забезпечити процвітання світової спільноти, заснованої на вільній багатосторонній торгівлі.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, у політичній теорії та практиці лібертаризм став утіленням думки про крайній індивідуалізм. Із другої половини ХХ століття і донині лібертаризм позиціонує себе як ідейний напрям, що обстоює ліберальні цінності в їхній класичній інтерпретації. Серед таких цінностей домінантне значення для лібертаризму мають індивідуальні права, спонтанний порядок, верховенство права, обмежене врядування, вільний ринок тощо. Завзятим ворогом для лібертаризму є держава в особі «утриманського» уряду. Протистояння з державою має для лібертаризму сакральний характер, оскільки без неї він втрачає свою основну мету – постійну боротьбу за обмеження її впливу.

Питання для самоконтролю

1. Які провідні ідеї лібертаризму?
2. Чим можна пояснити критику сильної держави в лібертаристській думці?
3. Що позитивно вплинуло на розвиток плюралістичного мислення в епоху Се-

редньовіччя?

4. У чому полягало протистояння абсолютизму наприкінці XVI ст.?
5. У чому, на думку лібертаристів, полягає внесок у лібертаристську позицію А. Сміта?
6. Що стало внеском у концептуалізацію лібертаризму Г. Спенсера?
7. Які ідеї Г. Торо є важливими для розвитку лібертаризму?
8. У чому полягає сутність теорії справедливого розподілу Р. Нозіка?
9. Який сутнісний зміст «мінімальної держави» Р. Нозіка?
10. У чому полягає теорія виникнення «мінімальної держави» Р. Нозіка?
11. У чому сутність «філософії об'єктивізму» А. Ренд?
12. Як кризь призму «філософії об'єктивізму» А. Ренд сприймає вільний ринок?
13. У чому полягала критика А. Ренд європейської культури розгляду особистості та як вона протиставляла цьому традицію США?
14. Чим обґрунтована необхідність обмеження повноважень держави в ученні Л. фон Мізеса?
15. Яку типологію організацій економічного життя суспільства запропонував Л. фон Мізес?
16. Які суб'єкти відповідно до концепції «анархокапіталізму» М. Ротбарта мають перебрати на себе функції держави?
17. Яку відмінність убачав М. Ротбарт у функціонуванні державного апарату та численних суб'єктів ринку?
18. У чому полягає взаємозв'язок між економічною й політичною свободою в ученні М. Фрідмана?
19. Яке місце посідає уряд у вченні М. Фрідмана?
20. Які види монополій виокремлював М. Фрідман та який їхній зміст?

Література

Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму / Д. Боаз // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 35–42.

Буричко З. Теорія мінімальної держави Р. Нозіка / З. Буричко // Вісн. Львів. нац. ун-ту. – Сер. : «Філосо.-політол. студії». – Л. : ЛНУ, 2013. – Вип. 3. – С. 35–38.

Зінченко В. Лібертарний комунітаризм (лібертарний комунізм, лібертарний соціалізм, лібертарні ліві) / В. Зінченко // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 353–355.

Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.

Кармазіна М. Нозік Роберт / М. Кармазіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 484–485.

Кашников Б. Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России / Б. Н. Кашников. – Великий Новгород : НовГУ им. Я. Мудрого, 2004. – 260 с.

Куц Г. Ліберальне кредо «laissez-faire» / Г. Куц // Політологія : навч. енциклопед. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 799 с. – С. 351–353.

Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору : монографія / Г. М. Куц; ред. : Ю. І. Макар ; Ін-т сходознавства і міжнар. відносин «Харк. колегіум». – Х. : Віровець А. П.; Апостроф, 2011. – 298 с.

Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. М. Куц // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Сер. : «Питання політології». – 2010. – № 912. – Вип. 17. – С. 174–183.

Мізес Л. Свобода и собственность [Електронний ресурс] / Л. Мізес. – Режим доступу : http://r-e-e-d.com/wp-content/uploads/2014/08/116r_Mises_Liberty_and_Property.pdf

Мізес Л. Капіталізм, ринок і свобода / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 489–495.

Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 3–19.

Мізес Л. Сутність принципу laissez-faire / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 759–761.

Нозік Р. Розподільна справедливість / Р. Нозік // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 894–919.

Патлайчук О. В. Основні аспекти філософії об'єктивізму Айн Ренд / О. В. Патлайчук // Наукові праці [Чорномор. держ. ун-ту імені Петра Могили]. – Сер. «Філософія». – 2015. – Т. 262. – Вип. 250. – С. 39–43.

Ротбард М. К новой свободе: Либертарианский манифест / М. Ротбард ; [пер. с англ. Б. Пинскер; ред. В. Лазутин]. – М. : Новое изд-во, 2009. – 398 с.

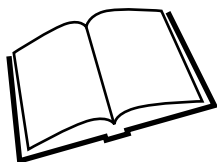
Рэнд А. Апология капитализма [Електронний ресурс] / А. Рэнд. – Режим доступу : http://www.urgentia-s.com/library/rand/apologiya_kapitalizma

Фишман Л. Г. Кривое зеркало модерна: Айн Рэнд и ее этика / Л. Г. Фишман // Вест. НГУ. – Сер. : «Философия». – 2012. – Т. 10. – Вып. 3. – С. 185–190.

Фридман М. Взаємозв'язок між економічною і політичною свободою / М. Фридман // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 496–503.

Фридман М. Роль уряду у вільному суспільстві / М. Фридман // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 774–783.

Шахай А. Философия политики / А. Шахай, М. Якубовски. – Х. : Гуманитарный центр, 2011. – 234 с.

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ КОМУНІТАРИЗМУ

- 29.1. Сутнісні характеристики комунітаризму як ранньої посткласичної ідеології
- 29.2. Критика лібералізму як основна передумова появи комунітаризму
- 29.3. М. Сендел про поняття вкоріненості в культуру
- 29.4. М. Волцер: соціальне значення благ
- 29.5. Інтерпретація аристотелівської моделі справедливості А. Макінтайром
- 29.6. Комунітарні мережі А. Етціоні
- 29.7. Ч. Тейлор: від комунітаризму до мультикультуралізму
- 29.8. Майбутнє комунітаризму як політичної ідеології та практики

29.1. Сутнісні характеристики комунітаризму як ранньої посткласичної ідеології

Комунітаризм є яскравим прикладом посткласичної¹ ідеології кінця ХХ сторіччя. Це парасолькова філософсько-політична теорія, якій вдалося об'єднати під одним терміном відмінні поняття. Під комунітаризмом розуміють як трактування ідей класичного та соціального лібералізму, так і позначення способу мислення, характерного для таких авторитарних держав як Китай чи Північна Корея. В політології та політичній філософії комунітаризмом, як правило, називають соціально-політичне вчення, що наголошує на необхідності розбудови сильного громадянського суспіль-

¹ *Посткласичні ідеології* – це ідеології, які почали виникати у другій половині ХХ сторіччя, в результаті суспільної переоцінки проектів суспільного розвитку, що пропaгувалися класичними ідеологіями, на кшталт лібералізму чи комунізму. Основною причиною їх виникнення стало те, що класичні ідеології не відповідали емпіричним реаліям розвитку людства та все менше задовольняли ціннісні запити людей. Від класичних вони відрізняються відмовою від суб'єкт-об'єктної парадигми та запереченням можливості докорінної перебудови світу.

ства, яке б спиралося на місцеві спільноти і недержавні організації та звеличувало цінність суспільного блага.

У найстаршій англomовній енциклопедії «Британіка» зазначено, що термін «комунітаризм» виник в 1841 році завдяки лідеру Британського чартистського руху – Дж. Г. Бармбі. Він називав комунітаристами соціалістів-утопістів та тих, хто активно експериментував із життям у комунах. Проте, слово не прижилося і не використовувалося до 80-х років ХХ сторіччя. Саме в цей час ним почали позначати критичне осмислення лібералізму та лібертаризму, які в різній мірі відстоювали автономію особистості, обмеження втручання з боку держави та захист індивідуальних прав, особливо права на свободу та права на приватну власність. Комунітаристи не погоджувалися з асоціальним індивідуалізмом, який пропагували дві вищезгадані ідеології, та наголошували на соціальній природі особистості. Умовно гаслом комунітаристів можна вважати поняття «толерантність» – толерантність до різних способів життя.

Серед подій, що сприяли виникненню комунітаризму, був вихід книги «Теорія справедливості» Дж. Ролза. Концепція англійського мислителя-ліберала щодо справедливого розподілу державних коштів між різними верстами населення стала справжнім відправним пунктом для нового повороту в історії розвитку політичної думки. В. Кимлік у своєму підручнику з сучасної політичної філософії іронічно написав, що будь-який твір з політичної філософії після 1971 року починався з твердження, що їх автор був згоден або не згоден із Ролзом. Першими, хто виступили з відповіддю на неї, були А. Макінтайр та М. Сендел у працях «Після чесноти» (1981) та «Лібералізм і межі справедливості» (1982) відповідно. Вони критикували критерії розподілу, які нівелювали вкоріненість індивіда в спільноту, та ліберальне плекання «егоїстичного індивідуалізму», що сприяв дезінтеграції суспільства та відмові людей від участі в політичному, громадському житті.

Дезінтеграція суспільства стала особливо реальною під час правління прихильників лібералізму, а в чомусь навіть деякого лібертаризму М. Тетчер у Великій Британії та Р. Рейгана у США. Вони вірили, що відповідальність за власне положення у суспільстві лежить на плечах кожного індивіда, а високий рівень працелюбності та бажання кожного заробити грошей на життя сприятиме вирішенню соціальних проблем. У реальному житті така політика призвела, з одного боку, до збільшення економічного потенціалу двох держав, з іншого, до зростання внутрішньої соціальної напруги. Люди, змушені переїжджати в пошуках роботи, кидали сім'ї, припиняли вести звичний спосіб життя та починали плутатися у вроджених та набутих характеристиках власної ідентичності. Комунітаристи засуджували драконівські методи політики лібералізму, вимагали відновлення почуття спільності та відмови від «поневолення свободою». Комунітаристи також завжди обстоювали цінність спільноти, яка існує у вигляді спільних соціальних практик та інститутів. Вони стверджували, що спільнота потребує захисту та поваги.

Більшою мірою комунітаристська тематика цікавила теоретиків із США та Канади. Окрім високого рівня розвитку політичної думки на теренах північно-американського континенту важливу роль у розповсюдженні комунітаризму відіграла історична строкатість соціальної ковдри, зітканої з іммігрантів із різних країн, які

приїжджаючи на нові землі, воліли селитися поруч із своїми колишнім співвітчизниками, таким чином формуючи етнокультурні спільноти¹.

Теоретичні витоки комунітаризму сягають ідей звичаєвості Г. В. Ф. Гегеля та його британських послідовників, які вважали, що життя в суспільстві не лише забезпечує правами його представників, але й накладає на них обов'язки. Продовжуючи вірити у важливість свободи, представники об'єктивного ідеалізму підкреслювали, що у свободі є різні іпостасі, зокрема «негативна» свобода від чогось, а саме від державного втручання, та «позитивна» свобода для чогось, яка створює умови для здійснення своїх бажань і життя згідно власних уяв про гідне життя в межах певного соціуму. А такий представник британського ідеалізму як Т. Г. Грін навіть визначив ідеал соціальної свободи: «... ідеал справжньої свободи – максимальна спроможність для всіх членів людського суспільства досягати найбільшого і найкращого...». Сучасні комунітаристи засвоїли з творчого доробку неогегельянців ідею, що спільнота відповідальна за формування особистості, а індивід не може розглядатися відокремлено від неї. Окрім ідей Гегеля та Гріна, комунітаристи надихалися роботами Арістотеля, Т. Аквінського та неомарксиста А. Грамші.

Комунітаристами традиційно називають А. Макінтайра, М. Сендела, М. Волцера, Ч. Тейлора, А. Етціоні та деяких інших представників політичної думки. В публічній сфері перелічені мислителі виступали за високий рівень безпеки у світі, безкоштовну освіту, захист екології та відновлення моральних цінностей, прихильність до яких перетворювали б групи окремих індивідів на спільноти. Хоча всі ці теоретики висловлювали занепокоєння через ціннісну дезінтеграцію людства, вони досить по-різному трактують поняття спільноти, соціальної відповідальності, суспільного блага та справедливості. Так, умовно виділяють три течії в комунітаризмі, які відрізняються своїм трактуванням поняття справедливості. *Перша* течія обстоює тезу, що справедливість – атавізм суспільства ліберального, зайвий для суспільства комунітарного, збудованого на цінностях солідарності та взаємодопомоги. *Друга* стверджує, що концепція справедливості є необхідним елементом суспільного життя. Проте, її джерелом можуть бути лише традиційні уявлення та цінності спільноти. З даного підходу випливає множинність концепцій справедливості у світі та відносність цінностей. *Третя* течія комунітаризму стоїть на тому, що справедливість можлива і необхідна, але її основа – концепція спільного для всіх блага.

Спільне благо – дуже важливе поняття для комунітаризму. Так, за твердженням В. Кимліка, «спільне благо мислиться як змістовна концепція гідного життя, яка визначає спосіб життя спільноти». Комунітаристи часто ставлять під сумнів здатність окремих індивідів визначати особисті пріоритети та власні концепції гідного життя. Вони підкреслюють, що для зваженої всесторонньої оцінки переваг того чи іншого

¹ Якщо раніше такі спільноти формувалися навколо національної чи релігійної приналежності, то в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. під поняття «спільнота» почали підпадати всі об'єднання людей зі спільними цінностями, які взаємодіють між собою, розуміють та часто-густо підтримують один одного, на кшталт, великих сімей, парафіян єдиної церкви, прихильників якоїсь субкультури (фани футбольного клубу чи-то рок-гурту).

способу життя необхідно володіти всією повнотою знань та навичок – бути освіченими, розуміти наслідки своїх дій, бути незалежними від пагубних звичок тощо. Оскільки далеко не всі індивіди здатні на таку оцінку, комунітарна держава повинна заохочувати своїх громадян прийняти концепцію спільного блага та перешкоджати прийому конфліктуєчих концепцій. Спільне благо для такого суспільства є критерієм, яким держава може оцінювати способи життя (гідного чи ні) своїх громадян та ранжувати їх важливість. Отже, направленість суспільства на цілі, які розділяють всі його члени, має більшу вагу, ніж направленість індивіда на цілі, які сприяють реалізації лише його особистого способу гідного життя.

У XXI сторіччі досі точаться ліберально-комунітарні суперечки. Можна сказати, що сучасні комунітаристи – це ліберали-утопісти, які вірять, що для гармонійного розвитку суспільства та індивіда в ньому, не потрібно вибирати між правами людини та цінностями спільноти. Вони прекрасно розуміють, що зловживання правами людини може призводити до «поневолення свободою», а зловживання правами спільноти – до морального, та навіть фізичного рабства, що іноді трапляється як в невеликих закритих спільнотах, наприклад, релігійних сектах, так і в цілих країнах на кшталт Північної Кореї. Український дослідник Ю. Красноголов відмічав, що комунітаристи «намагаються думати по-новому, усвідомлюючи потребу захищати свободу так само, як і солідарність, права на рівні з відповідальністю. Центральною темою праць комунітаристів було підвищення рівня персональної і соціальної відповідальності».

29.2. Критика лібералізму як основна передумова появи комунітаризму

Сьогодні неможна протиставляти лібералізм і комунітаризм так, як, наприклад, лібералізм і марксизм. Комунітаристська ідеологія виступає на підтримку багатьох ліберальних традицій та інститутів, а сучасні ліберали притримуються комунітаристських поглядів на охорону здоров'я, екологію, боротьбу з тероризмом тощо. Але комунітаризм як філософсько-політична течія все-таки завдячує своєю появою розвиткові ліберальних та неоліберальних ідей. Критикуючи теоретичний спадок Дж. Ролза, Р. Дворкіна, М. Фрідмана, Ф. Гаска та більш ранніх філософів-лібералів, зокрема І. Канта та Дж. Локка, комунітаристи спромоглися сформувати свою власну політичну ідеологію. Каменем спотикання для комунітаристів і лібералів стала можливість існування універсальних цінностей, автономія індивіда, легітимність колективних прав.

Зі самого початку лібералізм ґрунтувався на вірі у всесильність людського розуму, а також на переконанні, що цей розум вже відкрив базову модель буття спільноти – лінійно-прогресивне сходження від «нижчого до вищого» ступеня розвитку суспільства. Причому нижчість чи вищість суспільства оцінювалась у термінах однієї «обраної» культури – західно-європейської цивілізації з її вірою в пріоритет прав над благом і ринкову економіку.

Представники класичного лібералізму намагалися сформулювати універсальну концепцію людського блага, а потім за її допомогою оцінювали ступінь «гідності

життя» та моральність чи аморальність способу життя, практик, культури, традицій різних спільнот. Хоча ліберальні мислителі були терпимими до інших способів життя, але вони не вважали їх самоцінними та розглядали як те, що слід поступово долати насадженням ліберальних універсальних цінностей – цінностей, щодо значущості яких би погоджувалися абсолютно всі індивіди. Для ліберальних філософів Західного світу такими цінностями були індивідуальні права людини, які часто суперечили місцевим переконанням у так званих «країнах третього світу», соціальна організація яких базувалась на традиціях і культурних практиках. Тому в емпіричній реальності це вдосконалення від «нижчого до вищого» здійснювалося через колонізацію, яка передбачала не лише економічну експансію, але й акультурацію та асиміляцію.

Комунітаристи виступили проти уявлення про всесильність розуму в питаннях управління державою та реформування політичних інститутів. Вони показували, як багато передових світових практик не прижилося в інших країнах, якщо вони суперечили традиціям, культурі та релігії спільнот, які їх населяли. Комунітаристи вважали, що зробити більше для розбудови справедливого суспільства скоріше можна, покладаючись на інтуїцію та почуття, ніж впроваджуючи універсальні логічні рецепти вирішення соціальних проблем.

Лібералізм також не визнав колективних прав за спільнотами. З одного боку, негативне ставлення до колективних прав мало давнє виправдання в тому, що лібералізм зріс саме через обстоювання рівних прав усіх індивідів на протигагу становим (колективним) правам, типовим для абсолютистсько-феодальної держави. З другого, уроки ХХ сторіччя додали аргументів для пояснення нікчемності колективних прав через те, що захистом прав «єдинокровних» меншин у сусідніх державах інколи обґрунтовувалась агресія проти них¹. Ці та споріднені їм уроки визначили відсутність згадок про колективні права у важливому надбанні лібералізму – Загальній декларації прав людини, прийнятій і проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Зміни сталися лише наприкінці ХХ сторіччя, коли, зокрема, Рада Європи 1 лютого 1995 року ухвалила Рамкову конвенцію про захист національних меншин. Однак той факт, що Рамкова конвенція не була підписана Францією, Монако, Андоррою та Туреччиною, свідчить, що ситуація з колективними правами залишається неоднозначною.

Ліберальні філософи і політичні діячі вбачають у колективних правах спробу позбавити члена групи – суб'єкта колективних прав – індивідуальної свободи та права вибору гідного життя. Проте, на думку комунітаристів, індивід не може розглядатися відірвано – автономно – від спільноти, а вектор розуміння індивідуальної свободи та гідності життя індивідом формується з традиційних уявлень конкретного суспільства.

¹ На жаль, такі ситуації повторюються й сьогодні. Прикладом може слугувати воєнізована підтримка Росією конфлікту на частині територій Донецької та Луганської областей України. Під приводом захисту представників російськомовної меншини від «Київської хунти», влада Російської Федерації неодноразово відправляла «добровільно» воювати військових-«відпускників», переправляла, порушуючи суверенність українських кордонів, «гуманітарні конвої» зі зброєю, вела інформаційну війну проти української державності.

Це дуже цікавий аргумент із точки зору політичної філософії, оскільки всі інші ідеології, так чи інакше, вважають, що кожна людина сама знає, який спосіб життя вона хоче вести (поняття гідного життя), та розуміє, що для неї є складовими блага. Ліберали підкреслюють, що всі індивіди (за виключенням деяких ситуацій із хворобами розуму чи згубними залежностями) здатні на самовизначення (ідентифікації власного «Я»). Першою умовою такої самоідентифікації є оцінювання гідності життя згідно з особистими внутрішніми переконаннями. Другою умовою повинна бути можливість передивлятися та змінювати ці внутрішні переконання, а отже й саме розуміння гідного життя. Такі умови, як, зокрема, стверджує Дж. Ролз, може забезпечити нам політика «нейтральної держави», яка жодним чином не впливає на вибір способу життя.

Комунітаристи виступають проти такої концепції держави – вони вважають, що її необхідно замінити на концепцію «політики спільного блага». *По-перше*, свідомо обирати та оцінювати свій вибір нездатні не лише люди з обмеженими розумовими можливостями, але й багато дорослих сформованих людей. «Нейтральна держава» не сприятиме процвітанню своїх громадян, які потребують допомоги у здійсненні правильного вибору щодо способу життя. Свобода вибору для комунітаристів є меншою цінністю в порівнянні з безпекою чи економічною стабільністю, від яких отримує зиск усе суспільство в цілому та кожен індивід зокрема. Комунітаристи аргументують, що в небезпечному суспільстві індивід може бути вбитим, що в принципі призведе до втрати свободи вибору та інших ліберальних цінностей. *По-друге*, визнання цінності спільного блага вже само по собі є веденням гідного життя, оскільки спільне благо є способом гідного життя цілої спільноти. Як стверджує В. Кимлік, «... ліберали, ґрунтують свої теорії на поняттях індивідуальних прав та особистої свободи, але зневажають тим ступенем, в якій індивідуальна свобода та добробут можливі лише в межах спільноти. Як тільки ми визнаємо залежність людей від суспільства, наші обов'язки по підтримці спільного блага стануть такими ж вагомими, як і права на індивідуальну свободу» («Сучасна політична філософія: вступ»). *По-третє*, з позиції комунітаризму спільнота відіграє основну роль у формуванні особистості, а її цінності в майбутньому стають індивідуальними цінностями особи. Індивід є вкоріненим у соціальні практики, цінність яких дуже складно «передивитися» раціонально та без емоцій. Людина завжди виконує певні соціальні ролі, характерні для тієї чи іншої спільноти. Членство в спільноті (в широкому розумінні цього поняття) надає індивідам права та обов'язки, виконання яких має цінність і значення в очах самого індивіда та його «побратимів». Комунітаристи стверджують, що ліберальний індивідуалізм процвітає лише там, де викривилися суспільні зв'язки та відбулася дезінтеграція індивідів, які перестали бачити один в одному побратимів. У таких ситуаціях індивіди починають ставитися до соціальних зв'язків інструментально – як до засобу вирішення індивідуальних проблем.

Комунітаристи також відмовилися від ліберальної лінійно-поступової моделі соціально-культурного буття людства та, головне, проти можливості універсальних цінностей та ідеї пріоритету недоторканих прав і свобод над суспільним благом. Для них неісторична концепція оцінки людського життя показала надто абстрактною та

неспроможною пояснити на основі чого, у людей з'являється відчуття солідарності, взаємоповаги, відповідальності за інших членів суспільства. Комунітаристи вірили, що в кожній спільноті в кожен період її розвитку є набір своїх цінностей і соціально-культурні причини для наслідування іноді дикунських для представників західної цивілізації практик. Вони наголошували на самоцінності політичного життя. Якщо для лібералів суспільство є всього лиш майданчиком для досягнення власних цілей (власного блага) кожним індивідом, а політична система – правилами гри, які захищатимуть індивідуальні права, то для комунітаристів держава – це захисник соціальних практик, які наповнюють життя індивіда смислом, оскільки джерела кожного «Я» є глибоко соціальними.

29.3. М. Сендел про поняття вкоріненості в культуру

Майкл Сендел
(нар. 1953)

Майкл Сендел – американський політичний філософ, член Американської академії мистецтв та наук, професор Гарварду. Сендел є автором книги «Лібералізм та межі справедливості» (1982), а також «Невдоволення демократією: Америка в пошуках громадської філософії» (1998), «Громадська філософія: есеї з моральності в політиці» (2005), «Справедливість: як чинити правильно» (2010), «Що не можна купити за гроші: моральні межі ринків» (2012) та інших.

Особливою популярністю користувався його курс «Справедливість», який за дві декади викладання відвідало більше 15 тисяч студентів. Головно, через його сократівську манеру ведення лекцій – Сендел ставив незручні питання аудиторії, на кшталт, на кого Ви вирішите направити некероване авто без гальм, якщо у Вас буде лише два шляхи – вбити одну невинну дитину або п'ять дорослих в'язнів? А якщо на другому шляху стоятимуть п'ять дорослих в'язнів і геніальний лікар-онколог? На прикладі таких дилем мислитель показував своїм слухачам приховані протиріччя пануючої моральної теорії.

Перша ґрунтовна робота Сендела «Лібералізм та межі справедливості» обвалилася критикою на «Теорію справедливості» Дж. Ролза. Спроби Ролза звільнити публічний дискурс від культурних і релігійних уявлень громадян призвели, на думку Сендела, до формування ідеалу «суспільства морального вакууму». Очищений таким чином політичний простір заповнили ідеї, прихильники яких упевненіше почували себе у суспільстві. Вони також сформували універсальні принципи справедливості у вигляді прав та свобод людини.

Однак, Сендел зазначає, що права і свободи людини є також продуктом історичного розвитку певних спільнот, а не всіх спільнот у світі. Тобто в основі так званих універсальних принципів справедливості лежать конкретні соціальні практики, які претендують слугувати критерієм моральності поведінки будь-якого індивіда незалежно від його етнокультурної приналежності. Але такий універсалізм справедли-

вості, на думку Сендела, є оксюмороном, тому що вирішити, що є справедливою практикою, а що ні, неможливо без занурення в мораль, культуру, а іноді й в релігійні переконання конкретної спільноти.

Сендел стверджує, що визначення поняття справедливості є фактично питанням критерію розподілу між індивідами всіх благ від матеріальних до духовних (поваги, визнання), які ми в цьому суспільстві цінуємо. Так, справедливе суспільство – це те суспільство, яке забезпечує кожному індивіду те, що він заслуговує. Проте, складним питанням для Сендела є: *що* та *чому* це щось заслуговують люди. Мислитель узагальнює сучасні уявлення про справедливість у три концепції: 1) утилітаризм, 2) категоричний імператив І. Канта та 3) аристотелівське розуміння справедливості. Утилітаристи вбачають справедливість у збільшенні загального рівня щастя та добробуту в суспільстві, навіть якщо для такого збільшення доведеться принести в жертву щастя деяких його представників. Кант та його послідовники вважають, що справедливість є універсальною категорією, яка виражається в єдиних для всіх правах та обов'язках. Третя концепція спирається на теоретичний спадок Арістотеля: справедливість полягає в тому, щоб давати людям те, що вони заслуговують згідно їх чеснот та уявлень про гідне життя. Для Сендела перші дві концепції є хибними філософськими ідеями через їх релятивізм та абстрактність. Йому імпонує третя – аристотелівська – концепція справедливості. Вона передбачає існування в суспільстві спільного блага, яке б конституювало людські цілі.

Сендел послідовно критикує ліберальне уявлення про автономність і незалежність індивіда від спільноти та її уявлень про спільне благо. Осмислення себе та свого способу життя, необхідне для перегляду своїх цілей, не може відбуватися поза суспільним контекстом. Від того, де ми народилися і ким ми виховувалися, залежатиме, які цілі ми будемо ставити перед собою у житті, а також, що вважатимемо моральним, а що ні. Сендел активно не погоджується навіть із гіпотетичною можливістю уявлення завіси незнання як критерію вибору засад розподілу благ у суспільстві, який пропонує в «Теорії справедливості» Дж. Ролз. Мислитель припускає, що якби Ролз був правий, індивід міг би, відкинувши всі свої цілі та цінності, помислити себе як необтяжений жодними соціальними практиками суб'єкт дії та володіння благами. Але ми ніколи не думаємо про себе як про абстрактний безтілесний суб'єкт. Навпаки, Сендел підкреслює, що люди завжди сприймають себе як істот із конкретним набором характеристик та уподобань, які, знову ж таки, народжуються зі соціальних практик.

Сендел показує, що відмінність між лібералізмом і комунітаризмом полягає у їх підходах до розуміння того, як відбувається самовизначення індивіда. Ліберали вважають, що індивідуальне «Я» існує як суб'єкт до визначення своїх цілей, які він може осмислено обирати. Тобто для того, щоб обрати гідний для себе спосіб життя, я маю вирішити, ким я хочу бути. Сендел стоїть на позиції, що «Я» народжується з конституювання цілей, які ми не визначаємо, а відкриваємо в процесі становлення себе як особистості. Тобто для нього, щоб вести гідне життя, потрібно відповісти на питання «хто я вже є?» Що буде найкращим способом життя, якщо я вже є жінкою/чоловіком, атеїстом/віруючою людиною тощо? Соціальний контекст є саме тим джерелом, яке дає людям сенс життя. Так, ми зазвичай думаємо про себе як про про-

довжувача роду своєї сім'ї, як про християнина/буддиста/мусульманина/тощо. Або, наприклад, як про жителя міста N: «оскільки я народився і все життя прожив в місті N, я хочу, щоб його футбольна команда виграла та прославляла місто. Я, як представник його спільноти, отримаю частинку цієї слави та буду відчувати гордість. Я буду воліти, прославляти його і в інших сферах суспільного життя». Якщо людей позбавити такого контексту, вони будуть позбавлені засадничих норм моралі. Так, часто іммігранти, які були змушені переїхати в результаті якихось природних чи соціальних катаклізмів, а не в результаті свідомо прийнятого та бажаного рішення, страждають від депресії, не можуть відновити свої соціальні зв'язки, втрачають сенс життя, зважаються на протиправні дії.

Індивід має віднайти свій зв'язок зі спільнотою, оскільки її цінності формують його ідентичність. Концепція гідного життя кристалізується в процесі такого само-відкриття та усвідомлення своєї соціальної ролі в суспільстві. Хоча індивід, на думку Сендела, нездатний повністю об'єктивно переглядати свої цілі та цінності без їх порівняння з тим, що прийнято в його культурі, він може обирати не лише пасивну, але й активну позицію щодо самовизначення. Межі власного «Я» не є раз і назавжди детермінованими, а індивід здатен їх змінювати, вводячи нові цілі, відмінні від цілей спільноти. Проте, це досить складний процес – можна переглянути цілі, які суспільство ставить перед «добрим християнином», але неможна одразу перестати бути християнином. Навіть якщо індивід зневірився в релігії, її певні моральні за-сади надовго (а може назавжди) залишаться конституюючими для його ідентичності. Сендел порівнює самовідкриття з втратою невинності – як тільки ви розпочали цей процес, повернення до «неосмисленого» чи «несвідомого» неможливо.

У політичній площині Сендел сповідує ідеал республіканізму з акцентом на свободу та громадські чесноти. Проте, для нього свобода – не ліберальна «негативна» свобода від втручання держави в приватні справи громадян, а «позитивна» свобода, яка може толерувати таке втручання. Певні заборони на деякі згубні види людської діяльності, хоча й обмежують свободу вибору індивіда, сприяють реалізації його цілей і вирівнюють його стартові можливості з іншими. Щоб насолоджуватися такою свободою, на думку Сендела, індивід має бути членом якоїсь спільноти, яка сама обирає свій шлях розвитку та способи життя, які становлять цінність для її представників. Від процвітання громади залежить добробут індивіда, тому він повинен активно турбуватися про спільне благо. Це вимагає від нього таких моральних чеснот як знання державних справ, почуття приналежності, солідарності з іншими, відповідальності за тих, хто знаходиться в менш привілейованому по-

Є тенденція думати, що якщо ми торкатимемося питань моралі в політиці занадто безпосередньо, це призведе до розбіжностей, а, отже, до нетерпимості та примусу. Тому краще ухилитися, ігнорувати мораль і релігійні переконання, які люди привносять до публічного життя. Мені здається, що наша дискусія, навпаки, відображає, що кращий вияв взаємоповаги – це вступати в безпосередній контакт із моральними переконаннями, які громадяни привносять до публічного життя, а не вимагати, щоб люди залишали свої глибокі моральні переконання поза політикою перш, ніж вони починають нею займатися.

М. Сендел, «Втрачене мистецтво демократичних дебатів»

ложенні. Сендел вірить, що оскільки ці чесноти мають вирішальне значення для самоуправління в невеликих спільнотах, то вони матимуть значення і на національному рівні. Таким чином, необхідність у нейтральній політиці держави відпадає. Сендел стверджує, що навіть така ситуація у державі, коли всі позиції було почуто, але не всі задоволено, краще сприймається громадянами за ситуацію, коли людей було просто проігноровано.

В. Кімлік, аналізуючи теорію Сендела, стверджує, що він у своїх роздумах над ідеалом суспільного життя взагалі приходиться до ідеї, що спонтанна чуйність до проблем інших людей через любов чи спільні цілі могла б замінити потребу в справедливості та правах. Тим соціальним інститутом, в якому не має потреби в справедливості, є сім'я, а надмірна турбота про справедливість навпаки може приводити до конфліктів і втрати взаємопорозуміння.

29.4. М. Волцер: соціальне значення благ

Майкл Волцер
(нар. 1935)

Майкл Волцер – американський політичний філософ. Викладав у Принстоні, Гарварді, широко публікувався у періодиці, є почесним редактором відомого журналу ліворадикального спрямування «Dissent» («Незгодний»). Займався питаннями націоналізму, радикалізму, толерантності, а також намагався обґрунтувати можливість справедливої війни. Серед його найбільш відомих робіт: «Справедливі та несправедливі війни» (1977), «Компанія критиків: соціальна критика і політичні вподобання ХХ сторіччя» (1988), «Про терпимість. Лекції з етики, політики, економіки» (1997). За результатами спільного опитування, проведеного журналами «Foreign Policy» і «Prospect», мислитель входить до сотні провідних мислителів планети.

Волцер зробив величезний внесок в ідеологію комунітаризму завдяки розробці *теорії комплексної рівності* на основі плюралістичного підходу до питання розподілу благ у суспільстві. Він зазначає, що більшість сучасних моральних теорій намагається віднайти єдину основу для справедливості та універсальні для всіх представників населення блага. Але для Волцера це помилковий шлях до збільшення кількості конфліктів і непорозумінь. Він вважає, що індивід не може ставитися об'єктивно до своєї точки зору, оскільки вона неможлива поза культурним контекстом.

У своїй роботі «Про терпимість» Волцер стверджує, що плюралізм є соціальним фактом. Так, сучасні демократичні суспільства є комплексними багаторівневими структурами, які складаються з безлічі менших спільнот. Вони сперечаються за «вільних від групової приналежності» індивідів і намагаються зберегти цінний для своїх членів спосіб життя. Волцер вважає, що представники всіх спільнот є рівними, тому що вони всі є продукуючими культуру істотами. Ставитися до таких людей справедливо значить поважати різні розуміння людського блага, а несправедливо, навпаки, нехтувати їх розумінням, насаджуючи бачення спільного для всіх культур

блага. Волцер пропонує відмовитися від пошуків такого блага «на всьому просторі колективних рішень», а почати знаходити блага в окремих сферах колективних рішень.

Розподіл благ в суспільстві повинен відбуватися на основі різних розподільних критеріїв, а не на основі одного критерію, як прийнято в більшості моністичних теорій розподілу. На думку Волцера, існує низка сфер, які повинні бути незалежними одна від одної в питаннях розподілу благ. Зокрема, це сфери безпеки, влади, охорони здоров'я, добробуту, політики, дозвілля та інші. Так, якщо розглянути ближче сферу політики, критерієм розподілу влади чи посад повинна бути чесна конкурентна боротьба, а в питаннях охорони здоров'я чи безпеки – критерій розподілу цих благ «за необхідністю».

Тобто є блага, які мають діставатися лише тим, хто доклав зусиль, а є ті, на які можуть претендувати абсолютно всі індивіди. Причому серед останніх є блага, які мають розподілятися рівно між всіма індивідами (наприклад, повага до людської гідності), а є ті, на які теоретично можуть претендувати всі індивіди (субсидії багатодітним батькам), але які будуть розподілені лише за певних умов. Неприпустимо використовувати критерії, релевантні в одній сфері, для розподілу благ в іншій. До речі, права, на думку Волцера, не є предметом торгу в його теорії комплексної рівності.

Наявність критеріїв для кожної сфери розподілу має забезпечити спільноту від узурпації благ успішними представниками суспільства, на кшталт узурпації політиками благ в інших сферах – товарів та послуг, охорони здоров'я, доступу до інформації тощо. Через високу можливість такої ситуації в сучасних ліберальних суспільствах, Волцер вважає, що розширення індивідуальних прав може не сприяти, а як раз обмежувати демократію. У той час, коли нерівність розподілу як така не викликає у Волцера занепокоєння, він закликає протидіяти домінуванню осіб, які в результаті розподілу отримали велику кількість благ у більш впливових сферах (таких як добробут чи влада), в інших сферах шляхом встановлення певних механізмів контролю. Волцер для того, щоб захистити підвалини комплексної рівності, вводить поняття заборонених обмінів – правил, які б на практиці розмежовували деякі соціальні інститути та практики. Прикладом впровадження заборони обмінів в емпіричній реальності є вето на купівлю та продаж голосів під час волевиявлення, торгівлю інсайдерською інформацією, судовими вироками.

Лише дотримання перелічених вимог до розподілу може допомогти встановити комплексну рівність і справедливість у суспільстві. Крім того, особливість деяких сфер життя вимагає контролю за розподілом благ у вигляді певних соціальних інститутів (наприклад, фіскальної політики). Однак, Волцер зазначає, що більший контроль над особами в одній сфері життя (наприклад, обов'язкове оприлюднення податкових декларацій політиками) не означатиме автоматичного контролю в контексті іншої сфери, принаймні, цього не повинні робити одні й ті ж самі інститути чи особи.

Мислитель надає пріоритетного значення цінності спільноти, аргументуючи це тим, що впровадження комплексної рівності залежить від наявності незалежних міст або країн, здатних організувати свої власні моделі поділу та обміну. Більше того, членство в певній спільноті є первинним благом, яким ми наділяємо один одного. Від

цього блага залежать усі наші інші дистрибутивні вибори – як ми робитимемо свій вибір, із ким, на яких умовах і в який термін.

Волцер також своєрідно трактує поняття *справедливості*. Він вважає, що справедливість неможливо виразити універсальним абстрактним поняттям, оскільки вона завжди є звичаєвим стандартом конкретної спільноти. Навіть війна може вважатися справедливою, якщо в її перебігу дотримуються певні, заздалегідь встановлені, етичні стандарти (не цілитися в цивільних під час бойових дій, не застосовувати заборонені види зброї проти противника). За Волцером, бачення справедливості у кожній спільноті своє, і зрозуміти її ми можемо лише пізнавши, як кожна окрема спільнота трактує значення соціальних благ.

Мислитель вважає ліберальне уявлення про наявність однакових базових благ для всіх культур неспроможним. Блага, за Волцером, є вкоріненими в соціальний контекст – значення вони отримують лише в процесі їх інтерпретації представниками конкретного суспільства. Не існує благ, значимість яких була б для індивіда

Наразі дедалі посилюється моральне усвідомлення того, що суверенні держави не можуть робити в рамках їх територій абсолютно все, що побажають їх лідери. Масові вбивства, етнічні чистки, тотальне поневолення населення повинні зустрічати рішучу відсіч із боку міжнародного співтовариства... Світова спільнота відповідальна за захист людей, незважаючи на державні кордони.

М. Волцер, із інтерв'ю журналу «Новий світ» 02.11.2009 р. «Політична цінність суверенітету не змінилася»

вагомішою за процес їх інтерпретації. В різних суспільствах блага мають різні соціальні значення, а тому в кожному суспільстві повинні існувати різні справедливі механізми їх розподілу. Так, навіть кастова система в Індії може бути справедливою, якщо її соціальне значення на основі певних релігійних уявлень визнають усі представники спільноти (селища, міста, всієї країни). Через цю позицію, яка породжує культурний і моральний релятивізм, філософію Волцера часто називають «історичним і культурним партикуляризмом».

Волцер намагається подолати релятивізм, ввівши поняття «мінімального морального кодексу», який забороняє вбивство, жорстокість, зраду. Проте, треба відмітити, що мінімальний моральний кодекс нічого нам не вказує щодо смертної кари, сімейного права, права на чисте довкілля – важливих прав і практик, щодо яких в світі немає згоди. Волцер, аналізуючи межі толерантності, стверджує наступне: «Релігії, що прагнуть офіційного статусу, та партії, що мріють про тотальний контроль, можуть бути терпимими і в ліберально-демократичних національних державах, і в іммігрантських суспільствах... Але... можна зробити так, щоб вони не могли захопити політичну владу і навіть боротися за неї» («Про терпимість»).

Якщо блага є вкоріненими в соціальний контекст, який породжується спільнотами, то виникає питання, які ж групи можна вважати спільнотами, щоб на їх інтерпретацію соціальних благ зважали? Такими групами є політичні спільноти. Політичними спільнотами Волцер називає держави та міста, в яких історія, культура, традиції, мова певний час були пов'язані між собою та сприяли появі почуття солідарності, колективної свідомості та національної ідеї.

Екстраполюючи свої погляди з ідеального світу філософії на реальний світ полі-

тики, Волцер аналізує два типи лібералізму, які існують у нашому світі: «Перший тип лібералізму відданий настільки, наскільки це можливо, правам індивідів і, майже як висновок з цього, безкомпромісно нейтральній державі, тобто державі, в якій немає жодних культурних чи релігійних проектів чи навіть будь-якого сорту колективних ідей, що виходили б за межі забезпечення особистої свободи та фізичної недоторканості, добробуту та безпеки її громадян. Другий тип лібералізму дозволяє державі, відданий справі виживання задля розквіту окремої нації, культури чи релігії... існувати – доти, доки вона захищає основні права громадян, які або віддані різним цінностям, або не віддані жодним» («Коментар до «Мультикультуралізм і «Політика визнання»). Другий тип лібералізму, на думку Волцера, ближчий до комунітаристичного ідеалу.

29.5. Інтерпретація аристотелівської моделі справедливості А. Макінтайром

Аласдеа Макінтайр
(нар. 1929)

Аласдеа Макінтайр – американський політичний філософ шотландського походження, який обстоював повернення до витоків аристотелівської етики в сучасній моральній філософії та політиці. До 1970-х років викладав в Оксфорді у Великій Британії, після еміграції до США був професором Бостонського Університету, Університету Нотр-Дам, Університету Дюка. Основні праці: «Марксизм: інтерпретація» (1953), «Герберт Маркузе: опис та дискусія» (1970), «Після чесноти» (1981), «Марксизм і християнство» (1995), «Залежні раціональні тварини: навіщо людям цінності» (1999) та ін.

Макінтайр, розпочавши свій філософський шлях із аналізу та інтерпретації марксизму, згодом перейшов до осмислення політичної філософії в цілому. Він стверджував, що

Західне суспільство знаходиться у процесі занепаду, особливо, його культура та моральність. Мислитель вважає, що залишки західних цінностей припинили слугувати моральним орієнтиром для великої кількості людей. Безпосереднім підтвердженням цього, на думку Макінтайра, є існуючий плюралізм конфліктуючих і неспівмірних моральних теорій у суспільстві, які неможливо ані підтвердити, ані спростувати. В сучасній літературі така ситуація з суб'єктивізмом моралі отримала назву «емотивізм». Цим же терміном користується і сам Макінтайр для позначення «темних часів», які настали для західної культури. Відсутність єдиного морального кодексу також породжує нескінченні дебати в сфері політики, в тих питаннях, відповіді на які шукають у моральних засадах суспільства. Прикладом таких дебатів є дискусія навколо права жінки на аборт чи права хворої людини на евтаназію.

Так, перша глава програмної роботи Макінтайра «Після чесноти» розпочинається з прохання уявити, що на світ звалилася ціла низка природних негараздів, в яких суспільна думка звинуватила вчених. Фізиків лінчували, книги спалили, а владу захопили представники політичного руху неуків. Але як тільки суспільство протверезіло,

освічені люди спробували «склеїти науку» із залишків книг та уривків журнальних публікацій. У такому світі деякі відновлені теорії пояснювали б саме те, що вони мали б пояснювати. Інші були б виведені з зовсім хибних засновків. Але навіщо Макінтайр робить таке припущення? «Моя гіпотеза полягає у тому, що в нашому дійсному світі мова моралі знаходиться в такому ж стані безладу, в якому б знаходилась мова природних наук у описаному мною вигаданому світі. Якщо я правий, то в області моралі ми маємо лише фрагменти концептуальної схеми, уривки, які за відсутності контексту позбавлені значення. Насправді у нас є лише подібність моралі, і ми продовжуємо використовувати багато з ключових її виразів. Але ми втратили – якщо не повністю, то більшою мірою – розуміння моралі як теоретичне, так і практичне» («Після чесноти»).

Еклектизм моральних настанов, на думку Макінтайра, не лише заважає вибудувати ефективну державну політику, але й не дає індивіду жодних міцних засад для самовизначення та обґрунтування власного сенсу життя. Оскільки будь-яку засаду неможливо спростувати чи аргументувати, кожен уперто стоїть на своєму. Для Макінтайра, це гоббсівська громадянська війна, яка ведеться іншими засобами.

Критикуючи статус-кво, який склався в цій царині, Макінтайр вимагає перевірки моральних теорій згідно критерію історичності, а не засобами раціонального осмислення моральних суперечок. Мислитель стверджує, що всі сучасні моральні теорії зібрані з ідей та уявлень Просвітництва – досить центристської з точки зору моралі епохи. Це проявляється в тому, що всі вони шукають золоте руно у вигляді універсальної справедливості, яка б не залежала від етнічних, релігійних чи культурних особливостей суспільства. Але така універсальна мораль, яку намагається насадити лібералізм, неможлива, оскільки моральні судження та цінності народжуються в результаті застосування певних соціальних практик, притаманних кожній окремо взятій спільноті.

Макінтайра також дивує, що сучасна ліберальна держава дозволяє собі вимагати від своїх громадян відданості. Хто захоче служити в армії та віддавати життя заради інших, якщо в суспільстві немає жодного морального виправдання цьому, якщо держава – це лише спосіб досягнення своїх особистих цілей, а спільних цілей не існує?

У суспільному житті Макінтайр орієнтується на грецький «поліс» – місто-державу, жителі якого керувалися спільними моральними ідеалами та мали колективну приватну власність на землю, яка була запорукою приналежності до громадянства. Хоча мислитель критикує такі його суспільні інститути як рабство та ксенофобію, він вірить, що можна відокремити зерна від плевел і використати в державному управлінні найкращі суспільні практики полісу.

Макінтайр стверджує, що наявність згоди щодо переліку чеснот слугувала достатньою зв'язною ланкою для громадян полісу, а позиція, що поліс існує для процвітання всього суспільства, вважалася аксіомою. Крім того, Макінтайр є послідовником філософії Арістотеля з її вірою в те, що всі речі, створені

Практика породжує певні блага і встановлює стандарти досконалості та правила, які скеровують процес їх досягнення. Увійти в практику означає визнати авторитет цих стандартів і правил, згідно з ними оцінювати власну діяльність.

А. Макінтайр, «Після чесноти»

людиною, мають кінцеву мету – *телос*, так само як і самі люди. Телосом людини є щасливо жити гідним життям у відповідності до суспільних чеснот. Це сенс її життя. Макінтайр вважає, що ця ідея може використовуватися для запровадження стандартів для нормативної оцінки поведінки індивідів (бо у людей, що розділяють спільну кінцеву мету, з'являється єдиний моральний простір). Отже, так само як якась річ, яка не виконує своєї мети, є або зайвою, або несправною, поганою. Так і поведінка людини, яка не наближає її до поставленої кінцевої мети, є поганою.

Макінтайр робить розрізнення на «людську природу, якою вона є» та на «людську природу, якою вона могла б бути, якщо люди слідували своїй кінцевій меті». Люди не завжди прагнуть реалізувати свій телос, але Макінтайр вважає, що це саме те, що ми повинні робити. Правильна моральна теорія має показувати нам, як подолати прояви слабкості своєї людської натури та відмовитися від легкого, але безцільного способу життя заради того, ким ми могли б бути. Моральна теорія також має пояснювати людям, чому саме таке життя є гідним і благим для них. Але для цього вона повинна обов'язково зважувати на три характеристики людської природи: залежність (від навколишнього середовища), раціональність (наявність розуму та критичного мислення), тваринність (наявність інстинктів).

Цікаво, що залежність від навколишнього середовища також проявляється як моральна залежність від людей, що нас оточують. У дитинстві батьки не лише вигодують дитину, але й пояснюють, чому миттєве здійснення її хвилиних бажань і забаганок («вставити пальці в розетку» або «не піти до школи через гарну погоду») може серйозно нашкодити їй у майбутньому. Макінтайр наголошує, що така залежність не минає з роками – дорослі також потребують моральних оцінок своїх дій з боку інших людей. Кооперація та комунікація з іншими людьми допомагає індивіду ставати більш раціональною істотою – саме з іншими відбувається обмін знаннями та досвідом, релевантним для життя в цій спільноті. Макінтайр наголошує, що неможливо стати розумним самому по собі. Навіть закрившись у вежі зі слонової кістки та обклавшись книжками, ми все одно залежатимемо від знань інших людей – щонайменше тих людей, хто ці книжки написали. Макінтайр також підкреслює, що розуміння своєї залежності від інших також призводить до розуміння залежності інших людей від нас. Таке відкриття сприяє встановленню суспільних моральних стандартів у вигляді чеснот – чесності, справедливості, чуйності. Щось віддаючи та щось отримуючи один від одного, ми перетворюємо суспільство на єдину мережу, в якій однаково важливими стають індивідуальне та суспільне благо.

За Макінтайром, політика в такому суспільстві буде кардинально відрізнитися від тих ліберальних практик, що ми маємо сьогодні. Влада буде розподілена між усіма дорослими громадянами, а не лише представниками еліт, які використовують її для збільшення свого індивідуального блага. Сама ж політична діяльність вимагатиме щоденного залучення всіх індивідів у залежності від спроможності кожного. Щоденна політична практика пересічних громадян проявлятиметься у зацікавленості в суспільних справах, моніторингу та контролю за діями влади, протидії корупції на всіх рівнях тощо. За таких умов має змінитися й змістовне навантаження політичної діяльності. Якщо раніше політична діяльність торкалась питань суспільних процедур,

то після прийняття аристотелівської моралі вона також зважатиме на концепт гідного життя. Якщо для слідування гідного способу життя в цьому суспільстві необхідна вища освіта, таке суспільство мало б гарантувати доступ до нього всім індивідам. Якщо ж в основі гідного життя лежать сімейні цінності, то влада мала б прийняти такі закони, які дозволяли б насолоджуватися батьківством незалежно від соціальної ролі в суспільстві (відпустка по догляду за дитиною як для жінок, так і для чоловік, гнучкий графік, субсидії для молодих сімей і под.). Політики особливо б мали піклуватися про справедливість у суспільстві, щоб усі його члени отримували те, чого вони заслуговують та потребують.

У сучасних умовах така «полісна» організація суспільного життя, на думку Макінтайра, найкраще б себе проявила в невеликих спільнотах, яким доводиться працювати над виконанням спільних задач заради протистояння руйнівним зовнішнім чинникам ліберального капіталізму. Мислитель не вказує точні розміри невеликої спільноти, але вважає, що саме така спільнота є тією проміжною ланкою, що стоїть між сім'єю та державою як соціальним інститутом. Чим скоріше невеликі спільноти почнуть консолідуватися навколо своїх кінцевих цілей, тим швидше настане ера відповідальної політики. Запорукою розповсюдження нових цінностей, за Макінтайром, мають стати школи та університети, які будуть виховувати новий тип громадян.

29.6. Комунітарні мережі А. Етціоні

Амітай Етціоні
(нар. 1929)

Амітай Етціоні – американський політолог і соціолог, засновник громадського комунітарного руху на початку 1990-х років. Понад 20 років був професором Колумбійського університету і Університету Дж. Вашингтона. Автор книг: «Активне суспільство: теорія соціальних та політичних процесів» (1968), «Нове золоте правило: спільнота та мораль в демократичному суспільстві» (1997), «Монохромне суспільство» (2003), «Від імперії до спільноти: новий підхід до міжнародних відносин» (2004), «Безпека понад усе: силовий і моральний вимір зовнішньої політики» (2007) та ін.

Попри великий досвід викладацької та наукової роботи, на «комунітарній арені» Етціоні з'явився лише на початку 1990-х років, коли він заснував і почав розповсюджувати через недержавні організації ідеї руху «Комунітарна мережа», створив Інститут комунітаристських політичних досліджень при Університеті Дж. Вашингтона та почав випускати журнал «Відповідальна спільнота» («The Responsive Community»).

Етціоні хотів здійснити прагматичне оновлення суспільства «знизу» шляхом активізації та зміни свідомості малих громад, а не суспільного ладу в цілому. Мислитель стояв на позиції, що індивіди є вкоріненими в життя спільнот та не можуть існувати

Цікаво, що після еміграції з гітлерівської Німеччини до Палестини та під час створення Ізраїльської держави в 1948 році Етціоні став добровольцем Ізраїльської армії та брав активну участь у бойових діях.

поза їх межами. Самі спільноти продовжують своє існування завдяки продукуванню спільних для всіх представників моральних цінностей. Інститутами, які транслюють моральні цінності від покоління до покоління, є школа, релігія та сім'я.

Етціоні особливо адвокує за відновлення авторитету сім'ї, оскільки саме з родини починається моральне становлення та процес первинної соціалізації індивіда. Наголошуючи на необхідності протидіяти розлученням на державному рівні (програми підготовки до вступу в шлюб, психологічна, матеріальна та законодавча підтримка батьківства тощо), мислитель апелював до соціологічних досліджень, які показували, що діти, які пережили процес цивільної сепарації батьків, частіше хворіють психічно, рівень життя таких дітей нижчий, їх моральні засади менш принципові, ніж в тих, хто виріс у повноцінній сім'ї.

Школа, в якій відбуваються процеси вторинної соціалізації, на думку Етціоні, також повинна пройти низку реформ. Зокрема, він вважав, що шкільна програма повинна бути переорієнтованою з механічного запам'ятовування масивів інформації на набуття необхідних для життя у суспільстві знань, навичок і моральних настанов. Оскільки в сучасних ліберальних суспільствах культ індивідуалізму призвів до занепаду цих інститутів, то в таких суспільствах можна легко констатувати моральне зубожіння та суспільну дезінтеграцію. Етціоні показав це на прикладі США – країни, яка має давні та сильні традиції співіснування у спільнотах, проте, чия політична система опинилася в руках корумпованих індивідів, що переслідують лише власні інтереси.

На думку Етціоні, інтенсивне втручання добропорядних громадян може виправити політичну систему США. Він вважає, громадським обов'язком більш активних від природи громадян організувати своїх «побратимів» для дій на локальному, регіональному та національному рівнях. Етціоні пропонує починати таким індивідам із м'якого вмовляння інших відмовитися від аморальної поведінки.

Практичне втілення комунітаристських переконань потребує участі всіх громадян у визначенні меж влади: національна влада мінімально впливає на місцеву владу, місцева влада має широке коло повноважень. Мислитель прагне побудувати «респонсивне» (англ. *responsive* – відповідальний, чуйний) суспільство, в якому влада буде відповідально ставитися до потреб членів суспільства, а вони, в свою чергу, сповідуватимуть цінності спільноти. «Відповідальний комунітаризм» постулює, що людська нормативність одночасно вимагає збереження можливості реалізувати індивідуальні права та слідувати ідеалу спільного блага. Жодна з

У Старому Заповіті Каїн [...] риторично запитує Бога: «Хіба я сторож брату моему?» Каїн скоїв подвійний гріх: убив брата і збрехав Богу. Майже ніхто не звертає увагу на те, що Каїн вважає себе в праві не бути «сторожем брату моему». Тим часом це каїнове ставлення до ближнього – характеристика сучасної епохи. З настанням ери загального релятивізму роль «сторожа свого брата» сприймається зневажливо. Від нас більше не чекають уваги до оточуючих – навіть до найближчих. Для мене – у цьому полягає головний виклик сучасному людському суспільству.

А. Етціоні, з інтерв'ю журналу «Міжнародні процеси» (січень-квітень 2009 р.) «Новий режим глобального управління виконувався на крові»

цих вимог не може бути привілейованою щодо іншої. Етціоні запевняв, що необхідно знайти баланс між колективним та індивідуальним у суспільстві.

Мислитель вважає, що консенсус між спільнотами може базуватися на різних за-садах залежно від типу суспільства. Так, у ліберальних державах суспільної згоди можна дійти, керуючись економічним інтересом (утилітарна інтегруюча сила), в то-талітарних до згоди можна змусити (примусова інтегруюча сила). Проте, на думку Етціоні, найбільш міцними підвалинами консенсусу є прийняття безумовних ціннос-тей (визнавальна інтегруюча сила). Етціоні називає наступні цінності безумовними, а саме сімейні цінності, соціальну справедливість, захист екології, взаємодопомогу та взаємоконтроль. Він вважав, що на основі цих цінностей можна виробити стабільні критерії моральної оцінки поведінки інших людей. Необхідно одразу ж зауважити, що з ідей Етціоні не зовсім зрозуміло, як вдається дійти згоди в мультикультурних державах представникам спільнот, які по-різному розуміють, наприклад, цінність сі-мейного життя. Так, в США одночасно представлені спільноти греко-католиків і мор-монів, які відповідно вірять у цінність моногамності та полігамності шлюбу. Більше того, в цю полеміку сімейних цінностей можуть включатися й відмінні від етнокуль-турних спільнот групи, зокрема представники ЛГБТ, які будуть ставити під питання статевість інституту шлюбу.

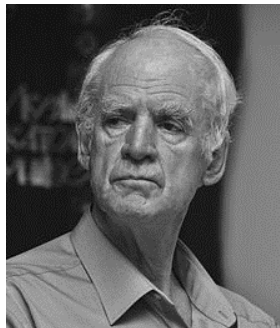
Особливу увагу Етціоні приділяв тому, що називається глобальною архітектурою майбутнього. «Кантівське світове товариство» за логікою Етціоні є здійсненим, хоч і в далекій перспективі. Інтеграція різних спільнот (не завжди держав, але завжди вза-ємозалежних політичних одиниць) призводить до створення «політичної спільноти». Цей процес Етціоні називав уніфікацією та вважав, що він характеризується трьома стадіями: 1) стан до уніфікації; 2) процес уніфікації; 3) стан інтегрованості.

Причому вихід за межі національних кордонів і створення світових політичних спільнот має відбуватися не тільки через формальні громадянські інститути, які через свою бюрократичність часто є малоефективними, а через неформальні об'єднання громадян навколо безумовних цінностей, професій, уподобань. Такі неформальні зв'язки між представниками різних суспільств можуть бути охарактеризовані як ко-мунітаристські мережі. Етціоні стверджував, що така цінність, як захищеність людей від тероризму, не може бути досягнута без координації управлінських зусиль різних держав шляхом сприяння створення комунітарних мереж місцевих, регіональних і міжнародних спільнот. Ці процеси, на думку Етціоні, також готують ґрунт для уніфі-кації світових політичних спільнот в єдину глобальну політичну спільноту.

Повертаючись до практичних геополітичних поглядів мислителя, треба відміти-ти, що він не вважав більше демократію прерогативою номер один для США. Так, продуктивні відносини можливі й із авторитарними країнами, якщо вони розділяють принаймні деякі універсальні світові цінності, а їх залучення до інших універсаль-них цінностей має проходити поступово. Демократичні держави повинні підтриму-вати реформи, які є на часі для країн-партнерів та які не ламають усталений лад у цих суспільствах. Етціоні вважав, що успіх в одному напрямку поступово призведе до прогресу в інших». Відправною точкою партнерства ідеологічних суперників можуть слугувати вищезгадані безумовні цінності, наприклад подолання небезпеки тероризму.

29.7. Ч. Тейлор: від комунітаризму до мультикультуралізму

Чарльз Тейлор – канадійський мислитель і суспільний діяч. Викладав в Оксфорді та Університеті МакГілла. Є членом канадійської Нової демократичної партії соціал-демократичного спрямування. На погляди філософа великий вплив справили ідеї Г.-Г. Гадамера, М. Мерло-Понті, Л. Вітгенштайна та М. Гайдеггера. Ідеї самого Тейлора стали основоположними для «Хартії Землі» (2000) – міжнародної декларації для побудови справедливого та стійкого суспільства в ХХІ сторіччі. Основні праці: «Гегель» (1975), «Атомізм» (1985), «Джерела себе: творення новочасної ідентичності» (1989), «Мультикультуралізм: досліджуючи політику визнання» (1994), «Секулярний вік» (2007) та ін.

**Чарльз Маргрейв
Тейлор**
(нар. 1931)

Тейлор відкидає самоцінність свободи вибори. Як й інші комунітаристи, він виступав проти ліберального розуміння людини як незалежної від суспільства істоти. Людина є соціальною, політичною твариною, яка не може бути самодостатнім актором поза суспільством. Самовизначення будь-якого індивіда залежить від визнання його соціальних ролей іншими – позиція, яку мислитель обстоював в своєму есе «Атомізм» та яка витікає з поглядів Арістотеля. Тейлор наголошував, що здатність людей до самовизначення проявляється лише в певних суспільствах із всіма тими елементами релігії, культури, традицій, які можуть бути охарактеризовані як звичний спосіб життя. Мислитель сперечався, що ліберальна свобода переглядати значимість абсолютно всіх наших соціальних ролей, навіть якби існувала, то була би «пустою». Така свобода створювала б ситуацію, в якій нічого не було б вартим людської уваги та нічого б для нас достовірно не значило. Оскільки, подолавши всі соціальні конструкції нашого «Я», індивід би втратив життєвий горизонт, тільки в межах якого можливе постулювання людських цілей. Цей життєвий горизонт, на думку Тейлора, формують цінності, притаманні спільноті. Вони також є обов'язковою умовою «позитивної» свободи для індивіда.

Рішуча відданість певному благу означає, що воно дає головні орієнтири напрямку життя для тих, хто його обрав.

Ч. Тейлор, «Джерела себе творення новочасної ідентичності»

Тейлор критикував лібералізм через культ індивідуалізму, адже, на його думку, байдужість до життя колективу призводить до втрати політичної свободи: «цей індивідуалізм вимагає зосередженості на собі і, водночас, байдужості до або навіть нерозуміння тих питань чи проблем, що виходять за межі особистих інтересів». Ліберальна держава ловить своїх громадян на гачок «маленької стабільності». Вона забезпечує мінімальні потреби індивідів так, щоб у них була потреба працювати над індивідуальним збагаченням та не виникало бажання займатися публічною діяльністю. Тейлор називає цей процес встановленням «м'якого деспотизму» без примусу і терору – до речі, терміном ліберального класика А. де Токвіля. Характерною для

такого типу політичної організації суспільства буде патерналістська влада, яку обиратимуть на регулярних демократичних виборах і на яку громадяни не матимуть важелів впливу. Оскільки бажання побороти невдоволеність однією зі сфер життя буде гаситися задоволенням від стабільності в інших.

Проте, заклики Тейлора переглянути засади ліберальної політики ґрунтуються не стільки на опозиції «індивідуалізм – колективізм», скільки на необхідності розбудувати сучасні суспільства в умовах реального мультикультуралізму. Комунітаристський підхід до розуміння мультикультуралізму викладений у його праці «Політика визнання» (1992). Тейлор, в цілому вірячи в республіканські ідеали громадянства, заперечує можливість політики нейтральної держави. Він пропонує не боятися зануритися в мову якісних протилежностей, для того, щоб зробити вибір різноманітних благ, цінних для індивідів.

Мислитель багато уваги в своїх роботах приділив реальним практикам громадянства та питанням інтеграції іммігрантів у суспільство приймаючої держави. Так, Тейлор намагався пояснити, чому всередині західних ліберальних держав спільноти, представники яких наділені всіма громадянськими правами, дедалі частіше вимагають публічного визнання їхньої особливої ідентичності за гендерною, расовою чи етнічною ознакою.

Тейлор вважав, що істинно сприяти реалізації прагненням і цілям індивіда може лише наявність соціальної згуртованості в публічній сфері. Така згуртованість вимагає єдиної суспільної ідентичності, але що є основою для такої ідентичності сьогодні, коли соціальне полотно держави є строкатим і мультикультурним? Тейлор стверджував, що частою відповіддю на це питання стають спроби ліберальної держави культурно асимілювати новоспечених громадян. Тейлор описує цю ситуацію як «виключення» з суспільства іммігрантів. Така позиція влади є контрпродуктивною для самих же ліберальних суспільств, оскільки сприяє загостренню соціальних протиріч і накопиченню соціального напруження.

Тейлор стверджував, що нав'язане у той чи інший спосіб включення в суспільство доречно класифікувати як вид виключення. Оскільки для влади іммігрантська ідентичність є неприйнятною, вона вимагає, щоб або вони змінилися самі, або їх змінить система: «Вторгнення у спільноту нових членів, в'їзд іммігрантів, зміна громадянського складу населення є викликом демократії. Точний зміст взаєморозуміння, основи взаємодовіри та форми взаємних обов'язків – усе тепер підлягає перегляду. Це нелегко, й існує цілком зрозуміла спокуса повернутися до старих, звичних форм спільного життя та просто відвернутися від проблеми, що виникла. Ігнорувати проблему можна у два способи: або через пряме виключення, наприклад через суворі обмеження в наданні громадянства (Німеччина), або через увічнення відношень «ми»/«вони» у мові, мисленні та політичній діяльності». Виключення – це своєрідний механізм захисту етногетерогенного суспільства, яке потребує спільної ідентичності, проте, який не сприяє розвитку суспільства в подальшому. В своїх роботах Тейлор показує, як сильно сьогодні розповсюджені практики виключення.

Отже, спільна ідентичність сьогодні є фрагментованою, як і саме сучасне суспільство, тому рішенням, на думку Тейлора, проблеми виключення могло б стати

розділення сфер ідентичності. Політичні ідентичності людей, які опинились на єдиному соціальному просторі, але при цьому по-різному оцінюють значимість благ, повинні бути осмислені, обговорені та креативно підігнані одна під іншу самими людьми. Тейлор вважав, що в основі будь-якого суспільства має лежати консенсус, але такий консенсус не може стати навечно усталеним рішенням мультикультурних проблем. Його перегляд відбуватиметься постійно, залежно від динамічності видозмін соціального обличчя суспільства та появи нових соціальних практик.

Що робить такий консенсус взагалі можливим між представниками різних спільнот? На думку Тейлора, здатність до раціонального крос-культурного діалогу на основі універсальних характеристик людини. Хоча Тейлор завжди підкреслював плюралізм цінностей, він вважав притаманними для всіх здатність говорити та здатність до самовизначення.

Учасники крос-культурного діалогу повинні поставити під сумнів правильність своїх уявлень про справедливість і гідне життя, а також абстрагуватися від власних базових цінностей. Із одного боку, це дозволить їм дізнатися про традиції та мораль інших спільнот, з іншого, виокремити спільні для всіх норми прав людини. Тейлор вважав, що часто через суперечку про те, чиї релігійні чи культурні цінності важливіші, люди просто не доходять до обговорення спільних норм прав людини.

Та невимушений консенсус між спільнотами щодо прав людини можливий лише за умови визнання плюралізму основ для їх встановлення та виправдання. Мислитель пропонує залишити цінності кожної культури недоторканими і дозволити всім спільнотам на свій розсуд вибирати цінності, якими будуть виправдовуватися норми прав людини, напрацьовані під час крос-культурного діалогу. Тобто Тейлор хотів би, щоб в світі існувала згода щодо відповіді на питання «що робити?», а не питання «чому це важливо?» Наприклад, учасники крос-культурного діалогу можуть дійти згоди, що фундаментальною нормою прав людини має бути заборона сексуального рабства, хоча причиною такої заборони в одній спільноті буде віра в недопустимість примусу іншої людини до яких би то не було дій проти її волі, а в іншій – охорона здоров'я членів спільноти та протидія розповсюдження статевих захворювань.

29.8. Майбутнє комунітаризму як політичної ідеології та практики

Комунітаризм виник у відповідь на культивування ліберального ідеалу самозайнятого, незалежного від спільноти індивіда, здатного вільно трактувати джерела свого «Я» та переглядати власні цілі. Дійсно, забезпечення реалізації лише своїх цілей індивідами, незалежно від того, чи корелюють вони з цінностями спільноти, членами якої вони є, чи ні, може призвести до практичного втілення «війни всіх проти всіх». Цілком реальними проявами такої війни можуть вважатися поглиблення економічної нерівності у суспільстві, збільшення кількості терористичних загроз, втрата авторитету таких засадничих суспільних інститутів як сім'я, релігія, патріотизм тощо.

Протидія цим негативним суспільним феноменам, на думку комунітаристів, полягає у пошуку нової соціальності, а саме відмові від пріоритету прав над спільним

благодом, у прийнятті позиції, що в світі не існує універсальних рішень соціальних проблем, а також конструюванні принципів справедливості для кожної окремо взятої спільноті на основі її цінностей і цілей. Хоча не всі комунітаристичні аргументи звучать упевнено (особливо щодо фатальної вкоріненості індивіда в культуру), а сам комунітаризм як політична ідеологія криє в собі безліч внутрішніх протиріч, локальне застосування деяких його положень на практиці має позитивний ефект на покращення морального клімату та соціальних практик західних суспільств, які швидко стали полікультурними в другій половині ХХ сторіччя.

Ідеї партисипативної демократії, активізації невеликих громад, встановлення цінності деяких колективних прав, запровадження соціальної відповідальності бізнесу, спільної відповідальності за екологію та безпеку у світі прижилися в публічній сфері. У різний час їх артикулювали та впроваджували такі політичні діячі як Б. Обама, Б. Клінтон, А. Гор та ін. Тому можна впевнено стверджувати, що в комунітаризму є майбутнє, якщо не у вигляді цілісного проекту організації суспільного життя, то у вигляді критики інших проектів, яка породжуватиме на національному рівні дієві механізми в сфері дистрибутивної справедливості та позитивні рішення для локальних соціальних практик.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть сутнісні характеристики комунітаризму як ранньої посткласичної ідеології.
2. Які положення лібералізму критикувалися ідеологами комунітаризму?
3. В яких країнах ідеї комунітаризму стали предметом активної політичної дискусії?
4. Опишіть три основні підходи до трактування справедливості в комунітаризмі.
5. У чому відмінність між індивідуальними та колективними правами?
6. Чи спроможна, на думку М. Сендела, ліберальна віра в автономність індивіда?
7. Що означає «бути вкоріненим у культуру»?
8. Розкрийте концепцію комплексної рівності М. Волцера.
9. Що таке «заборонені обміни» в концепції комплексної рівності М. Волцера?
10. Опишіть, як Волцер трактує поняття справедливості?
11. Що таке мінімальний моральний кодекс за М. Волцером?
12. Що слугує ідеалом суспільного життя для А. Макінтайра?
13. На чий філософсько-теоретичний спадок опирається комунітаризм А. Макінтайра?
14. Яке припущення просить зробити А. Макінтайр на початку своєї роботи «Після чесноти»? Навіщо?
15. Із яких трьох умов людської природи повинна виводитися моральна теорія за А. Макінтайром?

16. Які суспільні інститути відповідають за формування моральних цінностей індивіда в теорії А. Етціоні?
17. Які три етапи уніфікації за А. Етціоні проходять політичні одиниці, формуючи політичну спільноту?
18. Як, на думку А. Етціоні, формуються комунітарні мережі?
19. На яких умовах можливо запровадити крос-культурний діалог за Ч. Тейлором?
20. Чому політику включення в деяких західних демократичних суспільствах Ч. Тейлор трактує як політику виключення?
21. Яке майбутнє чекає на комунітаризм у теоретичній і практичній площинах?

Література

Бандурка А. С. Концепція індивідуальної свободи Томаса Гріна / А. С. Бандурка // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – Сер. : «Філософія. Філософські перипетії». – 2012. – № 992. – Вип. 45. – С. 166–169.

Бандурка А. Строката ковдра мультикультуралізму / А. Бандурка. – Х. : Золота миля, 2013. – 197 с.

Бенхабиб С. Притязание культуры / С. Бенхабиб ; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2003. – 247 с.

Волцер М. Коментар / М. Волцер // У кн. : Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання». – К. : Альтпрес, 2004. – С. 92–96.

Грін Т. Про різні значення слова свобода / Т. Грін // Лібералізм. Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 441–457.

Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль ; [пер. с англ. М. Ильина]. – М. : «Рос. полит. энцикл.» (РОССПЭН), 2003. – 576 с.

Заблоцький В. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / В. Заблоцький. – Донецьк : Янтра, 2001. – 368 с.

Кимлика У. Современная политическая философия: Введение / У. Кимлика ; [пер. с англ. С. Моисеева]. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 588 с.

Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; [пер. з англ. Р. Ткачук]. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с.

Красноголов Ю. Теоретичні засади та політичні стратегії комунітаризму крізь призму комунітарної критики лібералізму/ Ю. Красноголов // Наук. записки НАУКМА. – Сер. : «Політ. науки». – 2008. – Т. 82. – С. 28–34.

Макінтайр Е. Після чесноти / Е. Макінтайр; [пер. з англ. В. Малахова]. – К. : Дух і літера, 2002. – 438 с.

Практична філософія перед викликами сучасності: [зб. наук. ст.] / редкол. О. М. Бандурка (гол. редкол.) [та ін.]. – Х. : ХНУВС, 2011. – 286 с.

Сэндел М. Либерализм и пределы справедливости // М. Сэндел; [пер. с англ. Л. Б. Макеевой]. – М. : Дом интеллект. книги, Прогресс-Традиция, 1998. – 248 с.

Тейлор Ч. Демократическое исключение (и «лекарство» от него) / Ч. Тейлор // Мультикультуралізм и трансформация постсоветских обществ. – М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2002. – 356 с.

Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор. – К. : Дух і літера, 2002. – 128 с.

Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» / Ч. Тейлор. – К. : Альтпрес, 2004. – 172 с. («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

Тягло О. В. Толерантність у сучасному світі: досвід міждисциплінарного дослідження / О. В. Тягло // Наука і соціальні проблеми суспільства : Вісн. Харк. держ. ун-ту. – 1998. – № 414. – С. 130–137.

Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер; [пер. с англ. И. Нюрнберг]. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллект. книги, 2000. – 160 с.

Філософія політики: [підручник] / авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – 400 с.

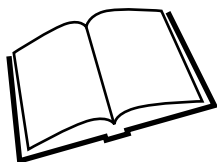
Філософія політики: [хрестоматія: у 4 т.] / авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. II. – 370 с.

Хомяков М. Б. Хрестоматия по дисциплине современная политическая философия: Либерализм, Коммунитаризм, Мультикультурализм / М. Б. Хомяков. – Екатеринбург : Уральск. гос. ун-т им. А. М. Горького, 2007. – 158 с.

Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.

Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights / W. Kymlicka. – New York : Oxford University Press, Inc., 1995. – 280 p.

ТЕМА 30

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СОЛІДАРИЗМУ

30.1. Солідарність і солідаризм: підходи до розуміння понять та сутнісні характеристики

30.2. Уявлення про солідарність від давнини до XIX століття. Становлення солідаризму як доктринального підходу (Е. Дюркгейм, Л. Дюгі, Л. Буржуа, Ш. Жід)

30.3. Специфіка тлумачення солідарності в творчості східноєвропейських мислителів I-ої половини XX ст.

30.4. Солідаризм у працях учених XX століття (Г. Пеш, П. Барт та ін.)

30.5. Персоналістична інтерпретація солідарності у вченні Н. Нойгауза

30.6. Концепція солідаризму В.-Ю. Даниліва

30.7. Сучасне розуміння солідарності та її значення для розвитку демократії в посттоталітарних суспільствах

30.1. Солідарність і солідаризм: підходи до розуміння понять та сутнісні характеристики

Соціально-політичні виміри феномену солідарності на сьогодні недостатньо розроблені. Вони потребують дослідження за допомогою методології та категоріальної бази новітніх теорій, на основі яких можна не тільки визначити зміст певного політичного поняття, розкрити його структуру, але більш точно і повно з'ясувати значення відповідного явища для політичної реальності, окреслити перспективи побудови держави, яка базується на ідеях соціальної солідарності. Якщо розглядати ці ідеї з позицій соціології, то в соціальних групах солідарність завжди постає як порив, який має економічні, психологічні або етичні мотиви, однак ці мотиви не обов'язково повинні бути раціональними, оскільки зазвичай визначаються індивідуальними чи вузько-груповими інтересами. Таким чином, феномен солідарності вважають належним до сфери вивчення соціології, тоді як спектр значень цього поняття виходить за межі її дослідження.

Для того, щоб повніше з'ясувати зміст понять «солідарність» і «солідаризм»,

розглянемо етимологію цих слів. Поняття «солідарність» походить від «solidare», «solidum», яке в латинській мові значить пов'язувати, з'єднувати і наповнювати. У найповнішому сенсі «solidum» – певне монолітне ціле, утворене з пов'язаних між собою елементів. Виведене звідси слово «soliditas» означає міцність, довготривалість, а також цілість (зокрема, слово «солідний», що походить від латинського «solidus», означає міцний, твердий, масивний, ґрунтовний тощо). Від цього слова походить і французьке «solidaire», яке означає діючий заодно, взаємно зобов'язаний, однотайний; це є основою для сучасного розуміння даного поняття.

У такому сенсі солідарність через призму політологічного підходу може розглядатися у зв'язку з низкою інших понять, зокрема, її найчастіше розуміють як єдність поглядів, переконань і дій, взаємодопомогу та підтримку членів соціальної групи, яка заснована на спільності інтересів і необхідності досягнення загальних політичних цілей, а також однотайність, активне співчуття та підтримку певних дій або думок. У юридичному значенні солідарність означає спільну відповідальність, ще давньоримські юристи позначали ним таке правове зобов'язання, за виконання якого був відповідальний більш, ніж один боржник, і коли один боржник сплатив зобов'язання, то це повністю звільняло (*in solidum*) інших співборжників.

Таким чином, поняття солідарності розуміється у двох основних значеннях. Із одного боку, зміст цього політико-правового концепту охоплює об'єднання людей для спільної мети, з іншого – розкривається за допомогою терміну, який використовується для позначення колективної відповідальності, відображеної у формулі «всі відповідають за одного, а один відповідає за всіх». Прикладом такої відповідальності може слугувати демонтаж приватних підприємств переможеної Німеччини з метою сплати репарацій для Антанти після Першої світової війни.

У філософії та психології поняття солідарності відображає почуття взаємної належності та практичне його забезпечення, у соціології та політології – розуміється як підтримка рухів, організацій або осіб на основі близькості чи спільності поглядів та інтересів, а також узгодженість у виступах, діях. Крім того, у філософії політики цей соціально-політичний феномен найчастіше розглядається у зв'язку з солідаризмом, для якого солідарність є центральною категорією та вихідним засадничим поняттям.

На противагу лібералізму з його індивідуалізмом та розумінням держави як інструмента в руках еліт, а також неолібералізму чи економізму, який заперечує право суспільних інституцій втручатися в економічні відносини, солідаризм (за влучною метафорою А.-Г. Мюллера) пропонує образ держави як «родини родин». Система солідаризму будується на солідарності, яка розглядається дослідниками не тільки як історичний факт, а також і як морально-етичний і політико-правовий постулат, на який повинен опиратись увесь суспільний устрій, упорядковане узагальнення прагнення суспільних сил, пов'язаних між собою прагненням досягнення спільної мети.

Сучасні дослідники розуміють під солідаризмом філософсько-політичне вчення, політичну ідеологію, соціальну технологію та відповідну управлінську практику, засновану на ідеях солідарності, загального блага та узгодженості інтересів і цінностей. Згідно з ідейно-теоретичними основами солідаризму, соціальна система побудована за таким принципом, що її члени (громадяни, родини, етноси, релігійні конфесії,

політичні партії, бізнес-корпорації та інші соціальні групи) володіють реальною правовою і соціально-політичною суб'єктністю, на основі якої їхні права, можливості й інтереси можуть бути консолідовані та солідаризуються заради досягнення консенсусної мети в соціальних межах локального, загальнонаціонального чи світового масштабу.

Солідаризм може мобілізувати та консолідувати соціум у період серйозних криз або загроз. Це пояснюється тим, що інтегративні й активно-динамічні можливості соціуму та ефективність його функціонування різко зростають завдяки особливому синергетичному ефекту, обумовленому усвідомленням різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій. Солідарна взаємодія різних членів суспільства здатна привести до результатів визначного масштабу та доленосного значення – формування народу як соціально-історичного феномену, виховання гордості наступних поколінь за своїх предків, усвідомлення спільності культурних цінностей, морально-етичних принципів, норм поведінки тощо.

Основне завдання солідаризму – це узгодження суперечливих інтересів членів суспільства, їх згуртування навколо сутнісних спільних цілей, тобто тих, що гарантують існування та гармонійний розвиток соціуму. У зв'язку з тим, що цього можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, яка ґрунтується на ідеї справедливості, солідаризм орієнтований на всі без винятку категорії суспільства та є ідеологією загального прориву, спільної творчої еволюції. Хоча у XIX столітті цей напрям інтерпретувався в контексті ідей «корпоративної держави», ідеологія сучасного солідаризму вільна від примусу, адже вона виходить із пріоритету технологій «м'якої влади» над традиційними технологіями «жорсткої влади» та є теоретичним підґрунтям процесів суспільної інтеграції.

30.2. Уявлення про солідарність від давнини до XIX століття. Становлення солідаризму як доктринального підходу (Е. Дюркгейм, Л. Дюгі, Л. Буржуа, Ш. Жід)

Ідея солідарності у тій чи іншій формі існувала ще в античну епоху. Зокрема, римський імператор Марк Аврелій, порівнюючи організм і суспільство, міркував про відношення єдності, яке мають між собою як члени тіла, так і розумні створіння, оскільки вони, хоч і відокремлені один від одного, створені для того, щоб виконувати спільну працю, таким чином, заклав основи теоретичного осмислення солідаризму. У цьому сенсі розумні істоти, на його погляд, функціонують подібно до членів тіла, які служать єдиному цілому, а той, хто себе відокремлює, не бажаючи спільного блага, уподібнюється «відрубаній руці, нозі або голові», яка лежить окремо від тулуба. Політична свідомість, мораль, міфологія, мистецтво та інші духовні феномени можуть призводити до появи солідарності духа, чому сприяють спосіб життя, спільність світогляду і світорозуміння, смаків і вподобань, громадянська відповідальність тощо. Однією з найбільш потужних і стійких форм об'єднання людей є релігійна солідарність, пов'язана з вірою в одного Бога, наприклад, цей феномен використувався в іудаїзмі та християнстві для пояснення єдності людства, а також – у розумінні

колективної відповідальності або навіть колективної провини (пригадаймо теорію первородного гріха).

Іншим різновидом солідарності є солідарність економічних інтересів, яку найлегше зауважити у виробництві товарів, а особливо – у розподілі праці, що зумовлює спільну взаємодію з метою задоволення потреб кожного індивіда. Середньовічні гільдії і корпорації дають нам класичний приклад солідарної діяльності ремісників. Хоча в наш час гільдії старого зразка вже не існують, проте однакові інтереси та спосіб життя об'єднують суспільство в нову синтетичну форму. Про цю солідарність, яка означає залежність усіх від усіх у задоволенні своїх потреб, говорили А. Сміт та інші класики ліберальної економіки. Крім нього, власний внесок у розвиток даної ідеї в різний час здійснили К. Пекер, П.-Ж. Прудон, Т. Жуффруа, Ф. Бастіа, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Е. Кіне та інші вчені.

У системі О. Конта, викладеній у «Курсі позитивної філософії» (6 томів, 1830–1842), поняття «солідарність» є одним із основних. У контексті започаткованого вченим позитивістського напрямку в філософії вперше розкривається зміст поняття солідарності як етичної, політичної та юридичної категорії – як загального космічного й біологічного закону та як загального закону суспільної еволюції. Згодом Л. Дюгі розвинув ідею О. Конта про те, що солідарність як максима волі та правило поведінки є обов'язком, і вивів низку соціальних функцій, які охоплюють державу, класи, індивідів і людство.

Саме навколо цього поняття була побудована доктрина солідаризму. При цьому, якщо соціально-політичні концепції абсолютизму, лібералізму, комунізму є досить популярними, а тому достатньо добре дослідженими, то ідеї солідаризму, залишаються маловідомими широкому загалу. Термін «солідаризм», який зустрічається з другої половини ХІХ століття у програмах окремих французьких і німецьких політичних партій соціалістичного спрямування, можна вважати закономірним розвитком первісного значення солідарності при перенесенні його в соціально-політичну та економічну сферу. Одним із перших ще у 1840-х роках термін «солідаризм» (так само, як і «соціалізм») почав вживати (запозичивши у середньовічних юристів) французький філософ П. Леру, вчення якого сприяло теоретичному оформленню солідаризму.

Солідаризм як доктринальний політологічний підхід бере свої витoki у творчості французьких філософів, соціологів та юристів на межі ХІХ–ХХ століть, зокрема, Е. Дюркгейма, Л. Дюгі, С.Ш. Бугле, Л. Буржуа, А. Круазе та інших учених. Е. Дюркгейм, який істотно вплинув на всі подальші розробки цієї проблематики, наголошував насамперед на морально-психологічних аспектах феномену солідарності, однак його вчення виразно демонструє певний раціональний прагматизм поведінки колективів, а не суто моральні мотиви. У праці «Про розподіл суспільної праці» (1893) учений виділяє два різновиди солідарності в залежності від етапів її розвитку. Перша форма визначається станом нерозвинених трудових та інших зв'язків між

Якщо розподіл праці стає важливим джерелом соціальної солідарності, то він, разом із тим, стає основою морального порядку.

*Е. Дюркгейм,
«Про розподіл суспільної праці»*

індивідами, схожістю виконуваних ними суспільних функцій, яка притягує їх одне до одного. Вона існує в архаїчних суспільствах, де індивід поглинається спільнотою. «Механічна» солідарність пов'язує це суспільство з індивідом безпосередньо – останній є «річчю, якою розпоряджається суспільство»¹. Соціальний розвиток призводить до нового етапу та переходу до другої форми – від «механічної» до «органічної» солідарності. Остання ґрунтується на розподілі праці, який урізноманітнює професійні ролі людей, індивідуалізує їх і водночас робить їх взаємозалежними,

Леон Дюгі
(1859–1928)

потрібними один одному, внаслідок чого й виникає відчуття взаємозв'язку та солідарності. Суспільство, в якому панує органічна солідарність, створює, за Е. Дюркгеймом, сприятливі умови для розвитку індивідуалізму. Очевидним фактом, який символізує солідарність, учений вважав право, і така особливість «нормативної» солідарності спонукала Дюркгейма вважати її механічною, тобто такою, що вимагає від усіх членів суспільства подібності між собою. Водночас органічна солідарність виникає, з одного боку, з відмінності людей одне від одного, а з іншого – з їхньої взаємної зацікавленості, джерелом якої є потреба обміну власними продуктами². Таким чином, мислитель робить висновок про те, що, розподіл праці є тією основою, на якій базується суспільне життя індивідів.

Представник французької соціологічної юриспруденції Л. Дюгі в праці «Держава, об'єктивне право та позитивний закон» (1901) виклав оригінальну політико-правову теорію солідарності, спрямовану не стільки на ствердження послідовних правових начал у житті людини, скільки на «колективне «перетворення» права, заперечення значущості суб'єктивних прав, необхідності їх «заміни» соціальними функціями на колективістських засадах» і запропонував ідею *синдикалізму* як професійно-корпоративного представництва в державній владі всіх прошарків населення. Примітно, що Л. Дюгі заперечував «огидну доктрину» класової боротьби, називав злочином пропаганду знищення одного класу іншим, виступав проти як радикального революційного синдикалізму, так і лібералізму та індивідуалізму, водночас вважав індивіда «клітинкою, колесом соціального організму». Окремі ідеї Л. Дюгі щодо корпоративної

Нічого не робити, що зменшує солідарність за подібністю та солідарність через розподіл праці; робити все, що в матеріальних силах особистості, щоб збільшити соціальну солідарність в обох формах.

Л. Дюгі, «Держава, об'єктивне право та позитивний закон»

¹ Саме цей різновид солідарності разом з ідеєю корпоративної держави у 1920–30-х рр. був використаний в ідеології італійського, іспанського та німецького корпоративізму для обґрунтування та легітимації фашистських режимів, а також відповідного тоталітарного дискурсу розчинення у «спільній справі», що на доволі значний період обмежило розвиток солідаристичних ідей.

² Дюркгеймове розуміння «органічної солідарності» як взаємозалежності людей, зайнятих різними видами суспільної праці, добре простежується і в сучасних ідеях солідаризації трудових колективів.

держави були трансформовані першими радянськими юристами та італійськими фашистами, ідеологами тоталітаризму, іспанськими фалангістами, що довгий час заважало адекватному сприйняттю справжніх поглядів дослідника.

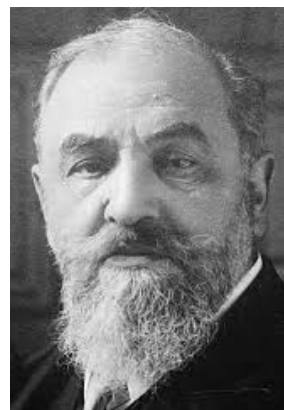
У цей же час ідея солідарності стала основою ідеології радикал-соціалістичної партії, адже колишній абстрактний термін отримав нове життя у вигляді популярного лозунгу. Це сталося насамперед тому, що французький юрист *Леон Буржуа* видав невелику книгу «Солідарність» (1897), а вже через три роки в Парижі відбувся перший конгрес соціального виховання під гаслами солідаризму. Незабаром, у 1901 році, були вперше організовані спеціальні лекції з «філософії солідарності» при Вищій школі соціальних наук. Виступаючи за доповнення прав «декларацією обов'язків», Буржуа стверджував, що існують не індивіди та держава, а асоціації людей, пов'язані фактом співжиття, від якого кожен учасник отримує користь і тому має обов'язки перед іншими. В «Есе однієї філософії солідарності» (1907), написаному спільно з А. Круазе, Буржуа пише про природну солідарність, яка наділяє благами

Стійка рівновага досягається солідарною асоціацією окремих частин, які прагнуть до спільної мети. Ця асоціація – основна умова успіху в боротьбі за існування.

*Л. Буржуа,
«Солідарність»*

одних за рахунок інших і від народження вимагає морального обов'язку «улюбленців долі» перед іншими та суспільством. Фактична (або розумна) солідарність долає природну на основі соціальної справедливості та полягає у поверненні боргу через перерозподіл надлишку благ на користь тих, хто їх найбільше потребує. Таким чином, учений сконструював теорію квазі-контракту, на основі якої згодом був побудований проект правової системи. Втім, ця теорія викликала жваву дискусію та гостру критику. Водночас з'явилася праця французького соціолога С. Ш. Бугле «Солідаризм» (1907) із викладом основних ідей відповідного соціально-політичного напрямку, які цей професор Сорбонського університету вивів із принципу солідарності. Близькі ідеї на межі XIX–XX століть висловлювали Є. д'Ейхталь у праці «Соціальна солідарність та її нові формули» (1903), Флеран у праці «Солідарність» (1907), а також А. Фул'є, Ш. Ренув'є, А. Маріон, М. Оріу, Ж. Брюне, А. Еспінас, Ж. Ізуле, А. Кост, Р. Вормс, Г. Тард, Л. фон Візе та інші вчені, які розглядали філософсько-політичні, соціально-правові та економічні аспекти солідаризму.

Французький економіст *Шарль Жід*, який видав програмну роботу «Кооперація» (1909), бачив просторову та часову солідарність як різні її рівні або шаблі. Оселяючись на одній території, індивіди вступають у духовний контакт, чому сприяють однакова місцевість, ідентичний клімат,

Леон Буржуа
(1851–1925)

Шарль Жід
(1847–1932)

подібний спосіб добування продуктів харчування (у цих міркуваннях виразно простежується вплив концепції Ш.-Л. Монтеск'є). Однаковий характер усіх життєвих процесів створює солідарну свідомість спільноти, яскравим прикладом чого може слугувати, приміром, спільність мешканців села. Цікавим є і розуміння Ш. Жідом часової солідарності в її політичному та релігійному вимірах. Солідарність у часі, на думку вченого, в давнину реалізувалася в діях, освячених законами, релігією і звичаями, вона пов'язує мертвих із живими завдяки спадковості добродетності або вади¹.

Як бачимо, модерне вчення про солідарність, батьківщиною якого наприкінці XIX століття стала Франція, вже передбачало розуміння змістовної неоднорідності цього політичного явища, поєднане з детальною розробкою різних аспектів солідаризму.

30.3. Специфіка тлумачення солідарності в творчості східноєвропейських мислителів 1-ої половини XX ст.

Вказані вище ідеї Л. Дюгі відобразилися у творчості українського соціолога та суспільного діяча М. Ковалевського, який дотримувався принципу історичного детермінізму та розробляв поняття «замиреного середовища»: в суспільстві замість боротьби повинна панувати солідарність як усвідомлення «спільності інтересів і взаємної залежності один від одного». Чотиристороння праця «Походження сучасної демократії» (1895–1899) вплинула на погляди його учня П. Сорокіна щодо солідарності. Український філософ права Є. Спекторський, який виголосив доповідь про ідеологію солідарності на спільному засіданні Київського та Саратовського юридичних товариств, у працях «Теорія солідарності» (1916) та «Християнство і культура» (1924) відзначав, що «соціація прагне провести у взаємовідносини людей початок суспільності, солідарність і співпрацю всіх членів співжиття, засновану не на примусі, а на згоді». Водночас активно критикує доктрину солідаризму з точки зору її практичної реалізації український філософ права Б. Кістяківський, який пише в книзі «Соціальні науки і право» (1916), що солідаризм слід будувати на системі суб'єктивних публічних прав, а сама «теорія солідаризму невдала, незважаючи на правильність її вихідних соціально-наукових принципів».

Висловлюючи іншу точку зору, російський теоретик анархізму П. Кропоткін у праці «Взаємна допомога як чинник еволюції» (1907) пише про солідарність, що інстинкт людини до взаємної допомоги такий прадавній і так міцно пов'язаний з усім минулим розвитком людської раси, що зберігся в роді людському, незважаючи на всі історичні зміни, аж до нашого часу. При цьому він стверджував, що в людей, які

¹ У зв'язку з цим Ш. Жід цитує відомий вірш Горація «*Delicta maiorum inmeritis lues*» (з лат. – «За злочини своїх предків») з т. з. «Римських од» (III-6, 23 р. до н. е.). У цьому вірші Горацій пояснює військові невдачі Риму та виродження нації зневагою до богів, натякає на громадянські війни 88–31 рр. до н. е., розкладання римських сімей, велич воїнів попередніх епох протиставляє нищості сучасників. Він пише, що безвинні молоді римляни будуть відбувати кару за злочини своїх предків, які програли битви з парфянами (Пакор у 40 р. до н. е. та Марк Антоній у 36 р. до н. е.), доки не відновлять давню простоту звичаїв і напівзруйновані святині, сакральні місця та задимлені сажею статуї їхніх богів.

перебувають на нижчому шаблі розвитку, взаємодопомога зустрічається частіше, ніж у тих, хто стоїть вище за них. Для шеругу мислителів (П. Лавров, М. Бакунін, М. Михайловський, Л. Мечников та ін.) характерною є ідея про солідарність (взаємодопомогу) як чинник розвитку людства. Зокрема, Л. Мечников вважає її ключовим чинником виживання в критичних життєвих умовах: «смерть або солідарність» – пише він, інших шляхів, щоб не загинути, не було, тому народ повинен був «вдатися до солідарності та спільної колективної праці для боротьби з оточуючими несприятливими умовами фізико-географічного середовища».

Автори збірника «Віхи» (1909), відомі філософи-емігранти М. Бердяєв, І. Ільїн і члени Народно-Трудового Союзу, були близькими до синтетичного трактування солідарності, в якому поєдналися її екзистенційне розуміння як соборності (етична, метафізична інтерпретація в контексті вседності, цілісності та органічності буття, в основі якої лежить ідея братства), характерні для східноєвропейської політичної думки, та західне утилітарне ставлення до солідарності як до технології взаємодопомоги (соціально-політична оцінка цього феномена як результату розподілу праці, в основі якої лежить ідея рівності), що знайшло відображення не лише в теоретичних побудовах, але і в політичних програмах.

Ідеї соціальної солідарності розвивалися також у працях інших українських і російських мислителів, зокрема, заслуговує на увагу запропонована П. Новгородцевим категорія «суспільного служіння», що може розглядатись як альтернатива формулі соціальної держави, оскільки вона дає підстави розглядати державу в умовах розвинутого громадянського суспільства саме як державу суспільного служіння. У праці «Криза сучасної правосвідомості» (1909) він пише, що необхідно обґрунтувати солідаризм, як «коректив права, а не обмежуватися почуттям солідарності. Наш час шукає солідарності влади та народу», також він вважав, що «розвиток у дусі справедливості та всезагальної солідарності – керівна ціль політики». Польсько-російський історик права Ф. Тарановський в «Енциклопедії права» (1917) відзначав, що під прапором суспільної солідарності «здійснюється відродження природного права в наш час».

Солідарність – це лише форма, в яку можна вливати досить різний етичний зміст – служіння спільному благу та груповий або класовий егоїзм, натхненна творчість і лінива млявість.

С. Котляревський, «Влада і право»

У працях «Передумови демократії» (1905) та «Влада і право. Проблема правової держави» (1915) С. Котляревський підкреслює інструментальну сутність солідарності та її відносний характер, вважаючи, що віра в солідарність у Франції набувала характеру забобонів або пошуків «філософського каменя» в соціально-політичному житті. Разом із тим, він визнає, що саме солідаризм із його вченням про квазі-контракт, покликаний замінити старий суспільний

договір, із пошуком психологічного та етичного обґрунтування дієздатності політичної демократії, займає те ж місце, що й громадянська релігія в Ж.-Ж. Руссо, яка забезпечує вірність громадян суспільному договору – місце, яке «не може бути заповнене жодною установою, жодною правовою нормою».

Сутність політико-правової теорії І. Покровського, викладеній у працях «Основні проблеми цивільного права» (1917), «Етичні передумови вільного ладу» (1917) і «Держава та людство» (1919), виражається у необхідності органічного поєднання свободи кожної людини та солідарності між людьми. При цьому таке поєднання повинно реалізуватись у державі всією системою правових інститутів, у тому числі – приватного права. Російський учений демонструє оптимальні юридичні форми цього поєднання у таких інститутах, як право власності, речові права, обов'язки із заподіяння шкоди, інститути спадкового права: «і в галузі спадкового права ми маємо ту ж боротьбу між тенденцією до «індивідуалізації» та тенденцією до «солідаризації»... Абстрагуючись від історичної солідаризації в спілках родових або общинних, суспільство, що розвивається, переходить до солідаризації у державі».

Окремі солідаристичні ідеї висловлювали у своїх працях видатні українські мислителі – поет І. Франко та письменник і державний діяч В. Винниченко, а в зв'язку з теорією кооперації – економіст М. Туган-Барановський, якого за працю «Соціальні основи кооперації» (1916) критикували більшовики, а також М. Кондратьєв, О. Чаянов та інші економісти-аграрники. Аналізуючи чинники виникнення, збереження та зникнення простих колективних єдностей, російсько-американський соціолог і культуролог П. Сорокін конкретизував загальні положення Е. Дюркгейма про соціальну солідарність і показав, що об'єднуючий ефект органічної солідарності виявляється доволі суперечливо щодо конкретних колективних утворень, оскільки серед них є як солідаристські, так і несолідаристські (антагоністичні) типи.

Власну концепцію персоналістичного солідаризму на основі розгляду відношення між категоріями особистості, суспільства та політики у праці «Основи органічного світогляду» (1948) виклав російський філософ і літературознавець С. Левицький, який народився в Латвії, навчався у Чехії, а працював у Німеччині та США. Він вивчав духовні основи та генеалогію солідаризму та застерігав від надмірного історизму в дослідженнях. Солідарність учений розглядав як двигун соціального розвитку, який повертає суспільство до органічної цілісності. На його погляд, об'єднуюча сила солідарності є більш первинною, ніж роз'єднуюча сила боротьби, оскільки «сама боротьба може існувати лише там, де вочевидь є солідарність усередині груп, які борються» та «передбачає задіяність цілісностей, які борються між собою, у їх певну всеохоплюючу єдність». Відомими ідеологами солідаризму з кола згаданого Народного Трудового Союзу та журналу «Посів» були також Г. Гінс, який почав вживати цей термін на східних теренах і створив концепцію «координаційного права», Р. Редліх, В. Поремський, І. Вошинін, Б. Пушкар'єв, у програмних роботах яких солідаризм тлумачився як корпоративізм, що передбачає координацію соціальних об'єднань (корпорацій) на основі вкорінених ще з часів Київської Русі принципів добровільності та самоврядування.

Загалом, характерною рисою солідаристичних мотивів на території Російської імперії та константою відповідної політичної культури завжди було те, що держава є головним ворогом поряд із зовнішніми загарбниками, від яких годі чекати чогось доброго. На думку вчених, солідарність проти держави стала головним механізмом колонізації азійської частини цієї як внутрішньо, так і зовнішньо агресивно налашто-

ваної країни – соціально активні люди втікали від державного свавілля, а держава «наздоганяла» їх і брала під свою опіку, розсуваючи межі імперії¹.

Із-поміж українських ідеологів консервативно-солідаристського напрямку насамперед слід назвати В. Липинського, Д. Донцова, Ю. Липу, О. Бойдуника (П. Боярського) та послідовників гетьмана П. Скоропадського – активістів «Союзу гетьманців-державників», які вважали, що солідаризм близький українському суспільству, в основному, завдяки давнім слов'янським політико-правовим звичаям і традиціям запорізького козацтва, схильності до народовладдя та довгій відсутності моноцентричної влади, чим пояснювали популярність махновського руху.

Водночас, за свідченням дослідників, однією з найбільш яскравих українських солідаристських концепцій того часу була «класократична трудова монархія» відомого українського мислителя та політичного діяча В. Липинського. В основній праці «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» (1926) він справедливо відзначає, що будівництво держави «не може бути працею лише одного політика», пише, що вона має опиратися на певну соціальну базу і знаходить її в селянах, адже «земельний клас хліборобський, люди пов'язані органічно між собою однаковим способом існування – це єдина група людей на Україні, майбутнє яких залежить від того, чи буде чи не буде Україна». У концепції Липинського, яку сучасні вчені називають «динамічним елітизмом» (система державного управління, за якої в умовах домінування великих землевласників у національну аристократію вливаються найкращі представники всіх суспільних класів), суспільство солідаризується на основах спорідненості («сродності», як у Г. Сковороди) та узгодження класових інтересів, а націоналістичні, ліберально-демократичні та тоталітарні соціальні проекти відкидаються.

Разом із тим, О. Бойдуник написав працю «Національний солідаризм» (1946), в якій ідеться не стільки про український, скільки про європейський національний солідаризм на прикладі переможеної Німеччини, яка швидкими темпами, немов «фенікс із попелу» відроджувала свою економіку, промисловість і аграрний сектор. У ній дослідник із дивовижним пророчим баченням вважає світогляд у формі самореалізації головною причиною кризи поруч із системою, та пише, що «вічною правдою не може бути жодна політична стратегічна доктрина», тому «становим хребтом для всякої боротьби може бути лише основна ідея духовно-моральної вартості, оперта на світогляді», який називає «фундаментом, на якому будуємо своє життя», «дороговказом», «компасом», «ниткою Аріадни». На його думку, саме на ньому ми вкладаємо «цеглину за цеглиною нашого життя і співжиття в спільності, і цілої спільноти в одну гармонійну цілісність», і на ньому, «як на добре підготовленому ґрунті, родяться і виростають ідеї, які зложені в традиційну цілісність», вони дають нам уявлення про мету та ідеал, відповідний образ світу. Коли ж ідеться про політичне питання, полі-

¹ Можна зробити висновок, що саме з цієї причини солідаристична риторика сьогодні на пострадянському просторі використовується лише в утилітарно-пропагандистських цілях для зменшення протестних настроїв і консолідації навколо вигідних владі ідей, тоді як у політико-правовій практиці панує державний авторитарний патерналізм азійського типу.

тичні ідеї, то «з них укладаємо собі в гармонійну цілісність ідеологію, на основі якої опрацьовуємо політичні програми і навколо тієї програми, для її реалізації, гуртуємо людей». Із гіркотою він констатує, що «політична стратегія» в Україні в 1917–1920 роках була дуже ясна, але для політично несвідомої, непідготовленої (тобто неосвіченої та культурно нерозвиненої) маси «вище за більшовиків в боротьбі за існування і в «політичній стратегії» стрибнути було неможливо», а варто було спиратися на «політичний хребет для політики й політичних партій», тобто формувати світогляд як «твердь для політики» та основу для життєвих засад людини.

Також детально розробляв проблематику солідаризму В.-Ю. Данилів, концепція якого буде розглянута окремо.

30.4. Солідаризм у працях учених ХХ століття (Г. Пеш, П. Барт та ін.)

Гайнріх Пеш
(1854–1926)

Пов'язуючи ідею солідарності з християнським розумінням індивіда і суспільства, *Гайнріх Пеш* у п'ятитомному «Підручнику з економіки» (1905–1923) та двотомній праці «Лібералізм, соціалізм та християнський соціальний порядок» (1893–1900), розглядає солідарність не лише як соціологічний факт, але і як етичний принцип. На відміну від солідаризму французького типу, який перебував під сильним впливом еволюціоністських і матеріалістичних теорій, Пеш виводить теорію солідаризму від універсалізму, який виступає філософським підґрунтям його системи. Прихильники універсалізму бачать людину виключно як члена надіндивідуального суспільства, який перебуває в системі духовної єдності цілого. Це ціле складається з індивідів, проте не воно утворюється завдяки ним, а індивіди завдячують своїм існуванням цілому, яке формує їхні погляди, настрої, а, отже,

спрямовує та визначає їхнє життя.

Свою систему Пеш базує на принципі соціальної справедливості та принципі солідарності. Солідаризм, на думку вченого, є такою соціальною системою, яка надає справжнього значення солідарному об'єднанню людей, починаючи від родини і закінчуючи державою, схвалює, згідно з історичними потребами, інтенсивний розвиток спільноти, посиленої публічним духом, але також кооперативним, репрезентативним і корпоративним ладом, урегульованим правом відповідно до стану та професії. У своїх переконаннях Пеш підтримує та наслідує погляди Г. Рослера, який виступав проти німецької школи націонал-економіки, критикує вчення А. Сміта за недостатність етичного, історичного й органічного елементів і вважає справжньою метою суспільно-політичного життя добробут усіх членів соціуму, що означає вільний розвиток особистості, оскільки суспільство, в жодному разі не є простим співіснуванням індивідів, як вважають представники індивідуалізму, а внутрішньо з'єднаною спільнотою.

Були й інші розробки проблематики солідаризму вченими (Г. Гундлах, О. фон Нелл-Бройнінг, О. Шпанн, Г. Ермеке), які стояли на філософських позиціях універсальності та відкидали популярні в той час ідеї «глобального організму» або «всесвітньої онтологічної єдності» як пантеїстичні концепти, що ведуть до тоталітаризму.

Цікаво, що праці Пеша стали одним із основних джерел для соціальної енциклопедії «У рік сороковий» (1930, присвячена ювілею «Regum Novarum») папи Пія XI, в якій він вимагає оновлення суспільного устрою та пропонує замінити професійно-становим устроєм індивідуалістичний лібералізм із його партійним пануванням. На думку папи, який засуджував християнські гоніння в СРСР, це усунуло б суперництво між класами і могло б пом'якшити (або ліквідувати) стан боротьби всередині суспільства. Професійно-станові об'єднання у його вченні мають перебрати на себе функції політичних партій. Їхня користь полягає в тому, що тоді як система партій базується на протистоянні, становий устрій міг би його подолати і привести до гармонії та взаємного співробітництва в усьому суспільстві. Щодо держави й економіки, то вирішальна сила, за цим підходом, належить не якійсь одній партії чи навіть коаліції партій, а всім працюючим, які повинні бути захищені в професійних об'єднаннях, котрі б усунули традиційний антагонізм між працедавцем і працівником. У центрі уваги папи – не інтерес якогось класу, а інтерес професійного стану, а над усіма станами – добро всього суспільства та держави.

В органічній теорії солідарності, викладеній у праці німецького соціолога П. Барта «Філософія історії як соціологія» (1922), солідарність розглядається не в історичному розвитку, а як органічна система, відмінна від організму індивідуального, соціального чи колективного. Полемізуючи з Е. Дюркгеймом, автор виділяє три типи солідарності: органічний (що опирається на прагнення та виявляється у розподілі праці та в тиску держави), репрезентативний (що ґрунтується на уявленнях спільноти) та вольовий (що відображає солідарність свідомого способу життя). На його думку, визначальну роль в органічному суспільстві відіграє не однаковість світогляду, а усвідомлення того, що всі індивіди мають допомагати взаємно поповнювати свої життєві засоби, тоді як консенсус і солідарність, які є у неорганічному світі, стають суттєвими в рослинах, у тваринах – ще досконалішими, а в людях – сягають свого апогею.

У цьому зв'язку можна пригадати твір французького екзистенціаліста А. Камю «Чума» (1947) та палку промову отця Панлю, який апелював до почуття релігійної солідарності мешканців зачумленого міста: «Ось відколи в історії з'явилась ця кара, щоб вразити ворогів Божих. Фараон опирався задумам Предковичного, а чума кинула його на коліна. Від самого початку історії людства ця кара Божа приборкує сліпих і сповнених гордині. Схаменіться і станьте навколішки... Ви знаєте тепер, що час подумати про головне». Тут в свідомості людини, яка перебуває в ситуації екзистенційного вибору та переживання близькості смерті, протиставляються утилітаристські та релігійні мотиви.

Відомий англійський економіст Дж. М. Кейнс довів, що марксистське та смітівське розуміння економіки є протилежними відображеннями одних і тих же рівнянь, які віддзеркалюють дію ринку, та здійснив «негласне» математичне й економічне об-

грунтування солідаризму. Важливе значення для розвитку цього напрямку в новітній період мала відмінна від попередніх розробок праця М. Хечтера «Принципи групової солідарності» (1987), на яку часто посилаються наступні дослідники.

Узгодженню дюркгеймівської суперечності між раціонально-прагматичним і морально-етичним аспектами солідарності сприяло вчення Ю. Габермаса, зокрема, його погляди на конвергенцію почуттів, яка виникає внаслідок збігу моральних оцінок, висловлених людьми щодо подібних явищ. Отже, оскільки моральна поведінка стосовно іншого вимагає налаштування на справедливість, то солідарність як «зворотний бік» справедливості уможливорює поєднання моральних цінностей із власними суто матеріальними потребами. Солідарність суспільства, інтегрованого через асоціації, призвела б до порядку, вільного від панування. Саме тому габермасівським варіантом вирішення проблеми здійснення свободи та рівності був проект анархічного соціалізму, який розвивав ідею вільних асоціацій. За Габермасом, необхідність наднаціонального розширення громадянської солідарності передусім обумовлена існуючою сьогодні кризою міжнародно-правових відносин, серед основних симптомів якої він називає поляризацію інтересів суб'єктів міжнародних відносин, наслідком чого є послаблення регуляторів суспільної поведінки. У своїй праці «Залучення іншого» (1996) пише, що етико-політичне розуміння себе громадянами демократичного суспільного цілого видається не історико-культурною константою, а «змінною величиною в циклічному процесі, який взагалі починається лише з правової інституціоналізації громадянської комунікації».

Таким чином, у ХХ столітті досліджується солідарність найвищого порядку, особливості якої відзначали вчені з атеїстичними переконаннями та релігійні мислителі. Цими проблемами займалися як видатні філософи, так і представники позитивної науки, сьогодні ж політико-правові аспекти солідарності перебувають у центрі уваги сучасних німецьких, французьких та італійських християнських демократів, які дали нове життя солідаризму. На думку цих учених, кожна людина потребує спілкування та співпраці, щоб розвивати свою особистість і вижити, а водночас кожна спільнота потребує співпраці та участі кожного зі своїх членів, щоб виконати своє завдання, що є основою солідарності. Найбільш детально та широко цей підхід був розкритий у вченні Н. Нойгауза, який зосередив увагу на цінності солідарності для демократично організованого суспільства.

30.5. Персоналістична інтерпретація солідарності у вченні Н. Нойгауза

Розвиваючи положення, про які йшлося вище, ідеолог і конструктор політичних програм ФРН та ЄС доктор *Норберт Нойгауз* у праці «Цінності християнської демократії» (2005) відзначає, що персоналістична інтерпретація або християнське тлумачення солідарності охоплює всі соціальні групи суспільства, зокрема, слабких і бідних людей. Солідарність є основним соціальним принципом, який бере свої витoki зі соціальної природи людини і є конкретним вираженням соціальної любові. Ця солідарність охоплює у глобалізованому світі також інші народи та нації, при чому

Норберт Нойгауз
(нар. 1953)

тут потрібно брати до уваги порядок любові: через «любов до дальнього» не можна нехтувати «любов'ю до ближнього». Звідси він робить висновок, що принцип солідарності є основним принципом, який коріниться у природі людини і навіть є вписаним Творцем у неї, що зобов'язання до солідарності є зобов'язанням, яке виникає з людської природи, тобто має природно-правовий і моральний характер.

При цьому зобов'язання солідарності, на думку Нойгауза, існує на основі договору. Якщо певна особа, наприклад, записується до якогось спортивного товариства або бере на себе виконання певних обов'язків у якомусь товаристві культури, то вона повинна, принаймні, сплачувати внесок і брати участь у житті товариства, як це передбачено у статутах, до дотримання котрих вона зобов'язує себе шляхом вступу. Людина може існувати і сприйматись як особистість тільки у спільноті та на основі спільноти – жодним чином це не заперечує власну формуючу активність людини, але спільнота виступає або передумовою для такої діяльності, або така діяльність може реалізуватись лише у спільноті. Першочерговим завданням держави, наприклад, є організація співіснування людей (доповнюючи цю тезу, відзначимо, що така організація здійснюється на основі та за допомогою права як особливого регулятора суспільних відносин і породження соціальної солідарності). Без існування держави цивілізація не зможе розвиватись далі меж певного примітивного життя племені, адже всі високорозвинені культури в історії людства наглядно демонструють цю істину – Давній Єгипет, Месопотамія і, не в останню чергу, давньогрецькі поліси та європейська історія після Великого переселення народів. Людина повинна розкривати і розвивати себе у культурному, економічному, технічному і духовному плані. Але вона це може зробити, якщо є відповідне середовище, яке потребує державної інституції, щоб взагалі функціонувати. У цьому сенсі, на думку Нойгауза, можна стверджувати, що держава як первинна складова спільноти була вписана у соціальну природу людини. При цьому конкретна державна форма (демократія, монархія або інша форма) є залежною від відповідної історичної ситуації, а також від зрілості та волі людини. Тут немає ніякого природно-правового встановлення єдиної форми держави. Те ж саме стосується сім'ї та церковної спільноти, які зі свого боку, від природи також є докорінно необхідними для розкриття людини. Отже, сім'я має право вимагати від членів своєї сім'ї солідарності, а держава – вимагати солідарності від своїх громадян. У такий спосіб Нойгауз викриває помилку індивідуалізму та стверджує, що людина не є автономною та самодостатньою, вона не може звільнитись від спільноти, завжди включена у суспільство – одна людина більшою мірою, а інша – меншою.

Неприпустимим і антисолідарним буде те, якщо якійсь спільноті йтиметься дуже добре, у той час коли членам цієї спільноти йтиметься погано.

Н. Нойгауз, «Цінності християнської демократії»

Як вважає Нойгауз існують і спільноти на основі договору (вільні спільноти), і спільноти, які виникають не тільки з власної волі людини, а й вписані у природу лю-

дини. Оскільки ніхто не може оминати суспільство, то принцип солідарності є також наслідком соціальної природи людини. У своїх працях учений називає два основні принципи, які розвивають і доповнюють ідею солідарності та змістовно пов'язані з нею: *субсидіарність*, яка сприяє розвитку індивідуальних здібностей, самовизначенню й особистій відповідальності, а також забезпечує право нижчих одиниць на першочергову дію у порівнянні з вищими (цей соціально-політичний і громадсько-політичний принцип в українських умовах ґрунтовно вивчала вітчизняна дослідниця-політолог Т. Панченко), та *конкуренцію креативності*, яка забезпечує динаміку розвитку економічних відносин.

При цьому субсидіарність є застосовною не лише до партисипативної демократії, але до самостійного вирішення спільною проблем на місцевому рівні. Дія цих принципів може поширюватися і на органи влади, і на інститути громадянського суспільства, і на окремих індивідів, вони набувають ключового значення в дослідженнях інтеграційних процесів наддержавного рівня, децентралізації, регіональної політики, місцевого самоврядування. Крім того, в умовах глобалізації мають важливе значення субсидіарні та конкурентні механізми збереження і зміцнення демократії, а також залучення незадіяних субсидіарних засобів формування демократичної політичної культури. Також Нойгауз пише в цьому контексті про інші цінності – терпимість, загальне благо, сталий розвиток, окремо розглядає значення й сутність праці, соціальну ринкову економіку, глобалізацію, корупцію, власність, підприємництво тощо.

30.6. Концепція солідаризму В.-Ю. Даниліва

Фундаментальною працею за даною проблематикою (на жаль, відомою лише у вузькому колі дослідників) є оригінальна монографія *Володимира-Юрія Даниліва* «Солідарність і солідаризм» (1950), в якій мислитель українського походження, що проживав на еміграції, спробував системно і комплексно розглянути проблеми солідарності та солідаризму.

**Володимир-Юрій
Данилів**
(1921–2002)

На думку дослідника, який узагальнив відомі на той час теорії та спробував проаналізувати основні постулати солідаризму, переваги цього соціально-філософського та філософсько-політичного напрямку полягають у тому, що він намагається усунути вади лібералізму і соціалізму, залишаючи, проте, позитивні елементи обох систем. Як він зазначає у своїй роботі, «індивід з його природними правами сприймається, і водночас належна увага приділяється всьому суспільству», тобто цінностями солідаристичної ідеології можна рівною мірою вважати і свободу індивіда, і груповий, частковий державний інтерес. Інакше кажучи, солідаризм

Даниліва намагається подолати те культурне протиріччя, яке свого часу помітив З. Фройд: з одного боку, індивіди вороже ставляться до культури, бо вона обмежує їхню особистість, проте, з іншого – поза межами культури саме існування індивідів є неможливим.

Данилів переконаний, що людина «має завдання підкорити собі всю природу. Того, чого їй, як окремій одиниці, не вдається, вона досягає в суспільстві». Вчений пише, що система солідаризму визнає суспільство носієм економічних функцій: заступаючи принцип приватної власності, вона залишає, проте, за собою право унормувувати та регулювати взаємини між економічною діяльністю індивіда, суспільства і держави. На основі таких міркувань Данилів (як і Г. Пеш) приходять до висновку, що «з огляду на це держава має право задля добра суспільства втручатися у сферу народного господарства», оскільки система солідаризму «займає проміжне становище між лібералізмом і соціалізмом». Таким чином, у західному світі на певному етапі була знайдена злагода, була знайдена точка згоди, яка задовольняла переважну більшість, за винятком периферійних «ультра» лівого та правого спрямування. Ця точка згоди, як відзначає Е. Заграва, швидше була широкою смугою, в межах якої партії й рухи мали достатній простір для різниці у поглядах, незгод і суперечок. Але це були відмінності й дискусії всередині згоди, а сама ця смуга припала на доктрину солідаризму.

Суспільство – першоістотне, і кожний окремий індивід лише в ньому, тільки як його член, формується на духовно-моральну особистість. Кожна людська діяльність, думка або почуття спричинені або перебивають під впливом суспільства.

*В.-Ю. Данилів,
«Солідарність і солідаризм»*

Високо оцінюючи творчість Даниліва, дослідники відзначають, що вчений окреслив для України нариси суспільно-політичного ідеалу – серединного шляху між «справжніми» (крайніми, максимально наближеними до ідеального концепту) соціалізмом і капіталізмом. Ідеї мислителя українського походження, який написав свою головну працю про солідаризм у Австрії (передрук дисертації з політичних наук, захищеної в Інсбрукському університеті), а все подальше життя навчався та працював у Канаді, сьогодні заслуговують на особливу увагу з огляду на випробування, які випали на долю нашої держави. Це дозволяє Е. Заграві та В. Сікорі, вслід за О. Шморгуном, стверджувати, що саме український солідаризм є концентрованим вираженням української національної ідеї на сучасному етапі розвитку людської цивілізації.

30.7. Сучасне розуміння солідарності та її значення для розвитку демократії в посттоталітарних суспільствах

Динамічні суспільні перетворення в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століття зумовили інтерес учених і політиків до конструювання доктрини, найбільш прийнятної для сучасної держави, сформулювати у наукових працях і програмах ідею, здатну консолідувати громадян незалежно від національності, віросповідання та місця проживання.

Проблематика соціальної солідарності є предметом наукових досліджень, який і донині видається надзвичайно актуальним. На основі близькості інтересів, цінностей та інститутів А. Окара та інші дослідники виділяють загальногромадянський (або загальнонаціональний, який розвивається за допомогою знаково-символічного ряду герба, гімну та інших символів державності), громадянський (в сенсі механізмів са-

моорганізації громадянського суспільства), культурний, цивілізаційний, етнічний (етнокультурний, межі якого не збігаються з державними межами), локальний, регіональний, субетнічний, історичний, соціально-політичний, економічний, трудовий, професійний (внутрішньогалузевий), класовий, кастово-становий, майновий, мовний, расовий, конфесійний, освітній, гендерний, екзистенційний, повсякденний рівні (або різновиди) солідарності.

Найскладнішою ланкою в процесі аналізу соціальної солідарності є визначення критеріїв її загальної оцінки та вимірювання. Для вирішення цієї проблеми вітчизняна наука пропонує підхід, що зосереджує увагу на таких основних її проявах, як: 1) інтеріоризація індивідом певної системи цінностей і норм, які виступають регуляторами життєдіяльності людини в соціумі; 2) сукупність психологічних показників, зокрема, рівень довіри, співчуття, доброзичливого ставлення, зацікавленості, турботи; 3) безконфліктність у соціумі; 4) соціальна ідентифікація.

Аналізуючи сучасні концепції солідаризму, слід відзначити, що вчені виділяють дві основні складові соціальної солідарності: 1) ідеаційний компонент, пов'язаний із суб'єктивною самоідентифікацією індивіда з певною спільнотою; 2) компонент взаємовідносин, який означає соціальні зв'язки всередині цієї спільноти. З іншого боку, М. Печуркін у праці «Солідарний шлях виживання у XXI столітті» (2008) аналізує викривлення солідаристичної ідеології на прикладі націонал-соціалізму, комунізму, релігійного фанатизму та застерігає від розв'язання нової світової війни, вважає необхідним вжиття заходів для попередження біосферної катастрофи через солідарний шлях відносин у багаторівневій системі «особистість», «держава», «людство» та «біосфера». Сучасні вчені розглядають солідарність як факт, із якого випливає правило поведінки, що диктується людині «силою речей», як обов'язок, до якого слід готувати суспільство, що прагне стати громадянським, і навіть як об'єктивну підставу для побудови демократії – реалізації ідей свободи, рівності та братерства, увічнених у французькій революційній формулі.

Якщо розглядати феномен солідарності комплексно, то основна функція солідарності полягає в тому, що вона виступає як суспільно-організаційна, політико-правова, конструктивно-консолідуюча в своїй основі сила, яка спрямована на реалізацію ідеї справедливості та, особливо, всезагального блага. Її завдання – оминати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному, і вказувати на їхні істотні спільні цілі, тобто ті моменти, які гарантують існування і розвиток громадянського суспільства, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості. Як висловлювався німецький філософ і соціолог Ф. Тьонніс у праці «Спільнота та суспільство» (1887), суспільне життя – це взаємна власність і взаємне задоволення, взаємне володіння і задоволення спільним майном. Воля до володіння майном і задоволення ним – це воля до захисту й оборони спільного майна – спільне зло – спільні друзі – спільні вороги. Ця солідарність вважається органічною і підтримується не лише завдяки поривам та інстинктам, а й переходить у вищу стадію – стадію духовну. Беручи свої початки від ранніх античних теорій, сучасний солідаризм є філософсько-політичним напрямком, який походить від ідеї солідарності в її чистій формі. Головний девіз солідаризму в широкому розумінні – це солідарна співпраця та взаємодопомога між усіма членами суспільства.

Розуміння й усвідомлення взаємної належності до певної спільноти веде індивідів до духовного союзу не лише через саме відчуття, а також і через мислення в одному напрямку, орієнтоване на досягнення одних цілей. Ця солідарна діяльність багатьох членів суспільства має наслідком великі досягнення, які пробуджують гордість наступних поколінь за своїх предків, що, в свою чергу, знову підтверджує та зміцнює солідарність. Таким чином були створені великі культурні цінності, які в суспільстві маніфестуються звичаями, у ній беруть свої живильні джерела нормативні системи.

Соціальна солідарність та адекватні цій вимозі сучасності політико-правові форми, які повинні будуватись на міцному фундаменті невідчужуваних прав людини, дозволяють стверджувати та посилювати соціальну відповідальність (всього суспільства та кожної людини) за прогресивний соціальний розвиток та майбутнє людства. Кожне надбання будь-якого члена суспільства, як про це свідчить теорія солідарності, примножує загальний добробут, і навпаки, все, що трапляється гіршого з кожним, завдає шкоди усім. Солідарність демонструє, отже, діалектичний зв'язок, який існує між окремим членом будь-якої спільноти та успішністю й стабільністю її існування як єдиного цілого. Інакше кажучи, немає добробуту індивіда без загального добробуту, а з іншого боку – немає повного розквіту суспільства без свободи та добробуту індивіда.

Сьогодні вивчаються й інші (правові, економічні, етичні) аспекти солідаризму. Зокрема, група науковців Інституту економічних досліджень Цюрихського університету під керівництвом професора Е. Фера досліджує процеси суспільної інтеграції, в основі яких лежать соціальні норми та винайдені науковцями механізми «альтруїстичного покарання» (англ. *altruistic punishment*). Посткейсіанізм, який шукає можливості гармонійного поєднання справедливості, демократії та прагматичної доцільності та є однією з найвідоміших останніх модифікацій солідаристського руху, пропонує у якості моделі забезпечення справедливості «стіл переговорів» між підприємцями та працівниками, мета якого – дійти спільної згоди про справедливий розмір платні в певній галузі. Ці переговори здійснюються під арбітражем держави, яка гарантує виконання домовленостей, перерозподіляє частину благ і спрямовує їх до малозабезпечених, а також намагається вирівняти можливості сильних і слабких через безвідсоткові кредити, підтримку дрібного бізнесу, безкоштовне навчання, прогресивне оподаткування великих корпорацій, обмеження монополізму, регламентування тривалості робочого часу та мінімальної заробітної платні, субсидювання медичних послуг і «відсталих» регіонів тощо. Завдяки подібним заходам – таким, як системне фінансування науки та освіти, а також субсидування перспективних галузей виробництва та підприємств, підвищується і загальна конкурентоспроможність держави на світовій арені.

Політико-інструментальне значення доктрини солідаризму в новітній період розвитку людства полягає в тому, що у післявоєнній західній Німеччині саме цей «третій шлях» став ідеологією її економічного відродження в ході реалізації «плану Маршалла». Водночас класичне розуміння доктрини солідаризму (в якому наголошено на концепції перерозподілу благ) на сьогодні знайшло відображення в суспільно-політичному устрої всіх розвинених європейських країн, а особливо – Австрії та Швеції.

За твердженням англійського дослідника А. Коусона, солідаристський корпоративізм після Другої світової війни утвердився також у Норвегії та Голландії, а його елементи присутні в політичній практиці «хустісіалістської» партії в Аргентині, хоча сам термін у цих країнах офіційно не вживається.

Як бачимо, на різних етапах історії розвитку політичної думки кожен учений по-своєму інтерпретував поняття солідарності, використовуючи його для обґрунтування ліберальних, соціалістичних, теологічних і навіть анархічних поглядів. Якщо говорити про солідарність у більш широкому значенні, поза її окремими формами та видами, таке розуміння солідарності передбачає розгляд усього людства як органічно цілісної структури.

У цьому зв'язку слід зауважити, що, наприклад, сучасні християнські демократи, услід за Й. Альтузіусом й Ж. Марітенном, дійсно розглядають людську спільноту як таку, що поєднана між собою зв'язками суспільного солідаризму. Суспільство вони вважають органічною цілісністю, яка має власну внутрішню ієрархію (родину, локальну спільноту, народ, державу, міжнародну спільноту), а державу – засобом свободи та відповідальності громадян для вирішення загальних проблем, а також забезпечення правового та мирного співжиття. Зокрема, християнська демократія як політична доктрина підтримує розширену інтерпретацію принципу субсидіарності, виходить із природних і невід'ємних прав особистості, розуміючи основне завдання державної політики у приведенні до відповідності особистого інтересу та загального блага.

SWOT-аналіз концептуальних ресурсів солідаризму в XXI столітті засвідчує, що ідеологія солідаризму є вільною від примусу та виходить із передумови суб'єктності всіх учасників соціальних відносин, тому дозволяє створити модель соціальної самоорганізації – співіснування та синергетичної взаємодії індивідів та інших соціальних суб'єктів. За своєю природою солідаризм не є «жорсткою ідеократією», дистанційований від популярних тоталітарних утопій, але має широкий духовно-моральний світоглядний фундамент, усталені соціально-історичні механізми здійснення та традиції філософсько-політичної рефлексії, існує в політико-правовому, етичному, теологічному, екзистенційному та соціально-технологічному вимірах. При цьому «розмитість» теоретичних меж і поширене та невиправдане «змішування» з соціал-демократичною, націонал-соціалістичною, фашистською й іншими ідеологічними платформами, приписування йому авторитарного чи тоталітарного характеру, недостатня розробленість концептуальних категорій ускладнюють його позиціонування серед політичних доктрин. Однією з причин такого стану речей і перешкодою в популяризації солідаристичних ідей є те, що солідаризм не мав безперервності становлення, розвиваючись доволі фрагментарно у межах різних учень, кожне з яких претендувало на абсолютну правильність. Водночас, високий мобілізаційний потенціал, здатність запропонувати концептуальне вирішення найбільш гострих проблемних питань соціального життя дозволяють розглядати класичний солідаризм і його сучасні модифікації (неосолідаризм) в умовах інформаційного суспільства як одну з найбільш перспективних концепцій. Саме тому, на думку дослідників, ідеологія солідаризму здатна дати відповідь на складні запити сучасної епохи та стати ефективною ідеологією інноваційної модернізації в Україні.

Варіантом новітнього співставлення та порівняння використання поняття солідарності в політичному та теологічному контекстах можна вважати такий цікавий факт, який спонукає до роздумів та ставить низку важливих питань для осмислення: через 448 днів після того, як Іван Павло II покинув краківський аеропорт Баліце, колишній безробітний електрик на ім'я Лех Валенса сувенірною ручкою з портретом Папи (це була пам'ять про візит понтифіка до Польщі) підписав на гданській судноверфі угоду з польським урядом, де визнавалася законність першої в комуністичному світі незалежної самоврядної профспілки, яку назвали «Солідарність». Чи не сприяла солідарність, проявлена поляками під час дев'ятиденного перебування Іоанна Павла на батьківщині у червні 1979 року, створенню однойменної професійної спілки в серпні 1980 року, яка згодом змінила шлях розвитку Польщі? Чи можуть бути прояви людської солідарності у всі часи (зокрема, і сьогодні), які змушують імперії зникнути, а тиранів – втратити свою владу, бути результатом випадкового збігу обставин, чи є закономірним результатом соціально-історичного процесу? Чи можна вважати феномен українського Майдану («Помаранчеву» революцію та Революцію Гідності), незважаючи на діаметрально протилежні оцінки його наслідків експертами, політиками та простими громадянами, яскравим прикладом єднання людей перед обличчям несправедливості, зовнішнім виразом співстраждання, спільної радості та солідарності (спільної відповідальності за все, що відбувається навколо), який відкоригує вектор розвитку нашої держави? Час дасть відповіді на ці та інші запитання.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Солідаризм як філософсько-політичне вчення, політична ідеологія, соціальна технологія та управлінська практика, які ґрунтуються на ідеї загального блага, солідарності, а також узгодження інтересів і цінностей, сьогодні розглядається як основа нової соціальності в умовах глобальних змін. В умовах розпаду модерністських цінностей та інститутів, а також трансформації традиційних форм соціальної легітимності, зростання значення мережевих структур, які несиметрично впливають на глобальні процеси, світова спільнота потребує нових онтологічно-етичних засад соціальності, апарату моделювання майбутнього, механізмів узгодження цілей, інтересів і цінностей, а по суті – таких моделей виживання та самоорганізації, які б ґрунтувалися на етиці ненасилля, особистої свободи, свідомого довір'я та вільної незаангажованої лояльності, синергетичної взаємодії та рефлексивного управління спільнотами. З огляду на ці обставини, теорія солідарності у громадянському суспільстві набуває ще й соціально-педагогічного значення, оскільки позитивно впливає на почуття відповідальності індивіда. У цьому сенсі солідарність може розглядатись як філософсько-політичний концепт, як взаємна відповідальність особи і держави (у широкому соціально-політичному та правовому розумінні), забезпечення якої виступає однією з ознак сформованості громадянського суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Чи можна вважати феномен солідарності належним лише до сфери вивчення соціології? Якою є етимологія понять «солідарність» і «солідаризм»?
2. Які основні значення поняття солідарності Вам відомі? Яка інтерпретація солідарності є характерною для політологічного підходу?
3. Які існують особливості в тлумаченні категорії солідарності у філософії, соціології, політології, психології та юриспруденції? Що їх об'єднує, а що відрізняє?
4. Який образ держави пропонує солідаризм на відміну від абсолютизму, лібералізму, комунізму та інших доктрин? Що розуміють під солідаризмом сучасні дослідники?
5. Яке суспільно-політичне значення має солідаризм у період серйозних криз або загроз? Чим пояснюється те, що він може мобілізувати та консолідувати соціум?
6. За яким принципом побудована соціальна система за ідеологією солідаризму? Які відмінності в первинному та сучасному розумінні цього напрямку?
7. Коли почалося теоретичне осмислення солідарності? Хто і в яку епоху вперше спробував проаналізувати сутність цього феномену?
8. Солідарність якого типу була найбільше притаманна античному, середньовічному та новочасному суспільству? Чи можна вважати солідарність економічних інтересів характерною для світу в індустріальну епоху?
9. У центр учення якого дослідника вперше було покладено поняття солідарності? Як вона тлумачиться в позитивістській філософії?
10. Хто і коли, на думку дослідників, вперше вжив поняття «солідаризм»?
11. Які різновиди солідарності в залежності від етапів її розвитку виділяв Е. Дюркгейм?
12. На чому, за Дюркгеймом, ґрунтується органічна солідарність та суспільне життя? Яка суперечність у його вченні між моральними та раціональними мотивами?
13. Хто з представників солідаризму заперечував значущість суб'єктивних прав і наголошував на необхідності їх заміни обов'язками (соціальними функціями)?
14. Як Л. Дюгі обґрунтовував корпоративну (синдикалістську) державу? Чому, на Вашу думку, ідеї Л. Дюгі були використані та перетворені ідеологами тоталітаризму?
15. У чому різниця між природною та фактичною (розумною) солідарністю в теорії Л. Буржуа та А. Круазе?
16. Яка країна стала батьківщиною вчень про солідарність на межі XIX–XX століть? Хто є автором першої праці про солідаризм як соціально-політичний напрям?

17. Які рівні (щаблі) солідарності виділяє Ш. Жід під впливом концепції Ш.-Л. Монтеск'є? Які історичні приклади він наводить для ілюстрації своїх міркувань?
18. Що сприяло перетворенню солідарності з абстрактного поняття на гасло політичних партій? Коли відбулася трансформація солідаризму в політичний напрям?
19. У працях яких східноєвропейських учених розглядається солідаризм? Хто з них вважав категорію суспільного служіння альтернативою формулі соціальної держави?
20. Хто вважав, що солідаризм покликаний замінити старий суспільний договір, порівнюючи його з громадянською релігією у Ж-Ж. Руссо?
21. Хто із західних учених ХХ ст. виділяє органічний, репрезентативний і вольовий типи солідарності? Який із цих типів характеризує життя людини?
22. У якому контексті розглядають солідарність неотомісти, зокрема, Г. Пеш? Яке філософське підґрунтя його системи солідаризму?
23. Чому в новітній період розвитку політичної думки розробку солідаризму здійснюють християнські демократи? Хто зі сучасних учених вивчає цю проблематику?
24. Які два принципи, за Н. Нойгаузом, розвивають і доповнюють соціальну солідарність? У чому, на його погляд, основна помилка індивідуалізму?
25. Які особливості посткейсіанізму як модифікації солідаристського руху? Як впливає феномен солідарності на економіку, право, релігію, громадянське суспільство?
26. Хто з українських вчених ХХ ст. є найбільш відомим дослідником солідаризму та солідарності? Яке значення ця доктрина має для розвитку нашої країни?

Література

Афонін Е. Солідарність / Е. Афонін // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 614–615.

Бойдуник О. Національний солідаризм / О. Бойдуник. – К. : КВК, 2012. – 127 с.

Воронкова В. Г. Формування концепції солідаризму в контексті соціологічного аналізу / В. Г. Воронкова // Гуманітарн. вісн. Запорізької держ. інж. акад. – 2007. – Вип. 31. – С. 132–144.

Гай-Нижник П. П. Солідаризм як соціально-політична концепція : нарис історії розвитку в Європі та Україні / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2011. – № 44 (2). – С. 5–24.

Горбач Н. Я. Що таке солідаризм? / Н. Я. Горбач. – Л. : Каменяр, 2007. – 19 с.

Городецька С. Л. Громадянська солідарність як поведінкова стратегія громадянського діалогу / С. Л. Городецька // Грані. – 2014. – № 8. – С. 80–84.

Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм / В.-Ю. Данилів ; [пер. з нім. І. Андрущенко, Д. Павлюк]. – К. : Видавн. дім «КМ Academia», 2000. – 152 с.

Дюркгейм Еміль. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон. – 432 с.

Єнін М. Н. Ідеологічні ідентичності та можливість групових рухів солідарності в сучасній

Україні / М. Н. Єнін, М. М. Віхров // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. «Соціологічні науки». – 2013. – № 23 (3). – С. 223–236.

Заграва Е. Сучасність і солідаризм / Е. Заграва. – Перехід-IV : журнал нової еліти. – 2003. – № 11. – С. 87–98.

Зеленько Г. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність / Г. Зеленько // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – 2013. – Вип. 3. – С. 280–288.

Зуйковська А. Політизація ідеї суспільної солідарності у програмах сучасних українських політичних партій / А. Зуйковська // *Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. – 2012. – Вип. 4. – С. 141–153.

Карпенко З. Копінг-ресурс ментальної солідарності як чинник розбудови сучасного українського суспільства / З. Карпенко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. «Психологія. Педагогіка. Соціальна робота». – 2012. – Вип. 6. – С. 10–13.

Клименко М. І. Поняття і показники соціальної солідарності / М. І. Клименко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 12. – С. 119–122.

Ковнеров О. С. Дуалізм солідарності та справедливості як наслідок соціокультурного плюралізму / О. С. Ковнеров // *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. – 2012. – Вип. 3. – С. 74–80.

Кочан Н. Солідаризуюча функція держави: український контекст / Н. І. Кочан // *Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. – 2013. – Вип. 5. – С. 165–184.

Кочубей Л. О. Технології формування солідаризму у громадській думці : світовий досвід для України / Л. О. Кочубей // *Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. – 2012. – Вип. 6. – С. 366–381.

Майборода О. М. Політична влада і суспільна солідарність в Україні / О. М. Майборода // *Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. – 2013. – Вип. 2. – С. 362–379.

Навчально-методичний комплекс навчальної дисципліни «Політологія» / [О. В. Павлишин, В. М. Кравець, Ю. Д. Маргиненко та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 272 с.

Ніколаєнко Н. В. Ідеї солідаризму в політико-правовій спадщині В. Винниченка / Н. В. Ніколаєнко // *Право і суспільство*. – 2014. – № 5.2. – С. 43–48.

Нойгауз Н. Цінності християнської демократії / Норберт Нойгауз ; [пер. з нім. Дребет В. В.]. – Тернопіль : Горлиця, 2009. – 192 с.

Окара А. Социальная солидарность как основа нового «миростроительного» проекта / А. Окара // *Синергия*. – 2010. – № 9. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.perspektivy.info/misl/cenn/socialnaja_solidarnost_kak_osnova_novogo_mirostroitel'nogo_projekta_2010-04-01.htm

Павлишин О. В. Етимологія поняття «соціальна солідарність» та його сучасне значення / О. В. Павлишин // *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* / [ред. кол. В. В. Коваленко, В. В. Черней, М. В. Костицький та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С. 75–77.

Павлишин О. В. Соціальна солідарність як об'єкт семіотико-правового аналізу // *Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства*. – К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2013. – С. 225–226.

Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку / Т. В. Панченко. – Х. : Майдан, 2011. – 368 с.

Печуркин Н.С. Солидарный путь выживания в XXI веке. – М. : Посев, 2008. – 160 с.

Плешко М. Ідеологія солідаризму та її відображення в програмних документах політичних партій України / М. Плешко // *Українознавчий альманах*. – 2009. – Вип. 1. – С. 74–77.

Політологія : курс лекцій / [О. В. Павлишин, В. М. Кравець, Ю. Д. Мартиненко та ін.]. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 188 с.

Портрет солідаризма. Идеи и люди / Сост. В. А. Сендеров. – М. : Посев, 2007. – 320 с.

Суспільна солідарність в Україні : проблеми і політичні засоби їх вирішення : аналітична доповідь / [Зеленько Г. І. та ін. ; за ред. О. М. Майбороди]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 63 с.

Телегуз А. В. Антитоталітарна демократична революція «Солідарності» на тлі суспільно-політичної та економічної кризи комуністичного режиму (1980–1990 рр.) : [монографія]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 194 с.

Тематичний словник основних категорій та понять з політології / [О. В. Павлишин, В. М. Кравець, О. В. Носенко та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 47 с.

Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / О. М. Пищуліна та ін.; відп. ред. Я. А. Жаліло. – К. : НІСД, 2009. – 108 с.

Харечко І. Солідаризм / І. Харечко // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ–2000, 2015. – С. 361–362.

Шморгун О. Інтелектуальні корені українського солідаризму // Перехід-IV. – 2002. – Вип. 9. – С. 48–56.

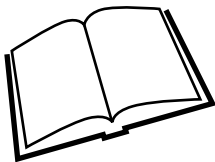
Щербенко Е. В. Національне примирення як момент солідаризації у владно-опозиційному вимірі політичного дискурсу / Е. В. Щербенко // Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 2. – С. 101–112.

Community and political solidarity. – Pekin, 2011. – 368 p.

Hechter M. Principles of Group Solidarity. – Berkeley : University of California Press, 1987. – XV, 288 p.

Thye S. R. Group Cohesion, Trust and Solidarity (Advances in Group Processes. – Book 19) / Shane Thye, Edward J. Lawler. – Emerald Group Publishing Limited, 2002. – 246 p.

ТЕМА 31

ПОЛІТИЧНІ ПІДХОДИ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕКОЛОГІЗМУ

31.1. Світоглядні засади та концептуальні параметри доктринального вчення екологізму

31.2. Предтечі сучасного екологізму (Е. Геккель, Л. Клагес, В. Вернадський)

31.3. Глобальні екологічні проблеми у вченнях А. Ейнштейна та Р. Карсон

31.4. Екоконцепції представників Римського клубу

31.5. Екоцентризм і біоцентризм екологічної філософії (О. Леопольд, Дж. Лавлок, А. Швейцер)

31.6. Екологічна етика відповідальності (Г. Йонас, К. Маєр-Абіх, К.-О. Апель)

31.7. Політичні ідеї глибинного та соціального екологізму (А. Несс, Д. Формен, Дж. Мандера, У. Р. Каттон, М. Букчин)

31.8. Біорегіональний та феміністичний напрями екофілософії (П. Берг, Р. Десмон, К. Сейл, Дж. Додж, Ф. Добоні)

31.9. Етична концепція прав тварин (П. Сінгер, Т. Ріган)

31.10. Еволюція та партизація екологічного руху

31.1. Світоглядні засади та концептуальні параметри доктринального вчення екологізму

Питання взаємодії людини та природи турбувало людство в різні історичні часи. Кардинальні зміни суспільної свідомості щодо екологічних проблем відбулися в ХХ столітті на тлі загострення проблем довкілля та зростання ризиків для населення, що стали результатом економічного розвитку країн Західної Європи та Північної Америки. Екологічна стурбованість вийшла за межі природоохоронної діяльності, зосередившись на наслідках збільшення військово-промислового комплексу, промислових забруднень, кислотних дощів тощо. Цей процес закономірно породив альтернативні ідеї природозбереження та відповідні соціально-політичні проекти. Своєрідним підсумком переосмислення гармонії між суспільством та довкіллям стало формування нового типу світогляду – *екологістського*, та нової форми ідеології – *екологізму* (грец. *oikos* – середовище).

Для розкриття екологічної проблематики в координатах «людина – природа – довкілля – суспільство» використовуються поняття «екологія», «екологізм», «інвайронменталізм». Історія розвитку екологізму пов'язана зі становленням екології. Вперше термін використав у 1869 році німецький природознавець Е. Геккель для означення напрямку біології, предметом дослідження якого були відносини між живими організмами та їхнім середовищем, тобто між органічним і неорганічним світом. Із середини ХХ століття відбувається значне розширення меж і збагачення предметного поля екологічних досліджень, зумовлене тим, що людина значно активніше змінювала довкілля; екологічна проблематика набула політичного контексту.

Однак, варто відмежовувати сферу екології та екологізму, оскільки екологія становить важливе підґрунтя екологізму, але не тотожна йому. Екологізм трактується як світоглядна модель, яка має наукоподібний характер і ґрунтується на досягненнях екології як підрозділу біологічного знання, при цьому послуговується традиціями, досвідом, інтуїцією, вірою (сферою позанаукового знання). Ідеологія екологізму спрямована на об'єднання людей заради збереження життя на Землі та досягнення збалансованості між природою та суспільством.

Для розширення змісту сучасної екології запроваджено поняття «інвайронменталізм» (англ. *environment* – навколишнє середовище, природа) – течія, що обстоює вирішення екологічних питань суто управлінськими засобами без суттєвого обмеження темпів економічного зростання. Відмінність ідейно-світоглядної спрямованості екологізму й інвайронменталізму визначається ставленням до природо- та антропоцентризму. В основі ідеології екологізму лежить співвідношення «людина – природа», а інвайронменталізм описує взаємодію «суспільство – середовище» як результат перетворювальної діяльності людини. Закликаючи до соціально-політичних перетворень та фундаментального переосмислення відносин між людським буттям і природним світом, екологізм розвинувся в ідеологію за своїм власним правилом.

Історично склалося так, що екологізм на початковому етапі свого розвитку виступав переважно як рух, орієнтований на збереження природи. Звичайно, у його засадах були окремі теоретичні підстави, запозичені зі загальносоціальних концепцій і теорій, але навряд чи можна говорити про наявність самостійної, власної ідеології екологізму. Якщо ж йдеться про конкретну дату виникнення екологізму – це кінець 60-х – початок 70-х років ХХ століття. Знаковою подією була публікація праці «Мовчазна весна» (1962) Р. Карсона – перша книга, що привернула увагу до екологічної кризи, яка розвивається. Саме в цей час з'явилися глобальні прогнози Римського клубу, екологічні концепції «етика життя» А. Швейцера та «етика Землі» О. Леопольда, «глибинна екологія» А. Несса, «гіпотеза Геї» Дж. Лавлока, концепція меж зростання та збалансованого (сталого) розвитку, а також такі напрями, як екологічний (інвайронментальний) прагматизм, екологічний фемінізм, соціальна екологія тощо.

Екологізм проникає у всі сфери сучасної суспільно-політичної діяльності, економіки, культури, етики. Проте він є надзвичайно складним феноменом, що характеризується різноманіттям течій, намагається запропонувати програму дій для переходу до екоцентричного суспільства. Сучасний екологізм на ідейно-теоретичному рівні представлений екофілософією, чисельними стратегіями розвитку (наприклад, концепція збалансованого розвитку), політичними програмами, практичними рекоменда-

ціями, а на суспільно-практичному – сукупністю громадських рухів поміркованого (реформістського) та радикального (альтеративного) спрямування, а також партіями «зелених».

Поява екологічної політичної теорії обумовлена необхідністю впровадження екологічних цінностей у соціальну практику і потребою вирішення конкретних екологічних проблем на локальному рівні. Це сприяло формуванню головних елементів політичної теорії екологізму:

1. *холізм* (лат. *holos* – цілий, увесь) – цілісний підхід до світових проблем, взаємозв'язок усього з усім, у тому числі й людських спільностей. Лише цілісний, системний погляд на світ дасть змогу, на думку екологів, уникнути глобальної катастрофи;

2. *базисна демократія*, тобто максимально децентралізована, «пряма демократія», головними принципами якої повинні стати справжнє народовладдя, рівноправність, воля особистості, які забезпечать широку участь громадськості у формуванні екологічної політики;

3. *децентралізація соціальної та політичної активності*. Для екологів є неперушним, що сучасна держава – породження індустріальної системи, тому вона повинна «відмирати» разом із цією системою. Саме тому у федерації регіонів екологізм убачає майбутнє усїєї планети, де буде одночасно реалізований політичний принцип різноманіття;

4. *мультифронтальна стратегія*, що містить у собі різні форми боротьби. Екологи мають намір поступово розвинути суспільство до такої системи управління, при якій централізованій владі залишається мінімальна сфера діяльності. Основним принципом досягнення нового політичного та соціального порядку є консенсус і не насилля;

5. *апокаліпсизм* – застереження від можливості несподіваної, швидкої, глобальної екологічної катастрофи, за умови збереження засади антропоцентризму. Проте перешкодою руху до загибелі є відмова від ідей постійного розвитку та споживання, що зростає через експлуатацію природних ресурсів. Екологізм прагне довести, що технократичне суспільство вичерпало свій потенціал і потребує негайного реформування.

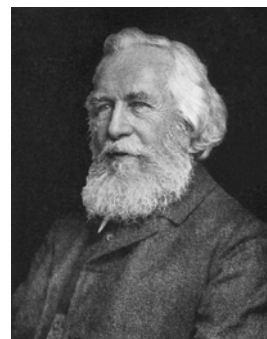
Світоглядні гасла екологізму знаходяться в одній площині з ідеями пацифізму, антиглобалізму, різноманітних рухів за права дискримінованих меншин, молоді, жінок, новими течіями в культурі та мистецтві. Виникає багато критеріїв поділу екологізму як ідеології та світогляду, зокрема, «радикалізм» і «поміркованість» у ставленні до вирішення глобальних проблем людства, релігійне та позарелігійне (або атеїстичне) забарвлення, антропоцентризм і біоцентризм основних постулатів та ін.

31.2. Предтечі сучасного екологізму (Е. Геккель, Л. Клагес, В. Вернадський)

Особливого значення для розвитку наукових засад екологізму має так званий «некласичний період», який обумовлює перенесення акцентів із опису явищ, що відповідають статичним закономірностям, на процеси, які описуються динамічними зако-

нами: від розгляду окремих екологічних об'єктів до розгляду екологічних процесів. Природа стає не просто об'єктом, що перебуває у стані статички, а це, перш за все, процес, який піддається флуктуаціям, роль однієї з яких виконує антропогенний чинник, що постійно посилюється. Екологія в цей час стає постнекласичним знанням, у якому дослідник розглядається як частина того, що він пізнає, межа між об'єктом і суб'єктом пізнання стирається; відбувається як онтологічне, так і гносеологічне поєднання Людини та Природи.

До теоретичних витоків екологізму належать ідеї німецького зоолога *Ернста Генріха Геккеля*. У праці «Загальна морфологія організмів» (1866) він дав визначення нової науки – екології. Через три роки вона стала відомою багатьом ученим завдяки його популярним лекціям «Природна історія виникнення світу». Геккель вважав, що екологія – це наука, яка вивчає взаємозв'язок організму і навколишнього середовища, куди він зараховував у широкому сенсі «всі умови існування». В якості неорганічних умов існування розглядалися фізичні та хімічні властивості середовища (клімат, стан води, ґрунту), а також органічні умови, які передбачали загальне відношення організму до всіх інших організмів.

Ернст Геккель
(1834–1919)

Відтак, кожен організм із самого початку свого існування бореться зі сукупністю ворожих впливів. Він бореться з тваринами, які живуть за рахунок цього організму і яким він слугує природною їжею, хижими і паразитичними тваринами; він бореться з різноманітними неорганічними чинниками, з температурою, погодою тощо. Але, головним чином, він бореться зі собі подібними однорідними організмами. Між ними неминуче виникає конкуренція в досягненні необхідних умов існування. Для всіх вони однаково важливі, але небагатьом вони насправді

Екологія – це наука про економію природи, вона є тією частиною фізіології, яка до цього часу не вживалася в підручниках і в цьому плані обіцяє блискучі і несподівані результати Біосфера, як глобальна система, є об'єктом вивчення екології, а окремі її компоненти, складові, явища – предмети вивчення сучасної екології.

Е. Геккель, «Природна історія виникнення світу»

дістануться: «Багато покликаних, але мало вибраних!». На думку Геккеля, спонукальною причиною, що обумовлює боротьбу за існування в різних місцях, є інстинкт самозбереження, тобто прагнення до самозбереження індивідів (прагнення до харчування) та прагнення до збереження видів (прагнення до розмноження).

Відповідно до своїх поглядів Геккель був головним популяризатором теорії Дарвіна в німецькомовному світі і створив свою *теорію соціального дарвінізму – монізм*¹. «Німецька ліга моністів» комбінувала науковий екологізм і містила

обов'язковий нацистський елемент, оскільки заснована на концепції «крові та ґрунту». Німецький соціал-дарвінізм практично від початку існування був пов'язаний із

¹ *Монізм* – теорія, за якою різні типи буття або субстанції, що здаються різними, врешті зводяться до єдиного джерела.

екологічною концепцією. Геккель був прихильником ідей расизму і націоналізму, відтак німецький соціал-дарвінізм став політичною концепцією, що дала обґрунтування романтичному расизму та націоналізму.

Геккель вірив у перевагу нордичної раси над усіма іншими і дійшов до фанатизму в своєму націоналізмі під час Першої світової війни. Подібне «походження» екології зовсім не означає, що сьогоденний екологічний рух має потенційно приховувати в собі якісь фашистські тенденції, однак пояснює, чому нацизм і фашизм часто наповнюються екологічними ідеями (боротьба за чистоту свого – як народу, так і природи). Монізм припускав поєднання еволюційного підходу та людини з расовими ідеями.

Людвіг Клагес
(1872–1956)

У таких творах, як «Природна історія світобудови» (1868), «Антропогенія, або історія розвитку людини» (1874), Геккель відстоював ідею культурної нерівноцінності людських рас у процесі еволюційного розвитку.

Екопацифістськими ідеями наповнена концепція німецького філософа Людвіга Клагеса, яка заснована на уявленні про первинно наявне космічне життя, що охоплює природу і людину. При цьому, якщо стародавня людина була органічним елементом космосу, не виділяючи себе з навколишньої природи і не протиставляючи себе їй, то поява Духа («мислячого Я») призвела до руйнівного протистояння людини та природи. Мисляча («гераклітівська») людина спустошує Землю, відокремлює її від космосу, в результаті чого сутність «історичного процесу (те, що також називають «прогресом») стає переможною; відбувається боротьба духу проти життя з

логічно передбачуваним кінцем – знищенням останнього».

У своїх працях «Людина і земля» (1913), «Свідомість і життя» (1915), досліджуючи діалектику відносини душі і духу, Клагес писав, що людська особистість розвивається з інстинктивно-творчої життєвої основи і з цілеспрямовано систематизованого духу. До життєвої основи належать тіло і душа, тісно з'єднані одне з одним. Але в цю єдність життєвої основи вторгається ззовні дух і намагається «позбавити тіло душі, позбавити душу тіла, і, таким чином, зрештою, вбити життя».

Вторгнення духу Клагес намагається пояснити історією розвитку душі та встановити за допомогою точного аналізу ступеня неупередженого бачення, споглядання, спостереження, потім формування образу, уявлення, концепції і далі відділення їх від поняття речі. Все загалом є жахливим процесом перетворення дійсності. Дух – холодний, «мертвий розум». Сутність історичної людини полягає в протиріччях між духом і душею, властивих тільки людині. Пошук їх гармонії – невід'ємне завдання філосо-

Чим же пишається прихильник прогресу – всього лише успіхами і збільшенням могутності людства, які він бездумно пов'язує зі зростанням економічних показників, і ми дуже сумніваємося в тому, що він відчуває від цього щастя, – скоріше йому знайоме тільки порожнє задоволення, яке дає усвідомлення панування. Могутність же ця суперечить усім цінностям, суперечить істині та праву і, хоча вона ще змушена їх терпіти, безсумнівно, суперечить красі та життю.

Л. Клагес, «Людина і земля»

фії. Виживання людства залежить від самоконтролю та самообмеження духу. Дух набуває цінності, якщо він слугує життю, але й руйнує його, підпорядковує собі. Взаємозв'язок духу та душі на початку людської цивілізації був гармонійним. Шлях до повернення і очищення бачиться у зверненні до першооснов, першоджерел, у розчиненні у безособовій основі.

У першій половині ХХ століття, продовжуючи ідею біосферної напруженості, український учений *Володимир Вернадський* формулює тезу про реальність гостроти соціально-екологічних протиріч, обумовлених невідповідністю між порівняно необмеженим зростанням потреб соціуму і відносною обмеженістю природно-ресурсного потенціалу біосфери. Вчений розуміє життя на Землі як геологічне явище, тому що, за силою свого впливу і наслідками розвитку, життя та створення біосфери істотно вплинуло на еволюцію нашої планети. Ще більший вплив на всі процеси, що відбуваються на планеті, мала поява людини та її господарська діяльність. Звідси, людство, за Вернадським, з одного боку – геологічна сила, а з іншого – новий стан біосфери, який на певному етапі перестає розвиватися стихійно, перетворюючись у ноосферу – розумну оболонку планети.

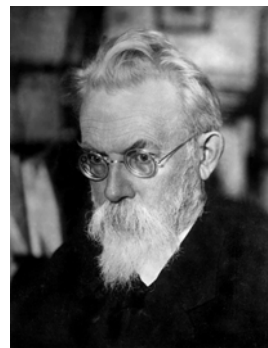
Центральними поняттями в концепції Вернадського були *жива речовина*, як сукупність організмів, що становлять основу біосфери, яка розглядалася як явище космічне, та *людство*, яке він нерозривно пов'язував із біосферою, а геологічно – з матеріально-енергетичною структурою планети (харчування, дихання, праця), підкреслюючи, що поза природними умовами людство не може існувати.

У своїй роботі «Жива речовина в земній корі та її геохімічне значення» (ця фундаментальна праця довгий час була в архіві і вийшла у світ лише в 1978 році). Вернадський уперше з геохімічних позицій розкрив

Ноосфера – це гармонійне поєднання природи та суспільства, торжество розуму і гуманізму, де зіллється воедино наука, суспільний розвиток і державна політика на благо людини, це світ без зброї, війн і екологічних проблем, це мрія, мета, що стоїть перед людьми доброї волі, це віра у велику місію науки і людства, озброєного наукою.

В. Вернадський

функціональну роль живої речовини як геологічної сили планетарного масштабу. Відповідно до такого розуміння, про ноосферу говорилося то як про справу майбутнього, то як про діяльність наших днів. Учений відзначав, що біосфера не раз переходила у новий еволюційний стан, і сьогодні спостерігаємо саме такий перехід у новий стан – ноосферу, перетворення науковою думкою соціальної людини. Таким чином, поняття «ноосфера» поєднує два аспекти: *по-перше*, ноосфера у стадії становлення, що розвивається стихійно з моменту появи людини; *по-друге*, ноосфера розвинута, яка свідомо формується зусиллями людей в інтересах усебічного розвитку всього людства і кожної окремої людини. Отже, ноосферу варто сприймати, як символ віри, як ідеал розумного втручання в біосферні процеси в результаті наукових досягнень.

**Володимир
Вернадський**
(1863–1945)

За Вернадським, взаємозв'язки суспільства з природою, що ускладнюються, – одна з найважливіших екологічних і соціальних проблем сучасності. Різноманітні форми екологічної регресії є результатом суперечливої взаємодії систем із саморегулюванням: біосфери загалом та її частини – людського суспільства. Екологічно необгрунтовані дії людини ведуть до підриву здатності природних екосистем різного рівня до саморегуляції, що порушує екологічну стабільність, як в регіональних, так і в глобальних масштабах.

31.3. Глобальні екологічні проблеми у вченнях А. Ейнштейна та Р. Карсон

Розвиток природознавства, дослідження в галузі квантової фізики, визнання в науковому пізнанні принципової ролі випадковості та стохастичних законів, які описують процеси, що мають ймовірний характер, привели до розуміння, що екологічне знання опирається на міжпредметні засади.

У другій половині ХХ століття актуальності набирають глобальні проблеми, їх класифікація, політичні та соціально-економічні шляхи вирішення, особливого значення надається висновкам видатних учених, зробленим після Другої світової війни. Зауважимо, що, наносячи значну шкоду світові природи і природі, створеній людськими руками у містах і поселеннях, війни руйнують внутрішній та зовнішній світ людини. Таким чином, в екологічних та суспільних небезпеках, пов'язаних із війною, найбільш матеріально проявляється найважливіша проблема для людини – сама людина.

Відтак в ході наукових домовленостей у 1955 році було опубліковано антивоєнний заклик, так званий «Маніфест Рассела – Ейнштейна», підписаний такими провідними вченими, як Н. Бор, Ж. Кюрі та ін. У ньому заявлено про загрозу для життя людства – термоядерну зброю. У маніфесті, зокрема, зазначалося: «Ми виступаємо як люди, подальше існування яких знаходиться під загрозою». Основна проблема, з якою зіткнулося наукове співтовариство: «Чи покінчимо ми з людською расою, чи людство відмовиться від війни».

Ми повинні навчитися мислити по-новому. Ми повинні навчитися запитувати себе не про те, які кроки потрібно зробити для досягнення військової перемоги тим табором, до якого ми належимо, бо таких кроків більше не існує; ми повинні задавати собі таке запитання: які кроки можна зробити для попередження збройної боротьби, результат якої повинен бути катастрофічним для всіх її учасників?

Маніфест Рассела – Ейнштейна

У подальшому ці ідеї підтримувалися Пагуошським рухом² – міжнародним рухом Учених за мир, роззброєння та безпеку. У 1957 році у м. Пагуоші (Канада) відбулася перша Пагуошська конференція, спрямована проти застосування ядерної зброї та неконтрольованого використання сучасних біотехнологій. На думку А. Ейнштейна і Ф. Жоліо-Кюрі, наука впритул підійшла до межі, за якою приховано таємницю життя,

² Пагуошський рух вчених, як міжнародна неурядова наукова організація, була удостоєна в 1995 р. Нобелівської премії миру за багаторічні зусилля щодо зниження ядерної загрози.

тому сьогодні неможливо передбачити, чим може закінчитися вільне маніпулювання цією таємницею. Саме тому багато залежатиме від самих учених, від їхньої позиції, моралі та совісті.

Участь у цьому русі провідних учених змушує прислухатися до нього, як уряди, так і окремі організації. У деяких випадках заходи, які пропонувались пагуошським рухом у справі підтримання миру, відображалися в офіційних міжнародних домовленостях.

Значний вклад у попередження глобальних проблем зробив німецький фізик *Альберт Ейнштейн*. Його теорія відносності була етапом розвитку ідеї гармонії буття, яка відображалася в універсальному причинному зв'язку процесів природи, що має об'єктивний характер. Ейнштейн вбачав у пізнанні складну проблему: світ невичерпний, відомості про нього обмежені, недостатні, приблизні, нескінчені. Попри це, світ можна пізнати; картини світу, змінюючи одна одну, все більше наближають людину до об'єктивної істини. З цього приводу вчений писав: «Найбільш незрозумілим у світі є те, що він зрозумілий».

Завдяки науково-технічному прогресу створено нове техногенне середовище існування сучасної цивілізації. Водночас цим самим процесом надзвичайно загострені проблеми охорони довкілля, сировинних джерел тощо. Ейнштейн розглядав світ як створений людьми в результаті мислення на звичному рівні, що породжує проблеми, не розв'язані на цьому ж рівні. І з цього випливає, що «людина спочатку повинна забезпечити власне виживання; тільки потім може спитати себе, якому виду існування вона надає перевагу».

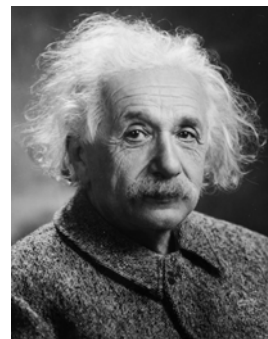
Ейнштейн попереджав, що людство ідеологічно не готове до технічного застосування енергії атома. Таке застосування потребує нового мислення, принципово інших підходів до відносин держав і народів, розробки нової системи загальної безпеки. Якщо нове мислення не проникне в масову свідомість, цивілізація приречена на загибель. Тому без'ядерність, ненасилля – не тільки вищі соціальні цінності, але і необхідна попередня умова для вирішення інших глобальних проблем.

Рейчел Карсон
(1907–1964)

Особливо важливим для сучасного аналізу варіативності екологічних небезпек став вихід книги американського біолога *Рейчел Карсон* «Мовчазна весна» (1962), коли питання глобального потепління постало як ніколи гостро. Поруч із можливістю знищення людства у ядерній війні центральною проблемою визначено забруднення навколишнього середовища речовинами з неймовірним потенціалом загрози.

Карсон вивчала проблему повсюдного використання пестицидів після Другої світової війни. Вона вирішила застерегти людей від довготривалих наслідків надмірного їх використання. Саме тому виступила із закликом до науков-

Альберт Ейнштейн
(1879–1955)

ців, які працюють в галузі сільського господарства, та урядовців відмовитись від повсюдного отруєння планети пестицидами, а до громадськості – змінити ставлення до ролі людини в природі. Інтерпретуючи історію розвитку технологій, вона піддає сумніву класичні постулати Просвітництва про те, що наука звільнить світ темноти від середньовічної магії та проллє світло на людський прогрес.

На думку Карсон, «ті, хто понад усе цінують прибутки і технічний прогрес, несвідомо вважають, що вихід людини на сцену історії скасовує проблему рівноваги у природі. З таким же успіхом вони могли б вважати, що, водночас, скасовується і закон всесвітнього тяжіння! Рівновага в природі базується на внутрішніх зв'язках живого світу і його зв'язках із довкіллям. Це не означає, що людина не

повинна намагатися схилити чашу терезів на свою користь, але за будь-яких обставин вона повинна пам'ятати, що робить, і передбачати наслідки своїх кроків».

Після публікації книги Карсон відразу була звинувачена представниками хімічної промисловості та деякими урядовцями в екоалармізмі¹. Її називали «істеричною жінкою», некомпетентною для написання подібних книг. Однак подібні закиди не завадили «Мовчазній весні» стати поштовхом для розвитку нового екологічного руху та джерелом натхнення для нових поколінь екологічних активістів.

31.4. Екоконцепції представників Римського клубу

Визначальна роль у формуванні засад екологізму належить ідеям представників *Римського клубу* – міжнародної неурядової громадської організації, створеної у 1968 році із ініціативи італійського мислителя і громадського діяча А. Печчеї. Членами Римського клубу є видатні вчені, відомі політики, представники промислових і фінансових кіл, які організують дослідження впливу науково-технічного прогресу на світовий суспільний розвиток.

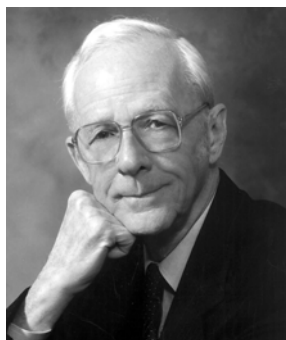
Загалом у дослідницьких проектах Римського клубу 70-х років ХХ століття глобальна проблематика розглядалася переважно з погляду виявлення кризових ситуацій, пов'язаних із ростом промислового виробництва, збільшенням чисельності

Ми просто не можемо робити того, що ми робимо, у нас немає ніякого обґрунтування, ніякого виправдання того, як ми поводимося щодо природи... Нам просто не дозволено вести себе так. Хтось скаже, що природа – не наша власність, вона належить Богу; інші висловлять це іншим способом. Головне тут те, що глибинна екологія включає релігійний компонент, найважливіші інтуїтивні уявлення та відчуття, які слід в собі культивувати, якщо ми хочемо вести життя, засноване на справжніх цінностях, а не працювати як комп'ютер.

... Краса живого світу, який я намагалася врятувати, завжди була понад усе в моєму розумінні разом із гнівом через здійснювані безглузді жорстокості. Я відчувала себе зв'язаною урочистим зобов'язанням зробити все, що можу, – якби я не спробувала хоча б цього зробити, я б ніколи не могла відчувати себе щасливою на природі.

Р. Карсон, «Мовчазна весна»

¹ *Екоалармізм* – модель сучасної екологічної свідомості, зумовлена змінами довкілля внаслідок техногенного впливу, що викликає стурбованість людини та припускає уживання необхідних заходів для запобігання екологічним загрозам, а також участь у реалізації цих заходів.

Джей Форрестер
(1918-2016)

землян, забрудненню довкілля, виснаженню природних ресурсів і загостренню продовольчої проблеми.

Першою роботою під егідою Римського клубу була математична модель, що імітувала світову ситуацію, «Світ-1» («World-1») та «Світ-2» («World-2»), опублікована в книзі «Світова динаміка» (1971). Її автор американський інженер *Джей Форрестер*, розробив модель із понад 40 нелінійних рівнянь, які описують взаємозв'язок наступних параметрів: населення, капіталовкладення, використання непоновлюваних ресурсів, забруднення довкілля й виробництво продовольства. Розроблена модель показувала колапс світової соціально-економічної системи в ХХІ столітті, якщо не будуть прийняті певні рішення щодо зниження споживання при-

родних ресурсів. Математичні розрахунки були також використані для визначення змін у політиці, здатних стабілізувати розвиток світової економіки в майбутньому.

Однак моделювання Форрестера мало підготовчий характер і уможливило лише найзагальніші висновки. Для докладнішого аналізу була створена група під керівництвом учня Форрестера американського вченого *Денніса Медоуза*, яка розробила модель «Світ-3». Медоуз та його співробітники провели комп'ютерний аналіз світового економічного розвитку у двох варіантах:

- за збереження сучасних тенденцій розвитку суспільства. У цьому випадку, населення планети та забруднення довкілля за інерції будуть ще деякий час збільшуватися після піку індустріалізації, а потім настане швидке скорочення чисельності населення, ресурсів, виробництва продуктів харчування на одну людину, виробництва промислової продукції на одну людину;
- за нульового приросту населення. У цьому випадку можливий перехід на рейки стійкого розвитку. Більш оптимістичний прогноз передбачає неперервний експоненціальний розвиток технологій (за стабілізації кількості вчених та інженерів), винайдення нових ресурсів і джерел енергії, припинення забруднення довкілля завдяки масовому застосуванню ще не відкритих технологій, винайденню засобу регулювання народжуваності, посиленню альтруїстичних тенденцій у суспільстві, подоланню національного розбрату й об'єднанню людей у глобальну спільноту.

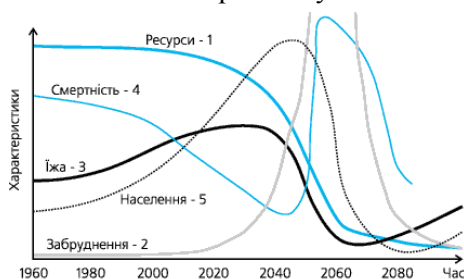
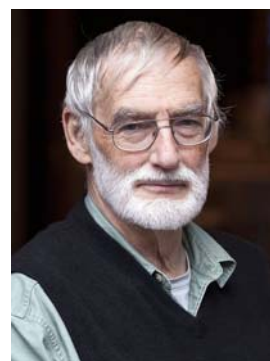

Рис. 1. Світовий розвиток за збереження сучасних тенденцій розвитку суспільства (Д. Медоуз, «Межі зростання»)

Денніс Медоуз
(нар. 1942)

Підсумовуючи результати дослідження, Медоуз у доповіді «Межі зростання» (1972) дав найнесприятливіші прогнози «екологічного колапсу»: через 75 років сировинні ресурси Землі будуть вичерпані, а нестача продовольства стане катастрофічною, якщо економічний розвиток не буде зведено до простого відтворення, а приріст населення Землі не буде поставлений на жорсткий контроль. Висновки доповіді одержали назву концепції «нульового росту».

Отже, головне значення цих робіт у тому, що вони вперше підняли питання про можливість катастрофічних наслідків сучасного характеру розвитку суспільства. Реальну небезпеку автори робіт (Дж. Форрестер, Д. Медоуз) вбачають у необмеженому зростанні чисельності населення, капіталу і забрудненні довкілля. Однак основним недоліком висновків, отриманих на основі аналізу цих моделей, є досить обмежене уявлення про можливості свідомого впливу людства на свій власний розвиток.

Михайло Месарович
(нар. 1928)

Відповіддю на критику перших моделей став новий проект – «Стратегія виживання» (1974) (німецький варіант) і «Людство біля поворотного пункту» (американське видання), що був створений під керівництвом американського математика *Михайла Месаровича* та німецького вченого *Едуарда Пестеля*. Мета цього дослідження – аналіз більшої кількості факторів (порівняно з попереднім проектом), здатних імітувати розвиток, досліджувати можливості локалізації криз, знайти шляхи їхнього запобігання. Якщо комп'ютерна модель Медоуза ґрунтувалася приблизно на тисячі математичних рівнянь, то модель Месаровича-Пестеля містила понад двісті тисяч.

Запропонована модель, заснована на теорії багаторівневих ієрархічних систем, описує світ як систему взаємозалежних 10 регіонів, взаємодія між якими здійснюється через експорт-імпорт і міграцію населення. Регіон – це соціокультурний параметр, підсистема в глобальній суспільній системі. І хоча він виділяється за економічними і географічними критеріями, але з урахуванням деяких соціальних і культурних характеристик: цінностей і норм співтовариства.

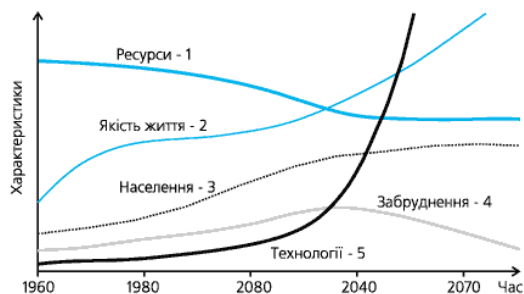
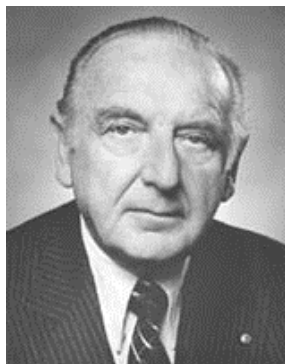

Рис. 2. Світовий розвиток за нульового приросту населення (Д. Медоуз, «Межі зростання»)

Чи вистачить у людства розуму, сил і бажання прийняти розумну систему такого переходу? З огляду на історичні прецеденти, можна з повною підставою засумніватися в цьому, якщо тільки подібний перехід не буде викликаний якоюсь серйозною необхідністю... Вирішення кризових ситуацій буде залежати від того, який із двох шляхів – недиференційоване зростання, що неминуче веде до катастрофи, або органічне зростання, вибере людство.

Е. Пестель, «Поза межами росту»

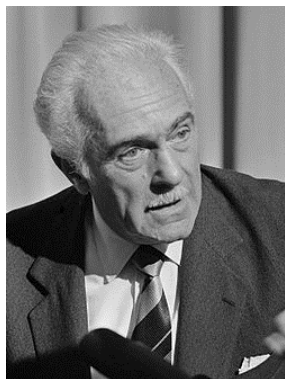
Едуард Пестель
(1914–1988)

Учені виділили два типи розвитку світу. При *першому* типі, передумовою якого є зберігання існуючих тенденцій світового розвитку, – неминуча низка регіональних катастроф, що поступово захоплять усю планету. Відбудеться швидке вичерпання усіх ресурсів та посилення розриву між «багатими» і «бідними» країнами. Якщо не припиниться ріст населення, різко загостриться проблема продовольства. За *другим* типом, «виживання» полягає в переході до «*органічного росту*», який припускає диференційований та керований розвиток різноманітних частин світової системи, в результаті чого досягається збалансований розвиток усього людства.

Отже, на думку вчених, сьогодні, як ніколи раніше, необхідне нове мислення, яке враховує взаємозв'язок процесів, що відбуваються в світі, ситуацію, породжену науково-технічним прогресом, умови ядерного століття. Тому не можна ізолюватися від навколишнього світу, побудувати непроникну стіну, яка постала б на шляху небажаних наслідків власної або чужої діяльності.

Наступний етап в діяльності Римського клубу відзначений переходом від кількісного аналізу глобальних проблем до якісного аналізу людського буття, системи цілей і цінностей. На перший план вийшла *концепція «нового гуманізму»*, ідея про першорядне значення особистих людських якостей, які забезпечать «людську революцію», «революцію свідомості» і перетворення суспільства.

Ці ідеї насамперед розвинув італійський учений *Ауреліо Печчеї* у своїй книзі

Ауреліо Печчеї
(1908–1984)

«Людські якості» (1977), поставивши людину в центр розвитку і визнавши необхідною умовою виходу народів з кризи – координацію зусиль, трансформацію системи егоїстичних держав у єдину світову спільноту. Для реалізації змін Печчеї пропонує шість «стартових» цілей, які пов'язані зі «зовнішніми межами» планети; «внутрішніми межами» самої людини; культурною спадщиною народів; формуванням світового співтовариства; охороною довкілля; реорганізацією виробничої системи.

Перша мета – зовнішні межі. Людина у своїй діяльності повинна брати до уваги можливості навколишньої природи, не доходячи до крайнощів.

Друга мета – внутрішні межі. Ця мета вказує на те, що не тільки планета, але й можливості самої людини, мають фізичні й психологічні межі.

Третя мета – культурна спадщина. Розвиток технологічної цивілізації веде до уніфікації культури. Тому тільки дбайливе ставлення до культурної спадщини допоможе зберегти унікальність різних культур.

Четверта мета – світове співтовариство. Інтеграція в єдине світове співтовариство дозволяє ефективніше регулювати міжнародне життя, і, отже, є ефективнішим способом співіснування.

П'ята мета – середовище перебування. Проблема полягає в тому, як розмістити на планеті людей, чисельність яких через кілька десятиріч стане вдвічі більшою, ніж сьогодні.

Шоста мета: виробнича система. Передбачає з'ясування, у чому полягають філософські причини економічних проблем, і якою повинна бути економічна система майбутнього, щоб забезпечити населення планети, яке безупинно зростає.

Продовжує ідею «нового гуманізму» угорський філософ *Ервін Ласло* у доповідях «Глобальні цілі і всесвітня солідарність» (1977) та «Цілі для людства» (1977). Він дотримувався тези про пріоритетність людського чинника у вирішенні глобальних проблем. Основою для неї стала глобальна солідарність, шлях до якої відкриють «*революція світової солідарності*», перебудова свідомості, формування нового «глобального етносу», коли норми поведінки людини і норми державної політики буде визначати «новий стандарт гуманізму».

На думку Ласло, для того, щоб розпочати «революцію світової солідарності» необхідно досягнути чотирьох глобальних цілей: 1) припинення гонки озброєнь, війн і конфліктів, відмова від насильства, забезпечення міжнародної безпеки; 2) вирішення продовольчої проблеми у світовому масштабі, створення світової системи, що дозволить задовольнити продовольчі потреби усіх людей на планеті; 3) глобальний контроль за використанням енергетичних і сировинних ресурсів, технологіями, розробка раціонального та екологічно безпечного природокористування; 4) глобальний розвиток, орієнтований на підвищення якості життя, справедливості у розподілі матеріальних та культурних цінностей.

Денніс Габор
(1900–1979)

Водночас велася робота над серією доповідей, присвячених окремим найбільш важливим аспектам світової проблематики. В 1976–1978 роках розроблявся проект «За століттям марнотратства», у межах якого детально розглядалася проблема природних ресурсів. Колектив дослідників очолив британський фізик *Денніс Габор*. Дослідницька група спробувала вивчити світовий науково-технічний потенціал, виявивши можливості його використання для вирішення енергетичних, сировинних і продовольчих проблем. Доповідачі стверджували, що сучасний рівень розвитку науки і техніки дозволяє вирішити практично всі проблеми, пов'язані з дефіцитом сировини, ресурсів, енергії та продуктів харчування. Межі економічного зростання, виникнення і загострення глобальних проблем обумовлені недоліками соціально-політичних механізмів та інститутів. І, щоб забезпечити подальший поступальний розвиток цивілізації, необхідно побудувати «зріле суспільство» з високим якісним рівнем життя для людей Землі за умови їх розумного ставлення до природи.

Ервін Ласло
(нар. 1932)

Загалом теоретична діяльність Римського клубу містить у собі широкий спектр конкретно-наукових розробок, що слугували поштовхом до нових міркувань про буття людини в сучасному світі, цінності життя та природи, перспективи розвитку людства; міркувань, що призвели до виникнення і розповсюдження прогностичних концепцій «меж зростання», «обмеженого зростання», «революції світової солідарності», «нового гуманізму» та под.

31.5. Екоцентризм і біоцентризм екологічної філософії (О. Леопольд, Дж. Лавлок, А. Швейцер)

Екологічні проблеми гуманітарними науками насамперед розглядаються у межах двох взаємодоповнювальних світоглядних концепцій – *екоцентризму* та *біоцентризму*. Екоцентризм визнає природні об'єкти як повноправних суб'єктів, партнерів у взаємодії з людиною. Тому захист дикої природи та живих істот здійснюється не скільки для цілей людини, а насамперед для захисту природи заради себе самої. Натомість біоцентричний підхід розкриває важливість окремих особин живих істот, насамперед птахів і ссавців, що є морально значимими і вимагають турботи.

Олдо Леопольд
(1887–1948)

Засновником екоцентричної концепції є американський натураліст *Олдо Леопольд*, який у своїй праці «Календар піщаного графства» (1949) виклав основні ідеї етики землі. На думку екофілософа, екологічна етика є важливим чинником у сучасному природоохоронному русі, бо лише вона змінює роль людини та перетворює її з варвара у рівноцінного члена гармонійної спільноти природи. Відповідно не варто зни-

щувати чи сприяти вимиранню видів; необдуманно змішувати вітчизняні й екзотичні види; добувати непомірну енергію з ґрунту і вивільняти її в побуті; перегороджувати або забруднювати річки; треба дбати про тварин. Річ вважатиметься правильною тоді, коли в ній наявна тенденція до збереження цілісності, стабільності та краси біологічного співтовариства; вона є хибною, якщо матиме зворотну тенденцію.

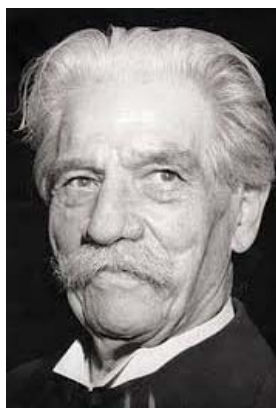
На думку Леопольда, в основі природозбереження повинні бути такі принципи: *принцип збереження* – розглядає природу як систему, в якій все взаємопов'язано; *принцип збереження біорізноманітності* – полягає у збереженні всіх частин природного механізму, так як всі ці частини взаємозалежні; *принцип цілісності* – виступає основою для розвитку екологічної свідомості та нового образу Землі, бо наша поведінка може бути етичною тільки стосовно того, що ми можемо бачити, відчувати, розуміти, любити, у що ми можемо вірити; *принцип поваги до природи* – етичне ставлення до Землі неможливе без любові, пошани до природи та без дбайливого ставлення до її дарів; *принцип відповідальності* – обов'язок громадської відповідальності поширюється до меж відповідальності за природу.

Цікавими з погляду екоцентризму є *гіпотеза Геї*, яку розробив британський учений *Джеймс Лавлок* у працях «Гея: новий погляд на життя на Землі» (1979) та «Вік

Джеймс Лавлок
(нар. 1919)

гляд, місце у Всесвіті, проте люди приносять їй незліченні лиха у вигляді забруднення довкілля. Відомий Лавлок також своєю тезою про те, що підтримка ядерної енергетики допоможе замінити невідновлювальні джерела енергії.

Альберт Швейцер
(1875–1965)

му будь-яку шкоду.

Один із серйозних мінусів етики Швейцера в тому, що вона обмежує коло морально значимих об'єктів індивідуальними вищими тваринами, не враховуючи рослини і бактерії, а також не приймаючи до уваги об'єкти неживої природи, надра Землі та всю глобальну екосистему в цілому.

Геї: біографія нашої живої Землі» (1989). За його концепцією Земля-Гея¹ є цілісним, живим організмом, а не інертною планетою, тому її потрібно захищати. Лавлок визначав Гею як «біосферу Землі, атмосферу, океани та сушу», яка демонструє процес саморегуляції. На думку дослідника, існує складний багатосторонній зв'язок між живими істотами, сушею, морем і повітрям, який утримує планету в стабільному стані, підтримує на оптимальному рівні температуру повітря та солоність води.

У 2003 році Лавлок доповнює свою теорію (праця «Відплата Геї»). Людство, з точки зору екофілософа, є «нервовою системою» Землі, завдяки якій Гея усвідомлює себе, пізнає свій ви-

Земля – більше, ніж просто дім. Це жива істота, і ми є її невід'ємною частиною.

Дж. Лавлок, «Гея: новий погляд на життя на Землі»

Яскравим представником біоцентричного напрямку є Альберт Швейцер. Його концепція «етики благоговіння перед життям» розроблена в класичних працях «Культура й етика» (1923), «Вчення про благословення перед життям» (1963). За його словами, універсальна етика спонукає усіх людей виявляти інтерес до кожної людини, її долі та віддавати всю людську теплоту тим, хто її потребує. Моральною вважається дія, яка не тільки не завдає шкоди іншому життю, але і сприяє її збереженню та розвитку. Основний принцип етики Швейцера: добром є те, що слугує збереженню та розвитку життя, а злом – те, що знищує життя або перешкоджає його збереженню та розвитку. Людина моральна лише тоді, коли вона кориться внутрішньому спонуканню допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти, і утримуватися від того, щоб заподіяти живо-

Там, де я завдаю шкоду будь-якому життю, я повинен ясно усвідомлювати, наскільки це необхідно. Я не повинен робити нічого, крім неминучого, навіть незначного.

А. Швейцер, «Благоговіння перед життям»

¹ Назва «Гея» походить від імені богині Землі в давньогрецькій міфології.

31.6. Екологічна етика відповідальності (Г. Йонас, К. Маєр-Абіх, К.-О. Апель)

Особливим викликом існуванню людської цивілізації в кінці ХХ століття стали екологічні проблеми, великою мірою спричинені технічною експансією людини у сферу природи. Тому аналіз сучасних проблем потребує обговорення в етичній площині та вироблення нової етики відповідальності за наслідки людської діяльності.

До витоків екологічної етики відносять учення німецько-американського філософа Ганса Йонаса про глобальну відповідальність. Його заслугою є те, що він одним із перших перевів обговорення екологічних проблем в етичну площину, розробляючи новаторську стратегію етики, яка б відповідала сьогоднішній добі. У своїй праці «Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації» (1979) вчений висловлює занепокоєння розвитком сучасного суспільства і формулює новий категоричний імператив для сучасної доби: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на Землі». На цій основі Йонас пропонує монологічну парадигму відповідальності: не відповідальність суб'єкта перед ним самим встановленим моральним законом і не відповідальність перед моральним законом комунікативної спільноти, а відповідальність «за» – за те, щоб людство існувало.

Ганс Йонас
(1903–1993)

Аналізуючи попередню класичну етику Йонас пропонує переглянути її основні постулати. *По-перше*, вчений критикує антропоцентричність традиційної етики, відповідно до якої сфера застосування етики обмежується людиною та міжлюдським спілкуванням. Людство нещодавно постало перед фактом уразливості природи та обмеженості її ресурсів. З цього випливає, що не лише інтереси людини можуть претендувати на моральну цінність, а й позиція захисту природи задля самої природи. Не будучи рівноправним партнером дискурсу, природа домагається існування, висуваючи до людини свої вимоги, і ці вимоги моральні.

По-друге, Йонас розглядає відповідальність не лише у персональному, а й у колективному вимірі (як відповідальність за наслідки технізованого способу життя). Оскільки сучасна техніка впливає на фундаментальні характеристики людини, поступово перетворюючи її в елемент власного функціонування. Тому головним завданням нової етики є встановлення контролю над можливостями та здібностями людини.

Г. Йонас, «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації»

У контексті переоцінки традиційних цінностей етики, одним із складових елементів відповідальності стає «евристика страху». Страх за майбутнє людства, страх перед можливою зміною

істотності й вигляду людини стає головним принципом. Людство не може дозволити собі ризикувати, коли під загрозу поставлене його існування. Таким чином, відчуття небезпеки породжує новий моральний обов'язок людини, на зміну етиці прогресу і вдосконалення приходять етика збереження: людини і природи.

**Клаус Міхаель
Маєр-Абіх**
(нар. 1936)

Продовжуючи ідею етичної відповідальності німецький філософ *Клаус Міхаель Маєр-Абіх* розробляє у своїх працях «Шляхи до миру з природою» (1984), «Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту» (1990) концепцію *фізіоцентричної етики*. Основною тезою цієї етики є те, щоб «поважати все в своїй самоцінності» і «будь-який сучасний стан оцінювати за цим принципом». Практично це втілюється в принципі «не людина є мірилом усіх речей, а все, що нас оточує, є мірою нашої людськості». На думку вченого, існує два типи: 1) відповідальність за самого себе, яка орієнтується на власну діяльність; 2) відповідальність за іншого, яка стосується майбутнього. Саме цій останній відповідальності і потрібно віддати перевагу.

Відповідно до етичної думки, Маєр-Абіх вибудовує вісім кіл відповідальності людини за: 1) саму себе (егоцентризм); 2) своїх близьких (непотизм – мораль роду); 3) дальніх у своїй країні (націоналізм); 4) людство загалом (антропоцентризм сучасності – спільнота людей, близьких і далеких); 5) попередні й прийдешні покоління; 6) вищих тварин (мамалізм); 7) живих істот (біоцентризм); і, нарешті, 8) світ загалом (фізіоцентризм). Відтак, учений формує фізіоцентристську концепцію відповідальності, предметом якої постає вже увесь світ – і живий, і неживий. Відповідальність тут постає не тільки як відповідальність за інших людей, не тільки як відповідальність за тварин, а й відповідальність за речі, увесь позалюдський світ.

Маєр-Абіх широко застосовує поняття «довкілля» (нім. Umwelt), що він інтерпретує як своєрідно структуроване тією або іншою живою істотою навколишнє середовище. Він підкреслює, що охорона живої природи неможлива без «відродження почуттів», що керують цивілізацією.

Люди повинні усвідомити, що речі у світі існують не лише для людства – як його ресурси, вони також існують в життєвих світах інших біологічних видів і входять у їх «функціональні сфери». Саме тому, вчений протиставляє поняття «спільносвіт» (нім. mitwelt) поняття «довкілля» (нім. umwelt). У його трактуванні *спільносвіт* – це світ, в якому людина живе разом з іншими Божими творіннями і які разом із нею належать до цілості природи, а тому мають свою власну цінність і власну гідність.

Маєр-Абіх розвиває «*принцип природної держави*», яка слугує інтеграції суспільства в природні життєві зв'язки. І переходом до такої держави має бути «повстання

Ми поведимося як орди міжпланетних загарбників, які хотіли б якомога довше і якомога комфортніше жити на цій землі, не вважаючи при цьому її своєю батьківщиною, а поводячись так, начебто збираються податися до наступної планети, споживши тут геть усе або зробивши його непридатним для споживання.

К. М. Маєр-Абіх, «Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту»

Карл-Отто Апель
(нар. 1922)

на захист природи», яке не слід ототожнювати з повстанням проти розуму, радше варто реабілітувати розум задля життя.

Новий категоричний еко-етичний імператив продовжив у своїх працях «Трансформація філософії» (1972), «Дискурс та відповідальність» (1988) німецький філософ *Карл-Отто Апель*. Він сформульований так: «Чини лише згідно із максимою, виходячи з якої ти міг би передбачити, що наслідки та побічні наслідки, які виникатимуть із її всезагального застосування, будуть “прийнятними” для усього сушого, що немовби бере участь у дискурсі».

Розвиваючи ідеї Г. Йонаса, Апель розкриває деякі спірні моменти, насамперед, він нагадує, що: 1) екологічна криза не несе ніякої небезпеки для природи в цілому, а тільки для екосфери, пов'язаної з людиною; 2) наявність «права

передбачає обов'язки і взаємну відповідальність, яку живі істоти, а тим більше природи, не можуть на себе брати; 3) телеологічна структура природи втрачається, якщо визнається теза про спільність всіх істот при народженні, це, по суті, буддистська «капітуляція» перед природою.

Відтак, оцінюючи екологічну кризу як наслідок технічної цивілізації, учений констатує, що результати науки постають сьогодні для людства «моральним викликом». Оскільки екологічна криза впливає на людство глобальним чином, то «люди опинилися перед завданням прийняття солідарної відповідальності за наслідки їхніх дій у планетарному масштабі». Саме тому відповідальність має бути солідарною, тобто спільною, взаємною, а також структурованою. І не лише відповідно до інтелектуально-пізнавальних можливостей (наука), але й до владних можливостей щодо практичного впливу на суспільство і його зміни. Звідси узагальнення: планетарна етика відповідальності за майбутнє має враховувати та поєднувати усе знання як наукових дисциплін, так і позанаукової рефлексії та мудрості.

Чи вже існують людські інституції або форми моралі чи етики, які можуть також розв'язати й цю проблему; чи ми потребуємо абсолютно нової етики, яка б обґрунтовувалась у філософії чи мудрості нового типу; чи повинні ми спасувати щодо домагань такого гатунку й ігнорувати так званий новий характер етичних проблем, звертаючись до наших партикулярних традицій і звичаїв?

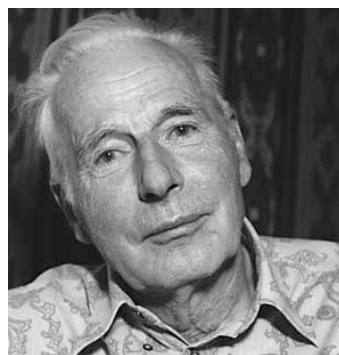
К.-О. Апель, «Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу»

31.7. Політичні ідеї глибинного та соціального екологізму (А. Несс, Д. Формен, Дж. Мандера, У. Р. Камтон, М. Букчин)

Екологізм прийнято розділяти на глибинну та соціальну екологію. Одним із актуальних і впливових сучасних напрямів є глибинна екологія. Поняття «глибинної екології» вперше запроваджено в 1972 році норвезьким філософом *Арне Нессом*. Глибинна екологія – це течія, що спирається на екобіоцентричні цінності, які дають мож-

ливість глибше, порівняно з традиційною філософією, осмислити зв'язки між особистісним «Я» (Self), людською громадою (community) і світом природи (Natural World).

Течія «глибинної екології» протиставляється так званій «поверхневій екології» (англ. shallow ecology), яка базується на ідеях раціоналізму та вбачає необхідність збереження здоров'я й добробуту людини переважно шляхом зменшення рівнів забруднення й раціонального використання природних ресурсів. Відповідно, метою глибинної екології є зміна базових людських цінностей, політики та ідеології, ґрунтуючись на принципах егалітаризму, біо- й екоцентризму.

Арне Несс
(1912–2009)

Базисом глибинної екології є *біоцентризм (екоцентризм)*, тобто відмова від позиціонування людини в центрі світобудови. Найважливіша цінність – етичне положення про те, що все в природі має свою власну внутрішню цінність або гідність. «Екобіоцентричний» спосіб життя означає, наприклад, жити простіше, здійснюючи мінімальний вплив на природу. Як наслідок, глибинна екологія заперечує централізовану бюрократичну владу й технократичне суспільство, закликаючи до простоти «природного життя». Основна місія цієї течії полягає не в розробці конкретного політичного проекту, а у формуванні чітких біоцентричних аргументів на противагу сучасному напрямку розвитку цивілізації. Конкретної політичної та соціально-економічної програми прибічники глибинної екології так і не виробили.

За концепцією Несса добробут і процвітання людства й інших форм життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не визначається через поняття корисності для людини. Люди не мають жодних прав на зменшення природного багатства та розмаїття, за винятком задоволення своїх життєвих потреб. Кожна людина повинна працювати над своєю власною філософією. Звідси: усі живі істоти, чи це людина, тварина або овоч, мають рівне право жити та процвітати.

Радикальні ідеї глибинної екології висловлює американський природоохоронець *Дейв Формен* у роботі «Сповідь ековоїна» (1991). Він пропонує нове поняття – «ековоїн» – людина, що жорстко відстоює свою природоохорончу позицію. «Воїн визнає, що його життя – не найважливіша річ у його житті». Інші, важливіші речі – це Земля, еволюційний процес, мільйони видів тварин, що мають ділити з ним цю Землю.

Знаковою постаттю глибинної екології є американський громадський активіст *Джеррі Мандер*, який розглядає сучасне американське та загалом західне суспільство крізь призму ставлення до життя так званих тубільних народів. Основний висновок його праці «Коли не лишається нічого святого»: аборигенні народи (американські індіанці, ескімоси та інші, котрі лишилися на узбіччі світової цивілізації з огляду на їхню непристосованість до цінностей «білої людини»), духовно набагато багатші за сучасні західні народи. Саме тому у «первісних» народів слід повчитися тому світогляду, який заперечує європоцентризм, політичну деспотію, необдумане прийняття політичних рішень і споживацьке ставлення до світу.

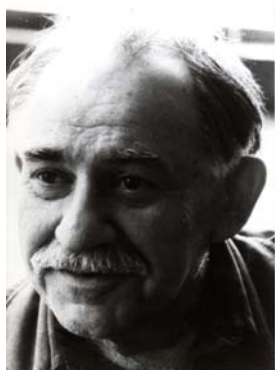
Поняття «життя в борг» аналізує у своїй екологічній концепції американський дослідник *Вільям Роберт Каттон*, стверджуючи, що будь-який сучасний політичний устрій від тоталітарного до демократій західного зразка, характеризується однією спільною рисою: орієнтованістю на споживання невідновлюваних ресурсів (нафти, природного газу). Цей процес екстенсивного економічного зростання не є ні «поганим», ні хорошим; до нього не можна застосувати морально-етичні чи політичні оцінки. Каттон у праці «Кінець техноутопії» (1982) продовжує аналіз безцінного досвіду незахідних цивілізацій, які, на його думку, зневажливо та європоцентрично названі «первісними суспільствами» та «дикунами». Нагальна потреба людства – залишитися гуманним перед обличчям дегуманізуючих процесів. Для цього доведеться віддати перевагу не розширенню матеріального споживання, а більш глибоким, моральним цінностям. Людина підійшла до тієї точки історії, коли треба діяти не інтуїтивно, а розумно. Хаосу можна уникнути тільки, якщо відкинути ілюзію необмежених можливостей. Людство навчилося маніпулювати багатьма природними процесами, але ні на персональному, ні на соціальному рівні люди так і не змогли досягти повного домінування над природою. На думку Каттона, у сьогоденному світі необхідно, щоб кожен засвоїв ключовий принцип: людське суспільство нерозривно пов'язане з глобальною біотичною спільнотою, і в цьому співтоваристві домінування з боку людини призводить до самогубних наслідків.

Вільям Роберт Каттон, мол.
(1926–2015)

Антропоцентричну взаємодію людського суспільства та природи розвинули представники *соціальної екології*, зокрема М. Букчин та Б. Джанет. Соціальні екологи рідше відкидають звинувачення «людства як такого» у всіх екологічних бідах. Нерівність і майнове розшарування є одними з основних причин споживацького ставлення до довкілля, натомість правлячі класи знищують навколишнє середовище задля досягнення економічного зростання. Однак людину варто розглядати як біологічну істоту, яка здатна творчо модифікувати природне середовище, не завдаючи руйнівних наслідків.

Основними перешкодами для подолання екологічної кризи є вільний ринок, бюрократія, соціальне домінування та панування корпоративних інтересів. Критикуючи радикальні зміни в суспільно-політичному житті, соціальний екологізм наполягає на децентралізації влади, екологізації технологій, повороті від домінування одних верст суспільства над іншими. Формування нового екологічного суспільства приведе до того, що люди почнуть раціонально та з любов'ю ставитися до природи. Людська взаємоповага та солідарність сприятимуть розвитку екологічного балансу між людиною та природою.

Мюррей Букчин
(1921–2006)

Головний теоретик соціального екологізму американський соціолог *Мюррей Букчин* у своїх працях «Анархізм постдефіциту» (1971), «Екологія свободи» (1982) та «Реконструкція суспільства» (1989) висловив ідею про «першу» і «другу» природу людини, розміщуючи людський розум і саму людину в природний контекст, намагаючись подолати дуалізм між природою й розумом, розумом і тілом, природним та соціальним. Тому людству необхідно розвивати «другу природу» – культуру, покращуючи та доповнюючи створене стихійними силами природи. Букчин наголошує на тому, що соціальна екологія має уникати «крайнощів» глибинної екології, яка відмовилася від задоволення потреб людини на користь створення союзу людського і природного. Соціальна екологія передбачає можливість задоволення інтересів людей

і їх спільнот, але не всупереч збереженню навколишнього середовища.

Демократичні традиції, які в подальшому вплинули на політичну філософію Букчина, визначили реалізацію поняття *лібертарного муніципалізму*¹. У 1999 році Букчин пориває з анархізмом і переносить свої ідеї в рамки системи місцевого комуналізму, хоча і продовжує підтримувати необхідність децентралізації та локалізації населення.

Спільним як для глибинної, так і для соціальної екології є опозиція до утилітарного природоствавлення, критика ліберального (поміркованого) екологізму та заклик до радикальних дій на захист довкілля на засадах концепції «нульового зростання»².

Люди відчужуються не лише самі від себе в нашу «епоху відчуження», але й від природного світу, у якому – наші корені як складної, мислячої форми життя.

М. Букчин, «Екоанархізм»

31.8. Біорегіональний та феміністичний напрями екофілософії (П. Берг, Р. Десмон, К. Сейл, Дж. Додж, Ф. Добоні)

Біорегіоналізм виникає як напрям екологізму, за яким любов до землі і спосіб життя формуються конкретним місцем проживання людей. Основа біорегіонального вчення полягає в ідеї інтеграції екологічного потенціалу біорегіону з економікою, культурою, освітою та системою управління, конкретизуючи відносини «суспільство – довкілля» до відносин «біорегіон – громада». Усі живі істоти в рамках певного регіону складають цілісність, подібну до існуючих в природі екосистем.

Ідеологами біорегіоналізму є екологісти *Пітер Берг* та *Раймонд Дасманн*, які в своїй спільній праці «Перенаселяючи Каліфорнію» (1978) уперше сформулювали

¹ *Лібертарний муніципалізм* – ідея політичної організації, заснована на системі загальних зборів і практиці прямої демократії.

² *Концепція нульового зростання* – теорія, що відкидає принцип економічного зростання, а також зростання народжуваності, споживання, використання природних ресурсів і под.

принципи нової екофілософії. В основу їх учення покладено поняття «*біорегіон*» – територія, яка може бути самодостатньою відповідно до забезпечення населення продуктами харчування та іншими ресурсами, що сприяє збалансованості довкілля. У політичному плані це означає розвиток місцевого самоврядування, зацікавленість у місцевій політиці, політичну самоорганізацію населення – часто у вигляді комун. Біорегіоналізм наполягає на комунальній власності на землю, оскільки природні ресурси належать усім порівну і таке спільне господарювання має стимулювати дбайливе ставлення до ресурсів, зменшення обсягів відходів, технології вторинної переробки.

Визначальні засади біорегіоналізму проаналізовані американськими вченими *Кіркпатріком Сейлом* у книзі «Мешканці Землі: біорегіональне бачення» (1985) і *Джимом Доджем* у праці «Жити життям: деякі біорегіональні теорії та практика» (1981). Так, на думку Сейла, історично для людини як біологічного виду найбільш прийнятним є проживання в громадах чисельністю 500–1000 осіб, де кожен знає один одного в обличчя і безпосередньо вступає в контакт. Розширена громада може включати до 10 тисяч осіб, але не більше, тому що більш великі спільності втрачають здатність бути самодостатніми. Додж визначає біорегіоналізм як *біологічний реалізм*, виокремлюючи категорії «протидії тривалій деструкції природних систем» і «відновлення природних екосистем». Останнє вимагає досконалих знань функціонування природних систем, сприйняття специфіки даної місцевості, розробки відповідних технологій, а також важкої фізичної праці на землі.

Важливим моментом є критика поняття «довкілля» (англ. *environment*), яке, на думку біорегіоналістів, фіксує те, що лежить поза людиною, тобто є відчуженим від неї. Натомість вони надають ключове значення екоцентризму та екосистемі, оскільки людина – це невід’ємна частина екосистеми, яка є частиною кожного з нас – нашого світобачення, світовідчуття, життя загалом.

Якщо ж говорити про схожість з іншими альтернативними течіями, то можна констатувати, що у біорегіоналістів збігаються погляди зі соціальними екологами щодо принципів децентралізації влади. У той же час специфіка філософського обґрунтування біорегіоналізму уподібнюється глибинній екології в намірі поєднати наукові підходи обґрунтування біорегіону з інтуїтивними відчуттями духовної близькості з природою і єднання зі землею.

Франсуаза Добоні
(1920–2005)

Окремої уваги заслуговує течія, що виникла на перетині екологічного та правозахисного рухів – *екологічний фемінізм* (*екофемінізм*). Термін «екофемінізм» був запропонований у 1974 році французькою дослідницею *Франсуазою Добоні*, щоб підкреслити потенціал жінок у екологічній революції. Вона намагалася довести, що чоловічий контроль над виробництвом і жіночність мають безліч недоліків. Це призводить до подвійної кризи: до руйнування навколишнього середовища (за допомогою надприбуткового виробництва) та до демографічної кризи (за допомогою штучного маніпулювання процесом народжуваності).

Екофемінізм оперує твердженням, що руйнування екології випливає з патріархату: загрозою для існування природи є не людство в цілому, а чоловіки й інститут чоловічої сили. Звідси процес звільнення «жіночого начала» повинен початися зі звільнення природи як носія жіночого архетипу. Жінка розглядається як символ близькості до природи, що протиставляється культурі як символу чоловічого начала.

Екофеміністи висувають чотири базових *принципи* своєї теорії: 1) існує безсумнівний зв'язок між гнобленням жінок і гнобленням природи; 2) розуміння характеру цього зв'язку необхідне для будь-якого адекватного розуміння природи; 3) феміністська теорія та практика повинні включати екологічну перспективу; 4) вирішення екологічних проблем повинне включати феміністські перспективи. Екофеміністи вважають, що Мати-Земля – це затишний будинок для всього життя і її варто поважати, любити так, як це робили наші предки. Жінка – це творіння природи, а чоловік – творіння культури, його світ штучний, створений людськими руками, результат людської винахідливості. Відтак для побудови справедливого суспільного ладу достатня емансипація жінки та зміна гендерних ролей.

Екофемінізм дотримується критичних поглядів щодо глибинної екології, поділяючи спільні позиції зі соціальною екологією та біоцентризмом. Слабкою стороною екофемінізму є однобічне акцентування жіночих цінностей, а позитивною – звернення до гендеру як важливого чинника осмислення сучасних проблем і пошуку шляхів їх розв'язання.

31.9. Етична концепція прав тварин (П. Сінгер, Т. Ріган)

Філософські погляди руху захисту (звільнення) тварин розвинулися наприкінці 60-х років ХХ століття, коли група випускників Оксфордського університету – філософів, психологів і теологів, еліта англійської й американської інтелігенції – висунули *концепцію природних прав тварин*. Вони вважали, що тварини здатні відчувати та

Пітер Сінгер
(нар. 1946)

розуміти, мають такі ж потреби як і люди: залишатися живими, бути захищеними від страждань, втамовувати голод, спрагу.

Сучасний рух за права тварин має більше спільних рис із глибинною екологією, оскільки розділяє та поглиблює її постулати, стверджуючи, що усі живі істоти на Землі мають право на життя, недоторканність, невтручання людей у цілісність екологічних систем загалом. Сутністю їх світогляду є *біоцентризм* і *зоозахист*, тобто кожна жива істота на Землі має беззаперечне та неспростовне право на життя. Тому людина, за логікою поняття «права тварин», більше не має права вбивати тварин заради будь-якої мети – розваги чи здобуття їжі. Таке утопічне суспільство передбачає відмову від експлуатації природи та усього, що пов'язане з гнобленням і насильством.

На основі ідей зоозахисту зародилося два рухи: за добробут тварин (англ. *animal welfare*) і за права тварин (англ. *animal rights*). Традиційний тип – товариство за доб-

робут тварин – заснований на жалі, милосерді, доброті людини, її прагненні захищати тварин. Рух за «добробут тварин» передбачає лише суттєві обмеження у використанні тварин із огляду на його крайню жорстокість. Другий тип, що з'явився наприкінці ХХ століття, базується на концепції природних прав тварин. Прихильники руху за права тварин вважають, що в людини є борг перед тваринами, а тварини мають право на існування та захист від страждань.

Одним із теоретиків руху за права тварин є австралійський філософ *Пітер Сінгер*, котрий у праці «Звільнення тварин» (1975) доводить принцип рівності, що поширюється на всіх істот – людей і тварин. Філософ говорить про аморальність расизму, сексизму, ставлячи в один ряд із цими поняттями *спесишизм*. Термін «спесишизм» позначає перевагу одного виду живих істот над іншими, в цьому випадку перевагу людей над нелюдьми, коли інтереси людей важливіші, ніж життєві інтереси інших створінь. Сінгер висуває нові етичні погляди, за якими ті ж правила, що керують нашим поведінням із людьми, так само повинні керувати нашим поведінням із тваринами.

Подальший розвиток концепції за права тварин відзначено у науковому доробку

Том Ріган
(нар. 1938)

американського філософа *Тома Рігана* «Випадок прав тварин» (1983), «Визначення прав тварин» (2001) та ін. Теорія прав Рігана – це теорія про моральні права індивідуалів, які підтримують заходи з порятунку зникаючих видів. Він наголошував, що люди мають прямі обов'язки перед тваринами, так, як і безпосередньо перед іншими людьми.

Філософія Рігана включає такі принципи як мінімізація переваги (права одного над правом іншого), а також виключення гіршого при вирішенні подібних ситуацій. Принцип мінімізації переваги полягає в тому, що коли людина стикається з перевагою прав багатьох невинних створінь над правами небагатьох невинних створінь, за умови, що нанесена ними шкода однакова, то слід віддати належне більшості. Принцип виключення гіршого визначає, що, якщо індивідуам, яких це стосується, завдається непорівнянний збиток, то потрібно пом'якшити ситуацію тих, кому гірше. Тому політичні механізми суспільства передбачають урахування моральних прав тварин і напрацювання механізмів їхнього захисту.

Основний елемент – прийняття до уваги інтересу істоти, яким би цей інтерес не був – повинен, відповідно до принципу рівності, поширюватися на всіх істот – чорних і білих, жінок і чоловіків, людей і нелюдей.

Наша нинішня етика не обмежується мовчазним розумінням тих, хто готовий давати лише тоді, коли йому самому дають.

П. Сінгер

31.10. Еволюція та партизація екологічного руху

Упродовж останніх десятиліть екологічний рух інтегрувався у політичний процес. Він визначається як сукупна діяльність громадян і громадських організацій, що здійснюється в місцевих і міжнародних масштабах задля гармонізації відносин

людини та довкілля. Особливостями руху є специфічні характеристики: відмова від ієрархічності в управлінні; мережевість структури; поліцентричність і сегментованість, дифузний характер лідерства (безлідерність громадсько-політичних рухів); еклектичність ідеології (позиціонування окремо від правої та лівої ідеологій).

Екологічний рух започаткований у період, коли стан довкілля на нашій планеті і в окремих її регіонах значно погіршився, а технології, які інтенсивно розвиваються, руйнують сприятливий для людини баланс природних сил. У першій половині ХХ століття природоохоронні організації погоджуються з існуючим суспільно-політичним устроєм і виступають проти зникнення куточків дикої природи.

Подальша активізація екологічного руху відбувається у 1960-х роках, коли формуються організаційні структури масового суспільного руху захисників довкілля. До масових виступів долучаються більш широкі верстви населення. Діяльність екологів характеризується алармізмом, коли інформування громадськості про становище екологічних проблем базується на емоційному впливові, що навіює на людей паніку та вселяє відчуття фізичної загрози.

Розширення природоохоронного руху сприяло еволюції масових громадських ініціатив у політичні партії «зелених». Із другої половини 70-х роках у Європі відбувається політизація та ідейна радикалізація руху, натомість у США екологи зосереджуються на діяльності в місцевих органах влади та непарламентських методах впливу. Кульмінацією масових протестів проти забруднення довкілля стало відзначення уперше Дня Землі (22 квітня 1970 р.). Із цього часу почалася подальша інституціоналізація та партизація екологічного руху.

Найвідомішим громадським об'єднанням є Грінпіс (англ. Greenpeace) – міжнародна громадська природоохоронна організація, заснована в Канаді в 1971 році. Основна мета – домогтися вирішення глобальних екологічних проблем, повернути до них увагу громадськості та влади. Діяльність організації передбачає завдання: забезпечення атомного роззброєння, зупинення глобального потепління, припинення виготовлення токсичних речовин, збереження природи, ведення екологічного землеробства тощо.

У березні 1972 року виникає найперша зелена партія у світі – Об'єднана тасманська група, сформована на зборах громадськості в м. Хобарт (Австралія). У цей же час у Канаді створюється «Мала партія» з такими ж цілями. У травні 1972 року під час проведення зборів в Університеті Королеви Вікторії у Веллінгтоні (Нова Зеландія) було утворено «Партію цінностей» – першу в світі національну зелену партію. Саме тоді на базі розрізнених природоохоронних груп, клубів, асоціацій почали створюватися загальнонаціональні організації. Однією з перших таких організацій була Партія захисників навколишнього середовища, що виникла 1973 році у Великій Британії.

У середині 1980-х років розгорнули діяльність національні організації – партії «зелених» у Німеччині, Ірландії, Бельгії, Данії, Люксембурзі, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Швейцарії, Швеції та Греції. У 1984 році для координації «зелених» у Європі виникає Координаційний комітет європейських партій зелених, який трансформу-

вався у Європейську федерацію партій зелених. Нагальність екологічних проблем сприяла значній електоральній підтримці партій зелених, які формували парламентські фракції, входили до складу урядових коаліцій і представлені у Європарламенті.

В екологічному русі виокремилися дві тенденції: *поміrkований* і *радикальний* екологізм. «Поміrkовані» наполягають на розширенні екологічного законодавства, фінансуванні екологічних проектів, формуванні прогресивної екологічної політики. Таким чином, природоохоронні групи вимушені співпрацювати з урядом, перетворюючись на лояльні щодо системи утворення. Професіоналізація екологічного руху та скорочення біорізноманіття всупереч протестам екологів у 1990–2000-х роках призвели до радикалізації природоохоронних організацій, які нехтували людським життям і приватною власністю та займалися *екотероризмом*,¹ *екотажем*². Прикладами таких організацій є «Земля перш за все!», «Фронт визволення Землі» та «Фронт визволення тварин».

Важливим складником сучасного екологічного руху є поширення в суспільстві нової екологічної моралі – помірного споживання, користування природоохоронними технологіями. За цим критерієм виділяємо течії *модералізму* (лат. moderatio – помірність, обмеження) та *фріганізму* (англ. freeganism, від англ. free – вільний, безкоштовний і англ. vegan – веганізм). Основна ідея модералізму полягає в тому, що для фізичного виживання людей необхідно в усіх сферах запроваджувати принципи ощадливості, нормативного обмеження і свідомого самообмеження у споживанні благ. Модералізм сповідує жорсткий принцип: «кожному за потребами, і ні на йоту більше». Фріганізм звертає увагу на дві головні проблеми нераціонального споживання: *по-перше*, ресурсне марнотратство, а *по-друге*, забруднення довкілля відходами.

Логічний зв'язок між екологічним рухом і екологічною ідеологією (екофілософією) виявляється в тому, що філософія надає ідейно-світоглядні орієнтири для особистої та суспільно-політичної діяльності, а «зелена» екологічна діяльність створює підґрунтя для розвитку й коригування філософської думки.

Загалом екологізм як новий соціально-політичний рух і як напрямок пошуку альтернативи способу життя повною мірою відповідає культурній і ціннісній переорієнтації постмодерного суспільства. Антропоцентризм урешті почав поступатися місцем біоцентризму та похідним від нього ідеологічним течіям.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть передумови становлення екологізму та чинники його внутрішньої диференціації.

¹ *Екотероризм* – вид тероризму, що здійснюється під гаслами збереження природного середовища та захисту прав тварин або дикої природи.

² *Екотаж* (*екологічний саботаж*) – дія, що має на меті зупинити, порушити або сповільнити якийсь процес, шкідливий для природи, переважно умисне знищення або пошкодження майна.

2. У чому відмінність понять «екологізм» та «інвайронменталізм»?
3. Проаналізуйте співвідношення «людини» та «природи» в період теоретичного становлення екологізму.
4. Розкрийте вплив глобальних прогнозів Римського клубу на формування екологічної політики.
5. Визначте практичну спрямованість глибинної екології та соціоекології. Поясніть спільні та відмінні постулати обох учень.
6. Яке значення для розвитку екологізму мали екоцентризм і біоцентризм? Обґрунтуйте доцільність розвитку екологічної етики.
7. Проаналізуйте роль нової етики відповідальності в екологічній парадигмі.
8. Поясніть відмінність між рухами за права тварин і за добробут тварин.
9. У чому полягає сутність спесишизму?
10. Чим зумовлена специфіка біорегіоналізму та екофемінізму?
11. Назвіть причини розширення екологістського руху та його подальшу партизацію.
12. У чому сутність концепції сталого розвитку?

Література

Андрос О. Є. Екологістські рухи в сучасному політичному процесі / О. Є. Андрос. – К. : Стилос, 2012. – 206 с.

Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // У кн. : Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія : підручник / Єрмоленко А. – К. : Лібра, 1999. – С. 395–412.

Борейко В. Е. Популярный словарь по экологической этике и гуманитарной экологии / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2003. – Сер. : Природоохранная пропаганда. – Вып. 22. – 96 с.

Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко. – К., 2003. – 219 с.

Борейко В. Е. Философы зоозащиты и природоохраны / В. Е. Борейко. – К. : Логос, 2012. – 180 с.

Букчин М. Из книги «Экоанархизм» / М. Букчин // Антология современного анархизма и левого радикализма. – Т. 1. Без государства. Анархизм. – М. : Ультра. Культура, 2003. – 466 с. – С. 279–299.

Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский // О науке. – Дубня : Феникс, 1997. – Т. 1. – С. 433–438.

Вернадський В. І. Вчений. Мислитель. Громадянин. Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Бібліогр. покажч. / НАН України. НБУВ; Уклад.: Л. Беляєва, Л. Новосьолова та ін.; наук. ред. В. Омельчук. – К., 2003. – 260 с.

Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К. : ТОВ «ВПЦ «Техпринт», 2000. – 126 с.

Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму / Т. В. Гардашук. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 200 с.

Екологічні виміри глобалізації / М. М. Кисельов, Т. В. Гардашук, К. Є. Зарубицький та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 260 с.

Єрмоленко А. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи. / А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 415 с.

Історія західних політичних вчень. Політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. : навч. посіб. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – 256 с. – С. 192–205.

Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.

Кириленко О. Інвайронменталізм / О. Кириленко // Політологія: навч. енциклопед. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-ге видання, стереотипне. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 250–251.

Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – 520 с. – С. 434–463.

Кисельов М. М. Понятійний апарат та закони сучасної екології : навч. посіб. / М. М. Кисельов. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2008. – 184 с.

Маєр-Абіх К.-М. Від спільноти людей до природного спільноствіту / К.-М. Маєр-Абіх // Філософська думка. – 2004. – № 3. – С. 88–109.

Маєр-Абіх К.-М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільноствіту / К.-М. Маєр-Абіх. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.

Мандер Дж. Когда не остается ничего святого / Дж. Мандер. – К. : Экоправо-Киев, 2007. – 336 с.

Марчук В. Політичні підходи представників екологізму / В. Марчук, Н. Голуб'як // Історія політичної думки; підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 833–845.

Пестель Э. За пределами роста. Глобальные проблемы современности и деятельность международной организации Римский клуб / Э. Пестель; [пер. с англ. Е. Нетесова; общ. ред., вступ. ст. Д. Гвишиани]. – М. : Прогресс, 1988. – 268 с.

Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи ; [пер. с англ. О. В. Захаровой]. – М. : Прогресс, 1980. – 302 с.

Польовий М. Сінгер Пітер / М. Польовий // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 586–587.

Поппер Л. В. Екологізм як сучасна ідеологічна система / Л. В. Поппер // Гілея. – 2014. – № 5. – С. 455–460.

Поппер Л. В. Політичний контекст ідеології екологізму / Л. В. Поппер // Держава і право. – 2014. – Вип. 64. – С. 488–495.

Постол О. Є. Роль екологізму в ідеологічному та суспільно-політичному житті другої половини ХХ століття / О. Є. Постол // Вісн. Держ. акад. керівн. кадрів культури і мистецтв. – 2011. – № 1. – С. 190–195.

Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації : монографія / О. Постол. – К. : Видавн. центр «Академія», 2015. – 288 с. – С. 168–181.

Сафонік Л. Благоговіння перед життям А. Швейцера як утвердження сенсу життя (критика морально-етичної концепції А. Шопенгауера) / Л. Сафонік // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філософ.-політолог. студії». – 2011. – Вип. 1. – С. 49–56.

Семенюк Н. В. Модель стійкого розвитку як основа сучасної філософії екобезпечного поступу людства // Н. В. Семенюк // Нова парадигма. – 2008. – Вип. 81. – С. 13–22.

Сенюшкин Е. А. Экополитологическая парадигма: истоки и современность / Е. А. Сенюшкин // Вісн. СевДТУ. – Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – 2008. – С. 227–231.

Сингер П. Движение освобождения животных / П. Сингер // Гуманитарный экологический журнал. – 2007. – Вып. 4. – С. 61–69.

Сингер П. Освобождение животных / П. Сингер. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 136 с. – (Сер. : Охрана дикой природы. Вып. 29).

Старіш О. Вернадський Володимир / О. Старіш // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 122–123.

Суший О. Апель Карл-Отто / О. Суший // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 32–34.

Суший О. Швейцер Альберт / О. Суший // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 713–715.

Турчин М. Б. Екофілософська методологія як конструюючий чинник течії радикального екологізму / М. Б. Турчин // Гуманітарн. вісн. ЗДІА. – 2011. – № 47. – С. 105–113.

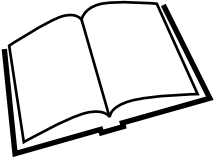
Формэн Д. Исповедь эковоина / Д. Формэн. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 156 с.

Форрестер Дж. Мировая динамика / Дж. Форрестер– М. : Наука, 1999. – 379 с.

Чхейло І. І. Екологізм як різновид сучасної ідеології / І. І. Чхейло // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – 2014. – № 4 (23). – С. 317–319.

Швейцер А. Благоговение перед жизнью как основа этического миро- и жизнеутверждения / А. Швейцер // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – С. 328–350.

Швейцер А. Мир чи атомна війна: чотири послання / А. Швейцер. – К. : Програма Л, 1996. – 190 с.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНИХ ДОКТРИН СУЧАСНОСТІ

- 32.1. Зародження концепції християнської демократії в енцикліках Льва XIII*
- 32.2. Засудження тоталітарних режимів у суспільно-політичних творах Пія XI*
- 32.3. Проблема справжнього миру у політичних концепціях римо-католицької церкви (Бенедикт XV, Пій XI, Пій XII, Іоан XXIII) та інших християнських церков (М. Л. Кінг)*
- 32.4. Питання прогресу людства у концепції Павла VI*
- 32.5. Трансформаційні процеси сучасного світу в оцінці Іоана Павла II*
- 32.6. Глобальні проблеми людства в інтерпретації Бенедикта XVI і Франциска*
- 32.7. Політична доктрина сучасного буддизму у вченні Далай-лами XIV*

Процеси цивілізаційної консолідації сучасного світу детермінують активізацію релігійних впливів на політику і суспільну свідомість. Протягом останнього століття значний внесок у трактування суспільно-політичних питань здійснили релігійні діячі. Глобальні суспільно-політичні трансформації XX – початку XXI століть кидають виклик релігійним інституціям стосовно оцінки нових явищ в світлі релігійного світогляду та формування відповідної доктрини. Частина церков, для яких цей виклик виявився занадто сильним, самоізолювалися в колі догматичних і канонічних проблем. Деякі конфесії, будучи другими за впливом у рамках своєї світової релігії, відмовилися від духовного впливу на всіх вірян, вибравши вузьконаціональні рамки. Прикладом можуть слугувати шиїти Ірану чи православні Росії.

Активізації церков у суспільно-політичному житті та комплексній розробці ними суспільно-політичних доктрин сприяло кілька обставин:

- фактична втрата релігійними інститутами прерогатив світської влади;
- незалежність від світської влади (система цезарепапізму в Росії унеможливила формування суспільно-політичної доктрини РПЦ);
- незв'язаність вузькодержавними (вузьконаціональними) інтересами;
- певний рівень централізації (децентралізація церковного управління в ісламі чи протестантизмі та відсутність єдиного духовного авторитету не сприяє розробці загальноновизнаної суспільно-політичної доктрини);
- перебування в атмосфері ідеологічної конкурентності та плюралізму думок;

- поширення релігійної конфесії на весь світ, почуття відповідальності за всіх віруючих, зацікавленість процесами глобального масштабу;
- базування на глибокій тисячолітній гуманістичній інтелектуальній і цивілізаційній традиції.

Тому аналіз суспільно-політичних аспектів сучасних релігійних доктрин здійснено переважно на основі католицького та буддистського вчення, де ці проблеми поставлено і розв'язано найбільш послідовно, рельєфно та комплексно. Релігійні доктрини сучасного католицизму та тибетського буддизму є органічним продовженням учень періоду Стародавнього світу та Середньовіччя. На відміну від інших конфесій, католицизм і тибетський буддизм розробили і запропонували завершені системи поглядів на суспільно-політичні проблеми сучасного світу. Основними суспільно-політичними питаннями, яких торкалися релігійні ієрархи у своїх творах, були: співвідношення політики і моралі, ставлення до політичних ідеологій, збереження миру, права людини, екологічні проблеми, екуменізм.

Запропоновані релігійними ієрархами концепції та методи подолання і вирішення багатьох суспільно-політичних проблем сучасного світу, особливо в умовах неефективності існуючих державних і міжнародних інститутів, становлять значний інтерес для політиків і дослідників історії політичної думки.

32.1. Зародження концепції християнської демократії в енцикліках Льва XIII

Об'єднання Італії та ліквідація Папської області, які позбавили римського понтифіка прерогатив світського правителя, стали могутнім поштовхом для пошуків католицькими ієрархами нових методів впливу, які б повернули церкві моральний і суспільний авторитет. Католицькі теологи звернули увагу на суспільно-політичні проблеми і намагалися дати їм трактування в світлі християнського віровчення.

Зростанню авторитету та впливу на свідомість суспільства мав слугувати догмат про непогіршеність Папи у питаннях віри та моралі «з амвону» (лат. *ex cathedra*), прийнятий на I Ватиканському соборі (1869–1870). Одночасно у цей період католицька

Лев XIII
(1810–1903)

доктрина проходила складну еволюцію від крайнього консерватизму до зацікавлення соціальними питаннями. В ухваленій собором «Догматичній конституції про католицьку віру» (21.04.1870) засуджувалися раціоналізм, матеріалізм і атеїзм. Філософською основою доктрини сучасного католицизму стало вчення Фоми Аквінського – *неотомізм*. Католицька церква у XX–XXI століттях намагалася дати своє трактування суспільно-політичних процесів, ґрунтуючись на християнському віровченні, гуманізмі та моральності.

Лев XIII (мирське ім'я Джоакімо Печчі, Папа Римський (1878–1903)) виступив прихильником активізації ролі церкви в суспільних процесах. Уже у першій своїй енцикліці «*Inscrutabili Dei consilio*» («Незбагненим Божим рішенням»),

21.04.1878) понтифік звернув увагу на прояви зла в суспільстві та особливу роль церкви у його поборюванні.

Лев XIII активно реагував на ідеологічні доктрини XIX століття. У енцикліці «*Quod Apostolici Muneris*» («Чого вимагає апостольське служіння», 28.12.1878), Папа розкритикував погляди соціалістів і нігілістів, зокрема, ідеї загальної рівності, нової моделі шлюбу, секуляризації. Лев XIII назвав комунізм «шкідливою чумою, що проникає в кості людства тільки для того, щоб привести його до загибелі».

Енцикліка «*Diuturnum illud*» (29.06.1881) стосувалася проблеми влади. Папа виступав прихильником монархізму та консерватизму, критикував Просвітництво, ідеологія якого вела до революції та знищення державної влади. Підкреслюючи, що джерелом влади є Бог, Лев XIII розкритикував доктрини, які виводили владу із волі народу, тобто концепцію суспільного договору. Ви-

Ті, [...] які бідному людству обіцяють життя, вільне від всякого болю і труднощів, повне миру та постійних задовольень, ті ошукують народ і готують йому пастку, що криє в собі ще більші від теперішніх нещастя.

Лев XIII, «Rerum novarum»

бори є лише визначення особи, а право влади походить від Бога. Лев XIII зазначав, що церква визнає різні форми правління, якщо влада справедлива і прагне до спільного блага, тому позитивно оцінив демократичний устрій. Папа вважав, що є тільки одна умова, коли піддані можуть повстати – якщо влада вимагатиме виконання наказів, що суперечать природному чи Божому праву. В енцикліці «*Immortale Dei*» («Безсмертний Бог», 01.11.1885),

Лев XIII, торкаючись взаємовідносин світської та духовної влади, заявив, що кожна влада є легальною, якщо забезпечує суспільний добробут.

Енцикліка «*Humanum genus*» («Людський рід», 20.04.1884) вказувала на небезпеку масонства для церкви та християнства. Ворожість до діяльності вільномулярства (себто, масонства; англ. *freemasonry* – вільне мулярство) диктувалася кількома причинами: відкидання ними релігійних принципів і проповідь раціоналістичної, натуралістичної ідеології; прагнення до відділення церкви від держави; пропагування світської моральності, що спричиняє занепад інституту шлюбу; проповідь свободи та рівності, що в підсумку веде до революції, тобто спільність цілей масонства зі соціалізмом і комунізмом; таємний характер організації та методів діяльності, що змушує її членів до виконання навіть неетичних розпоряджень; дволикість діяльності, яка формально сприяючи науці, прогресу і гуманізму, фактично підриває суспільний і державний порядок, опертий на християнських цінностях. В енцикліці «*Libertas praestantissimum*» («Видима свобода», 20.06.1888) Лев XIII заявив, що церква повинна бути на сторожі правильно сприйнятої свободи. Слід відкинути свободу, яка веде до зла. Політична свобода не може дозволяти діяльність, спрямовану проти інших чи спільного блага.

Найвідомішою енциклікою Льва XIII стала «*Rerum novarum*» («Нові віяння», 15.05.1891), яка вплинула на історичну оцінку понтифіка як «Папи робітників». У значній мірі концепція енцикліки була розвитком ідей «соціального католицизму» політика, журналіста, католицького соціального реформатора К. фон Фогельзанга

(1818–1890). Співавтором «*Rerum novarum*» був кардинал М. Рамполла (1843–1913). Енцикліка констатувала зміни у відносинах робітників і працедавців та загрозливе зростання соціального напруження. Руйнація ремісничих цехів, ігнорування державою потреб робітників і наростання соціалістичних настроїв становили загрозу суспільній стабільності. Папа розкритикував соціалістичні проекти розв'язання соціальних проблем. На його переконання, запровадження колективної власності становитиме несправедливість щодо попередніх власників та зіпсує устрій держави. Приватна власність є природним правом людини і «фундаментом, на якому слід оперти добробут народу». Соціалісти надають надмірної ваги державі, тоді як для людини родинна спільнота має пріоритет перед державною. Папа стверджував неможливість запровадження цілковитої рівності в суспільстві, що спричинене природними відмінностями людей і виступав проти простих розв'язань робітничого питання.

Лев XIII закликав до класового співробітництва та заявляв, що робітники і працедавці не є ворожими класами, а потребують послуг одні одних. «Згода надає речам красу та породжує порядок, і навпаки, з безперервної боротьби завжди появляються заворушення диких конфліктів». Папа визначив обов'язки кожного зі станів у процесі виробництва. Робітники зобов'язані добросовісно виконувати працю, поважати працедавця, не руйнувати майно, утримуватися від насильства. Обов'язком працедавця є людське ставлення до робітника, виплата заробітку. Папа закликав до стриманості в розпорядженні багатством.

Хто Божим даром отримав більший достаток чи то зовнішніх і фізичних, чи то духовних благ, отримав їх із метою, щоб використовував для власного удосконалення, але також як скарб Божого Передбачення для користі інших.

Лев XIII, «Rerum novarum»

Він нагадував, що за Божим задумом земне життя є тимчасовим, «насправді житимемо після залишення цього світу». «І нічого не значить для вічного щастя, чи будеш насолоджуватися багатством і достатком, чи тобі їх не вистачатиме; значення має тільки те, як будеш їх використовувати». Тобто багатство не звільняє від терпіння і не сприяє вічному щастю, навіть швидше перешкоджає.

Розв'язання соціальних проблем Лев XIII убачав у створенні товариств взаємодопомоги і професійних організацій робітників, які повинні функціонувати на принципах християнської етики та класового співробітництва. Держава та церква повинні сприяти їхній діяльності з метою еволюційного розв'язання соціальних протиріч. Обов'язком держави є підтримка моральності звичаїв, повага релігії та справедливості, справедливий розподіл громадських обов'язків, розвиток промисловості, торгівлі та сільського господарства.

Соціальні енцикліки Льва XIII дали поштовх появі нової ідеології – *християнської демократії*¹.

¹ *Християнська демократія* (назва вперше вжита о. Антуаном Потьє, пізніше апробована Львом XIII) – громадсько-політична течія, яка передбачає формування суспільного життя на основі християнського віровчення, суспільного солідаризму та взаємодопомоги, обмежене втручання держави в соціальну сферу й еволюційне вирішення соціальних проблем.

32.2. Засудження тоталітарних режимів у суспільно-політичних творах Пія XI

Аналіз суспільно-політичної ситуації 1930-х роках переконував Пія XI (мирське ім'я Амброзіо Даміано Ахілл Ратті, Папа Римський (1922–1939)) у наявності загроз людській цивілізації з боку тоталітарних режимів, зокрема в СРСР і Німеччині. Три його енцикліки були проголошені майже одночасно, протягом одного місяця – у березні 1937 року. Таким чином, Папа помічав спільні риси у політиці тоталітарних режимів щодо церкви та релігії, і розглядав ці явища в одній площині.

Пій XI
(1857–1939)

Щоб краще донести позицію католицької церкви до вірних, енцикліки «*Mit brennender Sorge*» («Із великим занепокоєнням», 14.03.1937) та «*Nos es tunc conocida*» («Добре відомо», 28.03.1937) були написані відповідно німецькою та іспанською мовами, хоча зазвичай більшість енциклік виходили латиною. Вони були зачитані у католицьких храмах Німеччини та Мексики. Проект «Із великим занепокоєнням» підготував кардинал М. фон Фаульгабер, автором вступу був кардинал Е. Пачеллі. Енцикліка, опираючись на конкордат¹ римо-католицької церкви з Німеччиною, засуджувала прояви переслідування церкви в Третьюму Райху та створення перешкод для її діяльності та проповідування.

Пій XI звертав увагу на язичницькі джерела ідеології націонал-соціалізму та її несумісність із католицизмом. «Хто слідує так званій дохристиянській германській концепції, замінюючи існуючого Бога темним і безособовим роком, заперечує цим Премудрість Провидіння (...), він також не є віруючим в Бога». Папська енцикліка виступала проти міфів расової вищості, чистоти крові та нацистських трактувань Бога. «Якщо хтось виділяє расу, етнос, державу чи її специфічну форму або іншу фундаментальну цінність людського суспільства (...) над рівнем їхньої звичайної цінності та перетворює їх на об'єкт поклоніння, то він спотворює і перекручує світ, задуманий і створений Богом; він далекий від істинної віри в Бога і від того уявлення про життя, яке підтримує віра». Пій XI звертав увагу на спроби підміни понять у риториці ідеологів Третьюму Райху. «“Одкровення” в християнському розуміння одначає слово Боже, звернене до людини. Використання цього виразу в значенні «вказівок» стосовно раси та крові, “освяння” стосовно історії якогось народу є нічим іншим як обманом».

Енцикліка «*Divini Redemptoris*» («Божественний Спаситель», 19.03.1937), присвячена аналізу теорії та практики безбожного комунізму в СРСР. Пій XI у поглядах на комунізм опирався на оцінки своїх попередників Пія IX і Льва XIII. Зокрема, Пій

¹ *Конкордат* (лат. concordatum) – договір між Апостольським Престолом та урядом іншої держави, в якому регулювалися питання двосторонніх дипломатичних відносин, статусу католицької церкви, її прав, привілеїв і процедури призначення церковних ієрархів.

IX ще в 1846 р. стверджував, що вчення комунізму «протирічить природному закону, і якщо коли-небудь буде повністю прийняте, знищить повністю права, власність людей і саме суспільство».

На думку Пія XI, метою комунізму є знищення суспільного порядку та підірвання основ християнської цивілізації. Папа зупинився на викладі основних помилок доктрини комунізму та більшовизму. Насамперед, ця доктрина, на його думку, є псевдоідеалом справедливості, рівності та братерства, який оманливим містицизмом та ілюзорними обіцянками приваблює маси. Помилковим є історичний і діалектичний матеріалізм К. Маркса, за яким «у світі є лише одна реальність – матерія, еволюція сліпих сил якої породжує рослини, тварин і людину. (...) Матерія, за законом необхідності і шляхом постійного протиборства сил, рухається до свого остаточного стану – безкласового суспільства». Комунізм позбавляє людину свободи, віднімає у людської особистості її гідність і усуває всі моральні обмеження, що мали б стримувати сліпі інстинкти. Відмовляючи людському життю в священному та духовному характері, комуністична доктрина перетворює сім'ю в чисто штучний і громадянський інститут.

При комуністичному устрої людство перетворюється у «колектив, позбавлений будь-якої ієрархії, крім тої, що походить із економічної системи. У

нього буде лише одна місія – виробництво матеріальних предметів шляхом колективної праці для того, щоб насолоджуватися мирськими благами в раю, де кожен «віддає згідно з можливостями» і «отримує за потребами». При комунізмі існує надмірне розширення повноважень держави, оскільки цей устрій визнає право та необмежені повноваження призвати індивідів на службу колективній без врахування їхніх прагнень і застосовувати насильство до непокірних. «Комуністи стверджують, що поклали початок новій ері та новій цивілізації, що є результатом сліпої еволюції, вершиною якої стане існування суспільства без Бога». За своєю природою комунізм антирелігійний і проголошує релігію «опіумом народу», оскільки релігійні принципи про загробне життя відволікають пролетаріат від мрії про радянський рай, який

Влада взаємного співробітництва між справедливістю та милосердям у соціально-економічних відносинах може бути досягнута корпусом професійних і міжпрофесійних організацій, побудованих на міцних християнських основах та таких, що працюють разом над створенням у формах, пристосованих до різних умов місць і обставин, – того, що іменується Корпорацією.

Пій XI, «Divini Redemptoris»

Мир у справжньому значенні цього слова – мир Христовий, до якого так сильно прагнуть, жодною мірою не може запанувати, якщо Христове вчення, Його проповіді та приклади не будуть всіма дотримуватися у громадському і приватному житті.

Пій XI, «Ubi Arcano Dei»

від цього світу. Комунізм позбавлений моралі та почуття відповідальності. «Єдино можлива заміна їм – це тероризм, і саме тероризм править сьогодні в Росії, де колишні товариші по справі революції винищують один одного. Тероризм, виявившись нездатним приборкати хвилю морального зіпсуття, не може запобігти розпаду суспільства».

Пій XI приходив до висновку, що комунізм – «це система, сповнена помилок і софізмів. Вона протирічить як розумові, так і Божественному Одкровенню. Вона підриває суспільний порядок,

оскільки за мету має знищення його основ, оскільки нехтує справжнім походженням і призначенням Держави, оскільки заперечує права, гідність і свободу людської особи».

Причиною поширення комуністичних поглядів Пій XI вважав обман і незнання людьми суті комуністичної системи; залучення величезного потенціалу ресурсів на комуністичну пропаганду; пасивність демократичної преси щодо ситуації в регіонах, опанованих комуністами; ліберальну економіку, яка не створювала необхідних умов для релігійного виховання робітників. Папа закликав до протиставлення доктрині комунізму та впровадження в родині та суспільстві порядку, опертого на Євангеліє. Шляхом до вирішення суспільно-політичних протиріч Пій XI вважав ідеї християнської любові, суспільної справедливості, концепцію християнської демократії та класового співробітництва.

32.3. Проблема справжнього миру у політичних концепціях римо-католицької церкви (Бенедикт XV, Пій XI, Пій XII, Іоан XXIII) та інших християнських церков (М. Л. Кінг)

Проблема миру актуалізувалася у політичних концепціях римо-католицької церкви у зв'язку з двома кровопролитними війнами у Європі в XX столітті. Зокрема, *Бенедикт XV* (мирське ім'я Джакомо К'еза, Папа Римський (1914–1922)) видав енцикліку «*Pacem, Dei munus pulcherrimum*» («Мир, найкращий дар Божий», 23.05.1920), яка була реакцією на завершення Першої світової війни та спроби формування повоєнної міжнародної системи. Папа закликав усі народи укласти щирий мир, опертий на християнській любові та об'єднатися у міцні союзи, оперті на справедливості. Ніякий мир і ніякі мирні союзи, навіть встановлені на довгих, трудомістких нарадах і урочисто заприсягнені, не матимуть сили, якщо одночасно не заспокоять ненависть і незгоди, та не буде повернута взаємна любов. Папа закликав народи до пробачення несправедливостей і братерського примирення. Бенедикт XV визначив роль церкви в повоєнному світі як «самаритянина народів», тому що християнська любов, зм'якшуючи думки, сприяє поверненню суспільного миру. Він наводив приклад стародавніх диких і варварських народів, які після євангелізації поступово пом'якшилися, позбулися ненависті, згуртувалися в одну родину та дали основу християнській Європі. Папа позитивно поставився до ідеї В. Вільсона стосовно створення Ліги Націй, «щоб всі держави об'єдналися в одне товариство, або радше в одну родину чи то з метою захисту власної свободи, чи для збереження порядку в людському суспільстві. До цього Союзу народів, поряд із іншими мотивами, заохочує нас необхідність скорочення військових витрат, надмір яких держави не можуть знести, та щоб на майбутнє могли стримати вибух таких страшних війн, або відсунути їх небезпеку якнайдалі, зберігаючи кожному народові свободу самоуправління, безпеку та слухні кордони».

Бенедикт XV
(1854–1922)

Енцикліка наступного понтифіка, уже згаданого вище *Пія XI*, «*Ubi Arcano Dei*» («Незбагненний Божий замисл», 23.12.1922) присвячена необхідності встановлення справжнього миру після Першої світової війни. Причину конфліктів Папа вбачав у відході людей у приватному і громадському житті від вчення Христа. Приводом стало падіння поваги до права та влади, що наступило, коли Бога Творця перестали вважати джерелом права і влади. Мир, за ідеями енцикліки, мав базуватися на справедливості, однак Папа стверджував нездатність людських інституцій до забезпечення міцного миру. Пій XI зазначав, що «Христовий мир не є підтримуваний минаючими засобами, але духовними і вічними благами».

Понтифікат *Пія XII* (мирське ім'я – Еуженіо Марія Джузеппе Джованні Пачеллі, Папа Римський (1939–1958)) проходив у складних умовах Другої світової війни та протистояння комуністичного і націонал-соціалістичного тоталітаризмів, засуджених у енцикліках його попередника. Перебування у Римі, столиці фашистської Італії, обмежувало свободу дій понтифіка. Пій XII попереджував про небезпеку війни та в радіозверненні 24.08.1939 заявив: «Унаслідок миру нічого не втрачається – унаслідок війни можна втратити все». Основні його енцикліки стосувалися різних аспектів досягнення миру: необхідності молитв за мир («*Communium interpretes dolorum*» («Розуміння загальних страждань», 15.04.1945); «*Optatissima Pax*» («Довготерміновий мир», 18.12.1947)), розв'язання палестинського конфлікту («*Auspicia quaedam*» («Деякі ознаки»), 01.05.1948), протидії атеїстичній пропаганді («*Anni sacri*» («Святий рік»), 12.03.1950), засудження застосування сили під час антитоталітарних виступів в Угорщині («*Datis nuperrime*» («Ми недавно писали»), 05.11.1956). Окремою енциклікою Папа відзначив 350-літній ювілей Брестської унії – «*Orientales Omnes Ecclesiae*» («Усі східні церкви», 23.12.1945).

Пій XII
(1876–1958)

Іоан XXIII
(1881–1963)

Зростання авторитету Церкви проявилось зокрема у виконанні *Іоаном XXIII* (мирське ім'я Анджело Джузеппе Ронкаллі, Папа Римський (1958–1963)) посередницьких функцій у найкритичніший період біполярного протистояння – Карибської кризи в жовтні 1962 року. Недосконалість міжнародного миру в епоху протистояння двох військово-політичних блоків стала стимулом для розробки вчення про справжній мир. Енцикліка Іоана XXIII «*Pacem in terris*» («Мир на землі», 11.04.1963) трактувала мир через призму людини, її прав і свобод, джерелом яких є її гідність. Фундаментальним принципом у відносинах між людьми повинно бути визнання того, що кожна людина володіє розумом, волею та невід'ємними правами і обов'язками. Серед прав людини Іоан XXIII виділив право на життя і достойний рівень життя, користування моральними та культурними цінностями, поклоніння Богові, свободу сімейного жит-

тя, право на об'єднання, еміграцію та імміграцію, участь у громадському житті. Повага цих прав і обов'язків, що випливають із них, становить спільне добро. Джерелом суспільного порядку є Бог.

Із принципів відносин між людьми Іоан ХХІІІ виводив умови міжнародного співіснування. Кожна держава повинна реалізовувати спільне добро та дотримуватися принципів рівності у ставленні до інших держав. Папа звертав увагу на обов'язки держав щодо гарантування мовних, освітніх і економічних прав національних меншин. Одночасно національні меншини мають, як наголошував Іоан ХХІІІ, обов'язок лояльного ставлення до держави. Тобто, за умови «коли ті, що належать до меншини, створять разом із іншими народами певну спільноту і будуть намагатися брати участь у їх звичаях та інституціях. Не дійде до цього, якщо будуть виникати спори, що спричиняють незлічимі шкоди і затримують цивілізаційний розвиток народів». Для зниження диспропорцій народи повинні співпрацювати для полегшення обміну благами, капіталом і людьми.

Іоан ХХІІІ розкритикував концепцію підтримання миру шляхом озброєння та доктрини балансу сил – «якщо роззброєння не буде загальне і повне та якщо не відбудеться воно в людських серцях, тобто якщо всі не будуть злагоджено і щиро співпрацювати, щоб усунути зі сердець страх і побоювання щодо вибуху війни. Це вимагає, щоб замість принципу, що вважався колись за найвищу гарантію миру, запровадити абсолютно інший, який проголошує, що справжній і міцний мир між народами мусить опиратися не на рівновагу сил, а тільки на взаємну довіру».

Єдиною формою розв'язання суперечок Іоан ХХІІІ уважав мирні засоби у вигляді порозуміння і договорів. Звертаючи увагу на зростання взаємозалежності між державами, Папа стверджував, що мир і безпека не можуть реалізовуватися окремо однією державою, а вимагають спільної діяльності. Іоан ХХІІІ допускав створення влади на наднаціональному рівні, зазначаючи, що вона повинна опиратися на принципи рівності, відкритості, добровільності, а також прагнути до досягнення спільного добра, яким є визнання, повага і захист прав людини. «Загальна влада, компетенції якої повинні бути поширені на весь світ, і яка повинна мати у розпорядженні відповідні засоби, котрі б вели до спільного блага, мусить бути встановлена внаслідок згідного порозуміння всіх народів, а не нав'язана силою. Для того, щоб така влада могла результативно виконувати свої завдання, вона мусить ставитися однаково до всіх, безсторонньо, і мати на меті спільне благо народів».

Енцикліка «Pacem in terris» проголошувала, що справедливий мир повинен опиратися на правду, справедливість, любов та свободу. Іоан ХХІІІ резюмував, що «не буде миру в людському суспільстві, якщо не закорениться він глибоко в серці кожної людини, тобто якщо кожен не захоче в собі порядку, встановленого Богом». Папа на-

Порядок у людському суспільстві має нематеріальний характер. Адже опирається на правді, мусить реалізовуватися за справедливістю та підживлюватися й удосконалюватися взаємною любов'ю. Оскільки влада ґрунтується на нематеріальній силі, ті, що її здійснюють у державі, повинні звертатися до людських сумнів, тобто до тяжіючого на кожному обов'язку добровільного співробітництва для спільної користі всіх.

Іоан ХХІІІ, «Pacem in terris»

водив цитату із творів Св. Августина, який писав, що не може бути досконалішого порядку, ніж той, коли Бог володіє духом, а дух – тілом. Одночасно Папа заявляв, що людина, навіть сповнена найкращих намірів, не в стані встановити мир, опираючись лише на свої сили, для цього необхідна Божа допомога. У певній мірі, вчення Іоана XXIII про справжній мир стало поштовхом для розробки скандинавською (критичною) школою дослідження миру концепції позитивного миру.

Соціальне вчення католицької церкви становило одне з найважливіших питань на II Ватиканському соборі (1962–1965). Собор започаткував процес *аджорнаменто* (італ. *aggiornamento* – оновлення) – курс на оновлення всіх сторін життя католицької церкви та її відносин із іншими структурами.

Активізація суспільно-політичної діяльності характеризувала також інші конфесії християнства. Зокрема, це стосується діяльності баптистського проповідника *Мартина Лютера Кінга*. Він виступав активним прихильником боротьби проти несправедливої системи расової дискримінації. Кінг захоплювався ідеями і діяльністю М. Ганді, якого намагався наслідувати. У своїх промовах він закликав до боротьби з расизмом і сегрегацією чорношкірого населення США за допомогою мирних ненасильницьких засобів. Заперечуючи тезу опонентів про несвоєчасність своїх вимог, Кінг писав: «Насправді час не має ніякого значення. Прогрес людства зовсім не підпорядкований необхідності. Він настає внаслідок безперервних зусиль людей, які здійснюють волю Бога, без яких час перетворюється в союзника сил застою в суспільстві».

Мартін Лютер Кінг
(1929–1968)

Найвідоміша промова Кінга «Я маю мрію», проголошена 28.08.1963 біля Меморіалу Лінкольна під час Маршу на Вашингтон за робочі місця та свободу. Нав'язуючи до біблійських текстів і традицій «американської мрії», Кінг змалював образ майбутнього расового примирення. За внесок у демократизацію американського суспільства у 1964 році він був нагороджений Нобелівською премією миру.

32.4. Питання прогресу людства у концепції Павла VI

У суспільно-політичному вченні *Павло VI* (мирське ім'я – Джованні Монтіні, Папа Римський (1963–1978)) торкався проблем міжнародного устрою, глобального прогресу, подолання бідності, екуменізму. Найважливіша енцикліка «*Populorum progressio*» («Прогрес людства») (26.03.1967) констатувала зростання соціального розшарування. «Людське суспільство хворе, а причиною хвороби є не так зменшення ресурсів, як хтивє скупчення їх в руках небагатьох, розходження братерських пов'язань між людьми і народами». Павло VI критикував прагнення до вигоди та вільну конкуренцію, які створили устрій «інтернаціоналізму грошей чи міжнародного імперіалізму» та форму необмеженого лібералізму, яка торувала дорогу певного виду тиранії. Соціальне питання є справою всього суспільства. Апробуючи поділ на цивільну та церковну владу, Павло VI наголошував, що «Церква має обов'язок досліджувати зна-

Павло VI
(1897–1978)

ки часів і пояснювати їх у світлі Євангелія». Не заперечуючи негативних наслідків колоніалізму, Павло VI нагадував, що він вплинув на занедбаних раніше територіях на розвиток знань і техніки, які приносять цим народам користь. Світова ситуація, на думку Павла VI, вимагає спільної діяльності всіх людей, які усвідомлюють економічні, суспільні, духовні та культурні аспекти цих процесів. «Розвиток, про який говоримо, не обмежується економічним прогресом. Щоб він був справжнім, повинен бути повним, тобто спричинитися до розвитку кожної людини і всього людства».

Павло VI наголошував, що за Божим планом, кожна людина покликана до розвитку, оскільки кожне людське життя є призначене для якогось завдання. Всі люди призначені для просування вперед повного людського розвитку. Розвиток

людства наражається на небезпеку, якщо не встановиться правдива ієрархія цінностей. Добування земних благ веде до жадібності, яка може опановувати людей, родини і народи, ведучи до матеріалізму, пригноблюючого дух. На думку Павла VI, оскільки

Не можна вважати зростання добробуту найвищою метою. Прогрес несе подвійну можливість: із одного боку він необхідний людині для повнішого розвитку людства, з другого – замикає людину ніби у в'язницю, якщо прагнути до нього як до найбільшого блага, поза яким не слід дбати ні про що інше.

Павло VI, «Populorum progressio»

земля створена, щоб забезпечувати людей засобами до життя та знаряддями розвитку, кожна людина має право отримати те, що їй необхідне. «Земля належить усім, не тільки багатим». Економічний розвиток залежить насамперед від суспільного розвитку, до якого прямує. Розвиток вимагає сміливих реформ, які б принесли цілковите оновлення існуючого стану.

Павло VI закликав багаті народи, виконуючи обов'язок солідарності, суспільної справедливості та загальної любові, надати допомогу народам, які переживають бідність і голод. Не йдеться про усунення конкуренції, але утримання її в таких межах, щоб стала справедливою, чесною і гідною людини. Він заперечував суспільний радикалізм. На думку Павла VI, «бунти та повстання – поза випадками очевидної і довготривалої тиранії, що порушує основоположні права людини та завдає важкої шкоди загальному благу якоїсь країни, – породжують нові кривди, спричиняють нові нерівності, збуджують людей до нового проливання крові. Не можна існуючого зла поборювати таким способом, який би спричиняв ще більшу поразку». Занадто великі економічні та суспільні диспропорції, ідеологічні відмінності спричиняють ворожість, суперечки і загрожують мирові. На думку понтифіка, «мир не полягає у припиненні будь-якої війни, так ніби опирається на постійній рівновазі сил. Мир опрацьовується терпеливо, щодня, дотримуючись установленого Богом порядку, який вимагає досконалішої справедливості між людьми».

Людина може впорядковувати земні справи без Бога, але відкинувши Бога, може спрямовувати їх тільки проти людини. Тому гуманізм, відмежований від інших справ, стає нелюдським.

Павло VI, «Populorum progressio»

Павло VI закликав до подолання взаємних упереджень і егоїзму між народами за допомогою співпраці та солідарності. Він закликав до формування нового міжнародного устрою, в якому «місце небезпечного та безрезультатного випробування сил, гонки озброєнь зайняла дружня мирна і безкорислива міжнародна співпраця, прямуюча до згідного заохочення розвитку всього людства, завдяки якій могли б всі люди повніше розвиватися». Йдеться про спільність людей, в якій кожен, незалежно від раси, релігії та національності, міг би жити справжнім людським життям, життям, в якому свобода не була би порожнім словом. Павло VI наголошував на необхідності виховання людей для миру. З цією метою 1 січня 1968 року було проголошено Всесвітнім днем миру, який почали відзначати щорічно. Результатом екуменічної діяльності Павла VI стало взаємне скасування у 1967 році екскомунік¹ православної і католицької церков 1054 року.

32.5. Трансформаційні процеси сучасного світу в оцінці Іоана Павла II

Іоан Павло II
(1920–2005)

Суспільно-політичні погляди Іоана Павла II (мирське ім'я Кароль Юзеф Войтила, Папа Римський (1978–2005)) формувалися на принципах християнської демократії. Іоан Павло II торкався різних суспільних проблем через призму християнської моральності і християнського персоналізму. Основними проблемами, які піднімалися у його енцикліках і проповідях, були співвідношення політики та моралі, права людини, соціальне питання, збереження миру, екуменізм. Обрання Папою представника Польщі, де в той період спостерігалися суспільні антитоталітарні бурління, спричинило значну актуалізацію проблем Центрально-Східної Європи.

Найважливіша енцикліка «*Redemptor hominis*» («Спаситель людини») (04.03.1979) становила програму його понтифікату. Перша з циклу роздумів про Бога як Св. Трійцю та присвячена Ісусові Христові як Спасителю людини і світу. Розглядав Спасіння як особисті відносини між Христом і окремим індивідом. Жертва Христа на хресті – це прояв любові до кожної особи. «Людина не може жити без любові», якою в кінцевому підсумку є Бог. Аналізуючи технічний і цивілізаційний прогрес, Іоан Павло II виділив користі та загрози, які проявляються, зокрема це стосується сучасних правових і моральних систем. Він проголосив необхідність примату етики над технікою (щоб людина не перетворилася у виробничий агрегат), особистості над річчю (щоб людина позбулася беззмістовного споживацтва) і духа над матерією. Понтифік підкреслив службову роль церкви щодо людини. Церква є відповідальною за проголошення Божої правди та повинна дотримуватися принципів, які проголошує.

¹ *Екскомуніка* (лат. *excommunicatio* – відлучення від спільноти) – найвища церковна кара в християнстві, яка полягає у відлученні від релігійної спільноти.

Суспільна енцикліка «*Laborem exercens*» («Виконуючи працю», 14.09.1981) приурочена до 90-ліття проголошення Львом XIII «*Regum novarum*» стосувалася не так праці, як людини у контексті праці. Обов'язком людини є розвиток науки, техніки, культури та моральності, а праця повинна слугувати цьому розвиткові. Іоан Павло II розрізняв працю в суб'єктному та предметному розумінні. Суб'єктом праці є людина, а предметом – речі, якими людина виконує працю. Техніка є предметом і союзником людини, але неправильно сприйнята може стати ворогом, перетворюючи людину в невільника чи спричиняючи безробіття. Працедавці поділені на безпосередніх (підприємці) і опосередкованих (держава). Профспілки Іоан Павло II вважав виразом боротьби за суспільну справедливість, їх обов'язком є старання для спільного добра. Вони не повинні обмежувати діяльність питаннями умов праці і зарплати, а прагнути виправити всі суспільні вади. За допомогою праці людина бере участь у «справі Творення». Зразком праці має бути Бог – як в організації праці, так і у використанні відпочинку. Виконанням християнської місії є будівництво світу та праця для ближніх. В енцикліці піднято також питання країн, що розвиваються, автоматизації, праці людей із обмеженими фізичними можливостями.

Енцикліка «*Sollicitudo rei socialis*» («Суспільна турбота», 30.12.1987), видана з нагоди 20-ліття проголошення Павлом VI «*Populorum progressio*», закликала до солідарності народів перед глобальними проблемами. Іоан Павло II проаналізував явища тогочасного світу: деколонізацію, бідність, недостатній темп розвитку, нерівномірність економічного розвитку, безрезультатність конвергенції та діяльності ООН. Іоан Павло II наголошував на небезпеці надмірного використання невідновлюваних природних ресурсів і прагнення до зростання споживання. Понтифік закликав до поваги між народами, солідарності, співпраці та подолання бідності, яка має структурний характер. Розуміючи боротьбу народів за визволення, Іоан Павло II критикував прагнення до економічної свободи за всяку ціну, яка веде до фактичного поневолення.

Енцикліка «*Centesimus annus*» («Сота річниця», 01.05.1991) проголошена в 100-літній ювілей «*Regum novarum*» і була реакцією на падіння комунізму, зміни в Центрально-Східній Європі. Іоан Павло II виходив із основних положень енцикліки Льва XIII: констатації зростання класових суперечностей, визнання власності, необхідності гідної оплати праці та права на виконання релігійних обов'язків. Він критикував матеріалістичне сприйняття світу соціалізмом, відсутність персоналізму в розумінні ролі особи, яка зведена до рівня «гвинтика механізму». Понтифік відкидав атеїзм і класову боротьбу, які теоретично протиставлені боротьбі за суспільну справедливість. Іоан Павло II порівнював імперіалізм, мілітаризм і класову боротьбу, вбачаючи в них спільні марксистські корені. Виступав проти одержавлення засобів виробництва, що є причиною відчуження людини у суспільстві. Неправильне розуміння людської свободи привело, на його думку, до встановлення націонал-соціалізму та комунізму. Іоан Павло II критикував міжнародну двополярну систему, гонку озброєнь і поширення змагання двох систем на країни «третього світу». Заперечуючи марксизм-ленінізм, авторитаризм і суспільство споживання, Іоан Павло II виражав також скептицизм щодо ефективності діяльності міжнародних організацій, вбачаючи все ж таки позитивні аспекти їхньої діяльності, які вимагають удосконалення.

Причинами падіння комунізму вважав неефективність його економічної системи та атеїзм.

Вітаючи поразку марксизму, Іоан Павло II наголошував, що вона не привела до остаточної ліквідації проблем, які породили цю доктрину. Понтифік підкреслював необхідність реформ і активної ролі держави у цьому процесі. Усвідомлюючи труднощі, з якими зустрінуться народи Центрально-Східної Європи, Іоан Павло II закликав їх до солідарності, співпраці та взаємного пробачення.

Розуміючи необхідність усунення несправедливості, він радикально відкидав насильство. Іоан Павло II застерігав від бачення тільки економічного аспекту розвитку, з яким паралельно повинен іти духовний розвиток. Іоан Павло II підкреслив значення культури, критикував тоталітарні режими, які підпорядковували культуру, мистецтво та науку пануючій ідеології. Виразив побоювання щодо наростання релігійного фундаменталізму та ідеологій, які вважали себе єдиними володарями об'єктивної правди. Вказував на обмеженість власності, яка повинна служити людині та етично використовуватися. Застерігав перед легковаженням людського виміру праці, виступав за обмеження ринкового механізму на користь спільного добра. Іоан Павло II критикував консумпціонізм (споживацтво), наслідком якого є суспільні вади, зокрема наркоманія. Він позитивно оцінив демократію, повагу прав людини та парламентаризм.

Мир зводиться в підсумку до поваги прав людини. Справою справедливості є мир, війна ж зароджується з їх порушення і поєднується завжди зі ще більшим порушенням цих прав. (...) Порушення прав людини йде поряд із порушенням прав народів, із якими людина пов'язана органічними узами, як з великою родиною. Іоан Павло II, Звернення з нагоди Всесвітнього дня миру 1999 р.

Ідеї екуменізму присутні у багатьох енцикліках Іоана Павла II. «*Slavorum apostoli*» («Апостоли слов'ян», 02.06.1985) присвячена 1100-літтю евангелізації слов'ян Св. Кирилом і Мефодієм. Іоан Павло II запропонував способи усунення поділів між народами та християнськими церквами, тобто бачення загальної церкви, яка об'єднує різні культурні традиції з повагою їх відмінності. В енцикліці «*Ut unum sint*» («Аби були одно», 25.05.1995) Іоан Павло II закликав до зближення західного та східного християнства, заявивши, що «Церква повинна дихати обома легенями».

Папа розвинув католицьку доктрину миру Іоана XXIII, пов'язуючи її з дотриманням Божих заповідей. У вченні Іоана Павла II мир не є простою антитезою війні, але передбачає співпрацю держав і народів, взаємну повагу та безпеку. У зверненні з нагоди Всесвітнього дня миру (1993) понтифік підкреслював: «Мир вимагає справжньої поваги гідності і прав кожної людини, які уможливають їй повний індивідуальний розвиток. Визиск слабших, бідність і прояви суспільної нерівності, які непокоїть, ускладнюють і затримують створення міцних основ справжнього миру». Іоан Павло II трактував мир як благо, «яке слід впроваджувати добром, воно є благом для окремих осіб, для родин, для народів світу і для всього людства; воно є благом, яке слід стерегти і яке слід розвивати, вибираючи і чинячи добро». Найважливішою передумовою миру є повага гідності людини, її свобод і прав.

У зверненні з нагоди Всесвітнього дня миру (1999) Іоан Павло II підкреслив величезну загрозу, яку становлять для гідності людини та для миру ідеології, що відкидають людину як найвищу ціль (марксизм, нацизм, фашизм, міфи расової вищості, націоналізму, етнічного егоїзму та матеріалістичне споживацтво).

Іоан Павло II описав принципи, на яких повинні опиратися людські відносини та діяльність для миру: суспільні справи повинні трактуватися по-людськи, а не з позиції насильства; напруження, суперечки та конфлікти повинні вирішуватися шляхом переговорів, а не репресій; ідеологічні відмінності вимагають зіткнення у кліматі діалогу та вільної дискусії; справедливі інтереси окремих груп повинні рахуватися зі справедливими інтересами інших зацікавлених груп та вимогами вищого блага; застосування зброї не може бути відповідним засобом для розв'язування суперечок; невід'ємні права людини повинні захищатися за всяких обставин; неприпустимість використання вбивств для нав'язання тих чи інших рішень.

В енцикліці «*Dives in misericordia*» («Багатий у милосерді», 30.11.1980) Іоан Павло II визначив милосердя як піднесення вгору та добування добра з-під всіх нашарувань зла, яке є на світі та в людині. Готовність Бога прийняти блудних синів є невичерпна, обмежити її може тільки опір людини і відсутність покаяння. Милосердя не є поблажливостю до зла, а умовою пробачення є направлення зла і задоволення покривджених.

В апостольській адгортації¹ «*Reconciliatio et Paenitentia*» («Примирення і покаяння», 02.12.1984) та енцикліці «*Dominum et vivificantem*» («Господу і животворящому», 18.05.1986) Іоан Павло II визначив гріх як непослух Богові, його законам і моральним нормам, які дані людині. Він запровадив поняття «соціального гріху», тобто гріх окремої людини, наслідки якого мають вплив на інших людей і людство. Соціальний гріх – це дії індивіда, спрямовані проти ближнього, справедливості, прав людини та спільного блага. «Соціальним може бути гріх, учинений діями чи бездіяльністю політичних, економічних і профспілкових лідерів, які, володіючи владою, не прагнуть до покращення чи змін у суспільстві відповідно до потреб і можливостей цього етапу історії». Соціальним гріхом є ворожість, боротьба і протиборство, в їхній основі завжди гріх конкретної особи. Визнання гріха та відповідальності за його наслідки (покаяння) ведуть до примирення і спасіння людства.

В енцикліці «*Veritatis splendor*» («Блиск правди», 06.08.1993) Іоан Павло II стверджував, що немає суперечності між свободою та Божим правом і дотриманням доб-

¹ *Адгортація* (лат. *adhortatio* – нагадування, заохочення) – документ папського душпастирського повчання, звернений до окремої групи осіб або всієї церкви, котрий, як правило, становить узагальнення висновків синоду єпископів.

ра. Боже право не протиставляється людській свободі, але захищає і проповідує свободу. Повага до свободи є позитивною ознакою сучасної культури.

Енцикліка «*Evangelium Vitæ*» («Євангелія життя», 25.03.1995) присвячена цінності та недоторканості людського життя. Оскільки людина покликана до життя, яке перевищує виміри земного існування, тільки від Бога може залежати рішення про момент смерті людини.

Визнанням зростаючої ролі церковних структур у вирішенні суспільних протиріч і встановленні миру стало нагородження Нобелівською премією миру католицької монахині *Матері Терези* (1979) та англіканського єпископа із ПАР *Десмонда Туту* (1984).

32.6. Глобальні проблеми людства в інтерпретації Бенедикта XVI і Франциска

Бенедикт XVI
(нар. 1927)

Процеси глобалізації та глобальні проблеми людства актуалізувалися у соціальному вченні церкви на початку XXI століття. *Бенедикт XVI* (мирське ім'я – Йозеф Алоїз Ратцінгер, Папа Римський (2005–2013)) виступав за розв'язання глобальних проблем людства, опираючись на принципи християнської любові. Енцикліка «*Deus caritas est*» («Бог є любов'ю», 25.01.2006) стосувалася різних проявів любові, зокрема, ролі церкви, яка через милосердя демонструє свою любов людству. Бенедикт XVI обґрунтовував необхідність дотримання принципів справедливості. «Справедливість є метою, тобто також внутрішньою мірою кожної політики».

Бенедикт XVI торкався взаємовідносин церкви та держави. Держава не може нав'язувати релігію, але повинна гарантувати її свободу і мир між послідовниками різних релігій. Церква необхідна державі для утвердження справедливості. Оскільки розум унаслідок егоїзму чи оп'яніння владою, піддається етичній сліпоті, віра є силою, що очищує розум. У цьому контексті Бенедикт XVI оцінював католицьку соціальну доктрину, яка не прагне надати церкві владу над державою і не бажає нав'язати тим, хто не поділяє віру, своїх поглядів і способів поведінки. «Вона прагне внести вклад в очищення розуму і допомогти в тому, щоб визнати і реалізувати те, що є справедливим».

Енцикліка «*Caritas in veritate*» («Любов у правді», 07.07.2009) була написана у період світової економічної кризи. Бенедикт XVI вбачав також позитивні аспекти кризи, яка змушує перепланувати маршрут, виробити нові правила і знайти нові форми діяльності.

Держава, яка прагне взяти на себе турботу про все, поглинаючи все в собі, у підсумку перетворюється в бюрократичну інстанцію, яка не може забезпечити головного, чого потребує людина, яка страждає, тобто кожна людина – любовної турботи. Ми потребуємо держави [...], яка визнає і підтримує ініціативи, що виходять від різних соціальних сил і поєднують у собі принцип добровільності із діяльним співчуттям.

Бенедикт XVI, «Deus caritas est»

Посилаючись на енцикліку Павла VI «*Populorum progressio*», Бенедикт XVI намагався відповісти на глобальні виклики сучасності. Основну загрозу сучасності понтифік убачав у тому, що зростаюча взаємозалежність між людьми і народами не супроводжується етичною взаємодією на рівні совісті та розуму. «Спільне користування благами і ресурсами, з якого випливає справжній розвиток, не може бути гарантоване лише технічним прогресом і взаємовигідними відносинами: необхідний потенціал любові, перемагаючий зло добром». Процес глобалізації веде до формування прообразу міста без кордонів, граду Божого. «Істинне обличчя глобалізації як процесу й її основний етичний критерій – це єдність людської сім'ї та її розвиток в добрі. Тому слід неухильно підтримувати той культурний аспект всесвітньої інтеграції, який спрямований на благо особистості і суспільства та відкритий трансцентентному».

Констатуючи обмеження, які накладає на державу новий економічно-комерційний і фінансовий міжнародний контекст, Бенедикт XVI пропонував для успішного відгуку на виклик економічної кризи здійснення переоцінки ролі та повноважень державної влади. Одним із аспектів управління економічною глобалізацією понтифік убачав у дробленні влади на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

На думку Бенедикта XVI, питання розвитку тісно пов'язане з обов'язками, які виникають у відносинах людини із довкіллям. Оскільки воно дароване Богом усім людям, то його використання накладає відповідальність перед бідними, перед майбутніми поколіннями та всім людством. «Проектуючи цілісний людський розвиток, ми не можемо забувати про наступні покоління, але повинні поступати солідарно і справедливо щодо них в різних сферах: екологічній, правовій, економічній, політичній, культурній». Солідарність – це усвідомлення того, що всі відповідальні за всіх.

Насущним завданням міжнародного співтовариства Бенедикт XVI вважав пошук інституційних способів упорядкування експлуатації невідновлюваних ресурсів за участю бідних країн, щоб разом планувати майбутнє.

У діяльності *Франциска* (мирське ім'я – Хорхе Маріо Бергольйо, Папа Римський з 2013 р.) помітні тенденції до висування на пріоритетне місце питань екологічної безпеки людства та соціальної справедливості. Цих суспільно-політичних проблем він торкався в апостольській адгортації «*Evangelii gaudium*» («Радість Євангелії», 24.11.2013). Папа висловлював підтримку політикам, діяльність яких спрямована на вилікування глибоких причин, а не зовнішніх проявів хвороб нашого світу. «Політика, так часто очорнювана, є піднесеним покликанням, є однією із найцінніших форм любові, оскільки спрямована на пошук спільного блага». Розв'язання соціальних протиріч, справедливий розподіл благ і дотримання прав людини Франциск вважав необхідною передумовою справжнього миру. Папа назвав фальшивим мир, який мав би усправедливити організацію суспільного життя, пригноблюючи та формально заспокоюючи найбідніших, щоб ті, які насолоджуються найбільшими благами, могли зберегти безтурботний стиль життя, а інші – вимушені боротися за виживання.

Франциск
(нар. 1936)

У ставленні до конфліктів Папа виступив прихильником застосування принципу «гри з ненульовим результатом», тобто «сприйняття конфлікту, вирішення його і перетворення у вогнище нового процесу». У процесі примирення Папа закликав поважати різноманітність, яка становить цінність. Відзначав важливу роль держави, до функцій якої належить підтримка спільного блага та прагнення до інтегрального розвитку всіх. Ця фундаментальна роль, на думку понтифіка, не може бути делегована. Ведучи діалог із державою та суспільством, церква не володіє розв'язаннями для всіх конкретних питань, однак підтримує пропозиції, які відповідають гідності людської особи та спільному благу.

В енцикліці «Laudato Si'» («Слава Тобі», 24.05.2015) Франциск констатував зміни у природі, які ведуть до деградації світу, зниження якості життя значної частини людства, забруднення довкілля, вичерпання ресурсів, потепління клімату, втрати біологічної різноманітності та зростання глобальної несправедливості. На думку Папи, процес деградації природного середовища неможливо зупинити без розв'язання проблем деградації людини та суспільства. Джерелом багатьох проблем сучасного світу Папа вважає неусвідомлену схильність до застосування методологій технічних наук в сфері життя людей і суспільства. Екологічну культуру необхідно наповнити новим поглядом, думкою, політикою, освітньою програмою, стилем життя та духовності, які б протиставилися експансії технократичної парадигми.

Франциск закликав до зміни стилю життя людства, виробництва та споживання, щоб стримати глобальне потепління або виключити причини, що виникли внаслідок людської діяльності. Особливо звертав увагу на необхідність забезпечити доступ всіх людей до питної води, що розглядав як фундаментальне та невід'ємне право людини. «Для вирішення основних проблем, які не можна розв'язати в діяльності окремих країн, необхідне глобальне порозуміння, яке б вело, наприклад, до планування збалансованого і урізноманітненого рільництва, розвитку відновлюваних форм енергії, які мало забруднюють довкілля, пропагування більшої енергетичної ефективності, кращого управління лісовими та морськими ресурсами, гарантування всім доступу до питної води». Перешкодою для формування довгострокових глобальних програм Папа вважає обмеженість більшості політичних керівників часовими рамками виборчих циклів.

У своїй промові 25.09.2015 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН Франциск звернув увагу на необхідність розв'язання глобальних проблем людства. Папа позитивно оцінив внесок ООН у розвиток міжнародного права та забезпечення миру. «Кожне з цих політичних, юридичних і технічних досягнень є шляхом конкретизації

Необхідно зміцнити усвідомлення, що ми є одна людська сім'я. Немає політичних чи суспільних бар'єрів, або ж кордонів, які б дозволяли нам ізолюватися. Тому немає місця на глобалізацію байдужості.

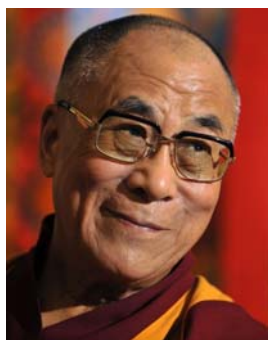
Франциск, «Laudato Si'»

Політична велич виявляється тоді, коли у важкі хвилини діємо, опираючись на великі принципи і думаємо довготерміново про спільне благо.

Франциск, «Laudato Si'»

ідеї людського братерства і засобом для його повнішої реалізації». Понтифік підтримав ідею реформування ООН для забезпечення всім країнам реального та рівного впливу на прийняття рішень. «Така потреба більшої справедливості є особливо важлива для органів зі справжньою виконавчою спроможністю, як Рада Безпеки, фінансові інститути чи групи і спеціальні механізми, створені для розв'язання економічних криз». Папа закликав до реального розподілу політичної, економічної, військової та технологічної влади між багатьма суб'єктами і створення системи правового регулювання претензій та інтересів. Франциск звернув увагу на існування багатьох суспільних секторів, позбавлених захисту і які є жертвами поганого здійснення влади: природне середовище та відсторонені люди. «Егоїстичне та необмежене прагнення влади, матеріального добробуту веде як до зловживання доступними матеріальними засобами, так і до відсторонення слабших, чи то унаслідок обмежених фізичних можливостей, чи відсутності освіти і відповідних технічних засобів, або недостатньої спроможності до прийняття політичних рішень. Економічне та суспільне відсторонення є цілковитим запереченням людського братерства і дуже серйозним посяганням на права людини та середовища». Наслідком цього є торгівля людьми, невільницька праця, проституція, торгівля наркотиками і зброєю, тероризм і міжнародна організована злочинність. Світ вимагає від ООН конкретних кроків і безпосередніх заходів для покращення природного середовища і подолання суспільного і економічного відсторонення. Назвавши війну запереченням всіх прав і драматичною агресією проти середовища, Папа закликав використовувати всі засоби для її уникнення. Франциск застеріг проти спекулятивного використання норм Статуту ООН окремими державами, що відкриває «справжню скриньку Пандори неконтрольованих сил, які серйозно шкодять беззахисному населенню, культурному, а також біологічному середовищу». Етика та право, оперті на загрози взаємного знищення заперечують ідею ООН і перетворюють її на організацію «Націй, Об'єднаних страхом і підозрою».

32.7. Політична доктрина сучасного буддизму у вченні Далай-лами XIV

Далай-лама XIV
(нар. 1935)

В останні десятиліття значних змін зазнала суспільно-політична доктрина буддизму завдяки діяльності *Далай-лами XIV* (мирське ім'я: Лхамо Дхондруб, монаше ім'я: Нгагванг Ловзанг Тенцзін Г'ямцхо). Визнаний реінкарнацією попереднього Далай-лами в 1937 році, інтронізований 22.02.1940, з 17.11.1950 – політичний глава Тибету. Після вторгнення китайських військ Далай-лама XIV у 1959 році залишив Тибет і став духовним лідером тибетців у вигнанні.

Суспільно-політичне вчення Далай-лами XIV викладено у працях: «Моя земля і мій народ» (1962), «Свобода у вигнанні» (1991), «Етика для нового тисячоліття» (1999), «Духовна автобіографія» (2009) та ін.

Політичне вчення Далай-лами XIV ґрунтується на глибокій тисячолітній буддистській традиції та синтезоване з новітніми інтелектуальними віяннями Заходу. Значний вплив на його світогляд мало вчення М. Ганді про ненасильницькі методи досягнення мети (ахімса). Основними проблемами вчення Далай-лами XIV були співвідношення політики та моралі, питання миру, прав людини й екології.

У «Духовній автобіографії» Далай-лама XIV стверджував, що відчуває три життєві зобов'язання: як людської істоти, як буддистського монаха і як Далай-лами. Зобов'язання як людської істоти стосувалося пропагування загальнолюдських цінностей; як буддистського монаха – діяльності для досягнення гармонії між релігіями; як Далай-лами – діяльність на користь Тибету.

Далай-лама XIV виступав за збалансований моральний і економічний розвиток, оскільки занедбання одного з них веде до суспільних катаклізмів. Ключем до створення кращого і щасливішого світу є більше співчуття. Всі основні релігійні традиції несуть те ж саме послання: любов, співчуття, розуміння, поміркованість і контроль над собою. Одночасно Далай-лама XIV заперечував можливість створення універсальної релігії. «Необхідне існування різних релігійних традицій, бо люди мають різні ментальні особливості і одна релігія не може заспокоїти всіх».

У розмові з архієпископом Кентерберійським Далай-лама XIV заявив, що політики потребують релігії більше, ніж пустельники. «Якщо пустельник діє в поганій вірі, то може зробити кривду тільки собі. Але коли політик діє в поганій вірі – постраждає багато людей». Пропагована ним мораль поведінки передбачала терплячість, утримання від завдання кривди, надання допомоги.

Далай-лама XIV розрізняв релігію та духовність. Релігія нав'язує систему вірувань, оперту на метафізику, догматичних науках, ритуалах і молитвах. Духовність відповідає розвитку людських якостей, як-от любов, співчуття, терпеливість, толерантність, вибачення та відповідальність, які незалежні від релігії. Тому можна обійтися без релігії, але не без духовності.

Але війна чи мир, нищення чи захист природи, порушення чи захист прав людини та демократичних свобод, бідність чи матеріальне благополуччя, нестача моральних чи духовних цінностей або їх наявність і розвиток, занепад чи розвиток людського взаєморозуміння – це не ізольовані явища, які можна аналізувати та виправляти незалежно один від одного. В дійсності вони дуже сильно взаємозв'язані на всіх рівнях, і до них необхідно підходити з розумінням цього.

Далай-лама XIV, Нобелівська лекція, 11.12.1989 р.

На думку Далай-лами XVI, не слід відділяти етику від прогресу. Людська спільнота досягнула критичного етапу у своїй історії. Людство є єдиним і взаємозалежним. «Без усвідомлення і пропагування почуття загальної відповідальності наше майбутнє під загрозою. Мусимо навчитися працювати не тільки для себе, нашої сім'ї чи народу, але для блага людства. Загальна відповідальність – це найкраща з можливих основ, що може запевнити нам особисте щастя та мир у світі». Ілюструючи необхідність загальної відповідальності, напередодні війни в Іраку Далай-лама XVI звернув увагу на те, що зброя диктатора була створена завдяки західним технологіям. Тобто, Захід також ніс свою частку відповідальності

за злочини режиму. Мислитель тісно пов'язував права людини і захист природнього середовища: зловживаючи природніми ресурсами, людство позбавляє себе засобів виживання.

Далай-лама XIV суттєво розвинув буддійську доктрину миру. Розв'язання конфліктів він пропонував на основі загальнолюдських цінностей. Мислитель заперечував насильницькі методи розв'язання конфліктів. «Із практичної точки зору, насилля буває інколи придатне. Проблему можна швидко розв'язати силою. Однак такий успіх отримується зазвичай із порушенням прав і блага іншої людини. Розв'язана таким чином проблема створює наступні». Далай-лама XIV пропагував серединний шлях, який передбачав розв'язання конфліктів за умови надання користі обом сторонам і зміцнення миру у світі. Далай-лама XIV наводив приклад бджіл, які співпрацюють без конституції, права, поліції, релігії чи морального виховання. Цивілізаційний розвиток вплинув на те, що люди стали убогіші від бджіл. «Коли в політичній, економічній чи релігійній сфері зароджується конфлікт, часто єдиним можливим розв'язанням є альтруїстичний підхід».

Війна, на думку Далай-лами XIV, це анахронізм. Єдиним позитивним аспектом війн є діяльність благодійних товариств, що надають гуманітарну та медичну допомогу. Розвиток цих організацій – це перемога серця над сучасністю. На переконання Далай-лами XIV, мир не проголошується і не нав'язується. Як плід співчуття дозріває він у людському серці та випромінюється на світ. «Мир [...] починається всередині кожного з нас. Коли у нас усередині мир, ми можемо жити в мирі з оточенням. Коли наше співтовариство в стані миру, воно може поділитися цим миром зі сусідніми співтовариствами». Побудову міцного миру Далай-лама XIV узалежнював від розв'язання комплексу проблем людських взаємовідносин, дотриманням прав людини, збереження екології. Його погляди у цьому питанні дуже близькі до концепції позитивного миру норвезького дослідника Й. Галтунга.

За Далай-лами XIV істотних змін зазнала буддійська концепція влади. Традиційно глава школи гелугпа Далай-лама зосереджував світську та духовну владу. Далай-лама XIV пішов на демократизацію державного апарату та розподіл влади, тобто з 27.04.2011 р. він перестав очолювати тибетський уряд у вигнанні. Далай-лама XIV допускає визнання своєї наступної реінкарнації, тобто проголошення нового Далай-лами, в еміграції.

Значна частина діяльності Далай-лами XIV звернута на захист прав і свобод Тибету. Після заяви Ден Сяопіна в 1979 році про те, що Китай готовий до будь-яких дискусій в справі Тибету, крім незалежності, Далай-

Мир як відсутність війни не становить великої цінності для того, хто помирає від голоду чи холоду. Він не усуне болі від катування, яку відчуває в'язень сумління. Він не втішить тих, хто втратив своїх близьких унаслідок повені, спричиненої бездумним знищенням лісів у сусідній країні. Мир може бути міцним тільки там, де поважаються права людини, де люди нагородовані, і де окремі індивіди та нації вільні. Справжній мир із самим собою і навколишньою дійсністю може бути досягнутий тільки через умиротворення розуму. [...] Чиста екологія чи демократія мало значать перед обличчям війни, особливо ядерної війни, і матеріальний прогрес недостатній для людського щастя.

*Далай-лама XIV, Нобелівська лекція,
11.12.1989 р.*

лама XIV висунув пропозицію возз'єднання всіх тибетських провінцій у єдине адміністративне, демократичне і самоуправлінське ціле. Китай володів би прерогативами у питаннях оборони, зовнішньої політики, освіти і економіки, а тибетці відмовилися б від боротьби за незалежність.

На засіданні Комісії з прав людини Конгресу США 21.09.1987 р., та Європейського парламенту 15.06.1988 р. Далай-лама XIV розвинув свою концепцію розв'язання проблеми Тибету у Мирному плані, який передбачав:

- перетворення Тибету під назвою Чолька-Сум (включаючи дві східні провінції, що виведені китайською владою з адміністративних меж автономного району) в Зону миру (Зону ахімси (ненасильства));
- припинення китайської політики колонізації та переміщення населення;
- повага фундаментальних людських прав і демократичних свобод народу Тибету;
- відновлення та захист природного середовища Тибету;
- початок переговорів щодо майбутнього статусу Тибету та взаємовідносин тибетського і китайського народів. Тибет повинен стати демократичним політичним утворенням із повним самоуправлінням.

Для стабільності та миру в Азії Далай-лама XIV пропонував створення зон миру, які б розділяли великі держави континенту, що є потенційними противниками, насамперед, Китай і СРСР, Індію та Китай. У цьому контексті Тибет мав стати однією з таких зон миру, яку пізніше планувалося позширити на всю земну кулю.

Багаторічна проповідь Далай-ламою XIV ненасильницьких методів досягнення мети та пріоритету загальнолюдських цінностей була відзначена Нобелівською премією миру (1989).

ooo ooo ooo ooo ooo

Суспільно-політичні доктрини католицизму і тибетського буддизму, ґрунтуючись на релігійних основах, зазнають систематичного оновлення і удосконалення відповідно до соціальних, політичних і міжнародних змін. Основними питаннями, які піднімалися релігійними теоретиками, були необхідність поєднання політики і моралі, розв'язання соціальних протиріч, збереження миру, повага прав людини, захист навколишнього середовища, екуменізм. Важливим елементом суспільно-політичного вчення є поєднання консервативних традицій із новітніми тенденціями, насамперед, підкреслення необхідності в сучасних умовах дотримання релігійних законів та моральних принципів для успішного розв'язання глобальних проблем. Запропоновані релігійними теоретиками концепції вирішення громадсько-політичних проблем стали частиною суспільного дискурсу та інспірацією для започаткування нових напрямків наукових досліджень. Оперативне реагування на суспільно-політичні проблеми сучасності забезпечило католицизмові та тибетському буддизмові зростання авторитету і впливу на глобальні процеси.

Питання для самоконтролю

1. Чому, на Вашу думку, суспільна доктрина найширше розроблена саме у вченні католицької церкви, а не інших конфесій християнства?
2. Які відмінності між доктриною соціалізму і вченням християнської демократії?
3. Яке ставлення Льва XIII до державної влади?
4. Які риси тоталітаризму виділені у творах Пія XI?
5. Які міжнародні процеси стали поштовхом до формування концепції справжнього миру Іоана XXIII?
6. Що становить суть суспільного розвитку за Павлом VI?
7. Які проблеми регіону Центрально-Східної Європи піднімалися у творах Іоана Павла II?
8. Як розширено і розвинуто концепцію християнської демократії у вченні Пія XI та Іоана Павла II?
9. Які шляхи розв'язання глобальних проблем запропоновані Бенедиктом XVI і Франциском?
10. У чому, на думку Франциска, полягає джерело багатьох проблем сучасного світу?
11. Чому соціальні проблеми займають пріоритетне місце у вченні Франциска?
12. Прослідкуйте ставлення католицизму до концепції глобальної міжнародної організації.
13. Чому проблеми навколишнього середовища займають важливе місце у творах сучасного Папи?
14. Яким чином пропонується реалізація екуменізму у вченні католицизму?
15. У чому спостерігається близькість учення М. Ганді та Далай-лами XIV?

Література

Богомазов В. Папа Франциск: первый год в Ватикане / В. Богомазов // Международная жизнь. – 2014. – № 6. – С. 21–32.

Геник М. Іоан Павло II / М. Геник // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 263–266.

Геник М. Павло IV / М. Геник // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 511–512.

Гер Дж. Браун. Католицизм і демократія : конфлікт зміни та співпраця // Релігійна свобода і права людини : Богословські аспекти. У 2-х т. – Т. 1. – Л., 2000. – С. 201–218.

Документи Другого Ватиканського собору. – Л. : Свічадо, 1996. – 760 с.

Енцикліка Папи Івана Павла II «Redemptor Hominis». – Л. : Місіонер, 2008. – 76 с.

Енцикліка Папи Івана Павла II «Veritatis splendor». – Л. : Місіонер, 2008. – 80 с.

Тема 32. Суспільно-політичні аспекти релігійних доктрин сучасності

Звільніть серця від отрути. Лист Івана Павла II напередодні відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії // Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій»; [пер. з польс. В. Павлів] / Упоряд. М. Войцеховський. – К. : Дух і Літера; Варшава : Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 117–119.

Іван Павло II. Апостольський лист «День Господній» / Іван Павло II. – Л. : Свічадо, 1998. – 92 с.

Іван Павло II. Римський триптих : медитації / Іван Павло II ; [пер. укр.: В. Львіна, Е. Андреевої ; пер. рос. А. Еппеля ; авт. передм. І. Дзюба]. – К. : Пульсари, 2011. – 112 с.

Іван XXIII. Мир на землі. Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між усіма народами в істині, справедливості, любові та свободі. – Л. : Свічадо, 2008. – 53 с.

Кияк С. Другий Ватиканський собор і релігійно-суспільні проблеми сучасності / С. Кияк. – Жовква : Місіонер, 2011. – 304 с.

Кліш А. Лев XIII / А. Кліш // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 368–369.

Красівський О. За українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в 1918–1919 рр. / О. Красівський. – Л., 1996. – 84 с.

Мишук М. Б. Громадянське суспільство в соціальній доктрині католицизму // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 159–160.

Мокрий В. Апостольське Слово Івана Павла II в Україні у 2001 році // Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza. T.7. – Kraków: Szwajpolt Fiol, 2002. – 578 s.

Папа Лев XIII. Енцикліка «*Regum novarum*» – «Нові речі» // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». – Л., 1993.

Піча В. Іоан XXIII / В. Піча, С. Орлов // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 263–264.

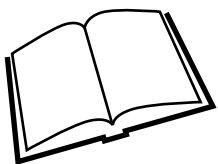
Церква і соціальні проблеми : енцикліка «Сотий рік» / упоряд. В. Кучерявий. – Л., 1993. – 554 с.

Шлаєн О. Аллах акбар? Міжнародний тероризм і небезпека загальнолюдських цінностей / О. Шлаєн // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 98–108.

Енцикліка Его Святейшества Папы Иоанна Павла II «О человеческом труде» / Иоанн Павел II. – К., 1991. – 63 с.

Генук М. «*Beati pacifici: quoniam filii Dei vocabuntur*»: Релігійний фактор польсько-українського примирення / М. Genyk // Historia i Świat. – 2015. – № 4. – s. 357–370.

ТЕМА 33

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОПУЛІЗМУ

33.1. Загальна характеристика феномену популізму

33.2. Фермерський популізм (Г. Джордж, І. Доннеллі, М. Е. Ліз, Т. Е. Уотсон, Дж. Б. Уівер)

33.3. Політична ідеологія апризму. Політичні погляди А. де ла Торре

33.4. Політичні погляди Ж. Д. Варгаса

33.5. Політична доктрина Х. Д. Перона. Популізм Л. Карденаса

33.6. Політичні ідеї У. Чавеса

33.7. Засади популізму в сучасних європейських країнах. Східноєвропейські популісти (О. Лукашенко, В. Жириновський)

33.1. Загальна характеристика феномену популізму

Термін «популізм» (фр. *populiste*, від лат. *populus* – народ), що вперше з'явився в кінці XIX століття у США, використовується залежно від контексту для означення широкого кола історичних і сучасних явищ. У повсякденному розумінні популізм набув негативного значення та сприймається як щось тотожне демагогії або ж маніпуляції свідомістю.

У науковій літературі існує неоднозначне тлумачення феномену популізму, який поєднав елементи різних теорій, учень і доктрин. Виділяють два основні підходи щодо інтерпретації популізму: 1) як політичної риторики; 2) як стилю політики. Перший підхід міститься в сфері етики, а другий – у сфері технології. Дослідниця М. Канован трактує популізм як «...рух, який апелює до «народу», протиставляючи себе в рівній мірі існуючим структурам влади та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям». Популізм визначають як:

- 1) історично сформований перехідний тип політичної свідомості;
- 2) відповідні суспільно-політичні рухи та ідеології, що апелюють до широких народних мас;
- 3) політичну діяльність, засновану на маніпулюванні популярними в народі цінностями та очікуваннями.

Це явище є складовою багатьох політичних феноменів, втілюється в різноманітні ідеологічні форми та політичні стратегії. Конкретні вияви популізму детерміновані культурними, історичними, політичними особливостями багатьох країн світу. Водночас більшості варіантів популізму властиві загальні *ознаки*, з якими він асоціюється.

Популізм використовує у своїх цілях багатозначність поняття «народ», що дає можливість ототожнювати його зі суспільством у цілому або розглядати як частину соціуму, вважати єдиним або визнавати, що він розшарований і виділяти окремі його верстви. Популізм трактує народ як своєрідну цілісність через протиставлення правлячій еліті, яка знаходиться на верхівці вертикальної соціальної структури суспільства і здебільшого корумпована. Народ – це ті, хто не належать до еліти, широкі маси «простих людей», що потерпають від її дій. Критика правлячої верстви при цьому набуває антисистемного характеру.

У системі моральних цінностей популізму світ часто виступає у дихотомічному форматі, поділений на «біле» і «чорне». У цьому контексті «добро» ототожнюють із народом, який є своєрідним еквівалентом суспільства, носієм особливих і незмінних позитивних цінностей. «Зло» головню пов'язане з державною бюрократією, правлячою елітою, яка відірвалася від народу і збагачується за його рахунок.

Формально популізм виступає за широке впровадження принципу *прямої демократії* в управлінні й прийнятті рішень, використовуючи у своїй політичній риторичі протиріччя між конституційними нормами демократичних суспільств щодо народовладдя та політичною практикою приналежності влади еліті внаслідок виборів. Із цієї позиції він критикує незадовільний стан справ у конкретних країнах, наголошуючи на властивих їм недоліках демократії, і пропонує «повернути владу народу» через усунення політичних конкурентів і передання влади «дійсним» народним представникам, тобто власній політичній силі. З приходом до влади популісти пропонують долати проблеми демократії у своїх країнах, як правило, з позицій *авторитаризму*.

Антиінтелектуалізм популізму виявляється у ворожому ставленні до професійної еліти (банкірів, політиків та ін.), яка, нібито, використовує свої знання лише для власного збагачення. У більшості випадків популізм апелює до універсальних понять: справедливості, солідаризму, віри, порядку та ін., пропонує кілька простих, легко зрозумілих, однак надто загальних гасел і цілей замість відпрацьованої конкретної програми дій.

Суспільний ідеал популізму – спільнота, яка опирається на засади братерства та солідаризму, інтегрована навколо *харизматичного лідера*. Між лідером і народом не повинно бути жодних посередників.

У кризових умовах перехідних етапів розвитку суспільства популізм може набувати форми політичної мобілізації, що найчастіше виявляється під час виборів у прагненні сподобатись усім. Популізм опирається на широку соціальну базу – селян, міську бідноту і середній клас, апелює до відчуттів тих суспільних груп, які опинились у найскладнішому становищі, характеризуються протестним потенціалом і незадоволені діями правлячої еліти. Як зазначає вітчизняний політолог А. Романюк, «популізм є своєрідним індикатором зростання суспільного незадоволення, яке не здатне вже вміститися в традиційні форми і межі політичної участі, що пропонує де-

мократичне суспільство, і відповідно потребує нових форм виявлення для того, щоби влада «почула» народ».

Визначимо *принципи* популізму: 1) категорична боротьба з безмежним розростанням державного апарату, плутократією, владою грошей, монополізацією влади правлячим класом («приватизація держави») і бюрократизацією суспільства (корупція); 2) виступ проти надмірного індивідуалізму, «дикого» капіталізму, конфронтація з модернізацією економіки, урбанізацією та демократизацією; 3) політика протекціонізму, розвитку внутрішніх потужностей і потенціалу, націоналізація майна, упереджене ставлення до іноземних інвестицій; 4) аграризм у конфронтації з індустріалізмом, підтримка малого і середнього бізнесу, ставка на дрібну буржуазію; 5) проведення фінансово-монетарної реформи, реформування системи соціального захисту; 6) теорія суспільної змови, яка передбачає апріорне протистояння та боротьбу правлячого класу й еліти з народом, втручання зовнішніх суб'єктів у внутрішні справи держави.

Виділяють кілька *антагонізмів* популізму: 1) непоєднуваність заклику захисту традицій «маленької людини» супроти змін, коли становище простої людини вважається головним критерієм позитивного змісту реформ, з його колективістською природою, тоталітарною практикою та неможливістю побудови егалітарного суспільства; 2) розходження демократичних закликів і задумів із не завжди демократичною, а часто насильницькою практикою досягнення цілей; 3) намагаючись відстояти свої принципи й ознаки в нових і ворожих суспільно-політичних умовах, популізм відноситься до сили правого спрямування, проте його прагнення побудови справедливого суспільства, повернення «золотого віку», апеляції до мас тощо лежить у площині лівої орієнтації.

У розвитку доктрини популізму визначають три етапи: аграрний, економічний/господарський (латиноамериканський) та політичний.

33.2. Фермерський популізм (Г. Джордж, І. Доннеллі, М. Е. Ліз, Т. Е. Уотсон, Дж. Б. Уівер)

Фермерський популізм, як один із варіантів *аграрного популізму* в останній чверті XIX століття, був суспільно-політичним рухом, який виражав протестні настрої переважно аграріїв Середнього Заходу і Півдня США проти різноманітних форм руйнівного впливу монополістичного капіталу на дрібне виробництво.

Уособленням популістського руху була Народна (популістська) партія, з якою пов'язують виникнення модерного популізму як політичної течії. Масову базу руху становило збідніле дрібне та середнє фермерство, головним чином фермери, що втрачали права на свої закладені землі, а також безземельні фермери-орендарі. Популісти набули підтримки містян – дрібної буржуазії, робітників, ремісників, люмпенів.

Ідеологія Народної партії була спрямована проти пануючої економічної еліти, трактувала фермерів як «справжній народ», який зберіг традиційні американські цінності, а тому є основою будівництва нового, правильно організованого суспільного життя. Програмні установки популістського руху викладені в Омахській (1892) і Спрінгфелдській (1894) деклараціях.

Вимога скасування монополії на землю, що записана в Омахській декларації, була безпосередньо нав'язана ідеями економіста і політика *Генрі Джорджа*. У своїй праці «Прогрес і бідність» (1879) він стверджував, що введення єдиного прогресивного податку на земельну власність призведе до знищення земельної ренти, а це дозволить покінчити з бідністю в країні. «Праця не може збирати плодів, принесених прогресивною цивілізацією, тому що їх перехопили. Земля необхідна для праці, але якщо вона захоплена приватними власниками, то будь-яке зростання продуктивності праці веде лише до підвищення ренти».

Ігнатіус Доннеллі
(1831–1901)

Прагнучи знищити владу монополій, популістський рух звертався до соціальних ідеалів минулого, часів вільного підприємництва. Ці ідеї яскраво ілюстрував політик і письменник *Ігнатіус Доннеллі* у романі-антиутопії «Колона Цезаря» (1890). Утопічне суспільство, намальоване у романі, нагадує фермерські міфи про аграрне минуле Америки, в якому нібито панували відносини гармонії та рівності. Доннеллі написав преамбулу Омахської платформи, а у своїх виступах підкреслював зв'язок популізму з демократичною традицією, що бере початок від Т. Джефферсона з його ворожістю до спеціальних привілеїв і олігархії. Нагадуючи про політичні права та свободи, записані у Декларації незалежності та Конституції США, Доннеллі, по суті, вкладав

у ці положення новий соціальний зміст: «Чи багато коштує свобода для людини, яка вмирає з голоду? Чи можете ви зберегти в кімнаті тепло взимку при температурі 30° нижче нуля за Фаренгейтом читанням Декларації незалежності?»

Запропонована Народною партією програма «прямої демократії» включала народну ініціативу та референдум із найважливіших питань, таємне голосування, прямі вибори senatorів, віце-президента, президента. Під «народом» популісти розуміли, головним чином, ту частину американців, що потерпала від зростаючої сили трестів і корпорацій – робітників і фермерів, ремісників та дрібних підприємців тощо. Популісти висунули ідею сильної держави, що діє в інтересах і під безпосереднім контролем народу. «Наш уряд – це вже не уряд народу, для народу і за допомогою народу, а уряд Уолл-стріт, для Уолл-стріт і за допомогою Уолл-стріт», – проголошувала відома популістка *Мері Елізабет Ліз*.

Поліпшення становища знедолених мас, на думку популістів, можна досягти шляхом зростання регулюючої ролі держави в економічній сфері, підвищення відповідальності уряду за загальний добробут народу. Народна партія сподівалася, що один або ж кілька простих заходів (наприклад, карбування срібних

[...] наша країна доведена до межі морального, політичного і матеріального руйнування. Корупція панує при проведенні виборчих кампаній, в законодавчих зборах штатів, в конгресі і затягує у свої тенета навіть суди. Газети або підкуплені, або їх змушують мовчати; громадську думку заглушено; торгівля перебуває в занепаді; наші будинки і ферми закладені; працюючі фермери та робітники животіють, а земля зосереджена в руках капіталістів.

І. Доннеллі, із преамбули Омахської декларації

і золотих монет під контролем держави з метою забезпечення т. зв. «дешевих грошей»), зможуть швидко змінити на краще всю суспільну ситуацію.

Право на приватну власність популісти розглядали як природне право особистості та основу ідеального суспільства, заперечували насильницькі способи вирішення соціальних проблем. Оголошуючи війну монополіям у сфері землеволодіння, залізничного транспорту, зв'язку та банківської справи, популісти переслідували мету створення більш сприятливих умов для вільної конкуренції та порятунку дрібних виробників без будь-яких корінних змін основоположних принципів соціально-економічного ладу і політичної системи суспільства. Популістські лідери заперечували революційну боротьбу і покладалися виключно на парламентську діяльність, мирні політичні засоби.

Томас Едвард Уотсон
(1856–1922)

У своїх промовах популісти використовували антирасистську риторику, захищали афроамериканських популістських лідерів від переслідувань і, таким чином, поставили соціальні суперечності вище расової ворожнечі. Об'єднатися проти фінансово-промислової еліти закликав бідних білих і афроамериканців один із популістських лідерів *Томас Едвард Уотсон*. Він є автором численних історичних праць і публіцистичних статей: «Історія Франції» (1899), «Томас Джефферсон» (1900), «Наполеон: нарис його життя, характеру, боротьба, і досягнення» (1902) та ін. Частина цих робіт надрукована у книзі «Життя і промови. Е. Уотсон» (1908). У 1900-х роках зміст і характер політичної риторики і публіцистичної діяльності Уотсона змінився на протилежний і був спрямований проти римо-католицької ієрархії, виборчих прав афроамериканців, а після 1914 року – проти євреїв.

Представником консервативних сил популістського руху був політичний і військовий діяч *Джеймс Берд Уівер*. Він критично ставився до ідеї об'єднання фермерського та робітничого рухів, засуджував прояви радикалізму в популістському русі. Свою політичну позицію Уівер визначив так: «Я прихильник середнього курсу, але я не збираюся лягати поперек дороги і нікого не пускати. На середині дороги нічого не росте». Як популістський кандидат у президенти на виборах 1892 року, він звертався до всіх трудящих: «На землі немає сили, здатної протистояти нам. Розгортається битва між працею і капіталом, і на стороні праці виступає більшість народу». Уівер отримав понад мільйон голосів виборців і 22 голоси вибірників. Після поразки на президентських виборах 1896 року популістський рух різко пішов на спад, а Народна партія незабаром припинила своє існування.

Отже, своєрідністю популістських ідей представників аграрного популізму є:

- 1) новий зміст понять «народ» і «народовладдя»;
- 2) новий погляд на роль держави;
- 3) вимога розширення демократичних структур шляхом поєднання представницької та прямої демократії.

Американські популісти 1890-х роках визначили на рівні масової свідомості одну

з центральних проблем політичної філософії сучасності: співвідношення демократії та соціальної відповідальності держави, що передбачає сильну виконавчу владу при чітко діючому механізмі демократичного контролю.

Популізм яскраво проявився в США під час Великої депресії. Проведена в цей час система заходів уряду президента Ф. Рузвельта, яка поєднала посилення державного регулювання економіки з реформами в соціальній сфері, отримала назву «Новий курс».

33.3. Політична ідеологія апризму. Політичні погляди А. де ла Торре

Економічний (господарський) популізм, що надавав пріоритет мешканцям міст, міському пролетаріату, набув значного поширення в країнах Латинської Америки в першій половині ХХ століття. Дослідник А. Кнайт визначив латиноамериканський популізм як «надкласовий політичний рух, який характеризується керівництвом харизматичного лідера, запровадженням моментної реформістської політики та засудженням революції». Популістські рухи в країнах цього регіону включають спільні ознаки в різних сферах суспільства:

**Віктор Рауль
Ая де ла Торре**
(1895–1979)

- у *політичній* сфері популістський лідер віддавав перевагу персональному та плебісцитарному стилю правління, традиційно нехтував будь-якими посередницькими політичними інститутами і встановлював прямий контакт із більшою частиною неорганізованих мас прихильників;
- у *соціальній* сфері популізм характеризувався гетерогенною масою прихильників, яка включала різні верстви міського населення. Основним елементом забезпечення такої підтримки було надання різних соціальних і матеріальних благ;
- у *економічній* сфері популізм був особливим щаблем у переході від традиційного до сучасного суспільства та імпортозамінної індустріалізації. Ця фаза характеризувалась націоналізацією економіки, націленою на внутрішній розвиток.

Апризм – політичний рух у Перу, пов'язаний із діяльністю Американського народно-революційного альянсу (APRA – звідси назва «апризм») на основі ідей антиімперіалізму, антиолігархізму та індеанізму¹. Альянс, заснований у 1924 році в Мексиці перуанським політичним діячем і філософом *Віктором Раулем Ая де ла Торре*, характеризувався як велика родина одностайців, об'єднаних месіанською вірою та місією визволення народу від правителів-фарисеїв, як понад-партійний рух, покликаний очолити загальнонародну боротьбу за зміни. Гасло ран-

¹ *Індеанізм* – ідеологія корінного населення Латинської Америки, що заперечує норми і встановлення європейської цивілізації та доводить необхідність вирішувати проблеми індіанського населення виключно його власними силами.

ньої APRA: «Тільки Бог врятує мою душу, тільки APRA врятує Перу». На основі руху де ла Торре конституціював Перуанську апристську партію (PAP), за підтримки якої неодноразово брав участь у президентських виборах.

Основні філософські, соціологічні та програмні роботи де ла Торре «Антиімперіалізм і APRA» (1928), «Програма мінімум перуанської партії APRA» (1931), «Апризм і комунізм» (1932), «Політика апризму» (1933), 5-томне видання «Політична думка. Віктор Рауль Ая де ла Торре» (1961, т. 1 «Індоамерика», т. 2 «Ідеологія апризму», т. 3 «Апризм і філософія», т. 4 «План дій», т. 5 «Наша Америка і весь світ»). У своїх працях мислитель обґрунтував особливий шлях латиноамериканців у світовій історії, їх новаторську функцію в сучасній цивілізації, тобто зробив спробу створити нову концепцію філософії історії модерністського типу, що стала основою політичної ідеології і політичної практики апризму.

Апризм – це націоналізм в його найбільш дійсному творчому і конструктивному прояві.

*А. де ла Торре,
«Політика апризму»*

Мислитель вважав, що європейські соціально-філософські системи, у т. ч. марксизм, створені в розвинених країнах і застосовні тільки для вирішення їх власних проблем. Країни Латинської Америки розвиваються за іншою моделлю, тому мають відштовхуватися від власного соціокультурного контексту, де соціальні трансформації неможливі без осмислення проблем корінного населення, укорінених форм господарювання і панування. Ту теоретичну роботу, яку виконала Європа, повинна самостійно проробити для своєї просторово-часової ситуації і Латинська Америка.

Спочатку де ла Торре формулював свій соціально-політичний проект «конструктивного антиімперіалізму» як панлатиноамериканський, а потім поступово звузив його до масштабів однієї країни – Перу. За де ла Торре, кінцева задача апризму як регіональної політичної ідеології – розробити комплекс заходів, що дозволили б вписати Перу та інші латиноамериканські країни в контекст світового розвитку.

За де ла Торре, економічно відсталі країни Латинської Америки зіткнулися з двома типами експлуатації – колоніальним феодалізмом і зарубіжним імперіалізмом, головним провідником якого є США. Звідси вимоги апризму націоналізувати зарубіжну власність, здійснити аграрну реформу, в результаті якої від влади буде відсторонена земельна олігархія, гарантувати усім громадянам рівні права незалежно від расово-етнічного походження і соціального статусу, без втручання зовнішніх чинників провести модернізацію й індустріалізацію, підвищити культурно-освітній рівень народу.

У цих умовах єдино прийнятною стратегією, здатною, на думку де ла Торре, забезпечити стабільний розвиток і викоринити олігархізм як явище соціально-політичного та економічного життя, є держкапіталізм із інститутами «функціональної демократії». Саме ці структури мають забезпечити проведення політики самостійної індустріалізації, підвищення культурно-освітнього рівня населення, і, зрештою, створення справжньої правової держави, відсутньої як передумова модернізації в Перу.

Стан «нерозвиненості», стверджував де ла Торре, передбачає особливу роль держави у підпорядкуванні всіх областей життя суспільства меті реалізації означених «функціональних цілей», що робить необхідним використання насильства. Однак

пізніше він відмовляється від цієї тези, оголосивши насильство «могилищником історії», і остаточно оформлює апристську доктрину як націонал-реформістську, що визнає цінності демократії та правової держави. З переходом де ла Торре на антикомуністичні позиції з партійної програми виключено пункти про боротьбу з імперіалізмом, проведення націоналізації землі й промисловості, а також про латиноамериканську єдність.

Суть апризму за де ла Торре – «соціальна систематизація кооперативізму на основі соціальної демократії». Тож у фокусі апристської ідеології є орієнтація на запуск процесів самоорганізації суспільства «знизу» і створення аналогів структурам громадянського суспільства європейського зразка, однак шлях побудови цих структур є принципово відмінним.

Мислитель наголошує на провідній ролі корінного населення у становленні культури латиноамериканської цивілізації. Тому ідеалом суспільного устрою є традиційна община індіанців-кечуа (айл'ю), яка після модернізації на принципах «кооперативного соціалізму» повинна стати базовою структурою самоорганізації населення і формування нової перуанської нації. Класові відмінності мають бути замінені довірчими відносинами народу-родини, а основним завданням керівника країни є запровадження принципів соціальної справедливості, боротьби з бідністю й економічною відсталістю.

Таким чином, філософсько-соціологічна теорія апризму принципово замикалася на практику політичної дії і обґрунтовувала соціально-політичну активність А. де ла Торре як харизматичного популістського лідера.

33.4. Політичні погляди Ж. Д. Варгаса

Найбільш масовими і сильними націоналістичними рухами популістського характеру в 30–50-х роках ХХ століття були *жетулізм* і *перонізм*, які успадкували багато рис, властивих каудильїзму¹ ХІХ століття, але в соціальному плані стали складнішими. Особливого значення для них набувають взаємини на емоційній основі «вождь – маси», вміле використання харизматичними лідерами настроїв і психології «натовпу», низів суспільства. Жетулізм і перонізм відрізняються великою рухливістю політичного курсу, швидким збільшенням або зменшенням ступеня впливу на суспільство. Спусковим механізмом для появи нових авторитарних популістських режимів слугувала світова економічна криза 1929–1930 роках і Велика депресія.

Популістський рух у Бразилії відомий під назвою *жетулізм* – від імені *Жетуліо Дорнелеса Варгаса*, який у 1930–1954 роках із невеликою перервою (1946–1950) був очільником держави як виконуючий обов'язки президента, диктатор і законно обраний президент. Варгас мав визначальний вплив на всі сфери життя в Бразилії, тому його політичний режим часто характеризують поняттями «ера Варгаса», «нова держава» (порт. Estado Novo).

¹ *Каудильїзм* (ісп. caudillismo) – соціальний феномен у Латинській Америці, пов'язаний із висуванням на політичній арені вождя (каудильйо) – сильної, харизматичної особистості, що користується необмеженою владою у збройному загоні, партії, певному регіоні чи державі.

Жетуліо Варгас
(1882–1954)

Промови, виступи, статті, листування Варгаса, що віддзеркалюють політичну ідеологію жетулізму, написані переважно у 1937–1945 роках: «Звернення до бразильців» (1937), «Промова перед робітниками Сан-Пауло» (1938), «Нова політика Бразилії», «Бразильська демократія перед обличчям Америки і усього світу» (1941), «Міркування в Порту-Алегрі», «Промова в Кюмба» (1941) та ін. Він здобув прихильність народу, у першу чергу національної буржуазії, за допомогою нових для Бразилії ідей популізму та націоналізму, а також антиімперіалістичних гасел.

Із приходом до влади Варгас так охарактеризував рух і програму діяльності нового уряду: «По суті і за формою, революція уникла служіння виключно певним класам. Ні цивільні елементи не перемогли військових, ні ці останні не поставили перших перед dokonаним фактом. Усі соціальні категорії, зверху і знизу, незалежно від віку і статі, причастилися єдиною, братською і владною думкою – створення нової вітчизни, однаково прихильної до великих і малих, до кожного з її синів».

Варгас зробив основою нового політичного режиму націоналізм, ідеї якого використовував для досягнення стратегічної мети – створення економічно розвиненої капіталістичної держави. Велике значення він надавав підтримці державою підприємців-бразильців і створенню державно-капіталістичного сектора економіки, послідовно виступав проти фінансової й економічної залежності Бразилії від іноземних країн. Про цілі революції 1930 року Варгас говорив: «Ця революція за своїм характером була націоналістичною. Вона не була спрямована проти іноземців, але одна з її головних цілей полягала в стимулюванні національного виробництва та розвитку національних ресурсів».

Маючи на меті встановити контроль держави за організованим робітничим рухом, Варгас запропонував *трабальїзм* – політику класового співробітництва при заступництві державної влади та включенні робочих організацій в корпоративні установи «нової держави». Він слідував засадничим положенням італійського корпоративізму, ідеям Б. Муссоліні, об'єднуючи робочий клас під гаслами націоналізму.

Варгас активно послуговувався популістською фразеологією, критикував економічно заможні суспільні верстви, хоча насправді успішно взаємодіяв із економічною елітою, ефективно використовуючи її внутрішньогрупові протиріччя. Варгаса називали як «батьком бідних», так і «батьком багатих», хоч він публічно трактував себе як виразника інтересів всього бразильського народу. «Нова держава» Варгаса, залишаючись оригінальним історичним феноменом, мала певні риси *бонапартизму*.

Варгас постійно змінював позицію щодо обсягу особистих прав і свобод громадян, громадських організацій і об'єднань, політичних партій. Амплітуда коливання була значною – від авторитарного/диктаторського режиму до демократичних перетворень.

«Нова держава» не визнає індивідуальних прав, що суперечать колективним. У індивідів немає прав, у них є обов'язки! Права належать колективу! Держава, долаючи боротьбу інтересів, гарантує права колективу і змушує індивідів виконувати свої обов'язки перед колективом.

Ж. Д. Варгас, «Промова перед робітниками Сан-Пауло»

33.5. Політична доктрина Х. Д. Перона. Популізм Л. Карденаса

Найбільш яскравим популістським лідером і засновником одного з масових політичних рухів у країнах Латинської Америки був *Хуан Домінго Перон* – президент Аргентини у 1946–1955 та 1973–1974 роках (у 1949–1955 роках – фактично диктатор).

Хуан Домінго Перон
(1895–1974)

Оснoву націонал-реформістської концепції Перона становить ідея *хустисіалізму* (ісп. *justicia* – справедливість). Хустисіалізм тлумачився як третій, особливий шлях розвитку Аргентини, незіставний ні з капіталізмом, ні з соціалізмом. Перон закликав аргентинський народ до об'єднання для побудови суспільства соціальної справедливості, усунення відсталості та залежності від зовнішніх імперіалістичних сил. Як опору для нового суспільства він використовував католицизм, націонал-реформізм і каудильїзм. Перон виступав за активну участь усіх груп населення в економічному та соціально-політичному житті суспільства під керівництвом «справедливої», «надкласової» держави.

Перонізм був масовим популістським рухом, соціальний і політичний склад якого з роками змінювався. Перон не обмежувався опорою на армію, а створив авторитарний популістський режим, в основі якого були однопартійна система і профспілки. Президент безпосередньо апелював до робітничого класу та міських низів, користуючись у цілому їх потужною підтримкою, при цьому активно використовував націоналізм як засіб народної мобілізації, але націоналістичні гасла практично завжди були опосередковані у популістській фразеології соціальною справедливістю.

Офіційна доктрина перонізму – *хустисіалізм* – надавала особливого значення принципам: 1) соціальної справедливості; 2) неприєднання в міжнародних відносинах; 3) економічного націоналізму. Вона була сприйнята більшістю населення Аргентини, бо акцентувала увагу на універсальних за своїм характером і актуальних для суспільства ідеях.

Політичні ідеї Перона відображені в роботі «Третя позиція і латиноамериканська єдність» (1947), промові «Доктрина перонізму» (1950), інших працях, виступах, політичних і державно-правових документах, написаних ним особисто або під його контролем. Визначальним моментом остаточного формування базових постулатів пероністської доктрини стало проголошення 17 жовтня 1950 року «дев'ятнадцяти істин перонізму». Перон проголосив «істинну демократію», за якої «уряд робить те, чого хоче народ, і захищає тільки один інтерес: народу», а зміст його

Панове капіталісти! Не лякайтеся мого профспілкового руху.

Капіталізм ніколи не був так міцний, як сьогодні. Я хочу організувати робітників у державному масштабі, щоб ними керувала держава, щоб вона давала їм напрямок.

Таким чином у лавах робітників будуть нейтралізовані ідеологічні і революційні течії, які могли б стати загрозою для нашого суспільства в післявоєнний період.

*Із виступу Х. Д. Перона
в торговій біржі Буенос-Айреса
25.08.1944 р.*

популістського звернення до нації дозволив пероністам прийти до влади. А. Бредіхін подає оприлюднені положення доктрини Перона у їх оригінальному трактуванні, серед них такі:

- пероніст працює для руху й від його імені служить одному колу, одному каудильйо – вождю;
- у політичній шкалі цінностей для пероніста на першому місці Батьківщина, потім – рух, а вже потім люди;
- двома руками перонізму є соціальна справедливість і соціальна допомога. Ми беремо народ в обійми справедливості й любові;
- перонізм сповідує національну єдність, а не боротьбу, потрібні герої, а не жертви;
- уряд без доктрини – тіло без душі, тому перонізм має свою політичну, економічну й соціальну доктрину: хустисіалізм – справедливість;
- як політична доктрина хустисіалізм здійснює баланс права індивідуума й суспільства;
- як економічна доктрина хустисіалізм забезпечує соціальну економіку, ставлячи капітал на службу економіки й громадського добробуту;
- як соціальна доктрина хустисіалізм забезпечує соціальну справедливість, що гарантує кожній особі своє право на громадську діяльність.

У зовнішній політиці Перон проповідував вісім тез, серед яких:

- усі держави мають бути соціально справедливими, економічно вільними й політично суверенними;
- у міжнародному співтоваристві не повинно існувати керованих і керівних народів і держав;
- шкала людських цінностей така: людство, потім – народи і, нарешті, люди;
- люди реалізуються в національному співтоваристві, держави повинні реалізувати себе в міжнародному співтоваристві.

За Пероном, суть політичної ідеології пероністського руху й партії полягає в прагненні до автаркічної побудови влади й створенні безкласового суспільства. Роль держави формально й на словах зводиться до виконання функцій посередника, який координує стосунки між бізнесом і найманою робочою силою і, зрештою, нівелює розбіжності між різними суспільними структурами, класовими та груповими інтересами, а також ураховує й забезпечує оптимальну реалізацію цих інтересів. На практиці це був тотальний державний контроль, що супроводжувався політичними репресіями, хоча при цьому Перон щораз декларував принцип верховенства закону в його популістському обрамленні, тобто як легітимацію «соціальної справедливості».

Сучасні послідовники популізму, як основи пероністської доктрини, відверто стверджують, що пероністський рух був і залишається «народним, фашистським, вкрай лівацьким, і, як правило, у цей час ліберально ортодоксальним». Більшість опонентів перонізму вважають, що відповідна ідеологія та доктрина містять утопічні елементи радикальних ідеологій, якими є марксизм марксистсько-ленінського зразка, італійський фашизм і навіть гітлерівський нацизм.

У спробі створити підґрунтя для «третього шляху» Перон запозичив багато ідей в італійських фашистів, при цьому значно їх модернізувавши з урахуванням особливостей Південної Америки. Доктрина Перона доволі серйозно визначила політичний, економічний та соціальний розвиток Аргентини у 40–50-х роках ХХ століття.

Також популістську політику проводив *Ласаро Карденас дель Піо* – президент Мексики в 1934–1940 роках. Він спирався на підтримку Національно-революційної партії, пізніше відомої як Партія мексиканської революції (ПМР), а з 1946 року – Інституційно-революційна партія (ІРП). Ідеологія ІРП ґрунтувалася на ідеалах Мексиканської революції, яка вважалася перманентно триваючою.

Карденас здійснив аграрну реформу, що збільшило частку общин («ехідо») в орних землях у кілька разів, заохочував кооперативно-громадські форми господарювання. Було проведено рекордну націоналізацію власності іноземних нафтових компаній, що призвело до загострення відносин із США та Великою Британією. Також націоналізовано залізницю, запроваджено імпортозамінну індустріалізацію та високі протекціоністські тарифи для зміцнення власної промисловості.

Ласаро Карденас
(1895–1970)

Патерналістські методи керівництва були спрямовані на залучення до політики широкого загалу населення. За сприяння Карденаса створений найбільший профспілковий центр – Конфедерація Трудящих Мексики (КТМ), яка підтримувала проведення реформ та ідею створення в майбутньому безкласового суспільства. Програма Партії мексиканської революції передбачала подальший розвиток перетворень, у т. ч. «підготовку народу до утвердження робітничої демократії та встановлення соціалістичного ладу». Так створювалася соціальна коаліція за участю робітників, селян, середніх верств, дрібної і середньої буржуазії в рамках єдиної масової урядової партії. Зовнішня політика Кар-

денаса була спрямована на забезпечення національного суверенітету.

Режим Інституційно-революційної партії тривалий час зберігав популістську соціальну коаліцію і, відповідно, соціально-економічну стабільність і політичний консенсус, що лежав в основі стійкого економічного зростання. Соціальний контракт включав обмін політичних прав і свобод на перерозподіл доходів на користь середніх і низько дохідних груп населення через державно-корпоративістські механізми.

В основі політичної стійкості «досконалої диктатури» ІРП (режим проіснував до 2000 року) була інституціоналізація системи влади. За правління Карденаса до Конституції Мексики включений найважливіший принцип непереобрання чинного президента більш, ніж на один 6-річний термін. Це означало, що кожні 6 років відбувалася ротація політичної еліти, що забезпечувало постійну вертикальну мобільність для партійної і державної бюрократії.

Як підкреслює дослідниця Т. Ворожейкіна, авторитарно-популістські режими Варгаса, Перона і Карденаса «були найпослідовнішими в історії Латинської Америки спробами інтегрувати суспільство «зверху» шляхом активного втручання держави, яка прагнула інкорпорувати міських трудящих і середні прошарки, в створені зверху

корпоративні структури». Жодному з цих режимів не вдалося реалізувати корпоративістську утопію загального єднання в лоні держави й остаточного подолання індивідуалізму, лібералізму і класової боротьби.

33.6. Політичні ідеї У. Чавеса

Прикладом численних новітніх модифікацій латиноамериканського популізму є авторитарний режим *Уго Рафаеля Чавеса Фріаса* – президента Боліваріанської Республіки Венесуели (1999–2013), який прийшов до влади в результаті демократичних виборів. Чавес позиціонував себе як революційний демократ, що спирається на національні традиції та є безумовним прихильником поглядів С. Болівара, що боровся за звільнення країн регіону.

Політичною ідеологією Чавеса був *боліваріанізм*, «боліваріанський соціалізм» як свого роду синтез ліберальних і християнських цінностей та марксистських постулатів. Її практичним втіленням стала державна стратегія «Боліваріанської революції», одним із основних завдань якої є побудова у Венесуелі суспільства «соціалізму XXI століття». За Чавесом, боліваріанізм означає: антиімперіалізм, пряму демократію, економічну самостійність держави, справедливий розподіл природних ресурсів із метою підвищення загального добробуту населення, усунення корупції, виховання патріотизму.

Чавес опирався на погляди лівійського лідера М. Каддафі, публічно визнавав себе троцькістом і заявляв про прийнятність концепції побудови соціалістичного суспільства, викладеній у праці Л. Троцького «Перманентна революція». Чавес також вважається прихильником «теології визволення» – руху, в основу якого лягли тези про неможливість християнського порятунку без звільнення від свавілля, експлуатації та несправедливості у всіх сферах суспільного життя. В одному з виступів він заявив, що Ісус Христос був революціонером і антиімперіалістом, піднявши бунт проти існуючої економічної системи та відстоюючи гуманістичні ідеали.

Свої ліворадикальні переконання Чавес популяризував у численних виступах,

Уго Рафаель Чавес
(1954–2013)

промовах, інтерв'ю, регулярних телепередачах (виступ «XXI століття не може бути однополюсним» (2001), «Рядки роздумів Уго Чавеса» (2009) та ін.).

Як противник неолібералізму, Чавес націоналізував нафтовидобувні, нафтопереробні, телекомунікаційні, електроенергетичні, металургійні компанії. Як правило, це підприємства, виробництво котрих раніше контролювалося закордонними корпораціями, через що скорочувався контроль держави над національною економічною політикою (перш за все, над державним бюджетом).

Економічна політика Чавеса мала «лівий», етатистський, перерозподільчий характер. Перерозподіл прибутків здійснювався через соціальні програми, націлені на допомогу мало-забезпеченим верствам населення. За словами прихильників Чавеса, він був першим

в історії Венесуели президентом, який «почав думати про бідних». Усі соціальні програми фінансувались винятково за «нафтодолари».

Чавес вірив у всемогутність держави та її здатність трансформувати суспільство у відповідності з уявленнями влади, заперечував інститути представницької демократії. За роки правління йому вдалося здійснити практично повну деінституціоналізацію політичної сфери.

Чавес проводив лінію на посилення особистої влади, скасування конституційних обмежень щодо строків перебування на обраній посаді (з цією метою кілька разів ініціював загальнонаціональні референдуми). Прагнення до монополізації влади він пояснював тим, що «нам потрібна одна партія, а не абетковий набір». Незважаючи на це, у країні функціонувала опозиція і пов'язані з нею мас-медіа. Ідеальним для Чавеса способом спілкування з народом був монолог (він же – інсценований діалог), наприклад, багатогодинні щотижневі ток-шоу «Алло, президент!».

Головна мета боліваріанізму Чавеса – звільнення країн Латинської Америки від економічної й політичної залежності від США та американських транснаціональних корпорацій. Як неформальний регіональний лідер, він пропагував ідею створення широкої антиамериканської коаліції, прагнучи замінити «імперіалістичну» політику США щодо латиноамериканських держав боліваріанською політикою – такою, що заперечує представницьку демократію та ринкову економіку. Чавес був основним ініціатором і рушієм політичної регіональної інтеграції. Водночас, попри різку антиамериканську риторику, він продовжував підтримувати доволі тісні економічні зв'язки зі США.

Як відзначено у присвяченій пам'яті Чавеса редакційній статті служби новин «Бі-Бі-Сі», він був «настільки ж обожнюваний, наскільки ненависний. Революційний героєм для послідовників та популістський лідер для критиків». Автор наукової концепції «соціалізму ХХІ століття», німецький соціолог Х. Дітеріх свій остаточний розрив із У. Чавесом аргументував тим, що той побудував «хитку хижку на фундаменті, закладеному для хмаросягу» – замість того, щоби скористатись своїми можливостями та побудувати реальний соціалізм.

Якщо ми хочемо покінчити з бідністю, треба дати владу бідним.

Віддамо Богу – богове, кесарю – кесареве, а народу – народове!

Чи капіталізм, який є прямою дорогою в пекло, або соціалізм, якщо ви хочете побудувати Царство Боже на землі.

Із висловлювань У. Чавеса

33.7. Засади популізму в сучасних європейських країнах. Східноєвропейські популісти (О. Лукашенко, В. Жириновський)

Політичний популізм почав формуватися у європейських країнах наприкінці ХХ століття. Дослідник П. Таггарт виділив чотири головні чинники, які зумовили це явище:

1. формування «нового популізму» на «правому боці» політичної сцени. Виявом цього стала зацікавленість ідеологіями та діяльністю нових крайніх «правих» політичних партій, які сповідують антиіммігрантські настрої;

2. занепад у 1990-х роках комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, що сприяло поширенню там популістської мобілізації;

3. зростання відчуття кризи легітимності в багатьох ліберальних демократіях. Це пов'язано з кризою політичних партій і поширенням загальної недовіри до політиків і еліт;

4. вплив європейської інтеграції, яка є виявом ширшого процесу глобалізації, що веде до формування нових форм політики, нових викликів і нових аспектів інституційної невпевненості.

Значна частина виборців у Західній Європі, зокрема в Австрії, Нідерландах, Швейцарії та Франції, прихильно ставиться до програмних цілей, декларованих політичними партіями крайнього «правого» спрямування. Ці партії і рухи характеризують як: антиіммігрантські (спрямованість проти іммігрантів у країнах Західної Європи); радикальні «праві» (пропонують застосування радикальних методів політичної боротьби); радикальні праві популістичні партії (акцент на популістській складовій ідеології та політичній практиці).

Дослідниця С. Погорельська характеризує поняттям «*правий популізм*» партії та рухи «*правої*» політичної орієнтації, які утворилися в західних демократіях у середині 1980-х років і об'єднуються низкою формальних ознак. У соціальному плані ці партії звертаються до широких верств населення – виборців, «звичайних людей». Іммігрантів вони не вважають народом, навпаки, протиставляють населення власної країни новоприбульцям. Відповідно гостро критикують державну владу, яка, нібито, нічого не робить для обмеження напливу іммігрантів, звинувачують політичну еліту в низькому рівні патріотизму, корупції. Вони підтримують ідеї сильної держави, але в контексті захисту від імміграції, розвитку національної ідентичності.

Властива характеристика для крайніх «правих» партій – наявність харизматичного лідера. «*Нові праві*» обстоюють вимоги підтримки лише власної національної культури з одночасною вимогою обов'язкової асиміляції представників інших народів або їх виселення з країни, позаяк ті ніби не здатні стати «справжніми» громадянами та засвоїти єдину національну культуру, прийняти домінуючу систему цінностей.

Спільною ознакою «нових правих» партій є активне використання політичної популістської риторики, спрямованої на громадян із метою мобілізації проти іммігрантів, а одночасно – проти плюралістичної складової системи демократичних цінностей. Такий тип популізму розглядають як категорію політичного популізму. А. Романюк зазначає: «Під політичним популізмом розуміють певний стиль проведення політики, що апелює до «народу», який трактується як однорідне/цілісне тіло, наголошуючи на безпосередніх зв'язках між «народом» і популістичним лідером. У цьому контексті політичний популізм є своєрідною технікою ведення політичної діяльності/боротьби».

У Центральній і Східній Європі особливістю популізму є різноманітність, тобто співіснування, навіть у межах однієї держави, аграрного, економічного та політичного популізмів без домінування якогось одного типу. Вітчизняний політолог В. Литвин вказує, що у країнах Центральної Європи протягом 1990–2010 років популізм знайшов відображення у кількох базових формах: *радикальний лівий і правий популізм, соціал-популізм, націонал-популізм, центристський (новітній) популізм.*

Перехід від соціалістичної моделі суспільства до ринкової економіки призвів до помітних соціальних зрушень, що вплинуло на виникнення та подальший розвиток еко-

**Олександр
Лукашенко**
(нар. 1954)

номічного популізму. Представником цього напрямку вважається *Олександр Лукашенко* – чинний президент Республіки Білорусь (від 1994 року), якого порівнюють з У. Чавесом. У передвиборчій кампанії, побудованій на популістському гаслі «Назад до СРСР!», Лукашенко обіцяв припинити «злодійську» приватизацію, знищити корупцію, розібратися з усіма економічними аферами, відновити порядок і тісні відносини з Росією. За допомогою референдуму він отримав право на третій термін президентства; у 2010 році Лукашенко переобраний четверте; 11 жовтня 2015 року у п'яте переміг на виборах глави республіки, набравши 83,49% голосів виборців.

Перемоги Лукашенка на виборах обумовлені слабкістю демократичних інститутів, національної ідентичності та політичної культури білоруського народу, політичний світогляд якого характеризують як *«радянський білоруський патріотизм»*.

Політичний режим у Білорусі вважають прикладом класичного популізму та кваліфікують як авторитаризм президента країни. Лукашенко значну увагу приділяє економічному розвитку, збереженню соціальних програм, властивих ще СРСР. Президент позиціонує себе як проста людина, яка присвятила життя служінню своєму народу і як «бацько» захищає його від корумпованих бюрократів. Він активно вбудовує особливі відносини з Росією, що дає йому змогу отримувати енергетичні матеріали за найнижчими цінами і, таким чином, мати додаткові кошти на фінансування популістської соціальної політики.

Свої ідеї Лукашенко популяризує в численних виступах, промовах, інтерв'ю («Мир і розвиток. Виступ Президента при зверненні із щорічним Посланням до білоруського народу і Національних зборів 29 квітня 2015 року» та ін.). Він відомий суперечливими заявами, які часто змінюються в залежності від політичної ситуації. Раніше Лукашенко не раз заявляв, що росіяни й білоруси – один народ: «білоруси – це ті ж росіяни тільки зі знаком якості». У відповідь на нову російську агресивну зовнішньополітичну доктрину, яка передбачає застосування сили для захисту «руського міра»¹ і встановлення контролю над ним, він швидко «відіграв

Ми не проросійські, не проукраїнські, не пропольські. Ми не руські, ми білоруські!

Ми ж з вами, російські люди, невже ви будете продавати нам енергоносії за ринковими цінами?

Із висловлювань О. Лукашенка

¹ «Руський мір» (рос. «русский мир») – ідеологічний концепт, що використовується в російському інтелектуальному та політичному дискурсі для позначення наднаціональної і транс-континентальної спільності («цивілізації»), що об'єднує людей, які, незалежно від національності, вважають себе росіянами, носіями російської культури й російської мови, духовно пов'язані з Росією, котра всередині країни та на міжнародній арені позиціонує себе як правонаступниця Київської Русі, Російської імперії та СРСР. Таке визначення пропонує вітчизняна дослідниця Л. Угрин.

назад», прагнучи хоча б частково перехопити ініціативу у білоруських націоналістів: «Русскій мір – це не про нас. Ми руські люди, але це не означає, що ми росіяни. Ми – білоруси». «Є окремі розумники, які заявляють, що Білорусь – це, як вони говорять, частина «русского міра» і мало не Росія. Забудьте. Білорусь – суверенна і незалежна держава. Ми змусимо будь-кого поважати наш суверенітет і незалежність...».

Президентські загравання з націоналістичними настроями водночас супроводжуються іншими заявами: «Я ненавиджу націоналістів, бо це радикальні люди, які обов'язково, як в Україні, приведуть до катастрофи в суспільстві. Я їх якось намагаюся тримати на прив'язі, щоб вони не зірвалися і не наламали дров».

Під час кризи в Україні Лукашенко вирішив не надавати підтримку Москві: він не привітав приєднання Криму, не поставив під сумнів правомірність революції на Майдані, не приєднався до російських санкцій проти Заходу, а також не розірвав торговельні відносини з Україною. Тим самим білоруський президент почав гру на вихід із російської сфери впливу.

Використовуючи популізм, президент зумів перетворитися з «останнього диктатора Європи» в «політика, потрібного як Москві, так і Брюсселю». Починаючи ще з першої зустрічі «Митний Союз – ЄС – Україна», Мінськ постійно створює нові майданчики для діалогу, причому в досить ризикових сферах (Україна, Сирія, завантаження портів країн Балтії, створення незалежного від Російської Федерації транспортного коридору «північ–південь» та ін.). Намагаючись усім бути потрібним, Лукашенко бачить в цьому гарантію особистої безпеки, прагне до зняття економічних санкцій, демонструючи на ділі готовність до співпраці з ЄС і США. Створивши систему, яка залишила опозиційні сили в Білорусі без припливу нових людей, Лукашенко в той же час зміг зробити неактуальним питання демократизації свого режиму.

Найпомітнішим у країнах Центральної та Східної Європи став політичний популізм. Дихотомія «добрий» народ – «погана» корумпована еліта, яка збагатилася в умовах незалежності, – постійно присутня в політичному дискурсі цих країн, а проблема корупції є однією з найбільш актуальних. Яскравим представником цього напрямку є *Володимир Жириновський*, засновник і керівник Ліберально-демократичної партії Росії, відомий своїми епатажними політичними заявами, оцінками та пропозиціями. Публічні виступи політика мають агресивний характер, містять прояви антикомунізму, антиамериканізму, ксенофобії й українофобії.

**Володимир
Жириновський**
(нар. 1946)

Жириновський є автором великої кількості книг і статей. Серед них – «Останній кидок на Південь» (1993), «Нам потрібні губернії одної Російської держави» (1995), «ЛДПР: ідеологія і політика» (1995), «Російське питання: шляхи вирішення» (1997), «Ідеологія для Росії (1997), «Головний ворог Росії – чиновник» (2010), «Росія – і для росіян теж» (2011). Оpubлікував 100 томів своїх праць під назвою «Політична класика».

Жириновський критикує владу та правлячу еліту, виступаючи від імені простого народу. Він був обраний депутатом Державної думи Федерального зібрання Російської Федерації I-VI скликань, є керівником фракції ЛДПР, членом Комітету Державної Думи з оборони і членом Державної Ради. Політична діяльність Жириновського характеризується вкрай скандальними висловлюваннями. Про правлячу партію в Росії він висловився так: «Корупцію створила Радянська влада, комуністи, КПРС, а «Єдина Росія» м'яким плавним чином підбрала у неї всі елементи корупції, і зараз ця страшна хвороба вразила всі внутрішні органи і всю країну, туди йдуть тільки бандити, кримінальні особистості, шахраї».

Жириновський пообіцяв «вигнати всіх мігрантів із країни і дати роботу громадянам Росії», запропонував встановити в Росії виборну монархію і заборонити всі політичні партії. Після анексії Криму він надіслав листа до урядів Польщі, Угорщини та Румунії з пропозицією розділити Україну разом із Росією, а у прямому ефірі російської пропагандистської передачі у створенні так званих «ДНР» та «ЛНР» звинуватив США. Жириновський підтримує політичний режим президента Росії В. Путіна¹, якого запропонував призначити Верховним правителем держави.

Таким чином, сучасний європейський популізм в цілому характеризується домінуванням протестного спрямування. У політичній риторичі постійно присутні безпрограшні питання – корупція, спотворення волі народу, турбота уряду лише про інтереси правлячого класу і заможних верств, економічні та соціальні проблеми, погіршення життєвих стандартів тощо.

Популізм притаманний більшості країн світу, що дає підстави трактувати цей феномен, за словами А. Романюка, як «своєрідну патологію демократичного суспільства або демократичних перетворень».

Усі, хто сьогодні називає себе олігархами, це шахраї. Вони підлягають негайному арешту. Біломорканал чистити! ... Ніякої демократії, ніякого приватного сектора. Приватний сектор – це перукарня, пекарня. Вся важка промисловість повинна бути в руках держави. Жорстка вертикаль влади. Один ОМОН (рос. аббревіатура «отряд мобильный особого назначения» – авт.). Один слов'янський світ. Трамбувати всіх, хто візьме в руки зброю. Кавказ? Мовчати! Крим – мовчати всім! Один народ у нас, одне громадянство. ... Москва – на чолі слов'янського світу, і всім мовчати, інакше нас азіати затопчуть, третього не дано. Третє сьогодні – розгул, розпуста, загибель. Я даю останній, нормальний варіант: жорстка вертикаль влади всього слов'янського світу. Все зрозуміло? Працюйте!

*Із інтерв'ю В. Жириновського
«Российской газете» від 04.12.2003 р.*

¹ *Путінізм* – владний режим, що сформувався в РФ на початку 2000-х років. У енциклопедичному словнику-довіднику «Новітня політична лексика» Н. Ржевська зазначає, що це поняття «набуло наукового значення і стало синонімом сучасного варіанту фашистської диктатури та фашизоїдної свідомості або паратоталітаризму, що має тенденцію переходу в тоталітаризм».

Питання для самоконтролю

1. Чому популізм не можна трактувати як єдину, цілісну конструкцію?
2. Поясніть відмінності між аграрним, економічним і політичним типами популізму.
3. Чому популізм є своєрідним індикатором проблем у розвитку представницької демократії?
4. Економічний популізм спрямований на подолання бідності. Чому ж тоді його критикують?
5. У чому проявляється антисистемний характер популізму?
6. Чим пояснюється дивовижна життєздатність латиноамериканського популізму?
7. Які ідеї А. де ла Торре, Ж. Д. Варгаса, Х. Д. Перона і Л. Карденаса, на Вашу думку, мають популістський характер?
8. Порівняйте ставлення до держави представників: а) аграрного і економічного популізму; б) аграрного і політичного популізму.
9. Що спільного і відмінного між популістськими ідеями О. Лукашенка, У. Чавеса і В. Жириновського?
10. У чому, на Ваш погляд, полягають позитивний зміст і водночас небезпека популізму?
11. Яких Ви знаєте відомих популістських лідерів у країнах Азії та Африки?

Література

Абушенко В. Л. Айя де ла Торре // Социология: энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

Беловолов Ю. Г. Нові ліві в Латинській Америці / Ю. Г. Беловолов, М. А. Харенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 3–9.

Бредіхин А. В. Внутрішня політика Х. Д. Перона (1946–1955 рр.) / А. В. Бредіхин // Наук. праці [Миколаїв. держ. гуманітарн. ун-ту ім. Петра Могили]. – 2007. – Т. 74. Вип. 61: Іст. науки. – С. 69–75.

Бредіхин А. В. Роль перонізму у громадсько-політичному житті Аргентини: теоретико-методологічний аспект / А. В. Бредіхин // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 110–115.

Бредіхин А. Доктрина Х. Д. Перона та її вплив на розвиток Аргентини / А. Бредіхин // Схід. – 2012. – № 3 (117). – С. 85–88.

Вайнштейн Г. И. Популизм в современной Европе: новые тенденции / Г. И. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 12. – С. 24–33.

Ворожейкина Т. Авторитарные режимы XX века и современная Россия: сходства и отличия / Т. Ворожейкина // Вест. обществ. мнения. – 2009. – № 4 (102). – С. 50–68.

Год Н. В. Двупартійна система США та популістський рух наприкінці XIX – на початку XX століття : проблема політичної трансформації / Н. В. Год // Історична пам'ять. – 2012. – № 27. – С. 117–126.

Гончарова Т. В. Историософия Ая де ла Торре. Размышления о судьбах Америки / Т. В. Гончарова // Латинская Америка. – 2005. – № 2 – С. 59–68.

Гудков Л. Природа «путинизма» / Л. Гудков // Вест. обществ. мнения. – 2009. – № 3 (101). – С. 6–21.

Дабагян Э. С. Уго Чавес: штрихи к политическому портрету (1954–2013) / Э. С. Дабагян // Новая и новейшая история. – 2013. – № 6. – С. – 134–157.

Джордж Г. Генри Джордж (1839–1897) // Галерея экономистов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=/in/george/biogr/george_g1.txt&img=brief.gif&name=george. – Назва з екрана.

Кіянка І. Популізм як політологічна категорія / І. Б. Кіянка // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2015. – № 1. – С. 67–75.

Кіянка І. Латиноамериканський популізм: випадок аргентинського «перонізму» / І. Кіянка // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2014. – Вип. 8. – С. 208–211.

Кіянка І. Популізм у політиці: історико-політичний аналіз / І. Кіянка // Економічна теорія та публічна політика : цикл конференцій «Людвіг фон Мізес і сучасні суспільства» : зб. наук. пр. / за наук. ред. М. З. Буника, І. Б. Кіянки. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2014. – С. 187–194.

Ковальова О. І. Латинська Америка після Чавеса: прогнози і перспективи / О. І. Ковальова [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ipais.org.ua/?menu=info&id=12&idnew=37>. – Назва з екрана.

Лаклау Э. О популизме / Э. Лаклау ; [пер. с англ. И. А. Матвеева] // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 12 : «Полит. науки». – 2009. – № 3. – С. 54–68.

Либерально-демократическая партия России 1989–2015. Жириновский Владимир Вольфович : биография [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ldpr.ru/leader/biography/>. – Назва з екрана.

Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи : порівняльний аналіз / В. Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2012. – № 2. – С. 69–77.

Лозовицький О. Популізм політичний / О. Лозовицький // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 301.

Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. трудов / редкол.: Ю. И. Игрицкий (отв. ред.) и др. – М. : ИНИОН РАН, 2007. – 176 с.

Омельченко Ю. О. Ая де ла Торре Віктор Рауль // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 44–45.

Павлишин О. В. Чавес Фріас Уго Рафаель // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 698–699.

Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціально-політичного явища / Т. Радь // Методологія політичної науки: матеріали Всеукр. наук. конф. «Перші методологічні читання» / укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. – Л. : ЛНУ 2010. – С. 25–29.

Ржевська Н. Путінізм // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 326–327.

Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. / А. С. Романюк. – К. : Знання, 2011. – С. 156–173, 192–205.

Согрин В. В. Политическая история США. XVII–XX вв. / В. В. Согрин. – М. : Весь Мир, 2001. – С. 160–217.

Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз) : монографія / О. І. Ткач. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 312 с.

Тышкевич И. Как Лукашенко превращается в «друга» США / И. Тышкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylyu.net/analytics/geopolitics/kak-lukashenko-prevrashhaetsya-v-druga-ssha.html>. – Назва з екрана.

Угрин Л. «Русский мір» // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalіzми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 490 с. – С. 345.

Умланд А. Третя світова війна Владіміра Жириновського: наліпка НАТО і наклеп у німецьких політичних дебатах / А. Умланд // Критичні рішення. – 2015. – січень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.krytyka.com/ua/articles/tretya-svitova-viyna-vladimira-zhyrinovskoho-nalipka-nato-i-naklep-u-nimetskykh>. – Назва з екрана.

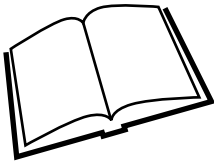
Функе Х. Новый правый популизм в Европе: Сравнительный анализ политических партий и движений / Х. Функе, Л. Ренсманн ; [пер. с нем. С. В. Погорельская] // Актуальные проблемы Европы. – 2004. – № 2. – С. 74–98.

Чавес Уго. Строки размышлений Уго Чавеса / У. Чавес. – М. : Глобус, 2009. – 128 с.

Чавес Уго Фриас. XXI век не может быть однополюсным: [Выступление Президента Республики Венесуэла У. Чавеса] / У. Ф. Чавес // Межд. жизнь. – 2001. – № 6. – С. 24–33.

Шуленкова И. Современные популистские режимы: сравнительный анализ Беларуси и Венесуэлы / И. Шуленкова // Палітычная сфера. – 2009. – № 13 : Эліты і неформальная політыка. – С. 45–62.

ТЕМА 34

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ РЕАЛІЗМУ ТА НЕОРЕАЛІЗМУ

34.1. Загальна характеристика політичного реалізму

34.2. Вплив соціоантропологічної концепції Р. Нібура на становлення політичного реалізму

34.3. Основні ідеї та положення політико-реалістичної парадигми Е. Г. Карра

34.4. Поміркований напрям політичного реалізму (Г. Моргентау, Дж. Кеннан, А. Шлезінгер-мол.):

34.4.1. Г. Моргентау – фундатор американської школи політичного реалізму

34.4.2. Розвиток політичного реалізму в творчій спадщині Дж. Ф. Кеннана та А. М. Шлезінгера-мол.

34.5. Ультраконсервативний напрям політичного реалізму (Р. Страус-Хюпе)

34.6. Розвиток політичного реалізму в Західній Європі (Ф. Норсідж, Дж. Френкел, Р. Арон)

34.7. Неореалізм К. Н. Уолтца

34.8. Критика неореалізму (Р. Кокс, Дж. Мірсхаймер, А. Вендт)

34.1. Загальна характеристика політичного реалізму

Наприкінці 1940-х років формується парадигма *політичного реалізму* як альтернатива політичному ідеалізму, який зазнав кризи, виявив неспроможність забезпечувати потреби політичної діяльності. Назріла необхідність подолати властивий політичному ідеалізму сентименталізм і месіанізм.

Ідейні основи політичного реалізму сформувалися під впливом політичних і філософських концепцій мислителів попередніх епох, зокрема, Фукідіда, Ж. Бодена, Н. Мак'явеллі:

- *Фукідід* першим із давньогрецьких істориків розглядав історичний процес у раціонально-прагматичному ключі – як ланцюг політичних, воєнно-політичних подій і збройних сутичок. На його думку, в основі міждержавних конфліктів і міжнародних відносин у цілому лежать насамперед людські емоції. В силу цього

го війна є природним станом міждержавних відносин, а мир – стан тимчасовий, що постійно порушується сильнішими державами, які прагнуть панувати над іншими;

- Ж. Боден вважав, що держава виникає шляхом завоювання, насильства, панування однієї групи над іншою, а її найважливішою ознакою є влада, відносини управління та підпорядкування.
- Н. Мак'явеллі, розглядаючи проблеми співвідношення влади правителя і народу, зазначав, що люди за своєю природою порочні, егоїстичні та злі істоти, їх турбують не благо держави, а передусім власні матеріальні інтереси. Тому політика покликана відповідати порочній природі людей. Покірність підданих найкраще гарантують примус і страх. Проте правитель має турбуватися про підданих і не вдаватися до їх утисків без крайньої потреби. Мак'явеллі вперше висунув три основні принципи, які в подальшому утворили основу політичного реалізму: 1) історія – це послідовність причин і наслідків, її перебіг можна аналізувати та розуміти, але не спрямовувати за допомогою своєї уяви; 2) не теорія створює практику, а практика – теорію; 3) не політика є похідною від моралі, а мораль насаджується політично домінуючою групою, тобто фактично мораль є продуктом влади.

Незрівнянно зручніше при описі якогонебудь предмета розглядати його реальну сутність, а не віддаватися мрійливим захопленням. Багато письменників зображували держави і республіки такими, якими їм ніколи не вдавалося бачити їх у дійсності.

Н. Мак'явеллі, «Державець»

У Новий та Новітній час реалістичний погляд на політику втілювався в працях Т. Гоббса, Б. Спінози, Г.-В.-Ф. Гегеля, А. Тойнбі та ін.:

- Т. Гоббс вважав, що людське суспільство проходить дві стадії: природний стан, у якому люди живуть, підкоряючись переважно своїм чуттєвим потягам і керуючись природним правом; громадянський стан, пов'язаний з подоланням природного стану. Можливість установаження такого стану закладена в розумності людини, природних законах, простих правилах моральної розсудливості. За цих умов головне призначення держави полягає насамперед у забезпеченні безпеки;
- Б. Спіноза вважав, що держава створюється не стільки для приборкання індивідуального свавілля і пасивних пристрастей, які спонукають людину до нерозумних вчинків, скільки для забезпечення безпеки і самозбереження індивіда, гарантії його справжньої свободи і могутності;
- Г.-В.-Ф. Гегель віддає перевагу сильній, але децентралізованій державі, у якій центральна державна влада надає своїм підданим свободу в усьому, що не належить до прямого призначення державної влади, тобто її організації і збереження, внутрішньої та зовнішньої безпеки;
- А. Тойнбі у своїй концепції «Викликів-та-Відповідей» суспільне життя розглядав у вигляді сукупності дискретних одиниць соціальної організації – цивілізацій, генезу яких він розглядав як наслідок відповіді на виклик надзвичайно тяж-

ких обставин життя, що змушують людей докладати безпрецедентних зусиль для свого виживання. До основних викликів природного середовища Тойнбі відносить: стимул суворих країн; стимул нової землі; стимул ударів; стимул тиску; стимул гноблення. Проте не всі виклики спроможні породити переможну відповідь. Також виклик максимальної сили не завжди пробуджує оптимальну відповідь, а стимул ударів може виявитися надмірним, якщо триває довго. Розвиток відбувається тоді, коли відповідь на той чи інший виклик є не лише успішною, а й зумовлює подальший виклик, на який знову надходить успішна відповідь.

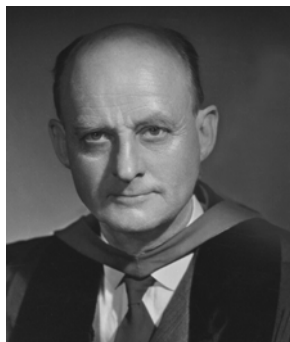
Упродовж усієї історії політичних ідей політичний реалізм розвивався латентно, доки в XX столітті у післявоєнний період, не виявилася потреба відкрито виступити проти політичного ідеалізму. На противагу останньому, який сповнений вірою в можливість раціонального і одночасно заснованого на моральних принципах політичного порядку, в початкову чесноту людської природи і можливість удосконалення суспільства шляхом освіти та реформ, політичний реалізм ґрунтується на визнанні того, що світ недосконалий і щоб створити раціонально визначений політичний порядок треба враховувати цю недосконалу природу людини. Політичний реалізм – це напрям політичної науки, що ґрунтується на філософії позитивізму та прагматизму і визначається «силовим» підходом до оцінки політичних відносин. Проте моральні цінності можуть використовуватися лише як допоміжні засоби для набуття сили. З погляду реалістів мораль насамперед є дієвою зброєю в руках держави проти її потенційних або реальних ворогів, інструментом встановлення політичної ієрархії, заснованої на використанні влади.

Американські політологи *Ч. Келлі* і *Ю. Вімконф* у книзі «Світова політика: тенденції та трансформації» (1999) виділили такі основні ідеї та положення політико-реалістичної парадигми:

- історія вчить, що людство за своєю природою є носієм гріховності та зла;
- із усіх видів людського зла найпоширенішим і найнебезпечнішим є інстинктивне прагнення до влади, до домінування над своїми співгромадянами;
- якщо цю рису людського характеру не можна виправити, то її слід визнати;
- за цих умов політика означатиме боротьбу за владу, «війну всіх проти всіх»;
- головною функцією та метою держави, якій мають бути підпорядковані всі інші цілі, стає забезпечення національного інтересу, тобто одержання влади;
- національний інтерес досягається через забезпечення самозбереження;
- національний інтерес зумовлює посилення військового потенціалу для стримання потенційних противників;
- здатність до самооборони може бути також посилена за допомогою залучення союзників, які самі не потребують захисту;
- оскільки всі держави прагнуть до влади, мир і стабільність забезпечується певним балансом сил, в основі якого лежить система союзів.

34.2. Вплив соціоантропологічної концепції Р. Нібура на становлення політичного реалізму

Предтечею політичного реалізму вважається американський протестантський теолог німецького походження *Рейнхольд Нібур*, який у своїй соціоантропологічній концепції запропонував відокремити мораль від політики. Основні праці: «Моральна людина та аморальне суспільство» (1932), «Роздуми про кінець ери» (1934), «Досвід інтерпретації християнської етики» (1935), «Природа і доля людини» (1941–1943), «Природа людини та її співтовариства» (1965), «Віра та політика» (1967) та ін.

Рейнхольд Нібур
(1892–1971)

На думку Нібура, кожному індивіду від народження властивий інстинкт самозбереження, що виявляється у прагненні гарантувати собі найбільшу безпеку у суспільстві. Проте найнадійнішою гарантією виживання людини серед собі подібних є захоплення влади, і тому на практиці інстинкт самозбереження, воля до життя модифікуються у жагу до влади.

Виявляючи вади американського суспільного ладу, Нібур доходить висновку, що мораль індивідів докорінно відрізняється від моралі колективів – рас, класів, націй. Крім емпірично фіксованих індивідуальної поведінки і моральних настанов існують незалежні від людини і примусово нав'язувані їй суспільні звязки та ідеологічні стереотипи, які визначають її вчинки та моральний вибір. Окрема людина діє не як автономна особистість, а як представник певної соціальної групи, яка відстоює свої настанови та цінності. Тому варто говорити не про недосконалість конкретних людей, а про корисливість рас, націй, класів, корпорацій, яку неможливо усунути зверненою до індивіда проповіддю любові і морального самовдосконалення. Нібур розглядає гріх не як прояв егоїзму, самолюбства, ксенофобії, тобто мирської гріховності; це, скоріше «бунт проти Бога», він носить трансцендентний, первинний характер, оскільки висловлює невід'ємну «тваринну» природу людини і проявляє себе на всіх рівнях її існування.

Колективна поведінка людей, вважає Нібур, визначається природою самої людини і ніколи не зможе бути повністю поставлена під контроль розуму та совісті. Ні будь-які раціональні компроміси, ні релігійні постулати не можуть зняти соціальні проблеми, оскільки силі колективу, що експлуатує слабкість людини, можна протиставити тільки силу. Оскільки конфлікти між групами неминучі, а в будь-якому конфлікті силі можна протиставити тільки силу, то і неможливо змінити саму природу людини. Нібур упевнений, що в будь-якій групі індивідуальний

Демократія – це пошук приблизних рішень невирішуваних задач.

Здатність людей встановлювати закони робить демократію можливою, а схильність людей обходити закони робить демократію необхідною.

Будь-яка суспільна співпраця у більшому масштабі, ніж найвужча соціальна група, потребує відомої міри примусу.

Р. Нібур, «Моральна людина та аморальне суспільство»

розум стає слугою колективного інтересу, ні вимоги моралі, ні аргументи розуму самі по собі не можуть цього змінити. Єдність суспільства забезпечується тим, що домінуюча група нав'язує свою волю іншим.

Із концепцією гріха органічно пов'язане і вчення Нібура про двоїсту природу людини. Людина – це особливе створіння, яке є одночасно тлінним і вічним, залежним і вільним. Людина як творіння за «образом і подобою Бога» завжди відчуває подих вічності, а як творіння природи вона відчуває неминучість смерті. Людина не в силах винести такої подвійності, а тому охоплена «занепокоєнням» і страхом істоти, котра пристрасно жадає вічного життя. Сама вона не в змозі вирішити цю дилему, а тому як дитя і необхідності, і свободи повинна, подібно до Мойсея, закінчувати дні свої «поза землею обітованною». Але «занепокоєння» може вести і до гріха, і до істинної віри. Стикаючись із власною невикоріненою порочністю, людина може спробувати відкинути свою «тваринність», поставити себе на місце Бога – це гріх гордині. Може, навпаки, уподібнитися тварині, підпасти під владу чуттєвих пристрасстей – це гріх плоті. Справжня ж віра передбачає усвідомлення своєї повної залежності від Бога, смиренне уповання на Його милість і досконалу любов. У цьому випадку людина знаходить «християнський реалізм», усвідомлює велич людського життя, бачить свою мету.

Концепція природи людини застосовувалася Нібуром для вирішення питання про можливість людської раціональності в досягненні справедливого політичного устрою. Розум може сприяти усвідомленню людиною своєї недосконалості та прагненню до ідеалу. Але разом із тим, він може сприяти раціоналізації егоїзму та власного інтересу. Недосконалість людини полягає також і в схильності переоцінювати можливість свого розуму. Тобто Нібур переконаний, що за допомогою раціональних схем можна домогтися побудови безконфліктного суспільства, в якому відсутні зіткнення інтересів.

Нібур вважав, що віра в можливість морального поліпшення людського образу, готовність людства подолати війни, конфлікти, відчуження, побудувати форми людського співжиття, засновані на гуманістичних ідеалах, є не просто утопією, а формою люциферіанської гордині, і як будь-яка форма гордині з точки зору християнства вона веде людину до ще більшого зла. Проявом же християнської чесноти смирення має бути визнання людьми свого пропащего стану, схильності до зла та використання механізмів держави для запобігання «війни всіх проти всіх», використання політичних інструментів, в першу чергу, державного апарату примусу для досягнення цієї мети, визнання первинної ролі держави та нації в політичному житті.

За Нібуром, природа людини та соціальних груп неминуче вимагає політичного елемента, коли сила балансується іншою силою. Проблема полягає не у владних відносинах і балансах сил як таких, а в тому, що сама політика ніколи не зможе позбутися від хиткої рівноваги між анархією та тиранією. Підпорядковуючи анархію владі, остання незмінно буде відчувати спокусу перерости в тиранію. Отже, справедливість може бути досягнута тільки через примус, із одного боку, і опір примусу та тиранії – з іншо-

Влада – це і наслідок гріховної природи людини, і ліки від нього.

Р. Нібур, «Моральна людина та аморальне суспільство»

ського співжиття, засновані на гуманістичних ідеалах, є не просто утопією, а формою люциферіанської гордині, і як будь-яка форма гордині з точки зору християнства вона веде людину до ще більшого зла. Проявом же християнської чесноти смирення має бути визнання людьми свого пропащего стану, схильності до зла та використання механізмів держави для запобігання «війни всіх проти всіх»,

го. Висновок про вирішальне значення влади та сили підтверджує думку Нібура про те, що в історії справедливість досягається виключно завдяки балансу сил, причому ця справедливість ніколи не буде ідеальною. Проте і сам баланс сил не буде досконалим, оскільки жодна держава – учасниця цього балансу – ніколи не задовольняється своїм становищем, отже, стабільність досягається за рахунок балансу конфліктуючих інтересів, а не за рахунок задоволення та примирення прав на основі моральних імперативів і раціональних міркувань.

У цілому Нібур відстоював базову для реалізму концепцію онтологічного песимізму щодо людської природи, ґрунтуючись на християнському уявленні про первородний гріх і гріховність людини.

34.3. Основні ідеї та положення політико-реалістичної парадигми Е. Г. Карра

Едвард Галлетт
Карр
(1892–1982)

У розвиток політичного реалізму вагомий внесок зробив британський історик і політолог, дипломат і журналіст *Едвард Галлетт Карр*. Основні праці: «Двадцять років кризи: 1919–1939. Вступ до вивчення міжнародних відносин» (1939), «Історія Радянської Росії» (1950–1978), «Що таке історія» (1961) та ін.

У своїх працях учений засуджував нормативний характер політичного ідеалізму, наполягав на пріоритеті владних взаємодій у політичних відносинах, підкреслював значущість силового чинника в політиці. У своїх працях Карр доходить до висновку, що всі держави й індивіди зацікавлені в мирі, порядку та співробітництві, незважаючи на наявність суперечливих інтересів. Проте, спроби втілити ці загальні для всіх ідеали миру та порядку в конкретній політичній ситуації перетворюються в більш-менш замасковане переслідування своїх егоїстичних інтересів.

Незважаючи на прихильність до постулатів політичного реалізму, Карр вважає, що послідовний реалізм неможливий, бо він виключає такі необхідні для успішного політика моменти: досяжна кінцева мета, апелювання до емоцій, право винесення морального судження, підстава для дії. Ідея безперервного політичного процесу не може бути ефективно використана в реальній політиці, де потрібна конкретна досяжна мета, а подібні цілі неможливо вивести із реалізму як такого, вони є елементами утопізму. Досягнення кінцевої мети вимагає від політика звернення до емоцій, до ірраціонального, а цього реалізм ані пояснити, ані виправдати не може. Послідовний реалізм передбачає прийняття історичного процесу в цілому і відкидає винесення будь-якого морального судження. Проте, очевидно, що люди, як правило, схильні судити події минулого, засуджуючи невдачі та вихваляючи успіхи. Також послідовний реалізм не дає будь-якої основи для цілеспрямованих дій. Тому, на думку Карра, політичне мислення має поєднувати елементи утопії та реальності. Реалізм надає

неоціненну послугу, розвінчуючи утопізм, коли останній стає ширмою, що прикриває переслідування інтересів домінуючою групою. Однак реалізм у чистому вигляді нічого не може запропонувати, крім неприкритої боротьби за владу, що унеможливає існування будь-якого суспільства. Тому, зруйнувавши існуючу утопію за допомогою реалізму, необхідно будувати нову утопію, яка, в свою чергу, також згодом буде зруйнована за допомогою реалізму. Людство буде постійно шукати вихід із глухого кута, у який його логічно веде реалізм, намагаючись створити певний світопорядок. Однак, як тільки такий порядок кристалізується в конкретній політичній формі, він починає використовуватися для прикриття приватних егоїстичних інтересів. Цей порядок знову необхідно піддати критиці, використовуючи реалізм.

Визнаючи важливість чинника сили в політичних відносинах, Карр наполягає на важливості різних взаємопов'язаних складових могутності – військової могутності, економічної могутності, силі ідей, владі над громадською думкою.

У своїх студіях Карр також розглядає ставлення реалізму до питання моралі в політичних відносинах, вважаючи, що держава не пов'язана якимись моральними зобов'язаннями щодо інших держав.

Таким чином, Карр, незважаючи на критичне ставлення до ідеалізму, чітко визначив обмеженість політичного реалізму, наголошуючи на необхідності використання обох підходів у прийнятті політичних рішень. У кожній конкретній політичній ситуації треба здійснювати пошук діалектичної єдності реалізму й утопізму (ідеалізму). На його думку, утопічно ігнорувати чинник сили, проте нереалістично нехтувати значенням моралі в політичних відносинах. Неможливо покладатися тільки на силу, оскільки проти грубої неприкритої сили люди завжди виступатимуть.

Етика повинна інтерпретуватися в термінах політики, і пошук етичної норми поза політикою приречений на невдачу.

Політика в певному сенсі завжди є силовою.

Е. Г. Карр, «Двадцять років кризи: 1919–1939. Вступ до вивчення міжнародних відносин»

34.4. Поміркований напрям політичного реалізму (Г. Моргентау, Дж. Ф. Кеннан та А. М. Шлезінгер-мол.)

34.4.1. Г. Моргентау – фундатор американської школи політичного реалізму

Засновником школи політичного реалізму по праву вважається відомий американський політолог *Ганс Моргентау*. Основні праці: «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир» (1948), «На захист національного інтересу» (1952), «Політичні дилеми» (1958), «Мета американської політики» (1962), «Політика у ХХ ст.» (1962), «Нова зовнішня політика для Сполучених Штатів» (1969) та ін.

У своїй головній праці «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу і мир» виклав положення, які заклали теоретико-методологічну основу школи політичного реалізму. Ключовим поняттям концепції Моргентау є влада, під якою він розу-

Ганс Моргентгау
(1904–1980)

міє різні форми контролю суб'єкта влади над діями та ідеями об'єктів влади. Політична влада відрізняється від сили як прямого застосування фізичного примусу. Загроза застосування сили в формі дії органів правопорядку є невід'ємною рисою внутрішньої політики будь-якої держави. Також Моргентгау проводить розрізнення між політичною та військовою владою: коли загроза насильства перетворюється в актуальність. Це означає поступовий перехід від політичної влади до влади військової.

За Моргентгау, політична влада – це і психологічне ставлення між тими, хто нею володіє, і тими, хто їй підпорядковується. Влада – це контроль над діяльністю за допомогою панування над розумами, над свідомістю. Вважаючи, що боротьба за владу пов'язана з існуванням автократичних урядів, Моргентгау доходить до висновку, що боротьба за владу може

зникнути разом із занепадом автократичних урядів. Говорячи про політичні відносини, засновані на боротьбі за владу, Моргентгау виділяє три їх різновиди:

1. політика, орієнтована на збереження, консервацію влади – збереження status quo;
2. політика, орієнтована на накопичення владних повноважень і зростання влади;
3. політика демонстрації сили.

Моргентгау сформулював шість принципів політичного реалізму:

1. Політика, як і суспільство в цілому, підпорядкована об'єктивним законам, які коріняться в людській природі і дія яких не залежить від нас. Є можливість створення раціональної теорії, яка описувала б ці закони. Така теорія повинна встановлювати й інтерпретувати факти. Характер зовнішньої політики підтверджується шляхом вивчення політичних актів та їх результатів.

Політична влада – це взаємні відносини контролю і підпорядкування між тими, хто володіє громадським авторитетом, та іншою частиною суспільства.

Г. Моргентгау, «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир»

2. Ключовою категорією політичного реалізму є поняття інтересу, визначеного в термінах влади, що визначає специфічність політичної сфери, її відмінність від інших сфер життя, таких як економіка (зрозуміла в категоріях інтересу, що визначається як багатство), етика, естетика або релігія. Категорія інтересу, визначеного в термінах влади, дає змогу відтворювати минуле, теперішнє та вгадувати майбутнє політичної думки або дій, створює раціональний порядок у предметі дослідження та можливість теоретизування.

Політичний реалізм вважає концепцію інтересу, що розуміється в термінах влади, не як раз і назавжди встановлену і незмінну, а як залежну від ситуації.

Г. Моргентгау, «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир»

3. Політичний реалізм вважає, що поняття інтересу, визначеного в термінах влади, є об'єктивною категорією, хоча сам інтерес може змінюватися залежно від політичного та культурного контексту зовнішньої політики. Проте поняття інтересу розкриває сутність політики та не залежить від конкретних обставин міс-

ця і часу. Інтереси – це довгострокові стандарти, за якими можна судити, оцінювати політичні рішення та дії. За Моргентау, зв'язок між інтересами й їх продуктом – державою – з часом може зникнути. Політичний реалізм не заперечує, що сучасний розподіл світу на національні держави може бути замінений союзами держав або іншими утвореннями.

4. Політичний реалізм визнає моральне значення політичної дії, а також неминучу невідповідність між моральним імперативом і вимогами успішної політики. Універсальні моральні принципи не можуть бути використані в державній діяльності у їх абстрактному формулюванні та мають бути «пропущені» через конкретні обставини місця та часу. Етика судить про дію за її відповідністю моральному закону; політична етика судить про дію за її політичними наслідками.

5. Політичний реалізм заперечує тотожність між мораллю конкретної нації та універсальними моральними законами. Одна справа знати, що нації є суб'єктами морального закону, інша – стверджувати, що добре і що погане у відносинах між націями. Інтерес, зрозумілий у термінах влади, створює шанси справедливого ставлення до інших націй, тому що оберігає від моральних претензій та політичного безумства.

6. Помилкове розуміння політичного реалізму зумовлено інтелектуальним і моральним ставленням до політичної матерії. Політичний реалізм стверджує специфічність політичної сфери, подібно до того, як це роблять економіка, етика, право. Політичний реалізм визнає існування та важливість неполітичних феноменів, які проте розглядає з позиції політики.

Політичний реалізм враховує значимість політичної дії з моральної точки зору. Він також враховує неминуче протиріччя між моральним розпорядженням і вимогами політичної дії.

Г. Моргентау, «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу і мир»

34.4.2. Розвиток політичного реалізму в творчій спадщині

Дж. Ф. Кеннан та А. М. Шлезінгера-мол.

**Джордж Фрост
Кеннан**
(1904–2005)

Продовжувачем поміркованої лінії політичного реалізму, яка була закладена Г. Моргентау, був американський дипломат, політолог та історик *Джордж Фрост Кеннан*, один із творців «радянології». Основні праці: «Витоки радянської поведінки» (1947), «Реальності американської зовнішньої політики» (1954), «Росія, атом і Захід» (1958), «Росія і Захід у часи Леніна та Сталіна» (1960), «Про відносини з комуністичним світом» (1964) та ін.

Кеннан був ініціатором та ідейним надхненником доктрини «стримування комунізму», яка згодом стала стратегією усього західного світу. Перше розгорнуте обґрунтування доктрини містилося в секретній т. зв. «довгій телеграмі» Кеннана, яку він, будучи радником посла США в СРСР, 22 лютого 1946 року направив до Державного департаменту США. Її зміст зводився до наступного: мирне співіснування США і

СРСР неможливе; будь-яке співробітництво між США і СРСР у вирішенні міжнародних питань не має перспектив; радянський уряд націлений на знищення традиційного способу життя у США, він готовий вести постійну підіривну діяльність проти західних держав і розширювати сферу свого контролю. Тому США необхідно перейти до «жорсткого курсу» щодо СРСР, який має базуватися на «логіці сили» – саме це і позначається як стримування. Стверджуючи, що порівняно із західним світом у цілому СРСР є набагато слабшим, Кеннан вважав, що його успіх залежатиме від ступеня згуртованості, цілеспрямованості та рішучості, яку Західний світ може йому протиставити.

Кеннан вважав, що радянська проблема, якою б величезною вона не здавалася, не може бути розв'язана у військовий спосіб. Підкреслюючи принципову ідеологічну ворожість США та СРСР, він, однак, закликав керівників США шукати конструктивних шляхів досягнення своїх цілей.

Ще одним представником помірної лінії політичного реалізму є відомий американський історик *Артур Мейєр Шлезінгер-молодший*. Основні праці: «Епоха Джексона» (1945), «Життєвий центр» (1949), «Епоха Рузвельта» (1957–1960), «Криза довіри. Ідеї, влада і насильство в Америці» (1969), «Цикли американської історії» (1986) та ін.

Шлезінгер-мол. у своїй книзі «Епоха Джексона» пропонував «в періоди, подібні середині двадцятого століття», використовувати для вирішення гострих соціальних проблем спадщину «американського лібералізму», втіленої в політиці президента США Е. Джексона. Він стверджував, що існує в Америці «ліберальне капіталістичне суспільство» слідує певною середньою лінією, що дозволяє більш-менш ефективно вирішувати виникаючі соціальні колізії.

У зовнішній політиці роль моральних цінностей полягає в тому, щоб висвітлювати та спрямовувати концепції національного інтересу. Праведність тих, хто вільно застосовує свої особисті моральні критерії до складних проблем міжнародної політики, дуже легко вироджується в абсолютизацію та фанатизм. Безумовне визнання того, що й у інших націй є свої власні законні традиції, інтереси, цінності та права, є початком справжньої моральності держав.

А. М. Шлезінгер-мол., «Життєвий центр»

формулу «нового радикалізму», закликаючи подолати «односторонню» спрямованість лібералізму і перший удар завдати по комунізму як його «головній загрозі».

**Артур Мейєр
Шлезінгер-мол.**
(1917–2007)

У книзі «Епоха Рузвельта» він розвиває антимарксистську концепцію «демократичного прогресу», за якою історія США характеризується зростаючої здатністю вирішувати внутрішні протиріччя, перетворюючись у суспільство «соціальної справедливості». Основні тези, покладені в основу цієї концепції, базуються на утвердженні нової ролі американської держави, яка, за його переконанням, перетворилася на «надкласовий інститут». Державна влада в США, на думку Шлезінгера-мол., в економічній сфері усуває за допомогою «регулювання» кризові та інші негативні явища, в політичній – виступає як орган примирення та співпраці класів.

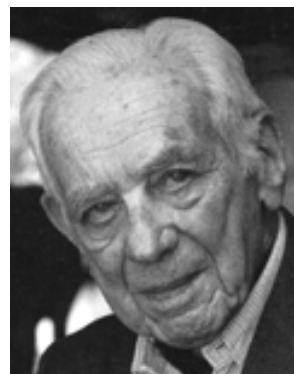
Вершиною «еволюційного» розвитку американського капіталізму Шлезінгер-мол. вважає роки президентства Ф. Д. Рузвельта, які стали «вододілом в історії Сполучених Штатів». Він стверджував, що американське суспільство здатне до самовідновлення в рамках існуючого соціально-економічного ладу. У книзі «Епоха Рузвельта» Шлезінгер-мол. переглядає свою точку зору на роль бізнесу в американській історії, відходячи від вимоги лібералів «обмежити» монополії та схвалюючи «співпрацю» адміністрації Рузвельта з бізнесом.

У книзі «Кеннеді або Ніксон: чи є різниця?» Шлезінгер-мол. писав про «духовні хвороби» Америки, про необхідність знайти моральні цінності, про «нові горизонти». Він був одним із критиків політики ескалації війни США у В'єтнамі. Зокрема, в книзі «Криза довіри. Ідеї, влада і насильство в Америці» Шлезінгер-мол. визнавав труднощі пошуків вирішення складних внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, які постали перед США. У своїх працях значну увагу він приділяв співвідношенню моральних принципів політики та національних інтересів.

34.5. Ультраконсервативний напрям політичного реалізму (Р. Страус-Хюпе)

У більш жорсткій формі політичний реалізм представлений у працях американського політолога і дипломата *Роберта Страус-Хюпе*. Основні праці: «Відчуження людини Заходу» (1952), «Затяжний конфлікт» (1959), «Стратегія передових рубежів для Америки» (1961), «Будівництво Атлантичного світу» (1963) та ін.

У своїй праці «Відчуження людини Заходу», яка в США вийшла під назвою «Зона байдужості», констатуєчи триумфи Заходу, досягнуті Грецією, Римом і християнством, Страус-Хюпе стверджував, що сьогодні Захід переживає раптовий і драматичний занепад, що передусім пов'язаний із звуженням географічних меж Заходу за рахунок розширення Азії. Він також звернув увагу на втрату зв'язку між технологією і моральною силою. Моральні цінності, сформовані в аграрних суспільствах, тепер піддалися атакам із боку самих продуктів технологічної майстерності: організації мас, бездушної техніки, роз'єднаних суспільств. Страус-Хюпе був одним із перших, хто підтримав ідею об'єднання Європи, яке він вважав єдиним шляхом запобігання новій катастрофі.

Роберт Страус-Хюпе
(1903–2002)

На думку Страуса-Хюпе, після 1945 року залишилися тільки два варіанти розвитку: або зосередити владу в руках США і розглядати Європу як провінцію, або, що є більш перспективною альтернативою, реінтегрувати західне співтовариство за допомогою громадського примирення його населення, а також федеральної системи, яка допускала б автономію в неоднорідних частинах Європи, «віддаючи перевагу над вертикальною інтеграцією будівництву згоди, стримуючи зростання безформного гігантизму». Найскладнішим завданням було «виробити загальну позицію, на якій могли б об'єднатися провідні держави Європи – Велика Британія і Франція – з метою формуванні європейської єдності». Німеччині залишиться тільки йти за ними, і успішна Західна Європа, що захищається НАТО від радянських загроз і комуністичної підірвної діяльності, зрештою визволить Центральну та Східну Європу від чіпких радянських «обіймів». Європа, об'єднана за принципами Страуса-Хюпе, мала б «військову потужність для забезпечення своєї безпеки та поділила б зі США тягар оборони Заходу в усьому світі».

Страус-Хюпе оголосив післявоєнний експансіонізм природним правом США, стверджуючи: «Перед США стоїть завдання об'єднання планети під своїм керівництвом упродовж одного покоління» І далі: «Місія американського народу – поховати національні держави, ввести народи, що осиротіли, в загальніші союзи і придушити своєю потужністю потенційних саботажників нового порядку, яким нічого запропонувати людству крім гнилої ідеології та грубої сили». Він стверджував, що в інтересах не лише США, а й в інтересах людства, щоб існував один центр, із якого здійснювався б балансуєчий і стабілізуючий контроль, сила арбітра, і щоб цей, балансуєчий і стабілізуючий контроль перебував у руках США.

У своїй праці «Затяжний конфлікт» Страус-Хюпе проаналізував методи, за допомогою яких СРСР і його союзники протистояли Заходу. Вважаючи, що демократичні країни (тобто Захід) не пристосовані до ведення «затяжного конфлікту», тому тільки рішучі й радикальні заходи здатні виправити таке становище. З цією метою вчений пропонував здійснювати різноманітний, постійний, зростаючий тиск на СРСР із одночасним зміцненням західної воєнно-політичної єдності. Ця тактика повинна змусити керівництво СРСР приймати такі стратегічні рішення, на які пасивне стримування її змусити не могло. Втративши тактичну гнучкість і стикаючись із переважаючими силами, радянська загроза зазнала б поразки.

Після закінчення «холодної війни» Страус-Хюпе заявляв про необхідність культивувати відносини з Росією, щоб ефективніше стримувати домагання Китаю на гегемонію в Азії, а також виступав за те, щоб США зробили своїм союзником Індію. Також він підтримував: 1) розширення НАТО на територію колишньої імперії Габсбургів, але вважав за краще, щоб воно зупинилося на Балтиці; 2) вступ Туреччини до ЄС, вважаючи, що демократична держава мусульман, орієнтованих на політику і економіку Заходу, – це найкраща протитрута від невдалих деспотів та архаїчних

Якщо джерела живої культури засохнуть, технологія ненадовго їх переживе. Людина може управляти дедалі новішими природними ресурсами, але більше не може управляти собою.

Р. Страус-Хюпе, «Відчуження людини Заходу»

монархій арабського світу. В останні роки наукової діяльності дослідник розглядав війну з тероризмом як різновид «затяжного конфлікту» – як і «холодну війну», її необхідно виграти, вона не допускає жодних компромісів.

34.6. Розвиток політичного реалізму в Західній Європі (Ф. С. Норсідж, Дж. Френкел, Р. Арон)

На Європейському континенті політичний реалізм розвивався під впливом американських теоретиків. Найпомітніший внесок у розвиток політичного реалізму внесли у Великій Британії – Ф. С. Норсідж та Дж. Френкел, у Франції – Р. Арон.

У своїх працях професор Лондонської школи економіки, співробітник Королівського інституту міжнародних відносин у Чатам-Хаус Ф. С. Норсідж фокусує свою увагу на силах, що впливають на формування зовнішньої політики. На відміну від класичного (американського) політичного реалізму, представники якого досліджували співвідношення сил держав у міжнародних відносинах, Норсідж робить наголос на дослідженні «мистецтва» зовнішньої політики, прагнучи пояснити важливі психологічні закономірності, що впливають на цей вид державної діяльності. Досліджуючи роль і місце зовнішньої політики Великої Британії в системі міжнародних відносин, він розробляє насамперед проблеми ухвалення рішень у зовнішній політиці, прийоми і засоби зовнішньополітичної діяльності уряду та його дипломатичного апарату.

Норсідж намагається визначити та проаналізувати чинники, що впливають на формування зовнішньої політики, включаючи традиційні національні відносини, економічну та соціальну структуру суспільства, інтереси і зобов'язання держав, методи формування зовнішньої політики. Перераховуючи чинники, що сприяють стабільності і наступності зовнішньої політики, Норсідж виділяє такі: загальні властивості світової системи держав, які повинні враховуватися в зовнішньополітичному курсі будь-якої держави; географічне положення держави; «національний дух», тобто комплекс уявлень, бажань і забобонів, який сформований у певного народу під впливом його історичного минулого.

Довгострокове планування відіграє в зовнішній політиці держави набагато меншу роль, ніж в її внутрішній політиці, тоді як імпровізація, пристосованість, здатність отримувати переваги від обставин, що швидко змінюються, завжди будуть мати першорядне значення... Найважливішим принципом зовнішньої політики має стати вміння правильно поєднувати стабільність довгострокових цілей із гнучкістю та різноманітністю методів.

Ф.С. Норсідж, «Зовнішня політика великих держав»

На думку Норсіджа, у зовнішній політиці зазвичай поєднуються раціональна оцінка національних інтересів та ідеологічні доктрини. Більшість сучасних ідеологій досить гнучкі, однак, якщо все ж відбувається розрив між державними інтересами та політичною ідеологією даного народу, слід очікувати, що інтереси держави неминуче візьмуть гору. Він зазначає, що ефективність дій у зовнішній політиці залежить від здатності зробити правильний вибір між дуже невеликим числом альтернативних цілей.

Говорячи про цілі зовнішньої політики, Норсідж звертає увагу на мотиваційну основу зовнішньої політики, пов'язану зі структурою і пріоритетами національних інтересів даної держави. Учений вважає найважливішим завданням політичного керівника визначення зовнішньополітичних інтересів своєї країни та розташування їх за значимістю. До чинників, що постійно впливають на характер зовнішньої політики держав і міжнародних відносин, Норсідж відносить зміни світового співвідношення сил, дипломатичних союзів і угод; зрушення в розвитку основних протиріч, які поділяють міжнародну систему на «підсистеми»; вплив науково-технічного прогресу на озброєння, міжнародну торгівлю та капіталовкладення; зміни в ідеологічних поглядах народів, у їх соціальній структурі, звичаях і психології.

Інший представник британської школи політичного реалізму – професор Саутгемптонського університету *Джозеф Френкел* – розглядав національні інтереси та національні цілі як чинники, що визначають особливості та напрями зовнішньої політики держав. Основні праці: «Міжнародні відносини» (1966), «Національний інтерес» (1970), «Сучасна міжнародна теорія і поведінку держав» (1973), «Міжнародна політика: конфлікт і гармонія» (1973), «Міжнародні відносини в мінливому світі» (1979) та ін.

У своїй головній праці «Національний інтерес» (1970) Френкел запропонував класифікувати національні інтереси за трьома групами:

- *аспіраціональні*, пов'язані з основними ідеалами та духовними цінностями нації;
- *операціональні*, тобто практичні інтереси, досягнення яких є безпосередньою метою повсякденної політики держави;
- *дескриптивні*, які охоплюють усі спори та дискусії у парламенті, пресі, серед громадськості з питань зовнішньої політики.

За Френкелом, відносини між державами розвиваються одночасно за трьома взаємоперехресними напрямками: конфлікт, конкуренція і співробітництво. При цьому особливе значення надається рівню ресурсів кожної держави: населення, географічне положення, економіка, національна психологія, адміністративна та військова система тощо. В умовах конфлікту сторони переслідують такі цілі: перемога, влада, мир. Перемога базується на інтересах, що призводять до гри з нульовою сумою, в якій завдання сторін спрямовані на знищення, підпорядкування або ізоляцію супротивника. На відміну від перемоги, забезпечення влади залишає структуру, хоча і покликане створити позицію для можливого в майбутньому зміни цієї структури на користь сторони, що переважає в конфлікті. Мир як мета діяльності визначається тим, що сторони підтверджують непорушність системи без шкоди для позицій кожної з них.

Також Френкел визначає джерела несумісних цілей, до яких він відносить: нестача матеріальних цінностей; проблеми статусного характеру.

У разі зіткнення індивідуальних суттєвих інтересів переважання як форма влади може бути обумовлена угодою сторін, але за рахунок поступки однієї на користь іншої.

Дж. Френкел, «Національний інтерес»

**Реймон Клод
Фердинанд Арон**
(1905–1983)

Лідером західноєвропейського політичного реалізму є французький політолог *Реймон Клод Фердинанд Арон*. Основні праці: «Людина проти тиранів» (1946), «Розвиток індустріального суспільства та соціальна стратифікація» (1956), «Мир і війна між націями» (1962), «Велика суперечка» (1963), «Розчарування у прогресі» (1963), «Демократія і тоталітаризм» (1965), «На захист Європи, що занепадає» (1977) та ін.

Арон розглядає політику як особливу сферу суспільного життя. Його в першу чергу цікавило те, як політика впливає на суспільство в цілому. За Ароном, спільне існування людей у суспільстві змінюється в залежності від відмінностей у політиці. Політика розглядається вченим із соціологічної точки зору. На його думку, політика обумовлена чинниками, що визначають могутність держави, їх комбінацію, порядок,

якщо він є, завдяки якому чергуються війни і мир, схему, якщо така є, згідно з якою коливається успішність миру або війни, характер власне війни та миру, частоту війн тощо.

Важливе місце у працях Арона займають питання політичної влади, при вирішення якого він відмовляється і від метафізичного, і від юридичного розуміння влади. Учений вважає, що при аналізі політичної влади треба знати, як ця влада виглядає насправді, як вона фактично розподіляється в конкретній політичній реальності, якими особистісними характеристиками наділені безпосередні носії цієї влади, який ступінь автономії вони мають у процесі ухвалення політичних рішень.

Питання про розподіл (дисперсію, розсосередження) влади в суспільстві – одне із центральних у політичній теорії Арона. Дисперсія влади має неоднозначний вплив на політичне життя суспільства. З одного боку, вона підсилює демократичні тенденції в ньому, бо перешкоджає концентрації влади в руках певної групи людей, у руках пануючої еліти. З іншого боку, дисперсія влади посилює авторитет вищих її представників, і насамперед тих, хто ухвалює суспільно важливі політичні рішення. Остання обставина, на думку Арона, порушує питання про персоналізацію влади. Особливої гостроти це питання набуває у критичні періоди політичного розвитку (і перш за все в період криз і революцій), коли виникає необхідність ухвалення нестандартних політичних рішень (стратегічних чи дипломатичних). Персоналізація влади є поєднанням особистого і легітимного авторитету в діяльності того чи іншого політичного лідера. Поки людство залишається розділеним на численні суверенні утворення, авторитарні лідери визначатимуть своїми рішеннями долю мільйонів людей. Якщо у плюралістичних суспільствах роль лідерів урівноважується дисперсією влади, то в тоталітарних суспільствах вона набуває форму тиранії.

Зовнішня політика – це, власне кажучи, політика сили.

Р. Арон, «Мир та війна між націями»

У міжнародних відносинах, на думку Арона, прагнення до сили виникає не заради самої сили, а заради виконання певного завдання. Він відзначав, що влада взагалі включає такі елементи, як територія, монополія на легітимне фізичне насильство та

інститути. У міжнародних відносинах другий елемент відсутній, а третій є достатньо слабким, тому притаманні владі відносини командування, впливу й авторитету проявляються тут як пряме примушення або загроза насильства, а її цілями стають безпека, сила та слава. Тому, на думку Арона, поняття «влада» є більш придатним для характеристики внутрішньосупільних відносин, а в міжнародній сфері це поняття трансформується у поняття «міць». Дослідник виділяє три основні елементи державної моці: територію та матеріальні ресурси, людські ресурси та здатність до колективної дії.

Міжнародні відносини розглядаються Ароном як відносини між державами, які виражаються у специфічній поведінці двох символічних постатей – дипломата та солдата. Тим самим зовнішня політика держави зводиться до дипломатії та війни. Альтернатива «мир або війна» дозволяє сконцентрувати основні категорії міжнародних відносин навколо дипломатично-стратегічної поведінки, яка змушує розраховувати сили та засоби.

34.7. Неореалізм К. Н. Уолтца

Наприкінці 1970-х років було сформовано неореалізм (або структурний реалізм), фактичним засновником якого вважається американський політолог *Кеннет Ніл Уолтц*. Основні праці: «Людина, держава та війна: теоретичний аналіз» (1959), «Зовнішня політика і демократична політика: американський і британський досвід» (1967), «Теорія міжнародної політики» (1979) та ін.

На переконання дослідника, у неореалізмі вихідними одиницями наукового аналізу залишилися держави, але вони розглядаються не тільки самі по собі, але і з урахуванням утворених ними структур (у т.ч. спілок, міжурядових організацій та ін.). Відмінності в поведінці держав на світовій сцені неореалісти пояснюють насамперед їх неоднаковою могутністю. Уолтц порівнював міжнародні відносини з ринком, де держави, уподібнюючись фірмам, у своїх інтересах, конкурують з одними і співпрацюють з іншими членами світового співтовариства. При цьому все ж основний наголос робиться на конфлікті та суперництві.

У внутрішній сфері основні «дійові особи» можуть звернутися (та й змушені звертатися) до «верховного судді» – держави або уряду, проте в міжнародній сфері відсутнє подібне легітимне джерело верховної влади. Анархія міжнародної політики – відсутність центрального двигуна – означає, що держави повинні діяти так, щоб гарантувати свою безпеку насамперед.

К. Н. Уолтц, «Теорія міжнародної політики»

Кеннет Ніл Уолтц
(1924–2013)

Як і Г. Моргентау, Уолтц відстоює центральне для політичного реалізму положення про анархічний характер міжнародних відносин, що принципово відрізняє їх від внутрішньосупільних відносин, побудованих на принципах ієрархії, субординації, панування та підпорядкування, закріплених у правових

нормах, головною з яких є монополія держави на легітимне насильство в рамках свого внутрішнього суверенітету. У цілому для міжнародних відносин притаманні анархічність міжнародних відносин, відсутність верховної влади, а також правових і моральних норм, здатних на основі загальної згоди ефективно регулювати взаємодії основних акторів, запобігаючи руйнівним для них і для світу в цілому конфліктам і війнам.

В основі неореалістичного розуміння світової політики Уолтцем лежить абстрагування політичної сфери від інших сфер міжнародних відносин. У своїй фундаментальній праці «Теорія міжнародної політики» він вважає, що систему міжнародних відносин не можна пояснити, ґрунтуючись лише на характеристиках, властивих окремим учасникам (акторам) або групі учасників. Тому в неореалізмі вирішального значення набуває глобальний рівень системи міжнародних відносин, тобто сама міжнародна структура – вона і «задає» розподіл можливостей (в першу чергу військових) серед держав. Водночас Уолтц не заперечує необхідності вивчення окремих країн для розуміння міжнародних відносин.

Дії держав, або, точніше, дії людей для держав, створюють зміст міжнародних відносин. Але міжнародне політичне середовище більшою мірою співвідноситься зі шляхами поведінки держав.

К. Н. Уолтц, «Теорія міжнародної політики»

Описуючи міжнародну систему, Уолтц виходить із того, що притаманна їй схильність до війни (яка характеризується ним як головна залежна перемінна) пояснюється полярністю цієї системи (незалежної перемінної). Спираючись на системні принципи, з позицій яких схильність до війни розглядається як властивість системи, а полярність – як її структурна характеристика, Уолтц стверджує, що теорія міжнародних відносин не повинна включати перемінні на рівні держави або використовувати рівень системи для передбачення поведінки індивідуальних одиниць. Біполярність впливає на поведінку держав тільки побічно – через структурні примушення та стимулювання лідерів.

Важливе місце в неореалізмі посідає дослідження збройних конфліктів і війн. Уолтц зводить усе розмаїття уявлень про їх причини до трьох «образів»:

- *по-перше*, основні причини війни криються в природі та поведінці людини. Війни відбуваються в результаті егоїстичної поведінки, неправильно спрямованих агресивних імпульсів, із дурості; інші причини можуть розглядатися та прийматися до уваги тільки в світлі цих чинників;
- *по-друге*, війни пояснюються внутрішньою природою держав. Так, імперіалістичні війни є наслідком економічних законів капіталі-

Структура є розподілом можливостей (примушень і обмежень), які система вчиняє своїм елементам-державам.

К. Н. Уолтц, «Теорія міжнародної політики»

Оскільки кожна держава – сама собі вищий суддя, остільки будь-яка країна в будь-який час може застосувати силу для проведення власної політики, через це інші країни змушені бути постійно готові відповісти на силу силою або ж заплатити за свій спокій.

К. Н. Уолтц, «Теорія міжнародної політики»

тичного суспільства, а відсутність війни є наслідком такої форми державного устрою, як демократія;

- *по-третє*, в ситуації стратегічної взаємозалежності поведінку держав, їх політику пояснюють не тільки внутрішніми причинами, але також поведінкою і політикою інших держав. Тому, якщо треба зрозуміти або спробувати передбачити таку поведінку, треба враховувати особливості міждержавної системи, специфіку її структури. На думку Уолтца, у світі існує чимало незалежних держав, які володіють незалежними інтересами й амбіціями, але немає системи міжнародних законів, яку б визнавали всі без винятку держави. Ці два чинники вчений вважав основними причинами виникнення міждержавних конфліктів, які інколи переростають у війни. І в рамках цих конфліктів держава може розраховувати тільки на власні сили. На думку Уолтца, держава починає використовувати силу саме тоді, коли усвідомлює, що мирне існування не завжди є найпривабливішою метою.

Міжнародна система розтрощила ліберальні та соціалістичні надії на те, що встановлення легітимних режимів покладе край війнам.

К. Н. Уолтц, «Людина, держава та війна: теоретичний аналіз»

аналіз» Уолтц постулював ідею про те, що війни неможна уникнути; на його думку, міжнародній системі властива схильність до війни, яка виникає через полярність цієї системи. Схильність до війни є властивістю системи, а полярність – це її структурна характеристика.

Головна відмінність між реалізмом і неореалізмом у тому, що класичний реалізм поміщає людську природу, або переконання домінувати, в центрі його пояснення – війни, в той час як неореалізм не робить ставку на людську природу, проте стверджує, що тиск анархії формує результати незалежно від людської природи або внутрішніх режимів. У своїй праці «Людина, держава та війна: теоретичний

34.8. Критика неореалізму (Р. Кокс, Дж. Мірсхаймер, А. Вендт)

У 1980-х роках неореалізм критикувався представниками неограмшизму, які зосереджували фокус аналізу на тому, яким чином конкретні соціальні сили, держави та домінуючі ідейні засади визначають і підтримують світовий порядок. У своїх працях вони з'ясовували, як думки А. Грамші можуть бути використані для аналізу силових структур у глобальній політичній економіці. Ключовими у роздумах неограмшистів є концепції Грамші про гегемонію, про домінуючу конфігурацію матеріальних можливостей, ідеології та інститутів, що визначають рамки для індивідуальних і колективних дій, та еліти, яка виступає як «органічні інтелектуали» формування «історичних блоків».

Одним із лідерів неограмшизму є американський політолог *Роберт Кокс*. Основні праці: «Анатомія Впливу: прийняття рішень у міжнародних організаціях» (1973), «Соціальні сили, держави та світовий порядок: за межами теорії міжнародних відносин» (1981), «Грамші, гегемонія та міжнародні відносини: есе про метод» (1983),

«Виробництво, влада і світовий порядок» (1987), «Підходи до світового порядку» (1996), «Політична економія плюралістичного світу: критичні роздуми про владу, мораль і цивілізацію» (2002) та ін.

У програмній статті «Соціальні сили, держави та світовий порядок: за межами теорії міжнародних відносин» Кокс вимагає критичного дослідження міжнародних відносин, на противагу теоріям звичайного «вирішення проблем», які глибоко не досліджують походження, природу та розвиток історичних структур, але беруть до уваги те, що між держави існують «анархічні» відносини.

У статті «Грамші, гегемонія та міжнародні відносини: есе про метод» Кокс показує, як поняття гегемонії Грамші може бути адаптоване, зберігаючи свій основний зміст, не деформує розуміння проблеми світового порядку. Він виділяє два основних напрямки реалізації ідеї гегемонії Грамші: за першим напрямком «робітники здійснюють гегемонію над союзними класами і диктатуру над ворогом класів»; за другим напрямком – гегемонія є наслідком творення нової держави.

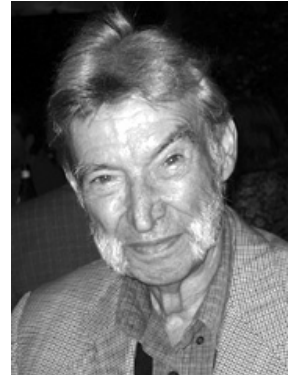
Кокс зробив спробу застосувати положення концепції гегемонії Грамші до міжнародного або світового рівня. Зокрема, він простежує в історії XIX–XX століття періоди встановлення гегемонії, які змінюються періодами відсутності гегемонії. Він виділив чотири різні періоди:

1) *1845–1875 роки*: у цей період існувала світова економіка Великої Британії як центр, який утримував баланс сил в Європі, тим самим запобігаючи будь-яким викликами гегемонії від сил континентальних держав. Велика Британія була вищою силою в морі та мала потенціал для забезпечення дотримання підпорядкування периферійних країн із правилами ринку. Кокс визначає цей період як *гегемоністичний*;

2) *1875–1945 роки*: у цей період усі названі у першому періоді функції були скасовані або втрачені, в силу чого баланс сил у Європі було порушено. Кокс цей період інтерпретує як *негегемоністичний*;

3) *1945–1965 роки*: у цей період США заснували новий гегемоністичний світовий порядок з аналогічною базовою структурою, що і влада Великої Британії в середині XIX століття, але з інститутами і доктринами, які привели до більш складної світової економіки та національних суспільств, які були більш чутливими до політичних наслідків економічної кризи. Кокс визначає цей період як *гегемоністичний*;

4) *1965–1980-ті роки*: у цей період спостерігається занепад американського світового порядку, який уже не є дійовим та ефективним. Кокс цей період інтерпретує як *негегемоністичний*. Тобто у цей час світ, на думку американського політолога, мав розвиватися за одним з двох сценаріїв: або послаблення американської сили призведе до більш плюралістичного світу з кількома центрами світових сил, які будуть виступати як безперервні угоди постійно регульованого «modus vivendi» (лат. *modus* – спосіб, *vivendi* – жити), або продовження боротьби за світове панування з боку США буде сприяти відновленню потреби цієї держави в світовому пануванні.

Роберт Кокс
(нар. 1926)

Світова гегемонія, яка встановлюється в гегемоністичний період, виражається насамперед в утвердженні універсальних норм, інститутів і механізмів, які встановлюють загальні правила поведінки для держав і для тих сил громадянського суспільства, які діють за межами національних кордонів – правила, які підтримуються панівним способом виробництва. Одним із механізмів, через які виражені універсальні норми всесвітньої гегемонії, є міжнародні організації, які функціонують як процес, за допомогою якого розроблені інститути гегемонії та ідеології. Серед особливостей міжнародних організацій, які висловлюють свою роль гегемона, є такі:

- вони включають загальні правила, які сприяють розширенню гегемоністичного світового порядку;
- вони самі є продуктом такого світового порядку;
- вони ідеологічно узаконюють норми світового порядку;
- вони кооптували еліти периферійних країн;
- вони поглинають контргегемоністичні ідеї.

Щоб стати гегемоністичною, держава повинна знайти та захистити світопорядок, який був би універсальним, тобто не порядок, у якому одна держава безпосередньо експлуатує інші, але порядок, при якому більшість держав (або, принаймні ті, які знаходяться в межах досяжності від гегемонії), можуть знайти інтереси, сумісні зі своїми інтересами.

Р. Кокс, «Грамші, гегемонія та міжнародні відносини: есе про метод»

Таким чином, світове панування спочатку є зовнішньою експансією внутрішньої (національної) гегемонії, встановленої панівним соціальним класом. На міжнародному рівні гегемонія виявляється не просто як порядок між державами, а це порядок у світовій економіці з домінуючим способом виробництва, який проникає в усі країни і пов'язує інші способи виробництва. Крім того, це ще й комплекс міжнародних соціальних відносин, що пов'язують соціальні класи в різних країнах. Світова гегемонія описується як єдність соціальної, економічної та політичної структур – вона не може

існувати, коли функціонує або переважає лише одна із цих складових.

Напрямами критики неореалізму є: 1) *теорія «агресивного реалізму»*, яка стверджує, що держави рідко задовольняються рівнем впливу на світовій арені і завжди намагаються отримати перевагу перед іншими для досягнення повної безпеки; 2) *теорія «звичайного стримування»*, за якою рівень безпеки держави залежить від того, наскільки вона здатна переконати потенційних супротивників у своїй силі. Основоположником цих теоретичних напрямків є американський політолог, професор Чикагського університету *Джон Міршаймер*. Основні праці: «Звичайне стримування» (1983), «Хибна обіцянка міжнародних інститутів» (1994), «Трагедія політики великих держав» (2001), «Ізраїльське лобі і зовнішня політика США» (2006), «Структурний реалізм» (2013), «Нерозлучні друзі: націоналізм і реалізм» (2014) та ін.

Джон Міршаймер
(нар. 1947)

У праці «Трагедія політики великих держав» Міршаймер сформулював п'ять аксіом, які лежать в основі теорії агресивного реалізму.

Перша аксіома: «У міжнародних відносинах панує анархія, що, однак, не означатиме, що міжнародна система знаходиться у стані хаосу або безладу». У реалізмі анархія – це просто спосіб опису порядку системи, яка складається з незалежних держав, над якими немає ніякої вищої влади. Тобто суверенітетом наділені лише держави, бо над ними немає ніякого правлячого органу в системі міжнародних відносин. Не існує уряду урядів.

Друга аксіома: «Великі держави володіють деяким наступальним арсеналом, який дозволяє їм завдавати шкоди і, можливо, навіть знищувати один одного». Всі держави потенційно небезпечні одна для одної, хоча, звичайно, деякі мають у своєму розпорядженні більше військової могутності і тому є небезпечнішими за інших.

Третя аксіома: «Жодна держава не може бути впевнена в намірах сусідів». Точніше кажучи, жодна держава не може бути впевнена в тому, що сусідня держава ніколи не буде використовувати свій наступальний потенціал проти неї. Це не означатиме, що у держав неодмінно ворожі наміри одна щодо одної. Навіть може так статися, що всі держави, що становлять міжнародну систему, будуть мати виключно добрі наміри, але жодна з держав не може бути в цьому впевнена. Крім того, наміри мінливі, тому наміри держав можуть бути позитивними в один день і ворожими – на наступний. Наміри невизначені, тому держави ніколи не можуть бути впевнені в тому, що до наступальних можливостей інших держав не додаються ворожі наміри.

Четверта аксіома: «Виживання – найперша мета великих держав». Це означатиме, що держави прагнуть захистити свою територіальну цілісність і незалежність свого внутрішнього політичного порядку від зовнішнього втручання. Прагнення вижити панує над іншими мотивами державних дій, оскільки, будучи завойованою, жодна держава не буде в змозі прагнути до інших своїх цілей. Забезпечення власної безпеки – головне завдання будь-якої держави.

П'ята аксіома: «Великі держави – раціональні». Вони розумно судять про своє оточення та мислять стратегічно, як вижити в ньому. Зокрема, кожна держава включає в свої розрахунки переваги інших держав, їх можливу реакцію, а також те, як взаємодія інших держав позначиться на її власній стратегії. Крім того, держави розглядають як негайні, так і віддалені наслідки своїх дій.

Міршаймер підкреслює, що з кожної окремої аксіоми не слідує, що великі держави повинні бути агресивні один до одного. Безумовно, деякі з них можуть мати ворожі наміри щодо інших, однак єдина аксіома, що стосується мотивів держав, говорить лише про їх прагнення вижити, що само по собі – досить нешкідлива мета. Проте, в поєднанні ці п'ять аксіом створюють систему, в якій у великих держав є стимул мислити та діяти агресивно одна щодо одної. Зокрема, Міршаймер виводить

Держави не можуть знати з упевненістю справжні або майбутні наміри інших держав. Тому вони намагаються попередити можливі акти агресії за рахунок збільшення своєї військової моці та прийняття жорсткої позиції, коли їх основні інтереси безпеки знаходяться під загрозою.

Дж. Міршаймер, «Трагедія політики великих держав»

три головні мотиви поведінки держав: страх, самодопомога та максимізація власної могутності.

У праці «Нерозлучні друзі: націоналізм і реалізм» Міршаймер наводить три групи доказів того, що націоналізм і реалізм пов'язані один із одним. *По-перше*, він стверджує, що між націоналізмом і реалізмом існують важливі подібності на фундаментальному рівні. Обидві теорії є партикулярними, а не універсальними, і кожна віддає особливу перевагу двом ключовим поняттям: державі та виживанню. *По-друге*, вчений показує, що націоналізм і силова політика (тобто реалізм) насправді є взаємопов'язаними феноменами, які впливають один на одного в різні способи. І ця взаємодія відіграла важливу роль у створенні сучасного державного ладу. *По-третє*, Міршаймер намагається пояснити, як націоналізм зробив величезний вплив на різні аспекти міжнародної політики, які є головними для діяльності реалістів. Зокрема, він пояснює, як націоналізм впливає на баланс сил, ведення війни, ймовірність війни, і на ймовірність того, що держави, що знаходяться під загрозою, будуть об'єднуватися проти своїх противників, а не приєднуватися до них.

Неореалізм критикується також і конструктивістами, які вважають, що основні проблеми міжнародних відносин визначаються не інтересами, не силою або владою держав, а нормами і принципами, якими керуються політичні лідери, які їх представляють.

Визнаним лідером конструктивістської критики неореалізму є американський політолог німецького походження *Александр Вендт*. Основні праці: «Анархія є тим, як держави розуміють її: соціальне конструювання політики сили» (1992), «Формування колективної ідентичності і міжнародна держава» (1994), «Соціальна теорія міжнародної політики» (1999), «Держава як персонаж міжнародної теорії» (2004), «Квантовий розум і соціальні науки загальнофізичної та соціальної онтології» (2015) та ін.

Основними положеннями конструктивістської теорії Вендта є такі: 1) в основі спілкування людей (тут: міжнародної політики) є, насамперед, громадські, а не матеріальні причини; 2) індивідуальність акторів (тут: в основному, держав) та їх інтереси є наслідком, перш за все, певних суспільних причин, а не дані природою.

На думку Вендта, якщо внутрішня політика проводиться в життя на основі норм і законів, то міжнародна політика будується на основі інтересів і примушень. Зрозуміло, існують міжнародне право і міжнародні інститути, але можливості цієї надбудови протистояти матеріальним основам сили й інтересу є доволі обмеженими. На відміну від індивідів, які вирішальною мірою залежать від суспільства, держави, які є основними акторами в міжнародній політиці, набагато більш автономні від системи, елементами якої вони є. Зовнішня політика часто визначається, в першу чергу, внутрішньою політикою, тобто аналогом індивіда, а не міжнародною системою (суспільством).

Александр Вендт
(нар. 1958)

У конструктивістському ключі інтерпретується і поняття суверенітету держав, який, за Вендтом, ґрунтується на фіксованому наборі правил, які передбачають певні

Подібно до того, як конкуренція може жити егоїзм і таким чином відтворювати себе, держави можуть навчитися співпрацювати і як наслідок розробити більш кооперативну та менш войовничу концепцію себе.

А. Вендт, «Соціальна теорія міжнародної політики»

очікування та розуміння між суб'єктами. Тому суверенітет залежить від культури в широкому сенсі цього слова. Для Вендта суверенітет – це норма, яка поширюється тільки тому, що цьому процесу сприяє певний тип міжнародної системи. Норми неформальні, мобільні і пластичні, а міжнародна політика є результатом постійної взаємодії і взаємовтручання міжнародних і національних норм або ідентичностей держав щодо їх ролі та статусу в світі. Цей процес не є однолінійним, оскільки сам тип міжнародної системи не визначений раз і назавжди – він може

піддаватися принциповим змінам. Поширення державного суверенітету не є однотипним: він може втілюватися в різних формах.

Таким чином, головний фокус конструктивістської теорії Вендта стосується системи відносин між державами як основними акторами міжнародних відносин. На його думку, ідентичності державних акторів є основою їх інтересів. Соціальні ідентичності держав (тобто «колективні ідентичності») визначаються нормами та ідеями чинної міжнародної системи як продукту відносин держав.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, школа політичного реалізму виходять із того, що політика кермується об'єктивними законами, зумовленими природою людини, зусилля щодо зміни яких завжди виявляються марними. У цілому реалістичний підхід зводиться до двох головних тез. *По-перше*, відсутність в світі центральної влади – основний для держав чинник, який змушує їх орієнтуватися в першу чергу на свій захист, безпеку й якомога повніше забезпечення власних інтересів. *По-друге*, співпраця різних країн – це результат подібності національних інтересів, а протистояння – наслідок їх відмінності. Згідно з постулатами політичного реалізму, при захисті власних інтересів держави зобов'язані домовлятися між собою, робити взаємні поступки, досягати компромісів, стримувати своє прагнення до влади (домінування в світовій політиці), якщо це виправдано. Компроміс не можливий лише стосовно життєво важливих інтересів.

Основною ознакою політичного реалізму є концепція інтересу, що визначається в термінах влади/сили, яка раціонально впорядковує предмет політики, тим самим уможлиблюючи її теоретичне розуміння. Інтерес, який визначається як влада/сила, є об'єктивна, універсально обґрунтована категорія – її зміст і спосіб владарювання обумовлені політичним і культурним контекстом. Для політичного реалізму притаманна відмова від ототожнення моральних устремлінь конкретної держави з універсальними моральними законами, тобто жодна держава не має монопольне право на добродієність, на встановлення того, що є добрим, а що є поганим із моральної точки зору; саме концепція інтересу запобігає таким зловживанням. Політична сфера

є автономною; для політика визначення інтересу як влади/сили – те ж саме, що для економіста визначення інтересу як багатства.

Питання для самоконтролю

1. Порівняйте основні положення політичного реалізму та політичного ідеалізму.
2. Охарактеризуйте вплив ідей Фукідіда, Ж. Бодена, Н. Мак'явеллі, Т. Гоббса, Б. Спінози, Г.-В.-Ф. Гегеля, А. Тойнбі на становлення політичного реалізму.
3. Поясніть, в чому проявляється онтологічний песимізм щодо людської природи як базова передумова політичного реалізму.
4. Визначте, які саме положення соціоантропологічної концепції Р. Нібура сприяли формуванню політичного реалізму.
5. Поясніть, чому, за Е. Г. Карром, послідовний реалізм неможливий.
6. Охарактеризуйте владу як ключове поняття концепції політичного реалізму Г. Моргентау.
7. Визначте різновиди політичних відносин, заснованих на боротьбі за владу, за Г. Моргентау.
8. Перерахуйте принципи політичного реалізму Г. Моргентау.
9. Покажіть, яку роль у розвитку американської школи політичного реалізму відіграла «довга телеграма» Дж. Ф. Кеннана.
10. Прослідкуйте еволюцію політичних поглядів А. М. Шлезінгера-мол.
11. Розкрийте зміст поняття «затяжний конфлікт», запропонованого Р. Страус-Хюпе для аналізу сучасної ситуації на світовій політичній арені.
12. Порівняйте американську та західноєвропейську школу політичного реалізму.
13. Перерахуйте чинники, що сприяють стабільності та наступності зовнішньої політики (за Ф. С. Норсіджем).
14. Розкрийте зміст критеріїв, за якими Дж. Френкел класифікував національні інтереси.
15. Визначте зміст політики як центральної категорії концепції Р. Арона.
16. Охарактеризуйте дисперсію влади у політичному житті за Р. Ароном.
17. Визначте головні відмінності неореалізму К. Н. Уолтца від класичного політичного реалізму.
18. Визначте основні напрямки критики неореалізму.
19. Поясніть, за яких умов можлива всесвітня гегемонія (за Р. Коксом).
20. Перерахуйте аксіоми, які лежать в основі теорії агресивного реалізму Дж. Міршаймера.
21. Розкрийте основні положення конструктивістської теорії А. Вендта.

Література

Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон; [пер. с фр. В. Шовкун та ін.]. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 688 с.

Тема 34. Політичні ідеї представників реалізму та неореалізму

Вендт А. Четыре социологии международной политики / А. Вендт; [пер. с англ. М. Навретдинова, Д. Балакина, Э. Кутрашова] // Международные отношения: социологические подходы / под ред. П. А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 1998. – С. 49, 85–87.

Карр Э. Х. Двадцать лет кризиса: 1919–1939. Введение в изучение международных отношений / Э. Х. Карр; [пер. с англ. Н. В. Левашовой] // Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 53–68.

Козловська Ю. І. Теорія неореалізму та її місце у дослідження міжнародних відносин та зовнішньої політики / Ю. І. Козловська // Вісн. ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2015. – Сер. : «Соціологія і політичні науки». – Т. 20. Вип. 1 (22). – С. 90–95.

Кузик П. Конструктивістська концепція А. Вендта: від критики «Міжнародної анархії» до ідеї невідворотності світової держави / П. Кузик // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. «Міжн. відн.». – 2013. – Вип. 32. – С. 98–103.

Кукарцев О. Нібур Рейнхольд // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 476–478.

Моргентау Г. Международная политика / Г. Моргентау; [пер. с англ. Ю. П. Давыдова] // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / Рук. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2. Заруб. полит. мысль XX в. – С. 501–507.

Моргентау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир / Г. Моргентау; [пер. с англ. М. Старкова] // Теория международных отношений : Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 72–80.

Нікулішин Н. Поняття «сила» у сучасних теоріях міжнародних відносин / Н. Нікулішин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 130–134.

Суботін А. А. Теорія міжнародних відносин : посібник-хрестоматія / А. А. Суботін, М. С. Каменецький. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2007. – 192 с.

Уолц К. Н. Человек, государство и война: теоретический анализ. Глава VI. Третий образ: международный конфликт и международная анархия / К. Н. Уолц; [пер. с англ. Д. А. Жабина] // Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 93–110.

Хома Н. Кеннан Джордж Форст // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 294–296.

Хома Н. Уолтц Кеннет Ніл // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 649–650.

Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин / В. Ф. Цимбалістий. – Л. : Новий Світ-2000, 2010. – 360 с.

Шлезингер А. М. (мл.) Циклы американской истории / А. М. Шлезингер (мл.); [пер. с англ. В. И. Терехова]. – М. : Прогресс, 1992. – 687 с.

Штерн В. Арон Реймон // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 36–37.

ТЕМА 35

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ДОКТРИНИ ГЛОБАЛІЗМУ

35.1. Глобалізм як політична доктрина

35.2. Класична школа глобалізму:

35.2.1. Глобалізація та глокалізація у концепції Р. Робертсона

35.2.2. Трансформізм як підхід Д. Гелда до аналізу глобальної політики. Космополітична соціальна демократія

35.3. Школа гіперглобалістів (революційних глобалістів):

35.3.1. Особливості підходів гіперглобалістів. Революційний глобалізм К. Омас

35.3.2. Особливості підходу до глобалізації Т. Л. Фрідмана. «Плаский світ»

35.3.3. Виклики глобалізації для міжнародних відносин у трактуваннях Р. О. Кохейна та Дж. С. Ная-мол.

35.3.4. Глобалізм на «Великій шахівниці» З. Бжезинського

35.4. Політичні ідеї трансформістів (еволюційних глобалістів) (М. Кастельс, Дж. Розенау, Е. Гіденс, У. Бек)

35.5. Політичні ідеї представників скептичного підходу до глобалізації:

35.5.1. П. Герст та Г. Томпсон: сумніви в глобалізації

35.5.2. Виклики глобальному капіталізму в концепції Р. Гілліна

35.5.3. Економічна глобалізація Н. Фергюсона

35.1. Глобалізм як політична доктрина

Ідеї глобалізації сучасні дослідники пов'язують із ретроспективою в кілька тисячоліть (починаючи від античних Агамемнона, Геродота Афінського, Ксенофонта, Ісократ), знаходять їх у теоріях І. Канта, А. Сміта («ідеальна економічна система»). Низка дослідників вважає, що глобалізація є супутником людини з часів античності (С. Амін, А. Г. Франк), указуючи на наявність у Давньому світі багатонаціональних імперій і транснаціональних торговельних шляхів. Багато вчених пов'язують початок глобалізації з епохою Відродження і Новим часом після Великих географічних відкриттів та переходу Західної Європи до капіталізму, процесів модернізації

(Р. Робертсон, М. Уотерс). Більшість авторів вважає, що глобалізацію започатковано в останню третину ХХ століття, що обумовлено революцією в інформаційних технологіях і завершенням «холодної війни».

Уперше цей термін з'явився в 60-х роках ХХ століття у наукових працях американських і французьких авторів. Його вживали теоретики створеного в 1968 році Римського клубу для системного вивчення глобальних проблем, розроблення моделей світового порядку та дослідницьких проектів планетарного розвитку. Подальше використання терміна припадає на 1970-ті роки – у літературі з менеджменту та бізнесу для позначення нових стратегій світового виробництва й розподілу. Перші теоретичні моделі глобалізації створені в 1980–90-х роках на концептуальній основі між конкуруючими формами дискурсу світ-системи і власне глобалізації. Термін «глобалізація» став розроблятися в першій половині 1990-х років і позначився близьким за значенням французьким словом «мондіалізація».

Ідея глобалізації – одна з наймолодших політологічних конструкцій. До 1987 року база даних бібліотеки Конгресу США не містила книг, у назві яких використовувалося б це поняття. У суспільні науки поняття «глобалізація» увійшло через політологію та соціологію, а в гуманітарні – через антропологію та культурологію. Економісти ж почали використовувати його для пояснення феномену злиття ринків продуктів, що їх виробляють транснаціональні корпорації (ТНК).

У загальному визначенні *глобалізм* – це сукупність переконань і поглядів на глобалізацію, які полягають у її оцінці, розглядають глобалізацію як найважливіший процес, що відбувається в сучасному світі. Глобалізм може також означати певний напрям політики в глобальному масштабі або ж глобальний масштаб соціальних явищ.

Поширеним є тлумачення глобалізму як принципу формування, організації, функціонування й розвитку світу як цілісної соціокультурної суперсистеми або стилю в політиці, за якого певне питання розглядається та вирішується в контексті загальнолюдських проблем, що потребують для свого розв'язання спільних зусиль.

У політології застосовуються такі назви ідеологічних течій, які сформувалися в процесі розвитку глобалізації й протистоять одна одній: *глобалізм*, *антиглобалізм*, *альтерглобалізм* (альтернативний глобалізм), *контрглобалізм*. Традиційно з терміном «глобалізм» пов'язують ліберальну (неоліберальну) парадигму економічної, політичної і соціокультурної перебудови світу, модель «капіталістичної» або «імперіалістичної» глобалізації. Протилежна глобалізові ідеологія немає єдиного термінологічного виразу (антиглобалізм, альтерглобалізм або контрглобалізм). Політичні ідеї представників антиглобалізму та альтерглобалізму є предметом аналізу наступної теми підручника (*див. тему 36*).

Отже, глобалізм – це теорія та ідеологія капіталістичної глобалізації, ідейно-політичне обґрунтування нового світового порядку. Соціальну базу глобалізму складають вищі, найбільш забезпечені прошарки світового суспільства, праві та правочентристські організації та рухи, що мають прокапіталістичну орієнтацію. Апологетика глобалізації має різні прояви. *По-перше*, вона пов'язується з так званим гіперглобалізмом (революційний напрям, за характеристикою інших), який абсолютизує певні

сторони глобального поступу, недооцінюючи інші, також пов'язані з глобалізацією. По-друге, це поміркований глобалізм, який іноді називають трансформаційним, виходячи з визнання глобалізації не як єдиного та лінійного процесу, а як багатопланового феномену, що охоплює різні взаємодії.

Глобалізм як концептуальний напрям почав оформлятися на Заході наприкінці 1960-х років. У цей період у науковій літературі почали з'являтися публікації, присвячені аналізу феномену глобальності, був констатований системний характер глобальних проблем. Упродовж 1980-х років концепція глобалізму набула розгорнутішого характеру, аналізувалися можливі шляхи, форми та засоби розв'язання глобальних проблем. Водночас аналіз генези глобальних проблем і пошук механізму їх вирішення перебували під впливом класового підходу. Це заважало утвердженню справжнього глобалізму, заснованого на визнанні рівної відповідальності всіх країн та суспільно-політичних систем за долю людства. У 1990-х роках глобалізм отримує всесвітнє визнання й поширюється на всі сфери людської діяльності, під його кутом зору здійснюється широкий спектр досліджень.

У формуванні основних концепцій глобалізму проглядається кілька етапів. На *першому* з них (кінець 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст.) розроблено методологічні та науково-теоретичні основи дослідження глобальних процесів і проблем з урахуванням наукових ідей В. Вернадського і П. Т. де Шардена. *Другий* етап (2-а половина 70-х рр. ХХ ст.) був пов'язаний зі становленням у США та Західній Європі основних наукових шкіл глобалістики: 1) *технократичної*, концентрує увагу на вивченні впливу прогресу науки та техніки на взаємини людини і природи; 2) *стадійної*, яка пов'язує появу та розв'язання глобальних проблем із постіндустріальною стадією розвитку людства; 3) *еколого-демографічної*, що розглядає всі глобальні проблеми з погляду експоненціального зростання населення планети; 4) *екзистенційно-культурної*, яка обумовлює генезу глобальних проблем соціально-культурними суперечностями світового соціуму; 5) *еволюційно-детерміністської*, що пояснює загострення глобальних проблем логікою відносин людини з біосферою.

Третій етап (80–90-і рр. ХХ ст.) пов'язаний із тим, що у цей час ідеологічні дискурси глобалізації виступили за або проти неї. Ліві бачать у глобалізації встановлення панування таких міжнародних організацій, як МВФ і СОТ. Праві ставляться до глобалізації з пересторогою, наприклад, націоналісти в різних країнах вважають глобалізацію проявом світового зла. Інші вбачають у ній тріумфальну ходу капіталізму по всьому світу.

На загальному тлі досліджень у сфері глобалістики завжди виділялися теоретичні та практичні проблеми політичного глобалізму, що отримали пріоритетне значення в період радикальних змін у геополітичній структурі світу на рубежі 80–90-х років. До них належать: розкриття особливостей світових політичних процесів в умовах наростання загроз глобального масштабу; дослідження політичних форм і засобів адаптації окремих національних соціумів, цілих цивілізацій до імперативів виживання; аналіз механізмів та методів регулювання взаємозалежностей між країнами й народами, що визначають безпеку міжнародної системи й усіх її структур. Осмислення політичних аспектів світових проблем і процесів означає зміну основних принципів розуміння міжнародного життя та створення нових.

На четвертому етапі (від початку 1990-х рр.) глобалізація стає впливовим чинником світового розвитку. Різні концепції у визначенні її змісту відображають методологічну позицію їхніх авторів. Представники різних наукових підходів по-різному визначають цей процес і його вплив на життєдіяльність людини. Типологія західних концепцій глобалізації – це насамперед класифікація груп концепцій цього процесу за спільними для них ознаками, які визначають їхню сутнісну характеристику:

- за революційністю глобалізаційних змін виділяються три наукові школи: гіперглобалісти, трансформаціоналісти та скептики, або ж відповідно революційні глобалісти, еволюційні глобалісти та скептики;
- з позицій культурно-цивілізаційного підходу виокремлюються західні, євразійські, східні, ісламські концепції глобалізації;
- за галузевим критерієм: економічні, політичні, соціологічні, екологічні, культурологічні концепції.

Серед найвпливовіших шкіл:

- класична школа (Р. Робертсон, Д. Гелд та ін.);
- школа трансформістів (Е. Гіденс, У. Бек, Д. Розенау та ін.);
- школа гіперглобалістів (К. Поппер, Т. Фрідман, Ф. Фукуяма, К. Омає, З. Бжезинський, Дж. Сорос та ін.);
- школа скептиків (П. Герст, Г. Томпсон, Д. Аллен, Р. Гілпін, Н. Фергюссон та ін.).

35.2. Класична школа глобалізму

35.2.1. Глобалізація та глокалізація у концепції Р. Робертсона

Термін «глобалізація» отримав поширення завдяки американському соціологу, представнику класичної школи глобалізації британцю *Роланду Робертсону*, який у 1985 році представив тлумачення цього поняття, а в 1992 році виклав основи своєї концепції в окремій книзі «Глобалізація: соціальна теорія та глобальна культура».

Роланд Робертсон
(нар. 1938)

Його основні праці: «Міжнародні системи й модернізація суспільства: Формування національних цілей і відносин» (у співавторстві, 1968), «Соціальні системи й еволюція теорії дії» (1970), «Зміст і зміни» (1978), «Глобалізація: критичні поняття в соціології» (2003), «Енциклопедія глобалізації» (2007), «Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність» (2008).

У своїх дослідженнях Робертсон фокусує увагу на феноменологічних і психосоціальних наслідках глобалізації – його цікавить трансформація глобальної свідомості в процесі переходу від сучасності до постсучасності. В основі міркувань Робертсона про трансформацію людської свідомості лежить історіософська концепція п'яти прогресивних фаз, чотири з яких людство у своєму розвитку вже пройшло. За Робертсоном, у цей час людство входить у п'яту фазу свого розвитку, яку він назвав «*фазою глобальної невизначеності*».

Робертсон – один із піонерів вивчення глобалізації, чий підхід багатовимірний, комплексний. У межах свого концептуального бачення глобалізації Робертсон виділяє такі характеристики глобалізації: релятивізація, емуляція, глокалізація, інтерпретація та контестація.

Релятивізація означає, що всі традиційні інстанції суспільства відносні, вони змінюються від суто національних до міждержавних, і це уможливилось завдяки тому, що всі елементи світового простору перебувають у єдиній системі координат. Інституційні формування та й загалом система базових елементів національної економіки стають дедалі більш рефлексивнішими та гнучкішими. *Емуляція* глобалізації означає, що, незважаючи на тотальність глобальних процесів, усе ж не можна стверджувати, що реакції держав на ті чи інші її виклики універсальні та однакові для всіх.

Робертсон уводить поняття «глокалізація», використовуючи його для аналізу глобалізаційних процесів у цілому. *Глокалізація* розглядається як зворотна сторона глобалізації, адже зміна у структурі та властивостях національних інститутів проходить у двох напрямках – у напрямі формування наднаціональної глобальної системи, та у напрямі активізації локалізаційних тенденцій. Щодо макроуправління глокалізація проявляється в тому, що окремі функції держави переходять або до наднаціональних структур, або навпаки – до субнаціональних утворень.

Побічні ефекти глобалізації повертають суспільства до просторового, культурного, а часом – релігійного контексту. Це означає посилення ролі етнічної ідентичності, зростання значення конфесійного чинника, підвищену увагу до локальних громад та їх проблем.

Ще однією ознакою глобалізації за Робертсоном є *інтерпретація*, яка зводиться до того, що процеси зіткнення глобальних і локальних тенденцій постійно зміщують рівновагу між цими явищами то в один, то в другий бік. Крім того, певне явище може інтерпретуватися по-різному, залежно від очікувань, суб'єктивних оцінок і т. д.

Контестація як ознака глобалізації виражає неоднозначність сприйняття її проявів у різних колах. З одного боку, можна наполягати на позитивах, які отримують суспільства внаслідок посилення глобальних тенденцій, з другого – не можна забувати про їх негативні наслідки.

Модель глобалізації Робертсона розроблена на базі критики теорії світ-системи та теорій глобальної системи. Прийшовши в 1968 році до висновку про те, що сфера культури має вирішальне значення для систематизації світу, пізніше, у середині 1980-х років, Робертсон висунув тезу про те, що глобальна взаємозалежність національних економік і держав – це лише один із аспектів глобалізації, тоді як другий аспект – глобальна свідомість індивідів – не менш важливий для перетворення світу в «єдине соціокультурне місце». Відключення свідомості та діяльності індивідів у теорії глобалізації спонукало Робертсона до переосмислення співвідношення глобальності і

[...] аргументи нашої розвідки будуть зосереджені на доведенні, що потрібно переступити через дебати про глобальну гомогенізацію – versus – гетерогенізацію. Питання слід ставити не як «або-або», обираючи одну з цих тенденцій, а радше досліджувати шляхи, якими обидві тенденції стали характерними для нашого життя в більшій частині світу наприкінці ХХ століття.

Р. Робертсон, «Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність»

локальності. У глобалізації Робертсон виявляє дві спрямованості: глобальну інституціоналізацію життєвого світу, універсалізм, тенденцію до гомогенності і локалізацію глобальності, партикуляризм, тенденцію до гетерогенності. Отже, основними сенсоутворювальними поняттями в теорії глокалізації є «глобальне» і «локальне»; вихідним пунктом цієї теорії слугує той факт, що глобальні тенденції у сфері культури видозмінюються під впливом локального контексту, інакше кажучи, локалізуються; паралельно з цим локальні культурні цінності та смисли також переосмислюються в масштабі глобального світу.

Цікаві думки Робертсона та його прибічників (С. Леша, М. Фізерстоуна та ін.) щодо природи глобалізації, яку він у статті «Дискурси глобалізації: попередні роздуми» визначає як стиснення світу та інтенсивне усвідомлення світу як єдиного цілого. Тобто всі рішення, які приймаються в одній частині світу, неминуче знаходять свій відголос усюди. Такий зв'язок держав – беззаперечний факт, що вже відбувся. Під «стисненням світу» слід розуміти посилення взаємозалежностей у всіх сферах, детериторіалізацію явищ і процесів.

Поряд із поняттям глокалізації для фіксації специфіки та складності процесів, які характеризують сучасну глобальність у її локальних проявах, виділяється ще ціла низка понять: регіоналізм, регіоналізація, автономізація, традиціоналізм, партикуляризм, гібридизація, фрагментація, фрагмеграція та ін.

У політичній сфері глокалізація стає природною реакцією на виклик глобалізації, поставлений перед національними державами. Можливими відповідями в цьому випадку можуть бути посилення націоналістичних тенденцій або прагнення до регіональної та субрегіональної інтеграції. У рамках культури глокалізація проявляється найбільш яскраво, що можна зафіксувати за допомогою терміна «мультикультуралізм».

35.2.2. Трансформізм як підхід Д. Гелда до аналізу глобальної політики. Космополітична соціальна демократія

Девід Гелд
(нар. 1951)

До представників класичної школи глобалістики віднесемо британського теоретика *Девіда Гелда*. Основні праці: «Моделі демократії» (1987), «Демократія і глобальний порядок: від сучасної держави до космополітичного урядування» (1995), «Космополітична демократія: пріоритети для нового світового порядку» (1995), «Глобальні трансформації: політика, економіка та культура» (1999, у співавторстві з Е. Мак-Грю, Д. Голтблаттом, Дж. Перратоном), «Глобалізація/ антиглобалізація» (2002), «Космополітизм: захист» (2003), «Глобальна нерівність: моделі та пояснення» (2006), «Політика щодо культури у час глобалізації» (2007), «Теорія глобалізації: підходи та суперечності» (2007), «Космополітизм: ідеали і реальність» (2010), «Урядування з питань

клімату у світі, що розвивається» (2013), «Безвихідь: чому міжнародна співпраця знає поразки, коли вона найбільше потрібна» (2013).

У своїх працях Гелд визначає мінливий глобальний контекст політики, демонструє зростання взаємозалежності у світі, аналізує провали переговорів на глобальному рівні, які унеможливають послідовне глобальне управління.

Гелд, досліджуючи функціонування національних держав в умовах глобальної системи, виокремлює чотири рівні політики – місцевий, державний, регіональний (міждержавний), глобальний: 1) на *місцевому* рівні мають вирішуватися питання, які безпосередньо стосуються умов життя людей; 2) на *державному* рівні – питання, які серйозно впливають на людей, що живуть на певній обмеженій території, і ті політичні питання, значення яких не виходить за межі кордонів території; 3) на *регіональному (міждержавному)* рівні – питання, які потребують транснаціонального опосередкування з огляду на взаємопов'язаність державних настанов і наслідків дій кожної держави; 4) на *глобальному* рівні – питання, що їх неможливо розв'язати зусиллями тільки місцевої, державної або регіональної влад. Таке розмежування Гелда ґрунтується на ієрархічності структурних рівнів, побудова яких зумовлена певними цілями. Тобто в локальній, державній, регіональній та глобальній політики мають бути власні цілі, спрямовані на розв'язання проблем певного рівня. Проте Гелд зауважує, що розв'язання певних проблем можливе тільки «завдяки спільним діям усіх тих спільнот, чії дії, політика та закони взаємопов'язані та переплетені», а в деяких працях вважає національну державу складовою частиною глобальної системи.

Загалом, Гелд пропонує здійснювати дослідження сучасного дискурсу глобалізації на основі концептуалізації трьох напрямів: *гіперглобалізм*, *скептицизм* і *трансформізм*. При цьому сам він виступає послідовним прихильником трансформізму, сутність якого полягає в зміні характеру зв'язків між суверенністю, територіальністю та державною владою. Дослідник демонструє, що в умовах глобалізації відбувається відчутна трансформація сутності класичної держави-нації. Гелд наголошує, що в сучасному світі всі держави формально рівні, наприклад, кожна з них володіє тільки одним голосом на Генеральній Асамблеї ООН. Насправді ж, як і раніше, одні держави мають більше прав і можливостей, ніж інші. Крім того, вирішення глобальних питань дедалі частіше покладається на міжнародні організації – від ООН до ЄС, а конкретні особистості чи суверенні держави не є фундаментальними складовими частинами транснаціональних політичних структур. Так, багато держав Європи вже частково позбулися свого суверенітету у сфері оборони (за рахунок обговорення цих питань у межах НАТО) і торгівлі (ці питання частково входять до компетенції ЄС). Отже, інститут державного суверенітету, за Гелдом, поступово вмирає. На думку Гелда, у віддаленій перспективі це може привести до того, що на карті світу спершу перестануть виникати нові держави, а згодом почнеться процес зникнення наявних.

За Гелдом, глобальну політику слід розуміти як протяжність політичних відносин у просторі та часі, а також поширення політичної влади та політичної активності за

[...] звичайно, глобальні проблеми не нові. Хоча їхнє значення значно зросло, деякі з них існують десятиліттями, деякі – віками... тим не менш у розумінні того де, як і згідно яких критеріїв слід приймати рішення відносно цих питань, все ще панує глибока невизначеність.

Д. Гелд, «Моделі демократії»

межами національної держави. Для такого типу політики не обов'язкова наявність формального керівного органу. Водночас Гелд висуває ідею перетворення ООН у світовий парламент, який має право ухвалювати закони в тих сферах, що належать до його відповідальності, і реалізовувати ці рішення, навіть із застосуванням військової сили.

Одна із ключових концепцій Гелда – концепція космополітичного демократичного правління, що ґрунтується на ідеї демократизації політичних інститутів поверх кордонів національної держави. Суть цієї концепції полягає у створенні нових та реконструкції вже наявних політичних інститутів на міжнародному й транснаціональному рівнях, щоб зробити їх одночасно і більш глобально орієнтованими, і більш демократичними задля забезпечення глобальної справедливості та гуманності, досягнення таких нормативних цілей політики, як свобода та соціальна справедливість.

За переконаннями Гелда, правління – це не уряд, а регулювання політичної, соціальної, економічної діяльності без наявності формального керівника органу. Концепція Гелда – це теорія космополітичної демократії, ідея демократизації політичних інститутів поверх кордонів національної держави. Суть її полягає в реконструкції вже наявних політичних інститутів на міжнародному та транснаціональному рівнях, щоб зробити їх одночасно і більш глобально орієнтованими, і більш демократичними.

Тут ще раз треба наголосити, що не йдеться про глобальний уряд, а саме про глобальне управління, оскільки, на думку Гелда, глобалізація зменшує автономію й суверенітет національної держави. Але суверенітет національної держави – це суверенітет народу, оскільки він є джерелом влади. Тому якщо автономія й суверенітет національної держави зменшуються під час глобалізації, то зменшується і суверенітет народу, тобто, так би мовити, ступінь ліберальної демократії. Тому безглуздо було б іти до глобального «уряду», просто збільшуючи територію дії демократичних інститутів, створюючи транснаціональну «державність», уважає Гелд. Натомість потрібно думати про вдосконалення наявних інститутів і пристосування їх до реальних національних держав. Завдання глобального правління – оптимальний перерозподіл влади й відповідальності між різними рівнями правління та вироблення правових норм, які гарантують демократичні права. Конкретно це означає реформування відносин, реформування конституцій із урахуванням прав людини.

Д. Гелд і його співавтор в окремих дослідженнях *Ентоні Мак-Грю* називають себе прихильниками космополітичної соціальної демократії. Вони розуміють її як базу для об'єднання навколо просування ідеї неупередженого права на міжнародному рівні, більшої відкритості, підзвітності та демократії в глобальному управлінні; глибшої прихильності до соціальної справедливості у прагненні досягти справедливішого розподілу світових ресурсів та людської безпеки; захист та оновлення спільноти на різних рівнях (від локального до глобального); регулювання глобальної економіки через державне управління глобальними фінансовими та торговими потоками, забез-

Ентоні Мак-Грю
(нар. 1958)

печення глобальних суспільних благ і залучення найзацікавленіших груп до корпоративного управління. Така спільна основа, на думку Гелда та Мак-Грю, у глобальній політиці містить у собі чіткі підстави для діалогу та компромісу між різними сегментами політичного спектра (від «глобального» до «антиглобального»).

У теоретичному плані Гелд і Мак-Грю, аналізуючи трансформації глобального масштабу, використовують терміни «глобалізація» та «антиглобалізація». Ідею транснаціональної демократії, як вважає Мак-Грю, можна розкривати за допомогою таких нормативних теорій, як ліберал-інтернаціоналізм, радикальна плюралістична демократія, космополітична демократія, а також дорадча демократія. Ця типологія забезпечує політичний аналіз ситуації та простий поділ складної сфери, тому що дає змогу визначити групування аргументів. Саме така спільність теорій наголошує, що за умов сучасної глобалізації транснаціональна демократія – потрібний, бажаний і політично здійснений проект.

35.3. Школа гіперглобалістів (революційних глобалістів)

35.3.1. Особливості підходів гіперглобалістів. Революційний глобалізм К. Омає

Гіперглобалізм (революційний глобалізм) поширюється як успішний варіант суспільного розвитку за західною моделлю і представляє глобалізацію майбутнього як фундаментальну реконфігурацію всієї системи людських дій. В основі цих ідей – неоліберальна теорія та практика, відповідно до якої глобалізація – специфічний варіант інтернаціоналізації господарського, політичного та культурного життя людства, орієнтованого на форсовану економічну інтеграцію у глобальних масштабах із максимальним застосуванням науково-технічних досягнень і вільноринкових механізмів.

Гіперглобалісти (К. Омає, Т. Фрідман, К. Поппер, Ф. Фукуяма, З. Бжезинський, Дж. Сорос та ін.) зазначали, що формується така складна система економічних, політичних взаємозв'язків, у якій конфлікт великих держав виключений. Представники школи гіперглобалістів вважають, що глобалізація – це передовсім економічне явище, яке створює новий тип переможців і переможених; глобальна економіка дедалі більше інтегрується; глобальний капітал змушує всі уряди дотримуватися неоліберальної економічної дисципліни, тому політика стає сферою раціонального економічного управління. Гіперглобалісти передбачають виникнення глобальної цивілізації, глобального громадянського суспільства появу абсолютно нового світового порядку. Держави, на їхню думку, стають усе менш ефективними й слабкими в конкуренції з новими міжнародними суб'єктами. Вони обґрунтовують свою позицію тим, що більшість економічних процесів, які відбуваються в сучасному світі, так чи так пов'язані лише з діяльністю найбільших суб'єктів міжнародних відносин – транснаціональних корпорацій, а відповідно саме цей чинник, тобто посилення ролі ТНК, і є головним змістом процесів глобалізації. Зростання ТНК і мереж глобального виробництва створює безкордонну економіку, за якої уряд утрачає можливість управляти націо-

нальною економікою. Проте гіперглобалісти розуміють, що національний і транснаціональний капітал мають потребу в державних інститутах, нормах.

Одним із представників школи революційного глобалізму є консультант Гарвардської школи бізнесу, японський дослідник *Кенічі Омае*. Основні праці: «Влада тріади» (1985), «Світ без кордонів» (1990), «Кінець національної держави» (1995), «Мислення стратега. Мистецтво бізнесу по-японськи» (2007).

Кенічі Омае
(нар. 1943)

У книзі «Влада тріади» він називає тріадою уявний трикутник, утворений США, Японією та Західною Європою із географічними зонами, які прилягають до нього; периметр цього трикутника охоплює глобальний ринок із 600 млн споживачів, який поглинає понад $\frac{3}{4}$ світової технологічної продукції. Омае стверджує, що економічний суверенітет окремих держав став безглуздим, а на авансцену світової економіки входять «глобальні фірми». Водночас дослідник наголошував, що для виживання в умовах нової форми жорсткої конкурентної боротьби, яка ведеться в країнах тріади, багатонаціональні

корпорації повинні володіти глобальним баченням і діяти в глобальних масштабах. Із таким категоричним твердженням погоджувалися не всі, однак погляд Омае став відправним у дискусіях на тему глобалізації.

У книзі «Кінець національної держави» Омае доводить, що держава перетворюється в «ностальгічну фікцію», адже транскордонні зв'язки, зростання потоків економічної активності посилюють роль економічних регіонів у процесах реструктуризації економічного простору та знижують впливовість національних держав.

35.3.2. Особливості підходу до глобалізації Т. Л. Фрідмана. «Плаский світ»

Неординарним є погляд одного ідеологів глобалізації *Томаса Лорена Фрідмана* – американського журналіста, науковця, триразового лауреата Пулітцерівської премії (1983, 1988, 2002). Основні праці: «Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію» (2000), «Плаский світ: коротка історія двадцять першого століття» (2005).

Основна ідея Фрідмана полягає у тому, що глобалізацію зупинити неможливо і саме вона визначає нову світобудову, адже уникнути впливів глобалізації не вдається жодній країні. Ті держави, які свідомо чи несвідомо відсторонюються від глобалізаційних хвиль, неминуче будуть позбавлені можливостей для довготривалого розвитку та формування стійких позицій в економіці. Водночас дослідник наголошує на тому, що національні держави не зникнуть взагалі, навіть якщо їх значення в процесах управління змінюється.

**Томас Лорен
Фрідман**
(нар. 1953)

Фрідман зазначає: «Навіть якщо ви визнаєте, що глобалізація – це міжнародна система, яка прийшла на зміну системі «холодної війни», чи достатньо вам цього, щоб пояснити світові справи на сьогодні? Не зовсім. Глобалізація – це те, що нове. І якби світ складався з одних лише мікрочіпів і ринків, ви, напевне, могли б покласти на глобалізацію, щоб пояснити майже все. Однак, на жаль, світ складається з мікрочіпів, із ринків, із чоловіків, із жінок – зі всіма їхніми особливими звичками, традиціями, прагненнями і непередбачуваними пориваннями. Отож, світові справи на сьогодні можна пояснити як взаємодію між тим, що нове, як веб-сайт в Інтернеті, і тим, що старе, як сучкувате оливкове дерево на берегах Йордану».

Науковець трактує глобалізацію як неприборкану інтеграцію ринків, націй-держав та технологій, яка дає змогу індивідуумам, корпораціям і націям-державам досягати консенсусу швидше, стратегічно

Виклик у цю епоху глобалізації – для країн та окремих осіб – полягає в тому, щоб знайти здоровий баланс між збереженням чуття ідентичності, дому і спільноти та виконанням того, що є найнеобхіднішим для виживання в рамках системи глобалізації. І суспільство, котре хоче сьогодні процвітати економічно, повинне постійно намагатися збудувати кращий «Лексус» і випустити його у світ. Однак нікому не слід мати жодних ілюзій, що сама лише участь у цій глобальній економіці зробить суспільство здоровим. Якщо ціною тої участі є ідентичність країни, якщо окремі особи відчують, що коріння їхнього оливкового дерева підтято або геть вирвано цією глобальною системою, те коріння оливкового дерева збунтується. Воно підніметься і придушить цей процес. Тому тривкість глобалізації як системи залежатиме почасти від того, наскільки нам вдасться втримати баланс. Країна без здорових оливкових дерев ніколи не почуватиме себе закорінною чи достатньо безпечною, щоб повністю розкритися перед світом і влитися в нього. Але країна, що являє собою лише оливкові дерева, що складається лише з коріння, яке не має «Лексуса», ніколи не зможе дуже далеко зйти чи вирости. Утримання балансу обох вимагає постійного зусилля.

Т. Фрідман, «Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію»

довше, глибше й дешевше, ніж будь-коли раніше. Глобалізація означає поширення капіталізму, вільного ринку на майже всі країни світу; має власний набір економічних правил, які ґрунтуються на відкритості, дерегуляції та приватизації національних економік задля зміцнення їх конкурентоспроможності й збільшення привабливості для іноземного капіталу; передбачає існування правил і обов'язків, які передбачають підпорядкування їм суверенних держав. У міру глобалізації ринків і культури неоліберальна теорія, яка пояснює глобалізацію, передбачає відмирання суверенності окремих країн, формування нового типу «громадян світу».

Згідно з розширювальною концепцією, глобалізація – це панівна після закінчення «холодної війни» єдина загальносвітова система, що виникла в результаті інтеграції та інтернаціоналізації національних економік. *Перший етап* глобалізації, на думку Фрідмана, почався відкриттям Америки Колумбом і завершився одночасно з XVIII століттям. У ті часи головними конку-

рентами були окремі країни, які боролися один з одним за ресурси та ринки. Хоча приватний капітал і тоді часом одержував автономію в освоєнні великих регіонів, загалом він не претендував на роль самостійного гравця.

Другий етап глобалізації розтягнувся на 200 років (1800–2000 роки). У XIX столітті основною причиною економічної інтеграції стало швидке зниження вартості перевезення вантажів, зумовлене появою парового торгового флоту та масовим будівництвом залізниць. Цей чинник діяв і після 1900 року, проте на перше за значимістю місце поступово вийшло радикальне здешевлення передачі інформації, обумовлене поширенням телефонного та телеграфного зв'язку. Потім настала ера електронних комунікаційних технологій, систем супутникового зв'язку й оптоволоконних мереж. Друга половина XX століття – свідок народження справді світової економіки, у якій ключовими учасниками гри стали вже не держави, а транснаціональні корпорації, які на практиці визначали її правила й стежили за їх виконанням.

Спершу глобалізація поширювалася на держави, пізніше – корпорації, а в наш час у неї щораз активніше включаються окремі люди й міні-колективи. Ці партнери-конкуренти можуть вступати в економічне змагання в усіх країнах і на всіх континентах, створюючи нові корпорації чи модифікуючи роботу вже наявних. Інтернет та інші комунікаційні технології зробили можливим кооперацію у виконанні найрізноманітніших робіт, викликаних сучасною цивілізацією, яка майже миттєво здійснюється в масштабах усієї планети. Вся планета робиться єдиним виробничим полем, у якому діють уніфіковані робочі правила. В цьому і полягає принципове значення концепції «плаского світу», нівельованого інформаційними технологіями.

Фрідман не стверджує, що «плаский світ» буде розвиватися спокійно і спричинить зникнення колишніх економічних бар'єрів. Зараз цей процес тою чи тою мірою охопив половину людства. Однак друга половина поки що залишається осторонь, і її приєднання не можна вважати історичною неминучістю. Більшість жителів безлічі країн нічого не виграла від «сплюснення» світу, причому багато хто навіть має підстави вважати, що воно працює проти їхніх інтересів.

35.3.3. Виклики глобалізації для міжнародних відносин у трактуваннях Р. О. Кохейна та Дж. С. Наєм-мол.

Роберт Оуен Кохейн
(нар. 1941)

Школа гіперглобалістів представлена визнаними авторитетними дослідниками міжнародних відносин, зокрема Р. О. Кохейном і Дж. С. Наєм-молодшим, частина праць яких підготовлена у співавторстві.

Роберт О. Кохейн – американський політолог, фахівець із проблем міжнародного миру, розробник концепцій транснаціоналізму, комплексної взаємозалежності, гегемоністської стабільності. Основні праці: «Транснаціональні відносини та світова політика» (1971, у співавторстві Дж. Наєм), «Влада та взаємозалежність: світова політика у перехідний період» (1977, у співавторстві Дж. Наєм), «Після гегемонії» (1984), «Міжнародні інститути та державна могутність» (1989), «Дослідження та дискусія у дослідженні світової політики» (1999, у співавторстві із П. Катценштейном і С. Краснером).

Джозеф С. Най-мол. – американський політолог, який розробив низку напрямків у рамках неолібералізму, зокрема теорію комплексної взаємозалежності. Основні праці: «Транснаціональні відносини та світова політика» (1972), «Влада і взаємозалежність: світова політика у перехідний період» (1977, у співавторстві із Р. Кохейном), «М'яка сила: засіб досягнення успіху у світовій політиці» (2004), «Для народу: ми можемо виправити державної служби?» (2003).

Кохейн і Най були одними з перших дослідників, які наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років піддали сумніву одне з центральних положень політичного реалізму – тезу про роль держави як міжнародного актора. Концепція транснаціональних відносин акцентує на ролі недержавних акторів, таких як групи інтересів, асоціації, міжнародні корпорації тощо, у формуванні зовнішньополітичних курсів.

Логічним результатом концепції транснаціональних відносин стала розроблена Кохейном і Наєм концепція *комплексної взаємозалежності*. Її зміст: країни взаємоді-

Найголовнішою є саме економічна взаємозалежність, що з'явилася в результаті глобального тріумфу капіталізму та міжнародного поділу праці. Цей різновид взаємозалежності трансформує саму сутність міжнародних відносин зі сфери постійного протистояння до стану, який вимагає співпраці. Взаємозалежність не призводить до ліквідації такого явища, як конфлікт загалом. Однак військовий конфлікт як окремий різновид конфлікту має відійти на другий план, адже важко уявити, як глобальні економічні чи фінансові питання можна вирішити із застосуванням грубої сили.

Р. Кохейн і Дж. Най, «Влада та взаємозалежність: світова політика у перехідний період»

ють одна з одною у різних сферах і щодо найрізноманітніших питань (економіка, екологія тощо), які мають низку вимірів (фінанси, торгівля тощо), власні критерії сили, впливу, лідерства та влади, а визначення національних інтересів у цих сферах, вплив груп інтересів на уряд із відповідних питань і безпосередня взаємодія держав здійснюються у складних мережах, які складаються з каналів обміну інформацією, норм, правил і процедур (усе це позначається поняттям «міжнародні режими»). Причому тільки невелика частина міждержавних та інших взаємодій формалізована в офіційних інститутах, у т. ч. й на світовому рівні, таких як ООН, МВФ або СОТ.

Аналізуючи ці обставини, Кохейн і Най зробили висновок про множинність порядків денних, які впливають на формування зовнішньополітичного курсу, та відсутності в них чіткої реалістської ієрархії проблем і цілей (тобто воєнно-політичні міркування більше не є абсолютно домінуючими), великої ролі транснаціональних режимів і фрагментації влади всередині держав, віддаючи перевагу вживанню поняття «взаємодії» замість традиційного – «відносини».

Кохейн і Най уподібнюють світову політику розгалуженій та багатошаровій павутині зв'язків, що з'єднують численних і різноманітних учасників міжнародних взаємодій – таких, як багатонаціональні корпорації, транснаціональні громадські рухи й міжнародні організації, фінансові групи та інші приватні актори, які витісняють державу з центру на периферію міжнародної системи, роблять її (державу) пересічним (а не головним) учасником міжнародних процесів. Головна увага приділяється аналізу тих зв'язків, коаліцій і взаємодій, які формуються незалежно від територі-

альних кордонів держави і перебувають за межами контролю центральних органів її зовнішньої політики.

Най і Кохен розглядають глобалізацію як «рух інформації, грошей, предметів, людей та інших матеріальних і нематеріальних об'єктів через державні кордони» й аналізують чотири основні типи глобальної взаємодії:

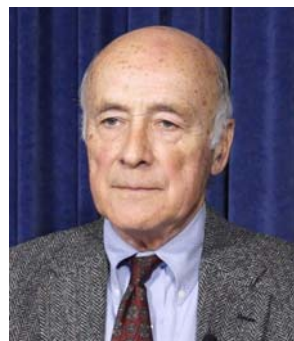
- повідомлення, рух інформації, включаючи передачу вірувань, ідей і доктрин;
- транспорт, пересування матеріальних об'єктів, включаючи озброєння, приватну власність і товари;
- фінанси, пересування грошей і кредитів;
- подорожі, пересування людей.

Наполягаючи на значенні транснаціональних сил та взаємодій і зміні у зв'язку з цим ролі держав у світовій політиці, Кохейн і Най у той же час не схильні абсолютизувати це значення.

У центрі наукових розвідок Ная – зовнішньополітичні проблеми, пов'язані з глобалізацією й універсальною взаємозалежністю, озброєннями та розповсюдженням ядерної зброї, політикою США щодо Азії (особливо Китаю та Японії), а також питання управління та влади як усередині держави, так і на світовій сцені в умовах глобалізації та інформаційної революції. У Публічній адміністративній школі ім. Кеннеді в Гарвардському університеті Най ініціював науковий проект «Система управління для XXI століття» для дослідження причин зміни ролі урядів у політиці та вироблення відповідних рекомендацій.

На думку Ная, у сучасному світі зростає недовіра не тільки до урядів націй-держав, а й до соціальних і політичних інститутів через: демістифікацію влади; зміну балансу між лібертаристськими (захищають пріоритет індивіда, його прав і свобод) і комунітаристськими (відстоюють інтереси окремих спільнот чи суспільства, його структур загалом) цінностями на користь перших; низької ефективності державного втручання в економіку і под.

Із одного боку, Най говорить про американську потугу, аналізує її чинники, а з іншого – досить реалістично оцінює глобалізацію та її наслідки для американської економіки й політики. Науковець зазначає, що глобалізація, тобто зростання всесвітньої взаємозалежності, по суті, настільки ж стара, як історія людства. На думку Ная, далеко не завжди справедливо пов'язуються з Америкою навіть ті аспекти глобалізації, які ледь не апріорно розглядаються як прояв її експансії: поширення у світі англійської мови – заслуга не стільки США, скільки Великої Британії; основні торгові потоки контролюють нині європейські та азійські країни; найвідоміші спортивні команди грають у Європі, а трьома величезними американськими студіями звукозапису володіють англійські, німецькі та японські інвестори. Глобалізація не передбачає встановлення певних універсальних моделей. Навіть в економічній сфері

**Джозеф С.
Най-молодший**
(нар. 1937)

не спостерігається вільного руху товарів і капіталу, до того ж інформаційна революція не скорочує, а скоріше розширює господарський розрив між багатими і бідними країнами. Що стосується сфери культури, то тут найбільш типовою відповіддю на глобалізаційні тенденції стає звернення народів до своїх духовних джерел з акцентом на національні традиції.

Най звертає увагу, що США виступають і як найвпливовіший адепт сучасних форм глобалізації, і як найбільший отримувач прибутків від них, але не спроможні контролювати їх розвиток. Глобалізація несе із собою цілий комплекс наслідків, і, хоча б як ми ставилися до неї, породжує нові виклики американській зовнішній політиці. США з вигодою для себе розвивають економічну глобалізацію, але слід очікувати, що з часом сама глобалізація призведе до розширення технологічних і господарських можливостей, а це, у свою чергу, знизить міру американського домінування.

Сучасний світ улаштований, на думку Ная, як «тривимірна шахівниця». Її верхній рівень – однополярний (на ньому панують США). Другий рівень – багатополярний (ЄС і Японія конкурують із США в економіці). Третій рівень представлений транснаціональними суб'єктами світової політики; для нього полярність узагалі не характерна. Розглядаючи можливості США на кожному з рівнів, Най критикує американську адміністрацію за те, що та намагається розв'язати проблеми третього рівня засобами першого. Тероризм, наркотрафік, транснаціональна злочинність – елементи «третього рівня», які не можна усунути за допомогою військової сили. Проти них слід застосувати «м'яку» силу, діючи спільно з іншими державами.

35.3.4. Глобалізм на «Великій шахівниці» 3. Бжезинського

Американський політолог і державний діяч *Збігнев Казімеж Бжезинський* – один із авторів глобальної стратегії антикомунізму, теорії конвергенції, теорії технотронної ери та концепції світового лідерства США нового типу. Основні праці: «Між двох сторіч. Роль Америки в технотронну еру» (1970), «Вибір: світове панування чи світове лідерство» (2004), «Стратегічний погляд: Америка і глобальна криза» (2010) та ін. Головна робота Бжезинського, де викладено його бачення й розуміння глобалізаційної картини світу, – «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи» (1997).

У своїх працях Бжезинський пропагує встановлення американського гегемонізму в усьому світі, особливо в Євразії. У концепції глобалізму, викладеній у згаданих роботах, поставлено питання про імперативи зміни стратегій і системи світового розвитку, глобальні проблеми людства, глобалізм як новий світовий суспільно-політичний лад. Бжезинський уперше висунув тезу про потребу створити систему глобального планування й довгострокового перерозподілу світових ресурсів. Він прогнозував поступове формування більш контрольованого й керованого світового суспільства, у якому

**Збігнев Казімеж
Бжезинський**
(нар. 1928)

пануватиме глобальна еліта, котра застосовуватиме найновіші досягнення науки та техніки для впливу на поведінку суспільства.

Учений пророкував формування наднаціональної влади в результаті консолідації провідних індустріально розвинутих країн під політичним керівництвом США. Він передбачав можливість появи «глобальної податкової системи». Ці доктрини американського «раціонального оптимізму» фактично стали основою панамериканської теорії глобалізму, або теорії глобального імперіалізму.

Про рівні можливості реально можна говорити тільки щодо США та ЄС. За умови обопільної зацікавленості цих сторін, вони здатні диктувати свої правила будь-якій державі світу. Рівний ігровий майданчик перекошується щоразу, коли йдеться про інтереси США.

3. Бжезинський, «Вибір: світове панування чи світове лідерство»

Бжезинський пише про глобальну монополію Америки, влада якої реалізується через глобальну систему, що віддзеркалює внутрішній досвід США. Ключовий елемент цього внутрішнього досвіду – плюралістичний характер як самого американського суспільства, так і його політичної системи. Важливо, що Бжезинський характеризує цю систему як консенсусну, що передбачає складну структуру із взаємопереплетених інституцій та процедур, покликаних створювати консенсус і згладжувати асиметрію у силі та впливі.

Бжезинський вважає, що США, будучи сучасним світовим гегемоном, виконують роль стримувального чинника глобальної нестабільності. Він наводить оптимістичні аргументи на користь занепаду національної держави в контексті розвитку глобального громадянського суспільства. Воно виникає на основі мережі глобальних зв'язків, що зростає в геометричній прогресії, виходячи за межі національних держав. Ця мережа, яку плетуть міжнародні корпорації, неурядові організації та наукова громадськість, уже створює неофіційну глобальну систему, що внутрішньо близька організаційно впорядкованішій і всеосяжній системі глобального співробітництва.

На думку Бжезинського, США стоїть на вершині в чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: у *військовому* плані ця держава спроможна досягти будь-якої точки земної кулі – і не має в цьому суперників; у плані *економічному* вона залишається головним локомотивом глобального розвитку, навіть якщо в деяких аспектах їй кидають виклик Японія та ФРН (жодна з яких не має інших атрибутів глобальної могутності); у плані *технологічному* США зберігають провідну роль у найновіших сферах; у плані *культурному*, незважаючи на деяку грубуватість, ця країна має незрівнянну привабливість для всього світу, а надто – для молоді. Усе це дає США політичну перевагу, на яку не може розраховувати жодна інша держава. Саме поєднання цих чотирьох чинників робить, за Бжезинським, США єдиною всеосяжною глобальною наддержавою.

Отже, представники школи гіперглобалістів (революційних глобалістів) мають «максималістські підходи» до розв'язала глобальних проблем людства. Це концепції «глобальної рівності» і вирівнювання рівнів розвитку «центру» та «периферії» для збереження навколишнього середовища. Недолік цього підходу – відхід від реальності й однобічний максималізм країн, що розвиваються.

35.4. Політичні ідеї трансформістів (еволюційних глобалістів) (М. Кастельс, Дж. Розенау, Е. Гіденс, У. Бек)

Трансформісти (еволюційні глобалісти) вважають сучасну форму глобалізації історично безпрецедентною, яка свідчить про поступову адаптацію держав і суспільств до взаємозалежного нестабільного світу з його обов'язковими соціальними та політичними змінами, розглядають глобалізацію як процес, у якому відсутня чітко фіксована й визначена мета: або повністю інтегрований світовий ринок, глобальне суспільство, або глобальна цивілізація. На їхню думку, немає жодного апіорного підґрунтя вважати, що глобалізація повинна розвиватися в одному єдиному напрямі, причому сучасні трансформації не завжди мають позитивний результат, але, враховуючи їхню динамічність, інтенсивність і масштаб, вони безпрецедентні.

Глобалізація як прояв трансформаційного розвитку сучасної світової цивілізації викликала надзвичайну інтенсифікацію світових зв'язків, що перетворюють наш світ на єдиний економічний, політичний та інформаційний простір, а також стала поштовхом для кардинальної трансформації політики загалом і політичних інституцій та соціальних взаємодій зокрема. Політика глобалізації потребує від національної держави координації раніше незалежно прийнятих рішень із іншими національними державами і підпорядкування інтересів держав інтересам світового співтовариства. Вчені, які підтримують таку позицію, вимагають від держав і суспільства поступової адаптації до більш взаємозалежного й водночас нестабільного світу з його неминучими соціальними і політичними змінами, сукупність яких становить зміст розвитку сучасних суспільств та світового порядку.

Трансформісти (М. Кастельс, Д. Гольдблатт, Д. Перратон, Дж. Розенау, Е. Гіденс) вважають, що глобалізація – потужна сила, яка трансформує світ, відповідає за еволюцію суспільства, за зміну всього світового порядку, бачать у ній довготривалий суперечливий процес, здатний до всіляких змін, і вважають некоректним прогнозування параметрів майбутнього, передбачають поступовість змін традиційної концепції державності. Погляди окремих із названих вище мислителів уже були предметом аналізу в цьому підручнику, але в межах цієї теми виокремимо з їх учень лише розуміння глобалізації та її наслідків.

Глобальна економіка у XXI столітті буде поширюватися, використовуючи значне збільшення потужності телекомунікацій та обробки інформації.

М. Кастельс, «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура»

Для іспанського дослідника *Мануеля Кастельса* глобалізація пов'язана передусім із глобалізацією економіки. Поняття «глобальна економіка» у трактуванні Кастельса означає, що основні види економічної діяльності (виробництво, споживання й циркуляція товарів та послуг), а також їхні складники (капітал, праця, сировина, управління, інформація, технологія, ринки) зорганізуються в глобальному масштабі, безпосередньо або ж із використанням розгалуженої мережі, що пов'язує

економічних агентів. Ці ідеї він розвиває насамперед у трилогії «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996–1998).

Глобальною, на думку дослідника, є така економіка, яка здатна працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети. Кастельс досліджує причини виникнення, перспективи та обмеження розвитку глобальної економіки. У дослідженні процесу глобалізації теоретик звертається до соціо-економічного аналізу місця різних регіонів у глобальному економічному та інформаційному просторі. На думку Кастельса, глобалізацію світової економіки можна схарактеризувати як посилення взаємозалежності й взаємовпливу різних сфер та процесів світової економіки, що виражається в поступовому перетворенні світового господарства в єдиний ринок товарів, послуг, капіталу, робочої сили і знань.

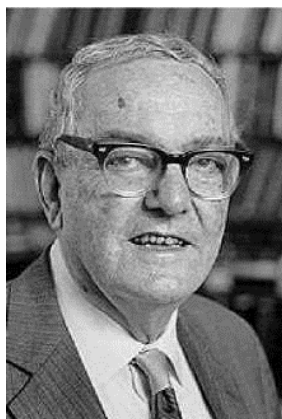
Кастельс аналізує взаємозв'язок глобалізації та інформатизації. Він провів соціологічний аналіз, фіксуючи, як змінилися соціальні відносини і соціальна структура. У дослідженні «Інформаційна епоха: економіка, культура та суспільство» науковець зробив спробу всебічно проаналізувати соціальні зміни в сучасному світі, пов'язані з принципово новою роллю інформаційних технологій. Кастельс розглядає соціальну структуру «мережевого суспільства», яке характеризується одночасною трансформацією економіки, політики й культури. На його думку, нові інформаційні технології, які є неодмінним інструментом такої всебічної трансформації, не можуть вважатися її причиною. За Кастельсом, в інформаційному суспільстві відбувається трансформація відносин влади. Зміни в політичній сфері пов'язані передовсім із кризою національної держави. Загалом Кастельс характеризує мережеве суспільство як систему, що розширюється, проникаючи різними шляхами і з різною інтенсивністю в усі регіони світу. Дослідник аргументовано назвав нинішнє суспільство «мережевим», ядром якого є глобальна економіка, що «працює як єдина система в режимі реального часу і масштабі всієї планети».

Мережеве суспільство так чи так набуває самовладного характеру, часто незалежного від волі людини чи інституцій традиційного суспільства. Кастельс стверджує, що глобальні мережі інструментального обміну селективно підключають чи відключають індивідів, групи, райони і навіть цілі країни згідно з їх значимістю для досягнення цілей, що обробляються мережею у неперервному потоці стратегічних рішень. З іншого боку, у світі, пронизаному глобальними потоками багатств, влади й образів, пошук ідентичності, колективної чи індивідуальної, приписаної чи сконструйованої, стає фундаментальним джерелом соціальних значень. Одна з таких назв – «світ Google», який ураховує вплив нових медій.

Усі сфери життя, починаючи з геополітики великих національних держав і закінчуючи повсякденням звичайних людей, змінюються, виявляючись поміченими в інформаційний простір і глобальні мережі. Революція в інформаційних технологіях – відправний пункт під час аналізу труднощів становлення нової економіки, суспільства та культури.

Різного роду фундаменталізми, що походять від різних джерел, будуть становити найбезкомпроміснійший виклик однобічному домінуванню інформаційного глобального капіталізму. Їх потенційний доступ до зброї масового знищення кидає гігантську тінь на оптимістичні перспективи інформаційної доби.

М. Кастельс, «Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура»

Джеймс Розенау
(1924–2011)

До трансформістів ми також відносимо *Джеймса Розенау* – представника американської політичної науки, який спеціалізувався на дослідженні глобальної політики та процесів глобалізації у США. Основні праці: «Дослідження глобальної взаємозалежності: нариси з транснаціоналізації з міжнародних питань» (1980), «Турбулентність у світовій політиці: теорія змін і безперервності» (1990), «Інформаційні технології та глобальна політика: зміна, обсяг влади й управління» (2002), «Глобалізація, безпека і національна держава: парадигми в перехідний період» (2005).

Глобалізація в системі поглядів Розенау означає, що людство має великий досвід міжнародної політики з тих часів коли національні держави домінували на міжнародній арені. Тепер почалася ера постінтернаціональної політики, коли національно-державні органи вимушені ділити глобальну арену і владу з інтернаціональними організаціями, транснаціональними корпораціями та транснаціональними політичними рухами. На думку дослідника, саме технології посилити взаємозалежність між локальними, національними й інтернаціональними суспільствами, причому в масштабах, не знаних жодною з історичних епох.

Розенау говорить про глобалізацію як про систему, що має у своїй основі не економіку, а постміжнародну політику. Цей вид політики – наслідок залучення у світовий процес безлічі урядових і неурядових організацій, влада і вплив яких значно зросли в останні десятиліття. У зв'язку з цим значну роль Розенау відводить технічному аспекту глобалізації, стверджуючи, що саме технології усувають географічні та соціальні простори й унеможливають домінанту когось одного з акторів постміжнародної політики.

Нову епоху Розенау визначає як епоху «фрагментації» (термін, що означає поєднання процесів інтеграції і фрагментації), для якої стає характерною розмитість межі між локальним та глобальним центром і периферією, внутрішньонаціональним та інтернаціональним. Виникнення епохи фрагментації позначається зростанням кількості процесів, у межах яких глобальний простір рухається і входить у локальні події. Процес цей супроводжується викривленням ідентичності, зміною авторитетів, переорієнтацією цінностей, розподілом багатополусної структури між національними й транснаціональними компонентами міжнародних відносин.

Учений виділяє три основних рівні глобальної організації або показників перетворень. Перший стосується індивідів на мікрорівні та фіксує революцію в підвищенні їхньої кваліфікації, що дає їм змогу більш чітко визначати своє місце в суспільстві й більш ефективно брати участь у колективних діях, які допомагають реалізовувати їхні інтереси. Другий показник перетворень пов'язаний із проміжним макромік-

Роззосереджена влада в глобальному масштабі – не те ж саме, що глобальний хаос... Відсутність супердержави не обов'язково уповільнює тенденції до підвищення керованості на глобальному рівні.

Дж. Розенау, «Управління некеруванним: проблема глобального роззосередження влади»

рорівнем, на якому відбувається зв'язок індивідів із їхніми групами, колективами. Останній вид перетворень спостерігається на глобальному макрорівні, на якому почали співіснувати два світи глобальної політики – поліцентричний світ, котрий складається із різноманітних неурядових організацій, та державоцентричний світ, – вони захищають свої сфери в умовах глобального порядку, що виникає. Слід ураховувати, що традиційний державоцентричний світ зовсім не замінюється новим світом, який складається з багатьох центрів влади, а навпаки, він існує і взаємодіє з ним.

У своїх дослідженнях Розенау звертає увагу на проблему глобалізації, аналізуючи відмінності між змістом цього поняття і змістом близьких йому термінів – глобалізм, універсалізм, складна взаємозалежність. На його думку, глобалізація характеризується передовсім відсутністю будь-яких територіальних і юридичних бар'єрів, може з легкістю долати будь-які державні кордони і стосуватиметься будь-якої соціальної спільноти.

Один із головних представників школи трансформістів *Ентоні Гіденс* у книзі «Третій шлях: відновлення соціал-демократії» (1998) відзначив, що нещодавно поняття «глобалізація» не фігурувало в наукових дискусіях, а зараз трапляються постійно. Він визначає глобалізацію як інтенсифікацію всесвітніх соціальних відносин, які пов'язують віддалені один від одного місцевості так, що те, які відбувається на місцях, формується подіями, що відбуваються за багато миль звідси, і навпаки. Гіденс розглядає глобалізацію як економічну капіталістичну систему, систему національних держав, а також військовий порядок, міжнародний поділ праці, глобальну комунікаційну мережу одночасно, створюючи багатовимірно-комплексне її подання, яке є найбільш загальним з усіх запропонованих. Особливість поглядів цього автора полягає в тому, що він намагається пояснити всі наявні в сучасному світі процеси за допомогою одного поняття «глобалізація», що може призводити до плутанини й змішання.

Ульріх Бек
(1944–2015)

Більш деталізованими видаються погляди німецького вченого *Ульріха Бека*, які досить близькі до уявлень Гіденса. Основні праці: «Суспільство ризику. На шляху до другого модерну» (1986), «Рефлексивна модернізація. Політика, традиція і естетика в сучасному соціальному устрої» (1994), «Що таке глобалізація?» (1997), «Влада та її опоненти в епоху глобалізму. Нова всесвітньо-політична економія» (2005), «Космополітичний світогляд» (2006), «Космополітична Європа» (2007, у співавторстві з Е. Грандом), «Світ під загрозою» (2009).

Дослідженню найважливіших тенденцій розвитку глобалізації присвячена книга науковця «Що таке глобалізація?».

У ній Бек показує, що перед сучасним суспільством стоять проблеми, які потребують створення нових концепцій держави та суспільства. Зокрема, глобальний капіталізм підриває основи демократичних свобод, радикалізує соціальну нерівність, підриває принципи соціальної справедливості та безпеки. Бек переконаний, що одною з політичних відповідей на виклики глобалізації може бути

«космополітична держава», яка ґрунтується на індивідуальності держави за ознакою національності та допускає співіснування національних ідентичностей згідно із закріпленим у конституції принципом толерантності.

Якщо розглядати проблеми, що породжуються з транснаціоналізацією повсякденного життя, праці та політики, одночасно і з національною, так і з космополітичною поглядів, переговори та угоди, засновані на міжнародних нормах і спрямовані на досягнення глобального консенсусу, безумовно розширюють можливості держави в найрізноманітніших сферах. Засвоєння ідеї набуття національними державами космо-

Глобалізм я називаю розуміння того, що світовий ринок витісняє або підмінює політичну діяльність, для мене це ідеологія панування світового ринку, ідеологія неолібералізму.

У. Бек, «Що таке глобалізація?»

політичного характеру, на думку Бека, здатне привести до формування нової стратегії врегулювання хронічних національних конфліктів і подолання пережитків імперських залежностей. Ця ідея відкриває шлях одночасного розв'язання двох завдань: *по-перше*, компенсації втрати національної автономії за допомогою розширення сфери об'єднаного суверенітету урядів країн-учасниць і таким чином, *по-друге*, – створення зв'язків між добробутом і юридичними рамками, що дають змогу співіснувати несумісним культурним домаганням, умовностям і традиціям.

В останніх працях – «Влада та її опоненти в епоху глобалізму. Нова всесвітньополітична економія», «Космополітичний світогляд», «Космополітична Європа», «Світ під загрозою» – Бек розробляє нову космополітичну соціальну теорію. Її основу складають три головні теми: критика націоналістичного світогляду («методологічний націоналізм»), розвиток космополітичної альтернативи («методологічний космополітизм»), обґрунтування ідеї «космополітичної соціології». На думку Бека, складний ренесанс космополітизму в гуманітарних і суспільствозначих науках в останні десятиліття обмежується у двох аспектах: *по-перше*, більшість дослідників і політиків продовжують орієнтувати свою діяльність навколо національної держави та мислять у національно-державницьких категоріях і формах організації. *По-друге*, занадто багато теоретиків винні в концептуалізації космополітизму як абстрактної й утопічної філософії, а не основи і формування соціальної реальності. Очевидно, що ідеї Бека мають важливе значення для розвитку сучасної політичної теорії та практики, але їх подальша розробка, зокрема ідея «космополітичної Realpolitik», ставить багато надзвичайно суперечливих, із погляду теорії, питань.

На думку Бека, глобалізація – найбільш уживане словом, яким дуже часто зловживають, слово, що належить до найнезрозуміліших, затуманених, політично ефективних слів останніх років, яке в найближчому майбутньому і залишиться таким. Слово «глобалізація»

має на увазі перехід до «всесвітності», глобальності, тобто до більш взаємопов'язаної світової системи, у якій взаємозалежні мережі й потоки долають традиційні кордони.

Під глобальністю розуміється те, що ми давно вже живемо у світовому суспільстві, у тому сенсі, що уявлення про замкнуті простори перетворилося на фікцію. Жодна країна або група країн не може відгородитися одна від одної. Різні форми економічної, культурної, політичної взаємодії стикаються одна з одною.

У. Бек, «Що таке глобалізація?»

Отже, глобалізація означає ануляцію відстаней, занурення в транснаціональні форми життя.

Бек виділяє вісім причин, через які неможливо позбутися глобальності, що вже виникла: 1) розширення географії і зростання щільності контактів у сфері міжнародної торгівлі, глобальне переплетення фінансових ринків, зростаюча потужність транснаціональних концернів; 2) триваюча інформаційна і комунікаційно-технологічна революція; 3) вимоги дотримання прав людини, які повсюдно висувуються, тобто принцип демократії (на словах); 4) образотворчі потоки, які охопили весь світ індустріальної культури; 5) постінтернаціональна, поліцентрична світова політика – разом із урядами існують транснаціональні актори, могутність і кількість яких постійно зростає (концерни, неурядові організації, ООН); 6) проблеми глобальних злиднів; 7) проблеми глобального руйнування довкілля; 8) проблеми транскультурних конфліктів на місцях.

Підсумовуючи, зауважимо, що сучасні проблеми глобального управління нерозривно пов'язані з інформаційною глобалізацією зокрема з глобальними масовими комунікаціями. Цей зв'язок настільки тісний, що багато дослідників цієї групи пропонують інтегрований комунікативно-управлінський підхід у глобалістиці.

35.5. Політичні ідеї представників скептичного підходу до глобалізації

Скептики, спираючись на суто економічне уявлення про глобалізацію, на відміну від гіперглобалістів, не поділяють думки про те, що глобалізація стверджує новий світовий порядок, при якому національній державі відводиться скромна роль, а влада національних урядів або державний суверенітет руйнуються глобальним управлінням. Скептики єдині в думці, що якими б не були напрямні сили інтернаціоналізації, вона все одно посилює нерівність між Північчю і Півднем, маргіналізацію менш розвинених держав. Якщо міжнародні економічні умови можуть послаблювати зусилля національних урядів, то це не означає, що вони взагалі позбавляються можливості діяти.

Скептики (П. Герст, Г. Томпсон, Д. Аллен, Р. Гілпін, Н. Фергюссон та ін.) виступають із прямою чи опосередкованою критикою теорії та практики глобалізації. Представники скептичної школи ставлять під сумнів, те, що має місце саме процес глобалізації, а не процес ускладнення світового порядку. Вони бачать у глобалізації поширення західного модернізму, а світову інтернаціоналізацію вважають супутнім продуктом поширення американського світового порядку. Під глобалізацією скептики розуміють уніфікацію життя на основі єдиних ліберальних цінностей через нав'язування цінностей розвинених країн іншим країнам та суспільствам.

Скептики стверджують, що глобалізація – це міф. Порівнюючи світові потоки товарів, інвестицій і робочої сили в XIX столітті зі сучасністю, вони зазначають, що досягнутий нині рівень економічної інтеграції нижчий, а отже, міра сучасної глобалізації перевищена. Більшість скептиків переконані: наявні зміни підтверджують лише те, що на економічну активність впливають процеси регіоналізації. Поняття глоба-

лізації, на думку скептиків, – це винахід захисників вільної торгівлі, які прагнуть знищити державу загального добробуту й тим самим зменшити державні видатки. Це рух назад, бо наприкінці XIX століття вже існувала так звана відкрита глобальна економіка.

Отже, скептики ставлять під сумнів ідею унікальності глобалізації як процесу. До того ж у глобалізації, на їхню думку, наявні протилежні тенденції: з одного боку, фінансово-економічна діяльність потребує дедалі більшого простору й передбачає відсутність зв'язку з певним місцем, а з другого – люди щораз гостріше відчувають потребу в приналежності до «рідного» середовища, де вони почувалися як удома. Слід також урахувувати, що більша частина праць, написаних скептиками, розглядає процес глобалізації з економічного або культурного погляду. Представники скептичного підходу взагалі критично розглядають погляди гіперглобалістів і намагаються розвіяти міфи, створені навколо глобалізації.

35.5.1. П. Герст та Г. Томпсон: сумніви в глобалізації

Пол Герст
(1946–2003)

Пол Герст і Грехем Томпсон у праці «Глобалізація під питанням: міжнародна економіка та можливості управління» (2006) наголошують: у світі спостерігаються загалом незначні зміни, які можуть бути потрактовані розширеним відтворенням капіталістичної економіки, при цьому національні держави будуть, як і колись, регуляторами національних економік. Герст і Томпсон вважають, що ідея нової високо інтернаціоналізованої, фактично неконтрольованої економіки, яка ґрунтується на дієвому світовому ринку, просто неможлива.

На думку Герста та Томпсона, залученність до глобальної економіки по-різному впливає на різні країни. Якщо співучасть у глобалізації приносить відчутні дивіденди економікам Китаю, Індії та низки тихоокеанських країн, то інші країни (наприклад, африканські, окремі латиноамериканські) вона повністю руйнує і спричиняє зuboжіння. Дослідники пророкують зростання впливу регіональних, а не глобальних економічних і фінансових організацій, підвищення значення національної адміністрації в питаннях економічної політики та ймовірне відкладання економічної глобалізації на більш віддалені періоди.

Герст і Томпсон вважають, що, незважаючи на досягнутий до кінця 90-х років XX століття високий рівень інтернаціоналізації економічного життя, світова економіка ще не стала повністю глобалізованою. Для обґрунтування цієї позиції наводяться такі аргументи: кількість успішних, справді транснаціональних корпорацій ще відносно невелика і більшість із них залишаються національно розміщеними; міжнародні потоки товарів, послуг і капіталу дедалі більше концентруються всередині самої групи провідних розвинених країн із ринковою економікою (фактично, триади США – Західна Європа – Японія).

На думку Герста і Томпсона, у сучасних умовах змінюються форми й методи управління економікою – політика в цій сфері стає поліцентричною, при цьому національні держави перетворюються в один із рівнів складної системи паралельно діючих і конкуруючих органів управління. Для того щоб управління було ефективним, вважають вони, потрібно переплести органи управління на міжнародному та національному рівнях у єдину, досить добре інтегровану систему. Але провідне місце в цих процесах має займати національна держава. У поглядах Герста і Томпсона найбільш суттєвим положенням є те, що вони вважають національні держави центральним елементом і суб'єктом сучасного світового господарства.

Грехем Томпсон

Дослідники підкреслюють, що глобалізація сильно вплинула на зміни в політичних і економічних відносинах між країнами та структуру світової економіки. Зокре-

Такі неурядові організації, як «Грінпіс» та «Червоний Хрест», здаються ймовірнішими кандидатами на дійсно транснаціональних діячів, ніж компанії. Легше створити космополітичну організацію заради загальносвітових справ на зразок навколишнього середовища чи прав людини, аніж побудувати бізнес без коріння, де персоналу пропонують ототожнювати себе з рутинною діяльністю і ставити її понад усе у світі.

П. Герст і Г. Томпсон, «Сумніви в глобалізації»

ма, посилюються лібералізаційні процеси на різних рівнях, важливого значення в міжнародних відносинах набули інтеграційні процеси. А лібералізація й інтеграція призвели до регіоналізації та регіоналізму. Регіоналізацію автори розглядають як паралельний із глобалізацією процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від національного на регіональний рівень, появу і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному та наднаціональному рівнях. Регіоналізація стає характерною не тільки для держав із федеративною формою

устрою, й для унітарних держав, цілих континентів і частин світу.

35.5.2. Виклики глобальному капіталізму в концепції Р. Гілпіна

Міркування щодо глобалізації висловлені в роботах американського політолога Роберта Гілпіна. Основні праці: «Війна та зміни у світовій політиці» (1981), «Виклик глобального капіталізму: світова економіка у XXI столітті» (2000), «Світова політична економіка: розуміння міжнародного економічного устрою» (2001).

Концепція Гілпіна належить до варіантів теорії довгих циклів з елементами структурного реалізму й історизму. У ній також наголошується, що міжнародна система існує в безперервному розвитку. В основі вчення лежать узагальнення економічних досліджень про тенденції розвитку великих імперій та інтерпретація на їх основі природи змін у світовій політиці.

Чільне місце в теорії займає концепція економічного лідерства однієї держави, що визначає розвиток міжнародної системи. Гілпін зазначає, що державний інтерес

лідера не може бути статичним. До кінця ХХ століття особливої значимості набув контроль над міжнародним розподілом праці; він превалює над політичним домінуванням або розширенням території. Теза про вплив міжнародної структури на державу зводиться до часткового контролю гегемона. Тобто Гілпін вважає структурою міжнародних відносин той вид підпорядкування, який складається в міжнародній системі.

В історії людства Гілпін виділяє три види таких структур:

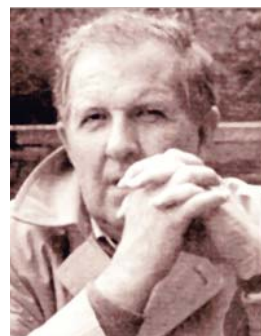
- перша – *гегемоністська*, фактично переважає в історії, оскільки всі відомі системи мали тенденцію розвиватися в бік гегемонії однієї держави;
- друга – *біполярна*, відповідає періоду «холодної війни», вона була порівняно менш стабільною і недовговічною;
- третя – *багатополярна структура*, існувала за законом балансу сил, але теж відносно недовго.

Цей механізм передбачав три можливі стратегії поведінки: «домінування» – використання матеріально-силових можливостей у сфері розподілу «суспільних благ» і раціоналізації їх споживання; «відмова від домінування»; «перетворення» своїх можливостей і силового потенціалу в стабільність і порядок, що передбачає необхідність переконати інші держави в тому, що гегемон не дотримуватиметься перших двох стратегій. Аналогічно теорії циклів у Гілпіна найбільш мирний стан міжнародної системи припадає на фазу найбільш стійкого панування чергового гегемона. Панування забезпечується насамперед економічною потужністю. Зліт і неминуче падіння чергового гегемона або імперії є функцією накопичення й наступного вичерпання економічних надлишків. Теорія Гілпіна не має яскраво вираженого прикладного характеру, як теорія циклів. За його власним визнанням, вона не претендує на наукову точність та значимість загальної теорії, а лише пропонує інші рамки для міркувань щодо згаданих питань.

35.5.2. Економічна глобалізація Н. Фергюсона

Наялл Фергюсон – британський історик, науковець і журналіст, автор кількох книг-бестселерів – «Імперія. Становлення і занепад британського світового порядку і уроки для глобальної влади» (2003), «Сходження грошей» (2010), «Цивілізація: чим Захід відрізняється від решти світу» (2014).

Фергюсон вибрав сферою дослідження фінансову політику найбільших держав Європи в співвідношенні з їх військовими та зовнішньополітичними досягненнями. Відповідно до позиції Фергюсона, ведення масштабних війн створює нові економічні інститути, зокрема прогресивні способи кредитування держави, через прийняття на себе імперських функцій. Таким чином, не політика пристосовується до економіки, а економіка до політики.

Роберт Гілпін
(нар. 1930)

Наялл Фергюсон
(нар. 1964)

На думку науковця, США – наймогутніша держава XXI століття – може постраждати не від перенапруження, як уважають американські ліберальні й консервативні ізоляціоністи, а, навпаки, від недонапруження, від нездатності (і, головне, небажання) реально виконувати імперську місію, вишукуючи для цього додаткові фінанси. Америка для Фергюсона – пряма спадкоємиця Британської імперії, яка не бажає цієї спадщини, проте приймає її. Фергюсон позиціонував себе не як апологет «американської імперії», а як її критик. Справа в тому, що для Фергюсона Америка поступається Британії в справі «англоглобалізації», імпортує, а не експортує капітал, і вона приймач, а не джерело міграції. У Фергюсона (як апологета імперської політики) викликає стурбованість і те, що США соромляться своєї імперської ролі, її громадяни не виявляють завзяття підкорювати світ і жертвувати заради такого завдання

Залишається питання: чи можна чогось навчитися на прикладі Британської імперії? Треба сказати, що експеримент з управління світом без Імперії не можна визнати успішним. Постімперіалістична епоха характеризується двома протилежними тенденціями: економічною глобалізацією та політичною фрагментацією. Перша, безумовно, сприяла економічному зростанню, хоча її плоди розподілялися вкрай нерівномірно. Друга тенденція асоціюється з проблемами громадянської війни і політичної нестабільності, які зіграли основну роль у руйнуванні найбільш розвинутих країн світу.

Н. Фергюсон, «Імперія. Становлення і занепад британського світового порядку і уроки для глобальної влади»

своїми життями, а влада змушена рахуватися з далеко не мілітаристськими настроями пересічних виборців.

Саме цими обставинами пояснюється нестійкий, нерегулярний характер ініціації США економічної глобалізації, тобто вільного перебігу капіталів і товарів. Глобалізація, сприяючи господарському розвитку світу, не перешкоджає політичній фрагментації людства. Ефективний ринок – зокрема і в глобальному масштабі – потребує ефективності держави, а такою державою сьогодні може бути тільки «американська імперія». Тільки Америка здатна грати роль «імперської держави», тільки вона може затвердити у світовому масштабі пріоритети вільного ринку.

Завдяки торговцям, мігрантам і місіонерам стала можлива, за визначенням Фергюсона, «глобалізація без канонерок».

Британське військова перевага була важливим, але не визначальним чинником стабільності імперії. Британія володіла найпотужнішим і сучасним флотом, військовими базами, розкиданими по всьому світу. Але імперія контролювала колонії швидше за рахунок гнучкої політики й сучасної інфраструктури. Саме за часів британського домінування континенти обплутали залізничі та телеграфні лінії. Сукупність цих чинників давала змогу стримувати зростання національних визвольних рухів. Адже, отримавши щеплення британської культури й освіти, колоніальна еліта хотіла більшого – відповідального уряду.

Імперською спадщиною для багатьох її колоній стала англійська мова, освіта, культура, інфраструктура, прецедентне право, інститути державного управління. Дух Великої Британії і сьогодні відчувається в різних частинах земної кулі – від Бостона до Сінгапуру і від Делі до Канберри. Однак головним цивілізаційним експортом Британської імперії, на думку Фергюсона, стала ідея свободи. Британія здійснила першу спробу глобалізації – за часів загального захоплення протекціоністською політикою,

задовго до появи СОТ і МВФ. Хоча імперія часто була не бездоганною щодо свободи особистості, вона, безперечно, захищала вільну торгівлю, рух капіталу й вільної праці, а також заохочувала масштабні інвестиції в інфраструктуру своїх колоній. Цим «стара добра Англія» ще в кінці XIX століття вигідно відрізнялася від імперій-конкурентів. Певною мірою імперіалізм Британії застарів, будучи надто джентльменським для нового світу «реальної політики». І Фергюсон не приховує своєї ностальгії за тими часами.

Фергюсон упритул наблизився до висновку, що не має ні найменшого сумніву у виправданості всіх дій США проти їхніх супротивників у різних частинах світу – від Балкан до Близького Сходу. США для нього – це імперія, яка відмовляється вважати себе імперією. Імперія, яка не бажає жертвувати своїм спокоєм і матеріальним благополуччям заради того, щоб увесь світ став менш небезпечним для існування. Це – військова держава, яка намагається уникнути перспективи ведення «вічної війни для досягнення вічного миру».

У роботі «Сходження грошей» Фергюсон аналізує історію світових фінансів, ключовим моментом у ній є доля нинішньої глобалізації. Історик нагадує нам, що світ уже пережив одну капіталістичну глобалізацію, яка також була пов'язана зі зростанням рівня життя на планеті. Її підставою в останній чверті XIX століття стала Британська імперія, а також симбіоз між фінансовим центром світу – Лондоном і найбільш динамічною країною континенту – Німеччиною. Запорукою нинішньої глобалізації стало економічне партнерство між найбільшим боржником і споживачем – США і новою фабрикою світу, кредитором – Китаєм. Політична напруженість між цими двома країнами, попереджає Фергюсон, може не тільки зруйнувати Кимерика, фінансову химеру, яка б пов'язала Китай і США, й спричинити відкочування світу до стану 30-х років XX століття, зміцнення національних кордонів, формування нових тоталітарних держав. Також Фергюсон прогнозує велику війну.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, сучасна глобалістика не має поки що єдиної парадигми. Зміст окремих парадигм залишається під тиском відповідних філософських доктрин, а системний комплексний підхід ще не набув статусу обов'язковості для всіх концепцій.

Глобалізація – складний політичний, соціально-економічний феномен – викликає безліч суперечок як серед широких верств населення в різних регіонах світу, так і серед дослідників. Для гіперглобалістів глобалізація означає нову еру, відмінна риса якої полягає в тому, що люди всюди дедалі більше потрапляють у залежність від порядків, які панують на світовому ринку. Скептики, навпаки, доводять, що глобалізація – це насправді міф, за яким ховається той факт, що в межах світового господарства щораз більше виділяються три основних регіональних блоки, у яких національні уряди залишаються дуже сильними. Нарешті, для трансформістів сучасна глобалізація уявляється історично безпрецедентною. На їхню думку, держави й суспільства в усіх куточках земної кулі відчувають глибокі зміни в міру того, як намагаються адаптуватися до більш пов'язаного зі середини, але вельми мінливого світу.

Кожна з названих шкіл, які беруть участь у дискусіях про глобалізацію, спирається на певні уявлення про динаміку та напрями глобальних змін. Це дає можливість побудувати узагальнену модель глобалізації, завдяки чому складається враження про неї як про історичний процес.

Питання для самоконтролю

1. Хто вперше вжив термін «глобалізм»?
2. У яких роках глобалізм сформувався як концептуальний напрям?
3. Назвіть етапи та головні школи глобалізму.
4. У чому особливості глобалізації та глокалізації Р. Робертсона?
5. Яким бачать космополітичне демократичне правління Д. Гелд та Е. Мак-Грю?
6. У чому полягає революційний глобалізм К. Омає?
7. Які етапи глобалізації визначає Т.Фрідман?
8. Як трактує глобалізацію Т. Фрідман?
9. Які основні позиції концепції глобалізму Дж. Ная та Р. Кохейна?
10. Як трактував глобальну монополію Америки З. Бжезинський?
11. Як трактував поняття «глобальна економіка» та «мережеве суспільство» М. Кастельс?
12. У чому сутність нової епохи «фрагментації» за Дж. Розенау?
13. Які причини називає У. Бек, що унеможливають зникнення глобалізації?
14. У чому полягає критичний погляд на глобалізацію П. Герста і Г. Томпсона?
15. Які особливості виділяє Н. Фергюсон в американській та британській варіаціях глобалізації?

Література

- Байдич К.* Теорія другого модерну в системі ідей У. Бека / К. Байдич // Панорама політологічних студій. – 2011. – Вип. 5–6. – С. 235–242.
- Бауман З.* Етика постмодерну / З. Бауман. – К. : Port-Royal, 2006. – 329 с.
- Бауман З.* Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
- Бауман З.* Плинні часи: життя в добу непевности / З. Бауман. – К. : Критика, 2013. – 176 с.
- Бек У.* Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 459 с.
- Бек У.* Космополитическое мировоззрение / У. Бек. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 311 с.
- Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 381 с.
- Бек У.* Что такое глобализация? : Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М. : Прогресс-традиция, 2001. – 303 с.

Бельська Т. Глобалізація / Т. Бельська // Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.] ; 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 97–98.

Бельська Т. Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин / Т. Бельська // Публічне управління : теорія та практика. – 2013. – № 1(13). – С. 72–78.

Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи / З. Бжезінський. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

Бжезінський З. Вибір : світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 204 с.

Бжезінський З. Стратегічне бачення : Америка і криза світової влади / З. Бжезінський. – Л. : Літопис, 2012. – 168 с.

Гарбадин А. Глобалізований світ / А. Гарбадин // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 492 с. – С. 67–68.

Гелд Д. Глобалізація/антиглобалізація / Д. Гелд, Е. МакГрю; [пер. з англ. І. Андрущенко]. – К. : К.І.С., 2004. – 180 с.

Гелд Д. Глобальні трансформації: Політика, економіка, культура / Д. Гелд, Е. Мак-Грю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон. – К. : Фенікс, 2003. – 580 с.

Гелд Д. Демократія і глобальний порядок / Д. Гелд // Демократія : Антологія / [упор. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 985–1024.

Герст П. Сумніви в глобалізації / П. Герст, Г. Томпсон ; [пер. з англ.]. – К. : К.І.С., 2002. – 306 с.

Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гідденс; [пер. з англ. Н. П. Поліщук]. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с.

Гіллін Р. Проблеми глобального капіталізму: Світова економіка в XXI столітті / Р. Гіллін ; [пер. з англ. С. І. Фатія]. – Х. : Каравела, 2004. – 360 с.

Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 900–981.

Кастельс М. Глобальний капіталізм / М. Кастельс // Экономические стратегии. – 2000. – № 3. – С. 15–25.

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; [пер. с англ.; под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

Киридон А. Космополітичний проект У. Бека і конструювання «нової регіональної ідентичності» в Європі / А. Киридон // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2011. – Вип. 22. – С. 220–225.

Кукарцев О. Кохейн Роберт Оуен / О. Кукарцев // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 765 с. – С. 339–340.

Митко А. Най Джозеф-молодший / А. Митко // // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 765 с. – С. 466.

Най Д. Гибкая сила. Как добиться успеха в мировой политике / Д. Най. – М. : Тренд, 2006. – 397 с.

Най Дж. Какой новый порядок? / Дж. Най // США: экономика, политика, идеология. – 1992. – № 11. – С. 3–12.

Робертсон Р. Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність / Р. Робертсон // У кн. : Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна ; [пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 400 с.

Тема 35. Політичні ідеї представників доктрини глобалізму

Розенау Н. Дж. Новые измерения безопасности: взаимодействие глобальных и локальных динамик / Н. Дж. Розенау // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 2. – С. 265–284.

Семигіна Т. Гелд Девід / Т. Семигіна // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 765 с. – С. 155–156.

Семигіна Т. Глокалізація / Т. Семигіна // Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.] ; 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 104–105.

Старіш О. Робертсон Роланд / О. Старіш // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 765 с. – С. 560.

Суший О. Бек Ульріх / О. Суший // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 765 с. – С. 55–57.

Тишкун Ю. Фергюсон Наял / Ю. Тишкун // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 765 с. – С. 656–657.

Угрин Л. Бауман Зигфрид / Л. Угрин // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 765 с. – С. 54–55.

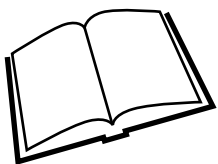
Фергюсон Н. Восхождение денег / Н. Фергюсон. – М. : Астрель, 2010. – 448 с.

Фергюсон Н. Цивилизация: чем Запад отличается от остального мира / Н. Фергюсон ; [пер. с англ. К. Бандуровского]. – М. : АСТ: CORPUS, 2014. – 544 с.

Фрідман Т. Лексус і оливкове дерево (уривки з книги) / Т. Фрідман // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/fridman.htm>

Ohmae K. The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy / К. Ohmae. – Harper Business, 1990. – 223 p.

ТЕМА 36

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ АЛЬТЕРГЛОБАЛІЗМУ Й АНТИГЛОБАЛІЗМУ

36.1. Антиглобалізм та альтерглобалізм як сучасні ідеологічні течії: теоретичні аспекти

36.2. Організаційні основи та практична діяльність антиглобалістських і альтерглобалістських рухів

36.3. Організаційна мережа АТТАК. Погляди К. Агімона та І. Рамоне. Діяльність «Via Campesina»

36.4. Латиноамериканський рух альтерглобалізму (Субкоманданте Маркос, У. Чавес та ін.)

36.5. Альтернативні теорії модернізації (Р. Пребіш, С. Фуртадо, Т. Дус-Сантус та ін.)

36.6. Світ-системний аналіз сучасного глобалізованого світу (А. Г. Франк, Дж. Аррігі, С. Амін)

36.7. Концепція «Імперії» А. Негрі та М. Хардта

36.8. Політичні ідеї представників екологічного антиглобалізму (В. Шіва, Дж. Ріфкін, Р. Нейдер та ін.)

36.9. «Доктрина шоку» Н. Кляйн

36.10. Концепція антиглобалізму Д. Кортена

36.11. Політичні погляди представників соціалістичного напрямку антиглобалізму (А. Каллінікос, С. Жижек, Л. Ларуш)

36.12. Анархо-синдикалістський напрям антиглобалізму (Н. Чомскі, М. Альберт, Дж. Холлоуей)

36.1. Антиглобалізм та альтерглобалізм як сучасні ідеологічні течії: теоретичні аспекти

Глобалізація стала сучасним трендом розвитку. Розвиток глобалізаційних процесів в сучасному світі породжує формування ідеологічних основ соціально-політичних рухів, що критикують глобалізаційні процеси. Основою ідеології таких рухів є

перш за все боротьба з процесом та наслідками глобалізації, тобто їх представники повністю визнають панування глобалізації в сучасному світі та необхідність вести боротьбу, застосовуючи засоби, які стали можливими лише за умов глобалізації (зокрема, мережеву структуру організацій, вільний обмін інформацією та под.). Такі рухи отримують назву *антиглобалістських (альтерглобалістських)*.

У сучасній політичній науці доволі часто можна побачити тенденцію до розуміння антиглобалізму та альтерглобалізму як єдиної системи соціально-політичних рухів і поглядів. Але, на нашу думку, можна простежити чітке розмежування цих двох понять у зв'язку з різноспрямованою метою діяльності таких рухів. *Альтерглобалізм* – це сукупність ідейних течій, які виступають не проти глобалізації, а за альтернативну глобалізацію, що базується на більш демократичних і справедливих засадах розвитку світу та суспільства. *Антиглобалізм* же розуміється перш за все як суспільно-політичний рух і сукупність ідеологічних течій, спрямований проти певних аспектів процесу глобалізації в її сучасній формі.

Антиглобалізм є цілковито абсурдною назвою для руху, який підкреслює свій міжнародний характер і який вельми ефективно може мобілізувати людей усіх п'яти континентів, долаючи національні кордони.

А. Каллінікос, «Антикапіталістичний маніфест»

Учасники антиглобалістських акцій дотримуються різних, часто протилежних уявлень про глобалізацію, альтернативи цьому процесу та тактику практичних дій. В основі коаліції доволі різнорідних суспільних і політичних угруповань лежить не прихильність до певного єдиного світогляду, а усвідомлення взаємозв'язку глобальних проблем, їх обумовленості ірраціональністю й антигуманністю існуючого суспільного устрою, основу якого становить домінування транснаціональних корпорацій (ТНК).

Критика ТНК є важливою частиною світоглядних основ антиглобалістського руху. Це проявляється у закликах до зміцнення суверенітету та влади національних держав на противагу транснаціональному контролю. Також до *основних постулатів* антиглобалістського руху відноситься: захист національних культур від постійно зростаючого впливу масової культури та стандартизації життя в усьому світі; створення умов для розвитку перш за все національної економіки та виробництва у боротьбі з транснаціоналізацією економічної системи; зміна домінуючої моделі руйнівного, виключно споживацького ставлення до довкілля, природних ресурсів; зміна системи перерозподілу доходів, що призводить до формування розриву в рівнях доходів і споживання в країнах; протест проти розподілу світу на країни «золотого мільярда» та «третього світу».

У політичній сфері антиглобалізм у першу чергу відстоює ідеї формування демократії участі, тобто розвиток сфери демократичного управління державою – від окремих елементів участі громадян у політиці, прийняття політичних рішень (таких, як вибори, референдуми) до «демократії взаємодії», яка передбачає постійну ефективну взаємодію громадянина та влади, наближеність і безсторонність влади.

Антиглобалістські рухи виступають як неформальні об'єднання, учасники яких готові до мобілізації, проведення спільних дій і пошуку нових учасників. Їх харак-

теризує відсутність якогось прообразу центрального апарату, наявність мережевої організації діяльності. Постійна активність учасників забезпечується через систему комунікативних мереж із метою підтримки постійного зв'язку та координації.

Доволі часто під антиглобалізмом розуміють одну з сучасних, нових політичних ідеологій. Особливістю антиглобалізму є те, що він органічно включає в себе доволі широкий спектр різних ідеологічних напрямків, світоглядних постулатів, етичних норм і навіть релігійних догм. До антиглобалістських рухів долучаються організації пацифістів, захисників тварин, екологів, анархістів, ізоляціоністів, представників сексуальних меншин, чисельні профспілкові організації, прихильники гноблених релігій, представники молодіжних, антифашистських, студентських та антивоєнних рухів, борці за права людини, захисники прав споживачів, противники абортів, безробітні, студенти, троцькісти, марксисты, націоналісти, євроскептики, навіть деякі неофашистські та радикально націоналістичні організації.

Ідейним родоначальником антиглобалізму вважають американського економіста, лауреата Нобелівської премії *Джеймса Тобіна*, який запропонував збирати хоча б символічний податок на операції з іноземними валютами і спрямовувати отримані кошти на соціальні потреби. Тобін у 1972 році підрахував: якщо обкласти податком у розмірі лише 0,1–0,25% усі здійснювані фінансові операції, то щороку можна одержувати не менш 150 млрд доларів додаткового прибутку. Цю суму він пропонував передавати міжнародним організаціям, що є альтернативами до чинних МВФ, Всесвітнього банку тощо, для боротьби з бідністю та нерівністю, розвитку економіки відсталих країн.

Альтерглобалізм насамперед намагається сформуванню альтернативу неоліберальній моделі глобалізації. Сама ідея глобалізації визнається невід'ємною частиною розвитку, але модель глобалізації, яка домінує в сучасному світі, не забезпечує повноцінного розвитку багатьох аспектів соціально-політичного життя: охорону довкілля, забезпечення соціальної справедливості (як на національному, так й на транснаціональному рівнях), належної охорони праці, захисту культурних особливостей і цінностей корінних народів, прав людини. Альтерглобалізм має на меті утвердити нову (іншу) систему світового розвитку та цінностей.

Отже, ідейні особливості альтерглобалізму полягають у його спрямованості насамперед на неприйняття глобалізації як процесу економічної та політичної експансії найвпливовіших країн світу та ТНК, що призводить до експлуатації країн, що розвиваються. Неоліберальна глобалізація асоціюється з діяльністю впливових міжнародних інститутів (СОТ, МВФ, Світовий банк), що спрямовані лише на відстоювання інтересів розвинених капіталістичних країн. При цьому альтерглобалізм як ідеологія визнає глобалізацію об'єктивним процесом розвитку світу. Інтернаціоналізація технологій, цінностей і культур визнається невід'ємною частиною розвитку. Тобто головна ідея – у межах глобалізації: економічні вимоги не повинні превалювати над демократичними цінностями, принципом економічної справедливості, захистом довкілля,

Антиглобалісти свідомо прагнуть об'єднати різні погляди та вписати їх в більш вільну структуру, не властиву традиційному стилю ідеологічної політики.

Дж. Шварцмантель, «Ідеологія та політика»

прав і свобод людини. Альтерглобалісти прагнуть зупинити процес, який називають втратою суверенітету демократичними інститутами, намагаються перешкоджати поширенню переконання, що розширення вільної торгівлі та скорочення державного сектора вигідно для найбідніших країн і знедолених у розвинених країнах. Найважливішими гаслами альтерглобалістських рухів є: «Інший світ можливий» («Another world is possible»), «Світ – не товар» («The world is not a commodity»). Сам термін «альтерглобалізм» був остаточно сформульований під час Всесвітнього соціального форуму 2001 року у Порту-Алегрі (Бразилія).

Успіх антиглобалістів і альтерглобалістів постійно залучає до них нове покоління активістів по всьому світу, зміцнює рух як коаліцію різних політичних груп і напрямів. Серед антиглобалістів триває дискусія про стратегію боротьби в майбутньому, проте одночасно зрозуміло: недостатньо тільки дотримуватися первісного імпульсу об'єднання з метою протистояння процесам глобалізації в сучасному напрямку.

36.2. Організаційні основи та практична діяльність антиглобалістських і альтерглобалістських рухів

Антиглобалістські та альтерглобалістські рухи гучно заявили про себе за допомогою масових протестних акцій на рубежі 1990-х і 2000-х років. Розрізнені протестні виступи, певною мірою були спрямовані проти різних негативних проявів і окремих аспектів політики неоліберальної глобалізації, вперше опинилися об'єднані під загальним найменуванням «антиглобалістський рух». Його головною відмінною рисою була не тільки активна протидія процесу глобалізації, а й спільне вироблення цілком конкретних конструктивних рішень щодо подолання низки його основних протиріч, пошук нових форм соціальної самоорганізації та взаємодії різних громадських об'єднань і соціальних груп.

Як вже зазначалось, антиглобалістський рух сформував нову систему розвитку громадських рухів і форм їх взаємодії. Організацію та засоби проведення акції антиглобалісти планують і втілюють у життя за допомогою інтернет-комунікацій. Вони не формують бюрократичну структуру з єдиним центром. Яскравим прикладом сучасною мережевої структури антиглобалістів є міжнародна мережа активістів і хактивістів «Анонімус». Вона виступає за відсутність будь-яких обмежень у мережі Інтернет (політичних, соціальних, економічних і торговельно-промислових обмежень, зокрема, проти боротьби за захист авторських прав, «піратством»). Представники цієї організації також активні учасники акцій протесту антиглобалістів. Уперше вони взяли участь у протестних акціях проти діяльності церкви Саентологів, й досі активно беруть участь у більшості акцій протестів антиглобалістів.

Маска Гая Фокса – один із символів спільноти «Анонімус»

Гнучкість, рухомість форм організації формують розвинену систему самоуправління, що характеризується високим рівнем внутрішньої демократії, демократичністю учас-

ті. Певною мірою така організація пояснюється крос-ідеологічною та міжкласовою особливістю організацій при загальній орієнтації на практичний результат у створенні більш вільного і соціально-справедливого світового суспільства. Намагання створити єдиний фронт протесту спрямувало антиглобалістів до необхідності співпраці зі старими традиційними протестними організаціями, перш за все з профспілками і лівими партіями. Антиглобалісти виробили колективні *принципи* своєї боротьби: толерантність, відкритість, солідарність, плюралізм, демократична мобілізація. Спочатку їх акції мали спонтанний характер, їх активність проявлялась і була прив'язана до форумів глобальної економіки, глобальної політики. Мобілізація учасників акцій проводилась через Інтернет.

Серед представників антиглобалістського руху доволі яскраво виділяються представники радикального напрямку. До них відносяться такі організації як: *Санаписька Армія Національного Визволення* («Ejército Zapatista de Liberación Nacional»), «Чорний блок» («Black bloc»), італійська «*Досить вже!*» («¡Ya Basta!»), іспанський «*Рух глобальної опору*» («Movimiento de resistencia global»), англійська «*Глобалізуємо опір*» («Globalize Resistance»). Вони представляють собою рух за права молоді, обмеження влади монополій.

Так, «Чорний блок» – це передусім анархістська організація, яка отримала свою назву завдяки використанню тактики протестів і маршів, де люди носять чорний одяг, шарфи, сонцезахисні окуляри, лижні маски та інші предмети одягу з метою забезпечення анонімності. Це пов'язано з тим, що представники цієї організації доволі часто вступають у сутички з правоохоронцями. Згадані організації притримуються принципів прямої дії, що включає в себе вуличні протести, графіті-атаки, бойкот, блокування роботи органів державної влади. Доволі цікавою є північноамериканська організація «Мережа прямої дії» («Direct Action Network»), що представляє передусім університетський рух, який веде боротьбу проти комерціалізації вищої школи.

Важливою частиною антиглобалістського руху є міжнародні неурядові організації, що виникли задовго до появи антиглобалізму, але останніми роками приєдналися до нього. До них відносяться: «Міжнародна амністія» («Amnesty International»), «Лікарі без кордонів» («Medecins sans frontieres»), «Міжнародна федерація з прав людини» («Fédération internationale des ligues des Droits de l'Homme»), «Оксфам» («Oxfam») та ін. Частина організацій спрямовує свою діяльність на допомогу соціально незахищеним верствам населення. Зокрема, італійська організація «Білі халати» («Tute bianche»), що спеціалізується на захисті прав хворих, незабезпечених, мігрантів, жінок, дітей. Доволі широкий спектр антиглобалістського руху займають екологічні організації, зокрема: «Повернімо собі вулицю» («Reclaim the Street»), «Фронт визволення тварин» («Animal Liberation Front»), «Друзі землі» («Friends of the Earth International»), «Чорний ліс» («Schwarzwald»). Формуються численні селянські організації – «Селянський шлях» («Via campesina»), «Рух бідняків Таїланду», «Рух безземельних селян» («Movimento dos Trabalhadores Sem Terra»), який заснував відомий бразильський економіст Ж. П. Стеділе та ін.

Важливе місце займають організації, що борються з негативними економічними наслідками глобалізації, за створення нової економічної та фінансової системи в світі. Серед них варто виділити АТТАК, «Фокус на Глобальний Південь» («Focus for the

Global South»), «50-ти років достатньо» («50 years enough»), «Банк ненависті» («Bank of hatred»), «Бреттон-Вудський проект» («Bretton Woods Project»), «Галіфакська ініціатива» («Halifax Initiative»), «Списання боргу» («Drop the Debt»).

У процесі розвитку до антиглобалістського руху почали активно залучатись різноманітні профспілкові організації, зокрема: Бразильський Єдиний профцентр трудящих (CUT), Конгрес південноафриканських профспілок (КОСАТУ), Конфедерація профспілок Південної Кореї. Активно співпрацює з антиглобалістами Міжнародна конфедерація вільних профспілок (МКВП), що нараховує майже 157 млн членів. Проти глобалізації виступають і багато націоналістичних рухів (наприклад, французький «Національний фронт»), а також ультраправі політичні сили.

Сьогодні вже можна побачити намагання сформувати міжнародний комітет анти-та альтерглобалістів. Однак через свій мережевий характер, формування єдиної структури достатньо проблематичне. Формою вироблення спільних вимог і плану дій на певний час став *Всесвітній соціальний форум* (ВСФ), який має мету об'єднати зусилля соціальних організацій у роботі над альтернативними соціально-економічними проектами. Подібно до міжнародного з 2002 року також проводиться *Європейський соціальний форум*.

Система соціальних форумів надає можливість обговорювати найважливіші питання та шукати нові напрями світового економічного, політичного, соціального розвитку. Попередницею світових форумів вважають «Інтергалактичну зустріч проти неолібералізму», яка була організована за ініціативою мексиканських сапатистів улітку 1996 року. Перший ВСФ пройшов 2001 році у місті Порту-Алегрі (Бразилія). Форум залучив багатьох представників антиглобалістських рухів, політиків, державних діячів. Участь у форумах брав діючий на той час Президент Бразилії Л. да Сілва, а також Н. Чомскі, А. Каллінікос та ін. Кількість учасників ВСФ зростає з кожним роком та налічує близько 100 тис. учасників із понад 120 країн світу. ВСФ, зазвичай, не проводять в країнах Європи, що підкреслює спрямованість на боротьбу з наслідками глобалізації та за вирівнювання рівнів доходів у країнах світу. Частіше за все він проводиться в Бразилії, також залучаються такі країни, як Індія, Пакистан, Малі, Сенегал, Кенія, Венесуела. У 2015 році ВСФ відбувся у Тунісі, у 2016 – у Монреалі (Канада).

Альтернативи, запропоновані на ВСФ, протистоять процесу глобалізації, що управляється великими транснаціональними корпораціями, а також урядами і міжнародними організаціями, які знаходяться на службі інтересів цих корпорацій. ВСФ об'єднує організації та рухи громадянського суспільства з усіх країн світу, але не планує бути органом, що представляє все світове громадянське суспільство.

Важливість створення єдиного майданчика для формування спільної мети полягає ще в тому, що серед антиглобалістів є значні суперечності щодо тактики проведення протестів. Вони різняться: застосовуються акції блокади, громадянської непокорі, саботаж, руйнування магазинів, банків, представництв корпорацій, зрив конференцій, зустрічей і заходів наднаціональних організацій, хакерські атаки та ін.

Поки що найбільш дієвими та резонансними акціями анти- й альтерглобалістів є публічні масові демонстрації. Антиглобалістські організації відомі намаганнями

зривати резонансні міжнародні саміти, зустрічі G-8 (G-7), економічні форуми. Акції антиглобалістів остаточно зірвали намагання прийняти Конституцію ЄС. Найбільш масові акції відбувались у Сієтлі, Генуї, Мельбурні, Давосі, Вашингтоні, Празі. Доволі часто такі акції супроводжуються випадками насилля, вандалізму, часто зустрічаються сутички із правоохоронцями.

Доволі цікаві акції непокори відбувались в Греції. Так у січні 2009 року медичний персонал захопив лікарню в Афінах. Вони надавали безкоштовні медичні послуги всім пацієнтам, що було акцією непокори діям владних органів в галузі охорони здоров'я. Через місяць у тому ж 2009 році актори і музиканти захопили національний драматичний театр у Афінах. Їх акція була спрямована на перетворення театру на осередок культури, а не місце отримання прибутку.

Сьогодні доволі часто деякі організації (їх лідери) анти- та альтерглобалістів обирають більш помірковані форми впливу на світову політику. Вони долучаються до діяльності політичних партій, обираються депутатами національних парламентів і Європарламенту.

36.3. Організаційна мережа АТТАК. Погляди К. Агімона та І. Рамоне. Діяльність «Via Campesina»

У Франції історично сформований активний протестний рух. Соціалістичні та профспілкові рухи завжди були важливою частиною політичної сфери цієї держави. Зі зародженням антиглобалістського руху ідеї протистояння неоліберальній моделі глобалізації набули поширення у Франції. Однією з найвпливовіших антиглобалістських організацій у Франції та світі стала створена у 1998 році АТТАК (аббревіатура гасла «За податок Тобіна¹ на користь громадян»). Її ще називають «клубом інтелектуалів» антиглобалізму». Діяльність організації не обмежується діяльністю проти фінансових спекуляцій та виступає не тільки за податок Тобіна. Організація приймає участь у всіх міжнародних і континентальних форумах, є активним членом акцій протесту.

Ігнасіо Рамоне
(нар. 1943)

Діяльність АТТАК тісно пов'язана з діяльністю антиглобалістської газети «Le Mond Diplomatique». Своїм створенням ця організація зобов'язана статті Ігнасіо Рамоне «Обеззброїти ринок» (1997). Рамоне – французький дослідник іспанського походження. Автор праць про масову культуру та геополітику: «Геополітика хаосу» (1997), «Мовчазна пропаганда» (2000), «Фідель Кастро: Біографія на два голоси» (2008) та ін.

¹ Податок Тобіна – пропозиція, висловлена ще на початку 1970-их щодо оподаткування фінансових операцій. Якщо б цей податок дорівнював би лише 0,1-0,25%, це могло б різко обмежити транскордонні валютні спекуляції, зробивши велику частину з них не вигідною і зменшити їх шкоду, особливо для країн, що розвиваються.

Тема 36. Політичні ідеї представників альтерглобалізму й антиглобалізму

Рамоне зазначав, що сучасна міжнародна політика характеризується протистоянням двох тенденцій: глобалізації та націоналізму. З одного боку, деякі держави прагнуть об'єднатись із метою створення більш крупних, міцних економічних, політичних і оборонних союзів. На протилежному полюсі цього процесу – багатонаціональні державні комплекси, що переживають ефект розпаду.

На думку Рамоне, наприкінці ХХ століття всі держави залучені до великого руху глобалізації. Фінансові ринки пов'язують країни, але, за висловом Рамоне, «обплутують тюремними путами» їх уряди. Практично жодна країна не має змоги бути ізольованою. Дослідник зауважує, що західне суспільство тривожить безробіття, невпевненість, його лякають нові технології, глобалізація економіки, деградація природи та корупція.

Рамоне зазначав, що кінець століття є періодом перебудови геостратегічних сил, соціальних форм, економічних суб'єктів. На зміну великій надії на «новий світовий порядок» приходить передчуття того, що світ рухається до хаосу. Світ, який би мав гармонічно управлятись ООН, не відбувся.

У статті «Обеззброїти ринок» (1997) Рамоне зазначав, що в західному капіталістичному суспільстві вкрай загострилися соціально-економічні протиріччя, які в подальшому будуть тільки посилюватися, якщо не вжити дієвих заходів щодо їх подолання. Головна причина криз, на думку Рамоне, криється в стрімкому зростанні фінансових ринків, які все більше віддаляються від сфери виробництва і торгівлі, а в найближчій перспективі і зовсім можуть набути абсолютно самостійного характеру. Рамоне закликає до створення міжнародної неурядової організації – «Дії за введення податку Тобіна на допомогу громадянам» (АТТАК), яка могла б стати цілком дієвим засобом тиску на уряди.

На певний час «АТТАК» фактично стала обличчям європейського антиглобалізму. Головними завданнями АТТАК стали: відновлення простору, відданого демократією на користь фінансового капіталу; не дати державам поступатися національним суверенітетом; створити демократичний простір на глобальному рівні. Для реалізації цих завдань АТТАК передбачає такі *засоби боротьби*: перешкоджання міжнародним фінансовим спекуляціям; обкладання спеціальним податком доходу від капіталу; боротьба проти безподаткових «оазисів»; сприяння гласності інвестицій в економічно залежних країнах; встановлення такого законного статусу для банківських і фінансових операцій, що не завдають шкоди споживачам і громадянам; сприяння анулюванню державних боргів економічно залежних країн і передачі вивільнених таким чином коштів на потреби населення і довгострокового розвитку цих країн.

АТТАК виявилася одним із найуспішніших проєктів антиглобалістського руху. Секрет успіху організації – у відносній поміркованості вимог даного об'єднання, що дозволили вийти на діалог із представниками фінансової та політичної еліти. На даний момент чисельність прихильників АТТАК зросла багаторазово. У понад 30 країнах виникли аналогічні організації з такою ж назвою, наприклад, «АТТАК-Бразилія», «АТТАК-Аргентина», «АТТАК-Німеччина».

Безпосередньо у Франції АТТАК організована як мережа місцевих комітетів у містах і кварталах. Національний орган координує у Франції плани дій і виробляє

пріоритетні напрямки діяльності руху, але місцеві комітети самі визначають те, як вони діятимуть. Почесним президентом АТТАК та координатором її міжнародної комісії є *Бернар Кассен*, відомий французький політичний діяч, професор, редактор і генеральний директор «Le Mond Diplomatique» (до 2008 року).

Б. Кассен є ключовою фігурою в русі антиглобалізму у Франції та на міжнародному рівні. Він сприяв створенню та проведенню першого Всесвітнього соціального форуму та сприяв діяльності Європейського соціального форуму. Кассен опублікував сотні статей в численних французьких і іноземних газет і журналів, зокрема, «Наручники ідеології “вільного обміну”» (1993), «Все почалося в Порту-Алегрі...» (2003), «Імперія перманентної війни» (2004), «Маніфест антиглобалізму» (2008) та ін. Кассен відзначає, що економічне, неоліберальне мислення стає цілком незалежним від будь-якого іншого – політичного, культурного, соціального. У підсумку в країнах, де перемагає ця ідеологія, змінюється сам тип людини – з громадянина він стає споживачем. Економічна відкритість призводить до того, що в дійсності самі народи позбавляються свободи як у власній економіці, так і в зовнішній торгівлі. Таким чином, жертвою глобалізації стає демократія. Кассен зазначав, що основною проблемою демократії стає питання про те, як припинити контрольовані вузькими мондіалістськими угрупованнями економічні та політичні відносини.

Крістоф Агітон
(нар. 1953)

Впливовим ідеологом руху АТТАК є також *Крістоф Агітон* – соціолог, дослідник, профспілковий і громадський діяч. Основні праці: «Повернення соціального питання. Відродження соціальних рухів у Франції» (1997), «АТТАК проти диктатури ринків» (1999, у співавторстві). У роботі «Альтернативний глобалізм. Нові світові рухи протесту» (2003) дослідник детально проаналізував процес становлення нового руху, розглянув його еволюцію і з урахуванням регіональних відмінностей та особливостей. Також в роботі аналізуються тактики та стратегії різних антиглобалістських рухів.

Агітон зауважує, що перемога у боротьбі за введення в дію податку Тобіна привела б до необхідності створення структури, відповідальної за його збір, а також вироблення механізмів його розподілення. Цей процес призведе до реформування системи інвестицій, потоків доходів і перерозподілу капіталу в різних частинах світу. Дослідник зазначає, що кожен етап боротьби буде посилювати зв'язок проблем різних рівнів: від локальних до глобальних. Перемоги відкриють можливості для глобального регулювання, але у випадку провалу міжнародних кампаній, антиглобалісти можуть обмежитись захистом національних досягнень.

Міжнародні політичні зв'язки, на думку Агітона, відіграють важливу роль: вони допомагають зрозуміти всю різноманітність світу. Капіталістичні уряди використовують націоналізм і міжнаціональну ворожнечу для зміцнення своєї влади та маніпулювання масами. Вести боротьбу проти окремих націй (наприклад, американців) – означає не розуміти справжніх причин бідності. Прийняти націоналістичну точку зору – означає підкорення капіталістичній ідеології. Альтерглобалістичний рух пропонує інший

шлях розвитку – спільна боротьба громадськості Сходу та Заходу, Півдня та Півночі не проти конкретних націй, а проти капіталістів і правлячих верхівок.

Ще одним прикладом міжнародної антиглобалістської організації є «Селянський шлях» («Via Campesina»), створена у 1993 році. На сьогодні це об'єднання представлено у понад 70 країнах, налічує близько 164 місцевих і національних організацій. У цілому, організація представляє інтереси близько 200 млн фермерів. «Via Campesina» є прикладом успіху та розширення транснаціональних рухів демократії участі. Організація координує селянські організації малого і середнього масштабу виробників, працівників сільського господарства, жінок-фермерів і громад корінних народів Азії, Африки, Америки і Європи. Організація захищає дрібне стале сільське господарство як засіб сприяння соціальної справедливості і гідності, рішуче виступає проти транснаціональних компаній, які знищують людей і природу. Основна мета – реалізація продовольчого суверенітету та зупинення руйнівного впливу неоліберального процесу. Продовольчий суверенітет виступає як відповідь на не якісні продукти харчування, бідність і кліматичні кризи, завдяки розвитку місцевого виробництва і місцевого споживання продуктів харчування. Це дає країні право на захист своїх місцевих виробників від дешевого імпорту і контролю за виробництвом. Організація заснована на переконанні, що дрібні фермери здатні виробляти їжу для своїх громад, нагодувати світ економічно вигідним і здоровим способом. «Via Campesina» є низовим масовим рухом. Генеральний координатор – *Елізабет Мнофу* фокусується на проблемі насильства щодо жінок і молоді.

Прес-секретарем «Via Campesina» є *Жозе Бове*, політик, альтерглобаліст, активіст профспілки сільськогосподарських робітників Франції, співкерівник Європейської партії зелених, депутат Європарламенту після виборів 2014 року. Найвідоміші свої праці він написав у співавторстві з журналістом Ж. Люно: «Ми Селяни» (2000), «Світ не є товаром; фермери проти фаст-фудів» (2001), «Їжа в заручниках» (2015). Бове став упізнаваним завдяки участі в акції проти будівництва «Макдональдса». Коли мирний протест не дав результату, 200 осіб на чолі з Бове розібрали незавершену будівлю, а сам Бове таранив будівлю на бульдозері. Він пояснював це боротьбою проти вільної торгівлі глобального капіталізму. Бове заявляє, що він не проти існування СОТ і глобальних правил. Навпаки, він погоджується з необхідністю загальних глобальних правил. Його опір пояснюється відсутністю демократії в затвердженні правил та їх змісті.

36.4. Латиноамериканський рух альтерглобалізму (Субкоманданте Маркос, У. Чавес та ін.)

Деякі суспільно-політичні рухи у Латинській Америці доволі часто називають родоначальниками світового альтерглобалізму. Доволі часто зазначається, що початком

По якому шляху рушить людство? У першу чергу, це залежить від того як будуть розвиватись соціально-політичні рухи, як вони зможуть виразити різні типи інтересів та створити альтернативу неолібералізму.

К. Агітон, «Альтернативний глобалізм. Нові світові рухи протесту»

антиглобалізаційних процесів стали події у Мексиці, коли 1 січня 1994 року відбулися виступи індіанців зі штату Чіапас проти політики держави. В цей день Мексика приєдналася до угоди про вільну торгівлю (NAFTA). Сапатистська армія національного визволення (САНВ) зайняла кілька населених пунктів. Цей рух засновувався на основі селянського руху, який ще у 1910 році призвів до мексиканської революції під керівництвом Е. Сапати і Х. Арамбули (П. Вільї). САНВ була утворена у 1983 році нечисельною групою політичних активістів із різних організацій.

Причинами виникнення руху сапатистів стали: голод, проблеми зі житлом, освітою, відсутністю належних умов праці, ефективної доступної системи охорони здоров'я, невідповідність політики в країні принципам демократії, а також відсутність свободи слова та думки. Це в першу чергу стосувалося індіанських общин. Окремо розглядалась проблема постійного іноземного втручання у вирішення національних питань. Найскладнішою проблемою було і залишається аграрне питання.

Одним із політичних і ідеологічних лідерів САНВ є *Субкоманданте Маркос*. Він є легендою, загальноновизнаним символом антиглобалізму. На публіці завжди з'являється в чорній масці. Маркос автор понад 200 есе та 21 книги. Найвідоміші його праці: «Історія кольорів» (1996), «Четверта світова війна» (1997), «Інша революція. Сапатисти проти нового світового порядку» (2001), «Наше слово – наша зброя» (2002).

Маркос називає Третьою світовою війною «холодну війну» між США та СРСР. Четверта світова війна, на його думку, ведеться зараз між великими фінансовими центрами, інтенсивність ведення війни дуже велика. Фінансовий капітал почав розвиток своєї войовничої стратегії щодо нового світу і до всього того, що залишалося ще цілим від світу старого. Глобалізація нової війни є не що інше, як глобалізація логіки фінансових ринків.

Закінчення «холодної війни» поставило міжнародні відносини в нові рамки, в яких нова боротьба за ці нові ринки і території викликала нову, Четверту світову війну.

Субкоманданте Маркос, «Четверта світова війна»

Глобалізація спромоглась стерти кордони між державами-суперниками, що з давніх часів ворогували між собою, і змусила їх об'єднатися та створити політичний союз. Маркос зауважує, що у цій новій світовій війні сучасної політики, як організатора системи національної держави, більше не існує.

Маркос виділяє *сім деталей* сучасного світового порядку, що мають допомогти побачити та проаналізувати світ. Він зауважує, що деталей набагато більше, але якщо

**Субкоманданте
Маркос**
(нар. імовірно 1957)

Міжнародний капіталізм, на думку Маркоса, пожинає свої жертви, скасовуючи капіталізм національний і виснажуючи до анемії владу громадських структур. У сучасних держав вже немає сили, необхідної для протистояння діям міжнародних ринків, що зневажають інтереси громадян і урядів.

Європейський Союз, що утворився в результаті неолібералізму, є, за Маркосом, результатом Четвертої світової війни. У цьому випадку економічна

хоча б сім із них вдасться зібрати воєдино, ми зможемо зберегти надію на те, що цей світовий конфлікт не покінчить із найслабшим з противників – людством.

Перша деталь – це подвійне накопичення, накопичення багатства і бідності на двох полюсах світового співтовариства. Форма перерозподілу суспільних багатств неолібералізмом полягає не в чому іншому, як в розподілі подвійного абсурду накопичення: накопиченні багатств у руках небагатьох і накопиченні бідності серед мільйонів людей. Несправедливість і нерівність Маркос визначає як відмітні риси сучасного світу.

Друга деталь – це глобалізація експлуатації абсолютно всього світу. На думку Маркоса, неолібералізм стверджує, що економічне зростання неминуче призводить до кращого розподілу багатства і до зростання зайнятості, але це не так. Абсолютизм фінансового капіталу не покращує перерозподілу багатства. Бідність, безробіття і важкі умови роботи є його структурними наслідками. Нова технологічна революція (інформативна) і нова революція політична (виникнення мегаполісів на руїнах національних держав) породжують нову соціальну «революцію». Ця «революція» є не що інше, як реорганізація сил суспільства і, перш за все, робочої сили.

Третя деталь – міграція, яку Маркос називає блукаючим жахиттям. Для завоювання нових територій (до яких, на думку Маркоса, відносяться й колишні соціалістичні країни) фінансові центри розвивають потрібну стратегію «злочину і дикості»: розпалюють регіональні війни та внутрішні конфлікти; капітали рухаються новими шляхами накопичення; величезні маси працівників переміщуються. Наслідком Четвертої світової війни є постійний рух мільйонів емігрантів із усього світу, які приречені на переслідування ксенофобів, погані умови роботи, втрату культурної ідентичності, поліцейські репресії, голод і смерть. Новий світовий порядок організовує переміщення спеціалізованої та неспеціалізованої робочої сили туди, де йому це необхідно. Ринки зайнятості все більше і більше зумовлюються міграційними потоками.

Четверта деталь – світове фінансове об'єднання і глобалізація корупції та злочинності. Маркос наголошує, що з початком Четвертої світової війни, відкриттям нових ринків, приватизації, послабленням контролю над торгівлею і міжнародними фінансами, організована злочинність теж глобалізує свою діяльність. Злочинні організації захоплюють і реорганізують нові ринки. Крім злочинного бізнесу, вони також беруть участь у бізнесі легальному. Організована злочинність інвестує в легальний бізнес не тільки з метою «відмивання» брудних грошей, а й для того, щоб створити нові капітали для нелегальної діяльності.

П'ята деталь – насилля держави. Держава в умовах неолібералізму добровільно скорочується до «необхідного мінімуму». За Маркосом, національні держави більш-менш швидко перетворюються в звичайний апарат із охорони безпеки мегапідприємств. Замість того, щоб направити громадські кошти на соціальні потреби, держави воліють покращувати озброєння та підготовку своїх репресивних сил для того, щоб

І тому, і з багатьох інших причин... необхідно зробити новий світ. Світ, в якому буде місце для багатьох світів, місце для всіх світів ...

Субкоманданте Маркос, «Четверта світова війна»

ефективно впоратися із завданням, яке політика вже давно перестала виконувати, – контроль над суспільством.

Шоста деталь – мегаполітика. Маркос стверджує, що національні держави сьогодні схильні до нападу з боку фінансових центрів і «змушені» розчинитися всередині мегаполісів. Але неолібералізм не тільки веде свою війну, «об'єднуючи» країни і регіони. Його стратегія руйнування й упорядкування призводить до формування «тріщини» всередині держав. Незалежно від приводів, ідеологій і прапорів, нинішня світова динаміка руйнування цілісності національних держав є наслідком світової політики, що прагне затвердити свою владу і створити оптимальні умови для свого відтворення, тільки на руїнах національних держав. Маркос зазначає, що в усьому світі в різному масштабі і з різним ступенем інтенсивності повторюється процес національного розчленування. Сепаратистські тенденції присутні в Іспанії (Країна Басків, Каталонія і Галісія), Італії (Падуа), Бельгії (Фландрія), Франції (Корсика), Об'єднаному Королівстві Великобританії (Шотландія та Уельс) і Канаді (Квебек). Глобалізація створює розчленований світ, переповнений уламками, ізольованими один від іншого. Але неолібералізм, не тільки розчленовує його, крім цього він створює політико-економічний центр, який кермує цією війною. Цей процес Маркос й називає *мегаполітикою*.

Сьома деталь – осередки опору. Удавана безвідмовність машини глобалізації стикається з глухою непокорою реальності. У той час, як неолібералізм розвиває свою світову війну, по всій планеті виникають групи незгодних, осередки непокори. У спробі нав'язати свою економічну, політичну, соціальну та культурну модель неолібералізм претендує підпорядкувати собі мільйони людей і позбутися від усіх тих, кому немає місця в його новому поділі світу. Але виходить так, що ці «замінні» повстають і чинять опір владі, яка прагне їх знищити.

Діяльність Субкоманданте Маркоса спрямована на боротьбу вже не стільки з національним урядом Мексики, скільки зі світовою системою. Влітку 1996 року сапатисти організували у штаті Чіапас, у резиденції лідера САНВ Субкоманданте Маркоса у Лакадонському лісі нараду понад трьох тисяч активістів і учених із 42 країн 5 континентів. На цьому зібранні обговорювались завдання боротьби проти неолібералізму в глобальному масштабі. Саме на цій зустрічі була створена «Міжнародна мережа альтернативного спілкування» (INAC – International Network of Alternative Communication), яка стала основою для формування чисельних організацій.

Серед відомих представників латиноамериканського альтерглобалізму виділимо *Пако Ігнасіо Тайбо II* (письменник, громадський і профспілковий діяч), *Команданте Рамона* (була одним із керівників САНВ, борець за права жінок), *Едуардо Галеано* (уругвайський журналіст, лівий політичний діяч), *Субкоманданте Еліса* (організовує політичну діяльність легального крила сапатистського руху).

Великий вплив на сучасний альтерглобалістський рух у Латинській Америці мав екс-президент Венесуели *Уго Чавес*. Упродовж свого президенства (1999–2013) він проводив кампанію націоналізації найбільших кампаній Венесуели (нафтовидобувні, нафтопереробні, телекомунікаційні, електроенергетичні, металургійні та ін.). Цей процес Чавес пояснював тим, що це створює сприятливіші умови для розвитку національної економіки та захищає її від впливу глобального капіталу.

Він відомий своїми антиамериканськими, антикапіталістичними поглядами, а також виступами проти створення зони вільної торгівлі в Південній Америці. Так у 2007 році Чавес призупинив співробітництво зі Світовим банком і Міжнародним валютним фондом, метою цих дій було неприйняття діяльності міжнародних інститутів як суб'єктів неоліберальної глобалізації підконтрольних США. Чавес на протигагу США створив «всіх добра» з тогочасним главами Ірану М. Ахмадінежадом, Куби Ф. Кастро та Болівії Е. Моралесом. До речі, останній – *Ево Моралес* – також неодноразово заявляв, що капіталізм є найгіршим ворогом людства, який провокує повстання проти неоліберальної моделі.

Уго Чавес
(1954–2013)

Якщо згадати, що Президент Бразилії (у 1993–2003 роках) *Фернанду Енріке Кардозу* був одним із розробників однієї з теорій альтернативної модернізації (депенд'єтизму), яка відстоювала пріоритет розвитку національних периферійних економік над інтересами капіталу, також він сформував ідеї «субкапіталізму», деформованого капіталістичного суспільства і залежного капіталізму. А його наступник (у 2003–2011 роках) *Луїс Інасіу Лула да Сілва* (*Лула*) активно підтримував діяльність антиглобалістських рухів. То можна казати, що вже сьогодні альтерглобалістська ідеологія користується величезною популярністю в Латинській Америці. Голови держав та впливові політичні партії використовують анти- та альтерглобалістську ідеологію у свої політичних програмах.

36.5. Альтернативні теорії модернізації (Р. Пребіш, С. Фуртадо, Т. Дус-Сантус та ін.)

Процес глобалізації тісно пов'язаний із теоріями модернізації. Сучасна модернізація неоліберальної спрямованості викликала критику перш за все через свою уніфікованість і неврахування особливостей політичних, соціальних, культурних та економічних характеристик окремих країн. Альтернативні теорії модернізації виникали в країнах, що розвиваються, які стали на шлях модернізації, але не змогли зрівнятись із країнами Європи та США. Дослідники стверджували, що економічна відсталість і політична нестабільність держав є результатом їх інтеграції в світову економіку та впливу найбільш розвинених держав. У межах альтернативного підходу до модернізації сформувалась теорія залежності.

Одним із найяскравіших представників теорії залежності є *Рауль Пребіш*, аргентинський економіст. Основні праці: «Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку» (1977), «Периферійний капіталізм: чи є йому альтернатива» (1981), «Критика периферійного капіталізму» (1978).

Пребіш увів нове поняття – «*периферійний капіталізм*»,

Рауль Пребіш
(1901–1986)

що характеризує економічний стан країн третього світу. Пребіш зазначав, що світ поділяється на центр і периферію. Незважаючи на процеси модернізації та глобалізації, система центр-периферія зберігається. За словами Пребіша, периферійний капіталізм розвивається за економічними та політичними зразками центрів і намагається уподібнитися до них.

У периферії прибуток, зароблений капіталістами від імпорту, має бути спрямований на економічний розвиток, що сприяло б справедливому розподілу прибутку між

Природі транснаціональних корпорацій властива дихотомія. З одного боку, вражають їх нововведення, здатність до високої організованості, вміння поставити, собі на службу кращі розуми в технічній та економічній сферах, а з іншого – готовність діяти методами грубого політичного втручання.

Р. Пребіш, «Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку»

членами суспільства, мало б розв'язати проблеми відсталих країн. Але так не відбувається, бо економічна та політична еліта суспільства, яка розпоряджається надлишком, запозичуючи з центрів техніку та технології, разом із ними копіює і їх стандарти споживання, форми, стиль життя, інститути, ідеї та ідеологію.

Концентрація досить великої частини прибутку від зростаючої продуктивності, на думку Пребіша, є основною проблемою периферійного капіталізму. Зосередженню грошової маси в руках відносно невеликого відсотка населення сприяє і корупція. Причому найчастіше це явище породжується саме нерівністю: більшість нижчих співробітників державного та приватного секторів, чия робота погано оплачується, прагнуть поліпшити свій добробут незаконними шляхами.

Що стосується зовнішніх аспектів формування та функціонування периферійного капіталізму, то важливу роль у підтримці існуючих взаємовідносин відіграють безпосередньо центри. Маючи політичний та економічний вплив на периферію, вони можуть чинити тиск на управлінські апарати залежних країн із метою прийняття вигідних для себе рішень. При цьому їм доступний великий арсенал інструментів впливу: від торгових поступок і використання фінансових ресурсів до більш радикальної військової допомоги, а іноді – і каральних операцій.

Одним із засобів впливу «центрів» на країни периферії виступають транснаціональні корпорації (ТНК). Зазвичай ТНК виграють конкуренцію у національних компаній, що веде до посилення їх впливу на внутрішньому ринку іноземної держави, а в окремих випадках – і на внутрішній політичній арені. Часто їх інтереси збігаються з інтересами «центрів», тому ТНК стають провідником політики розвинених країн у регіонах, що відстають, а також засобом санкцій впливу.

Великий внесок у розвиток теорій залежності належить бразильському досліднику *Сельсо Фуртадо*. Найвідоміші його праці: «Економічне зростання Бразилії (1959)», «Розвиток і суброзвиток» (1961), «Глобальний капіталізм» (1997). Він концентрувався на дослідженні розвитку та проблемах

Сельсо Фуртадо
(1920–2004)

низького рівня розвитку, збереження бідності в периферійних країнах світу. На його думку, економічна відсталість периферій пов'язується з умовами формування світового капіталістичного господарства. Низький рівень розвитку як форма соціальної організації є специфічним структурним процесом, а не фазою, в яку перейшла країна. Слаборозвинені країни були, за словами Фуртадо, непрямим процесом індустріалізації, тобто, це результат розвитку промислово розвинених країн. Проблема суброзвитку ніколи не може бути подолана без сильного державного втручання. Це не означає перетворення виробничої системи в цілому, а переорієнтацію економічної та соціальної політики країни, щоб перейти до реального соціально-політичного розвитку.

Теотоніу Дус-Сантус
(нар. 1936)

Відомий бразильський дослідник, магістр політології *Теотоніу Дус-Сантус* сформував концепцію *депендетизму* (залежності). Основні праці: «Криза економічна та криза політична» (1966), «Соціалізм чи фашизм. Новий характер залежності і латиноамериканська дилема» (1973), «Криза розвитку теорії і проблема залежності Латинської Америки» (1996), «Теорія залежності: баланс та перспективи» (2000), «Терор надії – пік і зниження неолібералізму» (2004).

На його думку, залежність не є докапіталістичним етапом у розвитку суспільства, вона є особливою формою капіталістичного розвитку, яку можна назвати «залежним капіталізмом». Залежністю є стан, коли економічне становище однієї групи країн наперед визначено розвитком іншої групи країн.

Під залежністю Дус-Сантус має на увазі положення, при якому стан економіки тієї чи іншої країни визначається розвитком і розширенням іншої економіки, з якою вона безпосередньо взаємодіє. Відносини взаємозалежності передбачають форму залежності, при якій економіки деяких країн (домінуючих) можуть успішно рости і бути самодостатніми, тоді як в інших країнах (залежних) ті ж процеси можуть протікати лише як відображення такого зростання, здатного надавати як позитивний, так і негативний вплив на їх безпосередній розвиток. Концепція залежності дозволяє розглядати внутрішньополітичну ситуацію в цих країнах як складову світової економіки.

Існування подібних нерівноправних відносин змушує залежні країни виробляти все більші й більші обсяги додаткового продукту за рахунок надексплуатації робочої сили. В результаті вони натрапляють на обмеження розвитку свого внутрішнього ринку, на обмеження технічної і культурної ємності, так само як і на моральні, фізичні, медичні межі можливостей власного населення.

Дус-Сантус розрізняє певні історичні *типи залежності*: 1) колоніальна; 2) фінансово-промислова; 3) технологічна (новий тип залежності, заснований на владі ТНК). Кожна з цих форм залежності співвідноситься не тільки з зовнішньополітичними зв'язками залежних держав, але також описує їх внутрішній устрій, виробничі пріоритети форми нагромадження капіталу, відтворення економіки й одночасно їх суспільну і політичну структури.

Дус-Сантус наголошує, що спроба розглядати відсталість як нездатність сприйняти більш розвинені моделі виробництва або ж як нездатність до економічної та політичної модернізації – не більше, ніж ідеологічні кліше, що намагаються «мімікрувати» під виглядом науки. Сучасний тип міжнародних відносин, розвиток залежного капіталізму відтворює чинники, що перешкоджають створенню хоч скільки-небудь сприятливої для залежних країн внутрішньонаціональної і міжнародної ситуації, що, в свою чергу, відтворює відсталість, страждання та соціальну маргіналізацію.

Дус-Сантус зазначає, що політичні заходи, які пропонують прихильники неоліберальної модернізації, не здатні запобігти руйнівній дії на країни «третього світу». На думку дослідника, світ чекає тривалий період гострого політичного та військового протистояння, глибокої соціальної радикалізації, що поставить перед залежними країнами певну дилему: або «сильна влада», що відкриває шлях до фашизму, або народне революційне правління, що відкриває шлях до соціалізму.

Одна з дослідниць залежного розвитку, дружина Дус-Сантуса бразильський політолог, соціолог і економіст *Ванія Бамбірра*, розглядала проблеми залежності з точки зору марксистської теорії. На її думку, внаслідок залежності країн Латинської Америки національна буржуазія у взаємодії з ТНК стає домінуючим політичним класом. Бамбірра зазначає, що теорія залежності була поставлена в центрі академічних і політичних дискусій на південноамериканському континенті, що свідчить про важливість цього явища.

Ще одним ідеологом альтерглобалізму і дослідником залежного розвитку є філіппінський учений, соціолог, політолог *Уолден Белло*. Він присвятив більшу частину свого життя в боротьбі з імперіалізмом і корпоративною глобалізацією. Белло боровся на підтримку прав людини на Філіппінах, але дійшов висновку, що гранти та кредити, отримані від Світового банку і МВФ, насправді підтримували авторитарний режим на Філіппінах. Щоб оприлюднити їх роль, він штурмував штаб-квартиру Світового банку у Вашингтоні та присвоїв 3 тис. сторінок секретних документів, що дало йому матеріал для написання книги «Світовий банк на Філіппінах» (1982).

Белло звинуватив фінансове підпорядкування країн, що розвиваються, і намагався просувати альтернативні моделі розвитку, які б могли зробити країну менш залежною від іноземного капіталу. Він зазначає: якщо раніше стрімкий розвиток «економічних тигрів» Південно-Східної Азії викликав заздрість усього світу, то сьогодні завдяки неоліберальній глобалізації цей регіон відомий трьома своїми недугами: етнічною чисткою, стрімко зростаючою нерівністю та надексплуатацією робочої сили.

36.6. Світ-системний аналіз сучасного глобалізованого світу (А. Г. Франк, Дж. Аррігі, С. Амін)

Світ-системний аналіз сформував нову дослідницьку перспективу аналізу соціальних, економічних і політичних процесів, в якій світ виступає як певне системне і структурне ціле, закони розвитку якого визначають траєкторії руху всіх окремих національних суспільств і держав. Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільств, а не окремих соціумів. Такий підхід виявився вельми ак-

Тема 36. Політичні ідеї представників альтерглобалізму й антиглобалізму

туальним у контексті розвитку глобалізації. Дослідники розглядали світ як ієрархічну структуру, систему в якій сучасна глобальна капіталістична система створювала єдину систему управління. При цьому вони зазначали, що сучасна світ-система потребує перетворення, яке б полягало в формуванні нової світ-системи на зміну існуючій, що наближає їх підхід до підходів альтерглобалістів. Цей підхід був розроблений в 1970-х роках *А. Г. Франком, І. Валерстайном, С. Аміном, Дж. Аррігі* та ін. Привернемо увагу до поглядів кількох із плеяди представників світ-системного аналізу.

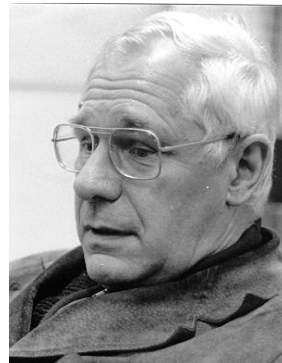
Одним із яскравих представників світ-системного аналізу був німецький учений *Андре Гундер Франк*. Основні твори: «Капіталізм і суброзвиток у Латинській Америці» (1967), «Криза в Третньому світі» (1981), «Європейський виклик» (1983), «Світ-система: п'ять століть або п'ять тисяч?» (1993), «Новий Схід. Глобальна економіка в епоху Азії» (1998).

У концепції Франка залежність характеризує стан країн Латинської Америки, Азії та Африки в системі світового капіталізму, який виник ще епоху Великих географічних відкриттів. Країни вищеназваних регіонів підпорядковані розвиненим країнам Західної Європи, а також США, Канаді, Австралії та Японії. Стан залежності передбачає те, що розвиток залежних капіталістичних країн і народів цілком визначається інтересами провідних капіталістичних центрів світу. Розвинені капіталістичні держави експлуатують залежні країни, а багатства, вироблені залежними народами, присвоюються капіталом провідних країн світу. Взаємодія слаборозвинених країн і провідних капіталістичних держав заснована на експлуатації перших другими, тобто на переміщенні додаткової вартості з периферії в центр.

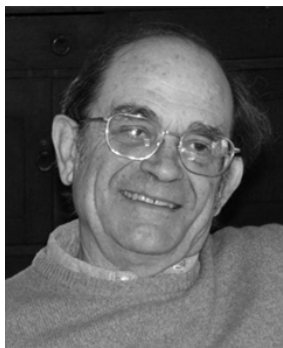
Франк зазначав, що сучасній Світ-Системі приблизно 5000 років. Характеристика світової системи, на думку Франка, характерні для світової системи принаймні з 3000 року до н. е., а потім через численні цикли експансії і консолідації охопила собою весь світ. Із того часу процес накопичення капіталу є рушійною силою світової системи. Він зазначав, що сучасна структура Світ-Системи логічно поділяється на «центр» і «периферію». Накопичення та реінвестування капіталу виступають основними характеристиками всього історичного процесу, незалежно від нескінченних суперечок про економічні «моделі» і політичні «системи».

Франк вважав, що центр економічного домінування, виникнувши в Азії, потім зміщувався на захід – у Середземномор'я, Західну Європу, Північну Америку, а тепер знову повертається назад, особливо в Китай та у країни, що їх називають «Азійськими тиграми».

Джованні Аррігі – американський соціолог і економіст італійського походження, один зі співзасновників світ-системного аналізу. Основні праці: «Нариси про політичну

Андре Гундер Франк
(1929–2005)

Джованні Аррігі
(1937–2009)

економію Африки» (1973), «Геометрія імперіалізму: обмеження гобсоніанської парадигми» (1978), «Напівпериферійний розвиток: політика Південної Європи в ХХ сторіччі» (1985), «Трансформація революції: соціальні рухи та світові системи» (1990, у співавторстві з С. Аміном, А. Г. Франком та І. Валерстайном), «Довге двадцяте століття. Гроші, влада і витоки нашого часу» (2007), «Адам Сміт у Пекіні: що отримало у спадок ХХІ сторіччя» (2009).

Держави в теорії Аррігі розглядаються як територіальні організації, що історично мали різні форми. Експансія капіталізму за останні 500 років була пов'язана з міждержавною конкуренцією за мобільний капітал й формуванням політичних структур, наділених повноваженнями контролю над соціальним і політичним середовищем накопичення капіталу у світовому масштабі.

У роботах Аррігі досліджувалося поняття *гегемонії* як концептуальне відображення феномену сучасної світової системи. Він характеризує «світові гегемонії як системне лідерство і керівництво». Аррігі говорить про лідерство в міжнародному контексті, використовуючи це поняття для позначення двох абсолютно різних феноменів. Із одного боку, цей термін застосовується для позначення того факту, що, завдяки своїм успіхам, лідируюча держава стає «моделлю» для інших держав, які прагнуть наслідувати, і так вона приваблює їх на свій власний шлях розвитку. З іншого боку, поняття лідерства використовується для позначення того факту, що лідируюча держава веде систему держав в якомусь бажаному напрямку. Лідерство в цьому сенсі розширює вплив першої держави і є тим, що ми приймаємо як визначальну характеристику світового гегемону.

Аррігі розробив дихотомічну *типологію способів правління* поділяючи їх на територіальну та капіталістичну. Територіальні правителі ототожнюють владу з протязністю і населеністю своїх володінь і вважають багатство/капітал засобами або побічним продуктом прагнення до територіальної експансії. Капіталістичні правителі, навпаки, ототожнюють владу зі ступенем свого контролю над рідкісними ресурсами і вважають територіальні надбання засобами і побічним продуктом накопичення капіталу.

Аррігі пропонує аналітично незвичну і в той же час панорамну інтерпретацію капіталізму як хвилеподібної системи контролю (а не виробництва і не обміну) над ринковими відносинами і політикою держав. Дослідник розробив теорію системних циклів накопичення капіталу. Він виділяє *чотири системних цикли* накопичення капіталу:

- Генуезький системний цикл накопичення (1450–1630);
- Голландський системний цикл накопичення (1630–1780);
- Британський системний цикл накопичення (1780–1930);
- Американський системний цикл накопичення (від 1930 р.).

Аррігі стверджує, що світ входить п'ятий – Азійський – системний цикл накопичення капіталу, в якому головна роль у забезпеченні зростання економіки належить державі. І на місце панівної до теперішнього часу неоліберальній вільній грі ринкових сил приїде посилення державного втручання в економічне життя, державне

індикативне планування, жорстке регулювання економіки державними і наддержавними органами.

На сучасну ідеологію антиглобалізму вплинули дослідження глобалізації єгипетського дослідника *Саміра Аміна*. Серед його найвідоміших праць: «Нерівномірний розвиток» (1973), «Економічний глобалізм і політичний універсалізм: суперечливість понять?» (2000), «Вірус лібералізму. Безперервна війна й американізація світу» (2003), «Сучасність, релігія і демократія: Огляд європоцентризму та критика культуралізму» (2008), «Арабський світ у довгостроковій перспективі: арабська «весна»?» (2011).

Амін зауважує, що сучасна глобальна система імперіалізму є сукупною силою, «тріадою» – колективним капіталізмом Західної Європи, США й Японії. Протиріччя виникають між «тріадою» й усім іншим світом, включаючи тих, хто більш-менш приймає капіталізм.

На думку Аміна, європоцентризм, виступає як перекручування ідеологій і поглядів домінуючого світу. Він є вираженням суперечності, притаманній поляризованій експансії глобалізованого капіталізму. Глобалізація реально існуючого капіталізму, тобто системи, що поляризує світ, має мало спільного з його культурним виміром, виявленого в рамках дискурсу про «вестернізацію світу». У дійсності за «вестернізацією» приховується реальне домінування культури капіталізму. Насправді домінуюча культура сучасного світу є не «західною», а капіталістичною в тому сенсі, що центр тяжіння, навколо якого вона побудована, – це економічне відчуження, властиве капіталізму.

Гнучкий дискурс постмодернізму нехтує тим, що існують різні види різноманіття. В одній руці ви можете розмахувати символом вашого різноманіття (наприклад, Кораном або прапором етнічної групи), а в іншій руці – тримати пляшку «Кокка-Коли».

С. Амін, «Економічний глобалізм і політичний універсалізм: суперечливість понять?»

вона вивела на передній план трудову незахищеність і постійне безробіття. Як уже можна було побачити, основні соціальні рухи, як, наприклад, рух безземельних селян в Бразилії чи рух безробітних у Франції, поставили перед собою певні політичні вимоги. Ця соціальна боротьба має зміцнюватись і поширюватись, тому що неминуче знецінення капіталу дасть поштовх жорстоким конфліктам навколо того, хто має платити за кризові явища.

Амін говорить, що ліберальний вірус, який розкладає сучасну соціальну думку і перешкоджає можливості зрозуміти устрій світу, не кажучи вже про те, щоб його

Самір Амін
(нар. 1931)

На думку Аміна, світ вступає в період конфліктів і підйому соціальної боротьби. Неоліберальна політика глобалізації, односторонньо регульована транснаціональними корпораціями – вже у кризі. У рекордно короткі строки вона загострила всі соціальні проблеми, з якими периферійний капіталізм ніколи не зустрічався всерйоз: аграрне питання та зростання бідності, негаразди у суспільстві та соціальне виключення на безпрецедентному рівні, маргіналізація країн і цілих континентів. У розвинутих капіталістичних центрах

змінити, глибоко проник і у свідомість. Ті рухи, які сьогодні включені в суспільну боротьбу за «інший (кращий) світ» і альтернативну глобалізацію, зможуть досягти значних соціальних зрушень, тільки якщо вони звільняться від цього вірусу, щоб знову приступити до справжніх теоретичних дебатів. Поки ж вони не вільні. Альтернативи повинні вписуватись у перспективу створення поліцентричного світу, щоб він гарантував народам і націям той рівень незалежності, який би зміцнив демократичний і соціальний прогрес.

36.7. Концепція «Імперії» А. Негрі та М. Хардта

Особлива увага до процесів глобалізації привернена у роботах теоретиків антиглобалізму та антикапіталізму М. Хардта та А. Негрі. *Майкл Хардт* – американський теоретик літератури та політичний філософ. *Антоніо Негрі* – італійський філософ і політичний діяч, ідеолог низки комуністичних політичних угруповань. Найбільш відомими в сучасному політичному дискурсі стали їх книги, написані у співавторстві: «Імперія» (2000), «Множинність: війна та демократія в епоху імперії» (2006) та «Співдружність» (2009).

Хардт і Негрі обрали для нинішньої глобальної системи назву «Імперія». Вони стверджують, що глобалізація, яка змінила капіталістичний світ, ефективна та незворотна. Економічні відносини стають усе менш залежними від політичного контролю, що призводить до того, що національна держава занепадає.

Імперія стає політичним суб'єктом, який ефективно регулює глобальні обміни, суверенною владою, яка править світом.

М. Хардт, А. Негрі, «Імперія»

Основоположна характеристика Імперії, за запропонованою концепцією, насамперед, полягає у відсутності кордонів, тобто влада Імперії не знає меж та обмежень. Панування Імперії призводить до формування системи просторової загальності, по суті, влади над усім «цивілізованим» світом. Вплив влади Імперії поширюється на всі рівні соціально-політичного устрою, досягаючи глибин суспільного порядку.

Перехід до Імперії породжується занепадом суверенітету сучасного типу. Хардт і Негрі наголошують, що Імперія не створює територіальний центр влади. Ця форма світової організації позбавлена центру та прив'язки до певної території. Вона формує апарат управління, що поступово охоплює увесь глобальний простір. Імперія управляє змішаними, гібридними ідентичностями, гнучкими ієрархіями та множинними обмінами за допомогою формування й управління командними мережами. Дослідники зазначали, що не дивлячись на те, що Імперія не має єдиного центру, вона має в своєму розпорядженні величезні сили гноблення та руйнування.

Негрі та Хардт шукають причини змін, що відбуваються в динаміці капіталізму, в протиріччях економічної сфери. Початковий імпульс глобалізації виходить саме звідси та проявляється в глобалізації ринку. Гігантські транснаціональні корпорації слу-

Держава втрачає три найістотніші характерні ознаки суверенітету: повноваження в галузі оборони, політики і культури, які поглинаються та замінюються центральною владою Імперії.

М. Хардт, А. Негрі, «Імперія»

гують фундаментом і міцною сполучною тканиною біополітичного світу. Науковці зазначають, що капітал завжди був орієнтований глобально, але лише в другій половині XX століття транснаціональні та мультинаціональні промислові, фінансові корпорації дійсно почали біополітичне структурування світового територіального простору. Вони безпосередньо структурують і з'єднують як території, так і населення. Вони прагнуть до того, щоб перетворити національні держави всього лише в інструменти обліку, що приводяться в рух транснаціональними корпораціями, потоками товарів, грошей і населення.

Треба зазначити, що Хардт і Негрі бачать у глобалізації не лише негативи. На їх думку, побудова Імперії є кроком уперед, що змушує відмовитися від будь-якої політичної стратегії, що припускає повернення до попереднього стану справ, прикладом чого можуть слугувати спроби відновити національні держави для захисту від глобального капіталу. Сьогодні Імперія точно так позбавляється жорстоких режимів влади, властивих сучасності, збільшуючи тим самим потенціал звільнення.

Дослідниками наголошується, що процеси глобалізації створюють нові можливості для сил звільнення. Під «глобалізацією» Хардт і Негрі розуміють складні процеси, які не розвиваються в односторонньому напрямку. Політична задача полягає не в тому лише, щоб протистояти цим процесам, а й в тому, щоб їх перетворити і перенаправити до нових цілей. Сили, маси та множинності, що надають життєву енергію Імперії, здатні самостійно створити контр-Імперію, що буде альтернативною політичною організацією глобальних потоків і обмінів. Боротьба за суперництво з Імперією і за її повалення буде вестися на території самої Імперії. Вони зазначають, що ця боротьба вже почалася. Завдяки їй, як і багатьом іншим видам протесту, множинності зможуть створити нові форми демократії та нові творчі сили, які виведуть нас по ту сторону Імперії.

Важливе значення в концепції Негрі та Хардта займає концепт соціальної *множинності* (англ. *multitude*). Множинність не формує однорідної структури, соціальні відмінності зберігаються, оскільки потрібно забезпечити контакти та спільне життя людей при збереженні їх внутрішніх відмінностей. Множинності не формуються на основі якоїсь ознаки (майнової, гендерної, етнічної), що відрізняє їх від мас, соціально-політичних класів, груп інтересів.

За концепцією Хардта та Негрі множинність формують особистості, залучені в систему експлуатації, що діють спільно. Вони виступають як політичний суб'єкт, група людей, яких не можна віднести до будь-якої категорії, за винятком факту їх спільного існування. Елементами множинності є «численні своєрідності». Для позначення її елементів використовується поняття *сингулярності* (англ. *singularities*). Сингулярність – це не індивіди, вони принципово різняться між собою, і на визнанні цих відмінностей побудована їх взаємодія.

Ласкаво просимо в рік 0! Початок нової історії не означає кінець соціальної боротьби, а те, що всі ми маємо потенціал для вирішення конфліктів і трансформування їх в мирні, продуктивні відносини. Це початок процесу, в якому ми беремо участь усі разом, запровадження в дію реального демократичного управління.

М. Хардт, А. Негрі, «Співдружність»

Множинність нагадує мережеву структуру. Це відкрита система, в якій вільно і на рівноправній основі можуть бути виражені всі розбіжності. Така мережа виступає механізмом контактів, що дозволяють нам працювати та жити спільно.

Хардт і Негрі вважають, що «глобальному центру» вже сьогодні протистоять структури з мережевою будовою: вони не мають виразного центру та одного лідера. Ці структури є мобільними, гнучкими, самоорганізованими. Такий ворог є страшним для Імперії, бо майже неможливо визначити масштаби «мережових легіонів» – вони присутні скрізь, але, по суті, в конкретному місці, як матеріальна одиниця, вони відсутні.

Одна з центральних ідей праць Негрі та Хардта – це проект *демократії множинності*, тобто справжньої демократії, на відміну від фальшивої. Передумова для цього проекту полягає в самій гегемонії нематеріальної праці, в створених нею мережах виробництва. Мережевий устрій відкриває можливість для справжнього самовираження людей, для партнерства та самоврядування, і цим робить будь-яку владу не потрібною.

Негрі та Хардт у книзі «Співдружність» зазначають, що швидке зростання руху антиглобалізму є очевидним у зв'язку з великими протестами в Сіетлі, Генуї та зумовлюється різноманітними чинниками. Це дозволяє обґрунтувати оптимістичний прогноз про кінець Імперії.

36.8. Політичні ідеї представників екологічного антиглобалізму (В. Шіва, Дж. Ріфкін, Р. Нейдер та ін.)

У межах антиглобалістського руху проблеми докільця розглядаються в широкому соціальному контексті – у взаємозв'язку з проблемами розвитку місцевого самоврядування та ініціатив локальних громад, збереження робочих місць, боротьби проти панування ТНК, фінансових спекуляцій і диктату транснаціональних інститутів, захисту прав іммігрантів, приборкання гонки озброєнь.

Відомою представницею екологічного напрямку антиглобалізму є філософ, активістка-еколог, екофеміністка *Вандана Шіва*. Серед її основних праць: «Біопіратство: розграбування природи і знань» (1997), «Нові війни глобалізації» (2005), «Земна демократія. Справедливість, стійкість і світ» (2005), «Залишитися в живих» (2010).

У своїх працях Шіва акцентує увагу на корпоративних соціальних, політичних, економічних та екологічних витратах, спричинених глобалізацією. Шіва очолює Комісію з питання про майбутнє продовольства, вона є членом ради директорів Міжнародного форуму з глобалізації, а також членом Керівного комітету Індійської Народної кампанії проти СОТ. Дослідниця спрямовує свою діяльність на захист біорізноманіття. Шіва відіграє важливу роль у глобальному русі *екофемінізму*. Вона виступає проти поширеної «патріархальної логіки винятку»,

Вандана Шіва
(нар. 1952)

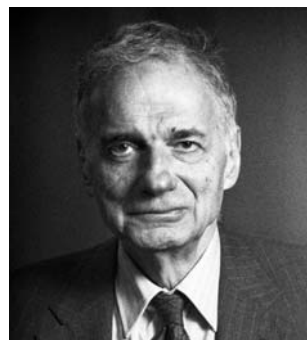
стверджуючи, що орієнтована на жінку система змінить існуючу систему в дуже позитивному ключі.

Центральне місце в роботах Шіви посідає ідея свободи насіння, або відмова від корпоративних патентів на насіння. Вона виступала проти реалізації торговельних аспектів прав інтелектуальної власності. Шіва називає патентування життя «біопіратством». На її думку, демократичний рух Землі, забезпечує альтернативний погляд на світ, в якому люди, вбудовані в сім'ї Землі, в яких екологічна відповідальність і економічна справедливість замінює жадібність, споживацтво та конкуренцію як цілі людського життя.

Шіва зазначає, що нескінченне зростання – це мрія економістів, бізнесменів і політиків. Економічне зростання вважається мірою прогресу, але воно затьмарює собою ту бідність, яку воно створює шляхом знищення природи, що в свою чергу призводить до появи націй, нездатних самостійно себе забезпечувати. Дивовижні природні цикли відновлення води та поживних речовин потрапили в категорію невиробничих. Селяни усього світу, які виробляють 72% продовольства, як з'ясується, насправді нічого не виробляють, вони не вписуються в парадигму зростання. Так, на думку Шіви, вода, що належить рівною мірою всім, покликана забезпечувати потреби усіх. Але вона не створює передумов для зростання. А якщо компанія «Coca-Cola» вибудує завод, почне викачувати воду з-під землі та заливати її в пляшки, економіка буде рости. Однак в основі такого зростання лежить бідність – бідність природи та місцевих спільнот. Приватизація води, електрики, охорони здоров'я та освіти призводить до економічного зростання, оскільки зростають доходи підприємців. Але вона також призводить до зубожіння людей, змушуючи їх витратити величезні суми грошей на те, що повинно бути доступно всім за низькою ціною.

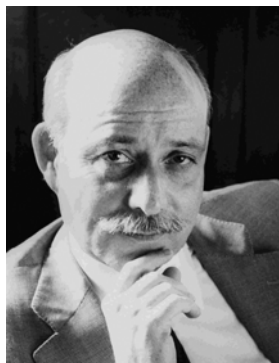
Потреби сучасної моделі економіки призводять до розв'язання воєн за ресурси, нафтових і продовольчих воєн. В умовах сучасного розвитку Шіва виділяє три рівні насилля. *Перший* – насилля проти природи, яке виражається у екологічній кризі. *Другий* – насилля проти людей, що виразняється в бідності, злиднях і виселенні. *Третій* – це війни та конфлікти, під час яких впливові суб'єкти прагнуть дістатися до ресурсів, що знаходяться на території інших спільнот і країн. Це, на думку Шіви, кінець прав людини та справедливості.

Ральф Нейдер – представник антиглобалістського руху, захисник прав споживачів, фемінізму, охорони довкілля та демократичного уряду, американський політик і громадський діяч. Головним нововведенням Нейдера в сфері громадської діяльності стали створені та фінансовані ним «групи дій» щодо захисту прав громадян. Ці невеликі організації, що проводили розслідування, публікували результати, об'єднували соціально активних громадян, захищали їх інтереси в суді та лобювали в законодавчих органах усіх рівнів. Найвпливовіша зі створених Нейдером організацій – «Громадський діяч» («Public Citizen») – заснована в 1971 році. В її рамках діють групи зі спостере-

Ральф Нейдер
(нар. 1934)

ження за Конгресом, дослідження системи охорони здоров'я, енергії критичних мас, спостереження за світовою торгівлею. Нейдер двічі був кандидатом у Президенти США. Він активно критикує корпоративістську, імперіалістичну політику США, яка не дотримується фундаментальних цінностей демократії і прав людини.

Джеремі Ріфкін
(нар. 1945)

Джеремі Ріфкін – американський економіст, соціолог і публіцист, громадський діяч, теоретик стійкого розвитку, автор концепції «третьої промислової революції». Основні праці: «Біосфера політики: нова свідомість для нового століття» (1991), «Кінець роботи: занепад глобальної робочої сили і світанок епохи пост-ринку» (1995), «Століття Біотеху» (1998), «Епоха доступу» (2000), «Європейська мрія» (2004), «Третя промислова революція» (2011), «Суспільство нульових граничних витрат» (2014).

Ріфкін є послідовним противником біотехнологій. Він виступав за формування системи чіткого контролю за їх використанням, позаяк передрікає суттєвий розвиток біотехнологій, який змінить сучасні уявлення про світ і біоетику.

Важливу роль у концепції Ріфкіна відіграє проблема енергетики. Завдяки розвитку енергетики відбудеться, на думку дослідника, третя промислова революція. На думку Ріфкіна, великі економічні революції трапляються в історії тоді, коли нові комунікаційні технології зливаються воедино з новими енергетичними системами. Інтернет-технології та відновлювальні джерела енергії вже готові з'єднатися та сформувати потужну нову інфраструктуру для третьої промислової революції, яка змінить світ. Третя промислова революція є останньою в низці великих промислових революцій, і вона повинна закласти фундамент ери співпраці. Ріфкін говорить, що формування інфраструктури третьої промислової революції протягом 40 років призведе до створення сотень тисяч нових компаній і сотень мільйонів нових робочих місць. Із її появою розпочнеться ера співпраці, соціальних мереж, високоспеціалізованих професіоналів і технічних працівників. У наступні півстоліття традиційні централізовані моделі бізнесу, будуть дедалі більше замінюватися розподіленою структурою бізнесу третьої промислової революції, а традиційна ієрархічна організація економічної та політичної влади поступиться місцем горизонтальній взаємодії.

Демократизація енергії призведе до фундаментальної перебудови людських взаємин, зміни самої суті бізнесу, управління суспільством, політики, освіти та участі в житті громадянського суспільства.

Д. Ріфкін, «Третя промислова революція»

Також серед представників екологічного антиглобалізму відзначимо С. Джордж і М. Леві:

- *Сьюзан Джордж* – американсько-французька політолог, «зелена» активістка. Вона послідовно критикує Світовий банк, МВФ, політику ідентичності. В своїх роботах дослідниця акцентує увагу на глобальній соціальній справедливості до третього світу, бідності, відсталості і заборгованості;

- *Михаель Леві* – франко-бразильський соціолог, активіст троцькістського й альтерглобалістського руху. Леві – співавтор (із Дж. Ковелем) «Екосоціалістичного маніфесту», присвяченого проблемам екології та формуванню альтернативних шляхів виходу з екологічної кризи.

36.9. «Доктрина шоку» Н. Кляйн

Наомі Кляйн – канадійська журналістка, письменниця, соціолог, політичний і громадський діяч, одна з лідерок альтерглобалізму. Основні праці: «NO LOGO. Люди проти брендів» (1999), «Паркани та вікна» (2002), «Доктрина шоку» (2007), «Це все змінює: Капіталізм проти клімату» (2014). Також Кляйн відома створенням документальних фільмів на основі своїх творів, зокрема, фільм «Захоплення» («The Take») про сучасні форми робітничого руху. В 2009 році вийшов документальний фільм «Доктрина шоку», а в 2014 році – фільм «Це все змінює: Капіталізм проти клімату», який супроводжував вихід книги Кляйн із тією ж назвою.

Наомі Кляйн
(нар. 1970)

Кляйн зазначає, що сучасний світ стає місцем, де кілька ТНК не тільки не намагаються зробити умови гри рівними для всіх, створюючи нові робочі місця та роблячи загальнодоступними новітні технології, а, навпаки, експлуатують найбідніші країни, витягуючи з них неймовірні прибутки. Кляйн ставить цілком відкривати секрети товарів, що випускаються під відомими марками в глобальній павутині брендів й у міру цього процесу викликати дедалі більше обурення людей та сприяти формуванню великої політичної течії, могутньої хвилі опозиції.

Дослідження Кляйн за її планом повинне стати системою поширення інформації та планування акцій протесту, системи, що повинна проникнути крізь національні кордони й охопити кілька поколінь. Вона зазначає, що якщо раніше центром політичного життя були питання дискримінації та самоідентифікації – за ознакою раси, статі та сексуальної орієнтації («війни за політкоректність»), то тепер інтереси розширюються і починають включати в себе проблеми влади корпорацій, прав працівників і досить серйозний аналіз того, як працює глобальна економіка. На її думку, антиглобалістський рух – це новий бренд у політиці, який захоплює увагу наступного покоління.

Кляйн у своїх працях зазначає: коли ми говоримо про взаємовідносини глобалізації та демократії, треба дивитися не тільки на те, чи добилися народи права раз на певний час голосувати, а й на те, чи бачать громадяни у виборах якийсь сенс. На її думку, сотні тисяч виходять на вулиці біля місць проведення самітів не тому, що вони проти торгівлі як такої, а тому, що абсолютно реальна потреба в робочих місцях і інвестиціях систематично використовується для підриву демократичних систем. Вони вимагають більш прямої форми політичної участі. Це означало б зняття диктату, який систематично тримає демократію в «кайданах»: боргів, програм структурного врегу-

лювання, насильницької приватизації. Міжнародні правила можна скласти так, щоб демократія і народне представництво були не просто порожніми словами.

Важливою частиною дослідження Кляйн є *доктрина шоку*. Дослідниця стверджує: всюди впровадження неоліберальних програм було пов'язано з політичним і, як наслідок, соціально-психологічним шоком, в якому опинялося суспільство. А в результаті цього травматичного шоку воно виявлялося нездатним правильно оцінити і тим більше протистояти неоліберальному диктату. Катастрофи могли бути: *природними* (результати урагану «Катрина» в країнах Південно-Східної Азії та США); *економічними* (азійська фінансова криза 1997 року або боргові ями країн Латинської Америки середини 80-х років); *політичними* (розпад СРСР, військові перевороти в Індонезії, країнах Латинської Америки). Не менш успішним був шок і «патріотичний» підйом після військових зіткнень: Фолклендська війна «розв'язала руки» М. Тетчер, а 11 вересня 2001 року – команді Дж. Буша. Головне, правильно використати катастрофу або підштовхнути її.

На думку Кляйн, щоб проводити шокуючу терапію в економіці суспільству необхідно пережити важку травму, яка або призупиняє функціонування демократії, або повністю її блокує. Цей ідеологічний «хрестовий похід» бере початок від авторитарних режимів Південної Америки і до сьогодні комфортно співіснує із тиранічним правлінням, приносячи добрі доходи. Політичний і військовий переворот, терористичний акт, крах ринку, війна, цунамі, ураган – усе це вводить населення країни в стан колективного шоку.

На думку Кляйн, катування є одним із прийомів шокуючої терапії. Вона приводить приклад Чилі, в якому проявилися форми шоку, які через тридцять років повторилися в Іраку. Шок у політиці від перевороту підготував ґрунт для шокуючої терапії в економіці. Шок від тортур камер відбив охоту чинити опір у тих, хто хотів встати на шляху економічних потрясінь. Але тортури у Кляйн – це не просто інструмент, застосовуваний для нав'язування небажаної політики бунтівним народам. Це також метафоричне вираження основоположної логіки шокуючої доктрини, набір методів і прийомів, розроблених ученими і призначених для введення в стан глибокої дезорієнтації. Первісна катастрофа – вводить усе населення в стан колективного потрясіння або шоку. Падаючі бомби, спалахи насильства «розм'якшують» усе суспільство. Вражене суспільство в стані шоку часто відмовляється від того, що в інших обставинах воно було готове запекло відстоювати.

36.10. Концепція антиглобалізму Д. Кортена

Девід Кортен – американський дослідник, політичний діяч, діяч антиглобалістського руху. Його найвідоміші публікації: «Коли корпорації правлять світом» (видання 1995, 2001, 2015), «Корпоративний світ: життя після капіталізму» (2000), «Альтернативи економічної глобалізації: кращий світ можливий» (2004), «Змінити історію, змінити майбутнє» (2015).

Кортен критикує сучасні методи економічного розвитку та стверджує, що необхідно збалансувати владу транснаціональних корпорацій задля турботи про екологіч-

ну стійкість. Він виступає за введення податку в розмірі 50% на рекламу. Кортен розглядає споживацтво, дерегулювання ринку, вільної торгівлі, приватизації, як глобальну консолідацію корпоративної влади. Перш за все, він відкидає будь-які акцент на гроші як мету економічного та політичного життя. Він пропонує виключити корпорації від участі в політичному житті, посиленні державного та глобального контролю над міжнародними корпораціями і фінансами, створення місцевої економіки, яка спирається на місцеві ресурси, а не міжнародну торгівлю.

Кортен говорить, що раніше багатий і бідний однаково поділяли почуття національного і суспільного інтересу. Тому проблема не в бізнесі або ринку самих по собі, а в сильно спотвореній глобальній системі, яка недоступна людському контролю. Динаміка цієї системи стає такою потужною та порочною, що корпоративним управлінцям стає надзвичайно важко керувати з урахуванням громадських інтересів, незалежно від того, наскільки міцні їх особисті моральні якості та погляди.

Проблема ж полягає в тому, що хижачка глобальна фінансова система, рухома єдиним імперативом – робити все більше грошей для тих, хто вже має їх в достатній кількості – швидко виснажує реальний капітал: людський, суспільний, природний і навіть фізичний, від якого залежить наш добробут. Корпорації, у відповідь на тиск фінансових ринків, виснажують:

- *соціальний капітал* через перенесення виробництва туди, де можна платити менше прожиткового мінімуму або використовувати страх перед мобільними робочими місцями для тиску на профспілки з метою зниження зарплат;
- *людський капітал* за допомогою мобілізації молодих жінок в місця типу мексиканських макіладор (індустріальний пояс уздовж кордону з США);
- *природний капітал* планети через вирубку, вичерпування рибних запасів і мінеральних покладів, забруднення вод і агресивного маркетингу отруйних хімікатів;
- *інституційний капітал* через опір екологічним і іншим формам регулювання;
- *діловий капітал* через орієнтування працівників із огляду на короткострокові перспективи. Вони скорочують інвестиції в дослідні роботи і більше зайняті особистими проектами на майбутнє.

Кортен пропонує наступні *методи формування* нового світу та боротьби з негативними наслідками сучасної неоліберальної глобалізації: роззброєння, терпимість,

Девід Кортен
(нар. 1937)

Нікого не радує перспектива жити в світі де гинуть соціальна і екологічна система. І все ж ми продовжуємо піддавати ризику людську цивілізацію і навіть саме виживання нашого біологічного виду, для того, щоб дозволити приблизно одному мільйону людей збирати гроші в кількостях, що істотно перевищують їхні потреби. Ми продовжуємо бадьоро крокувати туди, куди йти не хоче ніхто.

Д. Кортен, «Коли корпорації правлять світом»

рівність статей, зменшення споживання, глобальну довіру, списання боргів, перетворення міжнародних фінансових установ у демократичні, кооперативні установи, добровільне обмеження заробітної плати посадовців, захист засад демократії.

36.11. Політичні погляди представників соціалістичного напрямку антиглобалізму (А. Каллінікос, С. Жижек, Л. Ларуш)

Алекс Каллінікос
(нар. 1950)

Серед сучасних антиглобалістів – один із лідерів британської Соціалістичної робочої партії *Алекс Каллінікос*. Серед його праць: «Проти постмодернізму: марксистська критика» (1991), «Проти Третього шляху» (2002), «Антикапіталістичний маніфест» (2003). В останній роботі аналізується не тільки причини появи і склад антиглобалістського руху, який автор називає антикапіталістичним, але й оцінюються його перспективи і можливі стратегії подальшого розвитку, наводиться їх типологія. При цьому необхідно враховувати, що сам автор є послідовним прихильником марксистського прочитання соціально-економічних процесів, тому низка його тез може вважатися

доволі суперечливими, особливо щодо соціальних рухів сучасності, що мають здебільшого інтеркласовий характер. Вони підводяться під класичне марксистське розуміння класової боротьби.

Каллінікос зазначає, що антикапіталістичний рух далекий від ідеологічної однорідності, що проявляється у низці протиріч і суперечок, в основі яких лежить класична дилема реформи та революції. Він виділяє кілька політичних течій:

- *буржуазний антикапіталізм* погоджується з неоліберальним твердженням, що ринковий капіталізм пропонує вирішення проблем людства, але заявляє про те, що він повинен стати сприйнятливішим до критики з боку громадянського суспільства;
- *локальний антикапіталізм* прагне встановити мікровідносини між виробниками і споживачами, які сприятимуть соціальній справедливості, економічній самодостатності та тим самим дозволять ринкам функціонувати належно;
- *реформістський антикапіталізм* відстоює ідею повернення до регульованого капіталізму післявоєнної епохи шляхом змін на міжнародному рівні, які повернули б велику економічну свободу національній державі;
- *автономістський антикапіталізм* бачить у децентралізованості мережевих форм організації руху стратегічний і етичний ресурс, на основі якого виникне альтернатива капіталізму;
- *соціалістичний антикапіталізм* стверджує, що єдиною альтернативою капіталізму, що відповідає вимогам сучасності, є демократична планова економіка.

Сам Каллінікос притримується останнього різновиду антиглобалістичних рухів. Він заявляє, що недостатньо критикувати капіталізм, треба сформулювати альтерна-

тивну програму. А така програма повинна вести мову про класову боротьбу та соціалізм. Він пише про стратегію та планування, перехідну програму.

Із точки зору Каллінікоса, справедливість, демократія, ефективність і прийнятність для суспільства є ключовими цінностями, на які повинен опиратися соціалістичний проект. Поряд із цим він повинен бути екологічним – у підсумку вимога подолання капіталізму сьогодні диктується вже не тільки історичними потребами пролетаріату, а й необхідністю зупинити кліматичну катастрофу, що породжуються цією системою. Тобто, за словами дослідника, класовий інтерес не замінюється, а доповнюється загальнолюдським. Інша справа, що ці загальнолюдські інтереси однаково можуть бути реалізовані лише через класову боротьбу й усвідомлену політичну дію: людство в цілому надто роз'єднане, щоб бути суб'єктом власної історії.

Словенський культуролог та філософ *Славой Жижек* у своїх творах доволі активно аналізує основні постулати марксизму та можливості їх застосування в сучасному світі. Мислитель активно критикує основні аспекти неоліберальної глобалізації: пацифізм, мультикультуралізм і толерантність. Аналізуючи сучасний капіталізм, Жижек звертає увагу, що будь-яка критика капіталізму має змогу перетворитись на засіб підтримки його стабільності, сам соціально-політичний порядок пропонує і надає різноманітні альтернативи на свою користь. У цьому полягає головна небезпека капіталізму: збереження ідеологічної констеляції, всередині якої капіталізм може пристосуватися до будь-якої культури – християнської, буддистської, індуїстської тощо. У цьому сенсі Жижек порівнює сучасного громадянина, що живе в умовах неоліберального капіталізму, з королем конституційної монархії, який приймає формальні рішення з усіх ключових питань, але реально на політику не впливає. Жижек зазначає, що тенденція глобалізації загрожує суверенітету національних держав невеликих держав, а світовим державам другого рангу, на зразок Великої Британії, Німеччини та Франції, вони бояться того, що їх поглине глобальна Імперія, яка виникає. Саме тому у Франції доволі сильні антиамериканські рухи.

Ліндон Ларуш
(нар. 1922)

Ще одним представником соціалістичного напрямку антиглобалізму є *Ліндон Ларуш* – американський економіст і політичний активіст. Відомий тим, що заснував кілька політичних організацій, які називаються також *рухом Ларуша*. Був кандидатом у 8 президентських виборах в США з 1976 року починаючи: один раз від Соціалістичної робітничої партії та 7 – від Демократичної партії.

Ларуш є послідовним критиком постіндустріального суспільства та глобалізації, яка може призвести до деградації суспільства як в економічному, так і в моральному відношенні. Ларуш зазначає, що під виглядом глобалізації відбувається руйнування продуктивних сил і внутрішніх ринків у тимчасових інтересах світової фінансової еліти. Він говорить, що завдання ідеологів глобалізації є створення єдиної держави, яка буде контролюватись із одного центру банкірами, тобто олігархи прагнуть захопити неподільну владу над світом. Олігархи найбільше зацікавлені у впровадженні низь-

копробної масової культури. Шлях опору глобалізації Ларуш бачить в координації дій урядів суверенних держав, які виступають за рівноправність на міжнародній арені і проти неоколоніальної системи світових олігархів. Глобалізація служить, на його думку, «димовою завісою» для руйнування продуктивних сил і внутрішніх ринків в тимчасових інтересах світової фінансової олігархії. Влада знаходиться в руках навіть не уряду, а в руках наднаціональних фінансових сил.

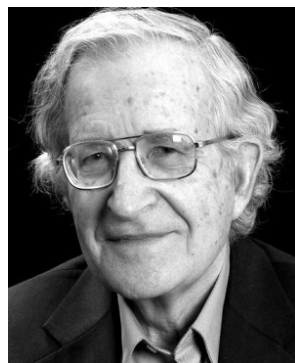
36.12. Анархо-синдикалістський напрям антиглобалізму (А. Н. Чомскі, М. Альберт, Дж. Холлоуей)

Як вже зазначалось, антиглобалістський рух привертає до себе велику кількість різних ідеологічних течій. Анархо-синдикалістський напрямок розвитку сповідує традиційні ідеологічні погляди анархізму, відмовляючись бачити в державі нейтральний інститут регуляції та стимулювання розвитку національного добробуту. Основною теоретичною точкою дотику анархізму і антиглобалізму є жорстка критика державного соціалізму. Анархо-синдикалістський напрям закликає до демонтажу державних структур на користь самоорганізованого суспільства.

Найбільш послідовна критика державного соціалізму міститься в роботах одного з провідних теоретиків антиглобалістського руху *Авраама Ноама Чомскі*. Основні праці: «Держава майбутнього» (1970), «Прибуток на людях: неолібералізм і світовий порядок» (1999), «Найближче майбутнє. Свобода, незалежність і імперіалізм у ХХІ столітті» (2011). На основі цих праць вимальовується образ мислителя як критика зовнішньої політики США, неолібералізму та сучасного державного капіталізму.

Чомскі відкрито зараховує себе до анархо-синдикалістів. Він неодноразово порівнював радянський комунізм і корпоративний державницький капіталізм США. При цьому Чомскі зовсім не відмовляється від соціалізму, навпаки, вважає його найбільш прийнятною і прогресивною формою суспільного устрою. Однак те, що відбувалося в Росії після Жовтневого перевороту, на його думку, не мало ніякого відношення до соціалізму, а також не мало нічого спільного зі свободою і демократією. Він відкрито вітає розпад СРСР, називаючи його «тріумфом свободи».

Чомскі в своїх працях критикує форми сучасного глобалізованого світу говорячи, що він є керованим фінансово-корпоративними групами і створений для захисту їх вузькокорпоративних інтересів. Дослідник вважає, що в світі існують *чотири глобальні* проблеми: ядерна війна, екологічна катастрофа, байдужість наддержав до цих двох проблем і їх нездатність зробити висновок із минулих помилок. На його думку, корпорації підпорядковують собі країни третього світу. Чомскі наголошує на ідеї про те, що правда про політичні реалії систематично спотворюється або пригнічується шляхом маніпуляцій з боку корпоративних інтересів і еліт. Його роботи зосереджені на виявленні цих маніпуляцій. Він вважає, що «здоровий глузд» – це все, що потріб-

Ноам Чомскі
(нар. 1928)

но, щоб прорвати павутину брехні та побачити істину. Роль ЗМІ полягає в зміцненні державної та міжнародної політики, а також маргіналізації протилежних точок зору. Чомскі стверджує, що це своєрідна версія цензури, система пропаганди, подібна до цензури в СРСР, тому при аналізі ЗМІ він використовує «оруелівську» інтерпретацію. Опозиції надана можливість висловити незгоду, але будь-яке інакомислення сильно стримується в корпоративному середовищі, де, наприклад, реклама багато в чому визначає успіх ЗМІ. В результаті ЗМІ відображають інтереси тих підприємств, які забезпечують найбільше фінансування.

Чомскі критикує глобалізацію. Він підсумував цей процес фразою «старе вино, нові пляшки», стверджуючи, що структура еліт завжди однакова: вони прагнуть ізолювати населення від важливих процесів прийняття рішень. Відмінність лише в тому, що політичними центрами є транснаціональні компанії та банки. Мислитель стверджує, що потужні міжнародні компанії розробляють свої власні державні інститути, які відображають мету глобалізації.

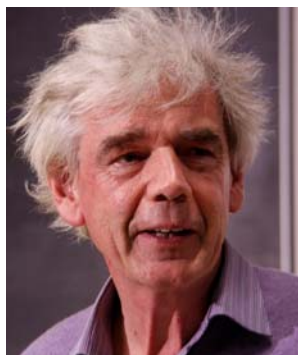
Майкл Альберт – американський письменник і політичний активіст лібертарного, анархістського руху. Засновник мережі ЗМІ «Z Communications». Також Альберт упродовж останніх десяти років є одним із активних послідовників антиглобалістської анархо-синдикалістської організації «Чорний блок». Основні праці: «Політична економія партисипативної економіки» (1991, у співавторстві з П. Ганелом), «Зупинити поїзд вбивства: радикальне бачення для радикальних змін» (1994), «Траєкторія змін: активіст стратегії соціальної трансформації» (2002), «Мрії: радикальна теорія для XXI століття» (2004), «Реалізуючи надію: життя за капіталізму» (2006), «Займайте: теорія» (2013).

Майкл Альберт
(нар. 1947)

Альберт заснував концепцію *партисипативної економіки* з метою формування альтернативної концепції неоліберальної глобалізації. В основі партисипативної економіки полягають чотири основні *принципи*: солідарність, різноманітність, справедливість і самоврядування. Альберт пропонує створення нового суспільства, яке в першу чергу засноване не на владі держави або глобальних корпорацій, а на самоорганізації. Політичною владою в ньому не повинні керувати ринки та бюрократичний апарат. Нове суспільство не повинне формуватися на основі конкуренції, а також політичному та державному контролю. Замість цього, за твердженням Альберта, нове суспільство повинне базуватися на спільному плануванні та розділі на підпорядковані сектори. Також Альберт наголошує на необхідності відсутності власності на засоби виробництва, але гроші повинні бути збережені як засіб платежу. Основним принципом партисипативної економіки є право кожної людини приймати рішення, в тій сфері, яка впливає на громадянина.

На необхідності орієнтування на самоорганізацію в системі економічних і політичних відносин, на відміну від орієнтації на посилення ролі держави чи міжнародних глобальних структур, зосереджує увагу *Джон Холлоуей* – ірландський і шот-

Джон Холлоуей
(нар. 1947)

ландський юрист, політолог, соціолог і філософ, чия робота тісно пов'язана з рухом сапатистів в Мексиці. Найвідоміша його праця – «Змінити світ без захоплення влади» (2002).

Дослідник стверджує, що майбутня революція полягає не в захопленні державних апаратів, а в відмові від капіталістичного суспільства. Центральна ідея Холлоуея полягає в створенні соціальних просторів, автономних щодо держави та капіталу. Дослідник зазначає, що як реформізм, так і революційний марксизм, зазнали цілковитої невдачі, покладаючись на зміну суспільства за допомогою завоювання державної влади. Світ, гідний людства, не може бути створений через державу. Протягом більшої частини минулого століття спроби створити світ, гідний людства, оберталися

навколо держави та завоювання державної влади. Основні суперечності (між реформістами та революціонерами) стосувалися того, як завоювати державну владу парламентськими або позапарламентськими засобами. Історія ХХ століття доводить, що питання про те, як завоювати державну владу, не надто важливе. Причина в тому, що державу не можна використовувати для здійснення радикальної зміни суспільства, оскільки сама держава – це форма суспільних відносин, яка вбудована в комплекс капіталістичних суспільних відносин. Серцевина влади, на його думку, – не в державі, як такій, а в самих капіталістичних соціальних відносинах, які прийняті несвободою, фетишизмом і відчуженням.

На думку Холлоуея, капіталістичні й авторитарні суспільні відносини можуть бути змінені лише шляхом альтернативної соціальної практики, яку розвинути самі пригноблені в процесі опору та самоорганізації, «в боротьбі за звільнення людського потенціалу» і творчих сил людей. У процесі боротьби (проти системи) створюються зв'язки, які не служать відображенням владних відносин, проти яких ведеться боротьба: відносини кооперації, солідарності, відносини любові, зв'язку, які вже передбачають те суспільство, за яке боряться антиглобалісти.

Сьогодні ми можемо побачити, що ідея про можливість змінити світ через державу була ілюзією. Нам ще пощастило дожити до кінця цієї ілюзії.

Дж. Холлоуей, «Змінити світ без захоплення влади»

ooo ooo ooo ooo ooo

Анти- та альтерглобалізм є відносно новою ідеологічною течією в сучасній політичній науці. Формування антиглобалістських поглядів припало переважно на кінець ХХ – початок ХХІ століття. Довший час анти- та альтерглобалізм не сприймалися як реальна політична сила та ідеологія. Після великої кількості протестних акцій на перетині століть, до яких залучилися велика кількість соціальних рухів, концепції анти- та альтерглобалізму почали розглядатись як незалежні ідеологічні течії.

Тема 36. Політичні ідеї представників альтерглобалізму й антиглобалізму

Головною особливістю антиглобалізму як ідеологічної доктрини є те, що він об'єднує велику кількість суспільно-політичних та економічних поглядів. Намагання створити єдину систему поглядів та плану дій є головним викликом сучасного антиглобалізму. Перешкодою в цьому процесі є перш за все відсутність керівних структур анти- та альтерглобалізму. З іншого боку, створення єдиної системи рухів виходить за межі організаційних та ідеологічних основ антиглобалізму, які полягають у відсутності єдиної структури, прямій демократії, мережевій структурі. З метою формування спільних позицій проводяться загальнопланетарні та регіональні форуми, створюються мережеві організації.

Антиглобалізм, сформувавшись на основі критики теорій модернізації та створення її альтернативних концепцій (Р. Пребіш, С. Фуртадо) та теоріях світ-системного аналізу (А. Франк, С. Амін та ін.), перейшов до створення концепцій альтернативного розвитку світу (Н. Кляйн, Д. Кортен, А. Негрі та М. Хардт). Представники антиглобалізму критикують неоліберальну форму глобалізації пропонуючи при цьому достатньо різноманітні форми подолання негативних наслідків глобалізації – від концепцій формування нових форм бездержавного глобального світу (Дж. Холлоуей, А. Каллінікос) до теорій створення системи захисту національних держав, місцевого сільського господарства, прав корінних народів (Субкоманданте Маркос, В. Шіва, Ж. Бове та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Визначіть поняття «антиглобалізм» та «альтерглобалізм». Як ці поняття співвідносяться між собою?
2. Назвіть основні ідеологічні цілі антиглобалістського руху.
3. Визначте організаційні особливості антиглобалістських рухів.
4. Охарактеризуйте історію становлення Всесвітнього соціального форуму та визначте його роль в структурі анти- та альтерглобалістського руху.
5. Назвіть головні завдання діяльності та методи боротьби АТТАК, а також основних представників цієї організації.
6. У чому полягає основна мета діяльності «Віа кампесіна» («Via Campesina»). Чому популярність цієї організації постійно зростає?
7. Коли сформувалась Сапатистська армія національного визволення та які основні причини її виникнення?
8. Як інтерпретує сучасний світоустрій Субкоманданте Маркос?
9. Які основні положення формує «теорія залежності»?
10. У чому полягає концепція периферійного капіталізму Р. Пребіша та С. Фуртадо?
11. Назвіть основні положення світ-системного аналізу С. Аміна.
12. Визначте концепції Імперії та множинності А. Негрі та М. Хардта.
13. Охарактеризуйте концепції представників екологічного напрямку антиглобалізму.

14. Охарактеризуйте «доктрину шоку» Н. Кляйн.
15. Якими є основні методи боротьби зі сучасним корпоративним світом, запропоновані Д. Кортеном?
16. Назвіть типологію антиглобалістських рухів за А. Каллінікосом.
17. Охарактеризуйте концепції представників анархо-синдикалістського напрямку антиглобалізму.

Література

Агитон К. Альтернативний глобалізм: новые мировые движения протеста / К. Агитон ; [пер. с фр. Е. Константиновой и Е. Кочетыговой] ; под общ. ред. Ю. Марковой. – М. : Гилея, 2004. – 208 с.

Амин С. Вирус либерализма : перманентная война и американизация мира / С. Амин ; [пер. с англ. Ш. Нагиба, С. Кастальского]. – М. : Европа, 2007. – 168 с.

Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги; [пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана]. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.

Герасіна Л. М. Проблема впливу міжнародних організацій на сучасний світовий політичний процес / Л. М. Герасіна // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Сер. : «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – 2014. – № 2. – С. 98–107.

Зінченко В. В. Глобальна імперія як форма сучасного капіталізму в концепції «суспільної демократичної множини» / В. В. Зінченко // Гуманітарн. вісн. Запоріж. держ. інж. акад. – 2010. – Вип. 42. – С. 43–49.

Зінченко О. Дус-Сантус (Дос Сантос) Теотоніу / О. Зінченко // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 222–223.

Ігнатов П. С. Діяльність альтернативних суспільно-політичних рухів : виклики та можливості для демократії / П. С. Ігнатов // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 47. – С. 36–41.

Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с.

Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.

Каллінікос А. Антикапиталистический манифест / А. Каллінікос ; [пер. с англ. А. Смирнова]. – М. : Практис, 2005. – 196 с.

Кляйн Н. NO LOGO. Люди против брендов / Н. Кляйн ; [пер. англ. А. Дорман]. – М. : Добрая книга, 2003. – 624 с.

Кортен Д. Когда корпорации правят миром / Д. Кортен ; [пер. с англ. Н. П. Федорова, В. А. Шестаков]. – СПб. : «Агентство «ВиТ-принт», 2002. – 328 с.

Маласай Т. М. Дилема «глобалізм – альтерглобалізм» в контексті кризових тенденцій глобалізації / Т. М. Маласай // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2013. – Т. 21. – Вип. 23 (1). – С. 114–118.

Машура Х. А. Рух антиглобалістів як протидія знищенню державного суверенітету / Х. А. Машура // Наукові праці [Чорномор. держ. ун-ту ім. П. Могили]. – Сер. : «Політологія». – 2012. – Т. 197. – Вип. 185. – С. 89–91.

Тема 36. Політичні ідеї представників альтерглобалізму й антиглобалізму

Постол О. Є. Посткласичні політико-ідеологічні течії та їх роль в умовах соціальних змін кінця ХХ – початку ХХІ століть : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.03 / Олена Євгенівна Постол ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2016. – 405 с.

Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш ; [Сокр. пер. с исп. под ред. и с предисл. В. В. Вольского, И. К. Шереметьева]. – М. : ИЛА РАН, 1992. – 337 с.

Рамоне И. Геополитика хаоса / И. Рамоне ; [пер. с фр. И. А. Егорова]. – М. : ТЕИС, 2001. – 128 с.

Рифкин Дж. Третья промышленная революция: Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом / Дж. Рифкин ; [пер. с англ. В. Ионов]. – М. : Альпина нон-фикшн, 2014. – 410 с.

Самойлов О. Ф. Теорія та практика антиглобалістського руху / О. Ф. Самойлов // Проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 9. – С. 238–251.

Субкоманданте Маркос. Другая революция. Сапатисты против нового мирового порядка / Субкоманданте Маркос. – М. : Гилея, 2002. – 200 с.

Субкоманданте Маркос. Четвёртая мировая война. / Субкоманданте Маркос. – Екатеринбург : Ультра.Культура, 2005. – 704 с.

Хардт М. Империя / А. Негри, М. Хардт ; [пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова.] – М. : Праксис, 2004. – 440 с.

Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху Империи / А. Негри, М. Хардт ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Культурная революция, 2006. – 559 с.

Хомский Н. Прибыль на людях: Неолиберализм и мировой порядок / Н. Хомский ; [пер. с англ. Б. М. Скуратова]. – М. : Праксис, 2002. – 248 с.

Шварцмантель Дж. Идеология и политика / Дж. Шварцмантель. – Х. : Гуманитарный центр, 2009. – 312 с.

Якубіна В. Л. Креативні віртуальні спільності за умов нестабільності сучасного світу: мас медійний та соціальний контексти проекту «multitude» / В. Л. Якубіна // Вісн. КПІ. – Сер. «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2012. – № 2. – С. 72–78.

Amin S. Economic Globalism and Political Universalism: Conflicting Issues? / S. Amin // Journal of World-Systems Research, VI, 3, Fall/Winter 2000, Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein. – Part II. – pp. 582–622.

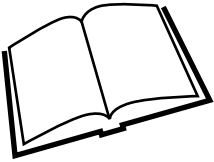
Dos Santos T. The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence Latin America / T. Dos Santos. – NY: Harmondsworth, 1996. – 197 p.

Holloway J. Change the World without Taking Power / J. Holloway – L. : Pluto Press, 2002. – 256 p.

Klein N. No Logo: No Space, No Choice, No Jobs / N. Klein – N. Y. : Picador, 2002. – 528 p.

Shiva V. Biopiracy: the Plunder of Nature and Knowledge / V. Shiva. – South End Press, 1997. – 148 p.

ТЕМА 37

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ФУТУРОЛОГІЧНИХ (ПРОГНОСТИЧНИХ) ТЕОРІЙ

37.1. *Футурологічні політичні концепції: зміст, типи*

37.2. *Футурологічні ідеї у світовій літературі початку ХХ ст. (О. Гакслі, Дж. Орвелл)*

37.3. *«Футурошок» Е. Тоффлера*

37.4. *Футурологічна спадщина С. Гантінгтона*

37.5. *Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями*

37.6. *Політична футурологія представників інформаційного суспільства (Г. Маклюен, Дж. Нейсбітт, Й. Масуда)*

37.1. Футурологічні політичні концепції: зміст, типи

Розквіт футурологічних політичних концепцій припадає на середину 60-х – початок 70-х років ХХ століття. Саме в цей час з'являються такі моделі майбутнього, як постіндустріальне суспільство (Д. Белл), суперіндустріальне і суспільство третьої хвилі (О. Тоффлер), активне суспільство (А. Етціоні), технотронне (З. Бжезинський), постреволюційне (Й. Галтунг), трансформаційне (Дж. Дейтор), кібернетичне (Дж. Платт), постцивілізаційне (К. Боулдінг), споживацьке суспільство (А. Гартнер і Ф. Рісман), суспільство світового села (М. Маклюен), суспільство без кордонів (Л. Браун), суспільство рівноваги (Л. Мемфорд) тощо.

Футурологічні концепції умовно можна згрупувати у три відносно самостійні напрями:

- *апологетичні* (З. Бжезинський, Р. Арон, Г. Кан, Б. де Жувенель, Ж. Фурастьє та ін.). Цей напрям підкреслює переваги технічної цивілізації західного зразка, аналізує суспільний прогрес переважно у вимірах зростання техніко-економічних показників, підкреслює можливість модернізації капіталістичного суспільства, подолання його конфліктів і суперечностей засобами індустріалізму, інформатики, технологічної революції;
- *ліворадикальні* (А. Ускоу та ін.). У межах цього напрямку прогнозується можливість краху Західної цивілізації внаслідок бездумного і неконтрольованого нарощування науково-технічного потенціалу;

Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) теорій

- *реформістські* (Д. Белл, О. Тоффлер, Ф. Поллак та ін.). Ці концепції обґрунтовують необхідність конвергенції капіталізму з соціалізмом, створення єдиної системи контролю за матеріальними ресурсами Землі, системою виробництва та споживання.

Вивчення цих концепцій – нагальне веління нашого переломного часу, який шукає шлях у майбутнє, оцінюючи й переоцінюючи теоретичні й практичні надбання і втрати.

Сучасна політична наука переповнена роздумами про майбутнє, долю людської цивілізації та культури. Ці роздуми розпочинаються, як правило, з визначення глобальних проблем, шляхів і засобів їх розв’язання як в регіональному розрізі, так і в межах цивілізації, особливо у зв’язку з таким соціальним феноменом ХХ століття, як науково-технічна революція. У межах цього напрямку ведеться пошук і обґрунтування майбутніх соціальних реалій, моделювання динаміки розвитку глобальних проблем і світових суперечностей, здійснюється соціально-політичний прогноз.

37.2. Футурологічні ідеї у світовій літературі початку ХХ ст. (О. Гакслі, Дж. Орвелл)

Футурологію ХХ століття відкриває знаменитий роман англійського письменника і критика О. Гакслі «Про чудовий і новий світ» (1932). *Олдос Гакслі* – знакова постать у світовій літературі сучасності. Його творчість упродовж кількох десятиліть сприймалася у світовій критиці як свого роду індикатор базових тенденцій розвитку західної літератури, більше – суспільної думки загалом.

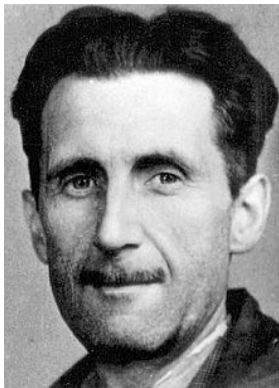
Гакслі сприймався як вкрай критично налаштований мислитель, який прогнозує майбутнє «у чорному кольорі», у парадигмі цинізму та зневаги до реальних людей. Найбільш відомим і обговорюваним у світовій літературознавстві є його роман «Про чудовий і новий світ». В ньому автор виклав своє внутрішнє несприйняття й зневагу до політики та науково-технічного прогресу. Їх вплив на розвиток суспільства, вважав Гакслі, не може бути іншим, крім негативного.

Людина як особистість – головний об’єкт аналізу Гакслі. Автора цікавить стан душі особистості, можливості її свободи, яка, за його переконанням, лежить по той бік матеріального (конвеєрного) виробництва. Під час створення моделі майбутнього «чудового нового світу» Гакслі синтезував найбільш характерні людино руйнівні риси «казарменого соціалізму», сучасного йому суспільства масового споживання. Новий (дивний) світ, вважає письменник, це світ, де всі людські бажання визначені заздалегідь, як ті, що задовольняються; нездійсненні ж бажання просто «знімаються» технологіями «генетичної політики» у тому числі й шляхом зрощення нової людини у пробірках. Цивілізація тільки тоді стає зрілою, коли вона стабільна, вважає мислитель. Останнє ж забезпечується жорстким суспільним контролем істини під керівни-

Олдос Гакслі
(1894–1963)

цтвом Верховного контролера. Всі форми індивідуального життя мають бути суворо регламентованими. Думки та вчинки, почуття людей та їх пристрасті мають бути ідентичними, потаємні бажання одного мають співпадати з бажаннями мільйонів інших. Будь-яке порушення ідентичності спричиняє порушення стабільності, загрожує всьому суспільству. Цей висновок є лейтмотивом розвитку «чудового світу».

Джордж Орвелл
(1903–1950)

Не менш цікава футурологічна концепція створена англійським письменником і критиком, літературним і політичним протестувальником *Джорджем Орвеллом*. Його знаменитий роман «1894» (1948) (разом із романом «Скотарня») ввійшов у політико-літературний і філософський обіг як антиутопічне зображення тоталітарного устрою, нещадна критика радянського тоталітарного суспільства. Головним героєм творів Орвелла є душевно вразлива, свідомо й чуттєво вкрай одинока особистість, яка протистоїть деспотичному й безсоромному соціальному середовищу. Символом такого середовища письменник вважає радянське суспільство, з його політичним устроєм і мораллю, які у буквальному розумінні не тільки принижують, але й подавлюють особистість.

Цікавими й загалом показовими з позицій критики сучасного суспільства, особливо, тоталітарного, є літературно-філософські та політико-критичні твори *Ж. Ж. Серван-Шрайбера* «Всесвітній виклик», *К. Жульєна* «Самобвбивство демократії», *Г. Кана* «Наступні двісті років», *Д. Шелла* «Доля землі» та ін. футурологів.

37.3. «Футурошок» *Е. Тоффлера*

Елвін Тоффлер
(нар. 1928)

Один із найвідоміших футурологічних прогнозів – «*футурошок*» – зроблений американським ученим *Елвіном Тоффлером* – економістом, соціологом, філософом. Основні праці: «Футурошок» (1970), «Споживачі культури» (1973), «Доповідь про екоспазм» (1975), «Третя хвиля» (1980), «Передбачення та передумови» (1983), «Метаморфози влади. Знання, багатство й сила на порозі ХХІ століття» (1990).

Актуальність підходів Тоффлера сьогодні обумовлена насамперед тим, що він зміг виявити і обґрунтувати тенденції, які в останні десятиліття визначають розвиток глобальної людської цивілізації. Особливо актуально звучать ідеї мислителя про те, що силу нації в новому світі буде визначати інтелектуальний і компетентнісний рівень її членів. Вивчення творчості Тоффлера набуває нової актуальності і важливості, особливо для країн, які тільки прагнуть до повноцінного включення в список провідних цивілізованих країн.

Насамперед, важливо розглянути характеристику Тоффлера як ученого, проана-

лізувати його праці з точки зору того, як вони вплинули на світогляд сучасних людей, а також яке місце і роль вони відіграли у сучасному науковому світі. Коли вчений працював над своїм «Футурошоком», футурологія вже мала певні напрацювання в справі передбачення тенденцій майбутнього світорозвитку. Однак більшість передбачень мали пафосно-оптимістичний характер – футурологи вірили в безмежне зростання людства. Тоффлер став одним із перших, хто поставив цю тезу під обґрунтований теоретичний сумнів і заявив про те, що майбутнє може не лише приносити нові здобутки і насолоди, але й шокувати, вибивати зі звичної колії. Саме в створенні проблемного поля футурології Тоффлер став одним із новаторів серед науковців другої половини ХХ століття. Завдяки його теоретичним передбаченням формулювалося багато проблем, із якими потім людству довелося зіткнутися не в теоретичній, а в практичній площині.

«Футурошок» став справжнім програмним текстом для нової хвилі футурології. Наступні праці Тоффлера були значною мірою орієнтовані вже не на формулювання можливих сценаріїв розвитку цивілізації, а на описання і прогнозування розвитку тенденцій, що реально зароджувалися в розвинених західних країнах. Ці тенденції вже кілька десятиліть тому свідчили, що людська цивілізація незворотно вступає на новий етап розвитку – *інформаційний*.

Цивілізація, в яку ми стрімко вриваємось, з її найрізноманітнішими комунікаційними технологіями, має багато можливостей для того, щоб люди могли виразити будь-які свої погляди, навіть не заходячи в кабінку для голосування. І є шляхи, які, як ми постійно переконуємося, дозволяють урахувати ці думки при прийнятті різноманітних рішень.

Е. Тоффлер, «Третя хвиля»

Праця Тоффлера «Третя хвиля» стала своєрідним програмним документом для розуміння природи інформаційної цивілізації. В цій праці мислитель детально описує те, як змінюється світ людини, суспільство, глобальне середовище під впливом нових комунікаційних технологій. Для того, щоб коректно скористатися тими можливостями, які несуть людству нові інформаційно-комунікаційні технології, необхідно було в випереджальному форматі готувати теоретично-гуманітарну основу для приходу людини в новий інформаційний світ. Творчість Тоффлера стала важливим елементом формування такого світоглядного базису для переходу людства в історично новий цивілізаційний статус.

Особливу роль в сучасній гуманітаристиці відіграла тоффлерівська *концепція трьох хвиль*, що була розгорнуто сформульована саме в книзі «Третя хвиля». Важливо, що філософ взяв за основу саме технологічний чинник історично-еволюційних змін, що відбуваються у суспільстві. Для сучасного стану розвитку цивілізації дуже вдало підійшла саме точка зору, за якою володіння технологіями і ноу-хау визначають рівень розвитку того чи іншого суспільства.

Концепція зміни еволюційних хвиль у світі породжується насамперед змінами в технологічній сфері, що повільно визрівають в тій чи в іншій формації. З історичного погляду, за концепцією Тоффлера, з початку була *«перша хвиля»* – сільськогосподарська цивілізація, економічною основою якої виступала земля. Аграрний устрій цієї цивілізації обумовлював всі сфери життя в суспільстві: економічні, політичні, сімей-

ні. Суспільство розмежовувалось на класи (касти) з жорстко авторитарною владою та децентралізованою економікою. Приблизно 300 років тому відбулася промислова революція, що породила «другу хвилю», яку дослідник визначає як індустріальну цивілізацію. Ця цивілізація укоренилась у багатьох державах світу та будувалась на принципах масового виробництва, уніфікації, стандартизації, що охоплювали всі галузі суспільного життя людини. Але саме однаковість, упередженість життєдіяльності створили внутрішні умови для нової технології, якою і став «інформаційний вибух», що являє собою «третю хвилю» – інформаційну цивілізацію. Головним чинником нової цивілізації, на думку Тоффлера, є «стрибок» за межі накопичення енергії, грошей, влади, де немає місця для стандартів та централізації, що притаманні індустріальному суспільству. Таким чином, багато чого, що ми знаємо про сучасну інформаційну цивілізацію, було сформульовано саме Тоффлером. Більше того, саме його прогностичні ідеї й образи дуже сильно вплинули на формування тих соціальних, виробничих, культурних реалій, в яких проживають сучасні суспільства.

Важливими є ідеї Тоффлера саме в сфері гуманізації сучасного і майбутнього цивілізаційного середовища. Якщо багато мислителів ХХ століття визначали сучасну техніку і технологію як чинник дегуманізаційних впливів, то Тоффлер доводив, що саме розвиток інформаційно-комунікаційних технологій може вдало протистояти багатьом антилюдським і відчужуючим тенденціям, характерним для індустріальної цивілізації та пов'язаних із нею капіталістичних відносин. Тоффлер побачив резерви гуманізації техніки в розгортанні самого технічного прогресу. Він переконаний у тому, що чергова хвиля культурних нововведень усуне внутрішні суперечності та колізії цього процесу і забезпечить гармонію зі світом людини. Ідея технічних мутацій, що спричиняють багатомірний вплив на соціальний процес, завдяки Тоффлеру, отримує визнання в світовій гуманітаристиці. Ця ідея отримала за наступні після виходу перших двох книжок Тоффлера не лише визнання в науковому, філософському і футурологічному світі, але й спричинила до появи багатьох нових аналітичних досліджень, які творчо переосмислювали та трансформували ідею філософа про те, що технологічні інновації здатні призводити як до загальноцивілізаційних зрушень, так і до гуманізації особистісного буття кожної людини.

Після першого успіху в якості футурологічного месії Тоффлер приділяв багато уваги і поточним процесам, що відбувалися на глобальному рівні розвитку інформаційної цивілізації. Не оминув він увагою і новітні геополітичні проблеми, які з'явилися після розпаду біполярної світової системи. У 1993 році у співавторстві зі своєю дружиною Гейді Е. Тоффлер видав працю «Війна та антивійна», в якій автори запропонували прогностичний аналіз того, як в умовах нової цивілізаційної реальності відбуватимуться соціальні, міжнародні, міжцивілізаційні конфлікти та зіткнення. В той же час, ця книга є певним продовженням і переосмисленням ідей, які викладалися у «Третій хвилі». Підсумовуючи власне дослідження автори пишуть: «З допомогою технології Третьої хвилі, менш енергоємних і менш брудних, ми можемо почати прибирати екологічний безлад, принесений промисловістю Другої хвилі в епоху масового виробництва. Праця, що раніше огрубляла та позбавляла розуму тих щасливців, яким щастило знайти роботу, може бути перетворена в заняття, що прино-

Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) теорій

сить радість та користь для розуму. Цифрова революція, що допомагала підняти Третю хвилю, несе в собі потенціал освіти для мільярдів. І всупереч всім попередженням

Фактично, економіка Третьої хвилі оперує на такій високій швидкості, що її основні поставальники ледь утримують темп. Ба більше, оскільки інформація дедалі частіше приходиться на зміну сировині, праці та іншим ресурсам, країни Третьої хвилі стають менш залежними від партнерів Першої і Другої хвилі (не мається на увазі торгівля). Вони все більше прагнуть співробітничати одна з одною. Згодом багато робіт, які виконують зараз у країнах із дешевою робочою силою, стануть галуззю застосування високих технологій, та й зараз вони вже використовуються там швидше, краще і дешевше.

Іншими словами, ці зміни ставлять під загрозу безліч існуючих економічних зв'язків між передовими країнами і тими, що розвиваються. Проте, повний розрив малоймовірний. Неможливо зупинити забруднення навколишнього середовища, хвороби й міграцію до країн Третьої хвилі. Багаті країни не зможуть вижити, якщо бідні країни вестимуть екологічну війну. Через це напруженість між цивілізацією Третьої хвилі і двома попередніми цивілізаціями буде наростати, а нова цивілізація може з успіхом боротися за глобальну гегемонію так само, як це робили модернізатори Другої хвилі щодо своїх попередників – представників Першої хвилі – кілька століть тому.

Е. та Г. Тоффлер, «Створення нової цивілізації. Політика Третьої хвилі»

те, що буде собою являти і як буде функціонувати влада в сучасних демократичних країнах. Багато хто з філософів і політологів постійно проголошують кризовість сучасних уявлень про демократію, застарілість класичних визначень цього феномену. Натомість Тоффлер аргументовано доводив, що нові інформаційні технології виведуть демократію на новий виток розвитку. Тоффлер зробив значний внесок до вирішення проблеми влади і пов'язане це головним чином з дослідженням основних ресурсів влади й передусім знання. Він цілком логічно і обґрунтовано показує, що з розвитком суспільства й у першу чергу з розвитком науки, техніки й технологій саме знання стає головним ресурсом влади сучасного інформаційного суспільства. У цьому переході пріоритетної ролі від сили до багатства, а потім і до знання, і поля-

нашої книги про небезпеки війни, громадянських конфліктів та ядерних бомбардувань, є й гарні новини. Хоча з часів Хіросіми й Нагасакі було створено десь 50–60 тисяч ядерних боєголовок, хоча до останнього часу відбувалися підземні вибухи та нещасні випадки з ядерними матеріалами, жодна з тих десятків тисяч бомб не була підірвана в гніві. Якийсь людський інстинкт виживання постійно зупиняв той палець, що міг би натиснути кнопку. Але щоб вижити на початку ХХІ століття, одного інстинкту замало. Від нас усіх вимагається глибоке розуміння революційних нових зв'язків між знанням, багатством та війною». Таким чином, подружжя Тоффлерів ніби робить своєрідний заклик до того, щоб сучасні молоді науковці, політологи, філософи, соціологи сміливіше ставилися до соціальних передбачень, робили відважні футурологічні кроки, які можуть попередити багато майбутніх проблем. Тоффлери ніби попереджають, що без такої футурологічної активності в сучасній гуманітаристиці майбутнє може набагато сильніше вдарити по сучасних людях, ніж сучасність вдарила по попередніх поколіннях.

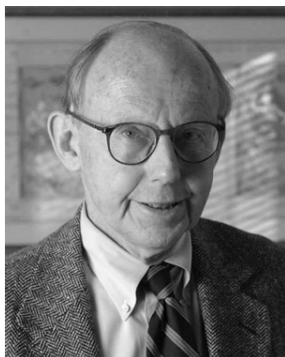
Безсумнівним внеском в сучасну науку, який зробив Тоффлер, є нові ідеї про

гає сутність сучасних метаморфоз влади. Знаннєва демократія, влада компетентності сьогодні все більше стверджує себе в розвинених західних країнах. Тобто можна зробити висновок про те, що й у питаннях влади Тоффлер став успішним провидцем, передбачаючи технологічний прорив в організації і здійсненні різноманітних демократичних процедур.

Комплексний характер футурологічної теорії Тоффлера, а також його аналізу специфіки функціонування сучасної інформаційної цивілізації доповнюється ідеєю про те, що надалі може відбуватися значне розшарування між суспільствами, що знаходяться на різних етапах цивілізаційно-хвильового розвитку. Тоффлер задається надзвичайно актуальним питанням про те, чи не призведе збільшення такого розриву до значних глобально-кризових потрясінь? Чи не чекає нас нове зіткнення цивілізацій? В якій формі і з якою інтенсивністю конфліктності воно буде проходити? Чи зможе Західний світ відстояти свої науково-технологічні здобутки і спосіб життя? Всі ці питання актуалізуються в творчості Е. Тоффлера, що робить її надзвичайно важливим елементом будь-якого аналізу сучасного і майбутнього стану інформаційної цивілізації.

37.4. Футурологічна спадщина С. Гантінгтона

Популярною наприкінці ХХ століття стала футурологічна концепція, обґрунтована американським політологом, професором Гарвардського університету *Семюелем*

Семюель Гантінгтон
(1927–2008)

Гантінгтоном, яка увійшла у політичний і науковий обіг під назвою «зіткнення цивілізацій», «цивілізаційний розкол людства». Основні праці: «Солдат і держава: теорія та політика громадянсько-військових відносин» (1957), «Політичний порядок в суспільствах перехідного періоду» (1968), «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1993), «Хто ми? Виклики американської національної ідентичності» (2004).

За Гантінгтоном, країни, що розвиваються, завжди прагнуть створювати ліберально-демократичні інститути та розвиток сучасного світу після «холодної війни» веде до конфлікту між його основними культурами («зіткнення цивілізацій»). Зупинимось на аналізі цих висновків детальніше.

Наслідуючи й продовжуючи цивілізаційний аналіз суспільного розвитку, запропонований Е. Тоффлером, Гантінгтон звертає увагу на новий критерій виділення цивілізацій – принципове вирішення найбільш серйозних міжнародних проблем. Інновацією американського дослідника було застосування концепції цивілізації до вивчення політики. Цивілізації за Гантінгтоном є політичними одиницями, утвореними розділеною цивілізацією. Так, Гантінгтон визначає цивілізацію як «найбільш широкий рівень культурної ідентичності людей», вище якого розташовується людський рід, а нижче – окремі держави.

Хоча цивілізація – це культурна спільнота, розмірковує вчений, вона визначається загальними об'єктивними елементами (мова, історія, релігія, звичаї) і суб'єктивною

самоідентифікацією людей; при цьому приналежність до цивілізації є найбільш широким рівнем такої самоідентифікації. «Люди, – зазначає Гантінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій», – визначають себе, використовуючи такі поняття як походження, релігія, мова, історія, цінності, звичаї і суспільні інститути. Вони ідентифікують себе з культурними групами: племенами, етнічними групами, релігійними общинами, націями і – на найширшому рівні – цивілізаціями». Цивілізація, звідси, – це «явно виражена культура», це «найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації». Цивілізація являє собою людський рід у його вищій формі, а зіткнення цивілізацій виступає міжродовим конфліктом глобального масштабу.

Вивчаючи динаміку та циклічність існування цивілізацій на сучасній стадії людства, Гантінгтон переконаний у тому, що конкуруючі силові блоки в майбутньому стануть відрізняти приналежність саме до цивілізацій, а не до політичних націй та ідеологій, як це було раніше. Розвиваючи погляди іншого відомого дослідника Д. Белла, розкриті ним у роботі «Кінець ідеології», Гантінгтон зазначає, що в сучасному глобальному світі класичні ідеології, які є продуктом виключно Західної цивілізації, все більше відходять на другий план. Натомість їх місце займають цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим із можливих соціальних спільнот – цивілізаціям, як «найвищим культурним спільностям людей і найширшому рівню культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів».

Різні цивілізації, на думку Гантінгтона, виробляють відмінні культурні цінності, які важче примирити, ніж конфлікт класів та ідеологій. «Оksamитова завіса» культури у мислителя розділяє народи значно сильніше, ніж «залізна завіса» ідеологій періоду «холодної війни». Він вважає культурну приналежність первісною незмінною. Пов'язуючи ланку – «віра – родина – переконання – кров», дослідник підкреслює, що культурні цінності нерозривно пов'язані з етнічною та конфесійною ідентичністю.

Віра та родина, кров і переконання – це те, з чим люди себе ідентифікують і за що вони будуть боротися та помирати. І тому зіткнення цивілізацій замінить «холодну війну» як головний фактор глобальної політики.

С. Гантінгтон, «Зіткнення цивілізацій»

Гантінгтон зауважує, що із п'яти світових релігій, які виокремлював М. Вебер (праця «Соціологія релігії (типи релігійних спільнот)»), чотири асоціюють із основними цивілізаціями. П'ята – буддизм не розглядається в якості цивілізаційно-формуючої, хоча має структурні риси, притаманні ісламу та християнству. Можливо, це зумовлено тим, що основні монотеїстичні релігії не схильні розглядати буддизм як релігію, а швидше як філософську концепцію, і в останній час виробляють спільний підхід до нього. На початковому етапі розвитку буддизм розділився на дві гілки і, подібно до християнства, не вижив у місці свого «народження». Не поширене виділення окремої єврейської цивілізації, яка зі створенням держави Ізраїлю володіє такими складовими рисами цивілізації, як релігія, мова, звичаї, література, інституції, політичне та територіальне розташування.

Досягти компромісу між різними релігіями надзвичайно важко. Якщо розгляда-

Країни-лідери в теперішньому – сучасному світі представляють різні цивілізації. До них належать США, Росія, європейські країни, Японія, Китай та Індія. Також сюди відносяться важливі ісламські країни, які завдяки своєму стратегічному положенню, великій кількості населення та нафтовим ресурсам мають великий вплив у системі міжнародних відносин. Якщо говорити про вісім найбільш населених країн світу на сьогоднішній день, то всі вони належать до восьми різних цивілізацій. Якщо ж розглянути сім найбільш економічно розвинених країн, то вони належать до п'яти різних цивілізацій.

Із виступу С. Гантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень, 18.10.1999 р.

ти релігійні вірування як найбільш особисте у людині, то релігія є найбільш резистентною до впливу іншої цивілізації. Військова перемога не завжди призводила до перемоги культурної, як у випадку Монголів та Ірану, європейських хрестоносців і Візантійської імперії, хоча в останньому випадку культурна експансія була дуже жорсткою. І оскільки релігійні та етнічні протиріччя складно звести до компромісу – то конфлікт неминучий. Таким чином, фундаменталістське розуміння цивілізаційної ідентичності стає вагомим аргументом на користь «нерозв'язаності» цивілізаційних протиріч у сучасному світі. Саме тому тези про гармонію світових відносин, що лунали між світовими війнами та після падіння СРСР, на думку Гантінгтона, зазнали провалу.

У книзі «Зіткнення цивілізацій та перетворення світового ладу» Гантінгтон пише:

«Момент ейфорії після закінчення «холодної війни» породив ілюзію гармонії, і незабаром виявилось, що це була саме ілюзія. Світ став іншим в порівнянні з початком 90-х років, але не обов'язково більш мирним. Зміни були неминучими; прогрес – ні. Подібні ілюзії гармонії ненадовго розквітали в кінці кожного крупного конфлікту в двадцятому столітті. Перша Світова війна була «війною, яка покладе край війнам» і встановить демократію в світі. Друга Світова війна повинна була, як висловився Франклін Рузвельт, «покінчити з системою односторонніх дій, взаємовиключних альянсів і інших засобів для досягнення цілі, які застосовувалися протягом сторіч, – і ніколи не давали результатів». Замість цього нам потрібно створити «спільну загальну організацію миролюбних націй» і закласти базу «довготривалої структури світу». Перша Світова війна, проте породила комунізм, фашизм і повернула назад рух до демократії, що тривав сторіччями. Друга Світова війна породила «холодну війну», що стала по-справжньому глобальною.

Ілюзія гармонії часів закінчення «холодної війни» незабаром розвіялася – цьому сприяли численні етнічні конфлікти і «етнічні чистки», порушення закону та порядку, виникнення нових принципів альянсу і конфлікту між державами, відродження рухів неокомуністів і неофашистських, інтенсифікація релігійного фундаменталізму, закінчення «дипломатії посмішок» і «політики згоди» у відносинах Росії із Заходом, нездатність ООН і США подавити криваві локальні конфлікти і всезростаюча упевненість у собі Китаю. За п'ять років після падіння Берлінської стіни слово «геноцид» лунало набагато частіше, ніж за будь-які п'ять років «холодної війни». Парадигма гармонійного миру дуже відірвана від реальності, щоб бути корисним орієнтиром у світі після «холодної війни».

Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) теорій

Таким чином, модель американського вченого базується на тому, що міжнародна система, яка раніше складалася з трьох блоків («першого», «другого» і «третього» світів), сьогодні перебудовується і перевтілюється в нову систему, котра складається з восьми головних цивілізацій: західної, японської, конфуціанської, хінді, ісламської, православно-слов'янської, латиноамериканської африканської.

Якщо говорити про нову світову політику, що утворюється, можна сказати, що місцевому плані – це політика етнічності, а в глобальному плані – це політика цивілізацій. І вперше за світову історію глобальна політика – є справді багатоцивілізаційною. В цьому новому світі, відносини між країнами-представниками різних цивілізацій часто будуть складними, а в певні моменти навіть і антагоністичними.

Із виступу С. Гантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень, 18.10.1999 р.

інтенсивності, оскільки відмінності між американською та європейською культурою не настільки великі, як відмінності між американською та японською цивілізаціями».

Гантінгтон виокремлює кілька *потенційних зіткнень цивілізацій*. Насамперед, сьогодні все більш натягнутими стають стосунки між Заходом та ісламською цивілізацією, які протистоять один одному вже 1300 років. Конфлікт між Заходом та ісламським світом однаково містить у собі цивілізаційну конкуренцію і релігійно-культурний антагонізм. Найгострішими залишаються конфлікти саме між західним та незахідним світами. Адже, згідно Гантінгтона: «Випадкові, нетривалі і різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися місцем безперервному, всепоглинаючому односпрямованому впливові Заходу на решту всіх цивілізацій». Гантінгтон робить висновок, що віссю майбутньої світової політики буде конфлікт між «Заходом і всіма іншими» (The West against the rest) і відповідь незахідних цивілізацій на західну погрозність та нав'язування своїх цінностей.

Ця відповідь може набувати трьох форм:

по-перше, курс ізоляції, спрямованої на закриття суспільств для проникнення «західного розкладання», і неучасть в світовому співтоваристві, яке знаходиться під керуванням Заходу. Прикладом є Північна Корея, Бірма, а вартість такого курсу дуже велика, і деяким країнам вже довелося сплатити за його наслідки;

по-друге, можна спробувати приєднатися до Заходу та прийняти його цінності та його лад;

нарешті, *по-третьє*, існує можливість «модернізації без вестернізації», тобто «зрівноваження» Заходу через розвиток економічної могутності і спрямованого проти Заходу співробітництва з іншими незахідними цивілізаціями при збереженні власних цінностей та власного ладу.

37.5. Концепція «кінця історії» Ф. Фукуяма

Френсіс Фукуяма – американський філософ, політолог, політичний економіст і публіцист японського походження. Старший науковий співробітник Центру з питань демократії, розвитку та верховенства права в Стенфорді. Основні праці: «Кінець історії?» (1989), «Кінець історії й остання людина» (1992), «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання» (1995), «Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революції» (2002), «Державне будівництво: управління та світовий порядок в XXI столітті» (2004), «Що таке управління? Моделі історії» (2012).

Френсіс Фукуяма
(нар. 1952)

Наприкінці ХХ століття у світовий теоретичний і політичний простір увірвалася його концепція – *концепція «кінця історії»*¹. «Кінець історії» Фукуяма вбачає в тому, що людство врешті-решт знайшло кінцеву, розумну форму суспільства і держави, яке знайшло своє втілення у розвинених країнах світу. Загальнолюдським ідеалом, за Фукуямою, є ліберальні ідеї та погляди, об'єднані в своєрідну ідеологію, в межах якої вирішені всі суперечності й задоволені людські потреби. У теоретичному плані людству нема чого шукати. Лібералізм пропонує кінцеву раціональну форму суспільства. Вона не має альтернативи, історія завершилася, людству залишається лише поширювати цю ідеологію на всі інші країни, регіони та створити вселюдську державу – ліберальну демократію в політичній сфері.

Ідея «кінця історії» визріла не на пустому місці. Як підкреслює Фукуяма, ідею «кінця історії» він запозичив у Г. Гегеля. Дійсно, в творах видатного німецького мислителя безпосередньо йдеться про те, що в певний момент історія досягає кульмінації, знаходить кінцеву форму розумної організації. Не менш впливовим ученим, ідеї якого випереджали концепцію Фукуяма, був російсько-французький філософ О. Кожевін. Нарешті, своїм третім попередником учений вважає відомого німецького соціолога М. Вебера. Саме ці мислителі, на думку Фукуяма, узагальнили еволюцію ліберальних пошуків і запропонували людству програму подолання соціальних конфліктів, суперечностей і створення соціально упорядкованого, врівноваженого суспільства, найвищою цінністю якого є особистість.

«Кінець історії» Фукуяма пов'язує, насамперед, із такими конкретними ідеями: у політичній сфері йдеться насамперед про вільні вибори всіх інститутів влади, створення системи стримування і противаг, про правову державу, рівність громадян перед законом, визнання права кожного користуватися основними свободами (свобода слова, зборів, створення асоціацій і партій), а також про толерантність щодо інакомислення й захист прав меншин; в економічній сфері головною ідеєю лібералізму

¹ Футурологічну концепцію Фукуяма прийнято називати концепцією «ендизму» завдяки висунутій ним гіпотезі про кінець історії (англ. end of history).

є ідея вільних індивідуального і групового підприємництва, ринку й конкуренції, що дозволяють людині реалізувати свою ініціативу і самостійність не лише в економічному житті, а й в усіх сферах його суспільних відносин; у соціальній сфері ліберали обстоюють ідею рівності можливостей кожного члена суспільства, незалежно від того, до якої соціальної групи чи класу він належить, на якому шаблі соціальної піраміди стоїть, але неодмінно відповідно до його витрачених зусиль, рівня працелюбства, підприємливості, діловитості, рішучості й інших якостей. Головною ж об'єднувачою ідеєю лібералізму, як цілісної ідеології «кінця історії», є ідея самоцінності індивіда – його автономії та свободи, права та можливості самому визначити життєві цілі, вибирати напрями діяльності, особистої відповідальності за результати діяльності, свій добробут і суспільний статус.

Під час «холодної війни» ми розуміли, що існував розподіл між ліберальними демократіями з ринковими економіками і авторитарними режимами з централізованою формою економіки. Зараз у світі все набагато складніше. Мені здається, що боротьба між демократією та авторитаризмом залишається лінією поділу, але боротьба відбувається у зовсім іншій площині. Йдеться про лінію поділу між урядами, які є справді демократичними і тими, що нібито мають демократичні вибори, як, наприклад, Росія. Суть авторитарного режиму у тому, що він сам себе утримує і так усім причетним вдається вижити. Державні ресурси розподіляють між невеликою кількістю державної еліти, які використовують силу для укріплення своєї власної фінансової позиції. А потім використовують фінансову позицію, аби укріпити свою владу. Я би сказав, що це той режим, який створив в Україні президент Янукович. Мені здається, це той режим, проти якого виступив ваш Євромайдан. Ви не хотіли жити у суспільстві, де держава є власником усього, а хотіли жити у сучасному суспільстві, де держава однаково ставиться до своїх громадян. Мені здається боротьба, яка зараз відбувається у світі, йде власне за якість держави та уряду.

Із виступу Ф. Фукуяма в Українському католицькому університеті, серпень 2016 р.

М. Горбачовим у 1985 році. Сьогодні загрозу лібералізму становлять релігія і націоналізм. Тому Фукуяма не виключає можливості формування принципово нових ідеологічних доктрин. Ґрунтуючись на узагальненому досвіді історії двох останніх століть, учений доходить висновку про кінцеву визначеність фундаментальних принципів соціально-політичної організації, раціональну обґрунтованість лібералізму, плідність і евристичність його ідей у загальноцивілізаційному контексті.

Обстоюючи лібералізм як ідеологію оптимальної визначеності форм суспільства і держави, Фукуяма висловлює не захоплення теоретичною знахідкою, а розчарування плином соціального процесу постісторичного буття людства. «Кінець історії сумний. Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям заради чисто абстракт-

тних цілей, ідеологічна боротьба, що потребує відваги, уяви та ідеалізму, – замість усього цього – економічний розрахунок, нескінченні технічні проблеми, турбота про екологію й задоволення витончених запитів споживача. В постісторичний період немає ні мистецтва, ні філософії, є лише музей людської історії, що старанно оберігається». Все це наводить людей на песимістичні роздуми про майбутнє, які, може, й примусять історію взяти, на думку Фукуями, ще один, новий старт.

Підкреслюючи значення ліберальних ідей для побудови оптимальних форм суспільної організації, Фукуяма не виключає можливості нового повороту історії. Що ж стосується реального історичного процесу, то його суперечливий перебіг – розпад системи соціалістичної співдружності, крах «реального соціалізму» в країнах Східної і Центральної Європи, міжнаціональні війни у різних регіонах світу, нагромадження технічного й військового потенціалу, зростання загрози виживанню людства – дає для цього всі підстави. Пошук оптимальних ідей організації суспільного життя триває. Під кінець ХХ століття з усією гостротою постала проблема виживання людства, що зумовлює новий виток теоретичних досліджень, загальне завдання яких, на наш погляд, полягає у визначенні горизонтів нового цивілізаційного повороту.

37.6. Політична футурологія представників інформаційного суспільства (Г. Маклюен, Дж. Нейсбітт, Й. Масуда)

Прогресуючі зміни в технологіях, а також в соціальній і політичній структурі суспільства в другій половині ХХ століття обумовили прагнення вчених описати сутність нового «інформаційного» століття, спрогнозувати наслідки його еволюції. До представників політичної футурології, у площині наукових інтересів яких перебувала проблематика інформаційного суспільства, належать *М. Маклюен, Дж. Нейсбітт, Й. Масуда, М. Кастельс, Д. Белл, А. Турен, Ф. Уебстер* та ін. Розглянемо виведені тенденції розвитку інформаційного суспільства на прикладі трьох дослідників – М. Маклюена, Дж. Нейсбітта, Й. Масуди.

**Герберт Маршалл
Маклюен**
(1911–1980)

Своєрідне бачення інформаційного суспільства запропонував канадський філософ і культуролог, соціолог і літературознавець *Герберт Маршалл Маклюен*. Основні праці: «Механічна наречена: Фольклор індустріальної людини» (1951), «Галактика Гутенберга: Становлення людини друкуючої» (1962), «Розуміння медіа: Зовнішні розширення людини» (1964), «Медіа – це повідомлення: перелік наслідків» (1967, у співавторстві з К. Фіоре), «Війна і мир у глобальному селі» (1967, у співавторстві з К. Фіоре), «Від кліше до архетипу» (1970, у співавторстві з У. Уотсоном), «Місто як навчальна аудиторія» (1977, у співавторстві з К. Хатчон і Е. Маклюеном).

Маклюен відомий завдяки: 1) дослідженням формуючого впливу засобів електронної комунікації на людину і суспільство; 2) концепції «глобального села» (пропонована

Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) теорій

телебаченням модель свідомості поширюється безмежно на весь світ, породжує колективну, масову свідомість; пропоновані з екрана цінності стають спільними для мільйонів глядачів, тому людство стає єдиним соціумом – «селом»). На Заході Маклюєна назвали «пророком електронної ери» та «великим мислителем», ставлячи його ім'я поруч із іменами М. Коперніка, Ч. Дарвіна, З. Фрейда, тобто тих науковців, чий концепції справили враження перевороту в певних галузях знань.

Якісні зрушення в історії людства, за Маклюєном, пов'язані з появою нових технічних засобів комунікації. Маклюєн виділив три етапи в розвитку цивілізації. *Перший* етап – первісна дописемна культура, заснована на принципах колективного способу життя, сприйняття та розуміння навколишнього світу; суспільство детерміноване усними засобами комунікації. На зміну первісній прийшла письмово-друкована культура (*другий* етап). Із появою друкарського верстата, як пише Маклюєн у книзі «Галактика Гутенберга», настала епоха дидактизму, індивідуалізму та націоналізму, яка породила індустріальну людину. Письмово-друкована культура, в розумінні вченого, є елітною, доступною лише освіченим людям. Величезна роль у *третьому* – сучасному – етапі розвитку цивілізації, вважає Маклюєн, належить винаходу електрики. Вона миттєво пов'язує людей у всьому світі, усуває межі дня і ночі, і перетворює світ в одне «глобальне село». На думку Маклюєна, за допомогою електронних ЗМІ, суспільство повертається в первісний стан, у якому в людини відроджується природне слуховізуальне багатовимірне сприйняття світу і колективності. Електронні засоби комунікації: телеграф, телефон, телебачення та комп'ютер, – вважає вчений, є продовженням нервової системи людини та трансформують всі сторони її психічного та суспільного життя.

Маклюєн пророкував швидке виникнення нового типу глобального інформаційного середовища, і закликав відмовитися від поділу культури на міську та сільську, знищити межу між мистецтвом і середовищем. Учений передбачав, що в новій епосі текст та електронні ЗМІ зіллються в одне ціле.

Джон Нейсбітт
(нар. 1929)

Нейсбітт Джон – американський письменник, футуролог. Основні праці: «Мегатренди» (1982), «Перевинахід корпорацій» (1985, 1990) і «Мегатенденції для жінок» (1992), «Мегатренди Азії» (1995). Його книга японською мовою «Криза ідентичності Японії (1992) стала бестселером в цій країні. Книга «Глобальний парадокс» (1994) отримала нагороду England's World Review як краща книга року.

У своїй праці «Мегатренди» Нейсбітт проаналізував десять головних тенденцій, які повинні були, на його думку, визначити вигляд і суть «нового суспільства». Більшість спостережень Нейсбітта виявилися правильними і описані ним мегатренди багато в чому визначили розвиток американського (і не тільки) суспільства на два десятиліття вперед. Деякі мегатренди за цей час були витіснені іншими, деякі зійшли нанівець.

Основні десять мегатрендів, що визначили суть «нового суспільства»: 1. Перехід від індустріального суспільства до інформаційного. 2. Рух у бік дуалізму «тех-

нічний прогрес – душевний комфорт» (чим більше чудес техніки нас оточує, тим більше нам хочеться духовності і простоти). 3. Глобалізація світової економіки та залучення США до цього процесу. 4. Відмова на рівні суспільства від прагнень до швидкого прибутку і переорієнтація на довгострокову перспективу. 5. Перехід від централізації до децентралізації (у тому числі і в політиці). 6. Перехід від надій на допомогу державної та бюрократичної машини до надій на власні сили. 7. «Смерть представницької демократії» та орієнтація на демократію партисипаторну. 8. Відмова від ієрархічних структур на користь неформальних мереж. 9. Економічний підйом південного заходу США і спад на північному сході. 10. Перехід до «вільного суспільства з поліваріантною поведінкою».

Учений дійшов висновку, що у сучасного суспільства спостерігається «синдром отруєння технологією». Нейсбітт описав низку симптомів, що вказують на те, що сучасне суспільство перетворилося в «зону, отруєну технологією», в суспільство, життя якого визначається складними і часто парадоксальними відносинами між технологією і прагненням людини до усвідомлення власного життя. Симптоми «отруєння»: 1. Люди воліють швидких рішень у всіх сферах – від релігії до здорового харчування. 2. Люди відчувають страх перед технологією і схиляються перед нею. 3. Люди перестали розрізняти реальність і фантазію. 4. Люди приймають насильство як норму життя. 5. Люди люблять технологію, як діти люблять іграшки. 6. Людське життя стало відстороненим і розосередженим.

Йонезі Масуда – японський учений, соціолог і футуролог, засновник і президент Інституту інформаційного суспільства у Токіо. Основні праці: «Комп'ютопія» (1966), «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1981), «Гіпотези щодо генезису «Хомо інтелідженс» (1985).

У праці «Комп'ютопія» Масуда:

- *по-перше*, обґрунтував і узагальнив основні характеристики інформаційного суспільства, а саме: глобалізм, вихід людства на космічний рівень свідомості; світовий симбіоз людства і природи та перехід до існування людства у глобальному інформаційному просторі;
- *по-друге*, сформулював сім принципів своєї концепції «глобальної комп'ютопії» як «глобального футуризованого суспільства, в якому багатоцентрові вільні об'єднання громадян вільно беруть участь у дольових цілях, а ідеї спільно процвітають у всьому світі». Ці принципи стосуються переважно соціально-політичної сфери та сфери етики та моралі. Це, зокрема: 1) інформаційне суспільство буде «суспільством, у якому кожен індивід домагатиметься і реалізовуватиме час – цінність»; 2) в інформаційному суспільстві існуватиме «свобода прийняття рішень і рівність сприятливих можливостей для всіх»; 3) інформаційне суспільство характеризуватиметься «процвітанням різноманітних добровільних співтовариств» або вільних спільнот; 4) в інформаційному суспільстві буде забезпечено «діяльність взаємозалежних синергетичних об'єднань»; 5) в інформаційному суспільстві «діятимуть функціональні об'єднання, вільні від згори керуючої влади»; 6) «існує серйозна небезпека того, що ми можемо рухатися у напрямі контрольованого суспільства», але

Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) теорій

«катастрофічного курсу до «автоматизованої держави» вдасться уникнути»; 7) кінцевою метою інформаційного суспільства стане «відродження теологічного синергізму людини і Бога».

Масуда здійснив ґрунтовний (за 17 критеріями) порівняльний аналіз особливостей індустріального та виростаючого з нього інформаційного суспільства. Цінним є те, що Масуда не лише продемонстрував оптимізм, а й вказав на реальні та потенційні переваги справді демократичного інформаційного суспільства та визначив досить ефективні шляхи і засоби його формування та вдосконалення. Основними з них є:

- використання інформаційних технологій «цілком для створення знання»;
- «децентралізоване і відкрите для всіх людей використання» інформаційних технологій, що «приведе до створення прогнозованого високорозвинутого суспільства»;
- використання банків даних не окремими невеликими групами осіб, які перебувають при владі (і роблять це для власних «політичних цілей, що перетворює країну на поліцейську державу»), а всіма громадянами та їх добровільними об'єднаннями з метою «повністю розвинути свої здібності».

Теоретичну та практичну цінність мають підходи Масуди щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток і вдосконалення політичної системи інформаційного суспільства та на розширення прав і свобод його членів.

У праці «Комп'ютопія» Масуда висловив сміливе на той час припущення, що в майбутньому інформаційному суспільстві запанує т. зв. «*демократія участі*». «У політичній системі інформаційного суспільства, – уточнював він, – демократія, що ґрунтується на участі громадян, буде загальноприйнятим способом здійснення політики на відміну від непрямой демократії парламентарного типу».

У праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство», Масуда обґрунтував необхідність запровадження демократії участі, яку охарактеризував як «форму правління, в якій політичні рішення і для держави, і для місцевих самоуправних одиниць будуть прийматися шляхом участі пересічних громадян». Він також визначив «шість базових принципів», на яких має базуватися, демократія участі, передбачив основні проблеми, які можуть виникати в процесі її становлення і функціонування та запропонував оптимальні шляхи і методи їх розв'язання: 1) «всі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішень, або принаймні їх найбільша кількість»; 2) «дух синергії та взаємодопомоги має просякнути всю систему»; 3) «вся інформація, що стосується справи, має бути доступною для народу»; 4) «всі отримані громадянами здобутки і понесені ними жертви мають бути рівномірно розподілені між ними»; 5) «вирішення питання має відбуватися шляхом переконання та узгодження»; 6) «можна сподіватися, що після прийняття рішення всі громадяни братимуть участь у його втіленні в життя».

Теоретична спадщина Масуди була і залишається вагомим внеском у зародження та становлення концепцій інформаційного суспільства.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Виникнення і розвиток футурології супроводжувалося далекосяжними претензіями західних теоретиків на створення особливої «науки про майбутнє», «історії майбутнього», основною функцією якої, на їхню думку, мало бути передбачення і пророкування перспектив розвитку процесів у природі та суспільстві. Часто функціональним призначенням футурологічних побудов ставало прагматичне бажання вплинути своїми прогнозами на сьогодення, штучно створивши в масовій свідомості специфічний соціально-психологічний клімат і забезпечивши прийняття населенням уготованого для нього майбутнього. Імовірнісний характер майбутнього, множинність його альтернативних варіантів також сприяли розумінню можливості впливу на майбутнє шляхом цілеспрямованих впливів на тенденції сьогодення.

Футурологічні наукові дослідження переросли в оснащену власною методологією і математичним апаратом прогностику, що почала розвиватися бурхливими темпами. Сьогодні, футурологічний прогноз є невід'ємною функцією будь-якої наукової дисципліни. Між дослідженнями минулого і майбутнього, існує найтісніший зв'язок, оскільки сприйняття, як першого, так і другого прямо або побічно проходять крізь призму систем цінностей і переваг сьогодення.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні риси хвиль розвитку науки і техніки за Е. Тоффлером.
2. Як Е. Тоффлер бачить систему влади в сучасному суспільстві та перспективи її трансформації.
3. Проаналізуйте чинники, що призведуть до «кінця історії» за Ф. Фукуямою.
4. Проаналізуйте причини неминучого конфлікту цивілізацій за С. Хантингтоном.
5. Проаналізуйте сутність і характеристики мегатрендів Дж. Нейсбітта.
6. Які етапи в розвитку цивілізації виділяє М. Маклюен?
7. Охарактеризуйте вчення Й. Масуди про інформаційне суспільство та комп'ютопію.

Література

- Автомонова Т. І.* Самореалізація людини в інтерпретації Е. Тоффлера / Т. І. Автомонова // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. – Сер. : «Філософія. Культурологія». – 2010. – № 2 (12). – С. 82–85.
- Андрущенко Т. В.* «Розкол цивілізацій»: варіант Хантингтона / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 86. – С. 87–98.
- Андрущенко Т. В.* Політика завтрашнього дня: варіант С. Хантингтона / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 87. – С. 129–138.
- Андрущенко Т. В.* С. Хантингтон: зіткнення цивілізацій як політичний прогноз / Т. В. Андрущенко // Гілея. – 2009. – Вип. 23. – С. 365–373.

Тема 37. Політичні ідеї представників футурологічних (прогностичних) теорій

Бушанський В. Орвелл Джордж / В. Бушанський // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 496–497.

Горбатенко В. Футурологія / В. Горбатенко // Новітня політична лексика (неологізми, окаріоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 492 с. – С. 413–414.

Гужва О. Глобалістика і футурологія: концептуалізація понять / О. Гужва, В. Овчаренко // Віче. – 2011. – № 20. – С. 16–18.

Далявська Т. Гантінгтон Семюель Філіпс / Т. Далявська // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 145–146.

Кандюк О. Б. Підходи представників футурологічних концепцій до політики / О. Б. Кандюк // Історія політичної думки; підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 944–964.

Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / М. Мак-Люэн. – К. : Ника-Центр, 2003. – 432 с.

Маруховський О. Масуда Йонезі / О. Маруховський // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 422–423.

Маруховський О. Тоффлер Елвін / О. Маруховський // Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 639–640.

Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo Intelligens / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 335–361.

Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36–50.

Матвієнків С. Маклуен Герберт Маршал / С. Матвієнків // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 406–407.

Митко А. Нейсбітт Джон / А. Митко // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 470–471.

Митко А. Фукуяма Френсіс / А. Митко // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 669–670.

Нейсбит Д. Китайские мегатренды: 8 столпов нового общества / Д. Нейсбит. – М. : Астрель, 2011. – 588 с.

Нейсбит Д. Мегатренды / Д. Нейсбит. – М. : ООО «Изд-во АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.

Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер ; [пер. з англ. Н. Бордукової]. – Х. : Акта. – 688 с.

Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер ; за ред. В. Шовкуна ; [пер. з англ. А. Євса]. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с.

Тоффлер О. Створення нової цивілізації. Політика Третьої хвилі / О. Тоффлер, Г. Тоффлер // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/toffler.htm>

Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на расвете XXI века / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. – 416 с.

Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 560 с.

Фукуяма Ф. Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма. – Л. : Кальварія, 2005. – 380 с.

Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.

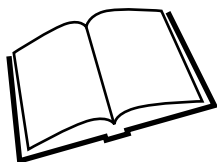
Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ Хранитель, 2006. – 220 с.

Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.

Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ: АСТ Москва, 2006. – 571 с.

Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

ДОКТРИНА ФЕМІНІЗМУ: АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ

38.1. Доктрина фемінізму: сутність та еволюція («хвилі»)

38.2. Зародження та формування феміністичних теорій (О. де Гуж, М. Уолстонкрафт)

38.3. Фемінізм «першої хвилі» (Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай та ін.)

38.4. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм). С. де Бовуар – основоположниця «другої хвилі»

38.5. Ліберальний фемінізм Б. Фрідан

38.6. Соціалістичний (З. Айзенштейн, Дж. Мітчелл, О. Брайсен, А. Янг) і марксистський фемінізм (У. Прокоп, В. Брайсон) як ідеологічні напрями «другої хвилі» фемінізму

38.7. Радикальні теорії фемінізму «другої» хвилі (С. Файєрстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін):

38.7.1. Радикалізм підходів С. Файєрстоун і К. Міллет

38.7.2. Радикальний фемінізм А. Р. Дворкін

38.8. Психоаналітичні підходи до проблеми нерівності статей (Дж. Мітчелл, Н. Чодороу, Д. Діннерстайн)

38.9. Ідеологічні засади культурного фемінізму (К. Гілліган, М. Дейлі)

38.10. Сепаратистський фемінізм (М. Фрай)

38.11. Постколоніальні феміністичні ідеї (Ч. Моханті, С. Саху)

38.12. «Третя хвиля» фемінізму (Р. Уолкер, С. Фалуді, А. Менегетті)

38.13. Квір-теорія Дж. Батлер

38.1. Доктрина фемінізму: сутність та еволюція («хвилі»)

Фемінізм (лат. *femina* – жінка) як багатогранне явище розуміється в трьох значеннях, як: 1) громадський рух жінок за зрівнювання прав жінок з чоловіками, напрям їхньої діяльності за поліпшення становища в суспільстві й утвердження гендерної

демократії в усіх сферах життя; 2) ідеологія рівноправності жінок з чоловіками; 3) напрям наукового дослідження. У науковій літературі нараховується понад триста тлумачень цього терміна: як «етика та методологія» (А. Річ), як «політика, спрямована на зміну співвідношення сил» (К. Відон), як «конструювання соціально-економічних і політичних зобов'язань із викоринення домінування, заснованого на розподілі людей за статтю» (Б. Хукс) тощо.

Серед основних тлумачень фемінізму вкажемо на його визначення як:

- соціально-політичної теорії, у якій аналізується процес дискримінації жінок і домінування чоловічого в минулому й сьогодні, а також визначення шляхів подолання переваги чоловіків над жінками;
- масового соціального руху, що має на меті досягнення рівноправності жінок із чоловіками;
- ідеології, спрямованої проти неприяності до жінок у теорії та суспільній практиці;
- філософської концепції соціокультурного розвитку, у якій пропонується альтернатива панівній традиції, що не враховує жіночий соціальний досвід;
- методології дослідження світу й суспільства, заснованій на винятково жіночому погляді на світ і жіночій системі цінностей.

Політична практика феміністичного руху призвела не лише до висхідної активності жіноцтва в усіх сферах суспільного життя, але й змінила сам дискурс сучасної політики. Фемінізм сформувався як самостійна сфера досліджень і галузь теоретичних знань. Теорія фемінізму ставить за мету розуміння природи нерівності статей і фокусує увагу на питаннях політики, влади та сексуальності. Теми, досліджувані фемінізмом, об'єднують дискримінацію, стереотипізацію, об'єктифікацію (особливо сексуальну), пригнічення й патріархат. Хоч термін «фемінізм» означає єдину ідеологію, але в складі цього руху існує множинність підгруп, а його еволюція пройшла три етапи («хвилі»), на яких зупинимося нижче.

Фемінізм «першої хвилі» – перший період розвитку фемінізму (інша назва – *суффражизм*). Його розвиток якого припадає на XIX – 20-ті роки XX століття. В його основі – переконання про постійну дискримінацію жінок. Фемінізм «першої хвилі» характеризується боротьбою за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав. Початком організованого руху вважається 1848 рік, коли в Сенека Фолз (США, штат Нью-Йорк) пройшов з'їзд із захисту прав жінок під гаслом «Усі жінки і чоловіки створені рівними». Найбільшого поширення фемінізм «першої хвилі» набув у Великій Британії та США.

У фемінізмі «першої хвилі» виділяються два головні напрямки – *соціалістичний* і *ліберальний*. Представники соціалістичного напрямку (К. Цеткін, А. Бабель, О. Колонтай) передбачали статеvu рівність при встановленні соціалізму, високо оцінювали значущість економічного чинника в забезпеченні самостійності та рівноправ'я. Представники ліберального напрямку (М. Рейд, Г. Тейлор), окрім рівних із чоловіками виборчих прав, вимагали рівність у правах із чоловіками на працю, на освіту, у випадках розлучення – у питаннях прав на дітей, успадкування спільного майна, набуття права на власне майно заміжніми жінкам тощо.

Своєрідним напрямком фемінізму першої хвилі був анархо-фемінізм (Е. Гольдман), який проголосив боротьбу з нормами загальноприйнятої моральності та інститутом сім'ї; вони розглядалися як основні засоби обмеження свободи жінки. Так, Е. Гольдман вказувала, що жінку визволяє не право голосу або право вибору роботи, а особиста самостійність, психологічна незалежність і свобода від норм загальноприйнятої моральності. Її критика поширювалась на сім'ю та материнство, які вона вважала основними обмежувачами сексуальної свободи жінки.

Занепад фемінізму «першої хвилі» припадає на Першу світову війну та після надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав, коли жіноцтво різних країн усвідомило, що інші нерівності між жінками та чоловіками не подолані.

Фемінізм «другої хвилі» – наступний період розвитку фемінізму, який припадає на 60 – середину 90-х років ХХ століття. Його основоположниця С. де Бовуар розвинула постулат про природність сексуального розподілу праці, показавши, що співвідношення «природного» (жіночого) з «культурним» (чоловічим) не є взаємодоповненням, а є проблемою ієрархії та влади.

Фемінізм «другої хвилі» поширився вже у всіх регіонах планети. Він пов'язаний із підйомом ліворадикальних рухів і формуванням нових соціальних теорій, під час якого остаточно розподіляються різні напрямки за різними критеріями: *за ідеологією* (ліберальний, соціалістичний і марксистський, радикальний), *географічно* (американський, європейський, «третього світу», пострадянський, постсоціалістичний), *етнічно* (фемінізм «білих», «чорних»), *конфесійно* (ісламський, християнський), *за методами і спрямованістю дій* (екофемінізм, пацифістський, сепаратистський), *за приналежністю до течій філософії і психології* (модерністський, заснований на концепції соціального конструювання, постмодерністський і постструктуралістський, психоаналітичний), *за сексуальною орієнтацією та ідентичністю прихильників* (лесбійський, садомазохістський, квір-фемінізм). Зауважимо, що на межі ХХ–ХІХ століть для кожної із країн був більш поширений певний вид фемінізму, наприклад: у Франції – постмодерністський, Великій Британії й Австралії – соціалістичний, у США – представлені всі напрямки.

Фемінізм «другої хвилі» не приймає поділу на публічну та приватну сфери, розглядає його як неадекватний. Чоловіча домінація та жіноча дискримінація, що є в приватній сфері, трактуються у фемінізмі «другої хвилі» як різновид суспільного конфлікту. Фемінізм «другої хвилі» запровадив поняття *«гендер»*, окресливши його відмінність від статі. Поняття «гендер» використовують для характеристики статі у суспільному контексті або як культурну стать.

Фемінізм «третьої хвилі» – третій період розвитку фемінізму, який виникає з початку 90-х років. Він не приходить на зміну фемінізму «другої хвилі», а існував паралельно з ним. Найчастіше його розглядають як критичну реакцію молодого покоління на радикальний фемінізм. Виникнення фемінізму «третьої хвилі» пов'язане з ім'ям Р. Уолкер, стаття якої «Стаючи третьою хвилею» (1992) вважається маніфестом фемінізму «третьої хвилі», а праця «Бути реальним: Поговоримо про сутність та зміну обличчя фемінізму» (1995) вважається декларацією фемінізму «третьої хвилі» у США.

Характерними ознаками фемінізму «третьої хвилі» є суперечливість і різноманітність. Поглядам представників притаманна відсутність єдності (можуть одночасно виступати за сексуальну свободу та необхідність сімейної вірності). До об'єднань феміністів «третьої хвилі», окрім жінок, входять чоловіки, представники різних меншин. Цілі фемінізму «третьої хвилі»: боротьба з усіма можливими причинами, що породжують соціальну несправедливість (не тільки щодо жінок), розвиток освіти молодих жінок для досягнення ними щастя та свободи, гордості, відсутності страху для реалізації своєї мети. Представники фемінізму «третьої хвилі» намагаються поєднати досвід усіх своїх попередників, роблять акцент на питанні, ким може бути жінка (якщо свідомо забажає), а не ким вона є, бо «гендеризація суспільного життя вже стала фактом, актуальним є створення можливостей для реалізації індивідуального розуміння жіночості». Представники фемінізму «третьої хвилі» значно менше приділяють уваги відносинам між жіночим і чоловічим, проблемам дискримінації жінок. Натомість головна увага зосереджується на питаннях розподілу сил і влади з метою проведення перетворень для кожної жінки, щоб вона мала можливість бути щасливою та реалізованою в усіх сферах життя.

38.2. Зародження та формування феміністичних теорій (О. де Гуж, М. Уолстонкрафт)

Безпосередньо початком фемінізму більшість науковців вважає кінець XVIII – початок XIX століття, коли погляди на те, що жінка має поневолене становище в суспільстві, у центрі якого стоїть чоловік (патріархат), стали набувати дедалі більшого розповсюдження.

Дослідники вказують, що історію фемінізму доцільно вести від епохи Просвітництва з його зміною картини світу на нову, де важливе місце належить принципу рівності. Такі ціннісні зміни привели до переосмислення образу жінки. Так, у Франції ініціатива жіночого руху та слава першої в цій країні феміністки належить *Олімпії де Гуж*, яка склала «Декларацію прав жінки і громадянки». Її визнано засновницею європейського фемінізму. Основні ідеї Гуж викладено в працях «Лист до народу» (1788), «Патріотичні нотатки» (1788), «Три урни, або Порятунок батьківщини повітряним мандрівником» (1793) та ін. Спираючись на концепцію природного права та теорію суспільного договору, Гуж вважала за потрібне поширення природних прав людини (свободи, безпеки, власності та опору насильству) на всіх громадян незалежно від статі. Змальовуючи становище жінки в тогочасному суспільстві, французька діячка уперше звернула увагу на явище статевої дискримінації, трактуючи його не лише як різновид суспільного пригноблення, але й як відхилення від природного стану речей.

Олімпія де Гуж
(1748–1793)

Практично одночасно з О. де Гуж у Великій Британії та США свою книгу-есе «За-

хист прав жінок» (1792) опублікувала *Мері Уолстонкрафт*, порушивши низку актуальних питань егалітарної соціальної філософії.

Уолстонкрафт – представниця ліберального напрямку фемінізму, видатна англійська письменниця й філософ XVIII століття, одна з перших жінок, які розпочали публічну боротьбу проти шовінізму й жіночої нерівності. Вона вважала, що здатність до раціонального мислення не залежить від статі, а жіноча «слабкість» і готовність коритися є ніщо інше, як наслідок чоловічого прагнення виховати їх у жінках. Уолстонкрафт стверджувала, що жінки не є особами нижчого рівня розвитку, порівняно з чоловіками, але здаються такими через недосконалу освіченість. Більшість жінок була нерозумною та поверхневою не через вроджену недосконалість розуму, а скоріше тому, що чоловіки закрили їм доступ до освіти. Письменниця зосередилася на поясненні обмежень, які поставали перед жінками через недосконалість освіти. Вона вказувала на те, що жінки могли б досягти більшого, якщо б із раннього дитинства всю їхню увагу не було спрямовано на красу й зовнішній блиск.

Мері Уолстонкрафт
(1759–1797)

Навчений із малоліття, що краса – скіпетр жінки, розум пристосовується до тіла і, блукаючи навколо своєї позолоченої клітки, намагається тільки прикрасити в'язницю.

М. Уолстонкрафт, «Захист прав жінок»

Уперше в історії та задовго до сучасних дебатів про економічну роль домашнього господарства Уолстонкрафт зробила висновок про те, що в суспільстві, де домашні обов'язки не оплачуються, буде зберігатися економічна залежність жінки від чоловіка. Домашні справи й материнство письменниця називала «формою розумного громадянства», розглядаючи їх як громадські обов'язки, а не як джерело особистого задоволення або страждання жінки.

Тривалий час її праці не знаходили належного розуміння й визнання, але з посиленням феміністичного руху на початку XX століття погляди Уолстонкрафт на жіночі права та критика традиційних поглядів про жіночність набули популярності.

38.3. Фемінізм «першої хвилі» (Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай та ін.)

Фемінізм «першої хвилі» – організований рух за юридичну рівність жінок і чоловіків, який охоплює хронологічні рамки від 1848 (проведення з'їзду із захисту прав жінок під гаслом у американському Сенекі Фолз) до 1914 року (початок Першої світової війни). Головні напрями – ліберальний, марксистський і соціалістичний. Основні представники: Е. Гольдман, К. Цеткін, О. Колонтай та ін. Головним змістом «першої хвилі» фемінізму був *суфражизм* (англ. *suffrage* – право голосу) – боротьба за право жінок брати участь у виборах (право обирати та бути обраною).

Приверненням уваги до проблеми виборчих прав жінок була поведінка мілітанток (англ. *militant* – войовничий) – дочок Еммелін Панкгерст, аристократок сестер

Евелін і Кристабель Панкгерст, які прикували себе в Лондоні ланцюгами до воріт суспільного парку, а потім відбували покарання у в'язниці.

Термін «суфражизм» було вперше вжито журналістом Ч. Едвардом в лондонській газеті «Дейлі мейл» («Daily Mail») для назви активісток руху за жіночі виборчі права організації «Жіночого соціально-політичного союзу» (1903–1917).

Історія фемінізму значною мірою підготовлена розвитком різних соціально-філософських і політичних концепцій та інтелектуальних течій. Окремо слід відзначити ліберальну філософію у рамках якої розвивалися основи теорії прав людини. Британський філософ і політичний діяч Дж. С. Міл виступав проти домінування чоловіків над жінками та сприяв законодавчому закріпленню політичних, економічних прав жінок нарівні з чоловіками. Міл уперше в британському парламенті виступив із поправкою на користь надання виборчого права жінкам відповідно до тексту білля «Про представництво» (1867), а його робота «Поневолення жінок» (1869), написана в співавторстві з дружиною Г. Тейлор, – один із найвизначніших виступів ХІХ століття, у якому на основі ліберально-філософської теорії автори аргументували тезу про рівність прав жінок і чоловіків голосувати, працювати, здобувати освіту.

Отже, представники *ліберального* напрямку фемінізму «першої хвилі», окрім рівних із чоловіками виборчих прав, вимагали рівності в правах на працю, освіту, у разі розлучення – у питаннях прав на дітей, успадкування спільного майна, набуття права на власне майно заміжніми жінкам тощо. Натомість представники *марксистського* та *соціалістичного* напрямку передбачали статево рівність за умови встановлення соціалізму, високо оцінювали значущість економічного чинника в забезпеченні самостійності та рівноправ'я.

Найвідоміші з представників марксистського й соціалістичного напрямку «першої хвилі» фемінізму – Е. Гольдман, К. Цеткін, А. Бебель, О. Колонтай.

Емма Гольдман
(1869–1940)

Емма Гольдман (її ще називали Червона Емма) – американська теоретик анархо-фемінізму. Її основні праці – «Що я думаю» (1908), «Трагічне в емансипації жінки» (1911), «Торгівля жінками» (1911) – поєднували анархістські ідеї з феміністськими, проголошуючи, що умови, які призвели до поневолення жінок, стосуються всього суспільства.

Гольдман зазначала, що жінку визволяє не право голосу або право вибору роботи, а особиста самостійність, психологічна незалежність і свобода від норм загальноприйнятої моралі. Її критика поширювалась на сім'ю та материнство, які вона вважала основними обмежувачами сексуальної свободи жінки.

Поневолення жінок Гольдман порівнювала з поневоленням людини взагалі й вимагала одночасної боротьби за покращення умов життя для жінок із боротьбою за визволення людства. Вона виступала за вільний для жінок контроль за народжуваністю. Небажані вагітності, за її переконанням, призводять до народження небажаних дітей, а для жінок закріплюють ще більшу економічну залежність від чоловіків. Спільне життя незалежних індивідів можливе лише, як вважала Гольдман, на основі

добровільності. Інститут шлюбу заперечувався нею як суто економічний інструмент, який призводить до залежності, закріплює консервативні моральні уявлення, заважає звільненню як жінок, так і чоловіків. Гольдман вважала, що лише соціальна революція дозволить домогтися щасливого, гармонійного життя як для жінок, так і для чоловіків. Вона не хотіла мати нічого спільного з буржуазними феміністками. «Треба відкинути абсурдні уявлення про дуалізм статей або про те, що чоловік і жінка – представники двох ворожих таборів», – писала Гольдман. Не менш рішуче виступала вона проти підміни революційної боротьби реформістською діяльністю за розширення політичних та економічних прав для жінок. Будучи анархісткою, а тому противницею будь-якого політиканства, вона вважала подібні «досягнення» вигідними лише панівним класам, а тому такими, що не стосуються ні визволення жінок, ні будь-якого визволення взагалі. «Сьогодні для жінки стало необхідним емансипуватися від емансипації, якщо вона хоче бути вільною», – таким було ставлення Гольдман до буржуазного фемінізму.

*Свобода не зійде на народ.
Народ повинен сам піднятися до Свободи.
Е. Гольдман, «Що я думаю»*

Клара Цеткін
(1857–1933)

Марксистки стверджували, що жінок треба більше залучати до активного економічного та політичного життя. Цю тезу підтвердила власним життєвим прикладом К. Цеткін.

Клара Цеткін – представниця соціалістичного (комуністичного) напрямку «першої хвилі» фемінізму, активістка боротьби за права жінок, німецький політик, діячка німецького та міжнародного комуністичного руху, одна із засновниць Комуністичної партії Німеччини.

Цеткін брала участь у робітничому й жіночому русі з 1874 року. Вона активна учасниця процесу заснування II Інтернаціоналу, авторка промови про роль жінок у революційній боротьбі для його Установчого конгресу, постійно відстоювала права жінок, зокрема пом'якшення трудового законодавства для жінок і надання всезагального виборчого права. Цеткін наполегливо сповідувала ідею неоптимальності особливої, окремої від чоловіків боротьби жінок проти патріархату. Вона різко критикувала прихильниць ліберальної течії фемінізму і вважала, що з «цими паразитами з паразитів на тілі суспільства» не може бути спільних інтересів. Від її робіт беруть початок тенденція іменування фемінізму «буржуазним соціальним рухом» і люті суперечки з ліберальними феміністками. Деякі з них (наприклад, Л. Браун) вступали в соціалістичні організації для створення загальної ідейної платформи. Така непримиренність вела до роз'єднаності практичного жіночого руху в Німеччині й відсутності там таких досягнень у боротьбі за завоювання права голосу для жінок, які було здобуто у Великій Британії та США.

Представницею соціалістичного напрямку «першої хвилі» фемінізму є *Олександра Колонтай* – феміністка, публіцист, перша у світі жінка-міністр, діячка міжнародного та російського революційного соціалістичного руху, дипломат.

За ініціативи Колонтай, яка виступала за право жінок на розлучення, відхід від

традиційних норм сексуальних стосунків, у ЦК РКП (б) було створено жіночий підрозділ для подолання неосвіченості жінок і досягнення ними рівних із чоловіками прав. Як вважала Колонтай, боротьба за демократію та міцний мир, проти реакції й фашизму є ключовим завданням жіночого руху. Відсторонення жінок від цього основного завдання, спроба зосередитись у межах «суто жіночих», феміністських організацій можуть тільки послабити жіночий демократичний рух. У праці «Радянська жінка – повноправна громадянка своєї країни» (1946) Колонтай визначила, що «тільки перемога демократії забезпечить жінкам рівноправність».

До другої половини 30-х років ХХ століття головної мети європейського та американського суфражистського руху було в цілому досягнуто, і він пішов на спад. Після завоювання права голосу жінки різних країн домоглися й виконання низки інших феміністських вимог, що стосуються шлюбу, опіки над дітьми та права на професійну кар'єру. Проте розбіжності між прихильниками «фемінізму рівності» та «фемінізму відмінностей», раніше об'єднаних спільною боротьбою за право голосу, різко загострилися. Дебати прихильниць «фемінізму особливих прав» із прихильниками жіночої рівноправності в Великій Британії та США сприяли залученню уваги суспільства до протекціоністського законодавства, орієнтованого на захист прав жінок, зокрема ініціювали прийняття законів про жінок, які працюють на шкідливих для здоров'я виробництвах.

Занепад фемінізму «першої хвилі» припадає на період Першої світової війни та після надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав, коли жіноцтво різних країн усвідомило, що інші нерівності між жінками та чоловіками не подолано.

38.4. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм). С. де Бовуар – основоположниця «другої хвилі»

На початку 60-х років ХХ століття пробудження соціальної жіночої самосвідомості призвело до виникнення «другої хвилі» фемінізму та було пов'язане з піднесенням ліворадикальних рухів (студентської революції 1968 року) і формуванням нових соціальних теорій. Загальна вимога феміністок «другої хвилі» – боротьба за право не тільки обирати, а й увійти самим у владні структури. Під час розгортання «другої хвилі» різні напрями фемінізму остаточно розділилися, після чого феміністки порушили питання про визнання плюральності самого поняття «фемінізм», яке почало вживатися замість терміна «напрямок у фемінізмі». На думку аналітиків феміністської теорії, найменування «фемінізм» співзвучне до демократичного плюралізму й є викликом будь-якій тоталітарності, відображаючи неможливість створення єдиної для всіх жінок теорії звільнення, оскільки соціально-культурний досвід і статус різних жінок визначається різними чинниками (клас, раса, вік, конфесія, епоха та ін.).

Неофемінізм черпав свої ідеї з лібералізму й раціоналізму, а також з утопізму

**Олександра
Колонтай**
(1872–1952)

та романтизму, однак він не піддається однозначному визначенню. Концептуально в неофемінізмі прийнято виділяти такі головні питання: поділ на публічну та приватну сферу; патріархат; стать і гендер (культурна стать); рівність і відмінність.

На відміну від першого періоду еволюції фемінізму, на другому етапі («друга хвиля») він поширився в усіх регіонах планети. У цей час остаточно виділяються різні напрями фемінізму за такими критеріями:

- за ідеологією: ліберальний, марксистський і соціалістичний, радикальний;
- географічно: американський, європейський, «третього світу», пострадянський, постсоціалістичний;
- етнічно: фемінізм «білих», «чорних»;
- конфесійно: ісламський, християнський;
- за методами та спрямованістю дій: екофемінізм, пацифістський, сепаратистський;
- за приналежністю до течій філософії та психології: модерністський, заснований на концепції соціального конструювання, постмодерністський і постструктуралістський, психоаналітичний;
- за сексуальною орієнтацією та ідентичністю прихильників: лесбійський, садомазохістський, квір-фемінізм.

Зокрема, у Франції найбільш поширеним на межі ХХ–ХІХ століть був постмодерністський фемінізм, у Великій Британії й Австралії – соціалістичний фемінізм, у США були представлені всі напрями.

Фемінізм характеризується множинністю підходів до інтерпретації суб'єкта, знання, істини, принципів і методів дослідження:

1) основні течії у фемінізмі: *ліберальний* (Б. Фрідан, С. Окін, Дж. Річардс), *соціалістичний* (Е. Гольдман, З. Айзенстайн, Дж. Мітчелл), *радикальний* (К. Міллет, С. Файєрстоун, А. Дворкін);

2) локалізація феміністських «шкіл»: *англо-американська* (Дж. Батлер, С. Хардінг, Е. Гросс та ін.), *французька* (Ж. Фрез та ін.), *австралійська* (Дж. Гор, К. Люк), *українська* (І. Жеребкіна, Т. Журженко, О. Кісь, О. Луценко та ін.) тощо;

3) етапи розвитку феміністської теорії знання: *емпіричний* (Р. Хаббард, А. Фаусто-Стерлінг), *концептуалістський* (Д. Сміт, Е. Фі), *постмодерністський* (Н. Фрезер, С. Хекман), *постфеміністський* (Р. Брайдотті, Т. де Лауретіс);

4) філософсько-методологічні позиції дослідників: *екзистенціалізм* (С. де Бовуар), *психоаналіз* (Дж. Флекс), *постструктуралізм* (Е. Сіксу, Л. Ірігарей);

5) расові або статево-гендерні вірування та переконання дослідників: *Black Studies* або *афроцентристські* дослідження (П. Х. Коллінз, Б. Хукс).

Множинність форм фемінізму пояснюється тим, що від культури до культури накопичені знання й досвід боротьби набувають іншого звучання. Тому нинішній західний фемінізм включає в себе всі попередні досягнення, людські знання, рівень морального й естетичного розвитку, світогляду, менталітету, засобів і форм спілкування людей. Виразною особливістю фемінізму «другої хвилі» є несприйняття поділу на публічну та приватну сфери, що вважається неадекватним. Чоловіча домінація та

Сімона де Бовуар
(1908–1986)

жіноча дискримінація, що є в приватній сфері, визначаються в період фемінізму «другої хвилі» як різновид суспільного конфлікту.

Ще однією важливістю фемінізму «другої хвилі» є визначення на цьому етапі поняття «гендер» та окреслення його відмінності від поняття «стать». Поняття «гендер» використовують у науковому обігу для характеристики статі в суспільному контексті або як культурну стать.

Основоположницею другого періоду фемінізму визнано Сімону де Бовуар – французьку письменницю, феміністку радикального ідеологічного напрямку другого етапу («другої хвилі») фемінізму. Основні праці: «Гість» (1943), «Мандарини» (1954), книги «Друга стать» (1949), автобіографічної трилогії «Мемуари добре вихованої дівчини» (1958), «Сила

зрілості» (1960) і «Сила речей» (1963) та ін. Вона зробила вагомий внесок у розвиток філософської думки та феміністичного руху ХХ століття. Книга «Друга стать» є однією з найважливіших робіт ХХ століття із проблематики фемінізму.

Дослідниця розвіяла постулат про природність сексуального розподілу праці, показавши, що співвідношення «природного» (жіночого) із «культурним» (чоловічим) є не взаємодоповненням, а проблемою ієрархії та влади. Конфлікт між здатністю бути суб'єктом і нав'язаною роллю об'єкта (права, політики, чужої влади) визначає, відповідно до її теорії, зміст поняття «жіноча сутність» та особливості «жіночого спадку». Бовуар стверджувала, що «жінкою не народжуються, жінкою стають». Отже, стать є результатом соціокультурного конструювання.

Людина не народжується, а скоріше стає жінкою. Ні біологічна, ні фізіологічна, ні економічна доля не визначає ролі жінки в суспільстві, цю роль визначає цивілізація в цілому.

С. де Бовуар, «Друга стать»

38.5. Ліберальний фемінізм Б. Фрідан

Ліберальний фемінізм «другої хвилі» має найбільше послідовників попереднього першого етапу ліберального фемінізму та його прихильників. Представники ліберального напрямку ведуть боротьбу за рівні стартові умови для самореалізації обох статей, апелюють до білих жінок середнього класу та орієнтують їх на досягнення високих професійних цілей, але без звільнення від виконання традиційних соціальних ролей (жінки, матері, коханки та ін.).

Неолібералки бачать проблему не у відсутності прав, а в інертності жінок, їхньому невмінні користуватися тим, що вже надано законом. «Друга хвиля» фемінізму визначила лозунги соціального й сексуального визволення жінки. Саме теоретики та практики «другої хвилі» звернули увагу на те, що повсякденне насильство й пригноблення жінок відбувається не тільки в політиці, але й у неопублічній сфері домашніх відносин на роботі, у сфері культури й відпочинку. Саме «друга хвиля» сформулювала провідну роль у сучасному фемінізмі теорії патріархату.

Бетті Фрідан – представниця ліберального напрямку «другої хвилі» фемінізму, громадська діячка, популярна письменниця, професор, засновниця Національної організації жінок, Національних жіночих політичних зборів і першого жіночого банку, дослідниця, журналістка, член Демократичної партії, клінічний психолог. Вона була найвпливовішою феміністкою післявоєнної епохи. Основні праці: «Таємниця жіночості» (1963), «Друга стадія» (1983).

Бетті Фрідан
(1921–2006)

Праця «Таємниця жіночості» стала теоретичним поштовхом до конституювання ліберального неофемінізму та неофемінізму в цілому. Фрідан поставила на порядок денний «проблему без назви» – відчуття фрустрації, незадоволення, напруги, які були властиві багатьом жінкам унаслідок обмеження їх ролями матері та домогосподарки. Вона констатувала, що набуття рівних із чоловіками виборчих/політичних прав не привело до вирішення жіночого питання. Наслідування панівних у суспільстві стереотипів щодо жінки вело до «зручного/затишного концтабору», де, на думку Фрідан, перебували жінки.

Фрідан першою заявила, що жінки не повинні відмовлятися від кар'єри або приховувати власні амбіції та мрії, які не пов'язані тільки з чоловіком, дітьми та домогосподарством. Вона доводила, що засобом зміни ситуації має бути освіта та професійна діяльність. Фрідан вважала, що жінка повинна виявляти стільки ж агресивності, прагнення до боротьби, беззастеречної в публічному житті, як і чоловіки, щоб домогтися повного визволення та створення умов, за яких обидві статі були б рівними. Дослідниця обґрунтовувала необхідність законодавчого закріплення права жінок на аборт і відпустку у зв'язку з народженням дитини.

Широке включення жінок у сферу політики є теоретичним і практичним надзвичайно важливим моментом, оскільки політична влада, володіючи ресурсами, монополією на використання сили, на прийняття законів, організовує та контролює життя суспільства.

Б. Фрідан, «Таємниця жіночості»

Фрідан звернула увагу на небезпеку, яка полягала в тому, що пошуки правдивої жіночої сутності/ідентичності здатні були привести жінок до сумнівів щодо значення дітей і родини. Вона констатувала, що за час від появи та розвитку неофемінізму американські жінки досягли значних результатів у професійному розвитку, входженні в «чоловічі» інститути влади, але ці результати не дали очікуваного.

Стан фрустрації розвинув у сучасної жінки комплекс «супержінки», яка намагалась досягнути максимальних результатів на роботі, а також у відносинах із чоловіком і дітьми. Вона змушена визнати, що участь жінок у професійній діяльності, прагнення кар'єри не сприяло визволенню жінок, а навпаки призводило до посилення завантаженості їх на роботі та вдома.

Фрідан дійшла висновку, що реальної рівності між статями може бути досягнуто лише тоді, коли суспільство однаково буде ставитись і шанувати жіночі й чоловічі цінності. Тоді стане можливим досягнення «рівності в різноманітності». Дослідниця наголосила на існуванні суспільної необхідності в ширшому залученні чоловіків до

приватної сфери та виділення специфічних проблем кожної статі й напрацювання механізмів їх захисту, зокрема приділяла посилену увагу захисту прав вагітних.

38.6. Соціалістичний (З. Айзенстайн, Дж. Мітчелл, О. Брайєн, А. Янг) і марксистський фемінізм (У. Прокоп, В. Брайсон) як ідеологічні напрями «другої хвилі» фемінізму

Фемінізм нині намагається вийти на новий рівень розвитку своїх ідей, прямо використовуючи марксистські тези про розширення свідомості жінок як пригнобленого класу, який має боротися проти патріархального гноблення. Марксизм має багато спільного з феміністськими теоріями, до того ж він зі своїм положенням про пригноблення жінок у буржуазній сім'ї та необхідністю їх звільнення є теоретичним джерелом не тільки марксистського фемінізму, але й усіх його форм у цілому. Але при цьому зв'язок марксизму з фемінізмом неочевидний, оскільки феміністки ставлять під сумнів обґрунтованість «маскулінних» концепцій і перспектив соціального розвитку.

Послідовники *класичного марксизму* в сучасному феміністському русі «другої хвилі» фемінізму порівняно нечисленні (У. Прокоп, В. Брайсон, Н. Фолбр). Вони, як і раніше, лише «додають» жінку (як свого часу К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Бебель та ін.) до існуючої критики капіталізму, вважаючи придушення жінок чоловіками менш важливим, ніж класове гноблення. Держава для феміністок марксистського напрямку – носій матеріальних інтересів певного класу, засіб домінування, що узаконює ідеологію.

Нову важливу спрямованість феміністсько-марксистської перспективи надала німецька соціолог *Ульріке Прокоп* своєю книгою «Обставини життя жінок» (1978). Дослідниця виходила з того, що традиційний марксистський аналіз, навіть коли він намагався охопити й експлуатацію жінок, розглядав жінку як об'єкт. На думку Прокоп, поведінка та подання жінок вивчалися й оцінювалися тільки на підставі загальної суспільно-економічної моделі. Це зумовлювало сприйняття жінок як ірраціональних, безвольних і несвідомих (або як таких, які володіють помилковою свідомістю) об'єктів зовнішнього впливу. *Що* жінки фактично роблять і *яким* є життя жінок – цим ніхто серйозно не переймався. Прокоп у своїй книзі розробляла саме аналіз поведінки та уявлень жінок із точки зору специфічно жіночих життєвих обставин.

Ульріке Прокоп
(нар. 1945)

Марксистська спадщина Прокоп полягає у визначенні нею конфлікту – об'єктивного протиріччя через обставини життя жінок між «жіночими продуктивними силами» й панівними в суспільстві виробничими відносинами, які завжди обмежують ці продуктивні сили та відмовляють їм в існуванні. Учена зробила можливим погляд на жінку як на активних суб'єктів, у яких суперечливі зразки поведінки й «непомірні бажання» більше не сприймалися як ірраціональні, але витікали з об'єктивних протиріч життєвого існування жінок у буржуазному/капіталістичному суспільстві.

Також вагомий вклад у розробку феміністичної теорії «другої хвилі» марксистського напрямку є праці *Валері Брайсон* – представниці британської політичної науки, професора політики університету Хаддерсфілд. Її погляди викладено в працях «Сучасні політичні концепти» (2002, у співавторстві з Дж. Блакелей), «Політична теорія фемінізму: вступ» (2001), «Гендер і політика часу: феміністична теорія та сучасні дебати» (2007).

У праці «Політична теорія фемінізму: вступ» Брайсон застосовано оригінальний підхід до проблематики: із точки зору феміністської теорії розглядається взаємозв'язок темпоральних пропозицій політичної теорії, темпоральних культур, а також засобів використання часу в капіталістичних суспільствах та сучасних соціальних державах.

Брайсон намагається показати, як наше розуміння часу має змінитися, якщо ми хочемо покращити наші суспільства й позбутися багатьох соціально-політичних вад, властивих їм. Важливим компонентом такого погляду на час є проектне та творче розуміння його природи. Те, що було створено одного разу людьми, на думку Брайсон, ними ж може бути змінено. Тим паче, якщо панівний тип часу в епоху капіталізму – годинниковий час – веде до негативних наслідків для психічного й фізичного здоров'я людей, порушує їхні біоритми, ще більше пригноблює знедолених. Для зміни несправедливих порядків, за Брайсон, нам знову треба уявити, зрозуміти, чого ми хочемо, і починати діяти в бажаному напрямі. Цей процес Брайсон називає «уявним експериментом», а бажаний темпоральний устрій – «*ухронією*».

У праці «Політична теорія фемінізму: вступ» авторка пропонує нову розширену концепцію політики, засновану на тому, що владні відносини між чоловіками та жінками не обмежені лише публічними сферами закону, держави, економіки, культури, але пронизують усі сфери життя.

Брайсон комбінує марксистський фемінізм із окремими ідеями постструктуралізму. Особливо важливою (із методологічної точки зору) їй видається ідея дихотомічного мислення, його (постструктуралізму) критика, а саме: зведення всієї різноманітності світу до парних (бінарних) опозицій, які визначаються за допомогою взаємовідносин «дух і матерія», «суб'єкт та об'єкт», «розум та емоції», «чоловік і жінка», «приватне та суспільне». Брайсон зазначає, що ці парні опозиції, які є в основі західної цивілізації, викривляють наше розуміння світу, і вчені повинні це розуміти та намагатися свідомо реагувати на такі стереотипні обмеження.

У *соціалістичному* фемінізмі (З. Айзенстайн, Л. Гордон, Дж. Мітчелл, Е. Оуклі) синтезовано марксистські та феміністичні погляди. Соціалістичний фемінізм засновується на суспільно усталених відмінностях між чоловіками та жінками та вбачає головну причину дискримінації жінок у поділі праці за статевою належністю (зокрема, закріплення за жінками неprestижних, низькооплачуваних або й зовсім неоплачуваних сфер самореалізації). Натомість пропонується концепція культурного розподілу праці.

Валері Брайсон
(нар. 1948)

На відміну від марксистських, соціалістичні феміністки (соціал-феміністки) – З. Айзенстайн («Капіталістичний патріархат і варіант соціалістичного фемінізму», 1979) та О. Брайєн («Політика репродукції», 1981) – переконані, що змогли уникнути цієї обмеженості. Якщо марксистки не вважають ефективним жіночий рух (відокремлений від загальнопролетарського), то соціал-феміністки наполягають на його можливості й виділенні жіночих проблем із проблем класових і суспільних. Дискримінація жінки та протиріччя між статями детерміновані, на їх думку, антагонізмами суспільства, заснованого на приватній власності. А патріархат і капіталізм є «дуальними системами» (А. Янг, «Соціалістичний фемінізм і межі теорії дуальних систем», 1980), які взаємно зміцнюють один одного.

Критикуючи лібералок за спроби вибудувати світ, що складається з ізольованих індивідів із абстрактними правами, соціал-феміністки спочатку бачили шлях до рівності в перетворенні домашньої роботи на частину суспільного виробництва. Пізніше, після дискредитації цього шляху в СРСР і країнах народної демократії, соціал-феміністки зосередили увагу на критиці систем соціалізації та звичних прийомів найму на роботу, які саме й формують ті практики праці, що дискримінують жінок. Завдяки соціал-феміністкам у сучасну соціальну теорію було введено категорію домашньої праці як «критичної форми праці», тобто «неоплачуваної, малоцінної, майже невидимої».

Завдяки соціал-феміністкам і марксисткам та їхній боротьбі проти дискримінації жінок у сфері праці в США з початку 1970-х років скасовано позначку «стать» у автобіографіях, необхідних під час найму на роботу, введено формалізоване тестування як форму відбору здібних працівників. Однак, полегшуючи долю жінок, які працюють, соціал-феміністки малою мірою зачіпають соціальну організацію повсякденного життя, побут жінок. Зокрема, марксистський і соціалістичний фемінізм не може допомогти жінкам у нетипових сім'ях – сім'ях розлучених, із одним батьком, іммігрантів (які намагаються закріпитися в країні), гомосексуальних – тобто тих, де немає розподілу соціально-статевих ролей.

38.7. Радикальні теорії фемінізму «другої» хвилі (С. Файєрстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін)

38.7.1. Радикалізм підходів С. Файєрстоун і К. Міллет

Головною складовою *радикального неофемінізму* є аналіз патріархату, який розглядався як універсальне явище щодо різних часів і культур. Радикальний фемінізм, на думку багатьох дослідників, виник у середовищі «нових лівих» унаслідок неможливості цього руху спрямувати свою діяльність на реалізацію інтересів жінок, які брали активну участь у його діяльності. Існуюче суспільство вони трактували як несправедливе, оскільки воно ґрунтувалось на домінації чоловіків.

Позиція чоловіків, на думку представниць радикального фемінізму, передбачала прагнення панувати так, щоб залежні від них, передусім жінки, підкорювалися

з власної волі. Поряд із цією формою поширеного підкорення жінок представниці радикального фемінізму визнавали залежність жінок через страх, коли чоловіки компенсували підкорення жінок добробутом та безпекою. Жінки навіть працювали лише тоді, коли чоловікам це було вигідно. Чоловіки фактично приватизували жінок, трактуючи їх як колективну власність.

Саме таку конструкцію патріархату з певними відхиленнями розробили представниці радикального фемінізму. Дискримінацію жінок феміністки трактували як первинну щодо всіх інших різновидів суспільної дискримінації. Вихід із цієї ситуації – глобальна сексуальна революція та побудова якісно нового суспільства.

Особливістю радикального фемінізму є те, що він розглядає жінок як біологічний «клас», який дискримінується й експлуатується, що є концептуальною моделлю для вивчення інших форм пригнічення. Патріархат у концепції радикального фемінізму – автономна соціальна й історична сила, яку можна знищити, як і нерівність статей. Характерним є обговорення таких сюжетів, як: чоловіча монополія в культурі та знаннях, статева дискримінація в повсякденному, особливо в сексуальному житті. Для виходу з ситуації пропонують феміністичну революцію задля кардинальної зміни моделі стосунків між чоловіками та жінками й переходу до матріархату, феміністичний сепаратизм, заснований на самоізоляції жінок від чоловіків, заміну чоловічої культури на жіночу та створення типу культури, що об'єднує обидві моделі культури. Радикальний фемінізм є найяскравішим напрямом у фемінізмі «другої хвилі». Його найбільш відомими представницями є С. Файерстоун, К. Міллет, А. Р. Дворкін.

Суламіф Файерстоун
(1945–2012)

Суламіф Файерстоун належить до засновниць радикального фемінізму. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років вона стала центральною фігурою радикального фемінізму тих років, засновницею багатьох відомих феміністських радикальних угруповань. У 1970 році Файерстоун видала працю «Діалектика статі: обґрунтування феміністичної революції». У цій праці авторка намагалась поєднати ідеї Фрейда та Маркса. Для «другої хвилі» фемінізму в США ця праця стала надзвичайно важливою.

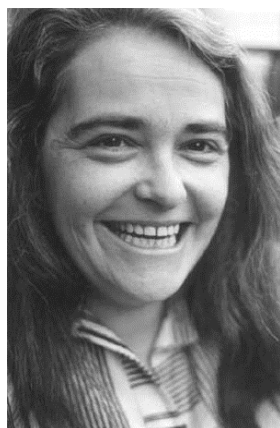
Файерстоун вважала, що статеві відмінності зумовлені біологічно. Оскільки жінка народжує дітей, то вона змушена бути залежною від чоловіка в питаннях охорони/захисту та матеріального існування. «Біологічна нерівність» виявляється й у суспільній організації сім'ї. Суспільні позиції жінки вона характеризувала за допомогою поняття «статевий клас» і вважала, що єдиним способом визволення жінки є відмова від традиційної родини одночасно із вмонтованими в цей інститут відносинами домінації. Незалежність жінки від біологічного підпорядкування чоловікові Файерстоун вбачала в штучному заплідненні, використанні засобів контрацепції, легалізації абортів. Розвиток науки та техніки, на її думку, давав змогу в перспективі перенести репродуктивну функцію в лабораторії, а виховання дітей покласти на пари або лесбійські спільноти, тим самим звільнити жінку від тягаря біологічної родини.

Файерстоун вважала рушійною силою історії не виробництво, а відтворення. І якщо необхідно зрозуміти, чому жінки підкорені чоловікам, потрібне біологічне, а не економічне пояснення. На її думку, доки не зміниться спосіб біологічного відтворення, будуть існувати два протилежні «біологічні класи» та дискримінація жінок.

Можливо, саме через очевидний біологізм і радикалізм авторських позицій праця Файерстоун відіграла значну роль у розвитку гендерної теорії. Ідея біологічних класів активно дискутувалась у літературі як її прибічниками, так і опонентами. Використовуючи поняття «біологічні класи», Файерстоун фактично говорила про виникнення соціальних класів на основі біологічних відмінностей. Її теорію можна назвати *протогендерною*.

Зазначимо, що хоч ідея «біологічних класів» є фундаментальною в концепції Файерстоун, її позицію не можна віднести до традиційного біодетермінізму. Він заснований на визнанні зумовленості відмінностей у соціальних ролях і статусах жінок і чоловіків їхніми природними біологічними відмінностями.

Вагомий внесок у засудження патріархату належить також представниці радикального неофемінізму «другої хвилі» К. Міллет.

Кейт Міллет
(Кетрін Мюррей)
(нар. 1934)

Міллет ввела в науковий обіг поняття «*сексуальна політика*», під якою розуміла домінування влади чоловіка в суспільстві, результатом чого був контроль над жінкою. Сексуальні стосунки, кохання вона трактувала як різновид чоловічої влади та використання жіночої довіри задля закріплення домінації чоловіків. Протистояти цьому жінки мали передусім за допомогою освіти, проведення суспільних дискусій із актуальних для них питань, що мало спричинити зростання жіночої самосвідомості. Визволенню жінок мала також сприяти ліквідація інституту родини.

Деспотизм патріархату прописує нам темперамент і ролі, не питаючи в нас про правомірність. Не викликають у нас серйозного питання і взаємовиключні, суперечливі полярні риси, що видаються як категорії «мужності» та «жіночності»... Якщо говорити про організацію підпорядкування, то патріархат як правляча ідеологія не має собі рівних; напевне, жодна система ніколи не мала настільки повного контролю над своїми суб'єктами.

С. Файерстоун, «Діалектика статі»

38.7.2. Радикальний фемінізм А. Р. Дворкін

Андреа Ріта Дворкін – американський теоретик радикального фемінізму, політична діячка, письменниця та публіцистка. У 1970–80-х роках стає однією із лідерок радикального фемінізму, виступаючи проти гендерної дискримінації та порнографії. Сумний досвід сімейного життя, анархічні настрої та загальний дух протесту поступово переросли для Дворкін у радикальний фемінізм. Пізніше вона опублікувала десять праць із теорії та практики радикального фемінізму, стаючи своєрідним флагманом цієї течії, що межувала з анархізмом. Стаючи відомою захисницею жертв домашнього насильства та принижених жінок, Дворкін викликала глибоке незадоволення багатьох політиків і працівників секс-індустрії. Основні праці: «Наша кров: тлумачення і бесіди про гендерну політику» (1976), «Порнографія: чоловіки, які володіють жінками» (1981), «Жінки правого табору: політика приборкання жінок» (1983), «Статевий зв'язок» (1987), «Життя та смерть: непримиренні думки про війну проти жінок, що продовжується» (1998), «Політичні мемуари войовничої феміністки» (2002).

Андреа Ріта Дворкін
(1946–2005)

Дворкін уважається однією зі засновниць радикального фемінізму «другої хвилі», за яким гендерна дискримінація є першою та найбільш поширеною формою гноблення. На її думку, у патріархальному суспільстві чоловіки привласнюють собі політичну та економічну владу, перетворюючи жінок на експлуатовану та позбавлену основних прав людини групу. Патріархат як система верховної влади чоловіків історично набувала різних форм, однак ключовою її характеристикою залишався контроль, зокрема, над жіночим тілом та сексуальністю. Як наслідок, статеві взаємовідносини набувають суб'єктно-об'єктний характер, причому жінка виступає об'єктом. Суспільний контроль над жінкою, за Дворкін, спрямований на стандартизацію її зовнішності, духовне зубожіння, обмеження можливостей самореалізації; його прямими наслідками є повсякденність та прийнятність порнографії, поширення зґвалтувань (у т. ч. шлюбних), сексуальні домагання, обмеження контрацепції тощо. За Дворкін, контроль і домінування чоловіків у суспільних і політичних інститутах закріплює гендерну нерівноправність.

Розкриваючи сутність існування жінки як ідеологічно сконструйованої істоти, Дворкін зосереджується на вітально-тілесних аспектах психологічної та політичної емансипації, причому одним із перших кроків у процесі звільнення (жінок від пригноблення, чоловіків – від несвободи їх фетишизму) є радикальне переосмислення ставлення жінки до свого тіла, яке зумовить нові, плюралістичні та демократичні уявлення про вроду.

Важливе місце у творчості Дворкін займають проблеми порнографії та економічної експлуатації. Порнографія, що є однією з форм гендерного пригноблення, трактується феміністкою як нормалізована політична практика, а не як вияв ексцентричного еротизму. Дворкін характеризує порнографію як індустрію дегуманізації,

засновану на мізогінії. Ця індустрія є засобом легітимації насилля проти жінок та вираженням чоловічого домінування. Негативними соціальними наслідками порнографії є об'єктивізація жінок та нормалізація еротичних практик, пов'язаних із приниженням і жорстокістю.

Економічне пригноблення жінок розкривається Дворкін через феномен репродуктивної праці та гендерну нерівноправність на ринку праці. Репродуктивна праця як діяльність із відтворення населення є засобом самовизначення жінок у радикальному фемінізмі й одночасно найпоказовішим прикладом чоловічого домінування. Відносини між жінкою, яка працює і виробляє, і чоловіком, який володіє продуктом, є одночасно сексуальними і економічними: чоловіки «колонізують» жіноче тіло, використовуючи його та забираючи природні ресурси. Дворкін трактує привласнення жіночих ресурсів як «фалічний імперіалізм», вбачаючи в ньому витоки всіх інших форм імперіалізму.

Дворкін наголошує, що гендерна нерівноправність на ринку праці, яка властива усім політичним режимам, виявляє себе у меншій платні жінкам за однакову з чоловіками роботу, виключенні жінок із діяльності з високим статусом, реальною владою та високою фінансовою винагородою; призначенні на найнижчі посади, фемінізації тих галузей, де переважають жінки, тобто наданні їм нижчого соціального статусу тощо.

Мету радикального фемінізму Дворкін убачала у такій перебудові суспільства, яка передбачала б повну зміну суспільного статусу жінки, зокрема через досягнення абсолютної репродуктивної свободи, припинення гендерного насилля та впровадження нової моделі гендерних взаємовідносин.

У співавторстві з професором права К. МакКінон А. Дворкін підготувала проект «Декрету про порушення жіночих прав як громадянських прав через порнографію» (1983), що прирівнював порнографію до порушення громадянських прав жінок. У проекті порнографія визначалася як приниження жіночої гідності. Успіхом було те, що законопроект було прийнято й він діяв, хоча й не тривалий термін: протягом двох років у штаті Індіанополіс та протягом кількох місяців у Канаді. Згодом радикальні феміністки дійшли висновку, що природу чоловіків змінити неможливо, тому треба створити власний альтернативний світ звільнених жінок, який у перспективі міг би поширитися на весь світ. Це призвело до формування наприкінці 70-х років фемінізму лесбійок. Їхнім гаслом став вислів *Т.-Г. Аткинсон*: «Фемінізм – це теорія, лесбійство – це практика». Прихильниці цього напрямку вважають, що кожний зв'язок жінки та чоловіка призводить до підпорядкування жінки. Згідно з їхніми поглядами, гетеросексуальність є одним із різновидів патріархату.

Непримиренність політичної позиції Дворкін, свідомо епатажність творів і поведінки зробили її однією з найконтroversійніших постатей не лише радикального фемінізму, але й усієї історії жіночого руху: її вважали чоловіконенависницею та фанатичкою, відмовлялися друкувати її твори. Однак в останні роки, як зауважує українська дослідниця-політолог О. Шерман, ставлення до спадщини А. Дворкін змінюється.

Значним внеском Дворкін у феміністичну теорію визнають нове трактування феномену статі, у якому сексуальність постає не як біологічна властивість людини, а як

вбудований у патріархальну культуру механізм домінування та пригноблення. Аналіз цього механізму дозволив висунути знамените гасло другої хвилі фемінізму «*приватне – це політичне*», розуміючи політичне насамперед як владні відносини, які дозволяють одній групі (чоловікам) контролювати інших (жінок).

38.8. Психоаналітичні підходи до проблеми нерівності статей (Дж. Мітчелл, Н. Чодороу, Д. Діннерстайн)

Психоаналітичний фемінізм як один із напрямів феміністичної думки сформувався на початку 1970-х років, ґрунтуючись на критиці теорій З. Фрейда, Ж. Лакана та розвитку ідей щодо сексуальності, материнства та батьківства.

Поштовхом до усвідомлення психоаналітичного фемінізму як окремої теорії стала поява праці *Джуліет Мітчелл* «Психоаналіз та фемінізм» (1974), у якій обґрунтовувалось, що «підсвідоме, а не біологія, пояснює повторення (повторюваність) ролей», а також, «чому стереотипні маскулініть і фемінініть збереглися, навіть коли якась із них і прагнула змінитися». Публікація Дж. Мітчелл згаданої книги, а вслід за нею і робіт *Ненсі Джулії Чодороу* «Відтворення материнства» (1978), *Дороті Діннерстайн* «Сирена та Мінотавр» (1977) породили новий тип психоаналітичного мислення – феміністський.

Основна ідея цієї інтелектуальної течії полягає в тому, що гендерна нерівність бере початок із раннього дитинства, спричиняючи появу гендерних стереотипів у людській психіці, а також формування базових фемінінних та маскулінінних рис характеру й поведінки. Серед проблем, які вивчаються в межах зазначеного напрямку, вирізняється проблема материнства та психосексуального досвіду дитини, що зумовлено вкоріненням процесу формування психіки людини в ранні періоди розвитку. До теоретиків, які приділили особливу увагу аналізу досвіду материнства, належать Дж. Бенджамін, Б. Етінгер, Л. Ірігарей, Р. Паркер, Ю. Крістева, Е. Сіксу, Е. Абель.

Дослідниць психоаналітичного фемінізму можна поділити на тих, хто провадить ревізію парадигми З. Фрейда (Дж. Бенджамін, М. Манноні, Д. Діннерстейн та ін.) та тих, хто зосереджений на переосмисленні теорії Ж. Лакана (Л. Ірігарей, Е. Сіксу). Дослідницькі інтенції обох груп різняться передусім тим, що творче опрацювання теорії Фрейда має гуманістичне та соціологічне спрямування, тоді як фокус уваги під час застосування теорії Лакана зосереджений на конструюванні фемінінності та маскулінінності в просторі мови та знакових систем.

Так, Л. Ірігарей, спираючись на праці Лакана, запропонувала цілковито нове

Коли жіноча стать вимагає чогось, дуже часто це засновано на вимозі рівних прав, і це ризикуює закінчитись знищенням статі.

Л. Ірігарей, «Стать і генеалогії»

розуміння жіночої сексуальності – як самодостатньої, множинної, поліфонічної, а Е. Сіксу та Ю. Крістева говорили про необхідність власне жіночої мови, не скутої умовностями й обмеженнями патріархальної фалоцентричної чоловічої мови.

Е. Сіксу, Л. Ірігарей та Ю. Крістеву дослідники називають ще *постмодерністськими феміністками*. Представниці цього напрямку, відкидаючи традиційні

уявлення про істину й реальність, намагаються позбутися традиційних (фалологоцентричних) понять, за допомогою яких описується жінка та її становище. Вони всіляко протистоять загрози уніфікації теорії та практики фемінізму, утверджують плюралізм, різноманітність і відмінність як норму.

Люсі Ірігарей у книгах «Стать, яка не одна» (1977), «Етика статевої відмінності» (1984), «Стать і генеалогії» (1987) та ін. висуває ідею «фемінного фемінізму» на протигагу «маскулінному фемінізму». У традиційному фемінізмі жінки бачили й описували себе з чоловічого погляду, користуючись чоловічими поняттями й цінностями. Натомість жінки мають виробити свою мову, власний погляд на речі, розкріпачити свої бажання.

Проблема конструювання сексуальності та гендеру в патріархальному суспільстві знаходить своє відображення в працях таких психоаналітичних феміністок, як Д. Діннерстейн та Н. Дж. Чодороу, котрі вивчали доедипальну¹ стадію психосексуального розвитку з позицій соціології гендеру. У доробку дослідниць джерелом суспільних поглядів про жіночу неповноцінність і чоловічу вищість вважається виконання матерями повністю або частково батьківських обов'язків. Розглянемо детальніше ці проблемні питання у викладі представниць англо-американської традиції психоаналітичного фемінізму.

Зокрема, *Ненсі Джулії Чодороу* досягла успіхів у синтезі психоаналітичної та соціологічної теорій із фемінізмом. У 1978 році вона опублікувала свою роботу про материнство «Відтворення материнства: психоаналіз і соціологія статі». На її думку, мати покликана підготувати хлопчиків і дівчаток до їхніх гендерних ролей у суспільстві й економіці. Мати по-різному поводить себе з донькою та сином, і в результаті дівчинка готується до світу материнства та сім'ї (материнство репродукує саме себе), а хлопчик стає чоловіком, який знецінює жінку й орієнтує себе на зовнішній світ. Аби розірвати цей цикл у хлопчиків, Чодороу закликала батьків взяти рівну участь у вихованні дітей.

Психоаналітичний фемінізм прагне не лише з'ясувати глибинні психологічні причини пригноблення жінок, а й пропонує нові, позитивні шляхи розуміння та тлумачення жіночого досвіду. Такий підхід наближає психоаналітичний фемінізм до фемінізму відмінностей, тобто такої системи поглядів, у якій жіночий досвід, жіночі цінності, жіночі чесноти й інтереси описуються як важливі, варті поваги й підтримки, а жінки мають право лишатися турботливими – і це в жодний спосіб не робить їх менш гідними прав і свобод, котрими користуються чоловіки.

Люсі Ірігарей
(нар. 1932)

Схильність до відносин у жінки, заперечення відносин і чітке самовизначення в чоловіка відповідають різній участі жінки й чоловіка в позасімейному виробництві та сімейному відтворенні.

Н. Чодороу, «Відтворення материнства: психоаналіз і соціологія статі»

¹ *Доедипальна стадія* – ранній етап розвитку людини, коли вона прив'язана до першого об'єкта любові – матері.

38.9. Ідеологічні засади культурного фемінізму (К. Гілліган, М. Дейлі)

Культурний фемінізм – напрям феміністичного руху, заснований на уявленні, що жінки завдяки своїй природі та/або в результаті особливого жіночого історичного досвіду володіють особливими жіночими (фемінними) рисами. Ці риси протилежні чоловічим (маскулінним). Жіночими рисами є взаємовідносність, зв'язаність із іншими, тілесність (природність), співпереживання, довіра, прагнення віддавати, відсутність ієрархії у відносинах (горизонтальні зв'язки), прагнення до радості, миру й життя. До чоловічих рис, відповідно до теорії культурного фемінізму, належать незалежність, автономність, інтелектуалізм, раціональність, культура (природність), воля, прагнення до домінування, ієрархічних відносин, придушення, пригнічення, війни та смерті.

Культурні феміністки вважають, що західна культурна традиція та філософська думка побудовані на чоловічих ідеях: їхнім центром є автономний, незалежний, біологічно чоловічий суб'єкт, налаштований на отримання максимальної вигоди, котрий боїться бути знищеним або загинути. Коли інтереси різних суб'єктів стикаються, виникає конфлікт. В інших випадках автономність і відстороненість суб'єкта призводять до відчуженості та трагічної самотності. На противагу чоловічій онтології, жінки пов'язані з усіма людьми як тілесно (біологічно), через вагітність, статевий акт і вигодовування грудьми, так і екзистенційно, у моральній і життєвій практиці.

Теоретики культурного фемінізму розходяться в поглядах на те, як зв'язаність із іншими впливає на життя жінок. Одна група дослідниць (К. Гілліган, Н. Ноддінгс, С. Раддик та ін.) вважає, що світ почуттів і близькості створив жіночу культуру, таку саму багату та динамічну, як політика чи наука (чоловічі ієрархічні сфери). Жінки, маючи здатність виношувати дитину та вигодовувати грудьми, сприймають відстороненість від інших як зло. Їм притаманна етика турботи (англ. *ethics of care*) і своя особлива перспектива щодо сутності людського взаємозв'язку. Для жінок вона проявляється не в тому, що окремі суб'єкти розробляють і підписують соціальний контракт, а в повсякденному практичному житті тих груп рідних і близьких, до яких вони належать незалежно від своєї волі. На противагу жіночим цінностям, чоловіча ідея пов'язана з етикою, що базується на правовому дискурсі, у центрі якого знаходяться поняття справедливості, закону та права.

Американська феміністка, психолог Керол Гілліган вважає, що поняття справедливості, закону та права не є універсальними, вони втілюють чоловічий досвід діяльності в публічній (а не приватній, на відміну від жіночого досвіду) сфері. У статті «Іншим голосом» (1982) авторка стверджувала, що жінки відрізняються від чоловіків у своєму ставленні до моралі, прийнятої в суспільстві. Вони по-іншому міркують, але їхні погляди є не менш зрілими. Для жінок важливі взаємини з людьми, а етичні норми вони розгляда-

Керол Гілліган
(нар. 1936)

ють у цьому плані. Чоловіки ж розглядають моральні думки з позиції ухвалених законів і неупередженості.

Натомість М. Дейлі, А. Р. Дворкін і С. Л. Хоугланд вважають, що особлива жіноча етика є результатом досвіду життя в пригніченні. Вони підкреслюють, що саме здатність до вагітності й вигодовування (тобто роль у процесі відтворення) стала причиною того, що жінки перебували в становищі пригноблення й експлуатації, зазнавали насильства як у гетеросексуальному шлюбі, так і в практиці проституції, порнографії, у звалтуваннях, сексуальних домаганнях, побитті, нав'язаній контрацепції, абортів і стерилізації або ж навпаки – нав'язаній вагітності. Жінки бояться не відчуження від інших, а окупації іншими.

М. Дейлі вважає етику турботи компенсаторною, захисною стратегією, до якої жінки змушені вдаватися, живучи в спрямованій проти них патріархальній культурі, що обмежує їхню свободу. Жінки «дбають» тому, що в іншому випадку суспільство їх засуджує; жінки «материнствують», адже чоловіки вирішили, що їхня функція полягає саме в цьому. На їхню думку, жіноче материнство підтримує соціальну структуру, яка слугує чоловічим інтересам.

Отже, феміністки культурологічного спрямування доводять своєрідність жінки та наголошують на невідворотності позитивних змін у суспільстві, коли б жінкам дозволили впливати на соціальну сферу. Вони єдині в тому, що в майбутньому непатріархальному світі всі люди зможуть проявляти турботу один про одного, відчувати радість від близькості без остраху санкцій суспільства.

38.10. Сепаратистський фемінізм (М. Фрай)

Одним із радикальних різновидів фемінізму є *сепаратистський фемінізм* – напрям, який намагається відокремитися від чоловіків фізично, психологічно, духовно, не визнає гетеросексуальних стосунків серед своїх представниць і стверджує, що проблеми, які ґрунтуються на сексуальних відмінностях між чоловіками й жінками, неможливо вирішити. Сепаратистські феміністки, як правило, вважають, що чоловіки не можуть робити позитивний внесок у феміністський рух і що, навіть керовані добрим намірами чоловіки, відтворюють патріархальну динаміку.

Сепаратистські феміністки закликають жінок відокремитися від чоловіків частково або абсолютно, зокрема організувати заходи тільки для жінок. Ідея сепаратизму полягає в тому, що відокремлення від чоловіків дає можливість жінкам побачити себе в іншому контексті, причому мається на увазі тимчасове відокремлення заради особистісного зростання, а не заради хронічної самотійності.

Мерилін Фрай
(нар. 1941)

Представницею сепаратистського фемінізму є *Мерилін Фрай*. Вона описує сепаратистський фемінізм як «різні види й форми відокремлення від чоловіків та інститутів, відносин, ролей і діяльності, що визначаються чоловіками, у яких домінують чоловіки і які працюють на благо чоловіків, на підтримку чоловічих привілеїв. Ця сепарація ініціюється й підтримується з волі жінок».

У політичному активізмі сепаратистський фемінізм виражається у формі створення жіночих організацій або проєктів. Для багатьох феміністок сепаратизм має на-самперед тактичне значення. Представниці сепаратистського фемінізму висувають тезу про те, що сепаратизм – не самоціль, а інструмент, який дає можливість сформу-вати загальну позицію представниць щодо дискримінованої групи.

До форм сепаратистського фемінізму належать також низові практики позитив-ної дискримінації – переваги жінок над чоловіками за рівних формальних критері-їв відбору. Мета такої позитивної дискримінації – висловити групову солідарність і сприяти більш справедливому розподілу різних ресурсів.

Феміністки-сепаратистки часто стикаються з агресією, презирством, економічними санкціями. На думку Фрай, чоловіки, від яких відокремлюють-ся жінки, «реагують захисною ворожістю, тривож-ністю та спробами викликати почуття провини, не кажучи вже про ірраціональні аргументи, які цілком відповідають їхнім міфам про «жіночу логіку». Вона стверджує, що чоловіки так сильно цього бояться, тому що вони дуже залежать від тих благ, які отримують від жінок, а сепарація від-різає їх від цих благ.

Усвідомлене та зумисне виклю-чення чоловіків з боку жінок – це відверта непокора, і вона викли-кає в жінок страх покарання й відкидання (страх, який часто виправданий).

М. Фрай, «Політика реальності: есе у феміністській теорії»

38.11. Постколоніальні феміністичні ідеї (Ч. Моханті, С. Саху)

Постколоніальний фемінізм виник у 80-х роках ХХ століття. Представники цього напрямку розглядають статус жінок у нових державах Африки, Азії та Карибського басейну з позицій таких категорій, як культурна й національна ідентичність, мова, націоналізм. Патріархат і колоніалізм розглядаються ними як аналогічні за впливом форми пригноблення. Для постколоніального фемінізму характерне ігнорування до-свіду «небілих» жінок. Образи жінок колоніальних країн у західній літературі та засобах масової інформації часто конотуються з поняттями «убогість», «відсталість», «гіперсексуальність», «соціальна й релігійна віктимізація», що призводить до подальшої мар-гіналізації жінок колоніальних країн і зневажливого ставлен-ня до них.

**Чандра Талпад
Моханті**
(нар. 1955)

Фемінізм постколоніальної хвилі об'єднує велику кіль-кість підходів і поглядів на ті політичні стратегії, які слу-гуватимуть звільненню жінок нових національних держав. Ці підходи відрізняються ступенем критичності щодо оцінки впливу західної культури та глобалізації на традиційні сус-пільства «третього світу» й статус жінок постколоніальних країн.

Однією з видатних постколоніальних феміністичних те-оретиків є американка *Чандра Талпад Моханті*. Вона стала

відомою після публікації її впливових есе «Під західним кутом зору: феміністична стипендія та колоніальні дискурси» (1986). Моханті критикує політичний проект західного фемінізму в його дискурсивній конструкції категорії «третього світу» як особи жінки-гегемона. Вона стверджує, що західний фемінізм, як правило, стирає відмінності між південними жінками, але досвід утисків неймовірно різноманітний у географії, історії та культурі.

Сароджіні Саху
(нар. 1956)

Послідовницею постколоніального фемінізму є індіанка *Сароджіні Саху*. Вона, як і Моханті, критикує західний фемінізм на тій підставі, що він етноцентричний і не бере до уваги унікальний досвід жінок із країн «третього світу». Її фемінізм тісно пов'язаний із жіночою сексуальною політикою. Саху різко виступає проти патріархальних обмежень сексуального вираження жінки й ідентифікує сексуальне звільнення жінок як реальний мотив жіночого руху. На її думку, сексуальна свобода є одним із найважливіших елементів жіночої свободи.

Саху у свої роботах описує жорстку індійську патріархальну систему. За її словами, індійське суспільство переросло в полярну чоловічо-жіночу дихотомічну систему, де чоловіки пригнічують жінок і ставляться до них як до «інших» або як до нижчої касти. Патріархат – лише одна з ієрархій у традиційній системі, де «самки» є найбільш пригнобленими. Саху вважає, що сучасне суспільство країн «третього світу» використовує жінку як об'єкт, а не як людську істоту. Вона виступає за те, щоб жінки будь-якого суспільства мали право на вибір шляху власної реалізації в будь-яких сферах суспільного життя.

Результатом фемінізму «другої хвилі», боротьби проти чоловічого насильства, починаючи з 1970-х років, у всьому світі стала мережа жіночих центрів, притулків для жертв сімейного насильства, консультаційні пункти, гарячі телефонні лінії тощо – це також важливе досягнення жіночого руху. Лозунгом нового покоління феміністок стало твердження: «Особисте – це теж політичне». Цей погляд поставив під сумнів не лише природу панівної політичної практики, але й політичної теорії, яка сама є одним із інструментів чоловічої влади. Отже, фемінізм «другої хвилі» відіграв фундаментальну роль у демонстрації можливостей практично орієнтованої теорії.

38.12. «Третя хвиля» фемінізму (Р. Уолкер, С. Фалуді, А. Менегетті)

«Третя хвиля» фемінізму (кінець ХХ – початок ХХІ століття) – виникла на підйомі «другої хвилі». Унікальність її виникнення та розвитку полягає в тому, що вона зародилась у надрах «другої хвилі» та тривалий час розвивалася паралельно з нею, знаходячись у її тіні. Це відбувалося доти, доки не сформувалися умови, коли в пошуках відповідей на реальні питання стосовно статусу жінок у суспільстві теоретики фемінізму, невдоволені традиційною соціальною наукою, почали формулювати свої

претензії до раціонального західного знання та нові теоретико-методологічні підходи до аналізу культури. Поява нових підходів і зумовила якісний стрибок фемінізму від ідеології рівноправ'я жінок і жіночого соціально-політичного руху до специфічного світогляду.

Основою цих підходів є формування фемінізмом альтернативної філософської концепції соціокультурного розвитку.

Характерними ознаками фемінізму «третьої хвилі» є суперечливість і різноманітність. Поглядам представників цього фемінізму притаманна відсутність єдності (можуть одночасно виступати за сексуальну свободу та необхідність сімейної вірності). До об'єднань фемінізму «третьої хвилі», окрім жінок, входять чоловіки й представники різних меншин.

Ребекка Уолкер
(нар. 1969)

Виникнення фемінізму «третьої хвилі» пов'язане з ім'ям *Ребекки Уолкер*. Вона є головною редакторкою журналу «Ms. magazine», що присвячений проблемам прав і свобод жінок, сексизму, сімейному насильству та жіночій сексуальності. У 1992 році вона створила «Third Wave Direct Action Corporation» – загальнонаціональну жіночу незалежну організацію. Того ж року вона опублікувала статтю «Стаючи третьою хвилею», яка вважається маніфестом фемінізму «третьої хвилі». У статті сформульовано заклик до всіх жінок «не голосувати за чоловіків на виборах, якщо вони нічого не роблять для жінок, не кохатися з ними, не ділитися хлібом, не опікуватися ними, не годувати їх, якщо вони не ставлять на перше місце нашу свободу щодо контролю наших тіл і життя». Уолкер наполягала на тому, що потрібно замінити гнів, який повинен виникати як реакція на нехтування жіночими правами, на політичну силу. Вона підкреслювала, що є не постфеміністкою, а феміністкою «третьої хвилі».

Важливе значення в розвитку фемінізму «третьої хвилі» відіграла наукова праця Уолкер «Бути реальним: Поговоримо про сутність та зміну обличчя фемінізму» (1995), яку присвячено сучасному фемінізму та тенденціям його розвитку. Вважається, що ця праця є декларацією фемінізму «третьої хвилі» в США.

С'юзан Фалуді
(нар. 1959)

Відомою феміністкою «третьої хвилі» є *С'юзан Фалуді*. У книзі «Удар у відповідь: неоголошена війна проти американських жінок» (1991) вона стверджує, що в 1980-ті роки люди побачили зворотну реакцію проти фемінізму, особливо в зв'язку з поширенням негативних стереотипів на кар'єрне зростання жінок. Фалуді переконана, що багато з тих, хто вважає, що «місце жінки в домі доглядати за дітьми», є лицемірами, оскільки вони мають дружин або матерів, які працюють, чи вони самі є матерями, котрі працюють. Ця робота виграла національну премію гуртка літературних критиків загальної документальної літератури 1991 року.

У праці «Нагріли: зрада американського чоловіка» (1999) Фалуді аналізує становище американських чоловіків. Вона стверджує, що хоча багато з тих, хто при владі – чоловіки, більшість із них має невелику мужність. Американські чоловіки виховані бути сильними, підтримувати свої сім'ї та працювати. Але багато хто з них працює на низькооплачуваній роботі або безробітний, розчарувався й покинув свою дружину. Зміни в американському суспільстві стосуються як чоловіків, так і жінок. Фалуді вважає, що неправильно ділити людей за класовими відмінностями, усе залежить від індивідуальної вдачі й умінь, а від певних гендерних стереотипів однаково страждають як чоловіки, так і жінки.

Ще одна представниця фемінізму «третьої хвилі» *Шон Меган Берн* займається дослідженням психології статі, зокрема вивченням чинників, що сприяють збереженню традиційних гендерних норм, а також динаміки соціальної ідентифікації в боротьбі за рівноправність і тієї негативної реакції, яку ця боротьба нерідко викликає в суспільстві. Берн намагається запропонувати шлях, що допоможе людині позбутися тих обмежень, які традиційний стереотип мислення накладає на поведінку та психологію чоловіка й жінки і які є за суттю лише умовною приналежністю до тієї чи іншої статі. Свобода від подібних забобонів дасть людині можливість знайти душевне та фізичне здоров'я, здатність насолоджуватися всією повнотою життя.

Хто розгадає жінку, той зможе досягнути життя.

А. Менегетті, «Жінка третього тисячоліття»

Відомим науковцем у галузі гендерної психології є італійський учений *Антоніо Менегетті*, автор праці «Жінка третього тисячоліття» (1999). Цей філософсько-психологічний трактат присвячено основам жіночої психології. Книга розкриває як витoki краси жінки, так і патологічні механізми, що ведуть до руйнування самої себе і своїх близьких.

Менегетті підкреслює, що в літературі жінка зазвичай розглядається як соціальний об'єкт, мати, тіло, вітрина й ніколи – із позиції розуму, природної сили, влади. Жодна сучасна психологічна система не спонукає жінку до прояву ініціативи, прагнення до лідерства: жінка, котра обіймає керівну посаду й користується авторитетом, здається винятком, а її досягнення вважаються випадковими. Успіх жінки не визнається як природний факт.

У згаданій праці дослідник робить спробу довести, що світ третього тисячоліття інший, більш ментальний. Саме тому для продовження еволюційного розвитку людства сьогодні є таким необхідним включення жіночого розуму, але для цього треба переглянути ставлення до жінки від самого початку.

Отже, «третья хвиля» фемінізму здійснила перехід фемінізму від ідеології рівноправ'я жінок і жіночого соціально-політичного руху до специфічного світогляду альтернативної філософської концепції соціокультурного розвитку. Суперечливість і різноманітність поглядів та участь (окрім жінок) чоловіків і представників різних меншин характеризують фемінізм «третьої хвилі».

Антоніо Менегетті
(нар. 1936)

38.13. Квір-теорія Дж. Батлер

Джудіт Батлер
(нар. 1956)

Джудіт Батлер – американська дослідниця, гендерний теоретик, професор Каліфорнійського університету в Берклі. Сферою її наукових інтересів є постструктуралізм, фемінізм, гендерні дослідження, квір-теорія, політична філософія. Основні праці: «Гендерне занепокоєння: фемінізм і диверсія ідентичності» (1990), «Тіла, які мають значення: дискурсивні кордони статі» (1993), «Хвилючі промови: політика спектаклю» (1997), «Позов Антігони» (2000), «Роздвоєння шляху: єврейство і критика сіонізму» (2012).

Вітчизняний дослідник-політолог творчості Батлер О. Якубін вважає, що фемінізм Батлер, як діяльній позиція, сформувався під знаком кількох впливових інтелектуальних традицій, а саме: європейської континентальної філософії, психоаналізу та критики класичної феміністичної теорії. Батлер вважає, що у фемінізмі, немає минулого, історії, більш того завжди існують фемінізми у множині, тільки тут і зараз, у діяльності, які значно ширші за саме це поняття (теж саме стосується й інших соціальних рухів за емансипацію). Через це Батлер складно віднести до певної течії гендерної теорії: вона і сама намагалась уникати таких ототожнень і самовизначень.

Для політичної науки є важливими розвідки Батлер щодо так званих *політичності ідентичності*, пов'язаних із породженням гендеру та задіяних тут практик дисциплінарної влади, репрезентації, нормативності, механізмів нерівності та пригнічення. Ціль критики Батлер – усе капіталістичне суспільство, західна культура, як оплот нормативності, а *гендер* – місце, звідки можлива критична думка/дія в умовах пануючих дискурсів влади. Для Батлер гендер існує для того, щоб проявляти/прояснювати питання політики, культури, мистецтва, наукового знання (тож вести мову про якусь там гендерну політику з точки зору Батлер – нонсенс). Критики часто називають дослідження Батлер не гендерною теорією (яка видається більш поміркованою), а *квір-теорією* (англ. *queer theory*), вказуючи на її більш радикальне спрямування. Сама Батлер цього терміну не вживала, лишень її послідовники.

Батлер не просто досліджує гендер, а пропонує методи аналізу практик супротиву дисциплінарної нормативності. Дослідниця називала це «новими конфігураціями політики». У праці «Гендерне занепокоєння: фемінізм і диверсія ідентичності» Батлер пише, що категорії «*стать/sex*» (як біологічна стать) і *гендер* (як соціо-культурна стать) конструюються

Дж. Батлер, «Гендерне занепокоєння: фемінізм і диверсія ідентичності»

певними структурами пригнічення, самим «бажанням бажання». Їх Батлер називає фалогоцентризмом, а ще гетеросексуальною матрицею, примусовою гетеросексуальністю, гетеросексизмом.

Батлер стверджує, що «культурні операції гендерного пригнічення»/«епістемологічного імперіалізму» укорінені в самій повсякденній мові, тож існують і відтворюються автоматично. Тому, вважає Батлер, здолати їх надзвичайно важко (якщо взагалі можливо це повністю зробити). І навіть ЛГБТ-дискурс (усталена аббревіатура від англ. LGBT: Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender – лесбійки, геї, бісексуали, трансгендерні люди), вказує Батлер, а разом із ним і рух за права сексуальних меншин у цілому, а також феміністичний рух часто самі знаходяться у полоні гетеросексистських і фалогоцентричних упереджень, використовуючи у своїй боротьбі мову нав'язану вказаними практиками пригнічення. Ці гетеросексистські конструкти, слідує бінарній логіці, щоб залишатися нормою, потребують своєї «анти-норми» – конструкту гомосексуальності (Іншого/Ворога), а також практик її репресивної заборони.

Поняття чоловічого і жіночого, вважає Батлер не є автономними, вони – штучно створені, ілюзорні. Батлер ставить під сумнів й саму стать (англ. sex), яка виявляється так само культурно створеною, як і гендер. Жінка навіть у нібито орієнтованому на звільнення дискурсі фемінізму стає продуктом (об'єктом) політичної репрезентації, а отже практик влади, «чоловічим вимовлянням», які конче потребують цієї самої опозиції для свого існування.

Батлер обґрунтовує не просто ілюзорну, але ігрову (перформативну) природу гендеру. «Гендер перформативно створений і підпорядкований регулюючими практиками гендерного ототожнення. Гендер доводить свою перформативність, тобто формує ідентичність, на яку він претендує. У цьому сенсі гендер – це завжди творення. Не існує гендеру поза фразами гендеру; ця ідентичність перформативно влаштована тими ж «виразами», які заявлені як його результати. [...] Іншими словами, «єдність» гендеру – це результат регулюючої практики, яка прагне одягнути уніформу гендерної ідентичності через примусову гетеросексуальність», – зауважує Батлер. Подолання цієї дисциплінарної влади Батлер бачить у гендерній пародії, яка переграє гендерні ролі та стереотипи, по суті, викриваючи гендер, а також поняття «чоловічого» і «жіночого», гетеросексуального або гомосексуального, лише як соціальну гру – перформанс, чим вони, на її думку, і є. Тільки в такій грі можлива втрата себе (точніше дисциплінарний образ себе, репрезентоване «я») і отримання контролю над собою. Для Батлер ця втрата репрезентованого себе і є процесом отримання себе, вихід за межі дисциплінарної влади. Відтак для Батлер проблематизація гендеру можлива тільки в причетності до феномена меланхолії, який розглядається не як феномен культури, пов'язаний із невизнанням втрати, а як місце прийняття втрати, з якого відкривається погляд на механіку роботи владних механізмів і стають можливі нова мова/дія. І якщо «я» знаходить себе завжди в ситуації конституційованої залежності від репресивних норм, але при цьому намагається жити способами, які підтримують критичну та трансформуючу дію на них, то, стверджує Батлер, саме *життя*, сам спосіб життя, можливий як критична, визвольна дія.

Політичну концепцію Батлер часто критикують за те, що вона замість відкриття

нових способів звільнення соціально пригноблених груп, руйнує усталені способи боротьби за прогресивні політичні зміни, традиційні (ефективні) способи політичної мобілізації, які неможливі без створення емансипативної колективної ідентичності (з точки Батлер, репресивної), формує аполітичність, відчуженість і маскує класове (економічне) коріння пригнобленості.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Узагальнюючи матеріал досліджуваної теми політичних ідей представників фемінізму, слід визнати, що нині в епоху відкритості, Інтернет-активізму, твіттер-штормів і хештегів розпочинається «четверта хвиля» фемінізму, що сьогодні перетворюється на популярний масовий рух, до якого приєднуються мільйони людей. Характерна особливість «четвертої хвилі» фемінізму полягає в тому, що вона містить весь попередній досвід і додає сучасні досвіди різних фемінізмів: фемінізм оскароносних акторок і фемінізм продавчині, яка працює в дві зміни й сама виховує дитину. Виявилося, що не існує єдиного жіночого досвіду, кожна життєва траєкторія особлива. Але їх об'єднують важливі точки дотику: менше насильства, більше соціальних гарантій, менше «скляних скель», більше доступу до ресурсів. Адже сьогодні 95% світових багатств належать чоловікам. І формальна рівність жінок у більшості сфер залишається насправді фальшивою. Серед основних проблем – насильство над жінками. Це секс-торгівля, домашнє насильство, зґвалтування. Друга проблема – закріплення за жінками обслуговуючої праці та робота вдома, яка несправедливо розподілена між членами родини. Третя проблема – сексизм у медіа, які обмежують особистість жінки образами суперстильних красунь або турботливих матусь. Також потворне породження патріархального ладу – внутрішня мізогінія (ненависть жінок до жінок). Тому досвід попередніх «хвиль» фемінізму для успішності «четвертої хвилі» є важливим. «Перша хвиля» передбачала боротьбу жінки за право на приватну власність і право голосу. «Друга хвиля» торкнулась боротьби зі стереотипами патріархального суспільства. «Третя хвиля» в 1990-х роках ХХ століття закономірно звернулась до «непомітних» раніше жінок (повії, «кольорові» жінки, жінки-інваліди). Пізніше цей рух переріс у дискусію про «кінець фемінізму» та про те, що боротися більше немає за що. Але якщо реально оцінювати нині роль і місце жінки в суспільстві, то вони визначаються не законом, а неписаною соціальною угодою.

Очевидним нині стає те, що перехід до постфемінізму передчасний, а попереду ще боротьба жінок у глобалізованому світі за рівні права з чоловіками. І ця боротьба відіграє фундаментальну роль у демонстрації можливостей практично орієнтованої теорії. Саме тому сучасні теорії політичних відносин для їхньої об'єктивності й універсальності потребують урахування політичних ідей представників фемінізму. Адже це забезпечить формування сучасного доктринального підходу до вивчення політичної дійсності ХХІ століття, зокрема сприятиме визначенню впливу на сучасний глобалізований світ зміни ролі й місця в ньому жінки та зосередить головні течії політичної думки навколо проблем, які постали перед сучасною цивілізацією.

Питання для самоконтролю

1. Чим зумовлено формування феміністичного руху?
2. Які головні завдання було сформульовано фемінізмом «першої хвилі»? Проаналізуйте основні політичні ідеї представників першого етапу фемінізму.
3. Які головні завдання було сформульовано фемінізмом «другої хвилі»? Назвіть найвідоміших представників цього еволюційного періоду.
4. Які суспільні стереотипи пов'язані з оцінкою фемінізму?
5. Які проблеми постали перед фемінізмом «третьої хвилі»?
6. У чому суть психоаналітичного фемінізму? Назвіть основні проблемні питання, які вивчає ця інтелектуальна течія.
7. Назвіть провідних теоретиків психоаналітичного фемінізму. Проаналізуйте основні спектри їхньої наукової діяльності.
8. На які теоретичні групи можна поділити дослідників культурного фемінізму?
9. Порівняйте ідеологічні засади культурного та психоаналітичного фемінізму.
10. У чому полягає критичність поглядів сепаратистських феміністок?
11. Визначте характерні особливості постколоніального фемінізму. Назвіть його найвідоміших представників.
12. Обґрунтуйте погляди феміністок «третьої хвилі». Порівняйте особливості та відмінності «першої», «другої» та «третьої» хвиль фемінізму.

Література

Батлер Дж. Гендерний клопіт. Фемінізм та підрив тожсамості / Дж. Батлер. – К. : Ентіс, 2003. – 223 с.

Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии / В. Брайсон ; [пер. с англ. А. Якубина]. – К. : Центр учеб. лит-ры, 2011. – 248 с.

Брайсон В. Политическая теория феминизма. Введение / В. Брайсон. – М. : Идея-Пресс, 2001. – 302 с.

Брандт Г. А. Философская антропология феминизма. Природа женщины / Г. А. Брандт. – СПб. : Алетейя, 2006. – 304 с.

Бронзино Л. Ю. Гендерная идентичность на фоне классического и постмодернистского феминизма / Л. Ю. Бронзино, М. И. Витковская // Социологический журнал. – 2013. – № 4. – С. 107–121.

Буланова-Дувалко Л. Ф. Аналіз взаємовідносин матері та дитини та їх вплив на формування гендерних стереотипів у контексті психоаналітичного фемінізму / Л. Ф. Буланова-Дувалко // Антропологічні виміри філософських досліджень. – 2014. – Вип. 6. – С. 24–34.

Виноградова С. М. Государство, безопасность, суверенитет: международные отношения в зеркале феминизма / С. М. Виноградова // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК. – 2010. – № 4. – С. 34–37.

Вілкова О. Сучасні моделі гендерної політики: сутність та особливості впровадження / О. Вілкова // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 160–166.

Тема 38. Доктрина фемінізму: аналіз політичних ідей представників

Власова Т. И. Трансформации феминизма как метанарратива модерна / Т. И. Власова // Антропологічні виміри філософських досліджень : зб. наук. праць. – Дніпропетр. нац. ун-т залізн. транспорту ім. акад. В. Лазаряна, 2012. – Вип. 1. – С. 57–63.

Власова Т. И. Формування гендерних стереотипів в західноєвропейській філософії / Т. И. Власова. – К. : Генеза, 2006. – 296 с.

Ворчакова І. С. Гендерна політика : навч. посіб. / І. С. Ворчакова ; Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв : Прокопчук Т. Ю., 2014. – 242 с.

Ворчакова І. С. Жіночий рух у суспільно-політичному житті України / І. С. Ворчакова. – Миколаїв, 2012. – 279 с.

Ворчакова І. С. Суспільно-політична роль жінки в західних ідейно-філософських концепціях / І. С. Ворчакова // Тези Міжн. наук. конф. «Духовність. Культура. Людина» (Львів, 14–15 квітня). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. – С. 148–179.

Ворчакова І. С. Фемінізм як ідеологія жіночих рухів / І. С. Ворчакова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – С. 240–247.

Ворчакова І. С. Філософські концепції суспільного статусу жінки в західній політичній культурі / І. С. Ворчакова // Гілея. – 2010. – Вип. 34. – С. 399–407.

Гавристова Т. М. Постмодерністський фемінізм: преображення реальності / Т. М. Гавристова // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 11. – С. 74–77.

Гендерна перспектива / упоряд. В. Агеєва. – К. : Факт, 2004. – 256 с.

Дворкин А. Гиноцид, или Китайское бинтование ног / А. Дворкин // Антология гендерной теории / Сост. и комментарии Е. И. Гаповой, А. Р. Усмановой. – Минск : Прописи, 2000. – С. 7–28.

Дворкин А. Порнография. Мужчины обладают женщинами / А. Дворкин // Введение в гендерные исследования. Ч. II : Хрестоматия / Под ред. С. В. Жеребкина. – Х. : ХЦГИ, 2001; СПб. : Алтей, 2001. – С. 201–213.

Дорцева Е. В. Становление феминистской доктрины в социологии / Е. В. Дорцева // Политика и общество. – 2010. – № 5. – С. 53–55.

Зінченко О. Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) / О. Зінченко // Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 717–718.

Зінченко О. Фемінізм «першої хвилі» / О. Зінченко // Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 715–717.

Зінченко О. Фемінізм «третьої хвилі» / О. Зінченко // Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с. – С. 718–719.

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_207

Купцова Т. А. Філософський аспект гендерного критичного літературного проекту / Т. А. Купцова // Наук.-теорет. часопис «Versus». – № 2. – 2013. – Мелітополь. – С. 78–83.

Мітчелл Д. Психоаналіз і фемінізм: Радикальна переоцінка психоаналізу Фрейда / Д. Мітчелл ; [пер. з англ. І. Добропас і Т. Шмігер]. – Л. : Астролябія, 2004. – С. 336–393, 436–451.

Романюк А. Фрідан Бетті / А. Романюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 664–665.

Сорокопуд О. Суфражизм / О. Сорокопуд // Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – 2-е вид. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – 779 с. – С. 646–647.

Таран Л. Жіноча роль / Л. Таран. – К. : Основи, 2007. – 128 с.

Теория и история феминизма : [курс лекций] / под ред. И. Жеребкиной. – Х. : ХЦГИ ; Ф-Пресс, 1996. – 387 с.

Фурман А. В. Основи гендерної рівності : [навч. посіб.] / А. В. Фурман, Т. Л. Надвинична. – Тернопіль : Екон. думка, 2006. – 168 с.

Шерман О. Дворкін Андреа Ріта / О. Шерман // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 198–199.

Якубин А. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии. Сводный реферат / А. Якубин // МЕТОД: Московский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин. – № 2. – 2011. – С. 412–417.

Якубін О. Брайсон Валері / О. Якубін // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 96–98.

Ярошенко В. Політичні ідеї представників фемінізму / В. Ярошенко, І. Ворчакова // У кн. : Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 779–813.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ

ТОМ 2. ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Підручник

За загальною редакцією доктора політичних наук Хоми Н. М.

Підписано до друку __.__.____ р.

Формат 70x100/16. Папір друк. №2. Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк.33,5. Тираж 150 прим.

Видавництво ПП «Новий Світ – 2000»

а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна

e-mail: novyisvit@lviv.farlep.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої про-
дукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 року,
видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Надруковано в поліграфічному центрі ПП «Новий Світ – 2000»